

Sveučilište u Zagrebu

FILOZOFSKI FAKULTET

Poslijediplomski doktorski studij medievistike

Vera Blažević Krezić

**JEZIK *MISALA* DRAGUTINA ANTUNA
PARČIĆA**

DOKTORSKI RAD

ZAGREB, 2016.

Sveučilište u Zagrebu

FILOZOFSKI FAKULTET

Poslijediplomski doktorski studij medievistike

Vera Blažević Krezić

**JEZIK *MISALA* DRAGUTINA ANTUNA
PARČIĆA**

DOKTORSKI RAD

Mentori:

Izv. prof. dr. sc. Milica Lukić

Prof. dr. sc. Mateo Žagar

ZAGREB, 2016.

University of Zagreb

FACULTY OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES
Postgraduate (doctoral) university program of Medieval Studies

Vera Blažević Krezić

THE LANGUAGE OF DRAGUTIN ANTUN PARČIĆ'S MISSAL

DOCTORAL THESIS

Supervisors:
Milica Lukić, PhD, Associate Professor
Mateo Žagar, PhD, Full Professor

ZAGREB, 2016.

MENTORI

	Titula, ime i prezime	Ustanova, država	E-pošta
Prvi mentor	Prof. dr. sc. Mateo Žagar	Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Hrvatska	mzagar@ffzg.hr
Drugi mentor	Izv. prof. dr. sc. Milica Lukić	Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet, Hrvatska	mlukic@ffos.hr

KOMPETENCIJE MENTORA

Prvi mentor (popis relevantnih radova u posljednjih pet godina):

Žagar, Mateo. 2012. Zadaci i perspektive istraživanja jezika glagoljskih tisanih izdanja Šimuna Kožičića Benje (uz pripremanje kritičkog izdanja Misala hruackoga). *Fluminensia* 24 (1): 111–124.

Žagar, Mateo. 2013. Slovoapis i ortografija u glagoljičkom Novom testamentu (1562): načela latiničkog prijepisa. U *Novi testament I. dio. Latinički prijepis glagoljskog izvornika*. Dragutin Matak (ur.). Zagreb: Adventističko teološko visoko učilište, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Školska knjiga, 487–494.

Žagar, Mateo. 2013. Hrvatska pisma i pravopisi u 17. i 18. stoljeću. U *Povijest hrvatskoga jezika – 3. knjiga: 17. i 18. stoljeće*. Ante Bičanić (ur.). Zagreb: Croatica, 343–369.

Žagar, Mateo, Zaradija Kiš, Antonija. 2014. Muka po Mateju u Parčičevu misalu: kulturološke i jezične odrednice. U *Glagoljaška Muka Kristova – odabrane kulturološko-filološke studije*. Antonija Zaradija Kiš i Mateo Žagar (ur.). Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Institut za etnologiju i folkloristiku, Državni arhiv u Pazinu, 179–211.

Žagar, Mateo. 2015. Strategija leksičkog odabiranja u Misalu hruackom Šimuna Kožičića Benje. U *Jezik Misala hruackoga, Studije o jeziku Misala Šimuna Kožičića Benje (1531.)*. Mateo Žagar (ur.). Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 229–238.

Drugi mentor (popis relevantnih radova u posljednjih pet godina):

Lukić, Milica. 2012. Dragutin Antun Parčić i njegov Rimski misal slavenskim jezikom (Rim, 1893.) – (u povodu 100. obljetnice Parčićeve smrti i pretiska njegova glagoljskog Misala u Crnoj Gori). *Lingua Montenegrina* 5/2 (10): 317–337.

Lukić, Milica. 2012. Korespondencija đakovačkoga biskupa Josipa Jurja Strossmayera i sarajevskog nadbiskupa Josipa Stadlera. U *Zbornik radova VI. međunarodnog znanstvenog simpozija Muka kao nepresušno nadahnuće kulture*. Zagreb: Udruga Pasijska baština, 382–402.

Lukić, Milica. 2014. Cyrillomethodiana oživljena ili O Strossmayerovu projektu obnove ćirilometodske baštine. U *Divanimo, dakle postojimo. Književnojezične i jezičnopovijesne studije*. Josip Cvenić (ur.). Osijek: Ogranak Matice hrvatske u Osijeku, 210–241.

Lukić, Milica. 2014. Rukopisna staroslavenska gramatika D. A. Parčića. *Lingua montenegrina* 7/1 (13): 91–129.

Lukić, Milica. 2015. Parčićeva koncepcija obnove staroslavenskih liturgijskih knjiga u XIX. stoljeću. *Lingua montenegrina* 8/1 (15): 53–85.

Sažetak

Doktorski rad temelji se na komparativnoj analizi jezika *Misala* Dragutina Antuna Parčića iz 1893. godine. Izlazak *Parčićeva misala* u hrvatskoj se filološkoj znanosti drži svojevrsnim ispunjenjem temeljnih zadaća i ciljeva *Cyrrillomethodiane* kao znanstvene discipline i javnoga, kulturnoga pokreta druge polovice XIX. stoljeća. U okviru postojećih određenja fenomena hrvatskoga glagoljaštva i glagolizma te u odnosu prema dosadašnjim istraživanjima hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika, jezičnom se analizom *Misala* uspostavio odnos s dosadašnjim ocjenama (iz perspektive vanjske povijesti jezika) i istraživanjima jezika Parčićevih izdanja. Nadalje, u teorijskim poglavljima doktorskoga rada usustavljen je opis normativnih priručnika hrvatskoga novocrkvenoslavenskog jezika (*Mali azbukvar* 1894, Parčićeva rukopisna novocrkvenoslavenska gramatika), prikazan je proces istočnoslavenizacije hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga u XVII. i XVIII. stoljeću, istaknuta su temeljna obilježja istočne/*ruske* novocrkvenoslavenske pravopisne i jezične norme. Planiranje statusa i korpusa hrvatskoga novocrkvenoslavenskog jezika zaokruženo je analizom korespondencije Dragutina Antuna Parčića te analizom temeljnih filoloških rasprava ćirilometodijanaca (npr. *Za obstanak glagolice* 1882). Opisana su i neka Parčićeva domisalska liturgijska izdanja (*Mrtvačka misa s koralnim napjevom* 1860, *Čin i Pravilo misi* 1881). Ispitale su se i utvrdile jezične osobitosti na odabranim razinama (grafetičkoj, grafemičkoj, morfološkoj, djelomice leksičkoj i sintaktičkoj) u *Parčićevu misalu* radi oblikovanja sustavnih informacija o hrvatskome novocrkvenoslavenskom jeziku u XIX. i XX. stoljeću. Stoga je provedena komparativna (i kontrastivna) analiza izvorne hrvatske crkvenoslavenske norme, istočne/*ruske* novocrkvenoslavenske norme i hrvatske crkvenoslavenske norme XIX. i XX. stoljeća (u komparativnu analizu uključeni su ogledni starocrkvenoslavenski spomenici, istočnoslavenizirana hrvatskoglagoljska liturgijska izdanja i hrvatski crkvenoslavenski spomenici XIV. i XV. stoljeća, rukopisni i otisnuti). Potvrđene su polazišne hipoteze doktorskoga rada o načelima jezične koncepcije Dragutina A. Parčića i hrvatskoga novocrkvenoslavenskog jezika u cjelini (načelo konzervativnosti, načelo funkcionalnosti, načelo artifizijelnosti i hiperkorektnosti).

Summary

The thesis is based on a comparative analysis of the language of Dragutin Antun Parčić's Missal (1893). Successful publishing of Parčić's Missal is considered to be a fulfillment of the basic tasks and goals of Cyrillomethodiana – whether it is being perceived as a scientific discipline or as a public, cultural movement in the second half of the 19th century. According to the definition of the phenomena of Croatian Glagolitism and Glagolism, and compared to the previous studies of Croatian Church Slavonic language, linguistic analysis of the Missal will establish a relationship with previous remarks, reviews (from the perspective of the external history of language) and studies of language of Parčić's editions. The linguistic peculiarities in the examined linguistic levels (Graphetics, Graphemics, Morphology, partly Syntax and Lexis) will be determined in Parčić's Missal as well as in the exemplary monuments of Old Church Slavonic language, in the eastslavicized monuments and finally in the monuments representing Croatian Church Slavonic language. The aim of the thesis is shaping systematic information about the linguistic conception of Dragutin Antun Parčić and New Croatian Church Slavonic Language in the 19th and 20th century. Chapters and subchapters of this doctoral thesis present: analysis of Parčić's correspondence and scientific work, analysis of the beginning of linguistic renewal in the example of Dragutin Antun Parčić's first editions (with description of East New Church Slavonic linguistic norm in Croatian Glagolitic liturgical books of the 17th and 18th century), analysis of his liturgical auxiliaries and, finally, language analysis of Missal 1893.

The research results of the doctoral thesis confirm that Parčić's language choices were influenced by Croatian Church Slavonic norm (continuously since 12th to 16th century) and East New Church Slavonic linguistic norm (not only due to reconciliation with the Vulgate). It is the original and recognizable conception of Dragutin A. Parčić and it can be confirmed as many as 30 years before the release of the Missal 1893. Within this linguistic conception only some concrete solutions had been varied (e.g. letter "jer", declension of adjectives), what we have shown in the language analysis. Different solutions reinforce, although in a different way (orthographic, phonological, morphological norm), the same nature of Parčić's linguistic conception (hypercorrection, artificiality, principle of conservatism and principle of functionality).

Ključne riječi

Ključne riječi: hrvatski crkvenoslavenski jezik, XIX. stoljeće, Dragutin A. Parčić, *Misal* 1893, grafetičke i grafemičke posebnosti, morfološka analiza, leksičke i sintaktičke posebnosti

Key words: Croatian Church Slavonic language, 19th century, Dragutin A. Parčić, *Missal* 1893, graphetic and graphemic specialities, morphological analysis, lexical and syntactic peculiarities

Popis kratica i oznaka

Kratice

baltosl.	=	baltoslavenski (jezik, jezična zajednica)
bug.	=	bugarski jezik
dr.	=	drugi, druga, drugo
dv.	=	dvojina
got.	=	gotski jezik
gr.	=	grčki jezik
gram.	=	gramatički
hcsl. jezik	=	hrvatskocrkvenoslavenski jezik ili hrvatski crkvenoslavenski jezik (od XII. do XVI. stoljeća)
hrv.	=	hrvatski jezik
hrvatski		
novocsl. jezik	=	hrvatski novocrkvenoslavenski jezik XIX. i XX. stoljeća
ie.	=	indoeuropski (poredbena gramatika, jezična zajednica)
inf.	=	infinitiv- (infinitivna osnova)
itd.	=	i tako dalje
jd.	=	jednina
lat.	=	latinski jezik
lit.	=	litavski jezik
mn.	=	množina
istočni		
novocsl. jezik	=	istočni (<i>ruski</i>) novocrkvenoslavenski jezik, inačica novocrkvenoslavenskoga jezika, javlja se u

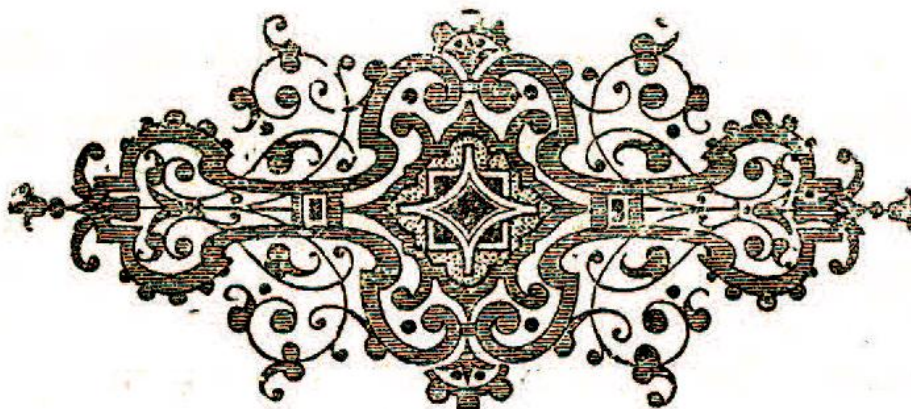
		hrvatskoglagoljskim liturgijskim knjigama XVII. i XVIII. stoljeća
novocsl. jezik =		novocrkvenoslavenski jezik (XVII. i XVIII. stoljeće), javlja se usporedo s književnim jezikom kojemu je osnovica narodni, domaći idiom (nacionalni književni jezik)
npr.	=	na primjer
op. a.	=	opaska autora
pl. t.	=	pluralia tantum
praie.	=	praindoeuropski jezik
psl.	=	praslavenski jezik
rus.	=	ruski jezik
sl.	=	slično
slov.	=	slovenski jezik
srp.	=	srpski jezik
stcsl.	=	starocrkvenoslavenski (književni) jezik, jezik kanonskih tekstova X. i XI. stoljeća
stind.	=	staroindijski jezik
stnjem.	=	staronjemački jezik
ukr.	=	ukrajinski jezik

Kratice i oznake izvora

Ass. (1-2, 96-97, 116-121, 137-143, 172-173)	Franjo Rački [prir.], <i>Assemanov ili Vatikanski evangelistar</i> (Zagreb, 1865)
Ber. (1864: 1, 18, 56-57, 75-76, 82-83, 96)	Ivan Berčić [prir.], <i>Ulomci Svetoga pisma, drugi dio u kojem su Davidove pjesme (...)</i> (Prag, 1864)
Ber. (1866: 28-29, 65, 66, 70-71, 73)	Ivan Berčić [prir.], <i>Ulomci Svetoga pisma, peti dio u kojem su ulomci iz apostolskih djelah, iz poslanicah bb. Pavla (...)</i> (Prag, 1866)
Činъ i Pravilo 1881. (19a-24b)	Dragutin A. Parčić [prir.], <i>Činъ i Pravilo misi – Ordo et Canon</i> (Rim, 1881), Zagreb,

	Knjižnica HAZU, Zbirka starih i rijetkih knjiga (sign. R-935, a)
FgVind	<i>Bečki listići</i> , XI–XII. stoljeće, Österreichische Nationalbibliothek (sign. Cod. Slav. 136)
Kar. (2b-5b, 15a-18b, 114b, 124a-128b; 47a-56b; LXXVa-LXXXIb)	Mateo Karaman [prir.], <i>Missalъ rimskij slavenskimъ ѣзыкомъ – Missale romanum slavonico idiomate</i> (Rim, Congr. de Propaganda Fide, 1741) ili <i>Karamanov misal</i>
Mar. (97-111, 196-198, 295-296, 314-316)	Vatroslav Jagić [prir.], <i>Quattuor Evangeliorum versionis palaeoslovenicae codex Marianus glagoliticus, characteribus cyrillicis transcriptum</i> (Graz, ² 1960) ili <i>Marijinsko evanđelje</i>
Mik. (1853: 158-159, 218, 245-255)	Franc Miklošič [prir.], <i>Apostolus e codice monasterii Šišatovac palaeo-slovenice</i> (Beč, 1853)
P. (1b-2a, 4a, 11a-13b, 14a, 15a, 93b, 112a-118b, 243a-247b)	<i>Misal po zakonu rimskoga dvora [Prvotisak: godine 1483], pretisak Liber – Mladost</i> (Zagreb, 1971)
Par. (2b-5b, 14a-19b, 78a-84b, 108b, 123a, 128b-134b, 241a-247b)	Dragutin A. Parčić [prir.], <i>Rimъski Misalъ slavѣnъskimъ ezikomъ presv. G. N. Urbana Papi VIII povelѣniemъ izdanъ – Missale Romanum slavonico idiomate ex decreto sacrosancti Concilii Tridentini</i> (Rim, Congr. de Propaganda Fide, 11893) ili <i>Parčićev misal</i>
Par. (1-12)	Dragutin A. Parčić [prir.], <i>Misi za umr'šee s koralnim napjevom</i> (litografija, Galevac 1860), Zagreb, Arhiv Provincije franjevac trećoredaca, Sv. Ksaver (sig. XIX. a. 58)
Parčić (1-30)	Dragutin A. Parčić [prir.], <i>Scripta – Gramatika staroslavenska Parčić (rukopis, ?)</i> , Zagreb, Arhiv Provincije franjevac trećoredaca, Sv. Ksaver (sig. ZM43-10-163)

- Ps. Sin. (1883: 2-3, 39-40, 140-141, 196-197, 213-216, 249-250, 259-260) Lavoslav Geitler [prir.], *Psalterium. glagolski spomenik manastira Sinai brda* (Zagreb, 1883)
- Vajs (2a-6a, 11b-15b, 16a-19b, 90a-96b, 131a-136a, 166a-168d, 269b-285b) Josip Vajs [prir.], *Rimski misal slovënskîm jezikom prësv. G. N. Urbana Papi VIII povelënjem izdan – Missale Romanum slavonico idiomate ex decreto sacrosancti Concilii Tridentini* (Rim, Congr. de Propaganda Fide, 1927) ili *Vajsov misal*
- Vat. Illir. 4 (1c-1d, 3a-3b, 8d-9a, 10c-10d, 73c-77b) *Vatikanski misal Illirico 4* [rukopis], XIV. st. BAV, Borg. illir. 4, preslika (Zagreb, Staroslavenski institut)
- Zogr. Vatroslav Jagić [prir.], *Quattuor evangeliorum codex glagoliticus olim Zographensis nunc Petropolitanus* (Berlin ¹1879, Graz ²1954) ili *Zografsko evandêlje*

Popis slika i tablica

Slike

Slika 1. *Pjesma U spomen Dragutinu Antunu Parčiću* (Jeremija Bršljanski, usp. Bonefačić 1903: 31)

Slika 2. Granica austrijske Dalmacije (s Bokom kotorskom) i Crne Gore (1883. godine)

Slika 3. *Za obstanak glagolice* (*Katolička Dalmacija* 1882, 88-93)

Slika 4. Pismo D. A. Parčića Franji Račkomu od 24. srpnja 1890. (HAZU, XII A 517/16)

Slika 5. Pismo D. A. Parčića biskupu Strossmayeru 20. rujna 1893. (HAZU, XI A/Parč. D. 12)

Slika 6. *Činъ i Pravilo misi* Dragutina A. Parčića iz 1881. (Knjižnica HAZU, Zbirka starih i rijetkih knjiga)

Slika 7. *Misse za umervšie samo iz missala rimskoga izvadjene svojim zakonom kako se v isti služi. Za službu i način svih crikav (!), Romae, Anno 1707.* (Knjižnica HAZU, Zbirka starih i rijetkih knjiga, Zagreb)

Slika 8. *Karamanov misal* 1741, *Činъ missy i Pravilo missy*, 47a-47b (Zbirka rukopisa i starih knjiga, NSK, Zagreb)

Slika 9. *Misi za umrěšee, na ostrově Galovъci (14. dekembra 1860)*, Arhiv Provincije franjevac trećoredaca, Sv. Ksaver, Zagreb (sign. XIX. a. 58)

Slika 10. Iz Parčićeve ostavštine: azbučni niz prepisan prema I. Berčiću i B. Mihaljeviću – napredovanje hrvatskoga novocsl. jezika XIX. stoljeća – planiranje korpusa (Parčićeva ostavština, Arhiv Provincije franjevac trećoredaca, Sv. Ksaver, Zagreb)

Slika 11. Jerovski znakovi prema istočnoj novocsl. pravopisnoj normi iz Parčićeve *Staroslavenske gramatike* (Arhiv Provincije franjevac trećoredaca, Sv. Ksaver, Zagreb)

Slika 12. Iz Parčićeve *Staroslavenske gramatike* (Arhiv Provincije franjevac trećoredaca, Sv. Ksaver, Zagreb)

Slika 13. Crkvenoslavenska gramatika Meletija Smtorickoga (Jevje 1619)

Slika 14. Poredbena slavenska gramatika F. Miklošiča (izdanje iz 1875)

Slika 15. Umetnut list iz rukopisne gramatike fra Benedikta Mihaljevića u *Staroslavenskoj gramatici* D. A. Parčića (Arhiv Provincije franjevac trećoredaca, Sv. Ksaver, Zagreb)

Slika 16. *Karamanov misal* (1741), 56a-56b

Slika 17. *Naslovna i početna slova, Mali azbukvar* (1894: 4)

Slika 18. *Običnije kratice i svezanice, Mali azbukvar* (1894: 9)

Slika 19. *Tumačenje brojeva, Mali azbukvar* (1894: 8)

Slika 20. *Pravilo misi, Parčičev misal* 1893, 241a-241b

Slika 21. Iz Parčičeve rukopisne gramatike, *Odsiek II (Glagoli, Par. 21)*, Arhiv Provincije franjevac trećoredaca, Sv. Ksaver, Zagreb

Slika 22. *Parčičev misal* (1893), 14a-14b

Slika 23. *Na roždbstvo gospodње, Parčičev misal* (1893), 15a-15b

Slika 24. *Cvêtnaê nedêla* (početak Muke po Mateju), *Parčičev misal* (1893), 129b

Tablice

Tablica 1. Razlike u Parčičevim kanonima mise 1881. i 1893.

Tablica 2. Udio istočnoga novocsl. razdoblja u hrvatskome novocsl. razdoblju XIX. stoljeća

Tablica 3. Dihotomija *usmenost : pismenost – jezik : govor*

Tablica 4. *Jerovi* (slab položaj)

Tablica 5. *Jerovi* (jak položaj)

Tablica 6. Bilježenje *jerija*

Tablica 7. Bilježenje *jata*

Tablica 8. Bilježenje suglasnika /l'/, /n'/, /r'/

Tablica 9. Slovo *šta*

Tablica 10. Slovo *žêlo*

Tablica 11. Dvije novovjeke jezične opcije u hrvatskim litugijskim i crkvenim knjigama

Tablica 12. Uspostavljanje odnosa između izvorne i konstruirane hrvatske novocsl. slovopisne i pravopisne norme (konkretno: grafemička razina)

Tablica 13. *Jerovi* (jak položaj)

Tablica 14. Podjela *po orudju izgovaranja*, tj. *po organu*

Tablica 15. Usporedba s rabljenim (citiranim) gramatičkim izvorima

Tablica 16. Velika slova u *Parčičevu misalu* u odnosu na usporedne hcsl. i istočne novocsl. izvore

Tablica 17. *Jerovi* u prefiksima i prijedlozima

Tablica 18. *Jerovi* na kraju riječi (uz enklitiku)

Tablica 19. *Jerovi* u sredini riječi

Tablica 20. Bilježenje /l'/, /n'/, /r'/ uz pomoć *jata*, *'*, *jera*, *ju*

Tablica 21. Bilježenje *jata* u korijenskome morfu

Tablica 22. Bilježenje *jata* u gramatičkome morfu

Tablica 23. Bilježenje odraza glasa /ɛ/ u *Parčičevu misalu*

Tablica 24. Bilježenje slogotvornoga /r/ i /l/ u *Parčičevu misalu* i ostalim misalima

Tablica 25. Grafem *f* i alternacija *f/p – v* u *Parčićevu misalu* i ostalim misalima

Tablica 26. Bilježenje suglasničke skupine *čr*

Tablica 27. Bilježenje alternacije *v/b*

Tablica 28. Propisana hrvatska novocsl. norma (priručnici) i njezina provedba u misalskim izdanjima (sličnosti i razlike)

Tablica 29. Sklonidba neličnih zamjenica u hcsl. jeziku – tvrda inačica

Tablica 30. Sklonidba neličnih zamjenica u hcsl. jeziku – meka inačica

Tablica 31. Paradigma asigmatskoga aorista u hcsl. jeziku

Tablica 32. Paradigma sigmatskoga prvog aorista u hcsl. jeziku

Tablica 33. Paradigma sigmatskoga drugog aorista u hcsl. jeziku

1. UVOD.....	19
1.1. Obrazloženje cilja i hipoteza istraživanja	20
1.2. Materijal, ispitanici, metodologija i plan istraživanja.....	22
1.3. Očekivani znanstveni doprinos predloženoga istraživanja.....	25
2. DO I OKO PARČIĆEVA MISALA – IZ PERSPEKTIVE VANJSKE POVIJESTI	26
2.1. Uvod u problematiku – glagoljaštvo, glagolizam, hrvatska <i>Cyrrillomethodiana</i> u	26
2.2. Dragutin Antun Parčić – rad na priređivanju <i>Misala</i> i polemika oko pisma kojim.....	30
2.3. Recepcija <i>Misala</i> , ponovljena izdanja i Parčićeva materijalna i duhovna.....	59
2.4. Ocjene, kritike i interpretacije jezika <i>Misala</i> od 1893. do suvremenosti	66
3. ISTOČNOSLAVENIZACIJA HRVATSKOGLAGOLJSKIH LITURGIJSKIH	81
3.1. Istočnoslavenizacija hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga – temeljne	81
3.2. Filolozi o procesu istočnoslavenizacije hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga	95
3.3. Era Rafaela Levakovića – o pismu i jeziku	110
3.4. Era Ivana Paštrića – o jeziku i pismu.....	114
3.5. Era Matea Karamana & Mate Sovića – o jeziku i pismu.....	118
3.6. Početak hrvatske novocsl. obnove u XIX. stoljeću – o jeziku i pismu domisalskih ...	124
3.6.1. <i>Jerovi</i>	127
3.6.2. <i>Jeri</i>	132
3.6.3. <i>Jat</i>	134
3.6.4. Bilježenje suglasnika /l/, /n/, /r/	135
3.6.5. Slovo <i>šta</i> i <i>šta</i> s nadrednim točkicama.....	136
3.6.6. Slovo <i>želo</i>	137
4. IZ JEZIKA MISALA I O JEZIČNOJ KONCEPCIJI D. A. PARČIĆA	140
4.1. Hrvatski crkvenoslavenski jezik – temeljne odrednice i percepcija hcsl. jezika u	140
4.2. O slovopisnoj, pravopisnoj (i pravogovornoj) te fonološkoj normi hrvatskoga.....	157
4.3. O Parčićevoj rukopisnoj novocsl. gramatici (morfo(no)loška norma)	168
4.3.1. Parčić slovničar ili o temeljima za oblikovanje <i>Staroslavenske gramatike</i>	170
4.3.2. Što je dosad otkriveno o Parčićevoj rukopisnoj gramatici?	173
4.3.3. Sestrinska gramatika Ivana Broza i njezine ocjene u suvremenoj	175
4.3.4. Napokon – iz opisa Parčićeve gramatike (pristup, struktura, izvori,	178
4.3.5. <i>Intermezzo</i> o crkvenoslavenskoj gramatičkoj tradiciji.....	188
4.4. Sinteza uvodnih poglavlja (teorijski okvir)	195
4.5. Elementi grafetičke koncepcije <i>Parčićeve misala</i>	199

4.5.1. <i>Scriptura continua</i>	201
4.5.2. Kraćenja riječi	202
4.5.3. Ligature	205
4.5.4. Interpunkcija – Puntuacija	206
4.5.5. Veliko i malo slovo	208
4.5.6. Bilježenje brojeva	211
4.5.7. Sinteza grafetičkih obilježja <i>Parčićeva misala</i>	213
4.6. Grafemička razina analize	216
4.6.1. Bilježenje <i>jerova</i>	216
4.6.1.1. Bilježenje <i>jerova</i> (slab položaj)	217
4.6.1.2. Bilježenje vokalizacije poluglasa	219
4.6.2. Bilježenje <i>jata</i>	229
4.6.3. Bilježenje refleksa glasa /ɐ/	239
4.6.4. Bilježenje slogotvornoga /r/ i /l/	244
4.6.5. Bilježenje <i>đerva</i>	247
4.6.6. Grafem <i>šta</i>	248
4.6.7. Grafem <i>f</i> i alternacija <i>f/p – v</i>	249
4.6.8. Bilježenje suglasničke skupine <i>čr</i>	250
4.6.9. Bilježenje alternacije <i>v/b</i>	251
4.6.10. Rotacizam	252
4.6.11. Druge glasovne promjene	252
4.6.12. Sinteza grafemičkih obilježja <i>Parčićeva misala</i>	254
4.7. Morfološka razina analize <i>Parčićeva misala</i>	258
4.7.1. Imenice	260
4.7.1.1. Glavna promjena imenica muškoga i srednjega roda: <i>o-/jo</i> -osnove	262
4.7.1.2. Glavna promjena imenica ženskoga roda: <i>a-/ja</i> -osnove	267
4.7.1.3. <i>I</i> -promjena imenica muškoga i ženskoga roda	270
4.7.1.4. <i>U</i> -promjena	272
4.7.1.5. Konsonantske deklinacije	274
4.7.1.6. <i>V</i> -promjena	276
4.7.2. Zamjenice	278
4.7.2.1. Lične zamjenice	278
4.7.2.2. Nelične zamjenice – tvrda i meka inačica	283

4.7.3. Pridjevi	293
4.7.3.1. Pridjevi – sklonidba kratkih i dugih oblika	293
4.7.3.2. Komparacija pridjeva	299
4.7.4. Brojevi.....	300
4.7.5. Glagoli.....	303
4.7.5.1. Infinitiv i supin	306
4.7.5.2. Prezent	307
4.7.5.3. Imperativ	311
4.7.5.4. Aorist	315
4.7.5.4.1. Asigmatski aorist	316
4.7.5.4.2. Prvi sigmatski aorist	317
4.7.5.4.3. Drugi (novi) sigmatski aorist	321
4.7.5.5. Imperfekt	324
4.7.5.6. Participi	326
4.7.5.6.1. Aktivni particip prezenta	327
4.7.5.6.2. Pasivni particip prezenta.....	331
4.7.5.6.3. Prvi aktivni particip preterita	333
4.7.5.6.4. Drugi aktivni particip preterita ili <i>l</i> -particip	336
4.7.5.6.5. Pasivni particip preterita	337
4.7.5.7. Složeni (analitički) glagolski oblici.....	338
4.7.5.7.1. Perfekt.....	338
4.7.5.7.2. Pluskvamperfekt	338
4.7.5.7.3. Futur prvi i drugi.....	339
4.7.5.7.4. Kondicional	340
4.7.6. Sinteza morfoloških obilježja <i>Parčičeva misala</i>	341
4.8. Odabrane sintaktičke i leksičke osobitosti analize	346
4.8.1. Sintaktičke osobitosti	347
4.8.1.1. Genitiv umjesto akuzativa – kategorija živosti	347
4.8.1.2. Genitiv negacije (slavenski genitiv)	349
4.8.1.3. Sintaktičke funkcije participa u <i>Parčičevu misalu</i>	350
4.8.1.3.1. Supstantivizirani particip	350
4.8.1.3.2. Atributna funkcija participa	351
4.8.1.3.3. Funkcija sekundarnoga predikata	352

4.8.1.3.4. Particip u funkciji situacijskoga determinatora objekta.....	354
4.8.1.4. Apsolutne konstrukcije.....	354
4.8.1.5. Participske konstrukcije	356
4.8.1.6. Infinitivne konstrukcije u <i>Parčićeve misalu</i>	359
4.8.1.6.1. Dativ s infinitivom.....	359
4.8.1.6.2. Akuzativ s infinitivom	359
4.8.1.7. Kondicional	361
4.8.1.8. Dvojina: zastupljenost gramatičke kategorije, pitanje sročnosti i upravljanja po broju	362
4.8.1.8.1. Parnost (slobodna dvojina)	363
4.8.1.8.2. Dvojnost (vezana dvojina, kongruentna dvojina, anaforička dvojina)....	365
4.8.2. Leksičke osobitosti.....	370
4.8.2.1. Leksičke dublete.....	373
4.8.2.2. Leksičke varijante.....	380
4.8.3. Sinteza sintaktičkih i leksičkih osobitosti <i>Parčićeve misala</i>	383
5. ZAKLJUČAK	387
6. BIBLIOGRAFIJA	405
6.1. Izvori.....	405
6.2. Literatura	409
7. ŽIVOTOPIS AUTORA S POPISOM OBJAVLJENIH DJELA	434

1. UVOD

U temeljne je zadaće hrvatske *Cyrrillomethodiane* kao znanosti i pokreta u XIX. stoljeću upisan ustrajan rad na obnovi staro(crkveno)slavenskih (hrvatskih crkvenoslavenskih) liturgijskih knjiga i ćirilometodskih sveslavenskih kulturnih (najprije jezično-pismovnih) iskona, prepoznatih na našim prostorima u tisućgodišnjemu kontinuitetu nastajanja i očuvanja glagoljske baštine. Obnova je liturgijskih knjiga, s jedne strane, bila potrebna zbog činjenice da je, posredovanjem politike Svete Stolice i njezine Kongregacije za širenje vjere, otpočela istočnoslavenizacija liturgijskih knjiga kojom je, kako tradicionalna literatura ističe¹, zaustavljen prirodan razvoj hrvatske redakcije staro(crkveno)slavenskoga jezika (npr. misali Rafaela Levakovića iz 1631, Ivana Paštrića iz 1706. i Matea Karamana iz 1741. godine). S druge pak strane, poznato je da ćirilometodska ideja teži jedinstvu Crkve preko nove slavenske, primarno jezične koncepcije – sveslavenskoga književnog jezika i pisma (glagoljica) koji su u kontinuitetu od IX/X. pa do XI/XII. stoljeća obuhvatili sav slavenski svijet (usp. Katičić 2013b).² Znanstveni interes za ćirilometodsku baštinu, osobito crkvenoslavenski jezik, izražen je već u drugoj polovici XVII. stoljeća, ali Katolička crkva problematici pažnju posvećuje tek od sredine XIX. stoljeća kada se među Slavenima spremaju velike obljetnice i proslave (od tisućnice moravske misije 1863. do tisućnice Metodove smrti 1885). Tek je isticanjem širih kulturno-povijesnih okolnosti i zbivanja u hrvatskome (i širemu slavenskome) javnom životu XVII, XVIII. i osobito XIX. stoljeća moguće proniknuti u razumijevanje stvarne potrebe, povoda i opravdanja za objelodanjivanjem *Rimskoga misala slavenskim jezikom* Dragutina Antuna Parčića 1893. godine koji se s pravom u hrvatskoj filološkoj znanosti drži ispunjenjem temeljnih zadaća *Cyrrillomethodiane*.

Uvodna poglavlja doktorskoga rada za cilj imaju donijeti sustavniji pregled i kritički osvrt na stanje istraživanja u novijoj povijesti glagolizma, koja ostvarenje definiranih zadaća hrvatske

¹ Novija istraživanja književnojezične koncepcije Šimuna Kožičića Benje potvrđuju da se već ona ne uklapa u sociolingvističku sliku glagoljaškoga udjela hrvatskoga jezika s početka XVI. stoljeća kao nastavka prakse

² Još je Geert van Dartel (1984: 57-60) isticao da je ćirilometodska ideja nešto više od unijatske ideje jer slavenska uzajamnost stoji u službi crkvenoga jedinstva, a ćirilometodska ideja dijelom je obuhvatnijega programa za oslobođenje svih Slavena. Sadržaj ćirilometodske ideje ima četiri komponente: povijesnu (interpretacija života i djela Sv. braće), ekleziološku (vizija jedinstva Crkava), slavensku (poruka Slavenima), dogmatsko-ekleziološku (u odnosu na vrednovanje pravoslavlja, usp. argumente V. S. Solovjeva, Damjanović 2014: 328, i A. Frankija nasuprot onima I. Markovića, Dartel 1984: 66-69). Za Slavene ta ideja predstavlja rješenje narodnoga i vjerskog pitanja (podsjećamo da je biskup J. J. Strossmayer *istočni raskol* prigodno nazivao i *slavenskim raskolom*).

Cyrillomethodiane promatraju iz perspektive temeljnih jezičnih, pismovnih i recepcijskih informacija o *Misalu* Dragutina Antuna Parčića, ali i svih vanjskojezičnopovijesnih podataka koji su oblikovali jezičnu koncepciju priređivanja *novih* crkvenoslavenskih liturgijskih knjiga u XIX. stoljeću.

Nadalje, doktorski rad ima za cilj uspostaviti komunikaciju između vanjske povijesti jezika (u hrvatskoj i susjednim filologijama postojeće ocjene *Misala* D. A. Parčića – prema karakteristikama recenzija starocrkvenoslavenskoga jezika³, ponajprije hrvatskoj i istočnoslavenskoj/ruskoj, te prema zabilježenoj polemici o pismu kojim se *Misal* ima otisnuti) i unutarnjih jezičnih osobitosti *Misala* na odabranim razinama komparativne analize (grafetičkoj, grafemičkoj, morfološkoj, djelomice leksičkoj i sintaktičkoj), s tim da je i komparativna analiza modelirana prema vanjskojezičnim izvorima (Parčićovo pismo Vatroslavu Jagiću iz 1893. godine) u kojima priređivač *Misala* donosi informacije o izvorima kojima se u jezičnome oblikovanju *Misala* služio. S tim u vezi u idućim će se poglavljima rada deduktivno predstaviti proces istočnoslavenizacije liturgijskih knjiga i povezanost s procesima obnove ćirilometodske baštine u slavenskim zemljama u XIX. stoljeću. Potom će se istaknuti raznovrsni poticaji, a time i posljedična znakovitost, obnovi crkvenoslavenskoga jezika u liturgiji (i ćirilometodske baštine uopće) – a posebice s obzirom na nejednak politički položaj Slavena (u okviru procesa formiranja modernih nacija) te na njihovu temeljnu podijeljenost (pripadnost Zapadnoj i Istočnoj crkvi).

1.1. Obrazloženje cilja i hipoteza istraživanja

Temeljni je unutarnji cilj doktorskoga rada oblikovanje cjelovitih i sustavnih informacija o jezičnoj koncepciji priređivača *Misala* iz 1893. godine – Dragutina Antuna Parčića. Dosadašnje ocjene jezika Parčićevih domisalskih izdanja kao i istraživanja jezika samoga *Misala* u najvećoj mjeri ističu kako je riječ o "obnovljenome liturgijskom jeziku" – starocrkvenoslavenskome s naslanjanjem na hrvatsku redakciju. Jezičnom raščlambom i analizom na grafemičkoj, morfološkoj, djelomice sintaktičkoj i leksičkoj razini ispitat će se – osnažiti i revidirati – dosadašnje zamjedbe o jeziku i novija istraživanja jezika *Parčićeva misala*. S obzirom na to da je istaknut temeljni cilj istraživanja, drugim se dijelom doktorskoga rada napokon uspostavlja veza s unutarnjom jezičnom slikom *Misala* (1893),

³ S obzirom na to da polazimo od novocsl. varijeteta (istočnoga/ruskog i hrvatskoga tipa), rabimo termin recenzija (prema Stjepanu Damjanoviću, uz istaknut oprez, redakcija bi mogla označavati strukturalističko određenje norme, a recenzija bi mogla nositi značenje kodifikacije, <http://www.hrvatskiplus.org/article.php?id=1818&naslov=hrvatskostaroslavenski>, 21. rujna 2015. u 9.43 sati).

koja pouzdano može ovjeriti/revidirati postojeće ocjene jezika *Parčičeva misala* i zaokružiti informacije o njegovim jezičnim stavovima, a preko njih i o jezičnoj koncepciji kojom su se rukovodili hrvatski ćirilometodijanci druge polovice XIX. stoljeća.

Iz temeljnoga cilja istraživanja proizlaze oblikovane afirmativne hipoteze o jezičnoj koncepciji D. A. Parčića koje će se istraživanjem korpusa potvrditi ili opovrgnuti:

1. Povratak starocrkvenoslavenskim izvorima (osobitosti morfološke, sintaktičke i leksičke razine), redigiranje tekstova prema tekstovima starocrkvenoslavenskoga kanona. Riječ je o prvoj i najvažnijoj odrednici koja se tumači vanjskojezičnim, političkim i kulturološkim razlozima devetnaestostoljetnih ćirilometodskih nastojanja (liturgijsko, kulturno i političko povezivanje svih Slavena prvom i osnovnom metodom: zajedničkim srednjovjekovnim iskonom – starocrkvenoslavenskim jezikom).
2. Artificijelnost jezičnoga sustava ogleda se ponajprije u "hiperkorektnosti" jezičnih odabira na svim jezičnim razinama (npr. bilježenje *jerova*, kategorija dvojine).
3. Jezične osobitosti hrvatske redakcije starocrkvenoslavenskoga jezika razvidne su, ponajprije, na grafemičkoj razini te na leksičkoj razini (čistoća i razumljivost slavenskoga projekta), a svjedoče o orijentaciji slavenskoga projekta – razumljivost, jezična čistoća, ravnoteža, nadnacionalnost (usp. Žagar 2012, 2015a, 2015b).
4. Grafetičko uređenje *Misala* u odnosu na kanonske stcsl. spomenike i usporedne hcsl. izvornike nosi mnogo posebnosti (utjecaj devetnaestostoljetne grafetičke prakse).
5. Starocrkvenoslavenski su se i hrvatskostaroslavenski (hcsl.) izvornici (Ass., Zogr., Mar., Vat. Illir. 4, *Prvotisak misala*) slijedili samo u određenoj mjeri. Važan su izvor i istočnoslavenizirana izdanja zbog usklađenosti s odredbama Tridentskoga koncila (1545–1563).

Iz oblikovanih hipoteza proizlaze i pojedinačni ciljevi istraživanja:

1. Utvrditi grafetičke osobitosti *Parčičeva misala* prema odabranim polazišnim kriterijima (nespojeno pisanje, ligature, interpunkcija, velika slova, kraćenja riječi, slovni inventar).
2. Jezičnom raščlambom i analizom na grafemičkoj, morfološkoj, djelomice sintaktičkoj i leksičkoj razini ispitati – osnažiti i revidirati – dosadašnje zamjedbe o jeziku i novija istraživanja jezika *Parčičeva misala*.
3. Komparativnom analizom utvrditi u kojoj se mjeri Parčić u jezičnim odabirima oslanjao na kanonske starocrkvenoslavenske spomenike (*Assemanijevo evanđelje*, *Marijinsko* i *Zografsko evanđelje*), potom na uzorne hrvatske crkvenoslavenske spomenike (Vat. Illir. 4, *Prvotisak misala*), ali i na istočni novocsl. *Karamanov misal* iz 1741. godine.

4. Rasvijetliti pitanja funkcionalnosti, konzervativnosti i artificijelnosti jezične koncepcije D. A. Parčića, utvrditi osobne autorske (priređivačke) prinose jezičnim rješenjima i odabirima.
5. Pridonijeti osnaživanju uloge i značaja D. A. Parčića u ćirilometodskoj problematici i širim povijesno-kulturološkim i filološkim koncepcijama XIX. stoljeća.

1.2. Materijal, ispitanici, metodologija i plan istraživanja

Osnovno je polazište priprema (transliteracija) odabranih sastavnica cjelovita korpusa *Misala* te primjena komparativno-analitične metode (te metode dokazivanja) kojom će se odabrane tekstualne dionice *Parčićeva misala* odmjeriti o stanje u spomenicima koji pripadaju koprusu kanona starocrkvenoslavenskih spisa, potom o stanje u reprezentativnim hrvatskoglagoljskim misalima (hcsl. norma), ali neće se zanemariti ni istočnoslavenizirana izdanja kao ni spomenici koje je sam Parčić isticao kao uzore. Odstupanja i sličnosti u odabranim tekstualnim sastavnicama, pri čemu je jasno da metoda obuhvaća samo dio korpusa i omogućuje da se konačni zaključci o Parčićevoj jezičnoj koncepciji donose s oprezom i prema principu *pars pro toto*, utvrđuju se konačno između *Parčićeva misala* i: 1. *Assemanijeva evanđelistara*, kanonskoga starocrkvenoslavenskog spomenika pisanog u XI. stoljeću u Makedoniji (izdanja: Franjo Rački, *Assemanov ili Vatikanski evangelistar*, Zagreb 1865; Ivan Črnčić, Rim 1878), 2. *Marijinskoga evanđelja*, kanonskoga starocrkvenoslavenskog spomenika iz XI. stoljeća (izdanje: Vatroslav Jagić, *Quattuor Evangeliorum versionis palaeoslovenicae codex Marianus glagoliticus, characteribus cyrillicis transcriptum*, Petrograd ¹1883, Graz ²1960), 3. *Zografskoga evanđelja*, kanonskoga starocrkvenoslavenskog spomenika s kraja X. i početka XI. stoljeća iz Makedonije (izdanje: Vatroslav Jagić, *Quattuor evangeliorum codex glagoliticus olim Zographensis nunc Petropolitanus*, Berlin ¹1879, Graz ²1954), 4. *Vatikanskoga Illirico 4*, primjernoga i najstarijega očuvanoga hrvatskoglagoljskog plenarnog misala iz XIV. stoljeća (uzorni hrvatski crkvenoslavenski jezik, najbolje očuvane karakteristike starocrkvenoslavenskoga književnog jezika, izdanje: Josip Vajs, Zagreb 1948), 5. *Prvotiska misala po zakonu rimskoga dvora* iz 1483. godine (izdanje Liber – Mladost, Zagreb 1971), 6. istočnoga novocsl. *Karamanova misala* (Rim 1741), 7. Vajsova ponovljena latiničnoga izdanja *Parčićeva misala* (Rim 1927).

U obzir će se uzeti i spomenici koje je Parčić istaknuo kao uzorne u pismu Vatroslavu Jagiću 25. rujna 1893. godine. Tada je napomenuo kako se u evanđeoskim odlomcima služio *Assemanijevim* i *Marijinskim evanđeljem* (a zbog rimske cenzure držao se Vulgate), u poslanicama *Šišatovačkim apostolom* (izdanje: Franc Miklošič, *Apostolus e codice monasterii*

Šišatovac palaeo-slovenice, Beč 1853) i *Hvalovim zbornikom*, u odlomcima Staroga zavjeta Berčićevim *Ulomcima Sv. pisma* (Prag 1864–1871), u psalmima Geitlerovim *Sinajskim psaltinom* (izdanje: Lavoslav Geitler, *Psalterium. glagolski spomenik manastira Sinai brda*, Zagreb 1883), a u molitvama *Prvotiskom misala* (usp. Soldo 1990: 181).

U komparativnu jezičnu analizu ući će odabrane sastavnice cjelovita misalskoga korpusa te će sinegdohički, uz osviještene nedostatke odabrane metode i oprez, omogućiti donošenje zaključaka o jezičnoj koncepciji D. A. Parčića. Odabrane su sljedeće sastavnice: 1. evanđeoski odlomci kao čuvari starocrkvenoslavenske jezične norme i starine, podložni za usporedbu s kanonom stcsl. spisa – Muka po Mateju (zbog duljine i starine uporabe); *Proslov Ivanova evanđelja* (*Iskoni bě slovo...*, do retka 18, rabi se i u rimskoj i bizantskoj liturgiji; u rimskoj za Božić, a u bizantskoj za Pashu – Vazam), *Na roždbstvo gospodње*, 2. Poslanice – odlomci poslanica sv. Pavla (u rimskoj liturgiji pojavljuju se od početka, češće nego starozavjetni tekstovi), 3. Psalmi, 4. Odlomak iz Reda mise (Agnus Dei, Pater noster, Kanon ili euharistijska molitva (od *Tebe ubo*) – u rimskoj je uporabi vrlo stara, a bila je prevedena i na grčki i korištena vjerojatno u Bizantu i za vrijeme moravske misije) (usp. Tandarić 1993, Šimić 2000, 2001, Mihaljević 2012), 5. Molitve.

U usporednoj će se jezičnoj analizi primijeniti poredbena metodologija istraživanja udjela *staroga* i *novoga* u odnosu na stcsl. i hcsl. jezik te istočni/*ruski* novocsl. jezik. Redakcijske osobitosti u *Parčićevu misalu* imaju s jedne strane svjedočiti o težnjama da se uspostavi visok stupanj razumljivosti teksta i jezična njegova čistoća, a s druge su strane ondašnjemu suvremenomu slavenskom (hrvatskom) svećenstvu neke osobitosti početka redakcijskoga formiranja strane i nerazumljive, što iznova svjedoči o jezičnoj promišljenosti – uspostavljanju svojevrsne ravnoteže između rješenja stcsl. i hcsl. jezika (prva redakcijska formiranja i revidirana hcsl. norma od XIV. i XV. stoljeća) te istočne novocsl. norme (XVII. i XVIII. stoljeće). Odabiranjem osobitosti hcsl. jezika Parčić na umu nije morao imati nacionalnu orijentaciju projekta, već upravo nadnacionalnu – hrvatsko glagoljaštvo tisućgodišnjega je kontinuiteta te je, u odnosu prema pravoslavnome ćiriličnome slavenskom istoku, njegova identifikacija sa stcsl. jezikom (kao književnim jezikom) i prvim slavenskim pismom – glagoljicom – trebala funkcionirati nadnacionalno. Riječ je o usklađenosti jezične koncepcije s težnjama za pomirenjem Istočne i Zapadne crkve i sveslavenskim ujedinjenjem (usp. jezičnu koncepciju Šimuna Kožičića Benje, Žagar 2012, 2015a, Ceković, Eterović, Žagar 2015: 25).

Odstupanja i sličnosti u odnosu na odabrane tekstualne sastavnice i komparativnu metodu te osobitosti jezika *Parčićeva misala* utvrdit će se na temeljnim razinama jezičnoga opisa prema kojima će biti ustrojena i posebna poglavlja doktorskoga rada:

1. Grafetička i grafemička razina. Odnos staro(crkveno)slavenizama i hrvatskih crkvenoslavenskih osobitosti. Utjecaj suvremene, devetnaestostoljetne pravopisne norme. Razine grafetičkoga opisa u srednjovjekovnim tekstovima: razdvojeno pisanje, znakovi za jedinstvo riječi, interpunkcijski znakovi, velika slova, ligature, kraćenja riječi, slovni inventar (usp. Žagar 2007, 2008). Razine grafemičkog opisa: *Jerovi*: pisanje slova za poluglasove u prijedlozima i prefiksima, u sredini riječi i na kraju riječi.⁴ Slovo *jat*: inicijalna, postvokalna i intervokalna pozicija, postpalatalna pozicija; zamjene sa *e* i *i*, pravilo Meyer-Jakubinskij, *jat* u gramatičkim morfovima sklonidbe imenica, zamjenica, pridjeva i brojeva, *jat* u imperativu glagola *e*-tipa (čuvar stcsl. norme), *jat* u imperfektu, *jat* u priložima. Zamjena slova za nazalne samoglasnike /ɛ/ i /ɔ/ slovima za samoglasnike /e/ i /u/: u osnovama riječi i gramatičkim morfovima (imenice, zamjenice, pridjevi, aoristi, imperfekt, participi itd.). Bilježenje slogotvornoga /r/ i /l/. Bilježenje suglasničke skupine *žd* (pisanje slova *žd*, *ŷ*, bilježenje susjednih vokala). Grafem *šta*. Bilježenje na mjestu praslavenskih skupina */tj/, */stj/, */skj/ za glasove /ć/ i /šč/. Bilježenje suglasničke skupine /čr/. Bilježenje rotacizma. Zamjena grafema *f* – *p*, *v*. Zamjena grafema *v* – *b*. Bilježenje produkta prve, druge i treće palatalizacije (usp. Gadžijeva i dr. 2014, Damjanović 1984a, 2008a, Tandarić 1993, Šimić 2000, Mihaljević, Reinhart 2005).

2. Morfološka razina. Otvorenost novinama i čuvanje stcsl. norme. Glavna *o-/jo*-promjena i *a-/ja*-promjena. *U*-promjena. *I*-promjena. *V*-promjena. Konsonantske promjene. Kategorija animiteta. Kategorija dvojine: slobodna, vezana, kongruentna dvojina. Lične i nelične zamjenice. Kratki i dugi oblici pridjeva. Komparacija pridjeva. Brojevi. Glagoli: infinitiv, prezent, imperativ, aorist, imperfekt; perfekt, pluskvamperfekt, kondicional, futur. Pasivne konstrukcije. Participi (aktivni i pasivni particip prezenta, aktivni particip preterita (prvi i drugi) i pasivni particip preterita) (usp. Gadžijeva i dr. 2014, Hercigonja 1983, 2004, Damjanović 1984a, 2008a, Vince Marinac 1987, Kuzmić 2008, 2012, Mihaljević 2008, Sudec 2008, Ceković, Sanković, Žagar 2010).

3. Odabrane sintaktičke i leksičke osobitosti. Sintaksa padeža: genitiv umjesto akuzativa (kategorija živosti), genitiv negacije (slavenski genitiv). Sintaktičke funkcije participa. Apsolutne konstrukcije. Participske konstrukcije. Infinitivne konstrukcije. Kondicional.

⁴ Uporaba *jerova* u cjelini je uzeta na grafemskoj razini, iako su dijelovi grafetički (bez odraza na fonemskome planu) (usp. Ceković, Eterović, Žagar 2015: 25).

Dvojina: pitanje sročnosti i upravljanja po broju. Sintaktostilistička uloga perfektivnoga imperfekta i imperfektivnoga aorista. Leksičke dublete i varijante. Očuvanost stcsl. leksičkoga fonda, kroatizmi, grecizmi i latinizmi (Režić 1980, Mihaljević, Reinhart 2005, Vince 2008, Šimić 2000, 2001, Žagar, Zaradija Kiš 2007, Gadžijeva i dr. 2014).

U radu će se ustrojiti i poglavlja kojima se pregledno opisuju kulturno-povijesni i vanjskojezični aspekti objelodanjivanja *Misala*, a kako su prema polazišnim spoznajama i stanju istraživanja već uvodno predstavljeni. Istražit će se i pokušaji revitaliziranja crkvenoslavenskog jezika u bogoslužju u okviru čeških i slovačkih ćirilometodskih nastojanja te veze s radom hrvatskoga Odbora za izdavanje litugijskih knjiga (usp. Hamm 1963: 65). Pitanje obnove ćirilometodskoga naslijeđa i crkvenoslavenske liturgije u Hrvatskoj, Češkoj i Slovačkoj u XIX. i XX. st. promotrit će se i iz perspektive neslavenskih autora (pozicije ideologema u odnosu austrijsko (ugarsko) – slavensko) (usp. Eggers 1995).

1.3. Očekivani znanstveni doprinos predloženoga istraživanja

Očekuje se da će rezultati komparativnoga (i kontrastivnoga) pristupa istraživanju jezika *Misala* D. A. Parčića i norme hrvatskoga novocsl. jezika XIX. stoljeća pridonijeti hrvatskoj filološkoj znanosti u cijelosti, osobito aspektima koji se odnose na hrvatsko glagoljaštvo i glagolizam – temelje hrvatske jezične, književne i kulturne povijesti. Rezultati istraživanja trebali bi učvrstiti i *moderna* nastojanja cjelovita konceptualiziranja fenomena glagoljaštva i glagolizma koji nadilaze svoje primarne medievističke okvire. Očekuje se da će istraživanje poduprijeti i unaprijediti istraživanja hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika (kao podsustava starocrkvenoslavenskoga jezika) primjenom poredbene metodologije utvrđivanja *starih* i *novih* jezičnih osobitosti, ali i isticanjem njezinih ograničenja (osobito u novocrkvenoslavenskome razdoblju).

2. DO I OKO PARČIĆEVA MISALA – IZ PERSPEKTIVE VANJSKE POVIJESTI JEZIKA

2.1. Uvod u problematiku – glagoljaštvo, glagolizam, hrvatska *Cyrrillomethodiana* u kontekstu jezične (i pismovne) obnove crkvenoslavenskih liturgijskih knjiga

Dosadašnja su istraživanja hrvatskoga novocrkvenoslavenskog jezika i hrvatske *Cyrrillomethodiane* nerijetko bila raspolučena između vanjskojezičnoga i unutarnjojezičnoga pristupa, a sve zbog činjenice da su pojedini istraživači (povjesničari književnosti i kulture) zazirali od uskojezičnih pitanja, a drugi (jezikoslovci) pak od nedovoljna lingvističkog predznaka tema (Vince 2002: 3). Hrvatski crkvenoslavenski jezik dionikom je, i jezičnim naličjem, fenomena hrvatskoga glagoljaštva koji se ima shvatiti kao sveukupnost pojava glagoljske kulture koja obuhvaća brigu za stcsl./hcsl. jezik, pismo, književnost i liturgiju. Termin glagolizam iscrpljuje se u ideološkim značenjskim odrednicama kao usmjerenje, ideologem, pokret koji ima političke i vjerske konotacije i koji je simbol hrvatskoga (slavenskoga) nacionalnog bića te simbol otpora rimskom crkvenom (latinskom) univerzalizmu (usp. Hercigonja 1997, Bratulić 2005, Lukić 2009a). U tome se smislu pronalazi ne samo opravdanje nego i potreba za istraživanjem svih aspekata hrvatskoga glagoljaštva u tisućgodišnjemu kontinuitetu (pisma i jezici hrvatskoga srednjovjekovlja i novovjekovlja). I onda kada spomenici koji postaju predmetom istraživanja daleko nadmašuju granice srednjovjekovlja, uglavljenost u isto semantičko polje fenomena hrvatskoga glagoljaštva (i glagolizma) uvjetuje njihovu ovisnost o srednjovjekovnim, a istraživačke metode i postupci medievističkih znanosti ostaju polazišnima (npr. rad na izvornoj građi: transliteracijski i transkripcijski postupci), dakako uz interdisciplinarni pristup.

Moderne intervencije u konceptualiziranje hrvatskoga glagoljaštva podrazumijevaju ne samo interdisciplinarni pristup temama hrvatskoga glagoljaštva (u novije vrijeme i književnoantropološki te kulturnomaterijalistički pristup srednjovjekovnim hrvatskoglagojskim proznim tekstovima) nego i njegovo poimanje u cjelini – od IX. do XX. (a i XXI) stoljeća (Žagar 2012, 2015a). Svoj je obol potonjem najviše dala *Cyrrillomethodiana*, znanstvena disciplina koja se formirala u okvirima slavenske historiografije i filologije (Petrović 1979, Damjanović 1991, Lukić 2009a, 2009b, 2010a, 2010b) krajem XVIII. i u prvim desetljećima XIX. stoljeća. Riječ je o postrevolucijskome razdoblju obilježenome liberalno-demokratskim i nacionalnim pokretima čiji se osnovni zahtjev iscrpljuje u oblikovanju prostorno, jezično i povijesno utemeljenih modernih nacija.

Za slavenske jezične nacije sveslavenski su ćirilometodski iskoni *kamen temeljac slavenske kulturne i književne povijesti* (Petrović 1979). Ćirilometodska ideja, sukladno tomu, u drugoj polovici XIX. stoljeća osobitim nastojanjem biskupa Josipa Jurja Strossmayera⁵ i historiografa i filologa Franje Račkoga⁶ u hrvatskome javnome, kulturnome i političkome životu živi i kao pokret i kao znanstvena disciplina.

Ispunjenje temeljnih zadaća *Cyrrillomethodiane*, krunu istih nastojanja i *trijumf slavenske filologije* predstavlja uglavtom glagoljicom i hrvatskim novocrkvenoslavenskim jezikom

⁵ Josip Juraj Strossmayer (Osijek, 4. II. 1815. – Đakovo, 8. IV. 1905), đakovački i srijemski biskup (od 1849/1850), hrvatski povjesničar, jezikoslovac, publicist i političar. Školovao se u Đakovu, Pešti i na bečkome Augustineumu. Postigao je doktorate iz filozofije i teologije s temom o crkvenome jedinstvu (*De schismate Graecorum cum praecipio ad primum Romani pontifici respectu*, 1842). Njegovo je biskupovanje i javno djelovanje obilježeno velikim projektima (JAZU, Sveučilište u Zagrebu, Galerija u Zagrebu i dr.). Pokretač je obnove ćirilometodske baštine na hrvatskome nacionalnom prostoru, a dodatan poticaj njegovu djelovanju velike su ćirilometodske obljetnice (tisućnica moravske misije 1863, tisućnica smrti sv. Ćirila 1869, tisućnica enciklike pape Ivana VIII. *Industriae tuae* 1880, tisućnica Metodove smrti 1885). Kao nasljednik sv. Metoda na drevnoj srijemskoj biskupskoj stolici zalagao se temeljne zadatke ćirilometodske obnove: a) pomoći proširenju kulta sv. Ćirila i Metoda, b) ubrzati povratak crkvenoslavenskoga jezika u liturgijsku upotrebu (i proširenje na čitav južnoslavenski prostor), c) poduprijeti slavensku uzajamnost, d) poduprijeti proces oblikovanja moderne nacije, e) poduprijeti proces izmirenja Istočne i Zapadne crkve (Lukić 2014: 210-241). Ćirilometodske teme istražene su u bogatoj korespondenciji koju je biskup Strossmayer vodio sa svojim suvremenicima – Franjom Račkim, najbližim suradnikom na polju ćirilometodske (usp. Damjanović 1991: 155-172, 2008b: 365-372), splitskim biskupom Markom Kalogijerom, bečkim nuncijem Serafinom Vannutellijem, crnogorskim knezom Nikolom I. Petrovićem Njegošem (usp. Nikčević 2009) i njegovim kancelarom Jovanom Sundečićem, vrhbosanskim (sarajevskim) nadbiskupom Josipom Stadlerom (usp. Lukić 2012b: 382-402), Dragutinom Antunom Parčićem i mnogim drugima. Već je 1861. proslavio dan sv. Ćirila i Metoda i darovao glagoljaško sjemenište (Priko kod Omiša). Vodio je sveslavensko hodočašće u Rim kao zahvalu za poslanicu *Grande Munus* 1881. (usp. Lukić 2005: 233-250), 1882. dovršio je gradnju katedrale u Đakovu koja se drži simbolom njegovih ćirilometodskih nastojanja (usp. Šuljak 2007: 157-172), pisao je brojne okružnice posvećene Sv. braći i ćirilometodskoj problematici (koje su objavljene na stranicama *Glasnika Biskupije Bosanske i Srijemske* od 1873. godine, npr. ćirilometodska okružnica od 15. svibnja 1881). Razloge za obnovu ćirilometodske baštine držao je prirodno i povijesno utemeljenima (tisućgodišnji kontinuitet crkvenoslavenske liturgije zapadnoga obreda u hrvatskome narodu, romantičarsko uvjerenje da su Hrvati odgovorni za izmirivanje *razdijeljene slavenske braće*, uopće Istočne i Zapadne crkve). *Parčićev misal*, objelodanjen 1893. godine u Propagandinoj tiskari u Rimu, drži se krunom Biskupovih ćirilometodskih (obnoviteljskih) nastojanja.

⁶ Hrvatski povjesničar, jezikoslovac, publicist i političar (Fužine, 25. XI. 1828. – Zagreb, 13. II. 1894). Nakon osnutka Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (JAZU) 1866, bio je izabran za njezina prvoga predsjednika te je tu dužnost obnašao sljedećih dvadeset godina. U literaturi poznat i kao otac hrvatske *Cyrrillomethodiane* (od 50-ih godina XIX. stoljeća, usp. Petrović 1979: 47-99). Izvrsno poznavanje ćirilometodske problematike dokazao je djelima antologijske vrijednosti – knjigom u dvama svescima *Viek i djelovanje sv. Ćirilla i Metoda slovjskih apostolov* (I, 1857, I-XII, 1-77; II, 1859, 79-420), knjigom *Pismo slovjsko* iz 1861, nizom ćirilometodskih članaka u *Katoličkome listu*, *Viencu* i ostalim časopisima XIX. stoljeća (npr. *Nabožne misli na dan sv. Ćirilla i Metoda*, Katolički list, god. 5 (1854), br. 12; *Imamo li i mi slaviti tisuć-godišnjicu slovjskih apoštola sv. Ćirila i Metoda?*, Pozor, 9. kolovoza 1862, br. 183 i dr.; usp. Lukić 2014: 210-241). Uredio je album *Tisućnici slovjskih apostola sv. Ćirila i Metoda* o obljetnici moravske misije 1863. godine (sadrži korpus ćirilometodskih književnih tekstova: pjesničke prigodnice posvećene Sv. braći, velikim ćirilometodijancima XIX. stoljeća – J. J. Strossmayeru, Franji Račkome, Mihovilu Pavlinoviću, papi Lavu XIII. i dr., epilij Ivana Trnskoga *Sveta priča o solunskoj braći, slovjskim apostolima sv. Ćirilu i Metodu*, usp. Lukić 2009b: 85-124). Urednikom je *Assemanova* ili *Vatikanskoga evangelistara* iz 1865. godine za koji su u Zagrebu salivena nova glagoljska slova prema češkim matricama (prvo od poznatih pet izdanja: latinično I. Črnčića, Rim 1878; fototipsko J. Vajsa i J. Kurza, Prag 1929; ćirilično J. Kurza, Prag 1955, faksimilno V. Ivanove-Mavrodinove i A. Džurove, Sofija 1981, usp. Damjanović 2012: 83). Priprema je trebala biti povjerena Martinu Hattali, profesoru slavistike s Praškoga sveučilišta, ali je na kraju Rački zaslužan za izdanje priredivši, uz Jagićevu jezikoslovnu raspravu, povijesni i paleografski dio predgovora.

otisnut *Rimski Misalъ slavѣnъskimъ ezikomъ presv. G. N. Urbana Papi VIII povelѣniemъ izdanъ* · *Missale Romanum slavonico idiomate ex decreto sacrosancti Concilii Tridentini*, Rim, Congr. de Propaganda Fide (¹1893, ²1894 (?), ³1896, ⁴1905, ⁵1927: latinično izdanje) Dragutina Antuna Parčića (Vrbnik, 26. svibnja 1832 – Rim, 25. prosinca 1902). Uza sve presudne i poticajne događaje (enciklika *Grande munus* Lava XIII. iz 1880. godine, konkordat između Vatikana i Crne Gore 1886), kao i otežavajuće okolnosti (politika Svete Stolicе, talijanska okupacija Rima, smrt pape Pija IX, smrt Ivana Berčića 1870), novi je *Misal* D. A. Parčića objelodanjen 1893. godine u Poliglotnoj tiskari Svetoga zbora u Rimu, ishodišno za Barsku nadbiskupiju (Lukić, Pilj Tomić 2010b).

Rimski misal slavenskim jezikom D. A. Parčića broji ukupno 800 stranica (uvodnih 56 stranica, označenih rimskim brojkama, čine uvodni tekstovi i molitve prije i poslije mise). Osnovni korpus *Misala* sadrži 714 stranica, uz abecedno kazalo svetačkih imena (I do V).⁷ Dragutin Antun Parčić uredio je i priredio *Misal* u svakome smislu (izradio je matrice za glagoljska slova, jezično ga uredio i načinio korekturu teksta), ali ne bez stanovitih dvojbi, konzultacija i rasprava sa suvremenici (o jeziku: korespondencija s Franjom Račkim i Vatroslavom Jagićem, o pismu: don Frane Bulić i Ivan Danilo, Parčićeva knjižica *Za obstanak glagolice – Opazke vrhu Memoria sulla conversione dell'alfabeto glagolito nel latino dei libri liturgici slavi di Rito Romano*, 1882) (Soldo 1990; Lukić 2010a, 2012a).⁸

Osam stotina stranica *Misala* u hrvatskoj se filologiji neosporno držalo simbolom obnove hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika nakon triju stoljeća ustrajne istočnoslavenizacije liturgijskih knjiga (misali Rafaela Levakovića 1631, Ivana Paštrića 1706, Matea Karamana 1741, ali i brevijari – Levakovićev iz 1648, Paštrićev iz 1688. i Karamanov iz 1791) pod pokroviteljstvom Kongregacije za širenje vjere (1622) koja je Brestovskom unijom sjedinila Rim s Kijevom i Rutenijom, a istočnoslavenski novocsl. jezik, u duhu sjedinjenja Istočne i Zapadne crkve, kanonizirala u liturgijskim knjigama (Hamm 1971, Bogović 1993, Tandarić 1993, Damjanović 1995). Uz *Misal* Parčić je napisao i/ili za tisak priredio temeljne priručnike (pomoćna sredstva) za služenje novim, jezično i pismovno obnovljenim, liturgijskim

⁷ Od 21. studenoga do 7. lipnja 1891. tiskao se *Proprium de Tempore* (sve do *Ordo Missae*). Od 11. lipnja do 2. kolovoza 1891. tiskan je *Ordo et Canon Missae*. Od 6. kolovoza do 19. studenoga 1892. *Proprium de Tempore* do kraja. Od 4. prosinca do 1891. do 22. ožujka 1892. otisnut je *Commun. SS. do Missae aliquibus locis*. Od 30. ožujka do 24. rujna 1892. otisnut je sav *Proprium SS.* Od 7. rujna do 8. prosinca 1892. tiskan je početak *Misala: Bullae, Rubricae gen. Calend.* Od 5. studenoga do 22. siječnja 1893. *Missae propriae pro aliquibus locis* do konca *Misala* (usp. Bonefačić 1903: 23).

⁸ Parčić je sam načinio sve tehničke pripreme za tiskanje *Misala*. Kako su glagoljska slova u Propagandinoj tiskari bila istrošena, načinio je nova za koja će njegov životopisac K. K. Bonefačić reći da *su i za oko ugodna, bez kratica, tisak jasan* (1903: 22). I korekturu je teksta Parčić sam obavio: *Vodio je i nadzirao s rijetkom i neobičnom ustrajnošću sav posao tiskanja Misala od početka do kraja, pa je zato odsele živio više u tiskarni Propagande, nego u svom stanu* (1903: 22).

knjigama: *Mali azbukvar* (1894), rukopisnu gramatiku crkvenoslavenskoga jezika – *Gramatica paleoslavica-latina* i rukopisni *Rječnik latinsko-glagoljski* (usp. Bonefačić 1903: 28, Ćosić 1993: 53, Lukić, Pilj-Tomić 2010b: 93). Zahvaljujući analizi raznorodnih postupaka, iznesenih stavova i konkretnih rješenja koji se tiču hrvatskoga novocrkvenoslavenskog jezika u XIX. stoljeću, pokušat ćemo kroz nastupajuća poglavlja doktorskoga rada prikazati procese jezičnoga planiranja Odbora za uređivanje liturgijskih knjiga⁹ i normiranje hrvatskoga novocsl. jezika u XIX. stoljeću te opisati Parčićevu filološku koncepciju obnove crkvenoslavenskih liturgijskih knjiga (usp. Lukić, Blažević Krezić 2014: 91-129; 2015: 53-85). Podsjetimo samo da je iz dosadašnje paleoslavističke i paleokroatističke literature poznato kako je Parčić jednu od temeljnih zadaća devetnaeststoljetne *Cyrillomethodiane* iznio na vlastitim, *samoukim* leđima. Izdanje njegova *Misala* 1893. godine ostaje poznato kao najvažniji događaj u novijoj povijesti glagolizma (Nazor 1993: 103). Tradirane izjave o njegovoj spasiteljskoj ulozi u očuvanju *naše starine, naše svetinje – glagoljskoga jezika i pisma* (Bonefačić 1903: 21) i *vraćanju hrvatske redakcije crkvenoslavenskoga jezika u hrvatske liturgijske knjige* (usp. Gostl 1998: 40) valja propitati i upotpuniti konkretnom jezičnom analizom misalskoga teksta i njegovih domisalskih izdanja koja nastavljaju i inoviraju početna hrvatska novocsl. rješenja Ivana Berčića.¹⁰

⁹ Biskup Strossmayer i Franjo Rački još 1859. godine u opsežnoj promemoriji upućenoj papi Piju IX. iznose zahtjeve za obnovom liturgijskih knjiga i tiskanjem novih, s vremenom usklađenih i po pravilima suvremene filologije popravljenih liturgijskih knjiga. Svemu dodaju i molbu za oživljavanjem studija (staro)crkvenoslavenskoga jezika u hrvatskim sjemeništima. Biskup svoje zahtjeve pravda i stvarnim nedostatkom crkvenih knjiga koje se tada nisu tiskale više od stotinu godina (usp. Damjanović 1991: 155-172, Šuljak 2007: 168, Mrkonjić 2008: 379-380, Lukić, Pilj-Tomić 2010b: 81). Nekoliko godina kasnije, točnije 1864, potaknut obljetnicom velikomoravske misije, Strossmayer ponavlja zahtjev, a Sveta Stolica napokon odobrava tiskanje csl. misala 1867. godine. Strossmayer je tada gledao, u dogovoru s Franjom Račkim, osigurati stručnjake za jezično uređenje i kritičku obradu najvažnije liturgijske knjige. Takvu odluku zasigurno je potaknuo i memorandum senjsko-modruških biskupa *O jeziku i knjigah obrednih* upućen Propagandi 1867. godine. U njemu se ukratko opisuje povijest slavenskoga liturgijskog jezika u našim krajevima te se zaključuje da je za napredak Crkve u narodu potrebno potaknuti pitanje izradbe novih liturgijskih knjiga (Lukić, Pilj-Tomić 2010b: 81). Strossmayer je slijedio načelo stručnosti i teritorijalnosti pa je u Odbor izabrao vrijedne profesore slaviste (M. Hatala i V. Jagić), predstavnika Jugoslavenske akademije, povjesničara, i pripadnika Senjske, zatim Zagrebačke biskupije (Franjo Rački), te svećenike iz dalmatinskih biskupija, Zadarske i Splitske, koji su istovremeno bili dobri poznavatelji glagoljice i slavenskoga bogoslužja (Ivan Berčić i Mihovil Pavlinović). U Odboru za priređivanje novih liturgijskih knjiga naposljetku djeluju: Franjo Rački, Mihovil Pavlinović, naknadno Ivan Berčić, Vatroslav Jagić i Đuro Daničić.

¹⁰ Ivan Berčić, hrvatski glagoljaš, filolog, kanonik i profesor crkvenoslavenskoga jezika u zadarskome nadbiskupskom sjemeništu (Zadar, 1824. – Zadar, 1870), izdao je na latinskome (1859) i hrvatskome (1864) jeziku glagoljsku *Čitanku* u kojoj je tiskao tekstove Staroga i Novoga zavjeta prema *Misalu* iz 1741. i *Brevijaru* iz 1791. Činio je to s promjenama koje su počele utirati put hrvatskomu novocrkvenoslavenskom jeziku. I u izdanje *Bukvara staroslovenskoga jezika glagolskimi pismeni za citanje crkvenih knjig* iz 1863. Berčić je unio nešto takvih tekstova, a koncepciju obnove provodi i u izdanjima *Ulomci Sv. pisma* (Prag, I-V, 1864–1871) (usp. Petrović 1979: 53, Tandarić 1993: 80).

omogućue tok redovitih nauka, ali vječna šteta što se nije dovoljno paske obratilo posebnim lijepim sposobnostima, kojima ga Bog obdario, a koje se u njem silno isticahu, pa se nijesu sustavno i pod vještom rukom učitelja razvijale, kako bi bilo željeti, nego je sâm po sebi onako, kako ga je nutarnje čuvstvo i želja tjerala, te darove naravi upotrebljavao po svojoj volji prema potrebama i okolnostima, koje ga okružavahu. Uslijed toga se i nije posve posvetio i usavršio u nijednoj grani znanosti ni umjeća, nego je učio sve, što god mu se svidjelo, kako je htio i koliko je mislio, da mu treba. Tako je u istinu postao u pravom smislu riječi praktični enciklopedista, a marljiv, neumoran i ustrajan u radu, kad se je na što odlučio, ali prije toga bi morao promijeniti deset osnova i riješiti mnošinu kojekakvih poteškoća i dvojba, koje si je sâm umišljao i stvarao. U općenju prijazan, ali nije lako popuštao od svoga osvjedočenja i suda, što bi ga jednom stvorio te ga je znao braniti svom oštrenom i dosljednošću. Nije trpio ni sjaja ni laskanja ni hvale, niti je isticao svoga rada i zasluga, niti je htio o tom govoriti, pače je od toga zazirao, a svojih stvari u opće nije nikome rado povjeravao. Zato ga krivo sudili, koji su držali, da iz škrtosti sprovodi posve prosti život, dok je on već za života, a da za to nitko nije znao, dozvolom Sv. Stolicе mnogo toga opredijelio za ustanovu, koja će s vremenom koristiti oćanima, a mnogo opet namijenio onoj svrsi, kojoj je posvetio sav svoj život i rad. U oporuci takodjer ostavio je »Staroslavenskoj akademiji« lijepe novćani iznos, rukopise, glagolske knjige, tiskarske stvari, a presv. Biskupu krćkom, koga je imenovao glavnim svojim baštinikom, oznaćio je znatnu svotu kao zakladnu ustanovu za odgoj mladeži. Time je Parćić postavio krunu svome životu i radu. Njega sada nema više među živima, ali ostala su nam njegova djela tim dragocjenija, što danas nema u nas ljudi, koji bi nesebićno, ustrajno i onom ljubavlju nastavili njegov rad. Njegova će uspomena živjeti i ostati trajna u našeg naroda, jer je stvorio djela neprolazne vrijednosti, a svaki svećenik-glagolaš, koji će uzeti u

ruke njegov Misal, da se njime služi, morao bi reći: Slava, mir i pokoj Dragutinu A. Parćiću, jer da nam njega nije Providnost dala i dovela u Rim, i da nije on neumorno i ustrajno radio, bili bi još dugo morali čekati na novo toli žudjeno izdanje glagolskog Misala, a međutim možda bi bilo uslijed prilika našeg doba i našeg naroda i nestalo glagolice s obzorja. Slava mu!

K., na Uskrs 1903.

Daroslav.

U SPOMEN DRAGUTINU A. PARĆIĆU.

I.

Za zvjezdane tihe noći ljetne
Gledali smo te nebeske lući,
Košto onaj, što će da proući
Knjigu ljudske kobi zagonetne.

Gledali smo i duše nam sretne
Bile. I sad mi se gledat slući
Isti svod taj, al me sjeta mući,
Jerbo tebe više ne susretne

Slika 1. Pjesma *U spomen Dragutinu Antunu Parćiću*
(Jeremija Bršljanski¹¹, usp. Bonefaćić 1903: 31)

2.2. Dragutin Antun Parćić – rad na priređivanju *Misala* i polemika oko pisma kojim se temeljna liturgijska knjiga ima otisnuti

Devetnaestostoljetni *homo universalis* hrvatskoga znanstvenoga, kulturnoga i javnoga neba – obnovitelj crkvenoslavenskoga jezika u hrvatskoj liturgiji XIX. stoljeća, staroslavenski i hrvatski gramatićar, leksikograf, talijanist, prevoditelj, kartograf, dakako tipograf, svjetloslikar i slikar – Dragutin Antun Parćić (Vrbnik, 26. V. 1832. – Rim, 25. XII. 1902) – neiscrpna je tema za paleoslaviste, kroatiste, talijaniste i liturgičare upravo stoga što su njegovi obilati filološki prinosi desetljećima po "pobjedi vukovaca" sustavno prešućivani i zanemarivani, ali odgovornost za marginalizaciju njegova genija proizlazi i iz neosviještena naslanjanja na postojeću *socijalnu amneziju*, osobito u odnosu na pokret biskupa Strossmayera i ćirilometodijanaca u XIX. st. (npr. dogmatsko-ekleziološki sadržaj ćirilometodske ideje: jedinstvo Crkava i vrednovanje pravoslavlja). Djelatnim je naporima ponajprije suvremenih hrvatskih paleoslavista i paleokroatista koji istražuju noviju povijest glagolizma (Ivanka Petrović, Stjepan Damjanović, Josip Leonard Tandarić, Milica Lukić,

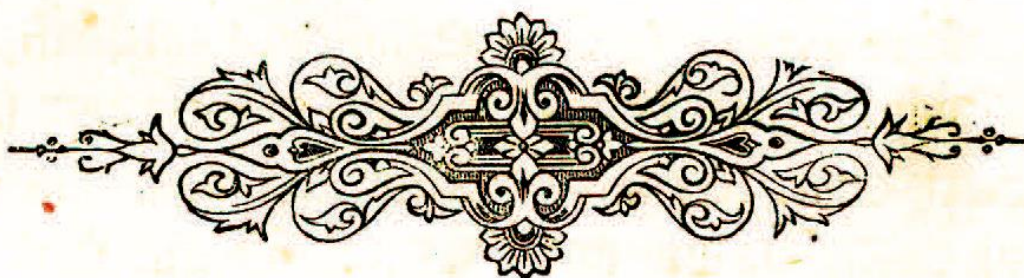
¹¹ Iza pseudonima *Jeremija Bršljanski* krije se Vinko Premuda (1870-1944), hrvatski svećenik, pop glagoljaš i filolog, rodom iz Baške. Prvi je ispravno proćitao tekst Valunske ploće, a oćkrio je i Bašćanske (ili Premudine) ostriške iz XII. stoljeća (<http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2218>, pristupljeno 6. svibnja 2016).

Mateo Žagar) preocijenjena Parčičeva uloga u procesu podržavanja i provođenja temeljnih zadataka hrvatske *Cyrrillomethodiane* u XIX. stoljeću. Ista je očitovana *na prvu* njegovim novopriređenim i jezično obnovljenim liturgijskim knjigama (*Misal* 1893, *Ritual* 1893. i dr., usp. Bašić, Derossi, Tandarić 1993: 59-60).¹²

Prvi biobibliograf Dragutina Antuna Parčića bio je Kvirin Klement Bonefačić koji 1903. godine, nakon Parčičeve smrti, pod pseudonimom *Daroslav* izdaje knjižicu *Dragutin A. Parčić* u krčkoj tiskari *Kurykta*. Redovnički subrat Stjepan Ivančić već 1910. godine napisao je važno djelo o povijesti franjevac trećoredaca u Dalmaciji, a njegova je knjiga drugi najstariji izvor informacija o životu i djelovanju D. A. Parčića (1910: 197-200). Među životopisce D. A. Parčića ubrajaju se i: V. Deželić, Vj. Spinčić, F. Fancev, a osobito su poznati radovi M. Bolonića (1965: 5-34, 1972: 413-433, 1981a: 36-51, 1981b: 29-42, 1982: 172-187), J. L. Tandarića (1993: 78-84, 1993: 152-156), J. A. Solde (1990: 167-181) i dr. Godine 1992. zadarski je Ogranak Matice hrvatske obilježio 160. godišnjicu rođenja i 90. godišnjicu smrti Dragutina Antuna Parčića znanstvenim skupom o njegovu životu i svestranome znanstvenom radu čiji su rezultati objedinjeni u *Zadarskoj smotri* (br. 3, 1993), a 1998. u biblioteci Mala knjižnica Matice hrvatske objelodanjena je i knjiga Igora Gostla *Dragutin Antun Parčić*. U novije vrijeme o Parčičevoj glagoljaškoj djelatnosti knjige i radove ispicali su Alojz Jembrih (2002: 7-22)¹³, Milica Lukić (2010a: 283-292, 2012a: 317-337, 2014: 91-129, 2015: 53-85 i dr.), Mateo Žagar (2007: 153-189, 2014: 173-212), Franjo Velčić (2015: 507-544) i dr.

¹² Dragutin A. Parčić osnovnu školu polazio je u Vrbniku, a gimnazijske i bogoslovske nauke u Zadru. Redovničke zavjete kao trećoredac glagoljaš položio je 1854. u Glavotoku na Krku, a za svećenika je bio zaređen 1855. Godine 1857. i 1858. bio je profesor hrvatskoga jezika i matematike pri zadarskoj gimnaziji. Zatim djeluje u samostanu sv. Pavla na Školjiću (kod Zadra), pa u Krku i u Zadru. Od 1868. godine boravi u Glavotoku, otvara *Serafinski tisak*, a u samostanu sv. Marije u Glavotoku ostaje do izlaska iz franjevačkoga reda (20. travnja 1876) kada polazi u Rim za kanonika hrvatske crkve sv. Jeronima. U Rimu i umire 25. prosinca 1902. Kao leksikograf izdao je: *Rječnik ilirsko (slovinski)–talijanski* (Zadar, 1858) i *Rječnik talijansko-slovinski (hrvatski)* (Zadar, 1868) koji su doživjeli više izdanja. Parčić slovničar izdaje gramatiku hrvatskoga jezika *Grammatica della lingua slava (illirica), compilata da P. Carlo A. Parčić del III. Ord. Di S. Francesco* (Zadar, 1873) koja je doživjela i prijevode na francuski jezik: *Grammaire de la langue Serbo-Croate* (Pariz, 1877, 1904). Njegovu se svestranomu djelovanju pridružuju prevoditeljski i pjesnički rad (zbirka *Poemata*, pjesme na csl. i hrvatskome jeziku, usp. Velčić 2015a: 507-544).

¹³ Riječ je o predgovornoj studiji *Dragutin Antun Parčić i njegovo djelo (1832. – 1902.)* Alojza Jembriha u katalogu izložbe iz zbirke *Ex libris Kezele*. Izložba je u cijelosti posvećena Dragutinu Antunu Parčiću povodom stosedamdesetljetnice rođenja i stoljetnice njegove smrti, a u dodatku kataloga donesen je i pretisak *Maloga azbukvara za pravilno i jednolično čitanje glagoljice u novih crkvenih knjigah po crkvenoj recenziji* (Rim 1894).

Parčić je 1878. godine, gotovo dva desetljeća nakon što je upućena promemorija biskupa Strossmayera i Franje Račkoga Svetoj Stolici o crkvenoslavenskome bogoslužju, prema odluci Kongregacije i službeno pridružen zadatku oko pripreme *Misala*, uz otočkoga subrata Ivana Črnčića¹⁴. Parčić nije samo po prepoznatome i uvaženome dotadašnjemu leksikografskom radu i posebnim otiscima hrvatskoglagoljskih liturgijskih tekstova zaslužio preuzeti odgovornost priređivanja *Misala* već i prema vlastitim isticanjima kako je tu ulogu spreman i željan preuzeti.¹⁵ Njegov prvi životopisac Daroslav ističe kako je već o tisućnici smrti sv. Konstantina Ćirila 1869. godine pisao svojemu redodržavniku *vrieme [je] prikladno, da se latimo popravljjanja, što se tiče glagolskog našeg Misala sa sporazumljenjem Preč. G.na kanonika Brčića. Zato uslijed pisma O. V. na ovaj Ordinarijat dne 29. kolov. 1868., Br. 195. očekujem dozvolu da pristanete na moje putovanje do tamo jedino sbog pomenutog uzroka* (1903: 12-13). Saznajemo nadalje da je u jeku održavanja Prvoga vatikanskog sabora 1869–1870. godine želio popratiti problematiku uređenja glagoljskih liturgijskih knjiga za koju su se ondje zauzimali senjski i đakovački biskupi, biskup Mirko Ožegović (1833–1869) i Vjenceslav Soić (1869–1875) i biskup J. J. Strossmayer. Tada je Parčić s biskupima i zapečatio suradnju na izdavanju novih liturgijskih glagoljskih knjiga i ponudio im svoj rad, ali

¹⁴ Ivan Črnčić (Črnčić) hrvatski je povjesničar i slavist (Polje na Krku, 2. svibnja 1830. – Rim, 7. siječnja 1897). Studij bogoslovije završio je u Gorici (Gorizia), a za svećenika je zaređen 1856. da bi potom nastavio studij teologije u bečkome Augustineumu, gdje je doktorirao 1861. Godine 1862. (prema želji biskupa J. J. Strossmayera) postao je kanonikom crkve sv. Jeronima u Rimu, a 1863. ravnatelj Hrvatskoga zavoda sv. Jeronima. Prve znanstvene prinose poslao je iz Beča (1859–60) *Zagrebačkomu katoličkom listu*. Autor je mnogobrojnih monografija, studija, rasprava i članaka iz hrvatske kulturne i crkvene povijesti. Proučavao je glagoljštvo Istre i Kvarnera; ponajprije glagoljske epigrafske spomenike pa je među prvim pročitao i *Bašćansku ploču* (Još o glagolskom napisu u crkvi sv. Lucije u drazi bašćanskoj, *Starine* 20: 33-49.). Među njegova temeljna djela mogu se ubrojiti: *Najstarija poviest krčkoj, osorskoj, rabskoj, senjskoj i krbavskoj biskupiji* (1867), *Statut Vrbanski a donekle i svega krčkog otoka* (1890) (usp. Strčić, Polić 2008: 131-149). Dodajemo još i to da je, nakon Franje Račkoga (1865), priredio latinično izdanje *Assemanova izbornoga evanjelja* 1878. (usp. Nazor 2008b: 254-270).

¹⁵ Rački 3. kolovoza 1873. godine piše Strossmayeru: (...) *bivši u Zadru, nagovorio (sam) oca Parčića, koji je s pokojnim Berčićem započeo bio pripravljanje novo izdanje slavenskoga misala, da on taj posao sam preuzme. On se tada negda odluči, a da bude mirniji, zamolih njegova provincijala, da ga premjesti u zadarski samostan, što i obeća. On je vrstan za taj posao.* (1928: 232).

su politički događaji u Rimu 1870. godine, kao i smrt Ivana Berčića u domovini, zapriječili tu realizaciju na neko vrijeme.¹⁶ U međuvremenu je Parčić dogovarao izlazak iz reda franjevac trećoredaca. Već 20. travnja 1876. prema Boloniću, a ranije prema Daroslavu (usp. Bonefačić 1903: 14) i Stjepanu Ivančiću (1910: 199), Parčić je izišao iz reda u dogovoru s biskupom Strossmayerom, zbog kojega je iste godine u nekoliko navrata posjetio Slavoniju (Bonefačić 1903: 16, Mrkonjić 2008: 387). Iako se cijeloga života bavio glagoljicom, rimsko se razdoblje bez sumnje drži vrhuncem njegove djelatnosti – i na polju paleoslavističkome i na polju leksikografskome. Došavši u Rim, boravio je u tadašnjemu Zavodu sv. Jeronima.¹⁷ Njegova je soba bila opremljena izvorima (rječnicima, glagoljskim misalima i brevijarima, rukopisima i bilješkama), slagarskim ormarom, ručnom tiskarnicom i glagoljičnim i latiničnim slovima, spravama za lijevanje slova uz probne tiskarske otiske u svim trima slavenskim pismima. Poznato je naime da su Propagandina glagoljska slova bila vrlo istrošena i nisu odgovarala novim zahtjevima tiskarstva, ali ni idejnim smjernicama u uređenju liturgijskih knjiga. Josip L. Tandarić (1993: 82) napominje da su nova glagoljska slova i tako prvi *novum Misala* za prosječnoga promatrača, a urađena su prema slovima *Prvotiska misala* iz 1483. godine. Počevši s Vatroslavom Jagićem i prikazom *Hrvatska glagolska književnost* (Vodnikova

¹⁶ Godine 1870. apostrofirano je konačno pitanje ujedinjenja Italije, a tu su zadaću izvršili sardinijski kralj Viktor Emanuel, njegov ministar Cavour i Garibaldi. Silom su osvajali dio po dio papinske države sve dok 20. rujna 1870. nisu opkolili i sam Rim. Kako je Napoleon III. povukao francusku vojsku iz grada, topovima su porušili zid kod Porta Pija i provalili u Rim. Opsadno je stanje trajalo i poslije dogovora 1871. kada je talijanski parlament *garancijskim zakonom* izglasao Papi određena prava u Italiji. Papa Pio IX. prosvjedovao je protiv tih ugrožavanja temeljnih sloboda vrhovnoga crkvenog poglavara te je ostao zatočen u Vatikanu. Pod tim se sukobom podrazumijeva *rimsko pitanje* koje je neriješenim ostalo sve do 20-ih godina XX. stoljeća.

¹⁷ U pismu biskupu Strossmayeru od 1. travnja 1876. (HAZU XI A /Parč. D. 1) o svojoj novoj poziciji u Rimu ističe: *Evo sad primam kroz preč. kanonika Voršaka pisma, koja izpunjuju mi na dugo izčekivane želje; na to za Bogom dužan sam se zahvaliti od svega srca blagohotnomu sudjelovanju i podpomoći Vaše Preuzvišenosti, Vas punim pravom pripoznajem i nazivljem svojim glavnim dobrotovorom. Meni će biti od sele dužnost da se u novom položaju bavim osobito radnjama na korist Crkvi i domovini, a prije svega, kako je to želja Vaše Preuzvišenosti, da se posvetim poslu Misala, čemu sam u predradnji već podobro napredovao.* Milica Lukić studijom je o korespondenciji đakovačkoga biskupa J. J. Strossmayera i sarajevskoga nadbiskupa Josipa Stadlera (2012b: 382-401) iscrpnije opisala uvjete otvaranja i djelovanja, te raspravu o imenu Zavoda u Rimu za mlade svećenike iz domovine koji su se školovali na rimskim učilištima. Nakon desetljeća polemike i politički obojenih poteza papa Lav XIII. objavljuje 1. kolovoza 1901. breve *Slavorum gentem* i ukida stari Gostinjac i Kaptol sv. Jeronima, a utemeljuje *Collegium Hieronymianum pro croatica gente*. Brzo je Zavod, što zbog pritisa Beča i Pešte, Rima, Pariza, što zbog Cetinja i Beograda, morao iz imenske formule ispustiti sintagmu "pro croatica gente" (hrvatsko ime vraća se tek 1971. godine). Inače, u službi hrvatskoga katoličkog naroda, ističe Lukić (2012b: 386), 80-ih godina XIX. stoljeća djeluju četiri ustanove s imenom sv. Jeronima: Kongregacija ili bratovština, Gostinjac ili hodočasničko prihvatilište s crkvom kojima upravlja Kongregacija, kanonički Kaptol koji je 1589. ustanovio papa Siksto V. (samostalna institucija i jedini inozemni kaptol ustanovljen u Rimu toga vremena) te Zavod za svećenike i studente koji je otvoren 1884. godine (prije toga djelovao je Zavod sv. Jeronima za odgoj svećeničkih kandidata od 1793. do 1798, za pape Pija IX. ponovno je otvoren 1863. pod imenom sv. Ćirila i Metoda i djelovao je do 1871, a treći je put otvoren upravo za pape Lava XIII, i to 1884, ali mu je i tada djelovanje bilo kratka vijeka, a tako ostaje sve do 1901, usp. Šuljak 2006: 311-326). Ustanova je bilo previše, odgovornost je bila podijeljena, a materijalna sredstva za njihovo održavanje nedovoljna. Stoga je uspostavljena kanonska vizitacija s kardinalom Serafinom Vanutellijem na čelu, koja je je po uredbi Svete Stolice trebala donijeti rješenje, a trajala je punih 12 godina.

Povijest hrvatske književnosti, kao *Prvo doba*) iz 1913. godine uvijek je isticana iznimna tipografska vrijednost *Prvotiska*, s karakterom slova koji se oslanja na ponajbolje rukopisne spomenike XIV. i XV. stoljeća i koji je obnovljen tek zahvaljujući P. J. Šafařiku u Pragu u XIX. stoljeću. Tomu valja pridodati da je Dragutin Antun Parčić još u *Serafinskoj tiskari*, a potom i u Zavodu sv. Jeronima u Rimu gravirao punce, slova lijevao, slagao i tekstove otiskivao po uzoru na taj slovni karakter.¹⁸ Za *Misal* je dakako pripremao i tekst (str. I-LVI uvodni tekstovi, molitve prije i poslije mise), str. 1-544 (*Proprium de tempore, Ordo et Canon missae, Proprium sanctorum, [1-170 commune sanctorum, misae pro aliquibus locis]*), str. I-V *Abecedno kazalo svetačkih imena*). Ukupno je riječ o nešto manje od 800 stranica teksta otisnutih ustavnom glagoljicom. Parčić je na samome kraju tiskanjem *Misala* rukovodio uz pomoć redovničkoga subrata Stjepana Ivančića (usp. Tandarić 1993: 81-82).

Godine 1878. na papinsku je stolicu zasjeo Lav XIII. (rođen kao Gioacchino Vincenzo Pecci) s izraženim osjećajem za slavensko pitanje. Godine 1880. (30. rujna) izdaje encikliku *Grande munus* kojom je kult Svete Braće nastojao proširiti na cijelu Katoličku crkvu (blagdan sv. Ćirila i Metoda uvrštava se u opći Rimski kalendar za dan 5. srpnja), a ujedno je izrazio oduševljenje glagoljskim bogoslužjem.¹⁹ Strossmayer je već sljedeće godine u Rim poveo veliko slavensko poklonstveno hodočašće (usp. Lukić 2005: 233-250). Iste godine 1878.

¹⁸ Nije za zanemariti ni činjenica da je suvremena računalna ustavnoglagoljična abeceda (font) usustavljena prema *Prvotisku* (Žagar 2009: 178). Inače, Frane Paro (1997: 10) napominje da je Parčić u franjevačkome samostanu u Glavotoku na otoku Krku godine 1875. utemeljio *Serafinski tisak* – malu tiskaru u kojoj svladava sve zanatske vještine potrebne za samostalno bavljenje tiskarstvom. Sam gravira punce, izrađuje matrice, lijeva slova, sam slaže i otiskuje tekstove. Znatiželja ga je odvela i do litografije, za koju u Zadru crta nekoliko prigodnih glagoljskih tekstova. Tako se Parčić priprema za veliki pothvat – jezično i tipografski potpuno dotjerano izdanje *Misala*. Taj neobični spomenik glagoljaštvu, posebno utemeljiteljima glagoljskoga tiska, ugledat će svjetlo dana godine 1893. u Propagandinoj tiskari u Rimu. Za 300 tiskanih primjeraka jezičnoga i tipografskoga remek-djela, Parčić je opet rezao nove slovne likove. U cijeloj povijesti glagoljskoga tiskarstva Parčić je upisan kao drugi poznati i ujedno posljednji slovorezac. Ivan Berčić izdaje *Chrestomathiju* 1859. i *Bukvar staroslovenskog jezika glagoljskimi pismeni za čitanje crkvenih knjig* 1862, a za ta izdanja Dvorna tiskarnica sinov Bogumila Hase u Pragu priprema nove rezove oble i ugate glagoljice koji će (sve do nedavna) biti jedina olovna glagoljska slova u Europi. Frane Paro je 11. studenoga 2015. održao predavanje u povodu mjesečne tribine Društva prijatelja glagoljice, a tom je prilikom iznio nova saznanja o glagoljičnim slovima koja je priredio Dragutin Antun Parčić i kojima je otisnuo prvih 56 stranica *Misala* iz 1893. (kao i u kasnijim izdanjima). Preostali dio knjige, istaknuo je tom prilikom Frane Paro, otisnut je glagoljičnim slovima koje su za znanstvene i obrazovne potrebe priredili Bohumil Hasse i Pavel Jozef Šafařik u Pragu još godine 1833. Na njihova je slova Parčić dogradio (dodao) još dvije veličine glagoljičnih slova, a obje su visine veće od 14 točaka. Parčićeva glagoljična slova priređena za tisak *Misala* potječu još od onih na kojima je radio u Franjevačkome glagoljaškom samostanu u Glavotoku na otoku Krku, i to za potrebe Serafinske tiskare. Ta bi se glagoljična slova (a također i matrice) mogla još uvijek nalaziti u Rimu (usp. http://www.croatianhistory.net/etf/parcic_misal.html, pristupljeno 6. svibnja 2016).

¹⁹ Lav XIII. citira papu Ivana VIII. prema poslanici *Industriae tuae*, upućenoj moravskom knezu Svatopluku prije točno tisuću godina (29. lipnja 880), a kojom se odobrava uporaba crkvenoslavenskoga jezika u (rimskome) bogoslužju. Papa Lav XIII. poziva se na još jednoga svojeg prethodnika, točnije na pismo *Ex pastoralis munere* Benedikta XIV. od 15. kolovoza 1754. kojim se ozakonjuje ravnopravnost crkvenoslavenskoga i latinskoga jezika u bogoslužju. Na samome kraju enciklike upućen je poziv pravoslavnim crkvama na sjedinjenje s Katoličkom (usp. Šanjek 1993: 94-96, Reljanović 2001: 361).

Propaganda²⁰ upućuje službeno pismo Parčiću i Črnčiću, a ovdje ga donosimo u cijelosti prema knjizi *Je li glagolica pravo svih Hrvata* don Ive Prodana, vlasnika i urednika *Katoličke Dalmacije*:

N.o 1.

Dalla Propaganda 27 Luglio 1878.

Volendosi ristampare il Rituale Romano in lingua Slava ed il Messale così detto Glagolitico, o Slavo Autico, per fare cosa grata all'Arciv.o di Zara, ed ai suoi Colleglii, e stato inviata M.r Cernčić di preparare con V. S. il lavoro. il sottoscritto Seg.rio della S. Congr. di Propaganda ne rende ora avvertita V. S. nella sicnrezza che Ella sarà compiacente di assunierne l' incarico, ed intanto con la dovuta stinia si rassegna Di V. S. R.raa. Dev.mo Servo G.B. Agnozzi (m. p.), (R.mo rao Sig. D. Carlo Parcic). Odavle se vidi, da je kod Sv. Stolicе već, kako rekosmo, za Pija IX bl. usp. postojalo najbolje raspoloženje („opus per se laudabile“) u prilog glagoljici i novomu izdanju glagolskoga misala i hrvatskoga rituala i da besjedeć o štampi tih bogoslužbenih knjiga, nije nikomu ni na kraj pameti dolazilo, da posumnji o pravu našega naroda na porabu desetstoljetne povlastice. S toga i blagopok. Parčić po dnu priobćenih dokumenata stavio je sliedeću opazku: „Evo Vam u prepisu željenih dokumenata, koji su nam nepobitni dokaz za sklonost Sv. Stolicе i za zauzimanje bl. usp. nadbiskupa Maupasa.²¹ A nasljednik mu?!“ Dakle nepravedno sudi, tko tvrdi, da nam Rim glagoljicu zatire. Pri ponestelim Misalima i Ritualima, Rimu se pružala krasna prigoda, da našoj povlastici zatvori put u dalju budućnost. A što tad vidimo? Ne samo se Rim nije okoristio tom prigodom, nego rado se odazvao željama naših biskupa, za štampu bogoslužbenih knjiga, pače eno Rim bio prvi koji to pitanje potaknuo, a potaknuv nije odustao, dok unatoč svim tehničkim i diplomatskim poteškoćama, nije doveo stvar sretnomu rješenju (1904: 19).

Na taj je način bjelodano otklonjena sumnja u izdavanje *Misala*, a koncentracija je preusmjerena na pitanja jezika i pisma kojima novo i najvažnije liturgijsko izdanje ima biti otisnuto. Usporedo s konkretnim radom Odbora za izradu novih crkvenoslavenskih liturgijskih knjiga, kojega je djelovanje poslije 1878. godine ponajviše obilježio Dragutin A. Parčić, uz Ivana Črnčića, a kojemu su ishodišno od 1867. godine pripadali: Franjo Rački, Mihovil Pavlinović, Ivan Berčić, Vatroslav Jagić i Đuro Daničić, pitanja o jeziku i pismu novih liturgijskih knjiga bila su opetovano apostrofirana, i to tako da o jeziku uglavnom nije bilo dvojbe, već je nova *recenzija* (novocsl. norma i njezina kodifikacija) polazila od primjernoga hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika liturgijskih knjiga do početka XVII. stoljeća ili barem zaključno s *Brozićevim brevijarom* iz 1561. godine (usp. Lukić 2012a: 322,

²⁰ Punim nazivom *Kongregacija za evangelizaciju naroda i širenje vjere* (lat. *Congregatio pro gentium evangelizatione seu de propaganda fide*).

²¹ Neposredno nakon posjeta Rimu 1859. godine Strossmayer se pismom obraća zadarskomu nadbiskupu Petru Dujmu Maupasu s molbom da se prikloni akciji obnove ćirilometodske baštine na hrvatskome tlu. U Strossmayerovu pismu Račkomu od 1. svibnja 1868. doznajemo da Maupas nije u potpunosti sklon njegovim prijedlozima te da crkvenoslavensku liturgiju želi ograničiti samo na one biskupije u kojima je ona povijesno potvrđena (Šišić 1928: 64).

novija istraživanja jezika Parčičevih izdanja neće zanemariti ni utjecaj istočnoslaveniziranih hrvatskoglagoljskih izdanja XVII. i XVIII. stoljeća). Kada je pak o pismu riječ, poznato je da se, sukladno tradicionalnoj medievističkoj, ali i novovjekov hrvatskoj tropismenosti (glagoljica, ćirilica, latinica), trojilo u stavovima o pismu kojim novi *Misal* ima biti otisnut. Primarne su spomeničke jezičnopovijesne argumente nerijetko ometali i oni političke i diplomatske prirode. Valjalo je imati na umu taštinu ruske diplomacije u postupku objelodanjivanja glagoljskoga misala u novoj hrvatskoj (crkvenoslavenskoj) recenziji pod pokroviteljstvom Propagande (zbog promišljanja o građanskoj ćirilici), kao i činjenicu da se ishodišno tiska za Barsku nadbiskupiju zahvaljujući konkordatu između Svete Stolice i Crne Gore 1886. S jedne strane Berlinskim se mirom 1878. pojačao utjecaj i ugled Rusije i slavenstva u Europi (uz to Crna Gora, Srbija i Rumunjska postaju suverene države, usp. Fućak 1975, Bozanić 1991)²², a politika Trojnoga saveza (Austrija, Njemačka, Italija) bila je usmjerena protiv Rusije i Francuske. Austrijska diplomacija pribojavala se Rusije i njezina utjecaja među Slavenima na Balkanu.²³ Zato je i crkvenoslavenski liturgijski jezik percipirala kao opasnost zbog većega zbližavanja Slavena unutar Monarhije s Rusijom. Pomak učinjen enciklikom *Grande munus* bio je i konkordat sklopljen 1886. s Crnom Gorom po kojem se za relativno malen broj katolika (kojima je uglavnom albanski jezik materinski) Barske

²² Od 1797. godine Boka kotorska, uz bivšu mletačku Dalmaciju, u sastavu je Austrije (Mir u Campoformiju, danas Campoformido). Godine 1805. Austrija je Boku kratko ustupila Francuzima (26. XII. 1805. u Požunu (Bratislava), mirovni ugovor između Austrije i Francuske). Bečkim kongresom 1815. godine Austriji je priznato pravo na Pokrajinu (Kraljevinu) Dalmaciju, u čijem je sastavu bila čitava Boka kotorska. Tako ostaje do kraja Prvoga svjetskog rata 1918. S druge strane, Kotorška biskupija danas je u sastavu Splitsko-makarske nadbiskupije. Godine 1067. Kotor je podvrgnut metropolitu dukljansko-barskomu, a 1078. dubrovačkomu. Godine 1089. ponovno priznaje za metropolita nadbiskupa barskog. Godine 1120. opet je u sastavu Dubrovačke metropolije. Od godine 1172. do 1828. Kotor je u sastavu Metropolije Bari – Canosa (Italija). Od godine 1828. do 1932. Kotor je sufragana zadarskoga nadbiskupa. A od 1932. pa do 1969. odgovara izravno Svetoj Stolicu. Od 1969. pa do danas u sastavu je Splitsko-makarske nadbiskupije. Novu Splitsku (i Riječku) crkvenu pokrajinu Sveta Stolica ustanovila je 27. srpnja 1969. vrativši tako Splitu stari naslov nadbiskupije za južni dio našega primorja. Nadbiskupija splitsko-makarska tada je ponovno ustanovljena jer je od 30. lipnja 1828. (bula pape Lava XII. *Locum Beati Petri*), intervencijom austrijskoga cara, Splitskoj nadbiskupiji ukinut status metropolije pa je proglašena biskupijom. Tim je činom združena s Makarskom biskupijom i uključena u Zadarsku nadbiskupiju (stoga je i Kotor sufragana zadarskoga nadbiskupa od 1828. do 1932. godine) (usp. Šimundža 1969: 383-387, Veraja 2014: 402-404, Vidović 2015: 204-209).

²³ Carska i kraljevska dvojna monarhija Austro-Ugarska (1867–1918) bila je višenacionalna država u srednjoj Europi s vladarima iz kuće Habsburg. U njoj su živjeli Nijemci, Talijani, Furlani, Mađari, Muslimani, Rumunji i dr., a od Slavena Hrvati, Poljaci, Rusini, Slovaci, Česi, Srbi, Slovenci, Ukrajinci. Hrvatska je bila podijeljena na Bansku Hrvatsku, Dalmaciju i Istru, a Češka primjerice na Češku, Moravsku i Šlesku. Banska Hrvatska sa Slavonijom pripadala je ugarskomu dijelu, a Istra i Dalmacija s Bokom kotorskom austrijskomu (tzv. Kraljevina Dalmacija i Austrijsko primorje – Markgrofovija Istra, Gorica i Trst). Nakon Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. (koja je izravna posljedica stvaranja dualističkoga sustava sklapanjem Austro-ugarske nagodbe 1867), Banska je hrvatska imala autonomiju, ali Dalmacija (s Bokom kotorskom), Istra, kao naprimjer i Češka, Moravska i Šleska, imale su tek pokrajinske sabore imenovane od vlade u Beču. Jasno je da su se prema takvome ustroju Austro-Ugarske negativno odnosili manjinski narodi te višenacionalne države. Ponajprije su Slaveni smatrali svoje interese zanemarenima, što je dovelo do stalnih napetosti u odnosima s carskom vlašću. Ideje slavenske solidarnosti i uzajamnosti postaju temeljne u tome vremenu (usp. *austroslavizam* – političku i kulturološku platformu djelovanja slavenskih naroda u Habsburškoj Monarhiji) (usp. Eggers 1995, Agičić 2000: 16-17).

nadbiskupije uvelo glagoljsko bogoslužje. Slovenci i Česi tada su također počeli isticati svoje pravo na glagoljanje (npr. tekst hrvatskoga franjevca, kasnije barskoga nadbiskupa Šimuna Milinovića u *Katoličkoj Dalmaciji* s naslovom *Glagoljica u Češkoj počela ujedinjavati rimokatoličke i grkokatoličke Slavene*, br. 95, 24. prosinca 1880, str. 2, usp. Lukić 2007: 151). Prema tim zadacima oblikovana hrvatska *Cyrillomethodiana* nemalo je bila u službi ostvarivanja jedinstva Istočne i Zapadne crkve, a preko crkvenoslavenskoga jezika i njemu ishodišnoga glagoljskog pisma (usp. Franjo Rački, *Vijek i djelovanje sv. Ćirila i Metoda*, Zagreb 1857, 1859, Fran(c) Grivec, *Apostolat sv. Ćirila i Metodija i kršćanski istok*, Zagreb 1928). Rusija i pravoslavlje shvatili su encikliku Lava XIII. kao *mamac na udici* pa je nastala ogorčena oporba protiv nje, razmahale su se konfesionalne polemike i problematike te propagande, nagle diplomatske komplikacije i nečasne političke agitacije.²⁴ Time su propale i mnoge nade koje je enciklika probudila, a sve je urodilo vjerskom indiferentnošću. Politika se Svete Stolicе u tome trenutku morala okrenuti jedinoj raspoloživoj, a Slavenima nesklonoj, kršćanskoj sili – Austriji. U taj kontekst najprije treba smjestiti borbu za crkvenoslavensko bogoslužje potkraj XIX. i na početku XX. stoljeća, a onda i polemiku oko pisma i jezika najvažnije liturgijske knjige čije se objelodanjivanje u Rimu već ozbiljno pripremalo – *Misala*

²⁴ Podsjećamo na istupe pravoslavnih vladika tadašnje Austro-Ugarske Monarhije (kotsorskoga Gerasima Petranovića, zadarskoga Setafana Kneževića, gornjokarlovačkoga Teofana Živkovića) nakon enciklike *Grande munus* i Strossmayerove okružnice br. 501 o sv. Ćirilu i Metodu (26. svibnja 1881). Riječ je o uskrsnoj poslanici iz 1881. kotsorskoga pravoslavnoga biskupa Gerasima Petranovića te o duhovskim poslanicama zadarskoga biskupa Stefana Kneževića i gornjokarlovačkoga biskupa Teofana Živkovića koji su žestokim optužbama odbacili svaku inicijativu oko sjedinjenja, nazivajući njezine protagoniste "lažnim prorocima", a njihov sadržaj "protukršćanskim" (Vukšić 2001: 294-296, Lukić 2014: 222-225). Na Petrovdan 1881. odgovorio im je katolički zadarski nadbiskup Dujam Maupas posebnom okružnicom. Zadarski profesor Antun Franki odgovara im raspravom *Dvie poslanice dvaju pravoslavnih episkopa u Dalmaciji* (Zadar 1881). Kritiku Ćirilometodske ideje iznosi i Nikodim Milaš (Šibenik, 4. IV. 1845. – Dubrovnik, 20. III. 1915), profesor Pravoslavne bogoslovije u Zadru i zadarsko-istarski episkop, i to u knjizi *Slavenski apostoli Kril i Metodije i istina pravoslavlja* (Zadar, 1881). Prema Dartelovu tumačenju (1984: 71-75) Milaš drži da je Ćirilometodska ideja dijelom crkvenopolitičkoga (ideološkog) programa Rima za pridobivanje pravoslavnih Slavena u uniju. Nadalje, tvrdi kako su Ćiril i Metod vjerni pravoslavlju te da se njihova povezanost s Rimom uspostavlja na poziv Rima zbog političkih prilika i težnji Svete Stolicе. Njegovi su argumenti u službi osporavanja teze da se Pravoslavna i Katolička crkva ne razlikuju u vjeri (što, primjerice, tvrdi Antun Franki, usp. Dartel 1984: 54). Po njemu je samo u Pravoslavnoj crkvi očuvan nauk Ćirila i Metoda, a onda i slavenska narodnost. Milašu već 1882. godine odgovara Antun Franki knjižicom *Slavenski apostoli Ćiril i Metod i istine pravoslavlja, napisao doktor Nikodim Milaš, ocijenio A. Franki*. Biskup Strossmayer odgovor daje u pastirskom pismu koje u nastavcima izlazi u *Katoličkome listu* tijekom 1882. godine (najavljeno 23. veljače 1882). Argumente je okupio oko dviju temeljnih točaka: 1. stavovi o jedinstvu, 2. tumačenje života i apostolskoga djelovanja Sv. braće (poziva se na Konstantina J. Jirečeka, R. P. Rozavena, I. A. Ginzela i dr.). Strossmayer i Rački V. S. Solovjeva, ruskoga filozofa i teologa, prvaka u argumentima o pomirenju Crkava (s papinim primatom, ali i zadržanim (pod)nazivom *Pravoslavna*), prvi put u prepisci spominju u listopadu 1883. godine (časopis *Rus*) (usp. Damjanović 2014: 328). Ipak, valja podsjetiti da Ćirilometodska ideja nije imala protivnike samo na strani pravoslavnih već i kod mnogih katolika koji su se bojali crkvenoslavenskoga jezika u liturgiji kao veze s pravoslavljem (usp. pobune protiv *Parčičeva misala* i *vlaškoga jezika*, Fućak 1975: 136, Bogović 1993: 75). O protivnicima Ćirilometodske ideje, ponajprije njezina izražavanja kroz *obnovljenu* crkvenoslavensku liturgiju, u monarhijskoj vlasti (potezi austrijske diplomacije) također se pisalo (tzv. strah od panslavizma i austroslavizma, usp. Stojković 1930: 124, Fućak 1975: 108).

u recenziji D. A. Parčića. Sam biskup Strossmayer razmišljao je o prijedlozima i pomoći češkoga slavista Martina Hattale koji je 1867. stigao u Hrvatsku, ali i o prijedlozima izvan Odbora za uređivanje knjiga, i to onima ruskoga teologa Ivana S. Gagarina koji je zastupao mišljenje da je *Misal* zbog veće raširenosti i poznatosti potrebno otisnuti ćirilicom (Šišić 1928: 66-67). Takvi su se prijedlozi počeli javljati i po uspostavljanju konkordata između Svete Stolice i Crne Gore 1886.²⁵ Stav Franje Račkoga o pismu *Misala* izravno je posvjedočen u pismu upućenome biskupu Strossmayeru 1884. godine – on čvrsto stoji uz glagoljicu (nakon konkordata kratko vrijeme zalaže se za crkvenu ćirilicu – o čemu će biti više spomena u nastavku) jer su svi dotadašnji misali njome otisnuti i bez prepreke rabljeni u Dalmaciji stoljećima, a kasnije predlaže i kombinirana glagoljično-latinična izdanja. Uz to, njegovo se opredjeljenje za glagoljicu potvrđuje i neizravno – činjenicom da izdanje *Assemanova evangelistara* 1865. godine priređuje u normaliziranoj obloj glagoljici.

²⁵ Konkordatom Svete Stolice i Crne Gore 1886. ponovno je uspostavljena Barska nadbiskupija (ujedinjena sa Skadarskom od 1867. godine) kao samostalna teritorijalna jedinica Katoličke crkve koja ima duhovnu jurisdikciju nad katoličkim stanovništvom i svećenstvom na prostoru tadašnje Crne Gore. Člankom 3. konkordata jasno je istaknuto da se pod jurisdikcijom barskoga nadbiskupa nalaze svi katolici u Crnoj Gori. Nadalje, u konkordatu se ne nabrajaju područja jurisdikcije barskoga nadbiskupa, već se njegova jurisdikcija odnosi na katolike koji su crnogorski državljani, odnosno katolike koji žive unutar granica tadašnje Crne Gore (usp. Lukić 2006: 148, Nikčević 2009: 47, Andrijašević 2010: 471-472). Nakon teritorijalnoga proširenja 1878. godine (oslobođenje Bara od Turaka 1878, usp. Jovović 2005: 175, 2012: 104), u sastav Crne Gore dolaze područja naseljena stanovništvom katoličke vjeroispovijesti. Čitavo područje od Skadarskoga jezera do mora i od austrijske granice (kojoj tada pripada Boka u okviru Pokrajine Dalmacije) do rijeke Bojane bilo je u rukama kneza Nikole I. Petrovića Njegoša. Već 31. listopada 1877. godine, piše Jovović (2012a: 176), knez je sazvao sastanak s uglednim barskim katolicima i rimokatoličkim svećenicima koji su se došli pokloniti knezu kao gospodaru. Prije Berlinskoga kongresa Barska biskupija imala je samo sedam župa (Bar, Zupci, Šestani, Livari, Šušanj, Brca i Spič), a nakon provedbe odluka Berlinskoga kongresa Crnoj Gori oduzeti su Spič i Šušanj (navedene barske župe 1880. godine dolaze dolaze pod jurisdikciju druge biskupije – Kotorske, usp. Slika 2). Bez obzira na to što su katolici tadašnje Crne Gore pripadali različitim crkvenim (i državnim) teritorijalnim jedinicama (Barskoj nadbiskupiji, prostoru koji je bio u tadašnjoj Crnoj Gori, i Kotorskoj biskupiji, sufraganu tadašnje Zadarske nadbiskupije, prostoru koji je u sastavu Pokrajine Dalmacije pod austrijskom upravom), njihova je povezanost bila izražena (usp. Jovović 2012a: 104-105). Većina *novih* crnogorskih katolika živjela je na prostoru između Skadarskoga jezera i Primorja, a prema neslužbenim podacima bilo ih je oko pet tisuća (kod Velčića se navodi podatak o 5.370 katolika, usp. 1993: 129), od toga samo 1.500 Slavena, dok su ostali katolici Albanci (i Talijani, usp. Jovović 2005: 177). Pastoralni kler sastojao se od 12 svećenika, od kojih je samo jedan bio Crnogorac, a tek dvojica poznaju srpski jezik, ističe Velčić (1993: 129). Crkvenoslavenski jezik i ćirilčno pismo gotovo nitko ne poznaje. Od 11 župa sedam ih je albanskih, samo jedna slavenska, a u trima je stanovništvo pomiješano (u župi Šestani dijelom je srpsko, dijelom albansko, a u Baru i Podgorici prevladavaju Slaveni) (usp. Velčić 1993: 129). Takvo je stanje s katolicima na crnogorskom području krajem XIX. stoljeća, odnosno u vrijeme uvođenja *Parčićeva misala* i crkvenoslavenske liturgije u Barsku nadbiskupiju (na samome kraju XIX. stoljeća crnogorski izvori spominju veći broj katoličkih vjernika u Barskoj nadbiskupiji – njih čak 6.500, usp. Jovović 2005: 203, Andrijašević 2010: 465). Prva služba na crkvenoslavenskome jeziku (*Parčićeva misala*) održana je u Starom Baru 1. siječnja 1895. godine, ponovno zaslugama biskupa Strossmayera. Nadalje, prema popisu iz 1909. godine u Knjaževini Crnoj Gori živjelo je 4.911 katolika. Većina stanovništva katoličke vjeroispovijesti živjela je u dvjema oblastima: Primorsko-crmničkoj (3.306) i Zetsko-brdskoj (1.586). U odnosu na cjelokupni broj stanovnika, katolici su činili manje od 5% crnogorske populacije (usp. Andrijašević 2010: 465). Prema popisu stanovništva iz 2011. godine katolika je u Crnoj Gori 21.972 (3,54% populacije). Broj je veći jer današnja Crna Gora (od 1918. godine) obuhvaća Boku, no valja podsjetiti da se 1991. godine u samoj Boki Hrvatima katolicima izjasnilo tek 5.000 osoba, što je dvostruko manje nego 1973. godine (usp. https://bs.wikipedia.org/wiki/Crna_Gora, pristupljeno 18. siječnja 2016. u 16 sati).

Slika 2. Granica austrijske Dalmacije s Bokom kotorskom (tamnija crvena polja u okviru kojih se prostire i Kotorska biskupija, tada kao sufragan Zadarske nadbiskupije) i Crne Gore (svjetlija crvena polja u okviru kojih se prostire Barska biskupija) (1883. godine)²⁶

Kada je riječ o jeziku *Misala*, ponavljamo da uglavnom svi filolozi u Odboru (i izvan njega) nedvojbeno, premda neki kompromisno, rješenje vide u jeziku kakav je bio u upotrebi u hrvatskoglagoljskim liturgijskim knjigama do početka istočnoslavenizacije u prvim desetljećima XVII. stoljeća.²⁷ No u vezi s pismom kojim se *Misal* ima otisnuti bilo je suprotstavljenih stavova koji su danas rasvijetljeni u domaćim filologijama (Bolonić 1981:

²⁶ Usp. <http://www.croatia-in-english.com/images/maps/1883.jpg> (pristupljeno 1. veljače 2016. u 11 sati).

²⁷ Što ni u kome smislu ne znači da je riječ o izvornoj hcsl. normi, prvo zbog činjenice da ona nije (pr)opisana, potom zbog njezine prirodne varijabilnosti (usp. normu početka XIV. st. i druge polovice XV, odnosno XVI. st.), a onda i zbog činjenice da je hrvatski novocsl. jezik u XIX. st. otvoren prema rješenjima istočnoga/ruskoga novocsl. razdoblja. Također, ne treba zaboraviti ni to da je konkretna pravopisna i jezična rješenja u ravnotežu dovodio jedan čovjek te da, kada je riječ o *Parčičevu misalu*, na umu imamo autorstvo projekta (konstrukt utemeljen na *osovinskim principima*). S druge strane, u uvodnim poglavljima rada donosimo prikaz domisalskih prijedloga i rješenja (odabir redakcije/recenzije, odabir pisma) Parčičevih suvremenika – ćirilometodijanaca, ne nužno filologa.

36-51, Damjanović 2008b: 365-372, Lukić 2010a: 283-292). Podsjetimo samo ukratko – dalmatinski svećenici s don Franom Bulićem i Ivanom Danilom na čelu bili su za to da se glagoljica zamijeni latinicom te da se jezik ispravi kako bi odgovarao prvotnim, kanonskim liturgijskim tekstovima. U tome smislu izdali su 1882. u Zadru knjižicu na talijanskome jeziku *Memoria sulla conversione dell 'alfabeto glagolito nel latino pei libri liturgici di rita romano* (Spomenica o prijepisu glagoljskog alfabeta na latinski za liturgijske knjige rimskog obreda, Ivan Milčetić (1883: 264) to prevodi: *Spomenica o zamjeni glagolice latinicom u slovjenjskih liturgičkih knjigah rimskoga obreda, prikazana prečastnom ordinarijatu od svećenika spljetske i makarske biskupije*). Istu je *Spomenicu* – uz spomenute – potpisalo još deset dalmatinskih svećenika. Potpisnici *Spomenice* bili su motivirani uporabnom vrijednošću temeljne liturgijske knjige, neometanom liturgijskom praksom i vjerskom porukom te ekonomskim razlozima, smatrajući glagoljicu teško usvojivim i nepraktičnim pismom:

Slova su nezgrapna, za to se knjige glagolske teško čitaju, te čitatelj mora posvetiti mnogo pažnje materijalnoj strani rieči, a malo njihovu značenju. Hoće li čitatelj brzo čitati, mora da je na pola na pamet naučio ono, što čita. Postanak i veliko razširenje cirilice neda se drugačije tumačiti, van timšto se je od glagolice lakše čitala. Jednaki uspjeh obećaje i latinski alfabet, ako se uvede mjesto glagolice; liturgične knjige, tiskane latinicom, pristupne bi bile množini vjernika, dočim im je glagoljica sa svim nepoznata. Pomoću latinice olakotio bi se povratak slovjenjske liturgije u one zemlje, gdje bijaše prije u običaju, a i drugud. Za latinicu govore i ekonomski razlozi, jer nebi bilo tiskanje vezano samo na stanovitu tiskarnu, koja si uz velik trošak mora nabaviti slova i slagare, vješte tomu poslu. (citirano prema Milčetić 1883: 266)

U odnosu na jezik *Misala*, potpisnici *Spomenice* izričito ističu kako se taj mora svesti na prvotnu pravilnost i čistoću starocrkvenoslavenskoga jezika, što bi značilo povratak na jezik kanonskih spomenika i uklanjanje karakteristika hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika na svim jezičnim razinama. Nadalje, Ivan Milčetić u poznatome članku *O novom izdanju hrvatskih liturgičkih knjiga u Viencu* (1883, br. 16-18) najbolje opisuje zahtjeve *Spomenice* te iznosi kritički osvrt i vlastito, pomirbeno mišljenje. Iz njegove su perspektive autori *Spomenice* najtanji u filološkim argumentacijama, ali im ostale – funkcionalne, ekonomske, dogmatsko-ekleziološke – ne manjka:

Slovjenska liturgija, razširena medju katolici Česke, Moravske i sjeverne Ugarske, bila bi njihovom obranom proti luteranizmu, koji ih okružuje; uvedena medju Poljaci, ukriepiti će uniju Rusina i približiti im ostale Ruse, jer će nestati glavnoga oružja proti katolicizmu – narodnog jezika; kod nas Hrvata djelovati će isto sredstvo na braću Srbe, od kojih stvori „šizma“ poseban narod. (1883: 267)

Milčetić osobno smatra, i u tome mnogo ne griješi, kako je budućnost narodnoga jezika u liturgijskim knjigama neminovna. Pučki hrvatski jezik *Pištula i Evandjelja*²⁸, rituala, raznih molitava, izdanja Bartola Kašića u prvoj polovici XVII. stoljeća²⁹, pa i prijedlozi svećenika Stjepana Roze ne govore u prilog osamljenosti ili zanesenjaštvu (rukopisni hrvatski prijevod *Novoga zavjeta* 1750–1770). Također, moguće je razmišljati o pozitivnome transferu protestantske politike narodnoga jezika u liturgiji (utjecaj protestantskih rješenja potvrđen je već u prijevodima Bartola Kašića, usp. Gabrić Bagarić 1999: 101-102, 2010a), premda je tradicionalizam Katoličke crkve suviše izražen. Ako u danome trenutku transfer nije moguće učiniti s liturgijskim knjigama u Propagandi, Milčetić zaključuje kako je potrebno održati hrvatsku redakciju starocrkvenoslavenskoga jezika, ali su motivi njegova zauzimanja za hrvatski crkvenoslavenski jezik posve drugačiji od Parčićevih, a njegove ćemo iscrpnije predstaviti po Milčetićevima zbog prirode našega istraživanja. Dok Parčić hosl. jezik smatra inačicom koja je najbolje očuvala stosl. normu (u odnosu na istočnu/rusku novosl. inačicu) i koji je dugovječnošću, razgranatošću i opsegom zaslužio ostati uzorom, Milčetić ga kao drugi najbolji izbor (prvi bi bio narodni/hrvatski jezik) podržava baš stoga što se u njemu nalaze osobine hrvatskih govora koje su obogaćivale starocrkvenoslavensku normu.

U odabiru pisma Milčetić se pridružuje latiničnoj struji – argumentira je uporabnom praksom i vrijednošću novih i primjernih izdanja kanonskih spomenika u XIX. stoljeću i slovnica – F. Miklošića, V. Jagića, I. Črnčića i drugih. I ćirilici daje prednost u odnosu na glagoljicu jer smatra kako nije isključivim obilježjem pravoslavlja, zbog svoje raširenosti među Hrvatima i poslije XVI. stoljeća funkcionirala bi bolje od glagoljice, a njome se također otiskuju nova kritička i faksimilna izdanja spomenika. Uz metodološku korektnost i praktičnost, Milčetić se

²⁸ Usp. *šćavet* (tal. *schiavetto* – slavenski, tj. hrvatski) – latinicom pisana crkvena knjiga, lekcionar na čakavskome narječju. U njemu se nalaze poslanice i evandjelja koja se tijekom godine čitaju na misama (uz prefacije, molitve). Značajni su šćaveti: *Lekcionar Bernardina Splićanina* (Venecija 1495), *Pištule i Evandjelja priko svega godišta novo istomačena po razlogu Misala Dvora rimskoga* Ivana Bandulavića (Venecija 1613). Taj se drugi proširio po cijelome hrvatskom području, pa i među glagoljašima. U glagoljskome sociolingvističkom kompleksu javljaju se nakon početka istočnoslavenizacije hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga. Usp. <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2650> (pristupljeno 22. siječnja 2016. u 11.37 sati).

²⁹ Bartol Kašić načinio je tridesetih godina XVII. stoljeća (rukopisni) prijevod Biblije (*Stari zavjet i Novi zavjet*) prevodio je do 1637. godine, a na ispravicima je radio do 1642. godine) za potrebe dubrovačke crkve (književni jezik štokavske osnovice) (usp. Gabrić Bagarić 1999: 99-101). I njegov prijevod počiva na odlukama Tridentskoga sabora te je nastao na temelju Vulgate (izdanje iz 1598, tzv. treće izdanje pape Klementa VIII. koje je uzorno sve do 1979. godine). Kašićev rukopisni prijevod *Svetoga pisma* objavljen je 350 godina nakon što je načinjen (*Biblia Sacra, Versio Illyrica Selecta, seu Declaratio Vulgatae Editionis Latinae, Bartholomaei Cassij Curicensis e Societate Iesu Professi, ac Sacerdotis Theologi. Ex mandato Sacrae Congregationis de propag: Fide. Anno 1625*. Ediderunt Hans Rothe et Christian Hanick. E codicibus manuscriptis transtulerunt Petar Bašić et Julije Derossi et Zlata Derossi. Curis elaboravit atque apparatus critico instruxit Petar Bašić. 1999 Ferdinand Schöningh, Paderborn. München. Wien. Zürich). Godine 1640. izišao je u Rimu *Ritual Rimski istomaccen slovinski po Bartolomeu Kassichiu Popu Bogoslovu od Druxbae Yesusovae (...)* (usp. Golub 2001: 153-170).

rukovodi, ističe Lukić (2010a: 289), i činjenicom da je Parčičev anakronizam³⁰ veći metodološki prijestup od slabe argumetacije spomeničara u zastupanju latinice (koja je opravdana i idejom o jedinstvu Crkava – uz nju sjedinjenju svih Slavena doprinosi i stcsl. jezik). Do Milčetićeva se stava glede jezikoslovnih pitanja mnogo držalo tada jednako kao i danas (usp. Damjanović 1991: 15-22). Osobito mu se prihvatljivima čine razlozi (ne)funkcionalnosti i (ne)praktičnosti, pri čemu navodi Šafaříkovu prisposobu o glagoljici kao pismu koje se za tri dana ispočetka mora učiti. Zaključno za *cijenjenoga Parčića* i njegov *Misal* predviđa dva moguća slijeda događaja, jedan u kojemu će učiniti *êko povelêno jemu bistô* i jedan u kojemu će nastaviti svoj posao, ali s uređenjem glagoljičnoga slovnog inventara i pravopisa (vidi poglavlje o slovopisnoj/pravopisnoj normi) u odnosu na nove spoznaje o starocrkvenoslavenskoj (i hcsl.) fonologiji i drugim razinama:

Ako li u Rimu prihvate nazore g. Parčića (s kim se tamo ne slažu, kako čujem dr. Pulić i dr. Crnčić), onda bi mu, po mom mnijenju, valjalo svakako reformirati glagolski pravopis, koji je u svakom pogledu nesavršen. Amo ide u prvom redu nestalna poraba jata, jotacija samoglasa i neobaziranje zakona o hijatu. Napredak slavistike ne smije se u tom poslu ignorirati. Odobre li u Rimu porabu latinice, koju, kako sam mogao razabrati na mom putu prošlih jesenskih praznika, većina svećenstva zagovara, uvjeren sam, da će popustiti g. Parčić u tom pitanju glede pisma, kao što je u XVII. vjeku popustio Levaković glede jezika. (1883: 296)

Prije nego se zaustavimo na opisu Parčičevih jezikoslovnih stavova i argumenata kojima se ozbiljno suprotstavio *Spomenici*, treba istaknuti da postoje autori koji ne žele prebrzo odrediti don Franu Bulića nestručnim u filološkim pitanjima. Slavko Kovačić (1985: 169-181), a ranije i Filip Lukas (1944), osvrnuo se iz perspektive dalmatinskoga učenjaka na raspravu oko *Spomenice*. Tom je prilikom istaknuto da je i don Buliću starocrkvenoslavenski jezik (i pisma) tumačio priznati Ivan Berčić koji je zaslužan i za Parčičevo poznavanje stcsl. jezika te da valja relativizirati stav o slabim filološkim argumentima *spomeničara*. Na Bulića je potom utjecao, prilikom boravka u Beču, don Mihovil Pavlinović koji je sa sobom nosio glagoljski misal i ondje svakoga jutro po njemu misio. U Rimu se povodom hodočašća družio sa Strossmayerom i Račkim 1881. Bulić je u svojim *Zapamćenjima* komentirao prigovore i

³⁰ Glagoljica je anakronizam prema Milčetiću jer još u prvoj polovici XIX. stoljeća nestaje čak i iz župničkih i fratarskih knjiga, po prilici kada nestaje i bosančica među katolicima u Bosni. Kako je riječ o autoru *Hrvatske glagoljske bibliografije* (I. dio, Opis rukopisa, *Starine* XXXIII, 1911) – značajnoga *omnibusa* hrvatskoga glagoljštva u kojem su opisani hrvatskoglagoljski misali, brevijari, psalmi, lekcionari, rituali, propovijedi, povijest i pravo, stihovi, gramatika te u dodatku – *Šibenska molitva*, latinični tekst iz XIV. stoljeća – Milčetićevi su se stavovi držali autoritetnima. Činjenica je da su glagoljaši toga vremena, čak i kada su bili slabi latinisti, radije posezali za latinskim knjigama i ćirilicom nego za glagoljicom: *Mi bi prije bili i za ćirilicu (ako li već nebi drugoga izlaza bilo), nego za glagolicu, jer ona živi i onako u narodu, a ne smatram ju izključivim obilježjem pravoslavlja, kako to hoće neki. Ćirilica (i t. z. bosančica i srbska) negda je razširena bila i med katoličkimi Hrvati. Najstariji katolički pisci Bosne pišu jedino ćirilicom, a fratarske knjige pisane su tim pismom još prvih desetina ovoga vjeka* (1883: 295).

izrugivanja upućena prijedlozima *Spomenice*. Istaknuo je kako je najozbiljnije prigovore iznio Parčić koji je tada u Rimu dovršavao rad na novome izdanju *Misala*. Bio je vrlo ogorčen na *Spomenicu* tako da je biskupu Marku Kalogjeri (1819–1888) 16. prosinca 1886. godine uputio pismo u kojemu *Spomenicu* naziva *zlokobnom*, a polemiku oko pisma drži odgovornom što *Misal* još nije pošao u tisak. Bulić na kraju zaključuje kako je misao o transkribiranju misala ionako bila neizbježna i, premda je 1882. godine izazvala tolika protivljenja, poslije sloma Austro-Ugarske prihvaćena je već na prvome zasjedanju Biskupske konferencije krajem 1918. godine. Znademo i da se oko toga osobito zauzimala Staroslavenska akademija u Krku, osnovana nemalom materijalnom ostavštinom D. A. Parčića (Žagar 1996b: 406-412) 1902. godine. Nastojanjem krčkoga biskupa Antuna Mahnića, generalnoga vikara Franje Volarića i Josipa Vajsa izdana je latinična transkripcija (točnije prijelazni postupak od transliteracije prema transkripciji, usp. Šepić 1929: 528-531, Ritig 1929: 531-533) *Misala* 1927. godine.³¹ Navedenomu kao protuteža u ublaživanju "suprotstavljenih" stavova stoji činjenica da je latinične neizbježnosti bio svjestan i sam Parčić koji je, prema Bonefačiću (1903) i Boloniću (1981a: 37), ostavio u rukopisu čitav glagoljski misal u latiničnoj transkripciji.³² Parčić je dakle bio za tradicionalizam, "našu starinu", ali je isto tako razmišljao pragmatično – čemu

³¹ Eduard Hercigonja ističe kako je u XIX. stoljeću organski život glagoljice dovršen, a povratiti ga nije mogao ni *Parčićev misal* (1893, 1905) kojim je, zahvaljujući produbljenu istraživanju crkvenoslavenskoga jezika i redakcija u liturgiji, vraćen hrvatski crkvenoslavenski jezik u liturgiju. Zaključuje kako ima (...) *neke, pomalo tužne, sudbinske simbolike u činjenici da je nakon Parčića sljedeće, Vajsovo, izdanje hrvatskocrkvenoslavenskoga Misala otisnuto (1927) u Rimu – latinicom* (2004: 165). Poznato nam je da postoji izdanje u Vajsovoj redakciji i iz 1905. godine, kada je osnaženim dekretom Rima iz 1898. godine (o uporabi csl. jezika u Zadarskoj, Goričkoj i Zagrebačkoj nadbiskupiji) ponovno zaustavljena tendencija da se uradi latinična transkripcija temeljne liturgijske knjige. Vajsova izdanja, osobito drugo, ipak nisu samo pismovno izmijenjena već i tekstovno i liturgijski (ne bez kritike – npr. popa Vinka Premude i Ante Šepića, usp. Šepić 1929: 529). Uvođenjem hrvatskoga jezika u bogoslužje prema odredbama II. vatikanskoga sabora nastaje prekid s glagoljaškom tradicijom u bogoslužju, ali uz trajno prisutnu želju da se uspomena na crkvenoslavensku liturgiju očuva makar po načelu prigodnosti. Nastojana Ivana Goluba da se *Red mise* prevede na hrvatski novocsl. jezik 1969. godine dodatno su osnažena primjerom novoga češkoga liturgijskog izdanja (u latiničkoj transkripciji i redakciji Vojtěcha Tkadlčika, uz pomoć F. V. Mareša i dr.) *Rimský misal slověnským jazykem izvoljením apostolským za archibiskupiju olomuckuju iskusa dělja izdan* (Olomouc 1972). Na tim osnovama i hrvatskoglagoljski književni centar pokušava ostvariti koordinaciju s moravskim centrom češkoga novocrkvenoslavenskoga jezika (V. Tkadlčík). Hrvatski novocsl. *Rimski misal...* *ČIN MISI s izbranimi misami* (Zagreb 1980) priređuje J. L. Tandarić, a V. Tkadlčík izdanje ocjenjuje u lingvističkome smislu vrlo zanimljivim, ističući slobodu i raznolikost hrvatskoga novocsl. jezika (na svim planovima strukture), osobito u odnosu na ruski novocsl. i češki novocsl. jezik (usp. Tandarić 1993: 157-160, Mareš 1983: 123-130).

³² Ne treba zaboraviti ni to da je treću po redu liturgijsku knjigu – *Rimski ritual* (*Obrednik*) – iste 1893. godine Parčić priredio hrvatskim književnim jezikom i latiničnim pismom, upotpunivši izdanje prema izdanjima iz 1640. i 1827. Parčić u pismu od 20. rujna 1893. piše: *Javiti mi je još i to, da se sad dotiskava i Rimski Ritual, koji sam priredio i poizpravio za one Crkve, gdje se taj prema sgoljnom latinskom Ritualu Rimske Crkve, podpuno nahodi u uporabi; pak i toga ću, kad bude gotov, dostaviti jedan primjerak Vašoj Preuzvišenosti, uz još drugih 50 iztisaka naručenih mi po duhovnom Stolu Vaše Biskupije* (HAZU, XI A/Parč. D. 12). Bonefačić (1903: 27) također spominje da je Parčić i *glagoljski časoslov/brevir* izrađivao i vjerno za njega skupljao građu jer je posljednji objelodanjen 1791. u izdanju Ivana Petra Gocinića.

otezati s već osjetljivim pitanjem izdavanja *Misala*, k tomu već dovršena i namijenjena biskupijama u kojima vlada oskudica knjiga desetljećima?

Preko Milčetićeve teksta stječe se dragocjen uvid u cjelinu misalskoga jezičnog i pismovnog pitanja i doznaju se vrijedne informacije o pristašama pojedinih struja. Primjerice, *Spomenicu* su podržali i senjsko-modruški ili krbavski biskup (od 1894. zagrebački nadbiskup) Juraj Posilović te kotorski i splitsko-makarski biskup Marko Kalogjera, koji je dokument i odnio u Rim. *Spomeničarsku* latinicu podržava i Ivan Vidović u *Katoličkoj Dalmaciji*, ali se protivi stavu da je sv. Kliment prihvaćanjem ćirilice postigao *veće spasenje duša* u odnosu na glagoljicu sv. Konstantina Ćirila. U ćirilici Vidović vidi raskolnu silu, a u glagoljici pak silu jedinstva crkava na korist Katoličke.

Istaknuti slavistički autoritet, rani ćirilometodijanac Vatroslav Jagić podupirao je (umjereno) Parčičeve stavove glede pisma kojim se *Misal* ima otisnuti. O tome se izjasnio u autobiografiji *Spomeni mogega života II* (1934: 70-71), a citat donosimo u cijelosti:

U pismu od 3 juna (22 maja) 1887 javio mi je [pismo Jovana Sundečića, dvorskoga kancelara crnogorskoga kneza Nikole I. Petrovića Njegoša, op. a.], da je bio u Zagrebu, a posle nekoliko dana u Đakovu kod Strosmajera: 'Osobito sam želio da se s biskupom sastanem i da se s njim dogovorim glede slova kojima će se tiskati nove liturgijske knjige za crnogorske katolike. Rim piše knjazu, da će te knjige biti tiskane građanskom ćirilicom, a ne veli kojom: ruskom, bugarskom ili srpskom, naravno s obzirom na razliku pravopisa više no na razliku samijeh slova. Međutim ja sam doznao, da će se te knjige štampati građanskom srpskom ćirilicom sa nekom novom iskrpljenom ortografijom, koju su otci Parčić i Crnčić napabirčili i skonatorili. Ovaj bi posao udario kod nas u Crnoj Gori na otpor, pa zato ja sam promislio, da bi najbolje bilo, kad bi se i te knjige izdale i ćirilicom i pravopisom koji je u našim crkvenoslovenskim knjigama. Osnovni razlog takovom mom mnjenju jest ovaj: ako Rim želi zbliženje (što je sasvim drugo no sjedinjenje) među slovenskim crkvama, onda valja da primi i slova i pravopis današnji crkveni, jer s novim pravopisom mi bismo se još više razmimoišli i ne bi se zbližili. Ovo podupire još i ta okolnost, što je građanska ćirilica sasvim fluktuantno pismo koje crkvi ne priliči, a stara ćirilica, ona je temeljita i crkvi pristojna. Pritom uvjeren sam da knjaz ne bi ni jednu ciglu tako nakazanu knjigu preko granice propustio. Srećom i biskup i Rački slažu se sa mnom u zarok, i tako uhvam se da će u ovoj strani Crna Gora uspjeti. Na prolasku slučajno sam našao u Zadru oca Parčića koji mi reče, da ste i Vi pitali za mnjenje, da ste mu odobrili tu njegovu namjeru. Je li to istina i usled kakvih razloga? Kad biste me o tom obavijestili, ja bih Vam vrlo haran bio, pošto dobar uspjeh u ovome poslu morao bi biti od neizmernih dobrih posljedica po vascijelo Slavjanstvo.' – Ja sam u 31 knjizi Arhiva našampao nekoliko pisama Parčičevih, iz kojih se ne može razabrati, da sam ja sve planove i projekte Parčičeve odobravao. Znam da sam uvek bio za staru crkvenu ćirilicu i crkveni jezik, ali u našoj srpsko-hrvatskoj redakciji, ne u ruskoj, koju je zagovarao i branio Sundečić, da se ne bi srpske knjige odvojile od ruskih. U tome je bila sva razlika mišljenja između Sundečića i mene. Ele, dok smo se mi

razilazili tek u sitnicama ortografskim, pođe protivnicima ove naše nutarnje stvari za rukom – a to su u tom slučaju bili Austrija i – Pobjedonoscev!! [Konstantin Pobjedonoscev, savjetnik ruskoga cara Aleksandra III.] – da osujete štampanje ćirilicom, bilo ma kakvom! Austrija je, kao obično, i tu videla „panslavizam“, a petrogradni Pobjedonoscev bojao se – katoličkog prozelitizma. Ja ću tu umetnuti, kako sam već godine 1882 u VI knjizi Arhiva (str. 631) ustao protiv dalmatinskog katoličkog sveštenstva, što je htelo da se u knjigama zameni glagolica latinskim slovima. Čudim se, što nisam već onde istaknuo, da bi razložito bilo, tek da istu zamenu glagolice ćirilicom, kako smo to mi provodili u naučnim izdanjima. No što je tada dalmatinsko sveštenstvo ostajalo bar kod odbrane crkvenog jezika, hvala mu i na tom poštovanju starine. Sadašnji mlitavi pokret hrvatskog i slovenačkog episkopata, čini se, ne ište od rimske kurije više ni toga, već iz udobnosti, da ne reknem duševne lenosti, hoće da se u crkvi uvede služba na narodnom jeziku, dakle za Hrvate na hrvatskom, za Slovence na slovenačkom jeziku. A papa dozvoljuje im, da se poslanica i jevanđelje sme pevati, mesto latinskim, narodnim jezikom.

Drugi istaknuti ćirilometodijanci okupljeni oko Odbora za uređivanje liturgijskih knjiga nesumnjivo su bili uz Parčića ili je, bolje reći, Parčić istupio (vlastitim imenom) u ime čitavoga Odbora i rada na *Misalu* koji je već bio uznapredovao. Stoga je njegov odgovor, kao i odgovori istaknutih javnih podržavatelja, od presudne važnosti za oblikovanje polazišnih informacija o jezičnoj koncepciji i politici pokreta te o konkretnome radu Odbora (usp. Lukić 2010a: 287).

Dragutin A. Parčić izravno je na *Spomenicu* odgovorio serijskim člankom (otisnutim i u posebnome izdanju od 30 stranica maloga formata) *Za obstanak glagolice* u zadarskoj *Katoličkoj Dalmaciji* 1882.³³ U njemu iznosi argumente i filološke spoznaje svojega vremena koji govore u prilog hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku umjesto starocrkvenoslavenskoga i glagoljici kao prvome slavenskom pismu i tradicionalnome pismu hrvatskih biskupija (više od 600 godina). Parčić smatra da je temeljni cilj talijanskim jezikom pisane *Spomenice* *zabaciti glagoljicu i hrvatsku recenziju, a prihvatiti starodrevnu slovjenštinu, tobože iz dobe svetih naših apostola, prepisanu latinicom*. Do izražaja dolazi Parčićevo isticanje filološki dvojbenih mjesta u tekstu, što autorima *Spomenice* najprije zamjera. Činjenica da *glagoljicom* zovu i hcsl. jezik te da terminom čas nazivaju pismo, a čas jezik, najbolje ukazuje na njihovo nerazumijevanje temeljnih jezičnopovijesnih i teorijskih pitanja.³⁴

U metodološkome je smislu, ističe Parčić, *Spomenica* razdijeljena na dvije temeljne cjeline kojima se razrađuju i dva temeljna cilja: 1. zamjenjivanje glagoljice latinicom u novim

³³ Svećenik Ivan Danilo, suautor *Spomenice*, odgovorio mu je ponovno talijanskim jezikom na stranicama *Katoličke Dalmacije*.

³⁴ Ivan Botica ističe kako su termini *glagoljaštvo* ili *glagoljica* (glagolica) zapravo *terminus technicus* za crkvenoslavenski jezik u rimokatoličkome bogoslužju tijekom druge polovice XIX. i prve polovice XX. stoljeća (2015: 256-257).

crkvenim knjigama, 2. jezično uređenje knjiga prema najstarijemu, prvotnome starocrkvenoslavenskom jeziku.³⁵

Parčić je argumente za glagoljicu i hrvatski crkvenoslavenski jezik organizirao oko kratkoga pregleda povijesti *općeslavenskoga razdoblja* i hrvatskoga glagoljaštva. Započinje dakako kronološki – najstarijim razdobljem (starocrkvenoslavenskim) i pitanjima autorstva glagoljice te prvenstva glagoljice i ćirilice – i pokazuje da prati dosege moderne slavistike te hrvatskih jezikoslovaca i historiografa toga vremena. Ukratko, u posljednjim desetljećima XIX. stoljeća prevladani su autoritativni stavovi *oca slavistike* J. Dobrovskoga o ćirilici kao prvome slavenskom pismu, dok su glagoljicu, tvrdio je Dobrovski, oblikovali hrvatski glagoljaši u XIII. stoljeću na temelju ćirilice. Tomu je među prvima prigovorio Jernej Kopitar koji je uočio razliku između oble i uglate glagoljice (izdanje *Kločeva glagoljaša* 1836), a po otkriću *Praških listića* svoj je stav o većoj starosti glagoljice istaknuo slavistički autoritet: slovački i češki jezikoslovac P. J. Šafařík u knjizi *O podrijetlu i domovini glagoljaštva* (1858) (Žagar 2013c: 53). Inače, u suvremenoj paleoslavistici pitanje prvenstva dviju slavenskih azbuka gotovo je prevladano, nakon 200 godina rasprava. Uvijek se tvrdilo kako će odgovor na

³⁵ Iz pisma biskupu Strossmayeru od 6. ožujka 1883. godine (HAZU, XI A/Parč. D. 8) čitamo kako se Parčić morao opravdati biskupu za stavove iznesene u polemičkome članku *Za obstanak glagolice*. Biskup ga je prozvaao zbog stava da se *bitnost slavenske liturgije sastoji u slovima*, što Parčić opovrgava te tvrdi kako je tek istaknuo da *su ju onakva slova sačuvala, i do današnjega dneva propratila neprestance od kad je postala, da su joj prikladna, da su ju štítala; a da latinica nije još dovoljno dotjerana, da izrazi sve zvukove staroslovienske, a pak da pokušaje praviti novimi umišljenimi slovi ne dolikuje za crkvene knjige, nego probitačnije pridržati ono što smo našli (...)*. Poznato je da se Strossmayer o sastanku Kongregacije za obrede 10. lipnja 1882. zauzimao za latinicu u tiskanim liturgijskim knjigama (stoga mu se Parčić morao opravdavati), a isto je tako bilo i s vrhbosanskim nadbiskupom Josipom Stadlerom (usp. Mrkonjić 2008: 386, Lukić 2010a: 382-401).

Glede pitanja o jeziku *Misala* također je obrazložio svoje stavove za hrvatsku recenziju, a zaključno je biskupa podsjetio kako su sama pitanja izražena *Spomenicom* postavljena prerano, prije nego je Sv. Stolica o svemu zauzela stav. U pismu biskupu Parčić si dopušta i pretjerivanje: *Spomenicu* još jednom naziva *zlokobnom*, a Strossmayera podsjeća kako je po njegovoj volji biran za nasljednika nezaboravnoga Berčića u Odboru, s kojim je bio ustanovio osnovu svekolike radnje, a sada vlastitim naporima gotovo dovršio najvažniju bogoslužbenu knjigu, sve dakako po nalogu Zbora Propagande. Već u pismu biskupu Strossmayeru te 1883. ističe kako je spremniji pristati na ćirilicu, ako i Rim odluči da glagoljica ne može biti primarno pismo *Misala*. Opravdavao se i zbog hrvatskoga jezika kojim je njegova polemička knjižica pisana: *Valja još napomenuti i to, da ja sam ono napisao hrvatski, dakle ne za Rim, nego sam smierao svratiti pozornost svojih zemljaka, da presude i da se odluče. Za tim g. Danilo prihvatio opet braniti (i to talijanski) svoje nazore, a pobijati moje. Meni nije bilo ni na kraj pameti dati se u polemiku, ali dužnost moga položaja, kao glavnoga radnika na tom polju prinukala me da podkriepim svoje uvjerenje, i svoj dojakošnji rad, te uz to branio ne samo slova, no i jezik, kakav je u naših knjigah, posavjetovav se o tom prije s poznatim filologom g. Jagićem*. Parčić pismo završava rezigniranim i razočaranim tonom, umoran od dugogodišnjega otezanja s poslom i novih, po njemu jalovih, rasprava o jeziku i pismu *Misala* u kojima se njemu kao glavnome uredniku (i priređivaču) daje malo ili nimalo prostora i uvažavanja: *Nemogu premučati kako me duboko u srdce zarila ona zapovied Vaše Preuzvišenosti, valja da sam Vam bio jako crnimi bojami opisan kad sam zaslužio onako strog nalog. Meni bi dovoljna bila li želja, li savjet, li opomena da me sklone okaniti se svega što bi moglo djelovati na užtrb našoj liturgiji; mislim da ja niesam najzadnji medj onimi koji ju vruće ljube i žele i zagovaraju gdje je umjestno; te zato moram ovdje iskreno izjaviti da, ako bi me na višem mjestu popitali za mnijenje, dužan bih bio po svom uvjerenju i osvjedočenju savjestno i bezobzirce postupati. A da se opet upustim pobijati one Danilove lakrdije nije mi ni palo na pamet, nego samo sam mislio, ako bi bilo na me osobnih uvrieda u njegovu spisu, čisto i bistro za svoju čast u otvorenu mu štogod u kratko odvratiti (...)*.

pitanje koje je od tih dvaju pisama stvorio Konstantin Ćiril biti i odgovor na pitanje koje je pismo starije. No jasno je da postoje znanstvenici koji i danas drže da je ćirilica starija, a slažu se s mišljenjem da je Konstantin stvorio glagoljicu (npr. E. Georgiev). Ustanovljavanju prvenstva ne pomaže mnogo ni datacija spomenika jer glagoljični se i ćirilični spomenici javljaju istovremeno i jednako sačinjavaju kanon starocrkvenoslavenskih spisa ("kao za inat" istaknut će prof. J. Hamm, usp. Damjanović 2012: 59-62). Među hrvatskim se autorima dakako ističe Franjo Rački s (egzogeno-)endogenom teorijom predstavljenom u knjizi *Pismo slovjensko* 1861. godine. Poznato je da je njome prvi put ozbiljno afirmiran Konstantin Ćiril kao autor (kodifikator) glagoljice, ali i da je Rački isticao veze glagoljice s germanskim runama, a preko grčkoga alfabeta – kojima je svejednako feničko pismo u osnovi. Isticao je dalje važnost feničkoga pisma za koje je također tvrdio da je ostavilo izravan trag na pismo starih Ilira na Balkanu te da se jantarskim putem širilo prema Slavenima i Germanima na sjeveru Europe (usp. Žagar 2013c: 66).

Još je jedan prethodnik Račkoga i predvodnik ilirskoga pokreta pisao o postanku glagoljice – u počecima svojega djelovanja Vjekoslav Babukić isticao je drugačije stavove po pitanju povijesti i razvoja fonetskih pisama uopće, a onda i glagoljice, u odnosu na znanstvene autoritete vremena. Trudio se prvim anonimnim i potpisanim radovima tridesetih godina XIX. stoljeća dokazati kako su *pisma sveobća*, bez pronalazača te da su ih *svi narodi sve jedan od drugoga različnim putem od feničkoga popunili* (Smičiklas 1876: 17). U užemu je smislu iste stavove ponovio u raspravi *Mnijenje o postanku glagolskih pismenah* 1859. godine. Potvrdio je ozbiljno poznavanje literature o genezi glagoljskoga pisma, ali je istu genezu ponovno tumačio vlastitim putem – od Kadma Feničanina preko grčkih i ilirskih strana do glagoljice. Na taj se način suprotstavio autoritetnomu stavu o glagoljici kao XIII-stoljetnom pismu hrvatskih glagoljaša, a iz perspektive danas klasificiranih egzogenih, endogenih i egzogeno-engogenih teorija o postanku glagoljice, mogli bismo zaključiti da njegova pripada prvoj, egzogenoj skupini teorija.³⁶

³⁶ Vjekoslav Babukić u članku *Mnijenje o postanku glagolskih pismenah* (1859: 20-29) zastupao je stav o predćirilometodskome postanku glagoljice (*jeronimska teorija*) i njezinu formiranju postupnom pismovnom evolucijom od feničkoga, hebrejsko-kaldejskoga (semitskog) pisma. Pokazao je poznavanje stavova i rezultata istraživanja tadašnjih slavističkih autoriteta, osobito po pitanju veće starosti glagoljice i/ili ćirilice te predćirilometodskoga podrijetla glagoljice (kontekst *jeronimske teorije*). Dokazujući potonje, navodi kao argument *Psaltir* Nikole Rabljanina, no danas je dokazano da to nije autentičan spomenik. Iste je sumnje imao već Franjo Rački u knjizi *Pismo slovjensko* iz 1861. godine (usp. Žagar 2013c: 73-74). Babukić o postanku glagoljice zaključuje kako se *na pol slutiti* može da je sv. Jeronim autor ili makar kodifikator glagoljice (vjerojatnost koju će Rački dokinuti izdanjem *Pisma slovjenskoga* 1861), ali pritom ističe da se ne drži dovoljno dobrim poznavateljem problematike. Ipak, pitanje postanka glagoljice drži veoma važnim i dalje otvorenim pa je, time potaknut, odlučio napisati kratku raspravu i iznijeti vlastito mišljenje.

S obzirom na to da je Parčićev istup namijenjen široj javnosti, nije se upuštao u iscrpnije analize, ali ono malo što je zaključno napisao o postanku i prvenstvu glagoljice ukazuje da je dobro upoznat s postojećim, suprotstavljenim i napokon pomirenim, stavovima u znanosti. Napominje kako je neprimjereno isticati da je tobožnje teško svladavanje glagoljice bilo zaprekom širenju glagoljskoga bogoslužja među svim Slavenima te da je cirilica primljena upravo kako bi se prevladale te prepreke. Nezrelo je, ističe Parčić, u obzir ne uzimati geografski položaj, kulturnu raznolikost tih pokrajina, razliku obreda na kraju krajeva.

Drugo razdoblje glagoljaštva predstavlja vrijeme od XII. do XVI. stoljeća³⁷ kada se u hrvatskim pokrajinama uspostavlja, širi i razvija glagoljsko bogoslužje, ističe Parčić u raspravi *Za obstanak glagolice*. Njega karakteriziraju prvo fragmenti, potom cjeloviti liturgijski spomenici (kasnije i neliturgijski te prvi tiskani spomenici). Periodizacija je to koju je uspostavio Vatroslav Jagić u *Primjerima starohrvatskoga jezika I. i II.*, u *Gramatici jezika hrvatskoga osnovanoj na starobugarskoj slovjenštini* to razdoblje naziva *starohrvatskim jezikom*, a opisuje ga (...) *na temelju nebrojenih svietskih pismenih spomenicah 12-16. stoljetja, kao u starih serbskih i hrvatskih kronikah, životopisih, zakonicih i statutih, razvodih, poveljah, ugovorih i drugih listinah* (1864: 2).

Predstavljanjem hrvatskoga glagoljaštva prema posvjedočenim spomenicima, Parčić sup(r)o(t)stavlja dva tipa glagoljice – *bugarsku* ili *oblu* te *uglatu* ili *hrvatsku*, napominje kako su autori *Spomenice* ovdje napokon imali pravo kada su pisali o preinačenoj azbuci, ali da to ne znači ništa. Stilizacije istih pismovnih sustava poznate su kroz povijest, osobito na primjeru dominantne latinice – a među pojedinim tipovima istoga pisma komunikacija i međuutjecaji nikada nisu zapriječeni, dapače stari rukopisi pokazuju kolebanja i mješovitu uporabu čas jednih, čas drugih. Zadaci su to paleografskih istraživanja, ističe Parčić, a što se tiče tipografije – ona je također odabrala uglatu glagoljicu, no s početnim slovima koja čuvaju uspomenu na oblu – a *Prvotisak misala* 1483. prva je knjiga cijeloga slavenskog juga, što će

³⁷ Vatroslav Jagić kasnije razlikuje pet etapa glagolizma. Prvo razdoblje obuhvaća (...) *sve vrijeme od prvih pojava glagolizma u hrvatskim krajevima do godine 1248.* (...) (1913: 16) kada je papa Inocent IV. na molbu senjskoga biskupa Filipa dopustio da se po starome običaju upotrebljava *slovenski jezik glagolskog pisma* kod sv. mise i druge službe Božje. Drugo razdoblje obuhvaća XIII, XIV. i XV. stoljeće – sve do početka tiskanja glagoljskih knjiga, dakle od 1248. do 1483. godine kada je izašlo prvo tiskano izdanje glagoljskog *Misala*. Treće razdoblje zauzet će kraj XV, cijelo XVI. i prvu trećinu XVII. stoljeća, od godine 1483. do 1630. kada je po nalogu rimske kurije Rafael Levaković počeo raditi na reformi glagoljskih knjiga, naročito *Misala* i *Brevijara*. Četvrto razdoblje predstavlja upravo početak Levakovićeva djelovanja na izdavanju i uređivanju liturgijskih knjiga prema istočnoslaveniziranim uzorima. Svojevrsan vrhunac te djelatnosti predstavljaju Karamanove liturgijske knjige koje (...) *izazvaše živahnu polemiku i narodnu reakciju, ali bez uspjeha* (...) (1913: 17); ovo se razdoblje proteže od 1631. do potkraj XVIII. stoljeća³⁷. Peto razdoblje traje tijekom XVIII. i čitavoga XIX. stoljeća, a vrijeme je preporoda (...) *glagolskog pitanja u slovenskoj nauci* (...) (1913: 17), na kojem su radili mnogi slavenski i domaći naučenjaci te je napokon taj preporod urodio novim izdanjem *Misala* 1893. godine.

reći da uglata glagoljica u danome razdoblju preuzima ulogu oble u potpunosti, premda je prostorno ograničena.

Čak ni novija povijest glagolizma – posljednjim trima misalskim i brevijarskim izdanjima pod okriljem rimske Propagande – ne govori u prilog napuštanju glagoljice. Jedini je i usamljen u drugačijim stremljenjima ostao dubrovački svećenik Stjepan Roza, ističe Parčić, koji je liturgijske knjige htio otisnuti na pučkome jeziku, ali ga je u raspravi argumentima nadvladao Mateo Karaman, a po kome je papa Benedikt XVI. enciklikom *Ex pastoralis munere* 1754. propisao i razgraničio uporabu glagoljice te zabranio pučki jezik u slavenskim bogoslužnim knjigama.

Parčićevo oblikovanje pomoćnih jezičnih i pismovnih priručnika za ovladavanje glagoljicom i hrvatskim novocsl. jezikom u sprezi je s jednim od njegovih najsnažnijih argumenata (u njihovu zauzimanju). Parčić smatra da uklanjanje latiničnoj transkripciji u izdavanju liturgijskih knjiga, kao i jezičnomu pomlađivanju za neke, proizlazi iz nedovoljne obrazovanosti, pukoga neučenja jezika i pisma starine među svećenstvom. Na to se izravno nastavlja i neprihvatanje crkvenoslavenskih liturgijskih knjiga među vjernicima koji su se već bili priučili ščavetu, a sve ostalo smatrali stranim *vlaškim pismom i jezikom* (Fućak 1975: 136, Bogović 1993: 75).³⁸

*Što se je pak u potonje doba toliko omedjašilo sloviensko Bogoslužje, i jedva sklonilo kao u zakutak, da očekuje bolju budućnost, tomu nije krivo glagoljsko pismo, ili kako bi njekeji radi uztvrditi, poteškoća u štivenju; dali po povjestnih podacih jamačno je pripisati vanjskim okolnostim, uz mlitavost svećenika, nazadak mal da ne posvemašnji zator slovjskoga Bogoslužja; i slobodno bi bilo nagovieščati, da postanu te iste obstojnosti zanj povoljnije, lahko bi došlo do toga da bi se ubrzo razširilo ne samo po južnih, nu i po sjevernih slovjskih krajevih; i da nebi svećenici žalili truda naučiti 32 pismena azbuke navlaš za sloviene priredjene, koje glasovi i zvuci su im dobro poznati.*³⁹

Na drugome mjestu nastavlja kako autori *Spomenice* ističu razvedenost i teškoće bilježenja glagoljičnih slova – ali se ni taj argument ne može održati jer je riječ o tiskanim slovima (i novim, obrazovanim recipijentima). *Novum* su tek prigovori koji odlaze i dublje u grafetičku narav teksta (iz suvremene perspektive) – linijski ustroj i slovna koordinacija (autori

³⁸ O pobunama protiv *Parčićeva misala* vidi Bonefačić 1903: 24-26, Fućak 1975: 127-150, Bogović 1993: 73-76, Božanić 1991: 50. Božanić ističe kako u Krčkoj biskupiji ščavet nikada i nije do kraja zaživio pa se biskupskoj odredbi za uporabom *Parčićeva misala* nije protivilo, dok je poznato kako je u susjednoj Senjskoj biskupiji bilo velikih i ozbiljnih negodovanja. Franjo Velčić (2015b: 95) navodi kako su se u pojedinim talijanskim tiskovinama toga vremena rimsko-slavenski obred i glagoljsko bogoslužje nazivali raskolničkim (tzv. *lingua di zingari – ciganski jezik*). Nadalje, vjerojatno je porečki i pulski biskup Giovanni Battista Flapp 1896. spriječio distribuciju novoga popravljenog izdanja *Parčićeva misala* (1896) i latiničnoga obrednika (tzv. antidogmatski sadržaji i nedostojni izrazi o Blaženoj Djevici Mariji i Presvetome Trojstvu, usp. i Botica 2015: 258).

³⁹ *Katolička Dalmacija*, 13. XI. 1882, god. XIII, br. 89.

Spomenice zamjećuju kako slova uglatoglagoljičnoga teksta pri čitanju pokreću oko u svim smjerovima zbog probijenih redačkih linija, a Parčić napominje kako je ionako riječ o slabim slovima dijelovima na koje ne treba obraćati pozornost koliko na ustaljene, koordinirane slovne *oke* i *češljeve*⁴⁰), slovni inventar i morfologija slova (pretjerana sličnost slova). Sve prigovore Parčić brani usporedbom s latiničnim pismom, ističe kako im nedostaje objektivnosti i razradbe, a u temelju im je višeput spomenuta neobrazovanost u čitanju i pisanju glagoljice.

Na taj se način Parčić izjašnjava o Bulićevim i Danilovim stavovima koji su, ističe Lukić (2010a: 285-286), pojednostavnjeni te latiničnu transkripciju promoviraju kao rješenje za oporavak glagoljskoga bogoslužja zbog teškoća u svladavanju glagoljice. Poznato je isto tako i da don Frane Bulić, zalažući se kod svećenstva Dalmacije za crkvenoslavensko bogoslužje 1882, priznaje kako je *teškom mukom* naučio glagoljicu (Fućak 1975: 149). Ti su stavovi dakako u vezi s činjenicom da autori *Spomenice* nisu filolozi prema primarnoj vokaciji pa ne razumiju pismovnu povijest i vezu pismovnoga sustava s jezikom, njihovu međuovisnu evoluciju u okviru koje glagoljica nije izuzetak (što se osobito jasno vidi iz Parčićevih posljednjih riječi u gornjemu navodu). Sličnoga je stava u suvremenosti i Jerko Fućak koji razloge opadanja crkvenoslavenskoga bogoslužja od druge polovice XVI. stoljeća prepoznaje i člani u nekoliko pomno razjašnjenih kategorija: *odjek protestantizma i Tridentskoga sabora, biskupi stranci i njihovo protivljenje staroslavenskom bogoslužju, nepoznavanje pisma i jezika/neupućeno svećenstvo, nedostatak bogoslužbenih knjiga, politički protivnici* (1975: 99).

Kada je o jeziku riječ, važno je znati kako je povijest jezika slavenske knjige do Tridentskoga sabora, ističe Parčić, bila prirodna – to znači bez mehanizma kontrole raznih *narječja* koja su mijenjala starocrkvenoslavenski jezik:

Prepisivajuć, razumije se da bez dozvole rimske Stolice, svatko po svoju latinicom, crkvena služba spala bi dotle, da se nebi mogla prosuditi ona sadašnja smjesa staroga i novoga jezika (...).

Zbog toga su, sudi Parčić (drukčije sude moderni poznavatelji problematike, primjerice Fućak 1975), rimski pape odigrali spasonosnu ulogu u očuvanju glagoljice, ali i uređenoga crkvenoslavenskoga jezika koji se njome zapisuje. Poslije Tridentskoga sabora i ispravljanja

⁴⁰ Slabi slovni dijelovi u *Parčićevu misalu* ne ističu se dosljednim probijanjem linija, zbog čega danas smijemo zaključiti kako Parčićovo izdanje odaje nešto manje skladan dojam od *Prvotiska* 1483. (iako mu je ono tipografskim uzorom). Slova Parčićeva tiska ne odražavaju ni, u rukopisnim tekstovima, očigledno razlikovanje tankih od debljih linija (kao rezultat različitoga smjera pisanja perom), što teksturu čini još ujednačenijom, pa i zamornijom za čitanje. S druge strane, minuskulizacija nije dokraja provedena, pa stoga tekst ne može biti podatan za čitanje kao istovrsni minuskulni latinični ili ćirilični tekstovi.

latinskih knjiga morale su se i slavenske liturgijske knjige s njima uskladiti. Učinjeno je to osnivanjem Odbora učenih staro(crkveno)slavenista koji su bili zaduženi za sadržajno i jezično pročišćena nova (otisnuta) izdanja temeljnih liturgijskih knjiga. Nažalost, jezikoslovci se u Parčićevo vrijeme, kao i danas, slažu kako je to učinjeno nasilno u odnosu na jednu redakciju starocrkvenoslavenskoga jezika i nasilno u odnosu na pismo (dijakritički znaci i nesustavnost u etapama istočnoslavenizacije liturgijskih knjiga). Autori *Spomenice* traže da se jezik novoga misalskog izdanja svede na najstariji, posvjedočen u kanonskim spomenicima – *Zografskom evanđelju* i *Assemanijevu evanđelistaru*. Parčić ističe kako je njima vjerojatno malo poznato da ni ti tekstovi, kojih je ograničen broj, ne odražavaju vjernu sliku jezika jer su prijepisi mlađi gotovo dva stoljeća od vremena kanoniziranja jezika u koncepciji Sv. braće, koja je s jedne strane bila osviještena, prema Parčiću, pa za temelj književnoga jezika uzima *narječje* slavenske pokrajine u koju kao misionarni dolaze, a s druge strane neosviještena jer na nju prirodno utječe južnoslavenski makedonski dijalekt okolice Soluna koji je Braći drugi materinski jezik. Parčić se u argumentaciji poziva na slavističke autoritete – Dobrovskoga, Kopitara, Šafařika, osobito Miklošića (1874) – i Črnčića, autora novoga izdanja *Assemanijeva evanđelistara* (Rim 1878). Time je dokazano kako je povratak na izvornu stcsl. normu ne samo nepoželjan nego i neostvariv, a razdoblje redakcija crkvenoslavenskoga jezika od XII. stoljeća nameće se kao temeljni jezični ogled, osobito hcsl. jezik – po kvaliteti i po kvantiteti, višestoljetnoj neprekinutoj uporabi i mijeni norme koja se daje pratiti zbog posvjedočenja u obilju spomenika. Uza sve, naši su misali i brevijari od XII. stoljeća nadalje zasigurno prema rimskome obredu, što je za sadržajno ujednačavanje s latinskim izvornicima vrlo važno. Prema Parčiću hrvatski crkvenoslavenski jezik razlikuje se od starocrkvenoslavenskoga tek (...) *uvadjanjem glasovnih preinaka, mjesto starijih poluglasa, i kadi tadi pojedinimi riečmi novijimi, mjesto predjašnjih zastarjela već značenja* (...) (*Za obstanak glagolice* 1882, god. 13, br. 92), dakle na grafemičkoj i leksičkoj razini. Sve su to informacije od kojih valja (deduktivno) krenuti u komparativnu jezičnu analizu *Misala* (1893). Drugim riječima, polazišne su u oblikovanju cjelovite slike o Parčićevoj jezičnoj koncepciji. Ta koncepcija, premda autorska, oslikava šira strujanja – jezičnu politiku uređivanja liturgijskih knjiga pri Rimu i program *Cyrillomethodiane* kao znanosti i kao pokreta u drugoj polovici XIX. stoljeća. Od osobite je važnosti prepoznati izvanjski pogled na (izvorni) hcsl. jezik u tome vremenu, a cilj je ovoga rada, kako je uvodno istaknuto, učiniti djelatan napor u povezivanju vanjskih i unutarnjih jezičnih pogleda radi homogeniziranja jezične slike i usustavljiivanja važnih saznanja o jezičnoj teoriji i praksi toga kulturnog i znanstvenog pokreta XIX. stoljeća. Spoznaje su to koje bi mogle biti zanimljive i sociolingvistici i pragmalingvistici. Iz

suvremene perspektive, kojoj su temelji udareni 1963. godine na Međunarodnome slavističkom kongresu u Sofiji (Anohin, Cejtlin), hcsl. jezik (i drugi uređeni redakcijski jezični sustavi) može se promatrati dvojako – kao zaseban sustav te kao inačica/podsustav starocrkvenoslavenskoga jezika (usp. Sudac 2010). Suvremeni hrvatski paleoslavisti istraživanjima su reprezentanata cjelovitoga hrvatskoglagoljskog korpusa (usp. Hercigonja 1983; Damjanović 1984a, 1984b, 2008a, 2014; Tandarić 1980. i dr.) oblikovali sustavne informacije o tome jezičnom podsustavu te je hcsl. jezik danas opisan na svim jezičnim razinama (usp. Mihaljević, Reinhart 2005, Mihaljević 2009, Gadžijeva i dr. 2014). Postojeći opisi dakako polaze od očiglednih osobitosti toga jezika, uočenih najprije na grafemičkoj i leksičkoj razini, kako ističe i Parčić u svojoj raspravi. Očekivane i prve učinjene unutarnjojezične analize *Parčićeva misala* upravo su iz tih dviju perspektiva (od Jagića 1894. preko Tandarića 1993. do komparativne leksičke analize Muke po Mateju u *Par. misalu* M. Žagara i A. Zaradije Kiš 2007, 2014). Nadalje, i sama Parčićeva koncepcija važe i u obzir uzima vanjske i unutarnje čimbenike, a u prilog hcsl. jeziku idu i dobra očuvanost naših liturgijskih knjiga, razumljivost i prijemчивost. Također, Parčić zamjera autorima *Spomenice* nesustavnost i metodološku neujednačenost – kretanje između krajnosti koje zastupaju stcsl. jezik i pučki jezik pjevnih dijelova, terminološke nepreciznosti i neujednačenosti (osobito u odnosu *pismo : jezik* itd.).

U studiji *Za obstanak glagolice* Parčić zaključno ističe kako svoje stavove o jeziku i pismu temeljne liturgijske knjige ipak preporučuje uredbama Rima i *vrhovnoj odluci Svete Stolice*. Ona je pak u vrijeme objelodanjivanja *Misala* i, što je važnije, uvođenja u hrvatske biskupije (senjsko-modruški biskup Juraj Posilović već je u travnju 1893. izdao naredbu da se služba Božja počne obavljati na crkvenoslavenskome jeziku jer za to sada postoji i realna mogućnost po izlasku *Misala*, kapitulani vikar Franjo Volarić 30. rujna 1893. izdaje uredbu po kojoj se u Krčkoj biskupiji od 1894. godine ne dopušta služenje drugim knjigama osim novoizišlim *Parčićevim misalom*), propisana dekretima od 13. veljače 1892. i 5. kolovoza 1898. kojima je Kongregacija zapovijedala praksu crkvenoslavenskoga bogoslužnja: 1) uporaba crkvenoslavenskoga jezika u liturgiji realna je povlastica određenih crkava, a ne osoba, pa biskupi moraju što prije sastaviti popis crkava s glagoljskim privilegijem, a on se priznaje preko isprava, vjerodostojnih svjedoka i neprekinutoga bogoslužja barem u posljednjih 30 godina, 2) kada se sastavi popis povlaštenih crkava, crkvenoslavenski će jezik biti zabranjen u ostalim crkvama, 3) u crkvama s glagoljskim privilegijem dozvoljeno je misiti i čitati oficij samo crkvenoslavenskim jezikom, bez uporabe šćaveta, odnosno modernoga ili pučkoga jezika, kao i bez uporabe latinskoga jezika, 4) knjige moraju biti tiskane glagoljskim slovima i

odobrene od Sv. Stolice, 5) klerici u sjemeništima moraju učiti crkvenoslavenski i latinski jezik i dr. (usp. Fućak 1975: 144-146, Bozanić 1991: 48-49).

Da je Parčić poznao do u tančine i stanje s crkvenoslavenskim bogoslužjem u našim biskupijama te razloge njegova opadanja, pokazuje u pismima koja je razmjenjivao s biskupom Strossmayerom i Franjom Račkim kao kanonik Zavoda sv. Jeronima u Rimu.⁴¹ Pribojavao se za recepciju *Misala* koji priređuje i shvaćao je da su se i svećenstvo i puk odviknuli od hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika i glagoljskoga pisma – što zbog neobrazovanosti, što zbog uporabe šćaveta, ali i zbog 200 godina duge istočnoslavenizacije liturgijskih knjiga:

*Ja uznapređujem s mojom radnjom, nit mi je ni na kraj pameti da odustanem; nego neizvjeznost o crkvenoj porabi takove knjige zadaje mi malko nemira. Ako pak ne bude za to, a to bi se po vremenu bar moglo izdati i kao kritično djelo o staroslovj. misalu, jer ja kanim prisposodobiti sve dojakošnje rukopise naše hrv. recenzije ote knjige. I ovimi, što su u Rimu, bit ću do koj mjesec na čistu, a iz medju njih vrlo je zanimiv i misal Propagandin (...).*⁴²

U skladu s istaknutim smatrao je kako je, uz neposredan rad na pripremanju liturgijskih knjiga, nepohodno pripremati i pomoćne liturgijske knjige – slovarijske/početnice (*Mali azbukvar za pravilno i jednolično čitanje glagoljice u novih crkvenih knjigah po crkvenoj recenziji*, Rim 1894)⁴³, gramatike/slovnice (*Gramatika staroslavenska*, rukopis), latinsko-crkvenoslavenski rječnik pisan glagoljicom (rukopis/koncept, usp. Badurina 1993: 180) – kao

⁴¹ O nezavidnome položaju crkvenoslavenskoga bogoslužja hrvatskoj crkvi sv. Jeronima u Rimu također piše u pismu biskupu Strossmayeru od 19. listopada 1876. (HAZU XI A/Parč. D. 2): *Boraveć ovdje osvjedočio sam se glavom, da što se staroslovenštine tiče u tom sam više na šteti, nego na koristi, mislio sam s uspjehom pregledati one glagoljske knjige, što su ih naši predji toli lahkoumno Propagandinoj knjižnici uručili, odkud ih se nemože bez osobite Papine dozvole izvaditi; pak moljakaj i prosjakaj nisam još mogao dobiti dopusta ni da ih okom pogledam, a kamoli da ih pročitam, i da si, što je potrebno, iscrpim. Mislio sam da bude možda prilike ovomu našem Sboru u Rimu dati po vremenu svoj osobiti značaj, koji mu doliči, kao slavenskomu zavodu, da bi se ovdje mogao uvesti staroslavenski jezik u crkvenoj službi, ali s jedne nespornost sa sv. Stolicom, a s druge unutarnji elementi, ne daju ni najmanje slutiti da će se to povoljno za naše doba riješiti. Mislio sam uznapredovati u čitanju Sv. Mise na našem jeziku (što sam evo do sad za 15 godina neprekidno obavljao), ali ni tomu nije zgodna mjesta. Istraživanja Luke Jelića (1906: 52) potvrdila su da već Ivan Paštrić u XVII. stoljeću bilježi kako su hrvatski redovnici i svećenici glagoljaši u Sv. Jeronimu u Rimu slavili misu na crkvenoslavenskome jeziku, i to od samoga osnutka Gostinca u XV. stoljeću. (usp. Runje, *Sv. Jeronim i glagoljica u Hrvata u srednjem vijeku*, u: *O knjigama hrvatskih glagoljaša*, Zagreb 1998). Parčić godine 1876. piše o posve drugom stanju: misa se ne služi na crkvenoslavenskome, ali ni na hrvatskome/narodnome, prema izravnome navodu – našem, jeziku. I kasnije, u pismu od 2. studenoga 1881. piše Vatroslavu Jagiću o poražavajućemu stanju glede učenja crkvenoslavenskoga jezika i službe Božje u Rimu, ali i u Bosni: *Strossmayer kad je bio ovdje natuknuo je da bi liepo bilo u kojemgod Rimskom Zavodu uvesti kao predmet staroslovjenštinu. To najbrže u Propagandi; ali bojim se da će to ostati pusta želja. I ov naš sv. Jerolim imao bi svoju crkvenu službu u tom istom obavljati; kamo sreće, da su svi moje želje i volje, ali... unus, nullus. – Eto sad i u Bosni s novom katoličkom hierarhijom liepe sgođe uvesti i slovjenštinu u Crkvi, nu vidi mi se i tute malo ili nijedne nade. Ja tako sudim, ne po bisk. Stadleru, koga ne poznajem, nego po njegovu savjetniku, ovdješnjem kanoniku, koji kani š njim u Sarajevo* (1910: 297).*

⁴² Arhiv HAZU, Par. XII A 517/5. Pismo od 25. srpnja 1880.

⁴³ Poznato je da Parčić nije autorom *Maloga azbukvara*, ali je isto tako jasno da je knjižicu sadržajno i formalno uredio i priredio za tisak.

priručnike kojima će se svećenici služiti u temeljnoj (staro)crkvenoslavenskoj izobrazbi i kasnijoj službi. Uz priručnike tomu radu pripadaju i ogledni glagoljski otisci Dragutina Antuna Parčića koje je u kontinuitetu, a u sprezi s vlastitom izobrazbom u crkvenoslavenskome jeziku, otiskivao (priređivao) od 1860. do 1893. godine: 1) obrazac mise za *Kêsara i Kralja našego i Decretum* – litografija, Zadar prije 1863, 2) obrazac mise *Misi za umr'šee* s koralnim napjevom – litografija, Galevac 1860, 3) napjev za kor, iza glavnoga oltara, u crkvi sv. Marije na Glavotoku *Vsa lêpa esi, Marie* s koralnim notama, 4) obrazac mise na blagdan Bezgrešnoga začeca – litografija, Krk 1. prosinca 1864, 5) prijevodi himna – *Jam lucis orto sidere*, naslov: *PÊSAN*, prvi stih: *Se svita zvizdi v'sijavši, te Adoro te devote latens Deitas* Tome Akvinskoga, naslov: *SLOG sv. Tomi iz' Akvina k' sv. Evharistii*, prvi stih. *Nic' ti se klanam, Božestvo tajnoe* – tiskani u Serafinskoj tiskari u Glavotoku 1870-ih godina, 6) *Čin i Pravilo misi ošće že i molitvi pre i po mise iz' Rim'skago misala*, Rim 1881, 7) *Prilog' slovên'skim' ezikom' v' nem'že misi v'seob'čee cr'k've, za nêkaê mêsta i v' tretiem' činê sv. Fran'čiska služimie s'dr'žet' se*, Rim 1881. i dr. O jeziku je i pismu tih izdanja do danas malo ili nimalo pisano, tek je usmjereniju pažnju nepoznatomu Parčiću posvetio Anđelko Badurina u Zborniku radova sa znanstvenoga skupa *Život i djelo Dragutina Antuna Parčića* (1993: 155-182) i Josip Leonard Tandarić u knjizi *Hrvatskoglagoljska liturgijska književnost* (1993: 80-82). Istaknuto je pritom samo kako je Parčić već u domisalskim izdanjima započeo s *obnovom* liturgijskoga jezika (hcsl. tipa), ali uz očuvanu istočnoslaveniziranu grafiju (bilježenje *jerova* i *jerija* štipićem i apostrofom, *jat* s dijakritičkim znakom, slova *i* i *iže* s dijakritičkim znacima i sl.).

Već smo istaknuli kako je Parčić u pismima koja je slao biskupu Strossmayeru i Franji Račkomu te Vatroslavu Jagiću izraženije nego u članku/knjižici *Za obstanak glagolice* izricao podložnost odlukama Rima u pitanjima jezika i pisma *Misala*, ali i vlastitu spremnost na kompromis koja se, u danome trenutku – netom nakon konkordata Crne Gore i Svete Stolicе, očitovala kao zauzimanje za određen tip ćiriličnoga pisma. Stjepan Damjanović (2008b: 368) ističe kako se, po konkordatu s Crnom Gorom⁴⁴ i odlukom da se *Misal* otisne za Barsku nadbiskupiju, ćirilica nameće kao vjerojatan odabir te se postavlja pitanje valja li se odlučiti

⁴⁴ Konkordat s Crnom Gorom sklopljen je u Rimu 18. kolovoza 1886, a potpisao ga je za Crnu Goru Jovan Sundečić kao zamjenik kneza (od 1910. kralja) Nikole I. Petrovića Njegoša. Tekst originalnoga primjerka Konkordata s potpisom Lava XIII. čuva se u Državnome muzeju u Cetinju (Nikčević 2009: 53, Lukić 2011: 577-598).

za crkvenu ili građansku. Barski nadbiskup Šimun Milinović (1835–1910), Strossmayer⁴⁵, Rački, ali i Parčić smatrali su da se neprestano podržavaju politički konstrukti koji su sebi samima cilj, odnosno namjera kojih je usporiti ili onemogućiti izlazak *Misala*. Ipak, kako se uglavnom raspravljalo o crkvenoj ili građanskoj ćirilici, a i sama je kardinalska komisija pri Kongregaciji obreda 27. ožujka 1887. glasovala da se *Misal* za katolike latinskoga obreda u Barskoj nadbiskupiji otisne građanskom ćirilicom (što znači da je i papa Lav XIII. odustao od konkordatom iskazanoga ograničenja da se liturgijske slavenske knjige otisnu isključivo glagoljicom) – i Parčić se u nekome trenutku opredijelio za jednu. Papa Lav XIII. tu je kardinalsku odluku prihvatio u audijenciji kardinalu D. Bartoliniju, prefektu Kongregacije obreda, dana 30. ožujka 1887. Crnogorski knez Nikola I. Petrović Njegoš i biskup Strossmayer, ističe Velčić (1993: 128), zalagali su se za ćirilicu iz raznih razloga, a nadbiskup Šimun Milinović (ponajviše zbog sklonosti glagoljici, a u službenim pismima kao argument navodi i albansku katoličku većinu u Barskoj nadbiskupiji – kasnije se u Reverterinu pismu papi Lavu XIII. navodi kako je od 11 župa sedam sasvim albanskih, a samo je jedna slavenska), Parčić i kardinal Domenico Bartolini, prefekt Kongregacije obreda, bili su uglavnom protiv ćirilice kao pisma *Misala*. O tome mnogo saznajemo iz prepiske grofa Friedricha Revertere, poslanika austro-ugarske vlade pri Sv. Stolici u Rimu (1889–1901), Gustava Sigmunda von Kalnokyja, ministra vanjskih poslova Monarhije, i kardinala Kongregacije (spomenutoga Bartolinija, Mariana Rampolle del Tindara, Simeonija) i drugih. U pismu Franji Račkomu (17. svibnja 1887, HAZU, XII A 517/11) Parčić se – kao glavni radnik revizijske komisije (uz nadbiskupa Sembratowicza, Ivana Črnčića i o. Euzebija Fermendžina) – izjašnjava o zauzimanju za građansku ćirilicu, a razlozi su iznova i unutarne (ponavlja kako su građanska i crkvena ćirilica jednaki pismovni sustavi, jedini problem predstavlja dogovor oko bilježenja prejetiranih *JA* i *JE* te odluka o jezičnoj redakciji – srpskoj ili ruskoj – pri čemu je Parčić za srpsku, dakako jer je bliža hrvatskoj) i vanjske prirode (ćirilica kao *krajnja nužda* ako glagoljica nije moguć izbor, odluka kardinalske komisije pri Kongregaciji obreda):

⁴⁵ U pismu od 4. svibnja 1887. Rački piše Strossmayeru o odlukama austrijske diplomacije i Sv. Stolice glede crkvenoslavenske liturgije (i pisma novih liturgijskih knjiga) u Barskoj nadbiskupiji. Piše kako ga je J. Sundečić obavijestio da je iz Rima već stigao dekret o tiskanju *Misala* građanskom ćirilicom te da je dotada smatrao kako je Rim dekret donio na temelju dogovora s barskim nadbiskupom Milinovićem i crnogorskim knezom. Sundečić pak tvrdi suprotno te iznosi vlastito zauzimanje za staru crkvenu ćirilicu koja će bolje funkcionirati kao kohezivan element i kojem su ionako tiskane liturgijske knjige u Rusiji, Srbiji, Crnoj Gori, Bugarskoj itd. I Rački u tome trenutku izražava mišljenje kako je bolje slijediti crkvenu ćirilicu jer je građanska tek *kaligrafički i tipografski savršenija stara ćirilica* (1930: 306). Smatra da su Parčić i Črnčić, a možda i Cesare Tondini de Quarenghi, u Rimu utjecali na odluku Sv. zbora i da, nakon što se Milinović posavjetuje s knezom, Parčić ima predložiti *Misal* u kojemu god pismu.

Danas primam od preuzv. našega Biskupa iz Djakova pismo, što se ponaosob bavi o slovih, kojima da tiskamo taj dozvoljeni Misal. Ja u obće ovu stvar smatram nekako drugačije dan danas, poklje je Rim svoju rekao, nego prije, kad izmedju raznih mnjenja nikadare nebismo bili došli do sporazumka. Tko je u skupu kardinala činio da prevlada mnjenje o gradjanskoj ćirilici toga nam nije razpićivati, nit nam koristi doznati, a inače što se je to viećanje vodilo u Rimu sasvim tajno, tomu se sbilja imamo zahvaliti ako je ovako povoljno za nas izpalo, drugačije bile bi se uvukle čampre naših neprijaznika, pak možda sav posao pokvarile i osujetile. Privatno sam bio i ja za to upitan, pak mislim da i Črnčić, te kad nam se dalo na obir da se izrazimo il za staru t.j. crkvenu, il za gradjansku cirilicu, naravno da nije bilo moguće kolebati, nego dati svoje mnjenje radje za gradjansku. A što je sbilja gradjanska prema staroj netreba mi da Vam razglabam o tom; pak i mislim da taj korak unapried morao bi doprinieti prije na korist, nego na štetu samoj stvari. A da se sbilja može jednako lijepo izpisati sa gradjanskom kao sa crkvenom cirilicom o tom neima dvojbe; akoprem u obće nerabe kod Rusa ni kod Srba ono ѣ, ѥ, dakle tute neima poteškoće; a ostali znakovi su i kod Rusa kao ю, ъ, ѣ, џ, pak i Jagić nam dokazao u ono nekoliko stranica tiskanih u Zografskom spomeniku da je gradjanskom azbukom sasvim moguće doslovce izraziti staroslovjenske rieči (pridodav k tomu i nazale, - kojim mi u našoj recenziji ne potrebujemo). Ja bih bio dakle po svema siguran uz obće zadovoljstvo to tako prirediti, da ne bude kod učenjaka prigovora, a pak kad bismo se htjeli osvrutati na sve što koji pojedinac može predložiti, onda dodjosmo do onoga „quot capita...“, a na zaključak nikada.

Isto pojašnjava i u pismu Jagiću od 30. svibnja 1887. sublimirajući vlastite stavove o pismu i jeziku misalskoga projekta i donoseći slavističkome autoritetu vremena pokusni otisak lista *Misala* građanskom ćirilicom:

Ja sam dakako najvolio da bi bilo moguće tiskati naše crkvene knjige najprvo glagoljicom, a toga menja ste bili i Vi; nu kad bi se imalo nužde preći na ćirilicu onda mi se čini sgodnija i prikladnija gradjanska, pak eto sada, kad je to izriečno dozvoljeno u Rimu nije kud kamo, želimo li doći do kakva praktična zaključka. Za me je ta azbuka (gradjanska i crkvena) posvema jedna te ista, osim što nastaje pitanje kako da se izvedu i označe oni prejotirani samoglasni, t.j. JA, JE, u čem se ne slaže ruski sa srbskim (tj. Vukovim) pravopisom. Za to sam ja dao otisnuti kao pokus jednu stranicu (što Vam šaljem napose po pošti), gdje sam izveo tu prejotaciju prema starijoj abecedi, onako od prilike kako ste Vi izpisao ono nekoliko stranica u Zografskom Vangjelju, gradjanskom azbukom. Recenzija bi bila prilično srbska (po Nikoljskom), t.j. malim jerom (ѣ) po svuda, i y, gdje mu je mjesto, a u ostalom sa svim jednaka našoj hrvatskoj. Ono JA, JE imalo bi bit sdruženo crticom, čega ovdješnji tisak za sada nije imao. Ne znam bi bilo u redu za vokalom pisati pisati ono JE, ili samo E, n. pr. čьteniJE, bratiJE, tvoJEJE itd. ili čьtenIE, tvoEE? – Glavna stvar dakle, što ja želim bi bila ta, da biste se blagohotno izvoljeli izraziti o transkripciji, koju vam evo šaljem, kojih li preinaka u ovom mojem pokusu bi bilo shodno uvesti da se sačuva obilježje starosloviensko (dakako u obsegu srbske ili hrvatske recenzije), i koje je Vaše mnjenje glede oboje azbuke. (1910: 298)

Po plodnoj je prepisci razvidno da je tiskanje novoga crkvenoslavenskog *Misala* jednako zanimalo vatikansku i rusku diplomaciju, Hrvate i Crnogorce. Mnogo se pisalo o nepovoljnim potezima vatikanske diplomacije prema Crnoj Gori (usp. Strossmayerovo pismo Račkomu od 12. studenoga 1889). Jednom kada je i odlučeno da se *Misal* otisne glagoljicom (Revertera naglo 1890. godine izvješćuje Beč da će se litugijske knjige za Barsku nadbiskupiju otisnuti u Propagandinoj tiskari, i to glagoljicom)⁴⁶, zapriječena je njegova distribucija po biskupijama i to umanjenom nakladom od 300 primjeraka (inicijalno se računalo s 500 primjeraka). Parčić je o tome razočarano pisao Račkomu kako bi što od Jacobinija i ekonoma Propagande otkrio, a Rački je istim tonom, premda podržavajući ideju o dodanome tisku od 200 primjeraka o biskupovu trošku, sve prenosio Strossmayeru. Biskupovi su odgovori malo štedjeli i glasnike i krivce, iz pisama od 9. rujna 1890. i 24. rujna iste godine saznajemo kako mu se ni Parčić ne dopada kao škrt i nesposoban čovjek koji *tek zna nešto staroslavenskoga*, ali ni to da se suprotstavio Jacobiniju. Na kraju je – razočaran – pristao financirati još samo 100 otisaka (*Korespondencija IV*, usp. Šišić 1931: 204-205). Da je glagoljski *Misal* otisnut glagoljicom te 1893. godine u Propagandinoj tiskari dobro je poznato, kao i to da je na čelu revizijskoga odbora bio (mogli bismo napisati – i ostao) Dragutin A. Parčić. Službeno mu je taj (revizijski) posao bio povjeren 1890. godine, kada se odlučilo za glagoljska slova. Tada je već glavni posrednik s Rimom bio barski nadbiskup Šimun Milinović. Iz njegova je pisma državnomu tajniku kardinalu Marianu Rampoliju vidljivo da je crnogorskoga kneza udobrovoljio za glagoljicu, ali i da je zaslužan za Parčićeve ovlasti u priređivanju *Misala* za tisak (naslov Apostolskoga protonotara *ad instar*) (Mrkonjić 2008: 387). I o. Stjepana Ivančića Milinović je imenovao kao Parčićeva pomoćnika, isključivši Ivana Črnčića.

Za nas je osobito važno bilo dokazati kako je Parčić, premda popularnim pisanjem i citiranjem literature svedenim na minimalnu mjeru, u seriji članaka *Za obstanak glagolice*, ali

⁴⁶ Velčić pretpostavlja da je Kongregacija tako odlučila pod pritiskom voditelja revizijske komisije, Parčića i Črnčića (1993: 128), a u pismu od 1. srpnja 1890. Revertera napominje Kalnokyju da će se novi *Misal* zasigurno proširiti izvan Barske nadbiskupije po glagoljaškim crkvama u Dalmaciji i da će se to teško spriječiti. Ono što mogu zaustaviti jest širenje crkvenoslavenskoga bogoslužja po crkvama u kojima je već prevladalo latinsko. Kalnoky u pismu od 27. srpnja 1890. piše Milinkoviću, austro-ugarskom vicekonzulu u Baru, da je glagoljica i bolji izbor od ćirilice jer će, tako kriptična i teška za ovladavanje, spriječiti širenje *Misala* i crkvenoslavenskoga bogoslužja. Dana 24. srpnja 1890. Parčić piše Račkome: *Pokle je prev. Milinović javio amo da je knez pristao i na glagoljicu, to se počelo nešto bi reć zbilja micati. Sbor za Obrede dao je dozvolu za tisak, i Rukopis bio odposlat na Propagandu, gdje da se poduzmu shodne mjere za tiskanje. Mene su zvali tamo da se izrazim o formatu, o slovih, o papiru, o broju iztisaka (...)* (HAZU, XII A 517/16). Ulogu Šimuna Milinovića, barskoga biskupa glagoljaša rođenoga u Dalmaciji, u procesu izdavanja novih glagoljskih liturgijskih knjiga istražila je Milica Lukić (2007: 143-153), a interpretaciju arhivskih materijala Republike Crne Gore, Dijecezanskoga arhiva u Đakovu te arhiva HAZU u vezi s konkordatom i uvođenjem crkvenoslavenske liturgije u Barsku nadbiskupiju donosi Milorad Nikčević (usp. 2009: 51-65, vidi i Lukić 2012a: 317-337).

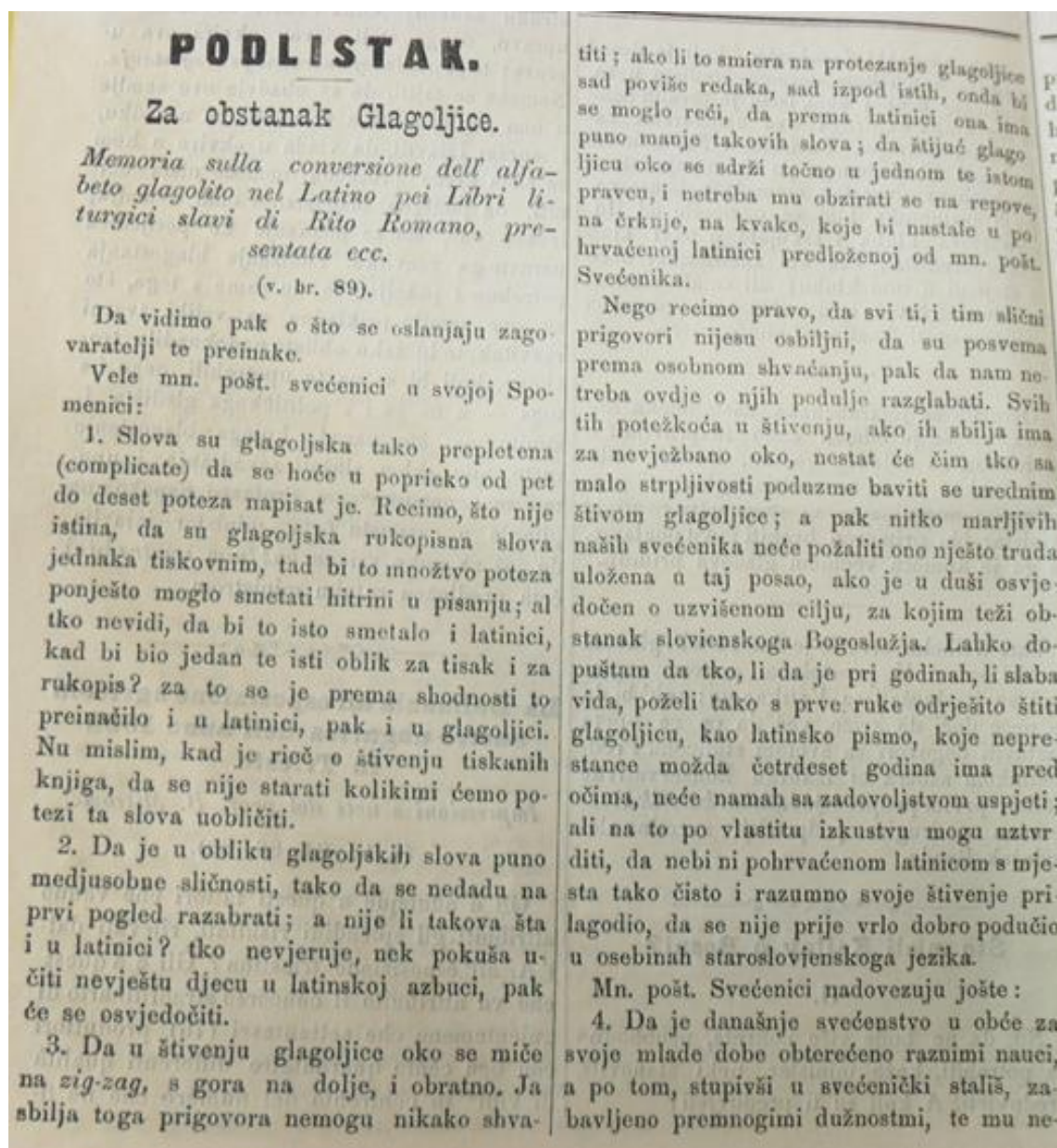
i privatnim pismima koja je slao Franji Račkomu, biskupu Strossmayeru i Vatroslavu Jagiću, pokazao paleografsku, tipografsku, vanjskojezičnopovijesnu, gramatičku i gramatikološku spremnost, naobraženost i sustavnost koje je prirodno ugradio u jezično uređenje *Misala*. Osobito je zanimljivo bilo uočiti o kojim je jezičnim razinama pisao u odnosu na metodologiju istraživanja *starih* i *novih* jezičnih osobina. Informacije su to koje su nam dopustile oblikovati određene hipoteze o njegovim autorskim doprinosima u jezičnu uređenju *Misala*, kao i o demokratičnome izboru jedinica karakterističnih za različita razdoblja crkvenoslavenskoga književnog jezika (stcsl., csl., novocsl. razdoblje, usp. Mihaljević 2009: 284), čak i onda kada taj izbor nije motiviran ili ograničen propisom Crkve ili normom.

I premda su u pitanjima konačnoga tiskanja *Misala* prevagnule političke agende (nemalo je, makar u jezičnoj politici, utjecajan bio i sam Parčić⁴⁷ – vidljivo je to iz taktiziranja u vezi s građanskom ćirilicom, kao i iz konačnoga izbora glagoljice za pismo *Misala*), a svako se pisanje o borbi za crkvenoslavensko glagoljsko bogoslužje u XIX. stoljeću danas može doimati jednako idealističkim kao i *sub tempore*. Ipak, nov pogled na odnos književnoga (liturgijskog) jezika i govornih idioma, potom opis novoga liturgijskog jezika koji je usustavljen njihovom kombinacijom, pa i trima pismima našega srednjovjekovlja (i novovjekovlja), propitivanje mjesta najstarijega razdoblja hrvatske književno-jezične povijesti u modernoj filologiji – ne mogu biti bez koristi. Ako nikako drugačije, onda kao više ili manje uspješan jezičnopolitički model koji se do danas nije dovoljno komparirao s drugim modelima i programima novovjekovlja (u okviru novocrkvenoslavenskoga razdoblja, ali i izvan njega, primjerice s programima filoloških škola druge polovice XIX. stoljeća, ponajprije s riječkom filološkom školom⁴⁸, ali i zagrebačkom), a s ciljem prikupljanja i oblikovanja novih saznanja o hrvatskoj jezičnoj slici XIX. stoljeća. Činiti to sinegdohalno pozitivan je transfer u pristupu

⁴⁷ Obnova crkvenoslavenskih liturgijskih knjiga u XIX. stoljeću fenomen je koji najviše može zanimati sociolingvistiku (Radovanović 2003, Wright 2010) zbog uloge koja je dana jezičnomu varijetetu u svrhu konfesionalnoga probitka i nacionalne potvrde, a određena načela jezičnoga planiranja i jezične politike primijenjena u tiskarstvu te borba za prevlast i diplomatsko vodstvo – kako u vrijeme istočnoslavenizacije tako i u vrijeme *organizirane Cyrillomethodiane* u slavenskim zemljama prema Rimu – osiguravali su prepoznatljivu jezičnu propagandu. Ivan Jovović zaključuje da *Barski misal iz 1893. godine možemo označiti kao sociolingvistički relikat davno minulih stoljeća, mada, u konačnici, i kao neuspjeli politički projekat njegovih inicijatora* (2012b: 183).

⁴⁸ Kao zanimljivost dodajemo da je biskup Strossmayer uveo studij crkvenoslavenskoga jezika u đakovačko sjemenište i za predavača doveo upravo Frana Kurelca (1860–1862), kasnije prvaka riječke filološke škole (usp. Lukić 2014: 211). Program riječke filološke škole nudio je ugradnju crkvenoslavenskih jezičnih elemenata u moderni hrvatski jezični standard (npr. tvorba kondicionala optativnim oblikom glagola *biti*, tvorba futura (npr. *budu govorit*), imperativa (*mozi, mozite*), uporaba stcsl. ličnih zamjenica *ny, vy* u dativu, uporaba pokazne zamjenice *s', si, se*, očuvana dvojina u imenica i glagola, karakteristični crkvenoslavenzmi poput leksema *bližik, čislo, dvar* i dr., usp. Damjanović 2012: 45, Vince 2002: 439–447). S druge strane, zagrebačkoj filološkoj školi pripadao je i sam Parčić, a Bogoslav Šulek također je otvoren prema crkvenoslavenzmima (uz bohemizme, slovakizme, rusizme, internacionalizme, novotvorenice) u svojem *Hrvatsko-njemačko-talijanskom rječniku znanstvenoga nazivlja* (I–II, 1874/1875) (usp. Vince 2002: 574–579).

(usp. Ivan Kapistran kao sinegdoha vremena, Vjekoslav Babukić i hrvatske gramatike XIX. stoljeća i sl.) jer se iz perspektive čovjeka zaslužnoga za *trijumf slavenske filologije*, rasvjetljuje jedan od temeljnih zadataka *Cyrrillomethodiane* na posve nov način.

Slika 3. Za obstanak glagolice

(Katolička Dalmacija, br. 88, 13. XI. 1882, god. XIII, br. 89, 16. XI. 1882, god. XIII, br. 90, 20. XI. 1882, god. XIII, br. 91, 23. XI. 1882, god. XIII, br. 92, 27. XI. 1882, god. XIII, br. 93, 30. XI. 1882)

2.3. Recepcija *Misala*, ponovljena izdanja i Parčićeva materijalna i duhovna ostavština

Nemalo se dosada u hrvatskoj filologiji pisalo o naknadnim izdanjima *Parčićeva misala* i njihovu odjeku. Ponovimo to da je u Rimu Parčić ne samo pripremio (i uredio) novo izdanje *Rimskoga misala slavenskim jezikom* 1893. nego je u tiskari Propagande i izradio za njega

nova slova. Od početka XX. stoljeća ustrajno se tvrdi kako je taj *Misal dotiskan* (ili ponovno otisnut, bez promjena) 1894.⁴⁹ To izdanje *Misala* ponovljeno je godine 1896. i posmrtno 1905. u izdanju Josipa Vajsa. Parčić u pismu biskupu Strossmayeru od 20. rujna 1893. zahvaljuje za pomoć oko objelodanjiivanja *Misala* i ponavlja da se (...) *razpačalo ovo Izdanje; pak evo što je Sveta Stolica dala nalog Propagandi, neka se ovo djelo pretiska; a ja da se podvrgnem iznovice pregledavanju tiskarske radnje* (HAZU, XI A/Parč. D. 12). Nadalje, Milica Lukić ističe da J. L. Tandarić smatra kako postoji izdanje iz 1894, ali i ne spominje izdanje iz 1896, već ovo iz 1894. smatra drugim izdanjem: *Sačuvana su također izdanja iz 1894. (nepromijenjena), a treće je izdanje zbog kleveta bilo obustavljeno i tek ga je 1905. uspio opravdati dr. Josip Vajs i izdati bez promjene, dodavši nekoliko novih misa* (Tandarić 1993: 82, usp. Lukić 2012a: 328). Sličnim su se zaključcima približili i Mihovil Bolonić i Josip Bratulić, koji u *Leksikonu hrvatske glagoljice* ispušta 1896. i umjesto nje navodi 1894. kao godinu drugoga izdanja *Misala* (1995: 131). Za razliku od njih Anica Nazor spominje izdanje iz 1896. kao drugo izdanje (1993: 106). Za treće izdanje, prema Bonefačiću ono iz 1905. (1903: 25)⁵⁰, ističe Parčićev prvi životopisac da jest ispravljeno, ali se ne zna od čega se svi ti ispravci sastoje, kakve su naravi i jesu li temeljiti i ispravni. Sigurno je da je Sv. Stolica na njih pristala. Antun Josip Soldo također prepoznaje kao drugo izdanje ono iz 1896. godine (1990: 184). Ističe da je obustavljeno, kao i *Ritual*, zbog pritužba na antidogmatske sadržaje. Treće izdanje isprva je povjereno nestručnjaku, fratru Pašaliću iz Hercegovine. On je narušio ispravnost Parčićeva teksta pokušavajući biblijske ulomke urediti prema Vulgati. Na kraju se Stolica ponovno obratila Parčiću, ali već Bonefačić ističe da je Parčić tada bio teško bolestan i razočaran ljudskom nezahvalnošću. S obzirom na količinu pogrešaka pozvan je Josip Vajs da ih popravi, a sve je tako i učinjeno za treće izdanje 1905. godine. Tandarić zaključuje da je Vajsovo izdanje (treće iz 1905) upravo obrana Parčićeve jezične koncepcije i njegova cjelokupnoga djela jer, jednom kada je *Misal* "dočekan na nož" od strane protivnika, pod izlikom brige za pravovjerje, a novo izdanje na deset godina obustavljeno, *Vajsov misal* bez promjena izlazi 1905. godine (1993: 84). Osim toga, izdanje iz 1905. u literaturi je poznato i

⁴⁹ Bonefačić (1903: 24-25) ističe kako je prvo izdanje *Misala* bilo vrlo brzo razgrabljeno, i to tako da u Crnu Goru (za koju je *Misal* i otisnut) nijedno izdanje nije dospjelo. Sumnjalo se da je za taj masovni otkup odgovorna upravo austrijska diplomacija. Stoga je Parčić već iduće godine zamoljen da priredi dotiskano, nepromijenjeno izdanje (uz otisnut hrvatski *Ritual*). Nakon što je Sv. Stolica zaprimila prigovore o antidogmatskim sadržajima u *Parčićevu misalu* (tobože o Blaženoj Djevici Mariji i Sv. Trojstvu), obustavljeno je daljnje raspačavanje potonjega izdanja (1893. i 1894) te je započela priprema trećega pretiska. Vjerojatno je porečki i pulski biskup Giovanni Battista Flapp spriječio distribuciju novoga popravljenog izdanja *Parčićeve misala* (1896) i latiničnoga obrednika (tzv. antidogmatski sadržaji i nedostojni izrazi o Blaženoj Djevici Mariji i Presvetome Trojstvu, usp. i Botica 2015: 258).

⁵⁰ Anica Nazor (1993: 108) napominje kako treće, Vajsovo izdanje iz 1905, bijaše pri koncu već 1903, kada je Bonefačić izdavao knjižicu.

kao *posljednja liturgijska knjiga otisnuta glagoljicom* jer je Vajsovo izdanje iz 1927. otisnuto u latiničnoj transkripciji (samo je Kanon mise otisnut dvopismeno – glagoljicom uz latiničnu transkripciju) (Nazor 2008a: 133).

Svi su misali distribuirani izravno iz Rima preko Propagandine knjižare, gdje je prodano oko 400 primjeraka, ili preko posrednika u Hrvatskoj i Dalmaciji na šire hrvatsko nacionalno područje. U tadašnju Crnu Goru, čini se, nije stigao nijedan primjerak *Misala*. Dva posebno ukrašena primjerka darovao je crnogorskomu knezu Nikoli I. Petroviću Njegošu i ruskomu caru Aleksandru III. barski nadbiskup Šimun Milinović (usp. Lukić 2007: 149, Nikčević 2009: 57). U Hrvatskoj je sačuvano dosta primjeraka *Parčičeva misala* koji predstavljaju ne samo veliku dokumentacijsku nego i umjetničku vrijednost, a tijekom vremena postaju i bibliofilski raritet.⁵¹ Na području Crne Gore u Boki kotorskoj, u župi Škaljari postoje i danas dva *Parčičeva misala*⁵²: jedan primjerak iz godine 1893, od uporabe prilično oštećenih korica, i jedan primjerak (kožni uvez i raskošni metalni okov) iz 1905. (Lokmer 2008: 193).

Parčić je smatrao nakladu od 500 primjeraka dostatnom i nju je predložio Svetomu zboru za širenje vjere. Strossmayer i Rački držali su pak da bi naklada imala iznositi i do tisuću primjeraka, budući da za misalom vlada velika potražnja u Dalmaciji. Baveći se sudbinom naklade *Parčičeva misala*, Anica Nazor ističe da je prvo izdanje novoga *Misala* izišlo u nakladi od 300 primjeraka (1993: 106). Ekonom Propagandine tiskare dao je nalog da se otisne baš toliko primjeraka. Inače, Parčić je o nakladi *Misala* nerijetko iznosio svoje mišljenje pa u pismu Račkomu od 24. srpnja 1890. (HAZU, XII A 517/16) ističe:

Pokle je prev. Milinović javio amo da je knez pristao i na glagoljicu, to se počelo nješto bi reć zbilja micati. Sbor za Obrede dao je dozvolu za tisak, i Rukopis bio odposlat na Propagandu, gdje da se poduzmu shodne mjere za tiskanje. Mene su zvali tamo da se izrazim o formatu, o slovih, o papiru, o broju iztisaka. Ja sam za to, da papir valja da bude onaj što zovu carta a mano, što najbolje odlikuje crkvenim knjigam, oblik za dva redka veći nego onaj Priloga, a naklada od prilike pet stotina iztisaka; mislim da će to bit predovoljno dok nam se okolnosti promiene.

U pismu Račkomu od 29. listopada 1890. (HAZU, XII A 517/19) ističe:

Ja još neznam pravo, ali po riečih ravnateljevih na nješto slutim; on je dakle dobio nalog da ih tiska samo 250 otisaka, onih 50 je nadodao sam o sebi; pa on

⁵¹ Prema riječima Anice Nazor: *glagoljski rarrissimum* (1993: 103).

⁵² Još za Parčičeva vremena Boka kotorska nije bila u Crnoj Gori, već u Dalmaciji, tj. u Austriji (od 1815. godine). *Misal* iz godine 1893. dar je dr. A. Verone, općinskoga liječnika, župniku u Škaljarima, kao što se to vidi iz rukopisne posvete i njegova pečata na naslovnici *Misala*. Župa Škaljari danas je sastavni dio gradskoga centra Kotora. Tzv. *Barski misal* ili *Parčičev misal* u njihovu posjedu pretiskan je (kao faksimilni primjerak), zahvaljujući biskupu Iliji Janjiću i don Antonu Belanu, u Podgorici 2011. godine, s predgovornom studijom Steve Vučinića (*Missale romanum slavnico idiomate*, za izdavača: Marko Čulafić, Dr. Miroslav Marić, Kujević Štamparija – Rožaje, NVO „Ivan Mažuranić“, Fond za manjine Crne Gore, Podgorica 2011).

misli da taj Misal neće bit na prodaju, nego samo da će se razdati na dar; a napose pridržati što bude potrebno za Biskupiju Barsku. Otud bi sledilo da se ovdje zamisli (sbog protivština, ta znate s koje strane!) ni malo osvrutati na potrebe u austr. državi, i možda nepružati im ni prilike da ga uzmognu priskrbiti. Žalostno! Ali ipak mora biti tako. Za to ja ovdje moram sa svim oprezno postupati, jer nebih rada da ne bi nam i ovo bilo do kraja obustavljeno.

Parčić je, među ostalim, predlagao i to da biskup Strossmayer preuzme trošak za preostalih 200 otisaka (pismo Račkomu od 21. listopada 1890, XII A 517/17):

Nu (ovo su rieči Jacobini-eve) da ako bi Biskup Strossmayer htjeo poduzeti na se ono nješto suviše stroška za drugih 200 iztisaka, to bi se moglo, dok traje radnja tiskati ih na njegovu želju, i njemu ih ustupiti, ta strošak za sve to nebi mogao iznositi više od jedno pet do šest sto lira. Da mu ja tako pišem i izručim mu pozdrav od njegove strane = , doвле on; a ja dodajem, da ne nebi bilo s gorega, jer inače vidim da će mnoge Crkve ostati bez Misala; a ipak moći će ih se razprodati uz obaljenu cienu, i u najgorem slučaju izplatiti taj strošak. Kani li Preuzvišeni na to pristati, obavijestite me čim prije, makar i telegrafično, eda bi mogao ovdje opredieliti nakladu, prije nego idju napried sa štampanjem.

Analizirajući ćirilometodske teme u četirima knjigama *Korespondencije Rački – Strossmayer* Ferde Šišića (1928–1931) Stjepan Damjanović (1991: 162) napominje kako je biskupa Strossmayera o Parčićevu prijedlogu pismom obavijestio Franjo Rački, osuđujući prijedloge preuzimanja troška za 200 otisaka, ali predlažući da biskup ipak prihvati to rješenje. Biskupovi su odgovori malo štedjeli i glasnike i krivce, iz pisama od 9. rujna 1890. i 24. rujna iste godine saznajemo kako mu se ni Parčić ne dopada kao škrt i nesposoban čovjek koji tek zna *nešto staroslavenskoga*, a bio se suprotstavio i Jacobiniju. Na kraju je – razočaran – pristao financirati još samo 100 otisaka (*Korespondencija IV*, Šišić 1931: 204-205).

Tek je u rujnu 1893. Parčić otposlao otisak svete knjige Njegovoj Preuzvišenosti, biskupu Strossmayeru, kako saznajemo iz pisma od 20. rujna 1893. (XI A/Parč. D. 12):

Evo već punih 17 godina izteklo je od kad sam se nastanio u ovom vječnom gradu, a za taj moj boravak svakolika idje hvala samo Vašu Preuzvišenost, jer se je blagodarno udostojala ovdje me namjestiti. Uviek i neprestance težio sam za tim, da se gledam odužiti i odazvati otčniskoj Vašoj skrbi, i osobitoj sklonosti prema mojoj malenkosti. Mnogo se je protivnosti, i potežkoća, kako je Vašoj Preuzvišenosti dobro poznato, imalo nadvladati; pak evo napokon uz Vsevišnju blagodat, i uz blagu pospješnost Svete Stolice došli smo do toga, da se je moglo objelodaniti ovo novo izdanje slavenskoga Misala, jeda bi se udovoljilo živim željam i prekoj potrebi naših Crkvava, gdje još tinja slavenskom Bogoslužje. A tomu je nedvojben iskaz, što netom izašlo na sviet sa svim se razpačalo ovo Izdanje; pak što je evo sad Sveta Stolica dala nalog Propagandi, neka se opet ovo djelo pretiska; a ja da se (što je vele požrtvovno za moju dob) podvrgnem iznovice na pregledavanje tiskarske radnje. Čas mi je, i sinovlja mi harnost nalaže, da poklonim jedan iztisak te radnje Vašoj Preuzvišenosti, kao svomu jedinomu dobrotvoru, da ga u Svojoj knjižnici, na spomen, sačuva.

Javiti mi je još i to, da se sad dotiskava i Rimski Ritual, koji sam priredio i poizpravio za one Crkve, gdje se taj prema sgoljnom latinskom Ritualu Rimske Crkve, podpuno nahodi u uporabi; pak i toga ću, kad bude gotov, dostaviti jedan primjerak Vašoj Preuzvišenosti, uz još drugih 50 iztisaka naručenih mi po duhovnom Stolu Vaše Biskupije.

U Propagandi su, kako bi spriječili umnažanje *Misala*, povećali cijenu pojedinačnoga primjerka s 500 do 600 na 900 lira. Upravo je stoga Rački, a u ime Strossmayerovo, dogovorio samo 100 primjeraka dodatnih otisaka. Milica Lukić (2012a: 328) podsjeća da je Ferdo Šišić u četvrtu knjigu *Korespondencije* uvrstio i prilog pod nazivom *Parčić i Strossmayer o staroslavenskom Misalu*. Riječ je o pismima koja su međusobno razmijenili Dragutin Parčić i Josip Juraj Strossmayer (u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti sačuvano je 13 Parčićevih pisama Strossmayeru).⁵³

Anica je Nazor u spomenutomu radu (1993: 103-119, usp. i Bolonić 1980: 1-40) uspjela istražiti brojnost primjeraka *Parčićeva misala* (tri izdanja) u dekanatima Zadarske i Splitske nadbiskupije te u Đakovu, Zagrebu i Rimu. Prema podacima Staroslavenskoga instituta u Zagrebu, poznato je više od 86 sačuvanih primjeraka prvoga izdanja, devet primjeraka drugoga izdanja (misli se na 1896. godinu, a prema podacima na novijim mrežnim stranicama riječ je o 12 primjeraka) i 28 primjeraka trećega izdanja (usp. Lukić 2012a: 328).⁵⁴

Početkom XX. stoljeća težište glagoljske liturgijske djelatnosti, ali i znanstvenoga rada prenosi se na otok Krk, zahvaljujući djelovanju biskupa Antuna Mahnića i osnutku Staroslavenske akademije 1902. godine (usp. Bozanić 2013: 53-58, Lokmer 2008: 194).⁵⁵

⁵³ Mi smo korespondenciju pregledali i analizirali prema izvorima iz Arhiva HAZU:

Pisma biskupu Strossmayeru (13 pisama, Arhiv HAZU, XI A/517): 1. IV. 1876. Krk, 19. X. 1876. Rim, 3. VI. 1877. Rim, 22. III. 1878. Rim, 2. IX. 1878. Zagreb, 15. III. 1880. Rim, 14. V. 1880. Rim, 6. III. 1883. Rim, 7. IX. 1886. (autograf), 7. V. 1887. Zadar, 17. IX. 1887. Rim, 20. IX. 1893. Rim, 12. XI. 1895.

Pisma Franji Račkomu (20 pisama, Arhiv HAZU, XII A 517): 28. I. 1865. Krk, 9. IX. 1875. Krk, 3. XII. 1876. Rim, 22. III. 1877. Rim, 25. VII. 1880. Rim, 21. VIII. 1880. Rim, 25. VII. 1881. Rim, 12. V. 1886. Rim, 20. V. 1886. Rim, 27. IX. 1886. Rim, 17. V. 1887. Zadar, 8. VI. 1887. Rieka, 22. VI. 1887. Krk, 7. IX. 1888. Rim, 29. VII. 1888. Rim, 24. VII. 1890. Rim, 21. X. 1890. Rim, 23. X. 1890. Rim, 29. X. 1890. Rim, 23. XII. 1890.

⁵⁴ Juraj Lokmer (2008: 193-205) potvrđuje da se u *Knjižnici biskupija senjske i modruške* čuva devet primjeraka izdanja *Parčićeva misala* iz 1893. i deset primjeraka izdanja iz 1905. Nadalje, Knjižnica čuva pet primjeraka izdanja Parčićeve *Misi za umrbeše* iz 1893. godine. "Osvježene" podatke o sačuvanim primjercima *Parčićeva misala* donose i alternativni mrežni izvori: ukupno 86 primjerka *Parčićeva misala* iz godine 1893, 12 primjeraka *Parčićeva misala* iz 1896, 28 primjeraka *Parčićeva misala* iz 1905. (objavljen tri godine nakon Parčićeve smrti 1902, i to u Vajsovoj redakciji). Posljednji poznati primjerak *Parčićeva misala* otkrila je Mirna Lipovac na otoku Prviću kod Šibenika. Riječ je o izdanju iz 1896. godine (usp. Nazor 1993, http://www.croatianhistory.net/etf/parcic_misal.html, pristupljeno 6. svibnja 2016).

⁵⁵ Ona je 1928. bila ujedinjena s Hrvatskom bogoslovnom akademijom u Zagrebu kao njezin Staroslavenski odsjek, koji je 1939. prestao s radom. Rad je formalno bio obnovljen 1948, kada je ponovno bila utemeljena Staroslavenska akademija, a na njezino čelo imenovan S. Ritig. Na njegov prijedlog 1952. Akademija je postala Staroslavenski institut. Zakonskom odredbom 1977. Institut je postao dio Instituta za filologiju i folkloristiku pod imenom Staroslavenski zavod da bi se nakon organizacijskih promjena 1997. vratio imenu Staroslavenski institut. Na čelu ustanove bili su: S. Ritig (1952–61), V. Štefanić (1961–1967), Anica Nazor (1967–1978, 1986–2005), Biserka Grabar (1978–1986) i Marica Čunčić (od 2005. do danas).

Biskupov najbliži suradnik u ono vrijeme bio je češki svećenik Josip Vajs pa je očekivana bila njegova posvećenost novomu izdanju *Misala* (1905). Za predsjednika novoosnovane Staroslavenske akademije izabran je Franjo Volarić, a na biskupovo traženje češki slavist Josip Vajs dobio je dozvolu da se nastani u Krku i radi za Akademiju. U međuvremenu je 1902. godine preminuo D. A. Parčić koji je svojim radom na obnovi crkvenoslavenskih liturgijskih knjiga, ali i konkretnom materijalnom ostavštinom, nadahnuo i omogućio postanak Akademije (usp. Žagar 1996b: 411).⁵⁶ Biskup je tiskaru *Kurykta* prethodno opskrbio slovima: glagoljičnima i ćiriličnima. Vajs je priredio pojedine biblijske knjige: *Knjiga o Jobu*, *Knjiga o Ruti*, a 1907. *Vesperal rimsko-slovenski* koji se i danas koristi u nekim glagoljskim krčkim župama. Poslije 1907. Vajs se vratio u Prag, ali je i dalje radio na transliteraciji/transkripciji *Misala* koji je, otisnut latinicom, izišao u Rimu 1927. u nakladi odbora Zaklade sv. Ćirila i Metoda u Splitu.

⁵⁶ Oporukom je ostavio Akademiji čak 2.000 kruna za tiskaru, svoju biblioteku, tiskarski pribor. Pretpostavlja se da je, uz istaknuto, i darovatelj svote od čak 13.000 kruna, namijenjene uzdržavanju Akademije. Ako bi se Akademija i ugasila, Parčić je držao da novac valja preusmjeriti na izdavanje glagoljskih liturgijskih knjiga i izobrazbu svećenika u *staroslavenštini* i *glagoljici* (Žagar 1996b: 411).

24/7 1890.

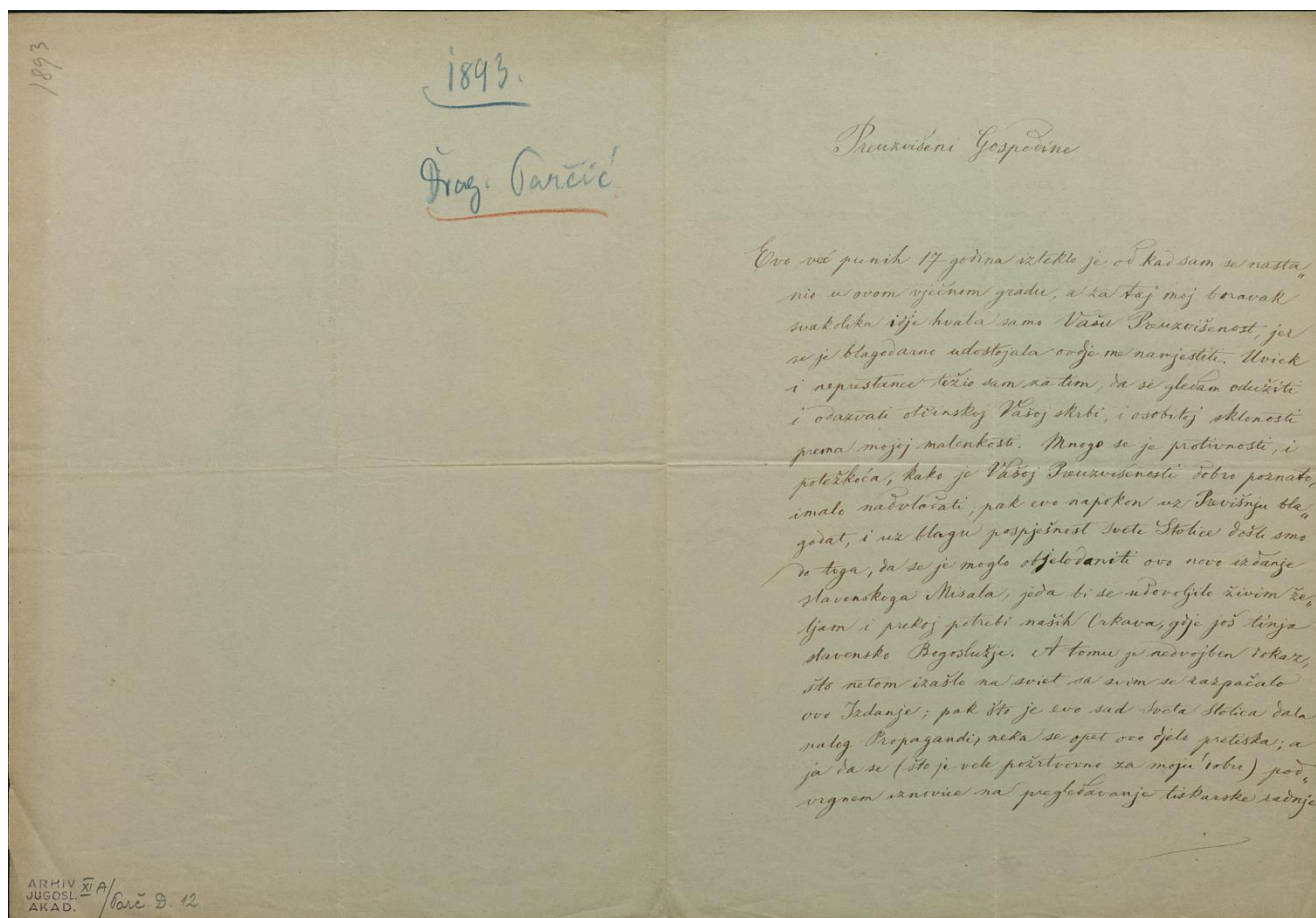
Poštovni Gospodine

Oblični prijatelju

Dokle je presv. Milinović javio amo da je Knez pristao i na glagoljicu, to se počelo nješto bi reć sbitja micati. Sbor za Obrede dao je dozvolu za tisak, i Rukopis bio od, poslat na Propagandu, gdje da se poduze, mu shodne mjere za tiskanje. Prene su svati tamo da se izrazim o formatu, o slo, vih, o papiru, o broju iztisaaka. Ja sam na to, da papir valja da bude onaj što zovu carta a mano, što najbolje odlikuje crkvenim knjigam, oblik za dva redka veći nego o, naj Priloga, a naklada od putlike pet stotina iztisaaka; mislim da će to bit predovol, no dok nam se okolnosti promjene. Nego sad imaju sabiti slova, nabaviti papir, pak kad će to sbitja započeti, a kad pak dovršiti sam Bog znade; oni ovdje neimaju nego je, dnu osobu za slaganje, ali se redadu sklo, niti da kakovu koga iz hrvatske; ja sam

ARHIV
JUGOSL. XII A 517/16
AKAD.

Slika 4. Pismo D. A. Parčića Franji Račkomu od 24. srpnja 1890.
(HAZU, XII A 517/16)

Slika 5. Pismo D. A. Parčića biskupu Strossmayeru 20. rujna 1893.
(HAZU, XI A/Parč. D. 12)

2.4. Ocjene, kritike i interpretacije jezika *Misala* od 1893. do suvremenosti

U drugome dijelu doktorskoga rada donose se poglavlja u kojima su predstavljeni rezultati istraživanja jezika *Misala* D. A. Parčića i procesi utvrđivanja načela njegove jezične koncepcije. Ta su načela imala biti usklađena s odlukama i radom Odbora za uređivanje liturgijskih knjiga, prvim pokušajima obnove hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika (suradnja s Ivanom Berčićem pri sastavljanju knjige *Chrestomathia linguae veteroslovenicae caractere glagolitici*, Prag 1859.¹, Prag 1864.² te triju knjiga *Ulomci Sv. pisma*, Prag 1864–1871) i uopće definiranim zadacima *Cyrillomethodiane* kao znanosti (ćirilometodska nastojanja dvoglave kulturno-javno-znanstvene sile XIX. stoljeća – nositelji J. J. Strossmayer i Franjo Rački). Da bi se tim istraživačkim zadacima ispravno pristupilo, potrebno je proučiti i predstaviti relevantnu polazišnu literaturu o D. A. Parčiću kao jezikoslovcu, s osobitim naglaskom na rad u vezi s hrvatskim crkvenoslavenskim jezikom i glagoljskim pismom. Ona je obuhvatna, iscrpna i poticajna, a postojeće osvrte, prikaze i cjelovite studije o jeziku *Misala*

moguće je pratiti u kontinuitetu od njegova izlaska do suvremenosti, točnije od 1893. do 2016. godine. Ovdje će se izdvojiti i predstaviti ključne misli o jeziku *Misala* 1893. i jezičnoj koncepciji D. A. Parčića u dosadašnjoj literaturi.

Analizirajući korespondenciju D. A. Parčića s Franjom Račkim, biskupom Strossmayerom, Vatroslavom Jagićem, Matom Tentorom i drugima uočili smo kako je Parčić bio sklon komentirati kritike i ocjene vlastita rada na priređivanju *Misala* i oblikovanju njegova jezičnoga identiteta. S druge strane, da ga nije zaustavila prerana smrt, zasigurno bismo danas proučavali njegove nove izdavačke ostvaraje, pokušaje i preinake. Moguće je zaključiti i to da je planirao pisati memoarsko štivo o godinama provedenim na priređivanju hrvatskih novocsl. liturgijskih knjiga u Zavodu sv. Jeronima u Rimu. Da je kojim slučajem dovršio i izdao takav rukopis, nema sumnje da bismo u njemu pronašli i koje poglavlje posvećeno konkretnim informacijama o njegovoj jezičnoj koncepciji i jezičnim rješenjima koja je uklopio u *obnovljeni* tip hrvatskoga novocsl. jezika XIX. stoljeća. U pismu od 27. listopada 1897. Parčić piše o spisima pokojnoga Črnčića i njegovu mišljenju o cenzuri rukopisa iz 1889. (HAZU, XV. 45A/Par. 2):

Spis pod br. II sadrži Črnčićovo mnijenje ili votum iz '89 o cenzuri Parčićeva rukopisa. (...) Ovo potonje želim ću i ja da prepisem, ili da mi natrag odpošaljete, za moju porabu, ako budem kad štogod napisao o zgodah i nezgodah svoje radnje, nego za sada nije to zgodno doba, jer bi to dalo našim dušmanom u ruke oružje protivu nam, kad bi vidjeli koli je zanovetno bilo, i koliko je teško i s velikom mukom izašlo na svjetlo to staroslovensko čedo.

Najpoznatija kritika *Misala* (1893) *Kritischer Anzeiger: Missale Romanum slavonico idiomate* izišla je u glasovitome časopisu *Archiv für slavische Philologie* (sv. 16, 1894), a napisao ju je Vatroslav Jagić. S obzirom na to da ju je opširno citirao već 1903. godine Kvirin Klement Bonefačić, obično se filolozi i povjesničari pozivaju na Bonefačićev izbor iz Jagićeve kritike.⁵⁷ Tako je barem bilo do radova Antuna Josipa Solde (1990: 167-186), Matea Žagara i Antonije Zaradije Kiš (2007: 153-189, 2014: 173-211). Prvi Parčićev životopisac Kvirin Klement Bonefačić ističe kako je sâm Parčić tvrdio da se jezik *Misala* svodi na *hrvatsku recenziju staroslovenskog jezika prema najboljim rukopisima iz XIV. stoljeća i tiskanim liturgijskim knjigama, koje se tomu približavahu* (1903: 22). Osim toga, prvi je donio i pregled kritike/ocjene *Misala*, ponajprije ističući ono što je o *Misalu* napisao Vatroslav Jagić 1894. godine:

⁵⁷ Usp. osvrt Stjepana Ivančića: (...) *da se pridrže glagolska slova i hrvatska recenzija staroslovenskog jezika prema najboljim rukopisima iz XIV stoljeća i tiskanim liturgičnim knjigama, koje se tomu približavahu. (...) Nepristrana se je kritika o prievodu i opremi misala vrlo pohvalno izrazila, pa je bez dvojbe u tom mjerodavan sud, što ga je u svojem "Archiv für slavische Philologie Bd. XVI" izrekao prof. Dr. Vatroslav Jagić* (1910: 160-161).

Napredak u poznavanju staroslovenskoga jezika u devetnaestom stoljeću zahtijevao je, da se ne ponove pogreške starijih izdavatelja misala, Rafaela Levakovića u XVII. i Karamana u XVIII. vijeku, nego da se novo izdanje osnuje na predaji dobrih starih rukopisa te najstarijih tiskanih knjiga. Na mjesto miješanih forma, poluhrvatskih i poluruskih, kako ih je Levaković unio u hrvatsko-crkvenoslovenski misal, valjalo je uspostaviti pravi crkvenoslovenski jezik u starohrvatskoj redakciji. Ovo je učinjeno, i za to kritik izjavlja, da je ovo novo izdanje glagolskoga misala: "triumf slavenske filologije naprama ignoranciji posljednjih dviju stoljeća, te se imamo s razlogom veseliti ovoj praktičnoj porabi rezultata slovenske filologije." Hvali ljepotu pismena, hvali redaktora i emendatora novoga izdanja Dragutina Parčića. Ovaj je razumio povijest crkveno-slovenskoga jezika, te znao, da je kraj unutarnje jedinstvenosti crkveno slovenski jezik ipak drukčiji lik dobio u Rusa, drugačiji u Bugara, drugačiji u Hrvata i Srba; i za to da se stari crkvenoslovenski jezik u glagolskom, za Hrvate opredijeljenom misalu, imao uslijed historijskoga razvitka pokazati u čistoj hrvatskoj redakciji, na temelju starih rukopisa i najstarijih tiskanih knjiga XV. i XVI. stoljeća. Parčić je to u ovom misalu svagdje učinio tako, te se kritik s njim gotovo posvuda slaže. (1903: 24)

Bonefačićeva misao o jeziku *Misala* 1893. nemalo je puta u kasnijim radovima o Parčiću i njegovoj glagoljskoj djelatnosti ponovljena, kao i oni Jagićevi zaključci koje je Bonefačić u spomenutoj knjižici izdvojio. Kako bi informacija o Jagićevoj kritici bila posve jasna i potpuna, donosimo ovdje njezina najvažnija mjesta. Najprije treba podsjetiti na to da se Jagić s Parčićem dopisivao i tijekom priređivanja teksta *Misala* te da su o određenim pitanjima, kao članovi Odbora za uređivanje liturgijskih knjiga, i prije pisane kritike razmijenili mišljenja (usp. poglavlje *Iz jezika Misala i o jezičnoj koncepciji D. A. Parčića*). Potom, Jagić napominje da novi *Misal* i iznutra i izvana iskazuje priznanje slavenskoj filologiji. U tisku se glavne sastavnice djela uspoređuju s uvodom koji obuhvaća 56 stranica, te će se smjestiti i divan napredak koji se očituje u uslužnim oblicima novih vrsta slova, temeljenih na nastojanjima besmrtnoga P. J. Šafaříka (1833, B. Hasse), u odnosu na ono neugledno, mršavo staro pismo, koje je prije bilo uobičajeno za Propagandine publikacije. Pored toga Jagić naglašava da je još važniji unutarnji napredak. Cenzurirana napomena u djelu glasi ovako: *Cum peritorum iudicio virorum missale hoc slavonicum, characteribus glagoliticis expressum, missalis Romani versionem fideliter referat, typis excudi et in lucem edi per praesentes litteras permittitur*. Ime čovjeka koji je odgovoran za taj posao nažalost nigdje nije izriječno potvrđeno, stoga Jagić zaključuje – vjerujemo da nećemo biti indiskretni ako pored imena izdavača, a kao takav djeluje *Congregatio de propaganda fide*, imenujemo i istinskoga redaktora izdanja, a to je kanonik ilirskoga Zavoda sv. Jeronima *Carolus Parčić*, autor gramatike i rječnika ilirskoga (tj. hrvatskoga) jezika, koji je uvelike zaslužan za istraživanje glagoljske književnosti. U ovome pak prikazu Jagić želi ponajprije komentirati jezičnu stranu

publikacije. Ističe da, u shvaćanju zadaće koju je trebao riješiti, Parčić čitav *bezdan* dijeli od Rafaela Levakovića ili Matea Karamana. Parčić poznaje povijest crkvenoslavenskoga jezika, on zna da se ona člani prema geografskim zonama, da je unatoč svojemu unutrašnjem jedinstvu crkvenoslavenskoga kao liturgijskoga jezika građa tih idioma kod Rusa bila drugačija nego kod južnih Slavena, te da je opet, unutar toga, bila drugačija kod Bugara nego kod Hrvata i Srba. On dakle zna da se ono crkvenoslavensko u misalu, otisnutome na glagoljici i namijenjenome Hrvatima, smjelo pojaviti samo u čistoj hrvatskoj redakciji. Iz tih se polazišta za njega oblikovao zahtjev da sastavi novo izdanje misala na temelju starih predaja iz rukopisa i najstarijih tiskovina XV. i XVI. stoljeća, te da jednom za svagda stane na kraj nejasnoćama XVII. i XVIII. stoljeća. Jagić ocjenjuje da je Parčić – ukupno gledajući – zaslužio priznanje zbog čiste provedbe istaknutih načela u tekstu *Misala*. U većini slučajeva Jagić potvrđuje da se slaže s njim. Znanstvena teorija bila je čak previše uvučena u to djelo, nastavlja Jagić. Tekst koji je priredio Parčić čini se gotovo previše učenim za praktičnu primjenu. Prije svega, po Jagićevu mišljenju nije bilo nužno tako rigorozno inzistirati na umetanju slova za nekadašnji slabi poluglas (*ı* za *ѣ* i *ѥ*), kako se to zapravo dogodilo u novome izdanju. Obrazovani urednik teksta trebao je razmisliti o tome da *Misal* na glagoljici nije namijenjen filolozima nego duhovnicima, od kojih većina crkvenoslavenski jezik koristi uglavnom u praksi, a ne u znanstvenoj teoriji. Bezbrojni štapići jedino mogu zbuniti čitatelje jer nema pouzdane informacije o tome kako treba čitati taj simbol (gdje ga ozvučiti kao /a/, a gdje ga ne treba izgovoriti). Jagić anticipira potrebu izdavanja pomoćnih liturgijskih priručnika (ponajprije *Maloga azbukvara* 1894) tvrdeći da ne nedostaje samo slovna razlika u pojedinim slučajevima nego i konkretna uputa za korištenje, nešto u obliku pravila praktičnoga izgovaranja (a sve da bi se prilikom izgovora *ı* bilo moguće ravnati prema *živućemu* idiomu). To pravilo doduše ne bi vrijedilo za sve slučajeve, no ipak bi bilo dostatno za mnoge. Jagić smatra da bi bilo bolje slučajeve u kojima se *ı* čita kao /a/ razlikovati od drugih po dijakritičkome znaku, primjerice kao *ı́* (istočni novocsl. pravopis). Takvo bi označavanje u primjerima *чѣсть*, *лѣсть*, *дѣньсѣ*, *мѣглоу*, *агньцѣ*, *отѣцѣ* itd. duhovnicima služilo kao uputa za čitanje /часть/, /ласть/, /данасѣ/, /маглоу/, /агнацѣ/, /отацѣ/. i sl. Pita se zašto se Parčić s time nije složio, to više što je u pjevnim tekstovima (podno notnih zapisa) sasvim nepotrebno uveo slova *a* i *e*, i to tako da umjesto *jora* piše *a*, a umjesto *jera* *e*. To znači da očekuje pjevanje (i čitanje?): /božestvenim/, /vladičestvija/, /denes/, /lest/, /meglu/, /čest/ (kao *honor*), /konec/, /agnec/, /istinen/ itd. Jagić drži da ta suvišna razlika proturječi duhu hcsl. jezika. Svatko zna da u hrvatskome ili srpskome jeziku stoji izgovor /dan/ za *дѣнь*, /čast/ za *чѣсть*, /konac/ za *конѣцѣ* itd., upravo kao izgovor /se/ za *сѣ*, /utroba/ za *отѣроба* itd.

Autor teksta tek neznatno izlazi ususret praktičnomu čitatelju u nekim drugim pogledima. Već se u prethodnim stoljećima tražilo razlikovanje *jata* kao /ja/ i *jata* kao /je/, i to dijakritičkim znakom. Jagić se pita zašto se nije ustrajalo na tome u novome izdanju. Iz praktičnih se razloga svakako preporučuje ustrajanje na toj razlici.

Poznato je da je hrvatska glagoljska tradicija (počevši s najstarijim spomenicima XII. i XIII. stoljeća) odustala od razlike između *jerija* i *i*, a ni Parčiću nije palo na pamet obnoviti je. Protiv toga nema se što reći. Glede konsonantizma ipak postoje zamjerke: malenom razlikom Parčić je mogao postići značajno olakšanje. Protivno slovima za /žd/ Parčić bilježi slovo , a ne slova , za hrvatske /šč/ i /ć/. Tu je trebalo razmisliti o uvođenju povijesne nedosljednosti koja bi olakšala čitanje suvremenim recipijentima – primjerice za /šč/ uvesti način pisanja kako bismo dobili slovo za /ć/. U uputu za korištenje treba uvrstiti i sljedeće, poručuje Jagić – kada pronađe tiskano *длѣзъ*, recipijent ga treba čitati i pjevati kao /доуѣ/. Tako bolje odgovara karakteru našega jezika nego kada se govori /dolg/ ili /dalg/ ili /dulg/.

Inače je čitav tekst izvrsno uređen, pomirbeno zaključuje Jagić. Može se samo izraziti istinska radost glede toga *povratka na staro*. Na tome časnome, drevnom jeziku može se slaviti Gospodina ondje gdje se još uvijek drži do drevnih glagoljskih povlastica Hrvata. Samo ne treba zaboraviti da svako pravo nalaže i dužnosti. Tko želi pročitati misu na glagoljici na dostojan način, ponavlja Jagić, ne smije dopustiti da ga naljuti trud koji mora uložiti kako bi je iscrpio iz knjige tiskane na glagoljici. Onaj kome to teško pada, koristit će knjige na latinici, no ne smije zaboraviti da se takvom nemarnošću odriče prava na staru povlasticu. Uvelike će ovisiti o svećenstvu, osobito o biskupima i njihovim stavovima, hoće li taj *veliki dar* Rima polučiti uspjeh.

U odnosu na pojedinosti teksta Jagić naglašava sveprisutnu težnju priređivača da crpi podatke iz najboljih izvora. Ono čemu ni Levaković ni Karaman nisu bili dorasli za Parčića je predstavljalo predmet neprestanoga, marljivoga istraživanja. Misli se naime na kombiniranje tekstnih obrazaca iz *Zografskoga*, *Marijinskoga* i *Assemanijeva evanđelja*, potom iz *Šišatovačkoga apostola* i *Hvalova zbornika*, sve do Berčićevih fragmenata *Staroga* i *Novoga zavjeta* i dr. Parčić je tako ozbiljno shvatio svoju zadaću da se vidno trudio iz najvjerodostojnijih predložaka sastaviti lekcije svojega *Misala*. Pritom s razlogom nije zanemario činjenicu da su u slavenskim prijevodima vidljive naznake grčkih izvornika. Pokušaj da se slavenski tekst ubaci u okvire latinske Vulgate, što točnost prijevoda nije nužno tražila, mogao se dogoditi samo nauštrb unutarnje savršenosti. Parčića nije moguće u

dovoljnoj mjeri nahvaliti, ističe Jagić, što se prema svojim mogućnostima opirao tomu pokušaju. Dakako, nije bilo moguće sasvim izbjeći utjecaj latinskoga teksta. Upravo zbog toga postoje sitne sintaktičke nepravilnosti, a Jagić ističe primjere iz evanđeoskih dijelova, npr. iz Evanđelja po Luki: *i prědъtekъ възлѣze na drěvo sikomoriju viděť i*. Nakon supina *viděť* trebao bi slijediti oblik *ego*. Na 285. stranici u 2. retku 9. poglavlja Evanđelja po Luki – *posъla e propovědatъ cēsarъstvo božie i cěliti boleštee* – Jagić prepoznaje problem koji se mogao riješiti na dva načina: čuvanjem infinitiva (*propovēdati, cēliti*) ili, ako je autor davao prednost supinu, što nije bilo nužno, trebalo je pisati *cēsarъtva božiago i boleštihъ*. Kao suvišni latinizam funkcionira i izraz *da se ljubite meždu soboju* (prema lat. *ut diligatis invicem*) umjesto izvornoga *da ljubite drugъ druga*. Ipak, Jagić napominje da potonja zamjena ne potječe od Parčića te da je susrećemo i u *Prvotisku* iz 1483. godine. Još je teže bilo načiniti izbor u ostalim tekstnim dijelovima Staroga i Novoga zavjeta. Pojedine recenzije (ali i izvorna i revidirana hosl. norma) tu jače odudaraju jedna od druge. Što su tekstovi na glagoljici stariji, to im je način izražavanja sličniji grčkomu. Parčić se, misli Jagić, držao osnovnoga načela, a to je da se odobri približavanje latinskomu tekstu koje je već u starijim izdanjima bilo izvršeno. Unatoč svemu, i Parčić je gdje gdje bio prisiljen na udaljšavanje od starih prijeвода. Za kraj osvrta Jagić ostavlja same pohvale – ističe neobičnu točnost teksta koja pokazuje savjesnost priređivača, a izdanju pribavlja visoku slavu – i kod Propagande i među ljudima. Drugi znameniti ocjenjivač novoga izdanja *Misala* bio je Franjo Rački. U tekstu *Novo izdanje glagoljskoga misala*⁵⁸ također ističe kako je Parčićovo izdanje *i sa znanstvenoga gledišta pojav veoma znamenit*. Najprije navodi političke, liturgijske i crkvenopovijesne razloge koji govore tomu u prilog: *Misal* svjedoči da se Sv. Stolica ne protivi *slovinskom bogoslužju gdje ono s pravom postoji ili ga viši duhovni razlozi iziskuju*. Potom, *Misal* će pomoći programu biskupa Strossmayera kojim se ima postići jedinstvo Crkava (*slovinska služba božja kod katoličkih Sloviena jedno od onih sredstava, koje je podobno iztočnu crkvu, kojoj su stožer sada Slovieni, približiti zapadnoj*). Za razliku od prve, drugoj skupini razloga pripadaju oni pragmatične prirode – poput manjka liturgijskih knjiga (*nestašica slovinskih liturgičkih knjiga*). Treću skupinu čine filološki razlozi (jezično i pismovno opremanje novih liturgijskih izdanja), a tiču se niza odluka Odbora za uređivanje liturgijskih knjiga. Rački ističe kako je odmah ustanovljeno načelo *da se u jeziku imade povratiti starinska čista slovinsko-hrvatska redakcija, od koje su predjašnja izdanja odstupila*. Uređivački posao tada je povjeren profesoru Ivanu Berčiću iz Zadra i njegovu pomoćniku, glagoljašu Dragutinu Antunu Parčiću.

⁵⁸ *Katolički list*, br. 10, 1893: 78-79.

Novo izdanje *Misala*, nakon 17 i više godina kašnjenja, drži se latinskoga rimskog obreda, a u jeziku razlikuje se od starijih slovinskih misala u tom, što je uzpostavljena prema napredku slavistike, staroslovenština hrvatske redakcije, dočim su se predjašnja izdanja bila od nje udaljila više ili manje. Rački dalje pojašnjava ovu tvrdnju ističući razliku između starocrkvenoslavenskoga jezika i njegovih redakcija (*I tako su postali staroslovjenskih spomenika razredi: (srednjo)bugarski, moravsko-slovački, ruski te hrvatski i srbski ili hrvatsko-srbski*) (usp. Lukić 2009a: 172-173). Rački potom navodi temeljna jezična obilježja hcsl. jezika (*Staroslovjenski spomenici hrvatskoga razreda, pisani glagolicom, ne imadu nazala, poznaju redovito samo jedan jer itd.*) i na svoj način, primjereno slavistici XIX. stoljeća, opisuje izvornu hcsl. normu. Potvrđuje poznavanje jezičnih i pravopisnih revizija hrvatskoglagoljskih tekstova (XIV/XV. st. te XVI. st, usp. Hamm 1963: 66, Damjanović 2008a: 38, Gadžijeva i dr. 2014: 11), promjenjivost i elastičnost hcsl. norme i njezinu sudbinu. Svaku razvojnu fazu hcsl. jezika do simboličnoga završetka njegova *organskoga* razvoja sredinom XVI. st. Rački zastupa egzemplarnim spomenicima – od *Prvotiska* iz 1483, *Misala Pavla Modrušanina* iz 1528, *Misala hruackoga* Šimuna Kožičića Benje iz 1531, sve do *Brozićeva brevijara* iz 1561. Novocsl. razdoblje Rački također dobro opisuje, razlikuje istočnoslavenski odjeljak i njegove faze (*Mnogo je više pučkim hrvatskim govorom prožet misal, priredjen po Jastrebarčanu o. R. Levakoviću (...). Usuprot rusizmima je prepleten misal izdan god. 1741 u Rimu*) i, napokon, hrvatsko novocsl. razdoblje XIX. stoljeća. Potonje počiva na tzv. umjetnoj, eklektičnoj normi koja, s jedne strane, uvažava spoznaje moderne slavistike, a s druge strane rekonstruira izvornu hcsl. normu (*Valjalo se povratiti u starije dobro doba, valjalo je uzpostaviti staroslovjenštinu u hrvatskoj redakciji*). Kako je ta norma rekonstruirana – povratkom na pretpostavljene početke u XII. i XIII. st. ili nastavljanjem na posljednju hcsl. reviziju krajem XV. i početkom XVI. stoljeća – pitanje je na koje ni danas znanstvenici, ponajprije paleokroatisti, liturgičari, povjesničari i dr. ne daju jednoznačan odgovor.

Ocjena znanstvenoga autoriteta *Cyrrillomethodiane* Franje Račkoga novomu je misalskom izdanju pružila vjerodostojnost i konačnu potvrdu, ali je nama jednako važno prikazati mišljenje Josipa Vajsa, Parčićeva nastavljača i priređivača misalskih izdanja iz 1905. i 1927. godine. Zastupljeno je u pogovornoj studiji knjige *Najstariji hrvatskoglagoljski misal* (Zagreb, 1948) u kojoj Vajs donosi bibliografski opis *svih hrvatskoglagoljskih misala*. Tvrdio je kako je Kanon *Parčićeva misala* izrađen prema predlošku najstarijega očuvanog kanona, onoga iz *Vatikanskoga Illirico 4* te da je gotovo *de verbo ad verbum* njegov prijepis:

Kad su Berčić i Parčić radili onako savjesno u cijelom misalu, ne može biti odgovor na ovo pitanje drugačiji, nego da je i kanon sadašnjega glagoljskog misala izrađen na predlošku Vatikanskog misala, tako da je gotovo do riječi njegov prijepis. (Vajs 1948: 118)

U nastavku poglavlja evidentira *neznatne razlike* između dvaju kanona i ponavlja Jagićeve zaključke o preučenoj i presavjesnoj Berčićевой i Parčićевой uređivačkoj politici. Smatra da razlika nije trebalo biti ni toliko jer Kanon Vat. Illir. 4 predstavlja literarnu ostavštinu Sv. apostola. Ponavlja da mu nije namjera kritizirati Berčića i Parčića jer njegov prikaz, nova liturgijska izdanja i uopće napredak slavistike ne bi bili mogući da njih dvojica nisu *prvi prokrčili put* (Vajs 1948: 119). Kao razlike Vajs navodi:

- 1) Parčićevo *vsēmilostivi* nasuprot *milostivi*,
- 2) Par. na jednome mjestu bilježi *trēba-žrtva* prema lat. *sacrificium, hostia* umjesto uobičajenoga oblika *žrtva*,
- 3) kanon Vat. Illir. 4 dosljedno rabi riječ *račiti* (moravizam / panonizam, prema lat. *dignari, velle*), a Parčić je na svakome mjestu zamjenjuje oblikom *izvoliti* (Hrvatima razumljivija),
- 4) Parčić rabi imenicu *utežanie* (kao arhaični oblik prema lat. *meritum*) umjesto imenice *dostoēnie* iz Kanona Vat. Illir. 4, ali i Kanona *Ročkoga* i *Novakova misala*,
- 5) Vat. Illir. 4. potvrđuje imenicu *utēha* prema lat. *solatium, remedium*, a Par. na tim mjestima rabi imenicu *cēlba*⁵⁹,
- 6) Vat. Illir. 4 bilježi *mēsto hladbno svētylo i mirbno* (u slavenskome duhu), a Par. *mēsto prohlaždeniē svēta i mira* 244a⁶⁰ kao vjerniji prijevod latinskoga *locum refrigerii, lucis ac pacis*.

Upravo je ova posljednja, Vajsova šesta razlika poticajna za predstavljanje revidiranih zaključaka Josipa L. Tandarića. Naime, tridesetak godina kasnije Tandarić je Parčićev Kanon mise podvrgnuo novoj komparativnoj analizi, uvodeći u istraživanje i Kanon istočnoslaveniziranoga *Karamanova misala* iz 1741. Postupak je opravdao polazišnom hipotezom: *Novi je misal, kao i prethodna Propagandina izdanja, morao biti posve u skladu s latinskim obrednim izvornikom, a tekst hrvatskoglagoljskih misala 14. i 15. st. to nije* (1993: 153). Pokazao je da je razlika između Kanona Vat. Illir. 4 i *Parčićeva misala* mnogo više od identificiranih šest, a razlog je neusklađenost kanona Vat. Illir. 4 s kanonom tridentske

⁵⁹ Ističemo odmah da nije tako u Parčićevu domisalskome otisku iz 1881.

⁶⁰ Tandarić opravdava razliku sravnjivanjem s latinskim izvornikom (Karaman je i ovdje Parčiću poslužio kao sigurnosni predložak), ali i utjecajem suvremenoga hrvatskog jezika (*mjesto osvježenja, svjetlosti i mira* nije isto što i *svjetlo i mirno mjesto*, usp. 1993: 85, 155). Bez razlike je sintagma zabilježena i u Parčićevu probnome otisku iz 1881. godine.

reformе. Istaknuo je kako valja u obzir uzeti i *Karamanov misal* iz 1741. kao izvor, uz kanonske tekstove, ali da se ne mogu zanemariti ni originalna autorska rješenja koja združuju dosege moderne slavistike i unionističke težnje Rima sa stanjem u izvornim hrvatskoglagoljskim spomenicima pa *ni u jednom pisanom spomeniku nije jezična norma tako dosljedno provedena* (usp. Tandarić 1993: 152-153). Tandarić Vajsu zamjera i to što u analizu nije uključio Parčičeve domisalske otiske, poglavito *Činъ i Pravilo misi* iz 1881. Usporedbom toga izdanja s *Kanonom misala* 1893. moguće je identificirati sitne, ali značajne razlike koje ukazuju na proces obnove hrvatskoga novocsl. jezika u XIX. stoljeću. U tablici ćemo istaknuti razlike Parčičevih *kanona* i objašnjenja koja je ponudio Tandarić, ali i donijeti razlike koje smo dodatno, slijedeći Tandarića, ustanovili.

Tablica 1. Razlike u Parčičevim kanonima mise 1881. i 1893.

<i>Činъ i Pravilo misi</i> 1881.	<i>Pravilo misi i činъ misi</i> 1893.	Objašnjenje
ustroiti izvoli 19a	stroiti izvoli 241a	trajni : trenutačni oblik infinitiva ⁶¹
čъstiteli 19a	dêlateli 241a	Tandarić napominje kako Parčič dvoji između izvornoga hcsl. oblika <i>čъstiteli</i> (Vat. Illir. 4 166a), oblika u skladu s Karamanom (<i>poklonniki</i> 47a) i konačnoga oblika <i>dêlateli</i> (1993: 154) ⁶²
istinъnumu 19b	istinъnomu 241b	D jd. m. rod – utjecaj zamjeničke deklinacije u sklonidbi dugih oblika pridjeva (<i>tvrda : meka sklonidba, -omu : -emu</i>) (usp. Gadžijeva i dr. 2014: 165) ⁶³
Meždu dēēniemъ 19b	Črêzъ dēēnie 241b	<i>meždu</i> + I, <i>črêzъ</i> + A ⁶⁴
državъnumu 20b	državъnomu 243a	D jd. m. rod: pod utjecajem zamjeničke deklinacije uvedena opozicija <i>-omu : -emu</i>
Abela 21a	Avela 243b	Vitacistički oblik u <i>Misalu</i> 1893. nasuprot prilagođavanju latinskomu izvorniku u domisalskome izdanju ⁶⁵
meždu kihъ ni съдруженіе 21b	въ kihъ съдруженіе насъ 244a	Kar. <i>meždu kihъ nasъ sodruženіe</i> 49b, Vat. Illir. 4

⁶¹ Kar. *ustroiti izvoli* 47a, Vat. Illir. 4 *stroiti račiši* 166a.

⁶² Usp. *dêlatelъ* (značenje *podupiratelj, štovatelj*) u *Rječniku crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*, svezak 17 (2010: 406).

⁶³ Gram. morf *-omu* potvrđen je i u *Karamanovu misalu* 47b (uopće u istočnoj/ruskoj novocsl. normi) te u Vat. Illir. 4 166b. Parčič u pismu od 5. srpnja 1869. Vatroslavu Jagiću piše *Što se forma tiče: Dativ na omu, mjesto umu (i iumu)* (usp. Jagić 1910: 295).

⁶⁴ Usp. Kar. *meždu dē`ēniem* 47b

⁶⁵ Vitacistički oblik govori u prilog očuvanju stcsl. norme, odnosno najstarijega jezičnog stanja. Usp. Vat. Illir. 4 *Avêla* 167a, Kar. *Avelê* 48b.

utêha 23b	cêlba 248b	<i>meju kihъ nasъ sdružbu</i> 167b
		U probnome otisku imenica <i>utêha</i> u skladu s hrvatskoglagoljskim spomenicima (Vat. Illir. 4 <i>utêha</i> 168c), u <i>Misalu</i> imenica <i>cêlba</i> prema Karamanu (<i>cêlba</i> 53b)

Iz pregleda nacrtanoga istraživanja može se zaključiti kako je Parčić zasigurno pošao od teksta *Vatikanskoga Illirico* 4, iako Tandarić drži da su kod devetnaestostoljetnih obnovitelja veći autoritet imali tiskani misali od rukopisnih (počevši s *Prvotiskom*). Značajne intervencije u tekstu učinjene su zbog sravnjivanja s latinskim izvornikom (prema tridentskoj reformi), a kako su se taj naputak već novocsl. misali (istočnoga ili *ruskoga* tipa) obvezali slijediti, Parčić je, kada je u pitanju odstupanje od izvornih i reprezentativnih hcsl. misala (primjer Vat. Illir. 4)⁶⁶, preuzimao ili varirao rješenja iz *Karamanova misala* 1741. Kod variranja do izražaja dolazi autorski doprinos – Parčićeva spremnost da kombinira rješenja kako bi pokušao pomiriti raznorodna načela nove jezične koncepcije: konzervativnost i funkcionalnost, razumljivost i sveslavenski identitet projekta. Iz procesa variranja, kao i ishodišnoga pomirivanja izvorne hcsl. i istočne/*ruske* novocsl. norme, proizlaze temeljne hipoteze ovoga doktorskoga rada – o eklektičnosti, artifičijelnosti i hiperkorektnosti Parčićeve koncepcije. Dodali bismo da se Tandarić u nacrtanome istraživanju oslonio na leksičku razinu analize, a već neki (novi) primjeri iz gornje tablice potvrđuju da se ista eklektična načela prepoznaju i prate na drugim jezičnim razinama – grafetičkoj, grafemičkoj (*vitacizam*), morfo(no)loškoj (gramatički morf za D jd. tvrde pridjevske deklinacije), sintaktičkoj (čuvanje imeničkih genitiva ili preoblikovanje u pridjeve). Ipak, valja se vratiti i nekim Jagićevim zaključcima i ponoviti kako Parčić nije slijepo slijedio latinski izvornik i Karamanov sigurnosni predložak, već je, kada je bilo moguće, tražio primjere prilagođavanja latinskim uzorima provedene već u izvornim hcsl. spomenicima (npr. imenica *dêlateli*). Tandarić naposljetku podsjeća da izvore kojima se Parčić u jezičnorestauracijskome procesu služio svakako treba tražiti i među spomenicima kanona starocrkvenoslavenskih spisa, onima koje je i sâm isticao kao svoje uzore (*Assemanijevo*, *Zografsko* i *Marijinsko evanđelje*). Tandarić, poput Jagića nekada, također ističe Parčićevu strogost u oblikovanju i provođenju novohcsl. norme, ali mu se s druge strane divi zbog ustrajnosti:

U vraćanju jezičnih osobina Parčić je postupao vrlo dosljedno i s jezičnog (filološkog) gledišta posve znanstveno, za knjigu praktične namjere dapače i

⁶⁶ Može se odabrati jedan spomenik kao reprezentativni primjer koji, uz više ili manje odstupanja, potvrđuje tekst Kanona u svim (izvornim) hcsl. misalima jer se taj tekst rijetko mijenjao.

preznanstveno. Ni u jednom, naime, pisanom spomeniku nije jezična norma tako dosljedno provedena. A ne zaboravimo da je Parčić u slavistici bio samouk!
(1993: 82)

Tandarićev opis jezika *Misala* D. A. Parčića za suvremenost je gotovo jednako značajan kao što je to bila Jagićeva kritika tijekom XX. stoljeća.⁶⁷ Ipak, znanstvenici izvan jezikoslovlja (konkretno izvan paleokroatistike) uglavnom nisu upoznati s rezultatima njegova istraživanja pa su iz svojih (povijesna, kulturološka, liturgijska) perspektiva nastavili inzistirati na pojednostavnjenoj konstrukciji o *obnovljenom hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku XIX. stoljeća*.

Vanjskojezičnopovijesna istraživanja Milice Lukić u tome su smislu vrlo značajna jer su spojila dosada izolirane discipline i rezultate njihovih istraživanja provedenih na istome korpusu (istočni novocsl. i hrvatski novocsl.) (2009: 149-914, 2010a: 283-292, 2010b: 75-107, 2012a: 317-337). Zahvaljujući njezinim istraživanjima književni znanstvenici, liturģičari i povjesničari danas ne pružaju paušalne opise jezika *Parčićeva misala*, a jezikoslovcima je omogućeno bolje razumijevanje kulturnopovijesnih (i književnih) okvira novije povijesti glagolizma, čijim je sastavnim dijelom i proces jezične obnove liturgijskih knjiga u XIX. stoljeću. Valja izdvojiti da je o jeziku *Parčićeva misala* isticala i sljedeće:

(...) *bjelodano [je] da se Parčić rukovodi načelom poštivanja tradicije s jedne i funkcionalnosti jezika najvažnije liturgijske knjige s druge strane: ona mora biti u skladu s vremenom, prilagođena suvremenomu čitatelju – riječ svetih tekstova mora postati živa riječ – Logos – Slovo.* (Lukić 2012a: 332)⁶⁸

Nakon Tandarića novu (i jedinu) iscrpnu analizu osobitosti leksika Muke po Mateju u *Parčićevu misalu* ponudili su Mateo Žagar i Antonija Zaradija Kiš. Istraživački korpus proširili su kanonskim spomenicima (stanje u *Assemanijevu evanđelistaru* XI. st, *Marijinskom evanđelju*, *Zografskom evanđelju* XI. st.) zadržavajući pritom kriterij primjernih hcsl. spomenika (stanje u *Vatikanskom Illirico* 4 s početka XIV. st. i stanje u *Prvotisku misala* iz 1483). Autori studije došli su do važnih zaključaka o prirodi rekonstruiranoga hrvatskog novocsl. jezika *Parčićeva misala*. S jedne su strane osnažili zaključke o nastavljanju prekinute srednjovjekovne hcsl. tradicije, a s druge su strane precizno ustvrdili da je riječ o početnoj fazi

⁶⁷ Anica Nazor, i ostali autori studija iz Zbornika radova sa znanstvenoga skupa *Život i djelo Dragutina Antuna Parčića* iz 1993. godine, ponavljaju da je riječ (...) o *obnovi hrvatskocrkvenoslavenskoga uz oslanjanje na staroslavensku i hrvatsku glagoljsku tradiciju, ali i na rusificirani Karamanov Misal iz 1741.* (Nazor 1993: 104).

⁶⁸ U suautorstvu s izv. prof. dr. sc. Milicom Lukić izloženi su i objavljeni noviji radovi o jezičnoj koncepciji D. A. Parčića i njegovim pomoćnim liturgijskim izdanjima (2014: 91-129, 2015: 53-85). Neka poglavlja ovoga doktorskog rada utemeljena su na rezultatima tih istraživanja (*O pravopisnoj (i pravogovornoj) te fonološkoj normi novocsl. jezika – Mali azbukvar za pravilno i jednolično čitanje glagoljice* (1894), *O Parčićevoj rukopisnoj novocsl. gramatici (morfološka norma)*).

hcsl. jezika, svojevrsnu konstruiranom povratku na početak redakcijskoga formiranja (zajednički, sveslavenski početak, tek s hrvatskim naznakama u XII. i XIII. stoljeću):⁶⁹

Očigledna je namjera da se prijevod Evanđelja vrati na zajednički, sveslavenski početak, tek s hrvatskim naznakama, dovoljno blagima da bi staroslavenska osnovica bila neprijeporna. To je zasigurno u vezi s nakanjenom namjerom ovoga misala, odnosno sa širom slavenskom/slavističkom koncepcijom liturgijskog jezika u drugoj polovici XIX. stoljeća. (Žagar, Zaradija Kiš 2007: 176, 2014: 194)

Još je jedan paleoslavistički/palekroatistički autoritet pisao o obnovljenu hrvatskom novocrkvenoslavenskom jeziku XIX. stoljeća, i to 1963. godine, ali se njegov stav razlikuje do dosada istaknutih. Josip Hamm u glasovitoj raspravi *Hrvatski tip crkvenoslavenskoga jezika* (1963: 43-67) ističe da u *Parčičevu misalu* i obnoviteljskim težnjama ćirilometodijanaca (u tzv. *četvrtom, novohrvatskom razdoblju*) vidi neplodotvoran pokušaj oživljavanja hrvatske redakcije XVI. stoljeća. Milica Lukić napominjala je kako Hamm ne prigovara Parčičevoj filološkoj kompetenciji, ali smatra da izostaje funkcionalni smisao vraćanja hrvatske redakcije u glagoljske liturgijske knjige (2012a: 333). Dodajemo kako je problematično i to što je Hamm vlastitim autoritetom ozakonio četvrto razdoblje hcsl. jezika kao ono koje se nadovezuje na hcsl. jezik XVI. stoljeća. Ta se znanstvena istina sada već ozbiljno upotpunila informacijama iz studija J. L. Tandarića i Matea Žagara, ali se konstrukcija i dalje prenosi.⁷⁰ S obzirom na identificirane nesrazmjere u ocjenama *Parčičeva misala* i hrvatskoga novocsl. jezika XIX. stoljeća, ali i napomene autora da tu neravnotežu izjednačiti može tek daljnje i dublje istraživanje jezika *Parčičeva misala*, domisalskih izdanja i pomoćnih priručnika, u ovome je radu oblikovana afirmativna hipoteza o prirodi hcsl. norme XIX. stoljeća. Usporedna jezična analiza (od grafetičke do leksičke razine) pokazat će može li se tvrdnja o povratku na početke redakcijskoga formiranja primijeniti na sve razine jezičnoga opisa *Misala* i hrvatskoga novocsl. jezika XIX. stoljeća u cjelini.

U prilog odabranoj temi doktorskoga rada ne ide samo bogata i iscrpna polazišna literatura, ipak s nekim *slabijim mjestima* – osobito u odnosu na jezične ocjene (npr. *Misal* kao nastavak zaustavljenoga *prirodnog* razvoja hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika XVI. stoljeća), nego i činjenica da su mnoga pitanja u vezi s jezikoslovnim stavovima i jezičnom praksom D. A. Parčića, kao i jezičnim uređenjem njegova *Misala*, ostala otvorena te pružaju prilike za daljna istraživanja. Josip Leonard Tandarić ponavljao je:

⁶⁹ Zanimljivo je da autori nove gramatike *Hrvatski crkvenoslavenski jezik* smatraju kako novocsl. norma XIX. stoljeća (posvjedočena u *Parčičevu misalu*) predstavlja povratak na *staru* hcsl. normu iz XIV–XVI. stoljeća (Gadžijeva i dr. 2014: 11).

⁷⁰ Podsjetimo se stava autora gramatike *Hrvatski crkvenoslavenski jezik* (2014: 11), ali i slovenske znanstvenice Vande Babič (2000: 55).

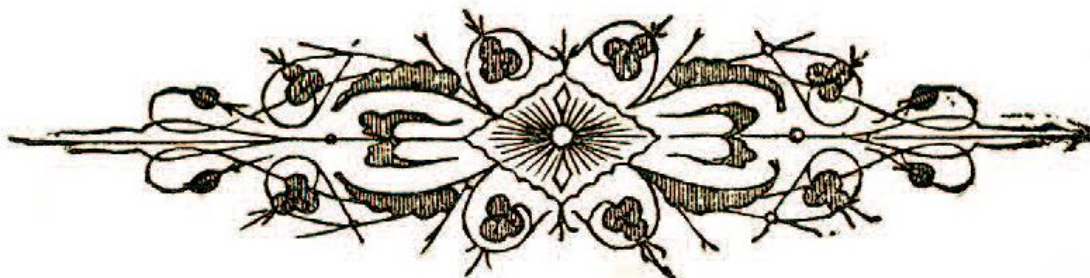
Nisu utvrđena načela koja su Parčića vodila pri odabiranju jezika i teksta za novi misal nakon više od dva i pol stoljeća uporabe rusificiranih litugijskih knjiga. Jedino se uvijek tvrdi da je u svojem radu polazio od najboljih hrvatskoglagoljskih rukopisa 14. stoljeća. (Tandarić 1993: 152)

Mateo Žagar i Antonija Zaradija Kiš 2014. godine na sličan način upozoravaju da je potrebno nastaviti s istraživanjem jezičnih osobitosti *Misala* na svim jezičnim razinama – od grafetičke do sintaktičke i leksičke:

Posebnu bi raspravu trebalo posvetiti grafetičkoj organizaciji teksta, jer u odnosu prema tradiciji, kao i u odnosu prema istodobnim inopismovnim tekstovima nosi mnogo posebnosti. (...) Redakcijske osobine na drugim razinama, ponajviše morfološkoj i leksičkoj, mogu se otkriti tek potanjim istraživanjem korpusa. (Žagar, Zaradija Kiš 2007: 175, 2014: 193)

Valja podsjetiti na to da je i Parčić hrvatski crkvenoslavenski jezik razlikovao od starocrkvenoslavenskoga (...) *uvadjanjem glasovnih preinaka, mjesto starijih poluglasa, i kadi tadi pojedinimi riečmi novijimi, mjesto predjašnjih zastarjela već značenja (...)*, dakle na grafemičkoj i leksičkoj razini. Sve su to informacije od kojih smo deduktivno krenuli u opis novocrkvenoslavenskih jezika od XVII. do XIX. (i XX) stoljeća, potom u analizu procesa jezičnoga planiranja i normiranja hrvatskoga novocsl. jezika u XIX. stoljeću i, napokon, u komparativnu jezičnu analizu *Misala* (1893). Od osobite je važnosti prepoznati percepciju (izvornoga) hcsl. jezika u tome vremenu, a cilj je ovoga rada, kako je uvodno istaknuto, učiniti djelatan napor u povezivanju vanjskih i unutarnjih jezičnih pogleda radi homogeniziranja jezične slike i usustavljivanja važnih saznanja o jezičnoj teoriji i praksi glasovitoga kulturnog i znanstvenog pokreta druge polovice XIX. stoljeća.

3. ISTOČNOSLAVENIZACIJA HRVATSKOGLAGOLJSKIH LITURGIJSKIH KNJIGA I POČECI OBNOVE HRVATSKOGA CRKVENOSLAVENSKOG JEZIKA U XIX. STOLJEĆU

3.1. Istočnoslavenizacija hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga – temeljne informacije

U temeljne je zadaće hrvatske *Cyryllomethodiane* kao znanosti i pokreta u XIX. stoljeću upisan ustrajan rad na obnovi crkvenoslavenskih (hrvatskih crkvenoslavenskih) liturgijskih knjiga i ćirilometodskih sveslavenskih kulturnih (ponajprije jezično-pismovnih) iskona, prepoznatih na našim prostorima u tisućgodišnjemu kontinuitetu nastajanja i očuvanja glagoljske baštine. Obnova je liturgijskih knjiga, među ostalim, bila potrebna i zbog činjenice da je, posredovanjem politike Svete Stolice i njezine Kongregacije za širenje vjere, otpočela istočnoslavenizacija liturgijskih knjiga kojom je, kako tradicionalna literatura ističe, *zaustavljen prirodan razvoj hrvatske redakcije staroslavenskoga jezika*⁷¹ (npr. *Misal* Rafaela Levakovića iz 1631, Ivana Paštrića iz 1706. i Matea Karamana iz 1741. godine). Tek isticanjem širih kulturno-povijesnih okolnosti i zbivanja u hrvatskome (i širem slavenskome) javnom životu XVII, XVIII. i osobito XIX. stoljeća, moguće je proniknuti u razumijevanje stvarne potrebe, povoda i opravdanja za objelodanjivanje *Misala* Dragutina Antuna Parčića 1893. godine, koji se s pravom u hrvatskoj filološkoj znanosti drži ispunjenjem temeljnih zadaća *Cyryllomethodiane*. Cilj je ovoga poglavlja iscrpnije predstaviti proces istočnoslavenizacije hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga i povezanost s procesom obnove ćirilometodske baštine u slavenskim zemljama u XIX. stoljeću, konkretno sa zadatkom obnove csl. jezika u liturgijskim knjigama. Istaknut će se raznovrsni poticaji, a time i

⁷¹ Sociolingvistika radije operira točnije određenim i jače omeđujućim pojmom jezičnoga varijeteta koji je povezan s izvanjezičnim čimbenicima negoli pojmom jezika u smislu jednoga autonomnoga, globalnog i monolitnog sustava. Novocrkvenoslavenski jezici/jezični varijeteti o kojima se raspravlja jesu hrvatski novocrkvenoslavenski i istočni/*ruski* novocrkvenoslavenski jezik. Prvi je zastupljen u hrvatskoglagoljskim liturgijskim knjigama XIX. i XX. stoljeća, a drugi u istim knjigama XVII. i XVIII. stoljeća. U tekstu rada označeni su i kraticama: hrvatski novocsl. jezik i istočni(*/ruski*) novocsl. jezik.

posljedična znakovitost, obnovi hrvatskoga tipa crkvenoslavenskoga jezika u liturgiji (i ćirilometodske baštine uopće) – s posebnim naglaskom na nejednak politički položaj istočnih i južnih Slavena (u okviru procesa formiranja modernih nacija, a koji se odrazio i na stupanj uređenosti norme csl. liturgijskoga jezika) te na njihovu temeljnu podijeljenost (pripadnost Zapadnoj i Istočnoj crkvi).

Bogoslužbene knjige napisane i otisnute glagoljicom u novocsl. razdoblju (od XVII. stoljeća) iz raznih su razloga živjele i životarile *potisnutim životom* (Bratulić 1995, Lukić, Pilj Tomić 2010b: 77). Jerko Fućak također ističe kako od XVI. do XVIII. stoljeća nastupa *opadanje staroslavenskoga bogoslužja* (1975: 99). Tomu je tako iz više razloga, a autor ih je organizirao oko nekoliko prijelomnih tema kao što su: odjek protestantizma i Tridentskoga sabora u slavenskim zemljama, biskupi stranci, nepoznavanje jezika i nedostatak bogoslužnih knjiga, politički protivnici. Razloge svakako valja tražiti i u procesu *rusifikacije* (*rutenizacije*, *ukrajinizacije*), odnosno *istočnoslavenizacije*⁷² hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga (Babić

⁷² Termin slovenske znanstvenice Vande Babić (2000). Inače je riječ o preciznome terminu jer su tim radom obuhvaćene liturgijske knjige i jezični priručnici koje su maloruski unijati rabili u Rimu pri uređenju liturgijskih knjiga (XVII. i XVIII. st.). Marijan Stojković (1930: 122) ističe kako su se u latinskim i talijanskim izvorima termini *Russo* i *Rutheno* ponekad rabili u istome značenju, a ponekad su se i razlikovali (usp. Rusi i Rusini, *li Moscoviti e Rutheni*, usp. Jelić 1906: 26). I M. Sović u latinskome predgovoru prijevodne gramatike Meletija Smotrickoga razlikuje Ruse Moskovskoga Carstva i Rutene (Rusine) Kraljevine Poljske, a tako se razlikuju i moskovski i rutenski jezik (također i *moskovska* odnosno *rutenska/ukrajinska/maloruska*, u tradicionalnoj literaturi, a nerijetko i danas samo *ruska*, inačica istočnoga novocsl. jezika). Imajući na umu da su se u procesu preinake hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga (XVII. i XVIII. st.) rabile knjige i gramatike maloruskih unijata, koji su unijom u Brest-Litovsku pridruženi Rimskoj crkvi, a želeći s druge strane zadržati razlikovnost prema terminu *ruski* (i njegovim izvedenicama), Vanda Babić promovira termin *istočnoslavenizacija* kao ispravniji od termina *rusifikacija* i/ili *rutenizacija*. Inače, historijski termin *Rus* od srednjega vijeka obuhvaća slavenska plemena čiji su potomci Rusi, Bjelorusi i Ukrajinci. Riječ je o nadnacionalnome pojmu koji je nadređen istočnim Slavenima. Poslije raspada Kijevske Rusi ubrzalo se formiranje triju istočnoslavenskih narodnosti – ruske, ukrajinske i bjeloruske. Od tradicionalnog naziva *Rusin* prvi su odustali Rusi koji se, unatrag nekoliko stoljeća, ne nazivaju imenicom *Rusi*, već pridjevom *ruskije* što je karakteristično za ugrofinske narode. Preci današnjih Ukrajinaca i Bjelorusa su se, i nakon raspada Kijevske Rusi, nastavili zvati *Rusinima*, o čemu pišu I. Višenski, M. Andreja, K. Zinovij, Z. Kopistenski, A. Kocak, F. Skorina. Do kraja XIX. stoljeća većina Ukrajinaca, kao i mnogi Bjelousi, nazivaju se *Rusinima*, a *свою бешеду руською* (usp. A. Duličenko 2006, E. Barić 2007, www.rusnak.info/slavomir_olejar.htm, pristupljeno 23. studenoga 2015), tj. svoj govor ruskim. Naziv *Rutenija* latinski je naziv za srednjovjekovnu državu *Kijevsku Rus'*. Nazivom se primarno označavala zapadna Ukrajina odnosno posljednje utjecajno Galičko-Volinjsko Kraljevstvo koje je imalo snažne veze sa zapadnim dinastijama i Rimom (Vatikanom). U Ukrajini i Bjelorusiji naziv *Rutenija* smatraju vlastitim povijesnim imenom. Nakon pada Kijevske Rusi i stvaranja Poljsko-Litavske Unije (1569) te teritorijalnog razjedinjavanja Ukrajine i Bjelorusije, naziv se koristio za obje države podjednako. Nakon formiranja Ruskoga Carstva 1721. godine – kada Bjelorusija (*Bijela Rus*, *Bjelarus*) dobiva današnje ime, a Ukrajina se tumači kao *Malorusija* (ili *Mala Rus*; termin *Mali* u biti se odnosi na središte ili maticu) – naziv *Rutenija* sve rjeđe se koristi. Naziv *Rutenija* nikada se nije odnosio na današnju Rusiju koja je u kasnome srednjem vijeku bila poznata kao Moskovija ili Moskovsko Carstvo. *Rutenskim* (*rusinskim*) jezikom na našem se području zove jezik Ukrajinaca i Bjelorusa XVI, XVII. i XVIII. stoljeća. Poljaci i danas ruski jezik zovu *rosyjski*, a jezik Ukrajinaca i Bjelorusa *ruski* (Sgambati 1983: 106). Malorusija je pak u srednjemu vijeku podrazumijevala današnju zapadnu Ukrajinu, prostor koji je u kasnome srednjem vijeku otpao od ruskih zemalja, ali su ga zapadni vladari i dalje nazivali Malorusijom. U XVII. i XVIII. st. naslovna je titula ruskih careva: *vladar sve Rusi: Velike, Male i Bijeje* (Rusije, Malorusije i Bjelorusije). U kasnome XIX. st. geografski se pojam Malorusije proširio na prostore koje znatnim dijelom zauzima današnja Ukrajina.

2000: 36-38) koji nastupa u prvim desetljećima XVII. stoljeća kada je u Rimu osnovana Kongregacija za širenje vjere (1622). Etapa istočnoslavenizacije liturgijskih knjiga jedna je od razvojnih etapa fenomena hrvatskoga glagoljaštva i glagolizma.⁷³ Još od Vatroslava Jagića (1867, 1913) preko Vjekoslava Štefanića (1971: 13-30) do Eduarda Hercigonje (2004: 57-112) i Stjepana Damjanovića (2012) prepoznaju se razvojne etape glagoljaštva i glagolizma. Vodeći su naši filolozi druge polovice XIX. i XX. stoljeća složni u ocjenama o razdoblju rusifikacije/istočnoslavenizacije liturgijskih knjiga kao dobu stagnacije i opadanja glagoljaštva i glagolizma (makar u odnosu na hrvatski crkvenoslavenski jezik i njegov *organski razvoj* koji je *simbolično* zaustavljen posljednjim lokalnim izdanjem *Brozićeva brevijara* 1561. godine, usp. Damjanović 2012: 43). Vatroslav Jagić (1913) razlikuje pet temeljnih razvojnih razdoblja glagolizma. Prvo razdoblje obuhvaća sve vrijeme od prvih pojava glagolizma u hrvatskim krajevima do godine 1248. kada je papa Inocent IV. na molbu senjskoga biskupa Filipa dopustio da se po starome običaju upotrebljava *slovenski jezik glagolskog pisma kod sv. mise i druge službe Božje*. Drugo razdoblje obuhvaća XIII, XIV. i XV. stoljeće – sve do početka tiskanja glagoljskih knjiga, dakle od 1248. do 1483. godine, kada je izišlo prvo tiskano izdanje glagoljskoga *Misala*. Treće razdoblje zauzet će kraj XV, cijelo XVI. i prvu trećinu XVII. stoljeća, od godine 1483. do 1630, kada je po nalogu Rima Rafael Levaković počeo raditi na reformi glagoljskih knjiga, napose *Misala* i *Brevijara*. Četvrto razdoblje predstavlja upravo početak Levakovićeva djelovanja na izdavanju i uređivanju liturgijskih knjiga prema istočnoslaveniziranim uzorima. Svojevrsan vrhunac te djelatnosti predstavljaju Karamanove liturgijske knjige koje *izazvaše živahnu polemiku i narodnu reakciju, ali bez uspjeha*. To se razdoblje proteže od 1631. do potkraj XVIII. stoljeća. Peto razdoblje traje tijekom XVIII. i čitavog XIX. stoljeća, a vrijeme je preporoda *glagolskog pitanja u slovenskoj nauci*, na kojem su radili mnogi slavenski i domaći

Svi narodi dakle proizišli iz matične Kijevske Rusi, ovisno o vremenu i teritoriju, zvat će se drugačije (sami sebe i jedni druge), ali u osnovi imena uvijek je korijen *Rus*, latiniziran ili kako drugačije prilagođen, za Rusine primjerice i mađariziran: *Rusin*, *Rusnak*, *Karpatorus*, *Ugrorus*, s razlikom što je *Karpatorus* teritorijalno-etnonimski naziv, a *Ugrorus* državno-teritorijalno-etnonimski naziv (usp. Barić 2007: 79).

⁷³ *Glagoljaštvo* kao zbirni pojam obuhvaća raznovrsne aspekte hrvatske kulture povezane s glagoljičnim pismom – hrvatskoglagoljske epigrafske spomenike, glagoljaše – svećenike, prezbitere koji liturgiju služe na crkvenoslavenskome jeziku i na glagoljici, širenje pravnih i beletrističkih tekstova, hrvatski glagoljski tisak i drugo. *Glagolizam* je u svojem sažetom određenju shvaćen kao ideološki orijentir glagoljaštva, otpor stranomu civilizacijskom utjecaju kada se taj očitovao kao težnja za duhovnom i kulturnom nadmoći nad domaćom tradicijom, a prema definicijama koje su u hrvatskoj paleoslavističkoj znanosti, oslanjajući se na ranija istraživanja i definiranja toga fenomena Josipa Hamma i Vatroslava Jagića, usustavili Eduard Hercigonja i Josip Bratulić. Usp. E. Hercigonja, *Glagolizam i glagoljaštvo*, u: Hrvatska i Europa, sv. I, HAZU, Zagreb 1997; J. Bratulić, *Glagolizam i glagoljaštvo*, u: Drugi Hercigonjin zbornik, urednik S. Damjanović, Zagreb 2006; J. Bratulić, *Glagoljaštvo i glagolizam u crkvenom i društvenom životu Hrvata i Slovenaca*, http://www.matica.hr/Kolo/kolo2009_3.nsf/AllWebDocs/Glagoljaštvo_i_glagolizam_u_crkvenom_i_drustveno_m_zivotu_Hrvata_i_Slovenaca (pristupljeno 5. srpnja 2015).

naučenjaci te je napokon taj preporod urodio novim izdanjem *Misala* 1893. godine. S obzirom na to da je razdoblje istočnoslavenizacije u izravnoj vezi s razdobljem devetnaestostoljetnoga procesa obnove crkvenoslavenskoga bogoslužja, jasno je da će se poglavlja našega rada koncentrirati oko zrelijih, posljednjih etapa razvoja glagoljaštva i glagolizma. Njima se i inače u hrvatskoj slavistici (iznimka su posljednja desetljeća, usp. Tandarić 1993, Damjanović 1991, 1995, 2012, Lukić 2010a, 2010b i dr.) posvećivalo manje istraživačke pažnje, a još je Vjekoslav Štefanić isticao kako je riječ o razdoblju koje je obilježeno djelovanjem hrvatskih protestanata s jedne strane i unionističkim djelovanjem Katoličke crkve s druge strane. Glagolizam je u tome dobu, ističe Štefanić (1971: 15), pasivan i pod pritiskom Rima pa se prihvaćanjem rusifikacije književnoga jezika u liturgiji posve zaustavlja domaća tradicija. I Eduard Hercigonja (2000: 174-176) donosi kronološku strukturu hrvatskoga glagoljaštva pa razlikuje prvo razdoblje (od kraja IX. do 30-ih godina XVI. stoljeća) i drugo razdoblje (od 30-ih godina XVI. stoljeća do početka XIX. stoljeća), koje naziva *vremenom silaska*. Naš je zadatak skicirati vanjsku (unionistička politika Sv. Stolice, centralizacija liturgijskoga tiska, imenovanje odbora i komisija za uređenje liturgijskih knjiga, dinamika objelodanjivanja novih knjiga, odjeci u hrvatskim glagoljaškim župama) i unutarnju strukturu procesa istočnoslavenizacije liturgijskih knjiga (jezično planiranje i jezična politika, istočnoslavenizirane gramatike kao prvi normativni priručnici crkvenoslavenskoga jezika pri Rimu, pravopisna i jezična komisija, napredovanje istočne/*ruske* novocsl. recenzije), dovesti ga u suodnos s procesom uređivanja i objelodanjivanja novih knjiga u XIX. stoljeću po obnovljenoj hcsl. recenziji (Milica Lukić ističe kako razdoblje silaska i opadanja glagoljaštva u tome vremenu nije uvjetovano samo nedostatkom glagoljskih liturgijskih knjiga već i nefunkcionalnošću postojećih, usp. 2010b: 77). Suodnos je ipak definiran i težnjom za jedinstvom Istočne i Zapadne crkve u okviru *Cyrrillomethodiane* kao pokreta⁷⁴ te prilagođenošću istočnih novocsl. prijevodnih izdanja normiranim latinskim uzorima (Vulgata) – tako da isti ne može počivati tek na odstupanju i suprotnostima, a ocjene filologa o *kulturocidnom* razdoblju istočnoslavenizacije koje smjenjuje preporodno hrvatskoglagoljsko XIX. stoljeće danas se drže pretjeranima, točnije korisnijim se čini uspostaviti problemski

⁷⁴ Milica Lukić ističe kako je vatikanski Zbor za širenje vjere ustanova koja postupa u skladu s idejom o crkvenome jedinstvu između Katoličke i Pravoslavne crkve. Nakon što su se *Brestovskom unijom* Kijev i sva Rutenija sjedinili s Rimom, hrvatske glagoljske liturgijske knjige postale su sredstvo kojim se ima postići kohezija među raskoljenim Slavenima, tim više što su istočni novocsl. jezik rabili i novopridošli ukrajinski grkokatolici (u Poljskoj i u Ukrajini), držeći ga *pravim liturgijskim jezikom* (2010b: 79-80). Formalna dopusnica za uporabu nelatinskoga jezika u liturgiji izrečena je još 1215. godine na Lateranskom koncilu (zaključci IX. kanona IV. Lateranskog sabora osvjedočeni su reskriptima pape Inocenta IV. senjskom biskupu Filipu 1248. i krčkom biskupu za omišaljske benediktince 1252, usp. Žagar 2009: 165), a četiri stoljeća kasnije ideja jedinstva Crkava, ostvarena novim liturgijskim jezikom, postala je zaštitnim znakom Rima i djelovanja Kongregacije.

pristup posljednjim etapama razvoja glagoljaštva i glagolizma, čemu bi i poglavlja ovoga rada mogla pridonijeti.

Stvarnosti hrvatskoga jezika u cjelini danas se pribraja i etapa književnoga istočnoslavenskoga liturgijskog jezika, uz poticaj Rima da isusovci hrvatskim književnim jezikom – *ilirskim, slovinskim*⁷⁵ – izdaju gramatiku (Bartol Kašić 1604) i druga temeljna djela za ustanove poput Ilirskoga kolegija, koji je Družba Isusova osnovala još 1580. u Loretu, te Akademije ilirskoga jezika, osnovane 1599. u rimskome isusovačkom kolegiju. Treća knjiga *Povijesti hrvatskoga jezika: 17. i 18. stoljeće* (2013) usporedo i ravnopravno sup(r)o(t)stavlja djelovanju Bartola Kašića rad Franje Glavinića (1585-1652)⁷⁶, bosanskoga franjevca, na uređivanju glagoljskih liturgijskih knjiga u skladu sa zaključcima Tridentskoga sabora (1545-1563).⁷⁷ Rimskom centralizacijom hrvatskoglagoljskoga tiska (u nadležnosti Zbora za širenje vjere) posao uređenja glagoljskih knjiga povjeren je, na Glavinićevu preporuku, Rafaelu Levakoviću (1590-1650), također franjevcu i učeniku Glavinićevu, koji se u Rimu uklanja crkvenim vlastima i odluci da se u hrvatskoglagoljske knjige uvede *ruska redakcija* starocrkvenoslavenskoga jezika kako bi se prije i lakše moglo utjecati na pravoslavne vjernike među Slavenima. Njegovim rimskim *Misalom* iz 1631. i *Brevijarom* iz 1648. te popratnim izdanjima započinje proces istočnoslavenizacije liturgijskih knjiga koji poznaje nekoliko faza. Poznato je i to da je proces slijedio određenu normu (grafija i jezik) s kojom je hrvatsko glagoljaško svećenstvo bilo malo upoznato, a koja se temelji se na gramatikama Lavrentija

⁷⁵ Bartol Kašić (Cassius, Cassio) hrvatski je pisac i jezikoslovac (Pag, 15. VIII. 1575. – Rim, 28. XII. 1650). Školovao se u Pagu, u Ilirskome kolegiju u Loretu te u isusovačkome Rimskom kolegiju. U isusovački je red stupio 1595, a zaređen je 1606. Bio je učitelj, propovjednik i ispovjednik u Rimu, Dubrovniku i Loretu te kao isusovački misionar u službi katoličke obnove proputovao balkanske zemlje pod osmanskom vlašću. Kašićevo je djelo kamen međaš u povijesti hrvatskoga književnog jezika i religijske kulture. Za potrebe Akademije ilirskoga jezika u Rimu po naredbi generala isusovačkoga reda napisao je na latinskome prvu gramatiku hrvatsku jezika *Temelji ilirskoga jezika u dvije knjige (Institutionum linguae illyricae libri duo, 1604, prijevod na hrvatski 2002)*. Od liturgijskih djela najznačajnija su *Vandolja i pištule istomačene iz Misala rimskoga u jezik dubrovački* (1641, 1787, 1841) te prvi potpuni prijevod obrednika na hrvatski jezik *Ritual rimski (Rituale romanum, 1640, pretisak 1993)*, koji je u sedam izdanja bio u uporabi u štokavskim i čakavskim krajevima sve do 1929. U rukopisu je ostao prijevod cijeloga *Svetoga pisma* jer je u Rimu bilo spriječeno njegovo tiskanje (objavljen 1999). Od gramatike do prijevoda *Svetoga pisma* oblikovao se Kašićev dijalektno stiliziran književni jezik – od čakavsko-štokavske prema štokavskoj ikavsko-jekavskoj stilizaciji. Izborom štokavštine, za koju je, putujući po hrvatskim krajevima, znao da je najproširenija, uređenjem slovopisa te opisom jezičnoga ustrojstva odredio je smjer standardizacije hrvatskoga jezika i priskrbio si ime *oca hrvatske gramatike*. Usp. <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=30775> (pristupljeno 23. studenoga 2015).

⁷⁶ Glavinić je, idući stopama hrvatskih protestanata čiji jezik hvali, držao da bi trebalo slično učiniti kao i oni u Urachu kad su prijevod *Novoga testamenta* povjerili timu stručnjaka iz nekoliko regija (Dalmacija, Hrvatska, Istra). Stoga je predlagao da se u Rimu kod prevođenja hrvatskih liturgijskih knjiga uključi veći broj osoba iz raznih hrvatskih krajeva, što bi značilo, s jezične strane, naslanjanje na narodni govor (usp. Katičić 2013a: 19). Dakle, da su bile provedene njegove ideje, liturgijske bi knjige u XVII. stoljeću, tiskane glagoljicom, bile kroatizirane, a ne rusificirane.

⁷⁷ Poznato je da je Glavinić planirao liturgijske knjige urediti prema štokavskoj stilizaciji, slijedeći književnojezičnu koncepciju Bartola Kašića. Na Trsatu je htio izdavati hrvatskoglagoljske liturgijske knjige u obnovljenu *slovinskom jeziku*, ali mu je djelovanje spriječeno, kao i protestantskim i svim drugim tiskarama, u Rimu – i to prema nalogu najviših crkvenih vlasti i politici novoosnovanoga Zbora za širenje vjere.

Zizanija 1596. i Meletija Smotrickoga 1619).⁷⁸ To isto tako znači da su bila potrebna i pomoćna liturgijska izdanja za ovladavanje novim pravopisnim i jezičnim pravilima, ponajprije bukvari: Levakovićev *Bukvar* u trima izdanjima (1629, 1693. te 1763. pod uredništvom Antuna Juranića), Karamanov *Bukvar slavenskij pismeny Veličajšago Učitelja B. Jeronima Stridonskago Napečatan. V Rime; Tipom Svetoga Sobora ot razmnoženija Very* u dvama izdanjima (1739. i 1753). Izdana je potom i mrtvačka misa u dvama izdanjima Ivana Paštrića: *Misse za umervšie samo iz missala rimskoga izvadjene svojim zakonom kako se v isti služi. Za službu i način svih crikav (!), Romae, Anno 1707.* te izdanje iz 1767. godine (za tisak priredio o. A. Juranić, usp. Strohal 1912: 38, Bolonić 1980: 23, Lukić, Pilj-Tomić 2010b: 78), a tu su i *Molitvi Prežde, i poslije Misse glagolimija, iz Messala Romeskago, Injehže mjest izvedene, ninježe iz latinskoga na Slavinski jezik privedene* iz 1765. godine. Radoslav Katičić u uvodnoj studiji spomenute treće knjige *Povijesti hrvatskoga jezika* ističe kako je taj proces označio kraj žive, autentične tradicije hrvatske ćirilometodske liturgije i toliko oštetio utjecaj hrvatskih glagoljaša da, i jednom kada im je povraćena moć krajem XIX. stoljeća, nisu više ni na koji način mogli utjecati na standardizaciju hrvatskoga jezika, koja je pošla sasvim drugim putem (2013a: 19-20). Mateo Žagar (2013b: 343-344) napominje kako je Rim djelovao politički jasno i precizno – adute hrvatske srednjovjekovne tropismenosti i trojezičnosti obilato je koristio i u novome vijeku, dobu protureformacije u kojemu je, s jedne strane, potaknuo razvoj hrvatskoga književnog jezika i latinice (domaće pismenosti) kako bi umanjio protestantski utjecaj i Crkvu otvorio puku, a s druge pak strane Rim je računao i s glagoljicom (preko tisućgodišnjega kontinuiteta hrvatskoga glagoljaštva) pa je dopustio tiskanje novih knjiga, ali tako što će im istočna/ruska novocsl. recenzija omogućiti proboj na istok, sve do Moskve. I treće, Rim je ćirilici dopustio da nastavi živjeti u tekstovima nižih funkcionalnih registara (crkvenim priručnicima i sl.), osobito na bosanskome području. Ponovimo, izdanjem *Misala* iz 1631. godine, i 17 godina kasnije *Brevijara* (1648), započela je prva etapa *rusifikacije* (hrvatskih) liturgijskih knjiga obilježena, još uvijek, visokim stupnjem prepoznatljivosti – i jezične i tekstološke – hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika (usp. Lukić, Pilj-Tomić 2010b: 78). Fućak napominje kako proces istočnoslavenizacije nije otpočeo bez dugotrajnih i često mukotrpnih diplomatskih, biskupskih, sinodalnih intervencija, pokušaja, dogovora, priprava, u kojima su od 1614. živo sudjelovali Ivan Tomko Mrnavić i Franjo Glavinić. U svim se tim pripravnim postupcima osobito osjećala živa potreba da se *Misal* i *Brevijar* usklade s tridentskima (1975: 110-111). Dogovori su bili otežani suprotstavljenim

⁷⁸ *Gramatika Slovenska s'veršennago iskustva osmi častij slova i inych nuždnych Lavrentia Zizania* (Vilno 1596), *Gramatiki Slavenskija pravilnoe sintagma Meletia Smotrickog* (Jevje blizu Vilna 1619).

stavovima u vezi s jezikom, odnosno crkvenoslavenskom redakcijom koju valja odabrati. Franjo Glavinić i Ivan Tomko Mrnavić predlagali su da to pitanje riješi komisija predstavnika svih krajeva: Hrvatske, Dalmacije, Liburnije, Istre, Bosne, Makedonije i Srbije, kako su to s izvrsnim uspjehom učinili ranije hrvatski protestanti u Tübingenu. Godine 1595. u Rimu je sklopljena i 1596. u Brestu potvrđena Brestovska unija kojom su Kijev i sva Rutenija sjedinjeni s Rimokatoličkom crkvom.⁷⁹ Tada je započelo živo komuniciranje Rima i Rusije. Nešto nakon toga osnovana je 1622. Kongregacija (Zbor) za širenje vjere (Congregatio de Propaganda fide), s ciljem širenja katolicizma i ostvarivanja jedinstva s cijelim Istokom. Već smo istaknuli da je jezik kao kohezivan element tu odmah zauzeo ključnu ulogu. Franjo Glavinić prefektu Propagande 11. siječnja 1626. piše kako se ilirskim ili slavenskim jezikom slavi misa, govori oficij i dijele sakramenti djelomično po Dalmaciji, Hrvatskoj, Slavoniji, Liburniji, otocima i primorskim mjestima Jadrana, a u potpunosti u cijelome Vinodolu. U drugome pismu 10. travnja iste godine piše da ne bježi od naporna posla reformiranja crkvenoslavenskih knjiga, ali napominje da su mu za taj posao potrebna tri pomagača: Hrvat, Liburnjanin, Istranin ili Slovenac. Ivan Tomko Mrnavić u pismu Propagandi iste godine piše kako bi to mogla biti i četiri savjetnika: Dalmatinac, Bosanac, Makedonac i Srbin. Izboru istočne/ruske novocsl. recenzije umjesto hrvatske presudilo je nekoliko temeljnih čimbenika: praktični razlozi ("nedovoljno učeni Hrvati", "obrazovaniji Ruteni" – u komisiji za reviziju i izdavanje novih liturgijskih knjiga svi su članovi bili Ukrajinci koji su smatrali da je jezik ukrajinskih liturgijskih knjiga najpravičniji), dogmatsko-ekleziološki (napuštanje knjiga koje su pravoslavci dobivali iz Rusije), politički i dr. Odobrenjem *Levakovićeve misala* ostali su crkvenoslavenski misali dakako postali zabranjeni.⁸⁰ Josip Tandarić tvrdi da sâm Levaković nije voljno sudjelovao u tome procesu (usp. Jagić 1913: 49), nego su ga odredili predvodnici recenzijskoga odbora, korektori *Misala* (Hrvat Grozdek) i *Brevijara* (M. Terlecki), ukrajinski grkokatolici. Na početku *Brevijara* stoje Levakovićeve riječi: *Азъ сотвориъ єко повелєно ми бистъ: а удобнєє бєше мнє обѣимъ єзикомъ нашимъ писати*. Papa Urban VIII. i Inocencije X. odobrili su Levakovićeve izdanja, a sve starije knjige proglasili su nevažećima. Jagić napominje (1913: 49) kako je to za crkveni jezik bilo pogubno ne samo zbog unosa ruskoslavenskih jezičnih elemenata nego i zbog njihova neravnomjerna rasporeda u izdanjima

⁷⁹ Obnova crkvenoga jedinstva (Brestovska unija) postignuta je 23. prosinca 1595. kada su se predstavnici Kijevske metropolije (današnja Ukrajina) susreli s papom Klementom VIII. u vatikanskoj bazilici izrazivši želju za punim jedinstvom svoje Crkve s Petrovim nasljednikom. Ispovijed katoličke vjere i čin ujedinjenja potpisan je u Rimu 1595, a ratificiran 7. listopada 1596. u Brestu.

⁸⁰ Upozorimo – Propaganda se 1627, na temelju prijedloga Franje Glavinića, Ivana Tomka Mrnavića i Rafaela Levakovića, odlučuje da jezik bude hrvatski crkvenoslavenski (uz osvježanja i autorske izmjene, zapravo na tragu Kožičićevih načela; Levaković se, podsjetimo, oslanjao na rješenja iz *Kožičićeva misala*, usp. Hoško, Kovačić 2003: 165-201, Žagar 2015: 236).

Misala (1631) i *Brevijara* (1688). Iz tih se dvaju izdanja nije mogla okupiti slika jedinstva, a eventualna gramatika koja bi se imala napisati prema tim izdanjima, nije bila ostvariva. Sve istaknuto odjeknulo je velikim neprihvatanjem novih knjiga među svećenstvom i pukom. Potvrđuje se to u Istri, na otocima i drugdje po Dalmaciji. Nešto su lakše prihvaćene u primorskoj Hrvatskoj (Senjska biskupija), ali je i ondje bilo otpora. Naši su biskupi počeli otvarati latinske škole za djecu po župama (primjer senjsko-modruškoga biskupa Petra Marianija 1654) i zanemarivati crkvenoslavensko bogoslužje. Kako se prvo izdanje *Levakovićeva misala* i *brevijara* rasprodalo, godine 1688. izlazi pod uredništvom Ivana Paštrića u Rimu novo izdanje *Brevijara* s već istaknutim dodacima, a početkom XVIII. stoljeća bio je još jednom otisnut *Misal* (1706). Tako u XVIII. stoljeću započinje druga etapa istočnoslavenizacije liturgijskih knjiga, i to s *Paštrićevim brevijarom* (1688) i *misalom* (1706). Ivan Golub (1988: 219-228) napominje kako Paštrić počinje kao pedesetogodišnjak (ugledni poznavatelj biblijskih jezika – hebrejskoga, latinskoga i grčkog) 1686. godine, po nalogu Kongregacije za širenje vjere, raditi na redigiranju glagoljskoga *Brevijara* i *Misala*. Tom prilikom izrađuje i sumu glagoljaštva: *De Missalis, Breuiarii Illyrici Romani et similium diuinorum officiorum origine, caractere, continuatione, scriptione, impressione, usu et locis, ac modo intelligendi scripta, et impressa, officiaque noua uertendi*. Djelo je ostalo u rukopisu, no danas je izgubljeno (postoji nepotpun prijepis). U priređivanju glagoljskih liturgijskih knjiga Paštrić ide već utrtim putem *rusifikacije* i odbacuje glasove koji su se javljali kao potvrda čistoga govornoga hrvatskog jezika u liturgiji.

Djelovanjem barskoga pa zadarskog nadbiskupa Vincencija Zmajevića osniva se sjemenište za svećenike glagoljaše koji će se sustavno obrazovati u pitanjima jezika i pisma slavenske službe Božje. Riječ je o internatu *Seminarium Zmajoillyricum* osnovanome u Zadru 1727. godine. God. 1748. nadbiskup Mateo Karaman ponovno je otvorio Zavod te mu dao statut s vrlo važnim podatkom o nužnosti učenja glagoljice i ćirilice te crkvenoslavenskoga jezika. Sve to upućuje na osvježen interes za glagoljskom knjigom, a onda i na vrhunac istočnoslavenizacije koji je nastupio u Karamanovim izdanjima liturgijskih knjiga. Boraveći kao misionar među Slavenima grkokatolicima te u Rusiji, surađujući s Matom Sovićem (rođenim u Petrogradu⁸¹), vratio se u Dalmaciju uvjeren kako je crkveni jezik ruske redakcije pravi oblik crkvenoslavenskoga književnog jezika. Četvrto izdanje *Misala* stoga je još radikalnije istočnoslavenizirano u izdanju Matea Karamana (uz cetskoga svećenika Matu

⁸¹ Rodio se u Petrogradu (preminuo 1774. u Osoru), a otac mu je bio Cresanin koji je služio na brodogradilištu Petra Velikoga. Po očevoj smrti za njega je skrbio Matija Zmajević, tada načelnik ruskih brodova, i omogućio mu obrazovanje, a kada je Matija preminuo, Sović se s Karamanom vratio u domovinu (usp. Bratulić 1995: 142).

Sovića), a izišlo je isto tako u tiskari Propagande u Rimu 1741.⁸² Uvjeran da slavenski književni jezik jest ruski, toliko je *rusificirao Misal* i *Brevijar* da bi ga danas trebalo spominjati više u ruskoj nego u hrvatskoj književnosti – tvrdi Cronia (1925: 22, usp. Fućak 1975). Prema tome, razdoblje pune istočnoslavenizacije vrhunac doseže s *Karamanovim misalom* iz 1741. i *brevijarom* koji izlazi nakon njegove smrti 1791. godine (urednici Petar Gocinić (Galzinja) i o. Antun Juranić). Karamanovo je izdanje *Misala* izazvalo polemiku s dubrovačkim svećenikom Stjepanom Rusićem (Roza), ali ne toliko zbog *ruskog oblika crkvenog jezika*, koliko zbog načelnoga protivljenja crkvenomu jeziku koji je Rusić htio zamijeniti narodnim jezikom oslanjajući se na izdanja lekcionara na narodnome jeziku kojih je već tada bilo poviše (Bernardin, Zborovčić, Kašić, Bandulavić i dr.) (usp. Jagić 1913: 49-50, Fućak 1975: 120-122). Njihova polemika vrlo je vrijedna jer bilježi jasno razvijenu svijest o razlikama crkvenoga, književnog jezika i narodnoga, govornog jezika (*lingua litteralis* i *lingua vulgaris*) koja se polarizira upravo zbog istočne/*ruske* novocsl. recenzije u hrvatskim glagoljskim knjigama.⁸³ S obzirom na to da je riječ o novocrkvenoslavenskome razdoblju,

⁸² Mateo Karaman bio je splitski duhovnik i pisac, a kasnije i zadarski nadbiskup (Split, 6. VI. 1700. – Zadar, 7. V. 1771). Školovao se u splitskome sjemeništu, a doktorirao je filozofiju i teologiju. Od 1724. do 1731. djelovao je kod zadarskoga nadbiskupa Vicka Zmajevića kao profesor u zadarskome sjemeništu. Od 1732. do 1737. na Zmajevićev nagovor odlazi misionariti u Rusiju kao kapelan njegova brata, ruskoga admirala Matije Zmajevića. Ondje je učio crkvenoslavenski liturgijski jezik. Zboru za širenje vjere podnio je tri izvještaja o stanju u Rusiji i pitanju crkvene unije (*O ilirskom svećenstvu – De clero Illyrico*, 1741). U Rimu je od 1738. predavao crkvenoslavenski jezik, a Zbor ga je imenovao priređivačem novog izdanja glagoljskoga *Misala* (*Misal' rimskij slavenskim jazykom*, 1741); objavio je također *Bukvar slavenskij* (1739, 1753, 1763), tiskan uspredno glagoljičnim i ćirilničnim slovima. Godine 1742. postao je osorskim biskupom, a nakon smrti Vicka Zmajevića 1745. zadarskim nadbiskupom. Uvjeran da crkvenoslavenski jezik ruske redakcije treba biti književni jezik južnih Slavena, poduzeo je bitne korake u njegovu normiranju – napisao je gramatiku (rukopis), nekoliko znanstvenih rasprava, *rusificirao* jezik *Misala*, a 1748. otvorio u Zadru i sjemenište za školovanje glagoljskoga svećenstva (nazvano Zmajevićevim jer ga je osnovao V. Zmajević 1729). Pisao je o slavenskome bogoslužju, njegovu pismu i jeziku (*Istovjetnost književnoga slavenskoga jezika – Identità della lingua litterale Slava*, 1753) te time utjecao na papinu zabranu (1754) narodnoga jezika u crkvama na račun crkvenoslavenskoga istočne/*ruske* recenzije. Usp. <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=9731> (pristupljeno 23. studenoga 2015), Japundžić 1961, 1995.

⁸³ Rusić je *Karamanov misal* podvrgnuo kritici u spisu *Annotazione in ordine alla versione detta Slava del Messale Romano stampato in Roma l'anno 1741*. (izvornika nema očuvana, ostao je samo prijepis u Karamanovu odgovoru). Ne piše o rusifikaciji jer različite recenzije starocrkvenoslavenskoga jezika u metajezičnome i metodološkome smislu nisu bile do kraja osviještene, ali izriječno tvrdi da glagoljski prevoditelj u svojem prijevodu *Rimskoga misala* preinačuje čitanja, evanđelja, psalme, a tako i narječje spomenutoga *ćirilovskog* prijevoda (*Slavo litterale*). Takvo je djelovanje protiv nakane pape Ivana VIII. i njegova dokumenta *Industriae tuae* 880. Slabim povijesnim i nevještim filološkim argumentima Rusić je uspio dokazati da je izmijenjen jezik kakav je papa odobrio. Pederin (1987: 102-123) ne sudi tako oštro o Rusiću (pravim imenom vjerojatno Stijepo Ružić) te ističe da je njegov spis prva kritika prevođenja te da je važan za određivanje razvojne razine hrvatske filologije u XVIII. stoljeću. Također, Pederin je predstavio moguće Rusićev autograf iz *Spisa obitelji Karaman* u Državnome arhivu u Zadru. Rusićev termin *kvarenje jezika* za Pederina bi bio u vezi s poredbenopovijesnim jezikoslovljem, a oblikovan je 70 godina prije F. Boppa. Nadalje, smatrao je kako crkvenoslavenski pogoduje krivovjermim predodžbama (npr. odnos riječi *crijevo* i *utroba* prema lat. *uterus* i sl.). Preinake koje prekoračuju papinska odobrenja napravio je već *glagoljski prevodilac misala prije Karamana* (usp. Levaković, Paštrić), ali osobito teške sâm Karaman, ističe Rusić. Karaman se od optužbi i kritika obranio spisom iz 1753. *Identità della lingua litterale Slava e necessità di conservarla ne libri Sacri*. Povijesno je precizniji i filološki obrazovan te s jasnom argumentacijom, a sve u službi dokazivanja potrebe za modificiranjem liturgijskoga jezika (koji mora

vremenu u kojem se csl. jezični varijeteti javljaju u određenoj sredini usporedo s književnim jezikom kojemu je osnova "domaći" idiom (kod Hrvata od XVI. stoljeća, usp. Damjanović 2005: 11), prirodno je da se razvija svijest tadašnjih članova komisije za uređivanje liturgijskih knjiga (pri Kongreaciji u Rimu) o razlici *vulgarnih dijalekata* ili govornih slavenskih idioma (koji ulaze i u jezik knjige, doduše nižega registra) i crkvenoslavenskoga književnog jezika (izvornim takvim jezikom u XVII. i XVIII. stoljeću drži se istočni/*ruski* novocsl. jezik čija je norma opisana u gramatikama M. Smotrickoga i L. Zizanija). Ta će polarizacija izvršiti znakovit utjecaj na povijest hrvatskoga književnog jezika i današnji hrvatski književni jezik koji nedovoljno čuva hcsl. tradiciju. Razliku će u polemikama svjesno oživljavati i ćirilometodijanci XIX. stoljeća prilikom izdavanja *Misala* (1893) u *obnovljenoj jezičnoj redakciji*, pa će don Frane Bulić i Ivan Danilo, potpisnici *Spomenice*, a i sâm Dragutin A. Parčić u kritičkome odgovoru na *Spomenicu* (*Za obstanak glagolice* 1882), spominjati Stjepana Rožu i njegove jalove pokušaje uvođenja narodnoga jezika u liturgijske i crkvene knjige. Karaman je kao biskup i kasnije nadbiskup imao veći utjecaj od Rože, a i podršku Rima, pa se drži pobjednikom u polemici. Rusićev prijevod lekcionara i Novoga zavjeta, a tako i prijevod cjelokupnoga *Misala* koji se uz Rusićev lekcionar čuva u Dubrovniku, nije objavljen (sudbinu dijeli s prijevodom Staroga i Novoga zavjeta Bartola Kašića, usp. Farkaš 1998: 20-21, Golub 2001: 157-158), a pobjeda je Karamanova ovjekovječena u konstituciji pape Benedikta XIV. *Ex pastoralis munere* od 15. kolovoza 1754. U toj konstituciji papa ističe obvezu služenja *slavenskim literarnim jezikom i pismenima, jeronimovskima* (glagoljicom), a pritom zabranjuje uporabu govorenoga slavenskog jezika (*Slavo vulgari sermone*) i latinice (ščavet i hrvatski obrednik). Biskupijama s tradicijom glagoljskoga bogoslužja propisane su knjige koje je tiskala ili će tiskati Kongregacija za širenje vjere s prikladnim revizijama i odobrenjima. Rim je tako ograničio i centralizirao crkvenoslavensko bogoslužje koje je puku nerazumljivo. Fućak napominje kako je upravo ta komunikacijska barijera Rimu bila poželjna okolnost. Sami biskupi, kongregacije i pape još će dugo ponavljati kako ne razumiju razliku na koju se odnosi odredba Benedikta XIV. (od Matije Antuna Relkovića 1761. do D. Farlatija, koji doduše razlikuje slavenski jezik ponešto ispravljen kada je ponovno primljen u dalmatinske crkve, a rabi i termin *lingua Sacra Slavonica*, i to za jezik koji je Mate Sović s naporom očistio i obogatio novim opaskama). Takva je politika Rima pridonijela podjeli Zapadne crkve na latinsku i glagoljsku te opadanju

biti književni jer je takav jezik elegantniji i izražajniji). Osim toga, protestanti (koje ne valja nasljedovati) služe se pučkim jezikom, a skizmatici (*Slavo-Greci*) literarnim, što znači da uporabom literarnoga jezika katolici mogu utjecati na njihovo obraćenje. Očigledno je da Karaman jezičnim stavovima zastupa unionističku politiku Rima.

glagoljskoga bogoslužja. Stav crkvenih ljudi i učenjaka prema istočnim novosl. liturgijskim izdanjima u XIX. stoljeću zasvjedočen je i u periodici. Milica Lukić (2009: 161-162) napominje kako su manjak liturgijskih knjiga i nezadovoljstvo postojećima česta tema napisa u crkvenim časopisima druge polovice XIX. stoljeća te da isti ne štede postojeća izdanja u grubim opaskama. U *Katoličkome listu* od 22. lipnja 1865. u tekstu *Rieč o obrednom jeziku u biskupiji modruško-senjskoj* stoji da je opće stručno mišljenje o rusifikaciji to da nije u korist vjere ni naroda te da je znak nemara: (...) *jer kad uzmemo Levakovićev misal i breviar i Karamanov misal u ruke, a u obće sve, što se po Levakoviću izdalo, to nam se grsti nad onom nezgodom jezika.*⁸⁴

Usprkos zabrani papinske vlasti, sve se više rabio latinični *schiavetto* (ščavet) na narodnome jeziku, ali s uspomenom na glagoljsku tradiciju (usp. Fućak 1975: 123, Jagić 1913: 52). Zaključuje se da su opadanju crkvenoslavenskoga bogoslužja prema tome presudili: istočnoslavenizacija liturgijskih knjiga i strah od protestantizma, potom prestroga interpretacija zaključaka Tridentskoga sabora i nedostatak formalnoga obrazovanja među domaćim svećentvom. Istaknuto su odredili širi društveno-politički trendovi: vizija jedinstva Crkava i politički liberalni pritisak Rima i austrijske, odnosno mletačke vlasti. Mjesto se sve više otvaralo hrvatskomu narodnom jeziku u bogoslužju koji je zastupljen u ščavetu i hrvatskome obredniku, a crkvenoslavenski misal nije ni otisnut od 1774, dok brevijar nije otisnut od 1791. godine.

Istočnoslavenizacijom prekinut proces *organskoga razvoja hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika*⁸⁵ utjecao je ne samo na današnju sliku hrvatskoga jezičnog standarda nego i na onodobnu polarizaciju između govornoga jezika (*ilirski narodni jezik – illyrica vulgaris*) i književnoga istočnog novosl. jezika (*lingua illyrica litteralis*) liturgijskih knjiga koje su u našim glagoljskim župama tada bile propisane. Fućak ističe da su obrazovaniji pojedinci tu razliku ipak osjećali i za vrijeme Tridentskoga sabora (1975: 112-113). Tako zadarski nadbiskup Mattius Callinus u pismu kardinalu Kamerlengu jezik dalmatinskoga bogoslužja zove *lingua Schiava antica* te izrijeком tvrdi kako to nije narodni ni materinski jezik tih naroda i da im je čak nejasan – gotovo kao neukim Talijanima latinski. Hvarski biskup Petrus Cedulinus papi Klemetu VIII. pojašnjuje kako *ilirski jezik* obuhvaća trinaest kraljevstava ili vrlo prostranih pokrajina: Traciju, Miziju, Makedoniju, Bosnu, nekad zapravo Ilirik, Daciju,

⁸⁴ *Katolički list*, god. XVI, br. 25, Zagreb, 1865: 196.

⁸⁵ Valja upozoriti na to da autorska književnojezična koncepcija Šimuna Kožičića Benje *ulama* kontinuitet prirodnoga razvoja hosl. jezika. Ako ga ne shvaćamo kao *indigenu redakciju* (usp. Hamm 1963), već elastičnije, što bi primjereno mogao pokriti termin *hrvatski crkvenoslavenski*, postavlja se pitanje može li se pod njega podvesti i početak istočnoslavenizacije (pritom se ponajprije propituje predznak autorskih intervencija u Levakovićevim liturgijskim izdanjima, usp. Žagar 2015a: 20).

(...), Panoniju, Hrvatsku, Istru, Kranjsku, Češku, Poljsku, Rusiju i prostrani rutenski imperij, sav Norik, današnju Austriju i što se prostire između Alpa i Dunava sve do njegova izvora i do Jadranskoga mora, na čijoj se obali nalazi Dalmacija. Pod *ilirski jezik* Cedulinus uistinu podvodi jezik svih slavenskih naroda. Jasno je prema tome kako je došlo do traženja zajedničkoga (književnog) jezika za sva nabrojena područja. Vrijeme je to kada se razvijala i ideja panslavizma koju osobito propagira Juraj Križanić.⁸⁶ Iz svih istaknutih pretpostavki postupno proizlazi jasna razlika između književnoga, tj. liturgijskog, slavenskog i govorenoga, narodnoga jezika. Hrvatska je terminologija tu problematična: nije posrijedi starocrkvenoslavenski, već zapravo hrvatski crkvenoslavenski jezik kao podsustav toga književnog jezika, a onda je teško prevesti konstrukciju *lingua vulgaris*. No ako se to ne bi učinilo, stekao bi se dojam kako sva crkvenoslavenska hrvatska baština nije narodna, a jest. Izraz pak *govoreni jezik* također nije primjeren jer nije posrijedi jezik kojim se govori, već onaj zajednički kojim se piše, a naziv *pučki jezik* označuje neki sasvim nizak jezični registar – što nije materija crkvenoslavenskoga jezika (usp. Fućak 1975: 113-120). Osim toga, Drugi vatikanski sabor⁸⁷ svakako je tu polarizaciju htio izbjeći kovanicom *lingua vernacula* – u

⁸⁶ Panslavizam ili sveslavenstvo politička je ideja koja polazi od stajališta da svi slavenski narodi tvore jednu etničku cjelinu, a teži političkomu ujedinjenju slavenskih naroda u jednu državu. Iz toga stajališta izvodio se zaključak da slavenski narodi trebaju surađivati na političkome i kulturnome području, a osobito u obrani zajedničkih interesa koje ugrožavaju druge velike etničke skupine. Ta se suradnja zamišljala u različitim varijantama, od književne i kulturne suradnje do stvaranja velike zajedničke države, Panslavije, koja bi obuhvatila sve Slavene. Zameci panslavističke ideje pojavili su se vrlo rano pa već *Nestorov ljetopis* s početka XII. st. gleda na Slavene kao na cjelinu. U nas su se u tome isticali V. Pribojević (1525), M. Orbini (*Il regno degli Slavi*, 1601), a J. Križanić (sredina XVII. st.) prvi je dao panslavizmu konkretan sadržaj smatrajući da svi Slaveni tvore jednu etničku obitelj te da Rusija treba stati na čelo svim slavenskim narodima. Jak poticaj panslavizmu dao je J. G. Herder (1744–1803). Pod njegovim utjecajem, u doba buđenja češke nacionalne svijesti, zalagao se 1830-ih J. Kollár za književnu i kulturnu suradnju među slavenskim narodima, smatrajući da je to put do političkog ujedinjenja Slavena. Preko veze Herder–Kollár–Lj. Gaj i ilirski pokret preuzeo je ideju slavenske uzajamnosti uz primjese više ili manje izražena političkoga panslavizma, koji zbog prilika u Austriji nije mogao biti jasnije istaknut. U Češkoj je 1846. K. Havlíček Borovský iznio novu koncepciju o *suradnji* slavenskih naroda koja se naziva *austroslavizam*. On podrazumijeva politički i kulturološki model djelovanja slavenskih naroda u Habsburškoj Monarhiji kako bi ti narodi, budući da tvore većinu u državi, izborili ravnopravnost i individualnost. Havlíčekovo je mišljenje podupirao i F. Palacký. God. 1848. održao se u Pragu Prvi sveslavenski kongres, na kojem su bili prisutni delegati svih slavenskih naroda osim Rusa, koji nisu bili službeno zastupani.

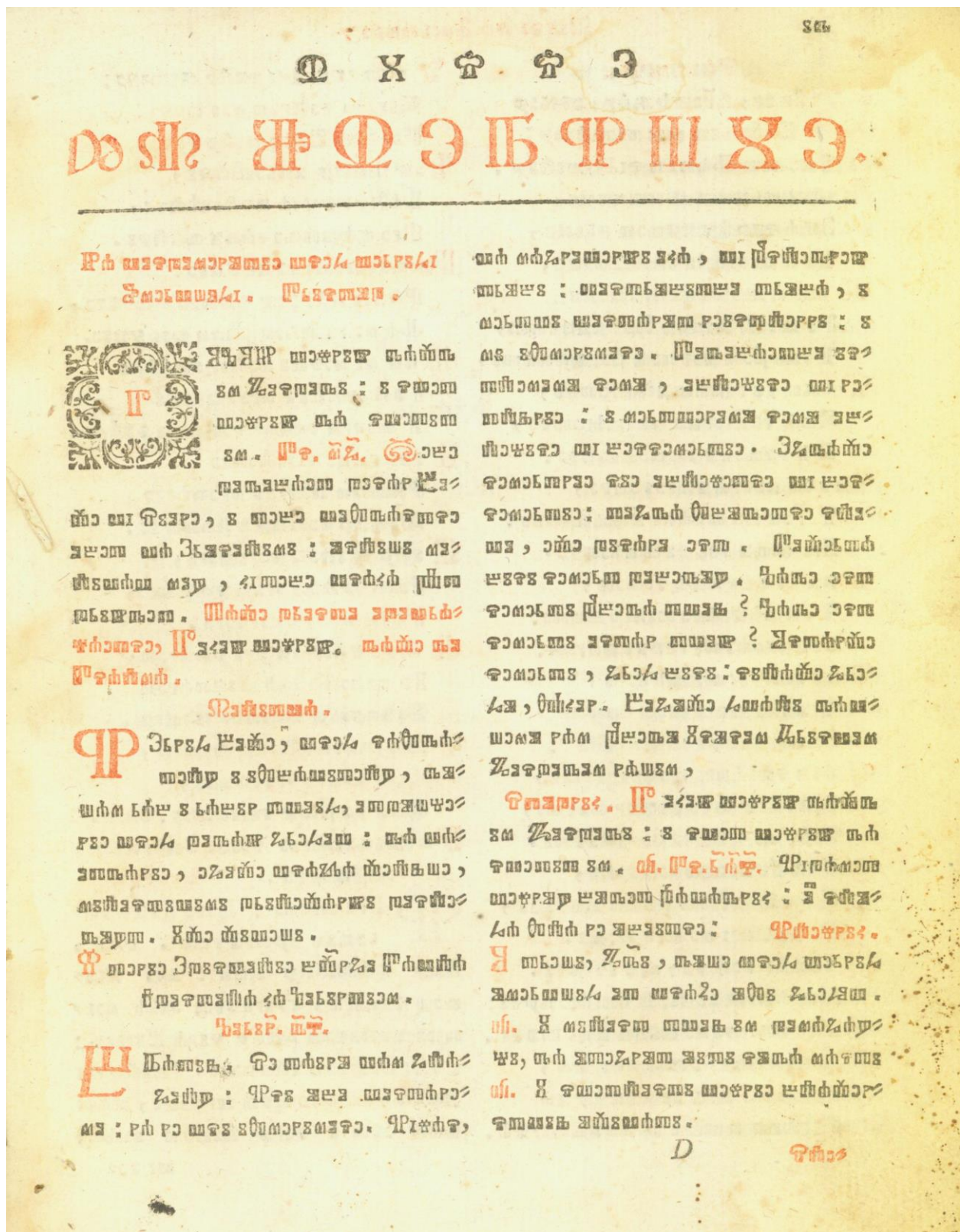
Juraj Križanić (lat. Crisanius, tal. Crisanio) bio je hrvatski svećenik, filozof, teolog, jezikoslovac, politički pisac, glazbeni teoretik, polihistor (Obrh kraj Ozlja, 1617. ili 1618. – Beč, 12. IX. 1683). Isusovačku gimnaziju polazio vjerojatno u Ljubljani, filozofiju učio u Grazu (1635–38), a teologiju u Bologni i Rimu, gdje je doktorirao 1642. u Grčkome kolegiju. Osim iskustava stečenih tijekom školovanja, na njegovo su intelektualno formiranje uvelike utjecale prilike u Hrvatskoj, posebice sveprisutna osmanska prijetnja, kao i nesklonost prema Nijemcima. Uvjeren da podijeljenost Slavena na katolike i pravoslavce slabi njihovo vjersko i nacionalno jedinstvo, zarana je počeo zagovarati ideju slavenskog jedinstva u borbi protiv Osmanlija. S tom je namjerom 1641. sastavio *Promemoriju* Kongregaciji za nauk vjere u Rimu, u kojoj je razradio ideju o stvaranju kulturnog jedinstva pravoslavnih i katoličkih zemalja pod vodstvom ruskoga cara te sastavljanju općeslavenske gramatike. Autorom je prve komparativne slavenske gramatike, odnosno općeslavenske gramatike *Gramatično izkazanje ob ruskom jeziku*. Usp. <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=34087> (pristupljeno 23. studenoga 2015).

⁸⁷ Drugi vatikanski sabor bio je 21. ekumenski sabor Katoličke crkve. Sabor je sazvao 1962. godine papa Ivan XXIII. koji je preminuo prije kraja sabora, a nadalje ga je vodio papa Pavao VI. Sabor je zaključen 1965. godine.

hrvatskome jeziku nespretno prevedenom konstrukcijom *jezik na koji se prevodi*. Svi termini – *lingua Sclavina, Sclavinica, Sclavonica, Slovenicae litterae* i dr. – uporabljeni su za jezik kojim su Sveta braća prevela liturgijske knjige. U ispravama se XVII. i XVIII. stoljeća ne osjeća funkcionalna raslojenost toga jezika, a različiti termini označuju isti jezik. Neki biskupi pak ne razlikuju crkvenoslavenski jezik liturgije od hrvatskoga jezika Kašićeva onodobna prijevoda *Rituala*. Sve do sredine XVIII. stoljeća *slovinski* se ili *ilirski jezik* poima statički: uzima se zemljopisno i povijesno u vrlo širokome smislu, kao da je uvijek postojao samo jedan slavenski jezik jednak u svim vremenima i u svih slavenskih naroda. Međutim, već je istaknuto kako su učenjaci dobro razaznavali i unutarnju (jezično)funkcionalnu i redakcijsko-recenzijsku (geografsko-etničku) raslojenost toga jezika. Mateo Karaman u *Statutima Ilirskoga sjemeništa* još 1748. jasno ističe kako pitomci moraju naučiti *literarni ilirski jezik*.⁸⁸ Spoznaja o postojanju ilirskoga literarnoga jezika, različitoga od govornoga i pisanoga hrvatskog jezika toga vremena, dolazi s vremenom i do Rima.

Prethodna dva sabora bila su davno (Tridentski sabor završio je 1563. godine, Prvi vatikanski sabor 1870. godine), a društvene promjene koje su se zbile u međuvremenu od presudna su značaja za život Crkve. Papa Ivan XXIII. istaknuo je *da Crkvu treba provjetriti*. Papa je najavio Sabor 25. siječnja 1959, a formalno je sazvan prema apsoltskoj odluci 25. prosinca 1961. Tridentski sabor govoreći o narodnome jeziku u bogoslužju rabi termin *lingua vulgaris* misleći uistinu na jezik nižega sloja – *vulgusa* – za razliku od latinskoga koji je *litteralis*, odnosno jezik viših slojeva i književnosti. Drugi vatikanski sabor (1962–1965) namjerno bira novi termin – *lingua vernacula* – u značenju *jezik na koji se prevodi* i time jednostavno označuje jezik odnosnoga naroda ili njegove skupine, odnosno njegov književni jezik, a ne tek jezik nižega sloja (usp. Fućak 1975, Tandarić 1993).

⁸⁸ Podsjetimo samo da u vrijeme istočnoslavenizacije djeluju dva istaknuta glagoljska (ilirska) sjemeništa: jedno u Zadru (osnovano 1727. od strane V. Zmajevića, ali realno utemeljeno statutom M. Karamana 1748) i jedno u Prikom kod Omiša, uglavnom za poljičke glagoljaše (između 1748. i 1756. utemeljeno nastojanjima nadbiskupa P. Bizze i uz pomoć mletačke vlasti). S pojačanim strahom austrijske vlasti od panslavizma i austroslavizma, sredinom XIX. st. latiniziraju se ilirska sjemeništa (1829. i 1835), proglašuje se u njima crkvenoslavenski jezik fakultativnim u cijeloj Dalmaciji 1840, pa ih se i posve ukida (Zadar 1840). Ilirsko sjemenište u Prikom prestaje s radom 1880. Austrijska vlada 1871. zahtijeva da se u Zadarskoj nadbiskupiji dokine crkvenoslavenski i uvede latinski u bogoslužje, ne želi da se odobrenje dano Crnoj Gori i Barskoj nadbiskupiji proširi na područje Austro-Ugarske Monarhije (1887). Ministar kulta i instrukcije, barun Gautsch, 1888. zabranjuje učenicima srednjih škola slušati misu na crkvenoslavenskome jeziku i sl. (usp. Stojković 1930: 124, Fućak 1975: 108).

Slika 7. Misse za umervšie samo iz missala rimskoga izvadjene svojim zakonom kako se v isti služi.
 Za službu i način svih crikav (!), Romae, Anno 1707.
 (Knjižnica HAZU, Zbirka starih i rijetkih knjiga, Zagreb)

3.2. Filolozi o procesu istočnoslavenizacije hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga

Zbog svega istaknutog, a ponajviše zbog *nasilnoga zaustavljanja prirodnoga* razvoja hcsl. jezika i opadanja slavenskoga bogoslužja koje je rezultatom otpora svećenika i vjerskoga puka u hrvatskoj govornoj sredini (i šire), o istočnoslavenizaciji hrvatskih glagoljskih knjiga negativan su stav izrazili brojni filološki autoriteti, počevši s *ocem slavistike* Josefom Dobrovskim, preko Jerneja Kopitara i Vatroslava Jagića sve do Eduarda Hercigonje i novije generacije (paleo)slavista. U knjizi *Vpliv vzhodne cerkvene slovanščine na hrvaške glagolske tekste v 17. i 18. stoletju* (2000: 17-28) slovenska filologinja Vanda Babič daje pregled stavova priznatih staro(crkveno)slavenista o procesu istočnoslavenizacije. Ističe kako su svi složni u tome da je riječ o procesu koji je negativno utjecao na hrvatsko glagoljaštvo i glagolizam, a i na razvoj hrvatskoga književnog jezika. Kritike su dosada uglavnom oblikovane tako da su se najprije definirali političko-povijesni uvjeti koji su doveli do procesa istočnoslavenizacije, kao i negativne posljedice u istim razmjerima. Kritički pogled u unutrašnju strukturu istočnoslavenskoga jezičnog varijeteta, određenje odnosa prema hcsl. jeziku (i hrvatskome novocsl. jeziku) i prepoznavanje uzorka popuštanja hrvatskih glagoljaša ponudili su rijetki – V. Babič izdvaja tek Josipa Hamma i Emanuela Sgambati. Uže jezikoslovne studije o istočnom/*ruskom* novocsl. jeziku (u hrvatskim glagoljskim knjigama) donose tek Hamm i Jagić, a mnogi vanjski tumači etapa istočnoslavenizacije primjerice (osobito u hrvatskoj historiografiji, filologiji, teologiji i liturgici), zbog činjenice da ne poznaju jezičnu sliku tih izdanja, ne razlikuju *Levakovićev misal* (1631) od *Brevijara* (1648) pa tvrde kako su njegova djela najmanje istočnoslavenizirana, a istina je da je *Levakovićev brevijar* (1648) gotovo najbolji i potpun primjer provedbe istočne/*ruske* novocsl. norme, primanja utjecaja na svim jezičnim razinama – od grafije i pravopisa do leksika i sintakse.

Stav Josefa Dobrovskoga o procesu *rutenizacije* glagoljskih knjiga, iznesen u *Glagoliticsi*, donosi Jernej Kopitar u izdanju *Kločeva glagoljaša* (1836: 15-16). Po njemu Terlecki nije imao razloga misliti da su rutenski kodeksi ostali nepromijenjeni i očuvani po jeziku jer je to gotovo nemoguće dokazati. S istaknutim se slažu svi učenjaci, pa i najbolji ruski slavist Alexander Vostokov. Podređen pripisanomu autoritetu Rutenaca Levaković je u glagoljskome *Misalu* učinio promjene koje nisu bile potrebne (primjerice, Dobrovski ističe kako je Terlecki, radeći s Levakovićem, odnosno gospodareći njegovim radom, iz *Gospodnje molitve* prognao staro(crkveno)slavenizam *napastb* i zamijenio ga rutenskim leksemom *iskušenje*). No ističe isto tako da su njegov *Misal* iz 1631. dalmatinski svećenici razumjeli mnogo bolje od kasnijih istočnoslaveniziranih. izdanja jer je jezik bio manje udaljen od njihova govora. S druge strane,

Karaman je smatrao da je stari crkvenoslavenski jezik najmanje iskvaren u rutenskim crkvenim knjigama te je u svoj *Misal* navukao toliko rusizama da ilirski duhovnjaci to više nisu mogli dobro razumjeti ni prevesti.

Glede Paštrićevih izdanja 1688. i 1706. napominje kako je sam autor isticao vlastito nepoznavanje crkvenoslavenskoga jezika i činjenicu da je u cijeloj Dalmaciji malo ili nimalo pravih poznavatelja jezika i pisma slavenske starine. Zbog toga se okrenuo Levakovićevim izdanjima i istočnoj novocsl. recenziji koju je svladavao preko gramatika i zahvaljujući dvojici svojih rutenskih učenika.

I sâm Kopitar ponavlja kako su Ruteni pri Rimu, poput Karamana u Hrvatskoj, samo mislili da su dobro upoznali crkvenoslavenski književni jezik. Problem je predstavljala Karamanova samoukost, uz činjenicu da su ruska izdanja iz kojih je učio dovršena tek 1751, kada se Karaman već bio vratio u Dalmaciju. Zbog toga njegova izdanja i dalje obiluju pogreškama, čak i u samome odnosu na istočnu/*rusku* novocsl. normu (Kopitar 1836: 16-17), a on je iz *polovičarske učenosti slepo obćudoval tudi rutenske napake*. Promjene se nisu ticale samo primjera (Levakovićevih preostalih *ilirskih*, odnosno hosl.) koje je istočnoslavenizirao Karaman (primjerice kod Levakovića *Va ime ótza*, a u Karamana *Vo imja otzà*) nego i izmijenjenih naglasaka i izgovorne vrijednosti prema istočnim/*ruskim* novocsl. uzorima (ortoepska norma, op. a.). To je bilo osobito strano hrvatskim glagoljašima i dovodilo bi ih, ističe Kopitar, do očaja jer je nepraktično i nasilno. O zarecima, točkicama i crticama bolje je i ne pisati jer, prema Kopitaru, njima je Karaman (uz Sovića) *posve ogadio glagoljicu* trudeći se izjednačiti je s istočnim novocsl. ćiriličnim slovopisom i pravopisom, što je glagoljašima nepoznanica. Sve u svemu, kada se to doba usporedbi s drugim dobima glagoljaštva, zaključuje se kako su glagoljaši skupo platili pokroviteljstvo i zaštitu Rima u bogoslužju jer su glede svetoga jezika postali ovisni *od sodbe, ali će bolje rečem: mnenja na pol učenih Rutenov!* (Kopitar 1836: 17). Uzrok tomu svakako leži u činjenici da su hrvatski glagoljaši nedovoljno poznavali jezik vlastitih crkvenih knjiga, a Kongregacija je, i to ne treba kritizirati, ističe Kopitar, vjerovala kako je stanje glede jezika u bogoslužju urednije u većim i bogatijim pokrajinama Rutenaca. Poznato je i to da je Karamanovu nasljedniku Soviću papa Benedikt XIV. 1742. povjerio katedru za slavenski liturgijski jezik na Urbanovu kolegiju, ali kako je ta katedra ostala bez utjecaja i uspjeha, manje je poznato.

Kopitar dakle razloge nepotrebno revidiranja hrvatskih glagoljskih knjiga vidi u činjenici da hrvatski glagoljaši nisu imali adekvatne škole u kojima bi učili crkvenoslavenski jezik. Budući da je starocrkvenoslavenski jezik od hrvatskoga udaljen gotovo tisuću godina i da glagoljaši danas nemaju škola za učenje svetoga jezika, Rafael Levaković sâm je priznao da

ne može ponuditi točna i pouzdana tumačenja staroga jezika. U skladu s tim započeo je nesretan i nasilan utjecaj *rutenizama* (koji nisu odraz bolje učenosti ili škole) u *glagoljski jezik* (misli se na hosl. jezik, op. a.). Pod vodstvom Dalmatinca Karamana, rutenskoga učenika, *glagoljski je jezik* toliko preplavljen rutenizmima da je gotovo i potisnut. Vanda Babič (2000: 18-19) napominje kako Kopitar očigledno nije razlikovao grafijsko i jezično oblikovanje *Misala* i *Brevijara*, a nije mu poznato bilo ni to da Terlecki nije sudjelovao u izradi *Misala*. Da ne razlikuje grafijske i jezične osobitosti izdanja, pokazuje u ogorčenom opisu Karamanovih grafijskih novosti (slovopisna i pravopisna norma, op. a.) i istočnoslavenskih jezičnih elemenata u izdanju *Misala* iz 1741. i *Brevijara* iz 1791. Na jednome mjestu zaključuje kako su Karamana hvalili samo Rutenci jer je slijepo slijedio njihove promjene, a divio se i njihovim pogreškama. Odbacio je *ilirske* (misli se hosl., op. a.) jezične posebnosti prvoga izdanja i umjesto njih uporabio rutenske: *Karaman je na ćirilski način jednostavna glagoljska slova ispackao flekicama i mušjim drekom kako bi ugodio istočnim normama (...)* (Kopitar 1836: 16).

Smatrao je kako bi bilo primjerenije, kad je već riječ o *ruskoj* organizaciji izdavanja glagoljskih knjiga, u ta izdanja uvesti ćirilično pismo koje je prilagođeno *ruskim novotarijama*. Glagoljično bi pismo tako bilo očuvano od *unakaženosti* i *nečitkosti* (to je ujedno obrazloženje njegova ćiriličnoga izdanja *Kločeva glagoljaša*). Dalje, potvrđuje kako su i *Prvotisak* i *Levakovićev misal* iz 1631. čisti i jasni za razliku od Karamanova izdanja.

Babič iz toga još zaključuje kako Kopitar zasigurno nije poznao Levakovićevo izdanje *Brevijara* jer se ono slovopisno, pravopisno i jezično mnogo razlikuje od *Misala* iz 1631, a sve kritike upućene *Karamanovu misalu* odnosile bi se i na to izdanje *Brevijara*. Štoviše, jedino je novo slovo Karamanova izdanja *i* s točkom () kojim se bilježio glas /i/ ispred slova za vokale i /j/, a sva ostala slova – ekvivalenti ćiriličnih slova iz istočnoslaveniziranih gramatika crkvenoslavenskoga jezika – prisutni su još u Levakovićevu izdanju *Brevijara* (1648), kao i u Paštrićevu (1688).

Nadalje, o utjecaju *ruskoslovenskih* crkvenih knjiga na Levakovićevo izdanja piše vrlo obavijesno Ivan Broz, autor udžbenika *Oblici jezika staroga slovenskoga* (1889. i još šest izdanja) te *Maloga azbukvara za pravilno i jednolično čitanje glagoljice u novih crkvenih knjigah po hrvatskoj recenziji* (1894. pri dotiskavanju novoga *Parčićeva misala*, Rim). U djelu *Crtice iz hrvatske književnosti* (1888: 122) izvještava kako je *Levakovićev misal* od god. 1631 znamenit [je] osobito i po tome, što se u njemu pojavljuju prvi tragovi rusko-slovenskih crkvenih knjiga. Koliko ih ima u misalu još podosta neznatno, toliko opet sve vrvi od njih u

posljednjem djelu Levakovićevu, u Časoslovu, koji je dovršio već god. 1635., a stampao istom trinaest godina poslije, g. 1648 (...).

Broz je ocijenio i zajednički rad Levakovića i Metodija Terleckoga (1888: 122-123): njih dvojica rabili su razne hrvatskoglagoljske rukopise i tiskana djela, a k tomu i *rusko-slovenske knjige*, pregledali su iznova sav časoslov, izbacili mnogo dobrih hrvatskih riječi i zamijenili ih drugima, ponajviše *ruskima*. Levakoviću takav rad nije bio po volji, ali se morao pokoriti višoj zapovijedi i odobriti preinake biskupa Terleckoga, koji opet nije sav Levakovićev posao "popravio", već je to činio nesustavno i potpuno strano našem svećenstvu – rabeći neobične riječi i oblike. Glede kasnijih Karamanovih izdanja Broz se pridružuje Kopitarevu mišljenju i dodjeljuje Karamanovu djelu presudan utjecaj u procesu nestajanja glagoljske tradicije u Hrvata:

To [Misal 1741. op. a. Brozov pregled hrvatske književnosti izišao je prije Parčičevih izdanja Misala 1893. i 1905] je posljednje izdanje glagolskoga misala, a na žalost po jeziku svome izostalo je daleko iza svoju predjašnjih izdanja. Što se još nekako otelo Levakoviću, Terleckome i Pastriću, to je potpunoma pokvario Karaman. Za njegov misal ne bi nitko ni rekao da je roda hrvatskoga. Što je više mogao, on je okretao na ruski pa je prigonio hrvatske glagolaše, da odbace starinsko hrvatsko. Va ime oca i priuče uho ruskome Vo imja oca. A kako je zaljubio knjige rusko-slovenske, iskitio je po uzoru ruskome svoj misal silesijom kojekakih akcenata, pa je tako i ono riječi hrvatskih, što ih nije mogao pokvariti, izopačio, bilježeći im izgovor, kakome Hrvat nije vikao. Tako je Karaman misleći najbolje, uradio zlu i goru. On je znao za Asemanovo ili vatikansko izborno evanđelje, što je pisano na jeziku starome slovenskom, ali što je jedan spomenik prema svoj sili književnih ljudi, od kojih nije nijedan ni pomišljao, da Ćirilo nije drukčije pisao nego što se čitalo u ruskim knjigama onoga vremena! (...) Toliki trud, toliki trošak, a da bi zašto! Rim htjede pomoći, a kad tako on odmože. Kud su naši ionako bili na mucu, da održe u životu glagolsku službu božju, a sad ih je pritijesnila još i ta nevolja s knjigama. Starijih je knjiga i rukopisa ponestalo, a zamijenile ih nove knjige, koje su po jeziku tudje i svećeniku a kamo narodu! Kod takve nevolje nije za čudo, što je najzad uzeo u svećenika jenjavati mar za narodnu službu božju. Teško je reći, što nam je kroz vijekove nanijelo više štete – Ili naš nehaj ili naši dušmani. A kad se oboje nadje zajedno? Kad naš nemar pripravlja put neprijatelju i poravnjuje staze njegove? (Broz 1888: 123-124)

Ni veliki slavistički autoritet XIX. stoljeća – Vatroslav Jagić – nije odobravao ovisnost hrvatskih izdavača liturgijskih knjiga o maloruskim unijatima. U Vodnikovoj je *Povijesti hrvatske književnosti* (1913) dao detaljnije informacije o slovopisnim, pravopisnim i obličnim razlikama između *Levakovićeva misala* i *brevijara*, a slične stavove iznosi i u *Enciklopediji slavenske filologije* koju je kao glavni urednik izdao 1911. godine u Sankt Peterburgu. Levaković je već 1628. tiskao glagoljicom u Rimu *Nauk karstjanski*, u kojemu još uvijek prevladava *čisti hrvatski jezik* (uređen prijevod Bellarminova katekizma). Jagić primjećuje

kako se već godinu kasnije u njegovoj uputi u crkveni jezik naslovljenoj *Azbukividnjak slovinski* opažaju prvi tragovi ovisnosti o maloruskim unijatima što su onda bili u Rimu te su njega, čovjeka bez sustavnoga znanja gramatike crkvenoslavenskoga jezika, odredili prema *tobožnjem pravom obliku crkvenog jezika ruske redakcije*. Jagić ističe (1913: 48) da Levaković već tada, uz mnoge oblike hrvatskoga čakavskog narječja, rabi istočne/*ruske* novocsl. oblike poput *vozeset se, upovati* i dr. Ipak, i u *Azbukividnjaku* i u *Misalu* (1631) *ruske forme crkvenog jezika* umjereno su upotrebljavane. U *Ispravniku* koji je 1635. tiskan glagoljicom, prema izdanju Šimuna Budinića, prevladava *narodni jezik*. Već 1630. Levakoviću se pridružuje fratar Daniel Grozdek, koji mu je i kod *Misala* i kod *Ispravnika* znatno pomagao. Jagić po prezimenu sudi da je Grozdek mogao biti kajkavac, kao i Levaković (Hamm će kasnije pronaći nemalo kajkavizama u njihovim izdanjima). O tim izdanjima autor pregleda zaključuje (1913: 48): *Nije dosta, što se prigovara nedosljednostima u jeziku; to je tek jedna neuspjela strana njegove radnje, koja pokazuje, da ne treba mnogo žaliti, što se nije ispunilo njegovo obećanje, da će napisati još i rječnik i gramatiku crkvenog jezika*.

Jagiću je poznato da je u *Levakovićevu brevijaru*, zbog velike "pomoći" unijatskoga biskupa Terleckoga, mnogo odrješitije provedena *ruska redakcija crkvenog jezika* nego u *Misalu*: u *Misalu* se piše *se*, a u *Brevijaru* *sja*; u *Misalu* *me*, u *Brevijaru* *mja* i sl. Ima načelnih razlika i u ortografiji: u *Misalu* se ne bilježi *jer* na kraju riječi, poslije konsonanata poluvokala, a u *Brevijaru* se pravilno bilježi na kraju, potom u *Brevijaru* razlikuje *jat* s točkom za /je/ od *jata* bez točkice za /ja/; u *Misalu* često piše *đerv* za /j/, a u *Brevijaru* uvodi za ćirilično , dok za *jeri* piše *i s ostrim akcentom* za razliku od običnoga (). U *Misalu* je bio, razlikujući *i* = *et*, pisao u značenju *eum*. Još je u *Misalu* sam sebi proturječio, što se vidi u dvojakoj uporabi oblika (hcsl. i istočnih novocsl.): *vrime, vetar, studenac, ženoju, vidući* uz oblike *soveršenie, vozderžaniem, osem (octo), vzdahnu* itd.

Jagić o Paštrićevim izdanjima nije mnogo pisao, istaknuo je kako su ostala jezično neistražena i da se ne zna koliko je odstupio od Levakovićevih načela glede crkvenoga jezika. O *Karamanovu misalu* zaključio je sljedeće (1913: 51):

Sprijeteljivši se [Sović, op. a.] s Karamanom dodjoše obojica kući u Dalmaciju te usvojiv u Rusiji još jače uvjerenje, da je crkveni jezik ruske redakcije pravi oblik tog jezika, dotjeraše u novom izdanju misala od g. 1745 [u Enciklopediji slavenske filologije navodi pravilnu godinu – 1741, op. a.] još dosljednije, ni što je bilo kod Levakovića ili Paštrića, svu fizionomiju na kalup ruski.

Marijan Stojković u članku *Pokušaj uvođenja ruskoslavenske gramatike M. Smotrickoga kod Hrvata katolika* (1930: 120-131) također iznosi zanimljiv pregled rusifikacije, odnosno istočnoslavenizacije u hrvatskim glagoljskim knjigama i utjecaj na opadanje glagoljaštva u istaknutim stoljećima. I on ponavlja kako se u XVIII. stoljeću kod Hrvata katolika – iza rufisikacije Levakovićeve i Paštrićeve – po treći put nastojalo oko priređivanja gramatike i rječnika (te drugih pomoćnih liturgijskih sredstava) koji će pomoći hrvatskim glagoljašima u ovladavanju crkvenoslavenskim jezikom i pismom, kakvi se nalaze u liturgijskim knjigama. To se moglo učiniti tek prema istočnim/ruskim novocsl. uzorima jer je jedina crkvenoslavenska gramatika toga vremena, ona Meletija Smotrickoga (Vilno 1619, kasnije izdanje: Moskva 1648⁸⁹), učinjena na temelju *ruskih, rusinskih i srpskih spomenika*, ističe Stojković (1930: 120). Tako se postupalo zbog uvjerenja da je potreban jedinstveni slavenski književno-liturgijski jezik – što zbog crkvene unije i obraćenja pravoslavnih na katoličku vjeru, što zbog uklanjanja poslovičnoga neznanja svećenika glagoljaša i nerazumijevanja vlastitoga (staroga) liturgijskog jezika (hcsl. jezika). O tome su se najviše brinuli nadbiskupi zadarski (V. Zmajević, M. Karaman, Ivo Karsana) i splitski (Pacifik Bizza, Nikola Dinarić, Ivan Luka Garanjin), biskupi novigradski (fra I. D. Stratico), koparski (Karlo Kamucije), rapski (I. P. Galzigna/Gocinić), osorski (M. Karaman, N. Dinarić), trogirski (A. Belglava) te svećenici pojedinci, osobito iz reda franjevac trećoredaca. Stojković nadalje ponavlja kako je Karaman, uz Zmajevića i Savića, zastupao tezu o jedinstvenosti i identičnosti književnoga crkvenoslavenskog jezika (koji postoji još od sv. Jeronima, uz glagoljska pismena). Tezu argumentira činjenicom da je taj slavenski književni jezik matica svih drugih slavenskih

⁸⁹ Moskovska i rutenska/ukrajinska/maloruska inačica objedinjene su terminom istočni/*ruski* novocrkvenoslavenski jezik (prema Mihaljeviću moguće su čak tri podredakcije: ruska, ukrajinska i bjeloruska, 2009: 286), a uz njega postoje još dva tipa novocrkvenoslavenskoga jezika – hrvatski i češki (usp. Čermák 2008: 29-39). Prvo izdanje gramatike Meletija Smotrickoga izlazi 1619. godine (Jevje) za vrijeme drugoga južnoslavenskog utjecaja (od XIV. do XVII. stoljeća) (s ćirilničnim pravopisom preoblikovanim po grčkome uzoru i jezičnim posebnostima karakterističnima za *jugozapadnorusku* recenziju crkvenoslavenskoga jezika, usp. Babić 2000: 80). Hercigonja ističe da to izdanje propisuje normu crkvenoslavenskoga jezika kakav je u uporabi u Ukrajini i Bjelorusiji u XVI. i XVII. stoljeću (usp. Hercigonja 1964: 154). Drugo izdanje (Moskva 1648, anonimno) izmijenjeno je prema pravilima velikoruske norme crkvenoslavenskoga jezika. Treće izdanje (vrijeme trećega južnoslavenskoga utjecaja, Moskva 1721) priredio je Fedor Polikarpov, a za osnovu svojega izdanja uzeo je prvo iz 1619. godine, uvodeći tako *jugozapadnorusku* normu na velikorusko područje (hibridna norma koja kombinira rutensku i moskovsku inačicu, tzv. podredakcije). Slovnica Lavrentija Zizanja i Meletija Smotrickoga u okviru istočnoga/*ruskoga* novocrkvenoslavenskog jezika opisane su i propisane pravopisne i jezične posebnosti koje su, drugim južnoslavenskim utjecajem od XIV. do XVII. stoljeća, prodrle u istočni novocrkvenoslavenski jezik. Ta jezična i pravopisna reforma utemeljena je na dvjema tendencijama – grkofilskoj i purističnoj/restauracijskoj (bugarska, makedonska i srpska redakcija kao modeli). Još šire, ovdje mislimo na tendencije koje se odnose na kulturno-civilizacijsku sferu *Slavia orthodoxa* (referiramo se na pismenost svih pravoslavnih Slavena obilježenu stsl. jezikom u regionalnim redakcijama i recenzijama, usp. <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=53749>, pristupljeno 23. siječnja 2016. u 12.56 sati) jer je ondje i pod spomenutim uvjetima oblikovana i propisana istočna novocsl. norma, a njezina rutenska/ukrajinska inačica probija se u nova liturgijska (crkvenoslavenska, glagoljska) izdanja rimske Kongregacije za širenje vjere u XVII. i XVIII. stoljeću – tzv. Levakovićeve, Paštrićeve i Karamanova izdanja misala i brevijara).

govora, *pokvarenih i različnih dijalekata*, te da je identičan u glagoljičnoj hrvatskoj i ćirilskoj pravoslavnoj (ruskoj, rusinskoj, srpskoj) liturgiji. To je za Karamana isti jezik koji je u istočnim knjigama bolje očuvan u odnosu na starinu i tradiciju. Kada je Sović radio na latinskome prijevodu gramatike M. Smotrickoga, mnogo je žalio zbog svjedočenja biskupa i svećenika o nerazlikovanju crkvenoga književnog jezika i pučkoga jezika (usp. pismo koparskoga biskupa K. Kamucija Soviću). Stojković navodi kako je Sović o neznanju *slavenskoga crkveno-književnog jezika* pisao i u knjižici *Riflessioni sull' ignoranza della lingua slava letterale in Dalmazia* (izišla posthumno 1787. u Veneciji u redakciji Radoša A. M. Vitturija), u kojoj navodi kako su jedini pravi poznavatelji istočnoga novocsl. jezika u Dalmaciji svećenik Mihovil Ljubenković iz Kaštela Gomilice kod Splita (učitelj *ilirskoga jezika* u zadarskome sjemeništu), osorski biskup i splitski nadbiskup Nikola Dinarić s Hvara, spominjani Mateo Karaman i njegova malenkost. Za Levakovića u tome spisu napominje kako nije dobro znao crkvenoslavenski jezik pa je ostavio mnogo *vulgarizama*, dok se Paštrić nije usudio prevoditi s latinskoga jezika. Tek je Karaman stao na kraj *dijalektizmima* i *vulgarizmima* u crkvenoslavenskome jeziku. Isticao je kako bi i Kašić u *Ritualu* odabrao taj jezik da ga je poznao pa se ne bi kolebao između dijalekata. Kritički se osvrnuo i na ostale pisce: Š. Kožićića, A. Dellabellu, J. Bonačića, S. Rozu i dr. Zalagao se za glagoljicu i ćirilicu u liturgijskim knjigama. Stojković zaključuje kako su Sovićeva razmatranja imala ograničen broj pristaša i da su bila uzaludna među hrvatskim glagoljašima. Njegov prijevod istočne novocsl. gramatike stoga je ostao u rukopisu i *nitko ne žali, da nije bila izdana* (1930: 130). Stojković o pokušaju uvođenja *stranoga* liturgijskog jezika među Hrvate katolike i druge južne Slavene zaključuje sljedeće (1930: 131):

Sve su to dokazi za ruskoslavensko osjećanje kod katolika Hrvata u 18. stoljeću. Kušalo se, nastojalo se: neki su težili za jedinstvenim slavenskim liturgičnim i književnim jezikom na osnovu gramatike Smotrickoga, ali nije uspjelo; za kratko vrijeme morao je i kod Srba slavenosrpski⁹⁰ ustupiti mjesto prostonarodnom jeziku.

⁹⁰ *Srpskoslavenski* jezik (srpska redakcija stosl. jezika) sve do tridesetih godina XVIII. stoljeća služi potrebama srpske kulture, a zamjenjuje ga *novoruskoslavenski* kojim se i danas (uz srpski jezik) u liturgiji služi Srpska pravoslavna crkva (usp. Damjanović 2012: 179). Riječ je o jeziku koji je oblikovan u prvoj polovici XVIII. stoljeća kada su ruski učitelji (Maksim Suvorov, Emanuil Kozačinski i dr.) u srpskim školama *srpskoslavenski*, tadašnji književni (i liturgijski) jezik, korjenito mijenjali provedbom elemenata *ruskoslavenskoga* jezika (točnije istočne/ruske inačice novocrkvenoslavenskoga jezika – specifična fonološka, morfološka, sintaktička i leksička struktura, novi pravopis). Poznato je da je Maksim Suvorov 1726. godine došao u Srijemске Karlovce sa 70 *ruskih* gramatika Meletija Smotrickoga i 400 bukvara Feofana Prokopovića (Theophan Prokopovich, izdanje iz 1721. godine). Valja upozoriti da je gramatika Meletija Smotrickoga do utjecaja na srpskoslavenski jezik prošla kroz nekoliko izdanja (anonimno moskovsko izdanje iz 1648. koje propisuje velikorusku inačicu istočnoga novocsl. jezika, potom moskovsko izdanje Fedora Polikarpova iz 1721. koje za osnovu uzima prvo, *rutensko*, izdanje gramatike iz 1619. godine). To znači da je izdanje gramatike koje je 1726. godine Suvorov ponio sa sobom u Srbiju propisivalo hibridnu istočnu/rusku novocsl. normu koja kombinira rutensku i moskovsku podinačicu (usp. Butler 1970: 35-37). Podsjećamo da se u *ruskoslavenskome* razdoblju srpske književno-jezične

Pažnju je jezično-grafijskim posebnostima istočnoslaveniziranih rimskih izdanja posvetio i Josip Hamm u članku *Ruska redakcija u glagoljskim spomenicima* (1971: 213-222). Studija je namijenjena rasvjetljavanju širega kulturnojezičnog konteksta i važnosti razdoblja istočnoslavenizacije za kasniji razvoj hrvatskoga jezika i književnosti. Najprije uočavamo da i Hamm poznaje razliku između jezika *Levakovića misala* i *brevijara*, a činjenicu da je jezik *Misala* (1631) u većoj mjeri neujednačen u odnosu istočnoslavenskih elemenata i hrvatskih (čakavizmi, kajkavizmi) ne tumači samo Levakovićevom neukosti nego i činjenicom da su misali sami po sebi (starije i novije lekcije) jezično neujednačeni u većoj mjeri od brevijara i da su se, među ostalim, i zbog toga uvijek prvi priređivali za tisak (usp. *Levakovićev, Karamanov, Parčićev*). Također drži da se kod Levakovića jezično razlikuju tri dijela: osnovni (hcsl.-čakavski), potom kajkavski (kao neutralizacija tradicionalnoga čakavskog) i treći, komisijski jezik *ruske redakcije*. Čak je i Jagić zamjerao Levakoviću neujednačenu uporabu leksema iz tih triju sustava: *soveršenje – sa ženju, vzdahnu – vrime i vetar* (1971: 215-216). Osim toga, tu su i kajkavizmi (*vu gradb, vu svetij gradb, vu vas*) uz čakavizme (*va dvor, sa slugami, ka učenikom*) i ruski oblici (*ko Kaifi, so stražami, stoklenica, sovet, sotvori, na semert*). Postoje i hibridni, amalgamni oblici (*sa želčiju, povinan e(st) semerti, so kletvoju, sa bê so Isusom, lastac onb, lestb gorša* i dr.). Hamm se suzdržava od isticanja Levakovićeve neukosti u procesu uređenja knjiga. Tvrdi kako je on htio po nekom principu unijeti Propagandinom odlukom propisane jezične elemente, ali nije mogao bez hcsl. spomenika te da mu je zato osnova ostala čakavska. Osim toga, poznato je da Levaković u poslu nije imao slobodne ruke te da mu istočna/ruska novocsl. cenzura nije bila po volji. Za jezične nedosljednosti Levaković je bio manje kriv od ukrajinskih cenzora i korektora koji su jedno od njegovih rješenja prihvaćali popustljivo, a drugo pak mijenjali. Poslije Levakovića stvoren

povijesti (od tridesetih godina XVIII. stoljeća do kraja XVIII. stoljeća, ali i nakon njega) također perpetuiru pogrešna pretpostavka o istočnome/ruskome crkvenoslavenskom jeziku kao najčišćemu i najbližemu izvornomu starocrkvenoslavenskom jeziku. Njome se rukovode i priređivači hrvatskih glagoljskih liturgijskih izdanja u Rimu u XVIII. stoljeću (ponajprije M. Karaman i M. Sović). Nadalje, u *slavenosrpskome* razdoblju (od druge polovice XVIII. stoljeća do tridesetih godina XIX. stoljeća) jezik pisaca i kulturnih djelatnika otvara se utjecajima srpskoga jezika (reakcija na nerazumljivost *ruskoslavenskoga*). Tzv. (*ruski*) *slavenosrpski jezik* hibridan je jezik koji se sastoji od elemenata istočnoga/ruskoga novocsl. jezika (*novoruskoslavenskoga*) i narodnoga srpskog jezika (uz *srpskoslavenski* i ruski jezik). Gramatika Meletija Smotrickoga stoga je, u odnosu na *novoruskoslavensku* situaciju u Srbiji, doživjela novo izdanje (Rimnik 1755), i to na zahtjev srpskoga (karlovačkog) mitropolita Pavla Nenadovića. Godine 1794. skraćenu je inačicu gramatike priredio Avraam Mrazović, a njegovo je izdanje ponovljeno nekoliko puta (sve do 1811. godine). Inače, krajem XIX. stoljeća (od 1871) i među pravoslavnim Srbima razvija se pravi pokret za bogoslužje na narodnome jeziku i prevođenje crkvenoslavenskih liturgijskih knjiga na narodni jezik. Potkraj stoljeća (1896) to je pitanje pokrenuo svećenik Jug Stanikić iz Taraša u opširnoj raspravi u kojoj predlaže da se bar neke molitve koje pravoslavni Srbi mole na crkvenoslavenskom jeziku prevedu na narodni jezik (*Vjeruju, Oče naš, Bogorodice djevo* i dr.). Kasnije se ta ideja proširila i na svete službe i razne crkvene obrede, na crkvene pjesme što se pjevaju na jutarnjoj i večernjoj službi (usp. Lukić 2009a).

je takav jezični kaos da se natrag više nije moglo, a naprijed u uređenju značilo bi izraženiju provedbu istočnoslavenizacije u tekstovima (osobito zbog postojanja gramatika), što se i dogodilo. Hamm smatra da su tradicionalan jezik (*ruskoslavenski*) i glagoljica, kao pismo *složenije* od ćirilice i latinice, bili uzaludni pokušaji u novocrkvenoslavenskome bogoslužju, kako je pokazao i Drugi vatikanski sabor (što bi, za Hamma, značilo da je jezik protestanta imao više smisla). Dakako da i u Hammovo vrijeme, a i nakon njega, postoje znanstvenici koji se s time ne slažu (usp. Hercigonja 2004, Tandarić 1993). *Rusko razdoblje* trajalo je 260 godina, sve do obnovljena *Parčičeva misala* 1893. Za njegovo su rasplamsavanje po Hammu najzaslužniji reformacija i strah Rima, kao i velika želja za pridobivanjem *schizmatika*. No hrvatska glagoljska pismenost još je u XIV. i XV. stoljeću ispunila svoju nacionalnu misiju i stvorila osnove na kojima se dalje razvijala narodna književnost koja se otada služila latinskim pismom (latinicom) (Hamm 1971: 219). Jedino što je između tih diglosijskih jezičnih sustava bilo moguće jest svojevrstan paralelizam (funkcionalno diferenciran)⁹¹, ali i on je zaustavljen odlukama Rima poslije Tridentskoga sabora (usp. Corinov stav 1993).

Nadalje, Hamm zaključuje kako se *rusifikacija* hrvatskih glagoljskih tekstova obično ocjenjuje kao *una triste pagina nella storia del glagolismo croato* (prema M. Japundžiću), ali ni tu ne treba pretjerivati. Njezina je temeljna posljedica bila isključivanje glagoljice, dodali bismo i književnoga crkvenoslavenskog jezika (istočnoga/*ruskoga* novocsl. varijeteta sada umjesto izvornoga hcsl.)⁹², iz sudjelovanja u javnome i kulturnome životu, a mi bismo opet

⁹¹ Usp. stav Andrewa R. Corina (1993: 155-196).

⁹² Problem odabira inačice crkvenoslavenskoga jezika u liturgijskim knjigama novovjekovlja dodatno otežava činjenica da je riječ o razdoblju u kojemu je hrvatski (nacionalni) književni jezik ušao u posljednje predstandardno (XVII. – prva pol. XVIII. stoljeća: razvitak i nastanak novih pokrajinskih jezika i književnosti (štokavskih, kajkavskih, čakavskih), a vrlo brzo i u prvo razdoblje razvoja jezičnoga standarda (1750–1830: ikavska i ijekavska novoštokavština kao jedini književni jezik u južnome kompleksu) (usp. Brozović 1978: 21-22). Krešimir Mićanović ističe da do konflikta *standard – nestandard* ne dolazi čak ni onda kada se nestandardni varijeteti (ili njihove pojedine značajke) upotrebljavaju u prostoru javne komunikacije (u kasnome hrvatskom srednjovjekovlju tako funkcioniraju hcsl. jezik, amalgamni jezik te čakavski) kojim je tradicionalno vladao standard. Tako je sve dok između tih varijeteta postoji jasna opreka (opreka koju jezična zajednica prihvaća, a unutar koje se standardu pripisuje neutralnost) (2004: 126). Konflikt nastaje tek kada se, suprotno uzusu i stavu jezične zajednice, jedan oblik želi promovirati u obvezan i standardni (to možemo usporediti sa situacijom istočnoga/*ruskoga* novocsl. jezika u hrvatskim glagoljskim knjigama koje su propisane odlukama Rima, usp. otpor vjernika i svećenika, sociolingvistički gledano formiran odnos bilingvizma između propisanoga istočnoga novocsl. jezika i hrvatskoga jezika, za razliku od srednjovjekovne diglosije/triglosije). Odnos među csl. jezičnim varijetetima (točnije csl. jezik i vernakular) kao diglosiju i inače su prvi prepoznali znanstvenici u okviru istočnoslavenske situacije – Ferguson 1959, potom Uspenski 1976, 1983. i 1984, Worth 1978. i dr. (usp. Corin 1993: 163-164). Stanje s novocrkvenoslavenskim u XVII. stoljeću u Rusiji ipak je drugačije nego u nas. Kevin Roth (2013: 171-183) piše o latinskoj gramatici govornoga ruskog jezika Heinricha Ludolfa *Grammatica Russica* iz 1696. godine i zaključuje kako su govorni jezik (*vernakularni ruski*) i pisani (književni) crkvenoslavenski jezik, i u novovjekovlju, u odnosu diglosije i distribuirani su prema visokome (pisana riječ) i niskome registru (svakodnevna govorna komunikacija). To znači da o ruskome jeziku gotovo ništa nije pisano sve do latinske knjižice Heinricha Ludolfa *Grammatica Russica* iz 1696. godine. Knjižica je pisana latinskim jezikom i objavljena je u Engleskoj, a autor joj je Nijemac koji je bio u diplomatskoj službi danskoga kralja. Potreba autora da latinskim jezikom piše rusku gramatiku svjedoči o važnosti toga jezika i njegovu presudnome

dodali – te iz daljnijega procesa standardizacije hrvatskoga jezika. Time je u Hrvata samo ubrzan proces koji bi se ionako, prije ili poslije, pokrenuo (usp. Hamm 1971: 218-219). Uvođenje dosljedne *rusifikacije* samo je ubrzalo prelaženje s glagoljskoga bogoslužja na latinsko (i hrvatsko).

U članku *Udio Rusina u izdavanju hrvatskih glagoljskih knjiga u XVII. stoljeću* (1983: 103-122) Emanuela Sgambati opisala je vanjskojezičnopovijesne okolnosti izdavanja istočnoslaveniziranih liturgijskih knjiga. Ističe kako je Propaganda imala razvijenu svijest o funkcionalno raslojenu jeziku – knjige za vjersku pouku valjalo je pisati razumljivim, pučkim jezikom (kriterij primjenjivosti), a oko jezika liturgijskih knjiga vodila se polemika, istovremeno se težilo razumijevanju među slavenskim svijetom na Balkanu, ali i autentičnosti u odnosu na latinski tekst (tu se pojavio filološki problem vraćanja tekstova u izvorni oblik). Mrnavić, Glavinić i Levaković u XVII. stoljeću nastavljaju oblikovati jezičnu koncepciju liturgijskoga jezika koju je ranije promovirao Šimun Kožičić Benja (Kožičićeva koncepcija književnoga crkvenoslavenskog jezika nacionalnu odrednicu *hrvatski* izjednačuje s općom *slavenski*). Levaković je u praksi ipak odabrao *staroslavenski jezik rusinske redakcije* pod utjecajem unijata u Rimu. Sgambati donosi novosti u vidu nabiranja svih ukrajinskih unijata koji su u to vrijeme djelovali na izdavanju glagoljskih knjiga. U Levakovićevo vrijeme to su bili: Vasylij Novak, Filipp Borovyk, Josafat Isakovyč, biskup Metodij Terlecki. Za Ivana Paštrića Cyprian Žochovskyj, a uz Karamana Inocentij Piechovyč, Maksimilijan Zavadzkyj i dr. Zaključuje kako sve i da ne postoji izravna Levakovićeva potvrda o vlastitoj nemoći u odabiru jezika *Brevijara*, ne bismo mogli povjerovati da će on i najbliži mu suradnici iz Hrvatske ikada napustiti hcsl. jezik, najviše zbog autentičnosti hrvatske glagoljske liturgije koja se povezuje sa sv. Jeronimom. No zaokupljenost *uobičajenim, općim slavenskim jezikom* pa ustrajna zalaganja unijata za *rusinsku* redakciju kao ispravnu u Rimu, usmjerila su sve prema novome književnom jeziku u liturgiji (*lingua literalis*). Razlozi su dakako bili politički (privođenje istočnih Slavena crkvenomu jedinstvu), a odrazili su se na jezično planiranje. Takvo se temelji na vjerovanju kako svi Slaveni imaju zajedničko podrijetlo i prvi, jedinstveni jezik. U Dalmaciji XVI. stoljeća vjerovalo se da je upravo hrvatski prostor ishodište (*ilirski slavenski*, Vinko Pribojević 1525), a Rusi su isto pisali i vjerovali o sebi i svojim u odnosu na druge slavenske narode. Ipak, unijati koji su radili na uređenju liturgijskih knjiga nisu imali razvijenu svijest o izvrsnosti vlastitoga jezika, govornoga i crkvenog, prema ostalim slavenskim jezicima. To bi značilo da je prihvaćanje *rutenske redakcije* isključivo bilo vođeno

utjecaju krajem XVII, odnosno početkom XVIII. stoljeća. U prvim poglavljima knjižice donose se razlikovna obilježja ruskoga i crkvenoslavenskoga jezika (primjer csl. riječi *segodnya* – danas, današnji i ruske *sevodni*).

funkcionalnim i političkim razlozima (Sgambati 1983: 113). Postoje još i *suštinski razlozi* za pobjedu istočne novocsl. redakcije: prvi je da su Ukrajinci mjerodavni i obrazovaniji u usporedbi s Hrvatima (nema studija i normativnih priručnika o hosl. jeziku, hrvatski književni jezik već je započeo svoj razvoj – od čakavsko-štokavske prema štokavskoj ikavsko-jekavskoj stilizaciji)⁹³, a drugi da su i sami Hrvati u tome vremenu hosl. jezik držali *mrtvim* (svedenim na liturgijsku uporabu). Sgambati smatra kako za neobrazovanost u crkvenoslavenskome jeziku među Hrvatima nije odgovorna samo nasilna *rusifikacija* nego i prirodan proces povlačenja hosl. jezika u ograničenu, isključivo liturgijsku uporabu. S druge strane, unijati su bili izrazito privrženi svojemu crkvenoslavenskom jeziku, o čemu svjedoče i crkvenoslavenske gramatike i bukvari s kraja XVI. i XVII. stoljeća: *Gramatyka slovenska jazyka* (Vilno 1586), *Gramatika Slovenska s'veršennago iskustva osmi častij slova i inych nuždnych* Lavrentija Zizanija (Vilno 1596), *Nauka ku čitanju i razumenju pisma slovenskogo (...)* Lavrentija Zizanija (Vilno 1596), *Gramatiki Slavenskija pravilnoe sintagma* Meletija Smotrickoga (Jevje blizu Vilna 1619) i dr. Gramatikama su se pridruživali i rječnici s prijevodima na narodni rusinski jezik (Zizani 1596. do Pamve Berinde 1627).⁹⁴ Nema konkretnih dokaza da su ta izdanja u Rimu rabljena prilikom izdanja glagoljskih knjiga. Sgambati tvrdi da Jagić nije u pravu kada ističe kako je Levaković zasigurno poznao *Gramatiku* Smotrickoga. Zna se da ju otkriva tek Paštrić kao novitet, kao i da su unijati iz Rima nedovoljno obrazovani u filološkome (napose jezikoslovnom) smislu, što će reći da je vjerojatno ni oni nisu poznavali. *Ruski* novocrkvenoslavenski jezik bio je u velikoj prednosti samo zbog toga što je u domovini dovršen proces njegova normiranja (uz elemente

⁹³ Stjepan Damjanović danas sudi drugačije: *Svi su ti navodi istiniti: činjenica je da se hrvatskoglagoljska tradicija ne može pohvaliti gramatikama i rječnicima, ali je ipak prilično sigurno da bi odluka u Rimu bila ista i da su hrvatski glagoljaši imali takve priručnike. No često se spominje kao istina nešto što istina nije, ali bi za akciju dobro bilo da svi tako misle, naime da je istočnoslavenska (rutenska i moskovska) inačica najstarijega slavenskoga književnoga i liturgijskoga jezika, dakle staro(crkveno)slavenskoga, starija od hrvatske inačice, tj. najstarija.* Citirano prema izlaganju akademika Stjepana Damjanovića s temom *Hrvatska glagoljaška kultura nakon Tridentskoga koncila* na Znanstvenome skupu *Tridentska baština: katolička obnova i katolička konfesionalizacija u hrvatskim zemljama* u organizaciji Filozofskoga fakulteta Družbe Isusove u Zagrebu, Hrvatskoga instituta za povijest, Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, Katoličkoga bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Odsjeka za kroatistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 6. i 7. prosinca 2013.

⁹⁴ Vanda Babić također ističe bogatu gramatičku tradiciju kod istočnih Slavena i već tradicionalno ustanovljenu diglosiju između crkvenoslavenskoga (liturgijskoga i književnoga) jezika i govornoga jezika. Već u XV. i XVI. st. javljaju se gramatike prema grčkome modelu, a kasnije i prema latinskome. Nasuprot tomu, Hrvati nisu imali posebnih djela o csl. jeziku. U XVI. nastao je rječnik Fausta Vrančića *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, latinae, italicae, germanicae, dalmaticae et ungaricae* (Venecija 1595) s uključenim hrvatskim narječjem *Dalmacije*. To je za autora najčišći organski idiom (kao firentinsko narječje među talijanskima) i osnova je jezika sv. Jeronima, iz njega su se razvili poljski i češki jezik (usp. Babić 2000: 37-38). U XVII. st. izašla je slovnica Bartola Kašića *Institutiones linguae illyricae* koja promovira jedinstveni književni jezik na osnovi *bosansko-hercegovačkog govora* (prema V. Babić), ali je slovnica temeljena i na čakavštini (usmjerenoj prema štokavštini). U svakome slučaju jezična osnovica postaje govorna, organska, a ne umjetna (kao u novocsl. jezicima).

kodifikacije)⁹⁵, za razliku od hosl. jezika. Koliko su unijati u komisiji za cenzuru u Rimu s tim procesom upoznati, sasvim je drugo pitanje. Njihov filološki zahtjev u tome je smislu postojao (*rusinske* knjige kao čuvari najstarijega izvornoga slavenskog jezika), ali nije bio utjecajan dok su njihovi teološki (nepromjenjivost liturgijskoga teksta kao svetoga, kanonskog teksta) i politički zahtjevi (unija s pravoslavnima) odigrali ključnu ulogu u odabiru istočnoga novosl. jezika.

Mi bismo zaključili da istaknuti filolozi određuju kako je promicatelje istočne novosl. recenzije u hrvatskim glagoljskim knjigama (Paštrić, Savić, Karaman) najviše mučila neukost naših biskupa i svećenika, odnosno nerazlikovanje književnoga slavenskog jezika (kakav treba biti u liturgijskim knjigama) od pučkoga, govornog idioma. Stoga su opadanje slavenskoga glagoljskog bogoslužja uglavnom argumentirali njihovom neobrazovanosti – u srednjemu vijeku, ranome novovjekovlju, ali i kasnije (usp. Parčičeve argumente u raspravi *Za obstanak glagolice* u drugoj polovici XIX. stoljeća te Fućakove u novije vrijeme, 1975: 102-103). S druge strane, Eduard Hercigonja jasno napominje kako o *glagoljaškome humanizmu* ne bismo mogli čak ni prigodno govoriti da nije bilo svjedoka klasične naobraženosti (tek kao izdvojeni primjeri ističu se doktori teologije i filozofije – Juraj iz Slavonije, Georgius de Sclavonica, i Nikola Modruški), dvojezične i diglosijske, u određenim povijesnim trenucima i triglosijske kulture *univerzalnih* srednjovjekovnih hrvatskih glagoljaša (usp. Hercigonja 2000: 192). Srednjovjekovna reformna nastojanja, s odlukama Četvrtoga lateranskog koncila iz 1215. i nastojanjima pape Inocencija III. oko konstruiranja rimskog misala, rezultirala su smanjenim opusom i lakšim rukovanjem kompilativnom strukturom plenarnoga misala (i brevijara), dok konačno franjevačka redakcija misala i brevijara (od 1223) nije postala standardom za njihov red, a kasnije i za čitavu Rimsku crkvu. Glagoljaši kroz XIII. stoljeće stoga napuštaju shematizam samostalnih liturgijskih knjiga. Posebnu

⁹⁵ Zadatak je jezične norme da ujednači, kodificira i institucionalizira jezičnu konvenciju, a ona zahvaća sve jezične razine – od ortografske do leksičke. Jezična je norma konzervativna i do neke mjere sprječava svrsishodan razvoj jezika, ali s druge strane ima za zadatak i pratiti i usmjeravati evoluciju jezika koja će biti u sprezi s društvenim i kulturnim razvojem. Time se bavi planiranje jezika, glotopolitika ili jezična politika. U skladu s tim radi se na selekciji, deskpciji, kodifikaciji (propisivanju), elaboraciji, akceptuaciji, ekspanziji i implementaciji te evaluaciji i rekonstrukciji norme (usp. Radovanović 2003: 189). Pritom kolektiv ili upravljajuće tijelo koje predstavlja kolektiv mora odabrati konkretan varijetet, dijalekt ili sociodijalekt koji će činiti osnovicu jezične norme. Razlozi odabira mogu biti autoritativni (što je slučaj s autoritativnom politikom Crkve i težnjom da se postigne jedinstvo), geografski (za hosl. raspostranjenost, kvantiteta i kvaliteta sadržaja), književni, aristokratski, demokratski, demografski, logički, estetski i dr. Bilježe se sve postojeće mogućnosti u odabranome sociolektu, na svim razinama, i opisuju sva moguća jezična sredstva. Deskpcija jezika postiže se rječnicima i gramatikama – točan, objektivan opis, bez vrijednosnih sudova, isključivo za lingviste. Potom se na temelju tih priručnika izrađuje normativna gramatika, priručnik tipa pravopisa i sl., što u XVII. i XVIII. stoljeću istočnoslavenska redakcija u odnosu na hrvatsku uglavnom ima (opisni priručnici s rješenjima primijenjenima u liturgijskim tekstovima koji su opet propisani crkvenim dekretima kao obvezni).

pažnju ovdje zaslužuje kulturološko i jezično dvojstvo, posvjedočeno u liturgijskim kodeksima. Kroz proces kompiliranja plenarnih kodeksa glagoljski pisci, usporedo s novim prijevodima biblijskih, liturgijskih i ritualnih tekstova, u različito provođenim prilagodbama baštinjenoga korpusa spisa latinskoj *Vulgati*, (konzervativno) tradiraju prvotne stesl. tekstove, grčke prijevode. Sve do XVI. stoljeća, uz prvotne relacije s grčkom biblijsko-liturgijskom književnošću, iznimno su značajni i novi glagoljaški prijevodi s latinskoga na crkvenoslavenski jezik hrvatskoga tipa (o čijim je odlikama pisao još 1866. i 1867. V. Jagić: *Primjeri starohrvatskoga jezika II, Historija književnosti*). Riječ je o tekstovima koji se nisu mogli oslanjati na gotove ćirilometodske obrasce i matice. Osim toga, upućuju na vrlo dobre poznavatelje latinskoga jezika u redovima glagoljaških pisaca. Sve su to dokazi koji opovrgavaju sedamnaestostoljetne tvrdnje o hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku kao iskvarenome tipu starocrkvenoslavenskoga jezika. Naprotiv, hcsl. jezik promišljen je i normiran liturgijski jezik (premda bez *pisanoga traga* koji se odnosi na jezikoslovnu normativističku literaturu). Novije percipcije hcsl. jezika, poput onih J. L. Tandarića na kraju studije o hrvatskoglagoljskome ritualu (1993), potvrđuju ranije teze J. Hamma (1956) o jezično-književnoj naobrazbi i sposobnosti hrvatskih glagoljaša. M. A. Pantelić također je ponavljala da književno-jezična norma naših srednjovjekovnih glagoljaša postoji (*Glagoljski kodeksi Bartola Krbavca* 1964), a iscrpno su je u suvremenoj hrvatskoj filologiji opisali Milan Mihaljević i Johannes Reinhart (2005, 2009), Stjepan Damjanović (2008a), Mateo Žagar (2010) i drugi. Autorice studije o hrvatskoj srednjovjekovnoj triglosiji i bilingvizmu ističu kako *pisci* i *supisci* naših srednjovjekovnih liturgijskih djela dobro poznaju crkvenoslavensku normu. I kada se događalo da je ta norma zanemarivana, da se prelazi na neki drugi kod ili se odvija njihovo miješanje – to se uvijek činilo svjesno i s određenom svrhom (npr. odnos rubrika i nepromjenjivih čitačkih dionica teksta) (Lozić Knezović, Galić Kakkonen 2010: 211-226). Glagoljaši su u hrvatskoglagoljskim tekstovima pomlađivali jezik i to je bilo pitanje jezičnoga planiranja. Situacije u kojima su se koristila tri idioma (hcsl. jezik, amalgam i starohrvatski jezik) do istočnoslavenizacije naših liturgijskih knjiga društveno su bile vrlo dobro definirane. Izvorni govornici visoke varijante (hcsl. jezik u odnosu na amalgamni i starohrvatski jezik) dakako nisu postojali. Ona se učila kroz formalno obrazovanje, ali je interes za njim posve nestao među našim glagoljašima kada je zaustavljen prirodan razvoj hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika (1561). O tome *silasku glagoljaštva* svjedoči M. Stojković (1930: 120-131) prema Sovićevim i Karamanovim izvorima. Nitko nije želio iznova učiti neprirodan književni jezik zbog čega se poremetio odnos triju varijanata koje su oblikovale hrvatski (književni) jezik u kasnome srednjovjekovlju. Postavlja se pitanje kako u

XIX. stoljeću organizirati učenje hrvatskoga (novo)crkvenoslavenskog jezika kada je dijelom njegove povijesti postala i 260 godina duga povijest istočnoslavenizacije liturgijskih knjiga. Kako planirati obnovu hcsl. jezika u novocsl. razdoblju, uređenje novih liturgijskih knjiga i njihovo uvođenje u liturgijsku praksu kada izvorna hcsl. norma nije (o)pisana, a uz to je bila vrlo elastična i promjenjiva (vidi poglavlje *Hrvatski crkvenoslavenski jezik – temeljne odrednice i percepcija hcsl. jezika u XIX. stoljeću*). Kolebanja su to kojima je Parčić pokušao stati na kraj savršenom ravnotežom raznorodnih jezičnih elemenata kojima je raspolagao, zato se jezik njegova *Misala* (1893) drži hiperkorektnim i artificijelnim, što će iduća poglavlja ovoga rada i potvrditi. Još je više kolebanja pokazao u rukopisnoj *Staroslavenskoj gramatici* koja je pratila novo izdanje *Misala* – u njoj se prepleću obilježja stcsl., hcsl. i istočne novocsl. jezične norme, ali se teško može uočiti pravilnost i funkcionalnost u tome procesu. Dakako, u obzir valja uzeti i činjenicu da je riječ o nedovršenoj gramatici (i rječniku). Parčićevi prethodnici, Levaković, Paštrić, Sović i Karaman, nisu potpuno zaniijekani u hrvatskome novocsl. razdoblju XIX. stoljeća, što je u duhu svake *manirističke* smjene epoha. Moguće je pratiti razvoj procesa hrvatske novocsl. obnove Ivana Berčića i D. A. Parčića u XIX. stoljeću – od početaka 1860-ih godina, koji nastavljaju i reformiraju istočne novocsl. okvire (osobito glede vizualnoga identiteta Propagandinih izdanja, slovopisa i pravopisa), sve do konačnih Parčićevih izdanja 1890-ih godina. Levaković, Paštrić, Sović i Karaman ponudili su hcsl. obnoviteljima u XIX. st. još nešto – jasan metodološki aparat prema kojemu, uz pripremu novih liturgijskih knjiga, valja oblikovati i pomoćna sredstva – slovopise i pravopise, gramatike, rječnike i sl.

Sociolingvistici je u novije vrijeme sve više zanimljiva jezična politika Rima prema hrvatskim glagoljskim knjigama u XVII. i XVIII. stoljeću. Štoviše, postupci unijata pri Rimu bez zadržke se nazivaju *jezičnim planiranjem* (osnovno lingvističko sredstvo jezične politike, usp. Samardžija 2006: 117-126⁹⁶, Mićanović 2006). Taj problem među hrvatskim *ljudima od pera*

⁹⁶ Jezično planiranje nije samo posao jezikoslovaca nego u njemu svjesno sudjeluju brojni i različiti izvanjezični, dotično društveni čimbenici (Škiljan, *Jezična politika*, 1988: 8). Definira se kao skup racionalnih i uglavnom institucionalnih postupaka kojima neko društvo utječe na jezične oblike javne komunikacije i na formiranje svijesti svojih sudionika o tim oblicima (Radovanović 2003, Samardžija 2008: 34-36). Da je Crkva izvršila golem utjecaj na standardizaciju i širenje vernakulara, ističe i Sue Wright u knjizi *Jezična politika i jezično planiranje – od nacionalizma do globalizacije* (2010). Protestanti su osporavali Katoličku crkvu u raspravama i traktatima o vjerskim pitanjima koji su u prvo vrijeme bili na latinskome, u tradiciji svih učenih vjerskih tekstova, ali se uskoro pojavila potreba da se učine općedostupnima pa je uslijedilo njihovo prevođenje na vernakulare. Budući da se izum tiskarstva podudario s rastućim ineteresom za vjerska pitanja, protestanti, koji su u biti trajno bili u ofenzivi, novonastalu su situaciju dobro iskoristili da svoju poruku prošire posredstvom cvatućega tržišta tiskovina na vernakularu (Anderson 1983) pa je prvi put u Europi nastala masovna čitateljska publika (Febvre i Martin 1976). Ta je praksa imala dubinsku jezičnu propagandu koja se odrazila i na politiku Katoličke crkve (normiranje i kodificiranje crkvenoslavenskoga jezika, ali Rim uz tu opciju uvodi i *vernakularnu* (mislimo na jezičnu osnovicu) – djelovanjem Bartola Kašića i drugih). Riječ nije o dvjema suprotstavljenim

prisutan je još od XVI. stoljeća, a sazio je u drugoj polovici XVIII. stoljeća. U to vrijeme jača nastojanje oko oblikovanja nadregionalnoga, a nakon oblikovanja nacija, i općenacionalnoga idioma, pa nije čudno da su takva nastojanja postojala i u okviru crkvene jezične politike, a s ciljem postizanja ujedinjenja Slavena različitih obreda. Komunikacijska funkcija pritom nije jedina, a često ni najvažnija funkcija jezika koja se želi ostvariti. Uz nju postoje simbolička ili (etno)identifikacijska (nacionalni identitet i jezik), ujedinjujuća ili homogenizirajuća, razgraničujuća ili demarkacijska, prestižna, emotivna, kognitivna, metajezična, ludička funkcija i dr. U Zborniku *Jezična politika i jezična stvarnost* (ur. Jagoda Granić, 2009: 51-60) rad autorice Maje Matasović o pitanju liturgijskoga jezika u hrvatskim župama između XVII. i XIX. stoljeća donosi se u poglavlju *Planiranje statusa jezika*, čime se potvrđuje *osvježena* dijakronijska perspektiva. Da su nastojanja biskupa Strossmayera i Franje Račkoga oko novoga, *obnovljenog* liturgijskoga jezika u hrvatskim glagoljskim knjigama pitanje jezične politike, točnije *planiranja statusa jezika*, također je dobro poznato (usp. Petrović 1979: 47-99, Damjanović 1991: 155-172, Lukić 2010b: 75-107). Cilj je ovoga rada, među ostalim, pomnije predstaviti nastavak procesa *planiranja korpusa i statusa* hrvatskoga novocsl. jezika (jezična koncepcija i jezična praksa, opisni i propisni priručnici, korespondencija, dekreti i odluke Rima) na ostacima razdoblja istočnoslavenizacije. Tako se čini djelatan napor u povezivanju vanjske i unutarnje povijesti jezika (prema istaknutome u uvodnim poglavljima doktorskoga rada), a jezično stanje u *Misalu* (1893) opimljenije je istaknutih načela. O tim je pitanjima, igrom slučaja, umjesto čitavoga Odbora za uređenje liturgijskih knjiga u drugoj polovici XIX. stoljeća odlučivao jedan čovjek – Dragutin Antun Parčić – ali ne bez ugledanja na rješenja koja je ponudilo istočnoslavensko razdoblje (*planiranje statusa i korpusa jezika*⁹⁷):

opcijama, jednoj *ispravnoj* (Bartol Kašić), drugoj *pogrešnoj* (Rafael Levaković), već o dvama programima s istim ciljem, a taj je jačanje utjecaja Katoličke crkve.

⁹⁷ Heinz Kloss (1904–1987) mijenja tzv. Haugenov model nastajanja standardnih jezika (četiri aspekta jezičnog razvoja koji *dijalektu* daju status *jezika*, a *vernakularu* status *standarda*: selekcija, kodifikacija, elaboracija, prihvaćanje) i uvodi pojmove planiranje statusa (selekcija kod Haugena) i planiranje korpusa (kodifikacija i elaboracija kod Haugena). Uzimajući u obzir dvojnu narav jezičnog planiranja (planiranje korpusa i planiranje statusa), postaju očite razlike s obzirom na mjesto koje ove dvije sastavnice zauzimaju unutar jezične politike. Planiranje statusa nesumnjivo pripada jezičnoj politici. Ono uvijek obuhvaća izbor jednoga jezika ili varijeteta koji zadobiva određeni status. To znači da izabrani jezik zadobiva funkcije ili da se treba upotrebljavati u područjima u kojima je dotada imao ulogu suparnički jezik ili varijetet kojem treba oduzeti tu ulogu. Planiranje statusa obuhvaća, osim odluke o izboru, koja ima politički aspekt, i plan izvedbe procesa kojim se jezik uvodi u uloge koje su za njega planirane, plan izvedbe kontrole i prosudbe tijeka kojim se jezik uvodi u nova područja, a i planiranje mogućega moderniziranja, proširivanja, standardiziranja i kodificiranja jezičnoga korpusa. Planiranje korpusa također se smatra dijelom jezične politike, i to dijelom koji je "najlingvističkiji" aspekt jezične politike, što implicira da je planiranje statusa samo djelomično lingvistički postupak. Unutar planiranja korpusa, koje je prije svega jezično kultiviranje u širem smislu, razlikuje se elaboracija i kultiviranje u užemu smislu, tj. skrb o jeziku. Elaboracija obuhvaća razvitak gramatike, uključujući tvorbu složenca i leksik, različite registre i stilove na takav način da jezik može udovoljiti novim komunikacijskim potrebama. Kultiviranje se sastoji prije svega u stabilizaciji standarda i ono je u određenome stupnju nužno (usp. Trudgill 2010: 143-158, Mićanović 2006: 23-26).

- ❖ priručnici i rasprave o književnome slavenskom jeziku (Paštrić, Karaman),
- ❖ proces normiranja i kodificiranja novocsl. jezika (metodologija),
- ❖ konkretna jezična rješenja i odabiri po jezičnim razinama – slovopis i pravopis, morfologija, sintaksa, leksik,
- ❖ usklađenost liturgijskih knjiga s tridentskom reformom i dr.

Vanda Babič ne donosi vrijednosni sud o valovima istočnoslavenizacije hrvatskih glagoljskih knjiga, već iscrpno opisuje jezikoslovne tendencije na kojima počiva pravopisna i jezična istočna/*ruska* novocsl. norma (2000: 81-83). Riječ je o konkretnome uvidu u istočnoslavensku situaciju u okviru koje su jezikoslovne tendencije određene vanjskopolitičkim gibanjima – težnjom da se učvrsti *Slavia orthodoxa* (političko i kulturno jedinstvo svih pravoslavnih Slavena).⁹⁸ Prva je tendencija grkofilska, a očituje se postupnom bizantizacijom istočne novocsl. jezične kulture. Grčki jezik i kultura postaju središnjim interesima. Grčki jezik i pravopis izvršili su presudan utjecaj na pravopisnu i jezičnu normu opisanu istočnim novocsl. priručnicima.⁹⁹ Druga je tendencija puristička i restauracijska, a tiče se čišćenja književnoga jezika istočnoga novocsl. tipa od dijalektnih utjecaja i obnove prvotnoga stcsl. jezika kanonskih spomenika. Polaze od bugarske, makedonske i srpske redakcije starocrkvenoslavenskoga jezika (istočnim Slavenima ćirilometodsko jezično i pismovno naslijeđe i dolazi iz Makedonije i Bugarske, usp. Damjanović 2012: 161) jer jezik tih spomenika istočni Slaveni drže arhaičnim i usko povezanim s grčkom tradicijom. To će reći da Vanda Babič opisuje pravopisnu i jezičnu normu prema kojoj su uređena istočnoslavenizirana hrvatskoglagojska liturgijska izdanja XVII. i XVIII. stoljeća.

3.3. Era Rafaela Levakovića – o pismu i jeziku

⁹⁸ Podsjetimo, istočni/*ruski* novocsl. jezik (rutenska i moskovska inačica) opisan je i propisan slovnica Lavrentija Zizanja i Meletija Smotrickoga. Riječ je o jezičnoj i pravopisnoj reformi koja je utemeljena na dvjema tendencijama – grkofilskoj i purističkoj/restauracijskoj (bugarska, makedonska i srpska redakcija kao modeli). Još šire, ovdje mislimo na tendencije koje se odnose na kulturno-civilizacijsku sferu *Slavia orthodoxa* (referiramo se na pismenost svih pravoslavnih Slavena obilježenu stcsl. jezikom u regionalnim redakcijama i recenzijama) jer je ondje i pod spomenutim uvjetima oblikovana i propisana istočna novocsl. norma, a njezina rutenska/ukrajinska inačica probija se u nova liturgijska (crkvenoslavenska, glagoljska) izdanja rimske Kongregacije za širenje vjere u XVII. i XVIII. stoljeću – tzv. Levakovićeve, Paštrićeve i Karamanova izdanja misala i brevijara).

⁹⁹ Primjerice, Smotricki je uvjeren u grafijsku i glasovnu srodnost grčkoga i slavenskoga vokalskog sustava pa u svojoj *Gramatici* razlikuje kratke, duge i ambivalentne vokale, potom koristi *jerove* za označavanje duljine prethodnoga sloga itd. (usp. dugo *ō* u *Kar. misalu* u gram. morfu za D mn. imenica m. roda i dr., Babič 2000: 107, Hercigonja 1964: 155).

Istočnoslavenizacija ponajprije obuhvaća reformu hrvatskoglagoljskog pravopisa prema (istočnoj) ćirilčnoj grafiji, a u drugome dobu (eri) obuhvaća i prilagodbu najstarijem grčkom slovopisu i pravopisu. Stoga će se kod isticanja osobitosti hrvatskih novocsl. izdanja (istočnoga/*ruskoga* jezičnog tipa) najviše pažnje posvetiti tim jezičnim razinama. Slovopisna i pravopisna reforma hrvatskih glagoljskih knjiga uvjetovala je kasniju morfo(no)lošku prilagodbu istočnoj novocsl. recenziji (Babič 2000: 387-391, Babič 2002: 329). U izradi izdanja *Misala* 1631. Levakoviću su, uz Ivana Tomka Mrnavića i Franju iz Kotora, pomagali Bugarin Petar Bogdan Bakšić (kasnije sofijski nadbiskup) i franjevac Danijel Grozdek iz provincije Bosne Hrvatske. Stjepan Damjanović dodaje kako danas nema sumnje da je imao i *savjetnika* iz redova ukrajinskih unijata – slušatelja grčkoga kolegija u Rimu.¹⁰⁰ Poznato je da su *cenzori* bili iz tih redova (spominju se imena Josafata Isakovića, Filippa Borovika i Nikole Novatiusa, usp. i Despot 2006: 27). S obzirom na to da su planovi Franje Glavinića o osnivanju tiskare u Rijeci na temelju ostataka protestantske glagoljske tiskare u Urachu propali, slova su završila u Propagandinoj tiskari i njima je otisnut *Naukь karstjanski* u redakciji Rafaela Levakovića 1628. godine (usp. Bolonić 1980: 12), a prema priređenome latiničnom prijevodu Aleksandra Komulovića iz 1603. Već 1629. godine Komulovićev je prijevod Levaković izdao u ćirilčnome izdanju, a iste je godine dotiskan i *Azbukibidnêk slovinskij* (pretisnut u Rimu 1693. i u Veneciji 1763).¹⁰¹ Levakovićev glagoljski *Misal* otisnut je 1631. godine i već je istaknuto kako je istočna novocsl. recenzija u njemu blago primijenjena, toliko da Vanda Babič, a i glavnina hrvatskih istraživača smatraju kako je i dalje riječ o hrvatskoj redakciji.

Josip Hamm (1971: 220-222) među prvima je upozoravao na slovopisne i pravopisne osobitosti Levakovićevih izdanja – i to prema protestantskim izdanjima (tek kasnije, u izdanju *Brevijara* iz 1648. dosljedno prema istočnoslavenskoj pravopisnoj normi). Uvodi se bilježenje različitih izgovornih vrijednosti pojedinih slova u Levakovićevim i Karamanovim izdanjima, onih koje u izvornome hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku nisu poznavale posebnih slovnihih ekvivalenata:

¹⁰⁰ Izlaganje akademika Stjepana Damjanovića s temom *Hrvatska glagoljaška kultura nakon Tridentskoga koncila* na Znanstvenome skupu *Tridentska baština: katolička obnova i katolička konfesionalizacija u hrvatskim zemljama* u organizaciji Filozofskoga fakulteta Družbe Isusove u Zagrebu, Hrvatskoga instituta za povijest, Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, Katoličkoga bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Odsjeka za kroatistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 6. i 7. prosinca 2013.

¹⁰¹ Slovni inventar *Azbukibidnêka* (i *Misala* 1631) temelji se na Torressanijevoj *Početnici* (1527), odnosno na protestantskome izdanju *Table za dicu* (1561).

Ipak, neka su ključna pitanja (tako poziciona čitanja za , pa glasovne vrijednosti za , i sl.) ostajala dugo neriješena pa se tek kod protestanata i, zatim, kod Levakovića i Karamana odlučnije krenulo naprijed u smislu fonologizacije, odnosno u smislu grafičkih razlikovanja između pojedinačnih korelata 'e : 'a (kod) , šć : ć (kod) , i : ī (et, eum, kod) , e : é (kod e : ę, npr. selo svoje : rizi svoje od rize svoje) itd. (Hamm 1971: 221)

Napominje kako je već Levaković u *Brevijaru*, potom Karaman u svojim izdanjima, bio dosljedan u uporabi nadslovnih znakova (*kosa crta, akut*). Tu su i konsonantske distinkcije (istočni/ruski novocsl. umekšani oblici *strast'b, amin'b, den'b, krov'b, ves'b, smert'b, na n'b, von'-že, učitel'b, ogn'b, ostavl'b, čast'b, car'b* i dr.). Za razlikovanje izgovorne vrijednosti *jata* i *šta* uzimale su se točke (za slovo *šta* već u Levakovićevu *Azbukividnjaku* prema protestantskoj praksi). Nadslovni znaci u pravoslavnim spomenicima obično imaju prozodijsku, a ne pravopisnu funkciju, a kod Levakovića je obrnuto. Poznato je da Karaman nadslovnim znacima daje obje funkcije. Bio je to pokušaj reformiranja glagoljice na način koji, dvije stotine godina kasnije, podsjeća na reformu latinice zahvaljujući Ljudevitu Gaju. Vanda Babić (2000: 24) ističe kako posljednje Hammove opaske za odnose *i : ī* i *e : é* nisu točne:

1. Kod prve *i : ī* slovo u *Misalu* (1631) rabi se za zapis akuzativa jednine muškog roda lične zamjenice za 3. lice (lat. *eum*, npr. *i polažet ī na telesnik*) i u akuzativu množine lične zamjenice za 1. i 2. lice (*predvarju vī vь Galilei*), a nikada za zapis veznika *et*. U *Brevijaru* ga u istoj funkciji zamjenjuje slovo . U Karamanovim izdanjima i *Brevijaru* iz 1648. slovo označuje *y* (npr. *pervī* /pervyj/, *uslīši* /uslyši/).
2. Slovo se kao zasebno slovo javlja samo u *Levakovićevu misalu*, ali za bilježenje stcsl. /ę/ (*daže do svetié sobboti*) i glasovne skupine /je/¹⁰² (*položi é vь novem grobe, Gospodi sine éдиноčedi*).

Hamm je samo kod nekih slova iz *Misala* 1631. ukazao na dodirne točke s protestantskom tiskarom u Urachu. Ustvari se cjelovit slovni inventar *Levakovićeva misala* temelji na Konzulovim glagoljskim izdanjima i pravopisnim pravilima, kako će se oprimjeriti dalje u tekstu.

¹⁰² Usp. slovno rješenje u protestantskim izdanjima (Žagar 2013a: 489).

Zasigurno se znade da je Levaković radio prema hrvatskoglagoljskim uzornim spomenicima jer su isti dopremljeni s njime u Rim, tako je bilo osobito u poslu oko *Misala*. Slovni inventar u *Abecedariju* i *Misalu* vrlo je sličan onomu iz protestantske tiskare i bez približavanja istočnim novocsl. uzorima. Slovo *e* s natpisanom titlom () označavalo je kraticu za *estb* /jest/, a moguće i za mlađe /je/, rabi se slovo *šta* s trima točkicama za /šč/ (), slovna inovacija koja je uvedena u protestantskim izdanjima (usp. Žagar 2013a: 487-493, Babič 2000: 117). Slovo *šta* bez dijakritike rabi se za bilježenje glasa /ć/, a meko *l'* i *n'* bilježili su natpisivanjem title ponad slova (npr. ¹⁰³). Potom slovo *e* s natpisanom kosom crticom Levaković i češće nego protestanti rabi za markaciju skupine /je/. Glede *jerova* uočava se tendencija ispuštanja u svim pa i grafetički jakim pozicijama (grafematički odavno praznima, bez glasovne funkcije) – najčešće se i u *Novome testamentu* i u Levakovića *jerovi* bilježe štapićem na kraju riječi iza suglasnika te ispred prejotiranoga *e* /je/ u sredini riječi: *tudbje* (2013b: 358-259, 2013a: 490-491). Hamm ističe kako postkonsonantsko *jer* Levaković u *Misalu* bilježi vrlo nesustavno, tek ponegdje (kada mu je funkcija fonetski uvjetovana), dok se u njegovu *Brevijaru* i *Karamanovu misalu jerovi* bilježe na gotovo svim pretpostavljenim pozicijama. Time je učinjeno da se prividno obnovio proces koji je zahvatio glagoljaštvo XIII. i XIV. stoljeća, kada se u glagoljici nekadašnja slaba pozicija *jera/jora* nije gotovo ni bilježila, a tek se poslije ponovno počela uvoditi (Hamm 1971: 221, usp. Mihaljević 2009: 294-295, Žagar 2001: 309-318, Žagar 2008: 705). To bi značilo da jezično planiranje priređivača istočnoslaveniziranih liturgijskih knjiga također počiva na dogovoru i, u nekim dijelovima¹⁰⁴, "oživljavanju" određene etape glagoljaštva, prema očuvanim i rabljenim spomenicima, kako bi se postigla transparentnost pravilnoga književnoga liturgijskog jezika. Na sličan način o jeziku i jezičnoj koncepciji D. A. Parčića zaključuju M. Žagar i A. Zaradija Kiš: *Očigledna je namjera da se prijevod Evanđelja vrati na zajednički, sveslavenski početak, tek s hrvatskim naznakama, dovoljno blagima da bi staroslavenska osnovica bila neprijeporna* (2007: 176).

Slovo *jat* nije više tako frekventno (zbog ustaljenih refleksa i bilježenja slovom *e* ili *i*), a stabilnije je kod bilježenja skupine /ja/ (ponekad samo s natpisanom titlom, što Vanda Babič ne bilježi, usp. 2000: 118). Slovo *đerv* Levaković bilježi često na mjestu mekoga grčkoga /g'/ (*anġel*, *evanġelie*), čakavskoga refleksa praslavenske skupine /*dj/ (*meĵa*, *roĵena*), ali i za

¹⁰³ U protestantskome *Novom testamentu* (1562) titlom se bilježi meko *n'*, ali je meko *l'* neobilježeno, osim možda kombinacijom s dijakritičkim slovom *e* () za skupinu /je/. (Žagar 2013a: 489).

¹⁰⁴ Levakovićev *Brevijar* (1648) i Karamanova izdanja (*Misal* 1741, *Brevijar* 1791) pravopis uređuju prema istočnoslavenskoj normi, ali to ne znači da se tim izdanjima posve dokinula pravopisna tradicija koju Levaković (*Misal* 1631) premošćuje u odnosu na protestantsku praksu (a oni pak u odnosu na hrvatskoglagoljsku *Početnicu* iz 1527).

bilježenje intervokalnoga /j/ i glasa /j/ na kraju riječi iza vokala (*običaj, tvoj* i sl.), dakle na tradicionalno neopravdanim mjestima.

U *Brevijaru* 1648. Levaković naglašenije istočnoslavenizira jezik, i to prema izričitoj nalogu pape Urbana VIII, a uz pomoć cenzora, biskupa Metodija Terleckoga. Jerko Fućak ističe da je *rusifikacija* čak najdosljednije provedena u *Brevijaru* iz 1648. (Levaković – Terlecki) i 1688. (Paštrić) (1975: 112). Slovní inventar *Brevijara* (1648) obogaćen je novim glagoljskim slovima s dijakritičkim znacima kako bi se postigla što veća sličnost s ćiriličnim slovima. Priređivači su se služili gramatikama Lavrentija Zizanija (1596) i Meletija Smotrickoga (1619). S obzirom na dosljedno i obilato provedenu istočnoslavenizaciju teksta, osobito u usporedbi s *Misalom*, može se istaknuti da se pravo napuštanje hrvatske redakcije stesl. jezika dogodilo već s Levakovićem, odnosno s njegovim *Brevijarom*. Ne samo da su uvedena nova slova već se slijedila i pravopisna norma istočnih/*ruskih* novocsl. tekstova. Tako se slovom *i* s natpisanom titlom bilježila pozicija ćiriličnog *jerija* (ѣ), a za ćirilično uveo je ekvivalentno glagoljično . Umjesto ćiriličnoga slova *ot* uvodi , a Babič (2000: 118) napominje kako Levaković u *Brevijaru* njime primjerice označuje plural (korijenski morf: N jd. *voda* : G mn. *vōdb*, uz natpisano za prijedlog i prefiks *ot*). Na mjestu drugoga ćiriličnoga slova *e* piše nešto veće glagoljično kojim se bilježi inicijalna pozicija skupine /je/. Za stari *jat* postoje dvije pismovne inačice, ovisno o izgovoru: i , bez dijakritike za skupinu /ja/, a s točkom za skupinu /je/. Razlikovanje za /ć/ i /šć/ te za /šć/ prema praksi protestanata i dalje funkcionira, premda se u Levakovića slovom *šta* bez dijakritike (tri točkice) bilježi i /šć/ tako da nemaju strogu distinktivnu funkciju. Štapićem se dosljedno bilježi pozicija *jera* i dr.

3.4. Era Ivana Paštrića – o jeziku i pismu

Već smo istaknuli da Paštrićev rad na izdavanju glagoljskih liturgijskih knjiga započinje 1686. godine i da on nastavlja Levakovićev rad te slijedi pravopisne i gramatičke odrednice istočnoslavenskih gramatika. U pripremoj fazi i fazi tiskanja *Brevijara* i *Misala* Paštrić vodi iscrpne bilješke, tzv. izvještaje i okuplja *Zbirku raznih dokumenata koji se tiču tiskanja ilirskog misala i brevijara 1638. – 1646*. U jednome od izvještaja piše kako odabire dijalekt vrlo sličan *rutenskomu* (ukrajinskomu crkvenoslavenskom) *jer je među svim ilirskim*

dijalektima rutenski najstariji, i to kao zajednički jezik svim Ilirima, tj. Slavenima (Golub 1971: 379).

Na svojoj *sumi glagoljaštva (De Missalis, Breuiarij Illyrici Romani et similium diuinorum officiorum origine, caractere, continuatione, scriptione, impressione, usu et locis, ac modo intelligendi scripta, et impressa, officiaque noua uertendi)* radio je 12 godina, do 1700, a namijenio ju je *ilirskoj naciji* koja će se služiti novim bogoslužnim knjigama u Dalmaciji kao i budućim, novim priređivačima glagoljskih knjiga. Djelo je podijelio u devet glava:

1. Podrijetlo ilirskoga rimskog misala i brevijara.
2. Začetnik ilirskoga pisma, ćirilčnoga i *jeronimovskoga* (glagoljice).
3. Rasprostranjenost glagoljice i glagoljske liturgije.
4. Starost misala i brevijara pisanih glagoljicom.
5. Pravila o čitanju misala i brevijara.
6. O tiskanju prvih misala i brevijara.
7. O jeziku misala i brevijara – *lingua usualis* (običajni jezik) ili *lingua litteralis* (književni jezik)? O terminu i sadržaju termina rutenski.
8. Pitanja u vezi s uporabnom vrijednosti dalmatinskoga dijalekta (govora) u crkvenoj službi.
9. Pravila čitanja i pisanja glagoljice te učenja književnoga dijalekta (*dialectus litteralis*).
Poglavlje od devet dijelova:
 - a) pisma kojima se služi ilirska nacija u tisku i pisanju: latinica, glagoljica, ćirilica,
 - b) deklinacija imenica muškoga, ženskoga i srednjega roda, pridjevnih brojeva i iznimaka (latinicom, *rutenskom bukvicom* i *dalmatinski*); podrijetlo deklinacija,
 - c) vrste zamjenica,
 - d) konjugacija glagola (podjela prema infinitivima na *-ati*, *-iti*, *-eti*, *-oti*, *-uti* i dr.), pasiv i iznimke (usp. Parčićevu rukopisnu gramatiku),
 - e) deklinacija participa,
 - f) prijedlozi po vrsti i rekcija (prijedlozi s padežima)
 - g) oblikovanje veznika i priloga,
 - h) gramatička vježba u lekciji Novoga zavjeta (zajednička *ilirskomu brevijaru* i *rutenskomu Novom zavjetu*),
 - i) ilirski rječnik iz brevijara i rutenskoga Novog zavjeta (rječnik ima četiri stupca: *latinski*, *rutenski* (ćirilica), *brevijarski* (odnosno pismo – glagoljica) i *dalmatinski*).

Istaknuto govori u prilog činjenici da je Paštrić predvidio i oblikovao cijelu nadgradnju književnoga liturgijskog jezika (vanjska povijest jezika: podrijetlo glagoljskih bogoslužnih

knjiga, jezika i pisma kojima su pisane, potom slovopis i pravopis, gramatika i rječnik). Ivan Golub u svojem je radu predstavio prve dvije glave *sume* (1971: 377-387) pa saznajemo kako je Paštrić bio primoran prihvatiti se posla oko uređenja slavenskih liturgijskih knjiga, a kako je bio zaboravio glagoljicu (misli se i na jezik i na pismo crkvenoslavenskih liturgijskih knjiga), taj mu posao nije bio lak. Isticao je pritom da je od svih rukopisnih i otisnutih brevijara najbolji onaj *Hrvata Levakovića*, a kako se i sâm odlučio za književni liturgijski jezik temeljen na jeziku Rutenaca, savjetovao se s dvojicom svojih studenata Rutena. Golub (1971: 386) zaključuje kako je Paštrićeva *glagoljska suma* zasigurno bila polazište svim kasnijim priređivačima liturgijskih knjiga u Rimu, pa čak i onima koji nisu odabrali istočnu/*rusku* novocsl. recenziju. Tomu je tako jer se Paštrićevim pisanjem osobito prosijala razlika između književnoga liturgijskog jezika (*lingua litteralis*) i njegove potrebne nadgradnje (gramatika, rječnik i dr.) te dijalektnoga, govornoga jezika koji još zove (osobito u dopisivanju sa zadarskim i barskim nadbiskupom Zmajevićem) i običajnim jezikom (*lingua usuali*). Metodologija je to koju je u oblikovanju vlastite jezične koncepcije, djelujući u ime Odbora prema određenome jezičnopolitičkom planu, slijedio i Parčić. Tako je pridonio novoj gradnji književnoga liturgijskog jezika hrvatske recenzije (premda malo uporabljenoga u praksi), mislio je o nadgradnji, očitovanoj prije svega u pomoćnim liturgijskim izdanjima: početnicama, rječnicima i, dakako, crkvenoslavenskoj, bolje reći novocsl. gramatici koja je ostala u rukopisu. Istočnoslavenizacija stoga i u drugome valu ostvaruje ambivalentan odnos s procesom obnove liturgijskih knjiga u XIX. stoljeću. Golub (1971: 387) ističe kako postoje i izravni zapisi u arhivu Zbora za širenje vjere (novijega Zbora za evangelizaciju naroda) koji svjedoče kako su godine 1777. prilikom izrade novoga glagoljskog *Brevijara* priređivači obilato konzultirali Paštrićevu *sumu* i njegova izdanja *Brevijara* i *Misala*.¹⁰⁵

¹⁰⁵ Premda je Paštrić odlučio da ne treba mijenjati jezik *Levakovićeve brevijara* – *neumjesno bi bilo kad bi u čitavu brevijaru stajalo za 'doppio' 'sugub', a u dodatku brevijara 'dvostruk', ili u čitavu brevijaru 'den', a u dodatku 'dan'* (usp. Golub 1988: 82-83), od njega se počelo gotovo isključivo tvrditi da je istočnoslavenska/*ruska* inačica crkvenoslavenskoga jezika najstarija. U novije vrijeme ne propušta se prilika za istaknuti kako naša paleoslavistika nije taj dragocjeni Paštrićev prilog dovoljno uočila i primjereno vrednovala, a poznata su nam i Golubova svjedočenja o Hercigonjinu pozivanju da se revidira uloga Ivana Paštrića u obnovi liturgijskih knjiga iz paleoslavističke perspektive (1996: 134). Istaknuto govori u prilog činjenici da novocrkvenoslavenske inačice, istočnu/*rusku* i hrvatsku, vrijedi promatrati kao sastavnice iste jezične politike Rima koja je u trenucima imala poguban utjecaj na razvoj i status hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika (ionako ugrožen razvojem regionalnih književnih jezika).

3.5. Era Matea Karamana & Mate Sovića – o jeziku i pismu

Treći val istočnoslavenizacije liturgijskih knjiga izravno utječe, i to u užemu smislu, na hrvatsku novocsl. normu u XIX. stoljeću:

- a) Do kraja se polarizira odnos slavenskoga (liturgijskoga) književnog i vulgarnoga, narodnoga jezika Karamanovim i Sovićevim raspravama (usp. Stojković 1930: 120-131).
- b) Oblikuje se prvi latinski (Sovićev) prijevod gramatike Meletija Smotrickoga namijenjen štitenicima Urbanova kolegija u Rimu. Soviću je papa Benedikt XIV. 1742. godine povjerio katedru za slavenski liturgijski jezik u Urbanovu kolegiju (usp. Babič 2008: 31-47). Slovnica, koju je Sović preveo na latinski jezik godine 1756. za slušatelje crkvenoslavenskoga jezika u Karamanovu glagoljskom kolegiju (*Collegium illyricum*), ostala je u rukopisu kao dio Zoisove ostavštine u ljubljanskoj Knjižnici. Inače je Sović prijateljevao i s Albertom Fortisom, s kojim se i dopisivao te raspravljao o slavenskim jezikoslovnim pitanjima. Za njega je ćirilicom prepisao *Hasanaginicu* (usp. Strohal 1912: 43).¹⁰⁶
- c) Berčićeva izdanja, kao i Parčićeva domisalska izdanja¹⁰⁷ slijede istočni novocsl. slovoпись i pravopis normiran Karamanovim *Bukvarom* 1739. Prema tome *Bukvaru* određuje se u nekoj mjeri i *Azbukvar* 1894, a prema *Karamanovu misalu* 1741. sljedeće Propagandino izdanje – *Parčićev misal* 1893. (usp. Tandarić 1993: 71-72), što zbog sravnjenosti s Vulgatom, što zbog težnje da se oblikuje nadnacionalan *sveslavenski* novocsl. književni jezik.

Među osobitosti Karamanove slovoписne i pravopisne norme (prema *Misalu* i *Bukvaru*), koju Parčić slijedi u domisalskim izdanjima, ubrajamo:

¹⁰⁶ Usp. i članak Ivana Milčetića naslovljen *Matije Sovića predgovor Slovenskoj gramatici*, Starine, knjiga 35, 1916, 396-425. Autor ističe kako Sovićev predgovor prijevodu gramatike funkcionira kao vrijedna rasprava o crkvenoslavenskome "književnom" jeziku. Za njega je pravi, neiskvareni crkveni jezik onaj koji se javlja u knjigama *Rusa i Srba*, a opisan je u gramatici M. Smotrickoga. Sović napose nije sklon štokavskom narječju, dok čakavsko drži donekle prihvatljivim zbog činjenice da je najbliži *umjetnomu književnom* jeziku. Ondje se Sović također obračunava s Rusičevom koncepcijom, a Milčetić tumači da takvo shvaćanje književnoga jezika proizlazi iz unionističke politike Rima.

¹⁰⁷ I. Berčić: 1. *Chrestomathia linguae veteroslovenicae caractere glagolitici* (Prag 1859), 2. *Ulomci Sv. pisma* (Prag 1864-1871). D. A. Parčić: 1) obrazac mise za *Kêšara i Kralja našego* i *Decretum* – litografija, Zadar prije 1863, 2) obrazac mise *Misi za umr'šee* s koralnim napjevom – litografija, Galevac 1860, 3) napjev za kor, iza glavnoga oltara, u crkvi sv. Marije na Glavotoku *Vsa lêpa esi, Marie* s koralnim notama, 4) obrazac mise na blagdan Bezgrešnoga začeca – litografija, Krk 1. prosinca 1864, 5) prijevodi himna – *Jam lucis orto sidere*, naslov: *PÊSAN*, prvi stih: *Se svita zvizdi v'sijavši, te Adoro te devote latens Deitas* Tome Akvinskoga, naslov: *SLOG sv. Tomi iz' Akvina k' sv. Evharistii*, prvi stih: *Nic' ti se klanam, Božestvo tajnoe* – tiskani u Serafinskoj tiskari u Glavotoku 1870-ih godina, 6) *Čin i Pravilo misi ošće že i molitvi pre i po mise iz' Rim'skago misala*, Rim 1881, 7) *Prilog' slovên'skim' ezikom' v' nem'že misi v'seob'čee cr'k've, za nêkaê mēsta i v' tretiem' činê sv. Fran'čiska služimie s'dr'žet' se*, Rim 1881. i dr. (usp. Badurina 1993: 155-182).

- ✓ slovo (žélo) – bilježenje brojevnosti 8, ali i u riječima žlo, želó
- ✓ slovo (i s točkom) – ispred samoglasnika i j (tl: i)
- ✓ slovo (i s crticom) – bilježenje jerija
- ✓ slovo (i s dijakritikom) – bilježenje glasa /j/
- ✓ slovo - za /l/, a s dijakritičkim znakom za /l'/'
- ✓ slovo - za /n/, s dijakritičkim znakom za /n'/'
- ✓ slovo - za /r/, s dijakritičkim znakom za /r'/'
- ✓ slovo - za /ć/
- ✓ slovo - za /šč/ - podsjećamo da je slovo šta s trima točkicama slovna inovacija protestantskih izdanja (usp. Žagar 2013a: 490)
- ✓ slovo - bilježenje jera na pretpostavljenim pozicijama (slab položaj) u *Karamanovu misalu* (1741), u *Brevijaru* (1791) se uz pomoć dijakritičkoga znaka uvodi razlika između jora i jera (I i Ĩ), rješenje koje i Parčić preuzima u domisalskim izdanjima te u pomoćnim liturgijskim priručnicima (rukopisna gramatika)¹⁰⁸
- ✓ slovo (jat) - za /ja/
- ✓ slovo (jat s dijakritičkim znakom) – za /ja/ (od */ĕ/)
- ✓ slovo (jat s točkom) – za /je/ (<*/ê/)

Levakovićev *Brevijar* (1648) i Karamanova izdanja (*Misal* 1741, *Brevijar* 1791) pravopis uređuju prema istočnoslavenskoj normi, ali to ne znači da se tim izdanjima posve dokinula pravopisna tradicija koju Levaković (*Misal* 1631) nastavlja u odnosu na protestantsku praksu (a oni pak u odnosu na hrvatskoglagoljsku *Početnicu* iz 1527. godine).

¹⁰⁸ Vidi više u poglavlju *Početak hrvatske novocsl. obnove u XIX. stoljeću – o jeziku i pismu domisalskih izdanja Dragutina Antuna Parčića*.

Na razini oblika Karaman je slijedio istočnu novocsl. normu propisanu gramatikama Zizanija i Smotrickoga, npr. bilježi utjecaj zamjeničke deklinacije na pridjevsku (propisan gram. morf *-omu* za dativ jednine dugih oblika pridjeva muškoga roda, izjednačenje gram. morfa za 2. i 3. lice dvojine itd.).

S obzirom na to da je temeljni cilj rada prikaz metodoloških i izravnih jezičnih utjecaja koje je istočno novocsl. razdoblje (točnije razdoblje istočnoslavenizacije hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga) izvršilo na hrvatsko novocsl. razdoblje XIX. stoljeća, točnije na Parčićevu jezičnu koncepciju, ali i prikaz elemenata hrvatske novocsl. pravopisne, fonološke (i morfološke) norme opisane devetnaestostoljetnim pomoćnim liturgijskim izdanjima, samo će se nabrojiti eventualna popudbina istočnoga novocsl. razdoblja koju Parčić uzima u obzir u izgradnji vlastite jezične koncepcije.

Tablica 2. Udio istočnoga novocsl. razdoblja u hrvatskome novocsl. razdoblju XIX. stoljeća

ŠTO PREUZIMA PARČIĆ IZ ISTOČNOGA NOVOCSL. RAZDOBLJA (vanjskojezični okvir + odraz na novocsl. normu u XIX. st.)	
Rafael Levaković i prvi val istočnoslavenizacije knjiga	<p>Levakovićev bukvar <i>Azbukividnjak slovinskij</i> u trima izdanjima (1629, 1693. te 1763. pod uredništvom Antuna Juranića)</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ najavljuje se oblikovanje priručnika (gramatika i rječnik) <p>(Jagić 1913: 48): <i>Nije dosta, što se prigovara nedosljednostima u jeziku; to je tek jedna neuspjela strana njegove radnje, koja pokazuje, da ne treba mnogo žaliti, što se nije ispunilo njegovo obećanje, da će napisati još i rječnik i gramatiku crkvenog jezika.</i></p>
Ivan Paštrić i drugi val istočnoslavenizacije knjiga <i>Suma glagoljaštva (De Missalis, Breuirarij Illyrici Romani et similium diuinorum officiorum origine, caractere, continuatione, scriptione, impressione, usu et locis, ac modo intelligendi scripta, et impressa, officiaque noua uertendi) 1700.</i>	<ul style="list-style-type: none"> ❖ svijest o polariziranosti <i>lingua usualis</i> (običajnog jezika) <i>lingua litteralis</i> (književnog jezika) ❖ književni jezik nasuprot narodnomu, govornomu jeziku (<i>lingua litteralis</i> i <i>lingua vulgaris</i>)¹⁰⁹ ❖ oblikovanje priručnika (jezična nadgradnja): a. pravila čitanja i pisanja glagoljice te učenja

¹⁰⁹ Polarizacija koja će utjecati na povijest hrvatskoga književnog jezika i današnji hrvatski jezični standard koji nedovoljno čuva hosl. tradiciju. Tu će razliku u polemikama svjesno oživljavati i ćirilometodijanci XIX. stoljeća prilikom izdavanja *Misala* (1893) u obnovljenoj jezičnoj redakciji, pa će i don Frane Bulić i Ivan Danilo, potpisnici *Spomenice*, a i sam Dragutin A. Parčić u kritičkome odgovoru na *Spomenicu* (*Za obstanak glagolice*) spominjati Stjepana Rožu i njegove *jalove pokušaje* za uvođenjem narodnoga jezika u liturgijske knjige.

	<p>književnoga dijalekta (<i>dialectus litteralis</i>)</p> <p>b. gramatička vježba u lekciji Novoga zavjeta (zajednička ilirskomu brevijaru i rutenskomu Novom zavjetu)</p> <p>c. ilirski rječnik iz <i>brevijara</i> i <i>rutenskoga</i> Novog zavjeta (rječnik ima četiri stupca: <i>latinski</i>, <i>rutenski</i> (ćirilica), <i>brevijarski</i> (glagoljica) i <i>dalmatinski</i>)</p>
<p>M. Karaman i M. Sović – treći istočnoslavenizacije knjiga</p> <p>1753. <i>Identità della lingua litterale Slava e necessità di conservarla ne libri Sacri</i></p> <p>1787. <i>Riflessioni sull' ignoranza della lingua slava letterale in Dalmazia</i></p> <p>M. Sović prevodi istočnu novocsl. gramatiku M. Smotrickoga na latinski jezik</p>	<ul style="list-style-type: none"> ❖ teza o jedinstvenome crkvenoslavenskome književnom jeziku (za Karamana i Sovića u istočnim novocsl. knjigama, za Parčića u hosl. knjigama, uz zadržano <i>staroslavensko zvučanje</i>, npr. <i>jerovi</i>) ❖ latinski prijevod gramatike Smotrickoga namijenjen polaznicima ilirskih glagoljskih sjemeništa u hrvatskim biskupijama, kao i dalje (Loreto, Rim i dr.) ❖ po treći put nastojalo se oko priređivanja gramatike i rječnika (te drugih pomoćnih liturgijskih sredstava) koji će pomoći hrvatskim glagoljašima u ovladavanju crkvenoslavenskim jezikom i pismom kakvi se nalaze u liturgijskim knjigama; to se moglo učiniti tek prema istočnim novocsl. uzorima jer je jedina crkvenoslavenska gramatika toga vremena, ona M. Smotrickoga (1619, 1648), načinjena na temelju <i>ruskih</i>, <i>rusinskih</i> i <i>srpskih spomenika</i>, ističe Stojković (1930: 120) ❖ Karamanov <i>Bukvarъ slavenskij pismeny veličajšago Učitelě B. Ieronima Stridonskago. Napečatan. Vъ Rimě; Tipomъ Světago Sobora ot razmnoženie Vě`ry</i> u dvama izdanjima (1739. i 1753)

Novocrkvenoslavenski jezik i u XIX. stoljeću bilo je važno normirati prateći načela koja su uspostavili provoditelji istočne/*ruske* novocsl. norme, osobito Karaman i Sović.¹¹⁰ Ideja o crkvenoslavenskome (sveslavenskome) općemu književnom jeziku zadržana je i u vrijeme

¹¹⁰ Riječ je o jedinim opisnim priručnicima novocsl. norme koje obnovitelji imaju na raspolaganju u XIX. st. U izvornoj, hrvatskoj glagoljaškoj tradiciji prije XVI. st., a to je već vrijeme *sutona* indigene hrvatske redakcije csl. jezika, nema radova koji bi izravno tematizirali jezično i pismovno uređivanje tekstova (*Knižice od žitiê rimskih arhierêov i cesarov* 1531, *Od bitiê redovničkoga knjižice* 1531, potom jezične rasprave i dvojbe u izdanjima protestanata – predgovor glagoljičnoga i ćiriličnoga izdanja *Novoga testamenta* (1562. I. dio/1563. II. dio, 1563) – tematizira se preveliko kolebanje i udaljavanje od jezika i pisma izvornih hosl. tekstova, a upravo zbog nepisane hosl. norme i vremenskoga odmak. Usp. i korekturni dodatak *Slova ostavlena i pogrišena* koji je opisao Stjepan Damjanović, usustavivši ispravke na svim razinama opisa: tiskarski zatipci, adaptacija osobnih imena, grafemička razina, morfološka, leksička razina, 2014: 112-129).

Cyrrillomethodiane, kao i diferencija prema govornome jeziku, odnosno vulgarnim dalmatinskim dijalektima (govorima) – nepodobnima za crkvenu uporabu. Svojevrsna Karamanova pobjeda ovjekovječena je u konstituciji pape Benedikta XIV. *Ex pastoralis munere* od 15. kolovoza 1754. Nju spominje i Parčić rečenicom:

Glagolski misal preštampan je šest puta, pak se nije nikada (?) podigao glas za promjenu slova, samo (?) preosta žalostni spomen dubrovačkoga svećenika Stjepana Roze, koji se je bio drznuo zaiskati, da se sav misal preobrne i izda u pučkom jeziku; nu tu njegovu drzovitost pobi i sjajno obrani staroslovjenštinu nadbiskup zadarski Karaman (...). (citirano prema Milčetić 1883: 281-282)

Milčetić dakako nije istoga mišljenja, pozdravlja narodni jezik u crkvi, ističe djelatan primjer protestanata i ne razumije što točno Parčić u danoj ideji drži drzovitošću. Jasno je da Milčetić i Parčić ne stoje pri istim političkim i jezičnopolitičkim načelima jer Parčić nastupa, kako i sam na kraju rasprave *Za obstanak glagolice* ističe, kao glasnik Rima, dobro su mu poznati dekreti kojima politika Sv. Stolice ograničuje glagoljsko bogoslužje i činjenica da će se, i ono malo što ga je po našim biskupijama ostalo, rasuti ne budu li se odredbe poštovale. Već konstitucija pape Benedikta XIV. *Ex pastoralis munere* 1754. ističe obvezu služenja *slavenskim književnim jezikom* (u liturgiji) i pismenima, *jeronimovskima* (glagoljicom) u popisanim biskupijama. Pritom najstrože zabranjuje uporabu *govorenoga slavenskog jezika* (*Slavo vulgari sermone*) i latinice (šćavet i hrvatski obrednik) (usp. Fućak 1975: 122). Biskupijama s tradicijom glagoljskoga bogoslužja propisane su knjige koje je tiskala ili će tiskati Kongregacija za širenje vjere s prikladnim revizijama i odobrenjima. Milčetić dakle iznosi stavove o *narodnome* jeziku u liturgiji neopterećen, a Parčić posve oprezan prema političkim potezima Rima. O izlasku njegova *Misala* (1893) ta se politika odjelotvorila novim dekretima (13. veljače 1892. i 5. kolovoza 1898) kojima je Kongregacija dala odgovor na sumnje glede crkvenoslavenskoga jezika u bogoslužju. Prvi je dostavljen zagrebačkom, goričkom i zadarskom metropolitu s odlukama: 1) da jezik u bogoslužju ostaje crkvenoslavenski, a ne moderni ili pučki, i to samo ondje gdje on zakonito postoji, 2) misa se dvojako (*latinski* i *slavenski*) ne smije služiti, 3) privilegij glagoljanja vezuje se uz crkvu, a ne uz osobe. Njima se Crkva vraća na 150 godina stare odredbe Benedikta XIV. S obzirom na žestoke pobune i odgovore, Kongregacija 1898. šalje dodatna pravila o tumačenju odredaba iz 1892. – među ostalim da knjige u *crkvenoslavenskim* biskupijama moraju biti otisnute glagoljicom, da je crkvenoslavenski jezik u bogoslužju realna povlastica, a ne osobna i da je usko vezana uz crkve, a ne svećenike itd. Tako se odvijalo *planiranje statusa* novocsl. jezika (odluka o izboru, koja ima politički aspekt, i planu izvedbe procesa kojim se jezik uvodi u uloge koje su za njega planirane, plan izvedbe kontrole i prosudbe tijeka kojim se jezik uvodi

u nova područja, a i planiranje mogućeg moderniziranja, proširivanja, standardiziranja i kodificiranja jezičnoga korpusa). Planiranje korpusa pak smatra se "najlingvističijim" aspektom jezične politike i prije svega jest jezično kultiviranje u širem smislu te obuhvaća razvitak gramatike, uključujući tvorbu složenca i leksik, različite registre i stilove, na takav način da jezik može udovoljiti novim komunikacijskim potrebama. Kultiviranje se sastoji prije svega u stabilizaciji standarda i ono je u određenom stupnju nužno (usp. Trudgill 2010: 143-158). Tu se podrazumijeva i opisivanje norme jezika priručnicima kao što su pravopis, gramatika i rječnik. I to su Paštrić, Karaman i Sović (prijevod gramatike) ostavili u naslijeđe kao čvrstu metodu koju je slijedio Parčić.

Važan korak u danom smjeru jest i obrazovanje ilirskoga klera. Još nakon Tridentskoga sabora razvija se među našim biskupima svijest o važnosti glagoljskih sjemeništa. Dekrete za izobrazbu ilirskoga klera izdaje splitski nadbiskup Sforza Ponzonio (1620), pa onda splitska sinoda za nadbiskupa Stefana Cosmija (1688), a nadbiskup Stefano II. Cupilli početkom XVIII. stoljeća najprije dovodi glagoljaše u Split da kod upućenih svećenika nauče najpotrebnije, a onda za poljički kler osniva ilirsko sjemenište u predgrađu Lučac. Zadarski nadbiskup Vicko Zmajević 1725. traži pomoć za gradnju ilirskoga sjemeništa od Venecije. Ona ga upućuje na Rim. Sjemenište se otvara 1729. ovlašću pape Benedikta XIII. i neposredno je podređeno Svetoj Stolici. Nadbiskup Mateo Karaman daje mu 1748. statute. Na tom tragu i Parčić se u prepisci sa Strossmayerom i Račkim bori za pravilnu izobrazbu svećenika glagoljaša. Oni bi morali biti upućeni u neiskvaren crkvenoslavenski književni jezik za koji je odabran hcsl. književni temelj i zato mu je cilj izraditi priručnike koji će tomu služiti. Gramatiku i rječnik stoga oblikuje na latinskom jeziku jer su namijenjeni svećenicima glagoljašima koji se školuju u Rimu u Zavodu sv. Jeronima (usp. Lukić 2012b: 382-401). O temeljnim priručnicima, točnije *Azbukvaru* i *Gramatici*, kao i devetnaestostoljetnoj hrvatskoj novocsl. normi koja se njima opisuje (gdjegdje i propisuje), više u sljedećim poglavljima.

Može se zaključiti da su novocrkvenoslavenski jezici, istočnoga i hrvatskoga tipa, sastavnicama cjelovite i obuhvatne politike Rima koja je imala poguban utjecaj na prirodan razvoj hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika, a koja je, s druge strane, bila ugrožena razvojem regionalnih književnih jezika. Dodatni argumenti izneseni u poglavlju ovoga rada, iz perspektive sociolingvistike (jezično planiranje) i supostavljanja jezičnih koncepcija, rasvijetlili su koncepciju na kojoj počiva obnova hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika u XIX. stoljeću. U tom će slučaju, dakako, i konkretna jezična rješenja zastupljena u *Misalu* (1893) proizlaziti iz vanjskih razloga, koncepcijskih (percepcija i odlike liturgijskoga jezika, pitanja i

postupci njegova normiranja, napredovanje hrvatskoga novocsl. jezika u XIX. stoljeću – od Ivana Berčića preko domisalskih izdanja D. A. Parčića do *Misala* 1893). Čini nam se važnim u zaključku istaknuti da su filolozi i ostali istraživači druge opcije, koja se zauzela za hrvatski književni jezik u liturgiji (čakavsko-štokavska stilizacija), nerijetko isticali kako su upravo glagoljaši odgovorni (barem dijelom) što je hrvatski biblijski prvotisk objavljen tek u XIX. st. (ako ovdje ne ubrajamo objavljen protestantski prijevod *Novoga testamenta*, I. dio iz 1562. i II. dio iz 1563) te da je njihova politika često bila *kratkovidna* i vođena unionističkim idejama (usp. Matić 1945: 52, Despot 2006: 28).¹¹¹ Da tomu nije tako, pokazuju već mnogo puta citirane rečenice Levakovićeve brevijarskoga uvoda, kao i činjenica da su sveobuhvatni interesi i politika Rima na ovim prostorima (crkveno sjedinjenje, *protuturski* ili *poturski* interesi) upravljali radnjama i jednih i drugih, svedjednako ih natkriljujući, u trenucima djelujući po maksimi *podijeli pa vladaj*.

3.6. Početak hrvatske novocsl. obnove u XIX. stoljeću – o jeziku i pismu domisalskih izdanja Dragutina Antuna Parčića¹¹²

Poznato je naime iz relevantne i već citirane literature (Tandarić 1993: 78-84, Hercigonja 2004: 165, Lukić 2010b: 75-107, 2012a: 317-337) kako je započeo i tekao proces jezične i pismovne obnove hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga u XIX. stoljeću. Vrijedi ponoviti da je do *Parčićeva misala* (1893) taj proces potvrđen sljedećim izdanjima:

❖ Ivan Berčić

- *Chrestomathia linguae veteroslovenicae caractere glagolitico* (Prag 1859¹, 1864²)
- *Ulomci Sv. pisma* (Prag 1864–1871) i dr.

❖ Dragutin Antun Parčić

- obrazac mise za *Kêsara i Kralja našego* i *Decretum* – litografija, Zadar prije 1863.
- obrazac mise *Misi za umr'šee* s koralnim napjevom – litografija, Galevac 1860.

¹¹¹ Usp. i pismo zagrebačkoga biskupa (bez potpisa, Franjo Ergelski?) Svetomu oficiju da se odloži tiskanje Kašićeva Novoga zavjeta (Golub 2001: 157-158). Biskup ne spominje odnos prema crkvenoslavenskome jeziku, ali Rimu ističe da je jezik Kašićeva prijevoda sužen na *dubrovačko narječje i izgovor*.

¹¹² Tema je predstavljena s izv. prof. dr. sc. Milicom Lukić na simpoziju *Trećoredska glagoljaška tradicija u europskom kontekstu*, održanome na Hrvatskome katoličkom sveučilištu u Zagrebu (27–28. IX. 2013) u organizaciji Provincije franjevac trećoredaca glagoljaša u Zagrebu, Hrvatskoga katoličkog sveučilišta u Zagrebu, Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu – Odsjeka za povijest, Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Splitu – Odsjeka za povijest, Instituta za povijest umjetnosti u Zagrebu i Staroslavenskoga instituta u Zagrebu.

- napjev za kor, iza glavnoga oltara, u crkvi sv. Marije na Glavotoku *Vsa lêpa esi, Marie* s koralnim notama
- obrazac mise na blagdan Bezgrešnoga začeca – litografija, Krk 1. prosinca 1864.
- prijevodi himna – *Jam lucis orto sidere*, naslov: *PÊSAN* (prvi stih: *Se svita zvizdi v'sijavši, te Adoro te devote latens Deitas Tome Akvinskoga*, naslov: *SLOG sv. Tomi iz' Akvina k' sv. Evharistii*, prvi stih. *Nic' ti se klanam, Božestvo tajnoe* – tiskani u Serafinskoj tiskari u Glavotoku 1870-ih godina)
- *Čin i Pravilo misi ošće že i molitvi pre i po mise iz' Rim'skago misala*, Rim 1881.
- *Prilog' slovên'skim' ezikom' v' nem'že misi v'seob'čee vr'k've, za nêkaê mêsta i v' tretiem' činê sv. Fran'čiska služimie s'dr'žet' se*, Rim 1881. i dr. (usp. Badurina 1993: 155-182)

U tim su izdanjima posvjedočene razvojne etape u procesu planiranja statusa i korpusa hrvatskoga novocsl. jezika, a obično se ističe kako funkcioniraju kao svojevrsna spona s istočnoslavenskim razdobljem jer i Berčić i Parčić (do probnih otisaka 1881) čuvaju naslijeđenu istočnu novocsl. slovopisnu i pravopisnu normu¹¹³, uz jezičnu *kroatiziranost* teksta (usp. Tandarić 1993: 81).¹¹⁴ Razvoj i *obnova* hrvatskoga novocsl. jezika u XIX. stoljeću bili su postupni upravo zbog činjenice da se jezik ciljao normirati na način da se zadovolje

¹¹³ Poznato je da Berčić u svojim izdanjima čuva dijakritičke znakove koje je uveo Karaman (vidjeti gore Karamanovu slovopisnu i pravopisnu normu, podsjetimo na ona tradira neka rješenja protestantskih izdanja i Levakovićevih izdanja). Riječ je o grafijskim rješenjima koja zadovoljavaju moderne filologe s kraja XIX. stoljeća jer daju informacije o jezičnoj prošlosti i etimologiji. Mi smo zbog toga istaknuli da istočnoslavenizirana izdanja Parčiću služe kao sigurnosni predložak (u tekstološkom smislu, ali i u odnosu na temeljne jezične razine) u restauraciji jezične starine.

¹¹⁴ Konkretna analiza slovnoga inventara Par. litografskoga otiska *Mise* (1860) pokazat će da nisu uvijek tradirana istočna novocsl. slova rješenja, već baš naprotiv (npr. bilježenje *jerija* digrafom/dvoslovom). Primjeri nasljedovana istočnoga novocsl. slovopisa i pravopisa: Slovo *i* s dijakritikom – bilježenje glasa /j/: *Pokoī* /pokoj/ (Par. 1) : *Pokoi* (Par. 78a) : *Pokoī* (Kar. LXXVa) : *Pokoj* (Vajs 90a), *darui* /daruj/ (Par. 1) : *darui* (Par. 78a) : *darui* (Kar. LXXVa) : *daruj* (Vajs 90a), *Razboīnika* /Razbojnika/ (Par. 6) : *razboiniku* (Par. 79a) : *razbojniku* (Vajs 91b). Glas /j/ u međuvokalnom položaju ne bilježi se ovim slovom, moguće je da nema zabilježenog hijatskog /j/ ili da je zabilježen uz pomoć prejetiranoga slova *ju*, odnosno slova *ê* (kad je riječ o glasovnoj skupini /ja/). U međuvokalnom položaju ispred slova *e* ne bilježi se slovo za glas /j/ (usp. *Prvotisk* 1483): *podobaetī* (Par. 1) : *podobaetī* (Par. 78a) : *podobajet* (Vajs 90a), *otivēcaetī* (Par. 5) : *otivēcaetī* (Par. 78b) : *otivēcajet* (Vajs 91a). Također, između slova za vokale *o* i *i* ne bilježi se slovo za glas /j/: *ne uboiti* (Par. 3) : *ne uboiti* (Par. 78b) : *ne uboiti* (Vajs 91a). Ispred slova za vokale /u/ i /a/ bilježi se glas /j/ kao sastavnica prejetiranih slova *jat* i *ju*: *moju* (Par. 1) : *moju* (78a) : *moju* (Vajs 90a), *vēčinoju* (Par. 2) : *vēčnuju* (Par. 78b) : *vēčnuju* (Vajs 91a), *blagodatiju tvoeju* (Par. 4) : *blagodētiju tvoeju* (Par. 78b) : *blagodētiju tvoeju* (Vajs 91a). Zabilježena je i jedna pogreška u *Misi* (1860): *Mariju* (Par. 6) umjesto *Mariju*, analogijom prema Karamanovu bilježenju slova *iže* u oblicima imenice *Marija* (pisanje slova *iže* pred slovima za vokale *a*, *i*, *ju*): i s nadrednom točkom u obliku *Marī-ju* (Babić 2000: 105).

izvanjezične tendencije – s jedne strane nacionalnoznačajne (obnoviteljske), a s druge unionističke (nacionalne, sveslavenske). Osnovni je zadatak u ovome poglavlju rada predstaviti neke elemente usporedne grafemičke analize Parčićeva litografskoga izdanja *Mise za umrle* (1860) i istoga teksta u *Misalu* (1893), a s ciljem utvrđivanja:

- ❖ grafemičkih osobitosti (slovni inventar i višestrukosti te ostale distinktivne grafičke jedinice pisanoga jezika) u Parčićevim domisalskim izdanjima (oprimjereno na *Misi za umrle* iz 1860)¹¹⁵;
- ❖ sličnosti i razlika prema *Misalu* (1893)¹¹⁶, ali i istočnoslaveniziranim izdanjima (*Brevijar* 1648, *Misal* 1741, *Brevijar* 1791), kanonskim (stcsl.) te primjernim spomenicima hcsl. jezika (*Misal* 1483);
- ❖ početnih tendencija pismovne i jezične restauracije hrvatskoga novocsl. jezika u XIX. stoljeću u odnosu prema dovršenoj jezičnoj koncepciji provedenoj u *Misalu* 1893. (primjerni spomenik novocsl. norme XIX. stoljeća).

U metodološkome smo smislu osobito važnim držali združivati poglavlja koja se u dosadašnjim radovima uglavnom donose pojedinačno (poglavlje o grafiji i poglavlje o fonologiji/glasovima) jer držimo da, potaknuti pristupom Matea Žagara (2007), nije do kraja moguće odvojiti njihove međusobne i međuvizualne. Zabilježena slova kao pismovni oblici najmanjih jezičnih jedinica i njihov odraz prema izgovorenoj jezičnoj strani predmet su izučavanja grafemike kao discipline podređene grafematici. Autori priručnika *Lexikon der germanistischen Linguistik* (Tübingen 1973) H. P. Althaus, H. Henne i H. E. Wiegand grafemiku definiraju kao znanost o distinktivnim grafičkim jedinicama pisanoga jezika (i to ne samo grafemima kao pismovnim jedinicama koje odgovaraju najmanjoj jezičnoj jedinici) (usp. Žagar 2007: 31-32). Ona odgovara fonemici kao znanosti o razlikovnim foničkim elementima govornoga jezika. U našem je slučaju osobito zanimljivo ukazati na to da slovni inventar i vizualni izgled otiska (grafetički podaci) svjedoče jedno (oslonjenost na jednu tradiciju u Parčića), a bilježenje glasovnih promjena (npr. zamjene, vokalizacija ili ispadanje) mogu svjedočiti drugo (oslonjenost na drugu tradiciju u Parčića).

¹¹⁵ *Misi za umrle* (Par. 1-12). Stranice su numerirane glagoljičnim slovima u brojevnoj vrijednosti, a tekst prati notni zapis.

¹¹⁶ *Misi za umrle* (Par. 78a-84b), *Misi za umrle* (Vajs 90a-96b).

Tablica 3. Dihotomija *usmenost : pismenost – jezik : govor* (Žagar 2007: 32)

	Usmenost	Pismenost
Jezik	fonematika /fonem/	grafematika /grafem/
Govor	fonetika /fon/glas/	grafetika /graf/

3.6.1. Jerovi

Uvidom u Par. *Misu za mrtve* iz 1860. godine došli smo do novih informacija o *jerovima*. Bilježenje nekadašnjih poluglasa odraz je naslijeđene istočnoslavenizirane Karamanove tradicije pa se razlikuje štapić kao *jor* i štapić s dijakritičkim znakom kao *jer*. Međutim, gotovo nepogrešiva distribucija slova za nekadašnje slabe i jake poluglase iznova svjedoči o načelima jezičnoga "obnavljanja" postojećih izdanja, a s obzirom na stcsl. normu (izvornu normu, vidi i restauracijsku tendenciju istočnih novocsl. izdanja). No obnavljanje u tome smislu ne znači samo revitalizaciju izvorne hcsl. norme već i ugledanje na spomenike stcsl. kanona te na istočne novocsl. spomenike. Djelovanje prema načelima nove koncepcije (umjetna, knjiška norma) podrazumijeva da se od dosadašnjih tradicija uzima najbolje i stavlja u ravnotežu: jednom su to rješenja kanonskih spomenika, drugi put ona s početaka redakcijskih formiranja, ali i rješenja hrvatskoglagoljskih spomenika od XIV. do XVI. stoljeća, a treći put to su rješenja istočnoslaveniziranih izdanja (na različit način u *Misi* iz 1860. – gdje Parčić razlikuje *jorove* i *jerove* prema Karamanu, a na različit način u *Misalu* iz 1893. – gdje ostavlja slovo *e* za karakterističnu istočnoslaveniziranu vokalizaciju: *denesъ, otecъ*).¹¹⁷ Usporedbom sa stanjem u *Misalu* 1893. i *Misi za mrtve* 1860. zaključuje se kako je u odnosu na bilježenje nekadašnjih slabih poluglasa uočena veća pravilnost (u odnosu na uzornu stcsl. normu) u litografskome izdanju *Mise* iz 1860. godine.¹¹⁸ Vajsovo latinično i prerađeno izdanje *Parčičeva misala* iz 1927. donosimo samo kako bismo odmjerili postojeće stanje o njegovo. U tome se *Misalu jerovi* (slaba pozicija) ne bilježe, a slovo *a* je na mjestu poluglasa u jakome položaju zabilježeno kao rezultat vokalizacije karakteristične za hrvatski crkvenoslavenski jezik. Preko Vajsova izdanja dobivamo podatke o izgovornoj normi

¹¹⁷ Uzimaju se primjeri koji su karakteristične potvrde istočnoslavenizirane vokalizacije, za razliku od onih koji su potvrđeni i u kanonskim spomenicima: *šed-, togda*.

¹¹⁸ Primjeri: *světi* (Par. 1, stcsl. *svěť*, ali *světi* na Par. 1) : *svěť* (Par. 78a) : *svě'ti* (Kar. LXXVb) : *svět* (Vajs 90a), *kitebē* (Par. 1, stcsl. *kъ*, združeno pisanje prednaglasnice, nedosljedno) : *kъ tebē* (Par. 78a) : *k tebē* (Vajs 90a), *pliti* (Par. 1, stcsl. *plъtъ*) : *plъtъ* (Par. 78a) : *plt* (Vajs 90a/813), *dini* (Par. 4, stcsl. *dъnъ*) : *denъ* (Par. 78b) : *deni* (Kar. LXXVb): *dan* (Vajs 93b), *hoćeti biti* (Par. 4) : *hoćetъ biti* (Par. 78b) : *hoćet biti* (Vajs 93a), *si estestvomi* (Par. 5, stcsl. I jd. *съ estъstvomъ*, vokaliz. u slabom položaju!, istočnoslavenizacija) : *Sъ estestvomъ* (Par. 78b) : *Si estestvom* (Kar. LXXVb) : *Sjestestvom* (Vajs 93b).

hrvatskoga novocsl. jezika u XIX. st. i variranju u odnosu na podatke iz *Maloga azbukvara* 1894.

Parčić (1860)	Parčić (1893)	Karaman (1741)	Vajs (1927)
Otvêčæetí (Par. 5)	Otvêčæetъ (Par. 78b)	Otvê`čæjetı (Kar. LXXVb)	Otvêčæjet (Vajs 91a)

Također, uočava se veća koncentracija nezabilježene vokalizacije nekadašnjega jakog poluglasa u *Misi* iz 1860. nego u *Misalu* (1893):

Parčić (1860)	Parčić (1893)	Karaman (1741)	Vajs (1927)
vı dínı (Par. 4)	въ denъ (Par. 79a)	Vı denı (Kar. LXXVIa)	v dan (Vajs 91a)

Ako se slovom za "puni vokal" i bilježi vokalizacija nekadašnjega poluglasa u jakome položaju, slovo *a* (karakteristika hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika) učestalije je u izdanju *Mise* 1860. nego u *Misalu* (1893). Glede bilježenja vokalizacije nekadašnjega jakog poluglasa svjedočimo značajnijem utjecaju istočnoslaveniziranih izdanja (*e* ili *o*), a po čuvanju štapića kao znaka za ne vokalizirani jaki poluglas svjedočimo obnavljanju stosl. norme:

Parčić (1860)	Parčić (1893)	Karaman (1741)	Vajs (1927)
sadrízitı se (Par. 5)	съдръžitъ se (Par. 78b)	soderžit sê' (Kar. LXXVb)	sdržit se (Vajs 91a)
Sa ovıca-mı (Par. 7)	съ овъcami (Par. 79b)	so ovcami (Kar. LXXVIa)	s ovcami (Vajs 91b)
Konací (Par. 7)	konecъ (Par. 79a)	konecı (Kar. LXXVIa)	konac (Vajs 91b)

Osobito je zanimljivo uočiti kako se u *Misi za umrle* iz *Parčićeva misala* (1893) pojavljuje i apostrof (slaba pozicija) na kraju riječi, što dosada nismo mogli pronaći u radovima koji su se bavili istraživanjem jezika *Parčićeva misala*, i to samo u riječi *blag'* (dvije potvrde): 𐛇𐛆𐛇𐛆𐛇' (Par. 79a). U *Karamanovu misalu* pak zadržan je štapić.

Parčić (1860)	Parčić (1893)	Karaman (1741)	Vajs (1927)
blagı (Par. 6)	blag' (Par. 79a)	blagı (Kar. LXXVIa)	blag (Vajs 91b)

(Par 78b)

Tablica 4. Jerovi (slab položaj)

	Misa (1860)	Misal (1893)
graf (slovni inventar)	uzor u Karamanovim izdanjima: I (Ѣ) i Í (Ѣ)	I (ne razlikuju se <i>jor</i> i <i>jer</i>) i ' (2x): uzor u hrvatskoglagoljskim spomenicima (ali stanje ne korespondira samo s početkom redakcijskih formiranja ¹¹⁹ ~ od XIII. st. standardiziran štapić, druga generacija apostrofa ¹²⁰)
grafemička ravan	tradicija bilježenja <i>jerova</i> (slaba pozicija) prema "nepokvarenim" istočnim novocsl. slovnicama u odnosu na stcsl. normu (pretpostavljena mjesta)	<i>Vajsov misal</i> svjedoči da se izgovor <i>jerova</i> (slaba pozicija) nije pretpostavljao, a tradicija je bilježenja u odnosu na stcsl. normu – nema ispuštanja! (istočna novocsl. izdanja kao sigurnosni predložak)

Vanda Babič ističe (2000: 145), kao i glavnina hrvatskih paleoslavista i paleokroatista, kako se upravo D. A. Parčić vratio hrvatskoj redakciji, i to zapisivanjem štapića (nekadašnja slaba i jaka pozicija poluglasa) u *Misalu* (1893), ali je za razliku od *Misala* (1483) njegova uporaba dosljedna: štapićem bilježi nekadašnju slabu poziciju. Na razini slovnoga inventara (grafetička narav, osobito ako se u obzir uzme pisarska tradicija u odnosu na *jerove* slabe pozicije) poslužio se rješenjima hcsl. norme XIII. st. (+ apostrof kao korektiv), ali na razini distribucije po položajima (što je u odnosu na pisarsku tradiciju za *jerove* slabe pozicije

¹¹⁹ Štapić je jedini znak za poluglas u *Parčićevu misalu*, apostrof se potvrđuje svega dva puta na kraju riječi *blag'* za označavanje slabe pozicije, a prema Mihaljeviću (2009) takva je tradicija do sredine XIV. stoljeća. Da se vraćao samome početku redakcijskih formiranja, u obzir bismo morali uzeti i slovo *jor* (u obliku ključa), ali činjenica da *Misal* ipak potvrđuje i štapić i apostrof ukazuje na stanje u spomenicima već od kraja XII. stoljeća. S obzirom na to da se isti znak pojavljuje u riječi *'zgubiši* (Par. 79a), prema *zgubiši* (Par. 6), *ne zgubiši* (Kar. LXXVIa) i *zgubiši* Vajs 91b, držimo da apostrof ovdje ima korekturnu ulogu i da je u vezi s propustima (u tiskanju) (usp. Žagar 2007). Valja napomenuti i to da Parčić već u misi *Vъ prazd'nikъ Neporoč'nago Začetiê bl. Marie Dévy* (litografija, Krk, 1864) nekadašnju slabu poziciju bilježi apostrofom.

¹²⁰ Usp. stanje u Kožičićevu *Misalu hruackome* – dokinut apostrof za bilježenje poluglasa, ide se u prilog njegovoj korekturnoj funkciji (tzv. druga generacija apostrofa u hrvatskim glagoljskim knjigama) (Čeković, Eterović, Žagar 2015: 29-30).

grafetička, a u odnosu na izgovornu vrijednost (jaka pozicija) grafematička ravan) riječ je o poštivanju stcsl. norme.

Tablica 5. Jerovi (jak položaj)

	Misa (1860)	Misal (1893)
graf (slovna višestrukost)	I (Ѣ) i Ī (Ѣ)	I (ne razlikuju se <i>jor</i> i <i>jer</i>)
	<i>a</i>	<i>e, o</i> (niže i tanje otisnuta slova)
grafemička ravan	stcsl. tradicija bilježenja <i>jerova</i> (jaka pozicija; <i>jor</i> i <i>jer</i>), uzor su kanonski spomenici, a ne Karaman; jak položaj, razlikuju se <i>jor</i> i <i>jer</i> ; Karaman – bilježio vokalizaciju jakih <i>jerova</i> !	osobitost hrvatskoglagoljskih spomenika i u XIV. st. i XV. st. (npr. Vat. Illir. 4, Prvotisak) – bilježenje nevokaliziranih <i>jerova</i> (jaka pozicija)
	hrvatska redakcija od XIII. stoljeća bilježi vokalizaciju slovom za puni vokal <i>a</i>	stcsl. praksa, rješenja kodificirana u istočnim novocsl. normativnim priručnicima

Inventar kojim u *Misi* (1860) Parčić bilježi *jerove* (jake pozicije) oblikovan je po uzoru na Karamana (slovni inventar: štapić i štapić s diakritičkim znakom), ali praksa bilježenja nekadašnjega tvrdog i mekog poluglasa (štapićem) na pretpostavljenim mjestima kod Parčića označuje povratak stcsl. izvorima, osobito ako se u obzir uzme činjenica da bilježi i nevokalizirane *jerove* (jake pozicije). Kada pak bilježi vokalizaciju, ona je prema hcsl. spomenicima od XIII. st.¹²¹

U *Misalu* 1893. bilježi jaku poziciju štapićem (hcsl. pisarska tradicija od XIII. st.), ali Vajs svjedoči pretpostavljeni izgovor (u njegovu izdanju slovo *a*, kao i u *Malome azbukvaru* 1894).

¹²¹ Tipična *hrvatska vokalizacija*, odnosno zamjena *jera* slovom *a* zabilježena je prvi put u *Ljubljanskome homilijaru* (druga polovica XIII. st.) (usp. Gadžijeva i dr. 2014: 68).

Kada pak bilježi vokalizaciju u *Misalu*, to čini prema istočnim novocsl. uzorima (slovima *e*, *o*).

Već kod pisanja *jerova* u *Misi* (1860) i *Misalu* (1893) možemo posvjedočiti prirodi procesa jezičnoga obnavljanja – rješenja se preuzimaju prema stcsl. kanonskim spomenicima, istočnim novocsl. izdanjima i hcsl. spomenicima (ovisno o rješenju, potvrđuje se kontinuitet od XII. do XV. st.).

3.6.2. Jeri

Parčić u litografskome izdanju *Mise za mrtve* (1860) poziciju *jerija* bilježi slovima *ii* (štapić + dvadesetično *i*)¹²², za razliku od Levakovića (1648) i Karamana (1741, 1791) kod kojih se slovom *ī* bilježi *jeri*. To dakako nije u skladu s tradicijom hrvatskoglagoljskih spomenika i normom hcsl. jezika jer jedna od prvih promjena koja taj jezik određuje jest promjena *jerija* u */i/*, i to do početka XII. stoljeća (Damjanović 2008: 11, Mihaljević 2009: 294).

Možemo se zapitati ima li Parčićovo slovno rješenje veze sa istočnim novocsl. hrvatskoglagoljskim izdanjima (Levaković, Karaman) kada je očigledno izmijenjeno? Činjenica je da Parčić rabi digrafski način bilježenja *jerija* nastavljajući se na stcsl. glagoljičnu (i ćiriličnu) pismovnu tradiciju, ali i na prve hcsl. spomenike (*Bečki listići* bilježe *apostrof* + *i* na trima mjestima, ali s fonematskom vrijednosti */i/*¹²³), a ne na tradiciju istočnoslavenske crkvene recenzije koja je usustavljena dvjema gramatikama Zizanija i Smotrickoga te potvrđena u istočnim novocsl. izdanjima kao *ī*.

U *Parčićevu misalu* (1893) slovom *i* dosljedno je zabilježena promjena *jerija* u *i* koja karakterizira hrvatski crkvenoslavenski jezik.

Tablica 6. Bilježenje *jerija*

	Misa (1860)	Misal (1893)
graf (slovni inventar)	<i>ii</i> (štapić + dvadesetično <i>i</i>)	<i>I</i>
	različito od <i>Karamanova</i>	

¹²² *věčiniū* (Par. 1, stcsl. *věčnyī*), *usliši* (Par. 1, stcsl. *uslyši*, 2. l. jd. imperativa), *vérinihi* (Par. 3, stcsl. *věrynyihъ*, nedostaje *i* u gram. morfu), (*oti visékoe*) *uzii* (Par. 3, stcsl. G jd. *uz/d/y*), *imatī priiti* (Par. 4), *diviniū* (Par. 4, stcsl. *divnyī*), *murtvii* (Par. 4), *uličeniimi* (Par. 7). Već u misi *Vb prazd'nikъ Neporoč'nago Začetiē bl. Marie Dēvy* (litografija, Krk, 1864) Parčić nekadašnju slabu poziciju *jera* bilježi apostrofom, a umjesto slova *bi* za *jeri* bilježi, poput Karamana, slovo *i* s ravnom crticom.

¹²³ Slovo *jeri* zabilježeno je još samo u trima fragmentima najstarijega razdoblja (*Budimpeštanski odlomci, Prva stranica Kijevskih listića, Grškovićev odlomak apostola*). U kasnijim tekstovima digraf koji se sastoji od znaka za *jer* (štapića ili apostrofa) i dvadesetičnoga *i* pojavljuje se sporadično i u većini slučajeva označuje skupinu */ji/*, tj. štapić ili apostrof služe za označivanje jotacije (Mihaljević 2009: 294).

misala (ī)

grafemička ravan

istočni novosl. spomenici bilježenje zamjene /y/ > /i/ u kao sigurnosni predložak: hosl. jeziku (jezik liturzijskih tradicija bilježenja stosl. spomenika), ali i u svim *jerija* zadržala se (u južnoslavenskim jezicima (i određenim pozicijama, pismima) različito u odnosu *jezik i pismo*) u istočnoslavenskim jezicima, ali i u dvjema slovnica ma koje propisuju jezik istočnoslavenskih liturzijskih spomenika

Parčić odabrao drugačiji način pisanja (digrafski) kako bi štapićem uz dvadesetično *i* ukazao na fonematsku vrijednost /i/ i neutralizaciju /y/ > /i/ (hosl. XII. st.)

usp. FgVind: ' + *i* za /i/

Zaključuje se kako Parčić iznova promišljeno spaja stosl. normu, istočnoslavenska rješenja i hrvatskoredakcijske osobitosti. Najprije mu je važno da se slovom obilježi pozicija nekadašnjega stosl. *jerija*, i to digrafom/dvoslovom (dakle drugačije u odnosu na istočnosl. rješenje) – što prema stosl. glagoljskoj pisarskoj normi (premda je tu uobičajeno desetično *i* uz *jor*), što, još vjerojatnije, da bi ukazao na fonematsku vrijednost /i/ i početnu hosl. praksu (kombinacija štapić + dvadesetično *i* podsjeća primjerice na *Bečke listiće* gdje je ' + *dvadesetično i* oznaka za vrijednost /i/).

3.6.3. *Jat*

U Misi 1860. i *Misalu* 1893. *jat* je nezamijenjen (slovima za samoglasnike /e/ ili /i/). Inače, hrvatski crkvenoslavenski glasovni sustav sve do XIV. i XV. stoljeća poznaje *jat* (s posebnom fonemskom vrijednosti, usp. Mihaljević, Reinhart 2005: 49), a i slovo je postojano u hrvatskoglagoljskim liturgijskim knjigama (i drugim knjigama, usp. Damjanović 2008a: 60-61). Nadalje, prihvaća se stav Vande Babič o *jatu* u *Parčičevu misalu* kao *staroslavenskom jat* (2000: 137), ali je isto tako i hrvatskocrkvenoslavenski (do XIV/XV. stoljeća). Podsjećamo da nije crkvenoslavenizam sve što je odraz starine, već sve što je dio sustava, dio strukture; u tome smislu *jat* može biti i obilježje hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika.

Tablica 7. Bilježenje *jata*

	Misa (1860)	Misal (1893)
graf (slovni inventar i slovna višestrukost)	ê s točkom /je/ ê bez točkice /ja/ ¹²⁴ uzor: Karaman	ê /je/, /ja/
grafemička ravan	bilježi se stosl. i hosl. <i>jat</i> , a ne istočni novosl. <i>jat</i> (izgovorna norma) samo jedna pogreška prema istočnim novosl. uzorima: <i>mê</i> (* <i>mę</i> > istočni novosl. <i>mja</i> > hosl. <i>me</i>) (Par. 7)	stosl. i hosl. <i>jat</i> (XII. i XIII. stoljeće: u većini tekstova slovo <i>jat</i> na položaju psl. <i>jata</i> pojavljuje se znatno češće od slova <i>e</i> i <i>i</i> , usp. Mihaljević 2009: 299) nekoliko primjera bilježenja prednjega nazala proširenoga protezom prema hrvatskoj redakciji (početak hosl. jezika!, usp. Šimić 2000: 33): <i>êsti</i> (ali i oblik <i>jesti</i> od * <i>jęsti</i>)

¹²⁴ *Jat* bez točke, glasovna vrijednost /ja/ u postvokalnoj, inicijalnoj poziciji i iza slova za palatale: *vsêka* (Par. 1) : *vsaka* (Par. 78b) : *vsaka* (Vajs 90b), *Iskoplêe krísti* (Par. 6), *triplêše* (Par. 6), *mčeniê* (Par. 6), *otpu-če-ni-ê* (Par. 6) : *otpučeniê* (Par. 79a) : *otpušćenija* (Vajs 91b). *Jat* s točkom, glasovna vrijednost /je/: *bêdinimí* (Par. 5), ne *bêše* (Par. 6), *Prêžde* (Par. 6), *Minê* (Par. 7), *svêtlostí* (Par. 9).

<i>jatom</i> se bilježi umekšanost	<i>jatom</i> se ne bilježi
suglasnika /l'/, /n'/, /r'/: <i>zemlê</i>	umekšanost suglasnika /l',
/zemlja/	/n'/, /r'/: <i>zemla</i>

Prema bilježenju *jata* zaključuje se da Parčićeva jezična koncepcija počiva na istim načelima 1860. i 1893, ali su rješenja različita. Ta se načela mogu izraziti rečenicom: važno je osigurati razumljivost i podsjetiti na poznato, ali da se ne iznevjere stcsl. norma i hcsl. rješenja.

U *Misi* (1860) Parčić želi zadržati *jat* s točkom i bez točkice prema istočnim novocsl. uzorima jer su ustaljeni, jer vjerno odražavaju stcsl. izgovornu normu i jer je proces *obnove* tek započeo, ali ne u svim pozicijama. U skladu s normom hcsl. jezika Parčić u *Misi* slovom *jat* (bez točkice) više ne bilježi refleks prednjega nazala kao što je slučaj s Karamanovim izdanjima. Samo je jednom pogriješio, u primjeru *mê* (Par. 7), što potvrđuje našu pretpostavku da je Karamanova izdanja imao pred sobom kao sigurnosni predložak. U *Misalu* (1893) je Parčić želio do kraja raščistiti razinu pisma pa uvodi jedinstveno slovo *jat*, bez nadrednih znakova za distinkciju /je/ i /ja/ (prema stcsl. normi, ali i početnoj hcsl. normi).

3.6.4. Bilježenje suglasnika /l'/, /n'/, /r'/

Već Levakovićevu *Brevijaru* (1648) palatalnost suglasnika /l/ i /n/ označuje se dijakritičkim znakom ', ali i slovom *jat* te prejotiranim *ju*. Kod oblika lične zamjenice za 3. osobu koji dolaze s prefiksom *n-* zbog prijedložne sveze, ta umekšanost nije označena. U *Brevijaru* je i umekšanost /r'/ dvaput označena slovima *jat* i *ju* (Babič 2000: 92). Karaman (1741, 1791) označuje njihovu mekoću apostrofom ponad slova *l*, *n*, *r*, potom *jerom* (i) te slovima *jat* i *ju*.

Parčić 1860. bilježi umekšane /l/, /n/, /r/ dijakritičkim znakom (apostrofom ponad slova), slovom *jat*, *jer* i slovom *ju*: *Carju* (Par. 5, 8), *Suditelju* (Par. 6), *Iskuplêe kristí* (Par. 6).

Kod oblika lične zamjenice s predmetkom *n-* u *Misi* 1860. bilježimo dvostrukosti: bilježenje *vi neĩ-že* (Par. 5, prema stcsl. normi i hcsl. spomenicima te u Levakovića: lična i odnosna zamjenica s *n-* za 3. lice bez znaka za umekšanje), ali i *o n'emíže* (Par. 5, s dijakritičkim znakom).

Tablica 8. Bilježenje suglasnika /l'/, /n'/, /r'/

	Misa (1860)	Misal (1893)
graf (slovni inventar i slovna višestrukost)	l, n, r + dijakritički znak ' l, n, r + meki jer (i = ь) slovo <i>jat</i> slovo <i>ju</i>	- - - slovo <i>ju</i>
grafemička ravan	bilježenje umekšanih /l'/, /n'/, /r'/ prema tradiciji Karamanovih izdanja jedina se nestabilnost očituje u bilježenju oblika lične zamjenice s prefiksom n- (uz prijedlog): <i>vi neī-že</i> (Par. 5) <i>o n'emīže</i> (Par. 5)	umekšani /l'/, /n'/, /r'/ bilježe se samo uz pomoć slova <i>ju</i> : <i>sīzdatelju</i> Par. 78a, <i>glagolju</i> Par. 79b, (tradicija hrvatskoglagoljskih spomenika XV. i XVI. st. usp. Vince 1981:15-21)

3.6.5. Slovo *šta* i *šta* s nadrednim točkicama

Slovo *šta* do XV. je stoljeća u hrvatskoglagoljskim tekstovima označavalo /č/, /šč/ i /št/ (Damjanović 2008a: 59). Od XV. stoljeća nadalje glagoljaši skupinu /šč/ bilježe i kombinacijom š + č jer dodatno žele upozoriti da nije riječ o glasu /č/. Između tih dvaju slova znaju stoga staviti i apostrof š'č. No u liturgijskim je tekstovima rijetkost zamjena slova *šta* dvama znakovima/dvoslovima (Mihaljević 1992: 12; Šimić 2000: 41; Jurčević 2002: 92). To znači da je Parčić u *Misi* i *Misalu* preuzeo, u ovome slučaju opravdano bi bilo istaknuti i "nastavio", tradiciju hrvatskoglagoljskih liturgijskih tekstova koji tradicionalno slovom *šta* bilježe /č/ i /šč/. U istočnoslavenskim spomenicima, prema normativnim gramatikama, potvrđeni su /č/ i /šč/, a drugi se u istočnim novocsl. spomenicima bilježi slovom *šta* s dvjema nadrednim točkicama (usp. protestantsku slovnu inovaciju – slovo *šta* s trima točkicama).

Tablica 9. Slovo *šta*

	Misa (1860)	Misal (1893)
graf (slovni inventar i slovna višestrukost)	slovo <i>šta</i> ¹²⁵	slovo <i>šta</i>

¹²⁵ U Parčičevu izdanju *Mise* (1860) slovo *šta* (bez točkica) označuje i /č/ i /šč/: *pomagajučēju* (Par. 3), *oti mičeniē* (Par. 3), *hočetī* (Par. 4), *otivēčaeťi* (Par. 5), *Truždeni iče me* (Par. 6), *Molečumu* (Par. 6), *gređučiū* (Par. 12).

slovna višestrukost)		
grafemička ravan	bilježenje /ć/ i /šć/	bilježenje /ć/ i /šć/
	hrvatskoglagoljska tradicija do XV. st. (liturgijski tekstovi – pravilo)	hrvatskoglagoljska tradicija do XV. st. (liturgijski tekstovi – pravilo)

3.6.6. Slovo *želo*

Dok je Levaković danim slovom u *Misalu* (1631) i *Brevijaru* (1648) označavao samo brojevu vrijednost osam, Karaman je to slovo pod utjecajem istočnoslaveniziranih gramatika Zizanija i Smotrickoga rabio i u zapisivanju pojedinih riječi: *žilo*, *žiloba* i sl.

Već je u starocrkvenoslavenskim tekstovima afrikata /ʒ/ bila zamijenjena slovom za frikativ /z/. U hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku prema tome slovo *želo* pojavljuje se samo kao znak za broj osam, a od druge polovice XIV. st. i kao tzv. alfabetska suspenzija za riječ *želo*. Jedino u *Grškovićeve odlomku apostola* (2r) pojavljuje se jednom kao znak za glas u riječi *želo*. (Mihaljević 2009: 295).

Nestabilnost u *Misi* (1860) svjedoči da je riječ o glasovnoj vrijednosti /z/ i spremnosti za prevladavanje grafijskoga uzora u istočnome novocsl. izdanju.¹²⁶

Tablica 10. Slovo *želo*

	Misa (1860)	Misal (1893)
graf (slovni inventar i slovna višestrukost)	slovo <i>želo</i> slovo z (<i>zemli</i>)	slovo z (<i>zemli</i>)
grafemička ravan	nestabilnost u održavanju istočnosl. pisarske prakse (Karaman: <i>žilo</i> , <i>žiloba</i> , ali fonematska vrijednost /z/): <i>žilosti</i> (Par. 6) ali i <i>zlosti</i> (Par. 5)	bilježenje hcsl. zamjene /ʒ/ > /z/ (proces započeo već u stcsl. tekstovima)

¹²⁶ *Misa* (1860): *žila* (Par. 3), *žilosti* (Par. 6) : *zlosti* (Par. 79a) : *žlosti* (Kar. LXXVIa) : *zlosti* (Vajs 91b), ali u *Misi* (1860) i: *prostivi zlosti* (Par. 5).

Zaključuje se kako Parčičeva domisalska izdanja (primjer *Mise* 1860) na razini grafemičke analize potvrđuju (Berčičevu) nasljedovanu uređivačku i "obnoviteljsku" koncepciju liturgijskih knjiga. Koncepcija je to koja se čak 30 godina prije izdanja *Misala* ovjerava izvornom i Parčiću prepoznatljivom, jedino što se konkretna rješenja razlikuju. Ta različita rješenja u *Misi* (1860, ali i 1864) i *Misalu* (1893) osnažuju, premda na drugačiji način (grafetička i grafemička razina, odnosno razina slovopisne/pravopisne i fonološke norme), istu prirodu Parčičeve jezične koncepcije. Ova kratka analiza potvrđuje da su njegovi uzori u odabirima bili starocrkvenoslavenski, hrvatski crkvenoslavenski (u kontinuitetu od XII. do XVI. stoljeća) i istočnoslavenski (ne samo zbog sravnjivanja s Vulgatom). Ipak, Parčić već u *Misi* potvrđuje da ne slijedi vjerno istočne/*ruske* novocsl. grafijske uzore, nego vlastitim autorskim doprinosom pokušava u ravnotežu dovesti obilježja različitih crkvenoslavenskih tradicija, dakako vodeći se hosl. tradicijom. Sve je već na slovnoj razini¹²⁷, dade se zaključiti, u skladu s jezičnopolitičkim odrednicama i zadacima *Cyrrillomethodiane*: opremiti i otisnuti nove crkvenoslavenske liturgijske knjige nacionalnoga (hrvatskog) i nadnacionalnoga (sveslavenskog) značaja.¹²⁸

¹²⁷ U cjelini dakako na grafemskoj razini jer se za slova (npr. *jat*, *šta* i dr.) očekuje poseban izgovor, ali nisu isključeni ni grafetički dijelovi koji nemaju odraza na fonemskome planu (npr. štapić, slaba pozicija).

¹²⁸ *Misa* (1860) pokazuje zanimljivosti (uglavnom konzervativnost) i na drugim jezičnim razinama. Spomenut ćemo: (ne)provođenje glasovnih promjena (*razsuditi* Par. 4 : *rasuditi* Par. 78b), očuvanost *i*-promjene (G jd. ž. roda *simriti*), zabilježenu kategoriju instrumental apsolutni (prijevod latinskoga ablativa apsolutnog, karakterističan za hosl. tekstove, Gadžijeva i dr. 2014: 337): *I blagodatiju tvoju imi pomagajućeju* (Par. 1, Par. 78b, Vajs 91a, usp. *i blagodatiju tvoju imi pomagajućeju* (Kar. LXXVb), genitiv, kasnije dativ po rekciji (uz glagole koji označuju bježanje, Gadžijeva i dr. 2014: 325): *uběžati suda* (Par. 1) : *uběžati sudu* (Par. 78b) : *ubēžati suda* (Kar. LXXXVb) : *uběžati sudu* (Vajs 91a), očuvanu deklinacijsku posebnost (kratki / dugi oblici) participa (u predikatnoj i determinativnoj ulozi, npr. atributnoj službi): *gredučii gněvi* itd. (usp. Sudec 2008: 517) i dr.

4. IZ JEZIKA MISALA I O JEZIČNOJ KONCEPCIJI D. A. PARČIĆA

4.1. Hrvatski crkvenoslavenski jezik – temeljne odrednice i percepcija hcsl. jezika u XIX. stoljeću

Donedavna je u slavistici živom bila rasprava o tome jesu li redakcijski csl. varijeteti¹²⁹, pa tako i hcsl. jezik, zasebni sustavi ili ne, odnosno jesu li samo inačica starocrkvenoslavenskoga jezika. Na Međunarodnome slavističkom kongresu u Sofiji 1963. suprotstavljena su dva istaknuta gledišta (Anohin, Cejtin). Novija generacija hrvatskih paleoslavista i paleokroatista (Hercigonja 1983, 2004, Tandarić 1980, Damjanović 1981, 1984a, 1984b, 1995, 2008a, Mihaljević, Reinhart 2005 i dr.) hrvatskomu csl. jeziku pristupa kao podsustavu starocrkvenoslavenskoga jezika, jednomu od književnih jezika (hrvatskoga) srednjovjekovlja.¹³⁰ Da su *naši* učenici ljudi imali razvijenu svijest o različitosti narodnoga jezika i književnoga jezika, već je istaknuto u poglavlju o istočnoslaveniziranim liturgijskim knjigama i istočnoj/*ruskoj* novocsl. jezičnoj normi (*ilirski narodni jezik – illyrica vulgaris : lingua illyrica litteralis*). U knjizi o jeziku hrvatskih glagoljaša Stjepan Damjanović (1984a: 9-42) već u uvodnim poglavljima naglašava razlikovnu povijest narodnoga jezika (dijalekta) i književnoga jezika te ističe probleme s kojima se pri takvoj podjeli susrećemo. Povijest nas književnoga jezika stavlja pred dvojaku zadaću: s jedne strane opisujemo povijest njegova

¹²⁹ Jezični varijetet ne može se definirati ako se uzimaju u obzir samo jezična obilježja, moraju se ubrojiti i izvanjezični čimbenici poput društvene grupe, područja, dobi, spola i sl. Pojam varijeteta tiče se različitosti jezičnih oblika – varijeteti jednoga jezika obilježeni su u odnosu na druge varijetete istoga jezika različitim jezičnim posebnostima, ali se tipologija i klasifikacija jezičnih varijeteta temelji na izvanjezičnim kriterijima. Budući da je cilj ovoga poglavlja opisati vanjskojezičnopovijesne okolnosti obnove hcsl. jezika u XIX. stoljeću, odabrana je i prikladna, sociolingvistička terminologija.

Usp. <http://www.hrvatskiplus.org/article.php?id=1838&naslov=jezik-kao-prostor-varijeteta> (pristupljeno 24. lipnja 2015. u 13.12 sati).

¹³⁰ Valja podsjetiti na razlikovanje termina: hrvatski književni jezik, književni jezik Hrvata (csl. i varijeteti) i hrvatski standardni jezik (usp. Silić 1999: 235).

ustrojstva na svim jezičnim razinama (fonologija, morfologija, sintaksa, leksik), a s druge strane opisujemo povijest njegova normiranja i uporabe (vanjska povijest jezika, izvanjezični čimbenici poput društveno-političke strukture društva, jezičnih kontakata, prosvjetnih, crkvenih prilika i političkih poteza i dr.). Književni je jezik normiran i kodificiran, a to podrazumijeva zakonitosti jezika i njihovu prihvaćenu uporabu te postojanje propisa i pravila u rječnicima, gramatikama i drugim priručnicima. U povijesnim jezicima norma se ponekad očituje i kao odsutnost norme (L. Ščerbe, prema Damjanović 1984a: 14), odnosno variranje norme, a u povijesti hrvatskoga jezika (pritom treba razlikovati povijesni jezik od funkcionalnoga)¹³¹ u srednjem vijeku književni su jezici i latinski i crkvenoslavenski književni jezik. Oba su jezika čvrsto normirana što znademo jer oni koji se njima služe dobro razumiju što je dopušteno, a što nije. Dakle uz latinski, jezik je knjiga našega (razvijenog) srednjovjekovlja hrvatski crkvenoslavenski jezik. Međutim taj jezik nije nikada zadovoljavao sve potrebe koje bi jedan književni jezik morao zadovoljavati. Uz njega su postojala dva (niže rangirana) jezika koja su također imala područja primjene – čakavsko-crkvenoslavenski (-kajkavski) amalgam te čakavski, narodni jezik.¹³² U nekim su se područjima međusobno i preklapali, ali nikada nisu imali funkciju koju je imala visoka varijanta – crkvenoslavenski jezik hrvatske redakcije, a to je liturgija. Problem leži u činjenici da norma tih jezika nije opisana i kodificirana (izrada gramatika i rječnika, prihvaćanje i odbacivanje iz jezičnoga temelja/dijalekta, usp. Mićanović 2006: 22-23). Pisci i priređivači naših srednjovjekovnih liturgijskih djela dobro su poznavali crkvenoslavensku normu. Tako, među ostalima, tvrde i

¹³¹ Povijesni jezik postoji kao kulturni proizvod i priznat je kao jezik od vlastitih govornika i govornika drugih jezika; on je sklop različitih jezičnih sustava koji se razlikuju trojako: u prostoru (oblikuju različite dijalekte > dijatopijska različitost), društveno-kulturno (konstituiraju različite jezične slojeve i jezične razine > dijastratička različitost), u izražajnome pogledu – jezični stilovi > dijafazijska različitost). Funkcionalni jezik u svakome je pogledu jedinstven (za razliku od povijesnog jezika), tj. istodobno je sintopijski, sinstratički i sinfazijski i on je kao jedinstveni jezični sustav predmet gramatike (Mićanović 2006: 12-14).

¹³² Stcsl. odnosno hcsl. jezik i starohrvatski jezik dva su jezična sustava koja se razlikuju na svim jezičnim razinama, ali srednjovjekovni čitatelj nerijetko prvi doživljava kao književni oblik vlastita jezika (Damjanović 2008a: 25). Slična je to dvojba koju ima i Corin kada postavlja pitanja: *Je li norma hcsl. jezika monokromatska (vernakularizmi kao intruzije u sustavu) ili polikromatska (varirana norma u odnosu na csl. i vernakularne elemente)?*, potom: *Računamo li s dva diskretna jezična entiteta: jednim s egzogenom (monokromatskom ili polikromatskom) normom (hcsl. jezik) i jednim s endogenom normom (vernakularni čakavski, kasnije i kajkavski) ili računamo s jednim lingvističkim sustavom koji ima dva pojavna oblika – službeni/visoki i neslužbeni/niski*, ili, kako Corin piše (1993: 168), *with both party clothes and work clothes?* Paleokroatisti zaključuju da premda je riječ o različitim jezicima, ipak možemo govoriti o jednome (kumulativnom) sustavu nazvanome *jezik srednjovjekovne hrvatske pismenosti*, što znači da se za tri istaknuta idioma (hcsl. jezik, amalgam i vernakularni, čakavski jezik) može pretpostaviti odnos triglosije (tri bitno različite varijante istoga jezika – jezika srednjovjekovne hrvatske pismenosti – služe istomu kolektivu za različite svrhe, tzv. *visoka, srednja i niska* varijanta, i to od treće četvrtine XIV. st. do druge polovice XVI. st.). Pri tome amalgamni hrvatsko-staroslavenski idiom nije obavljao samo jednu funkciju, već se vrlo brzo širio i na područja drugih dvaju varijeteta (usp. Damjanović 2008a: 27-28, Mihaljević 2009: 284-286). Nadalje, u XVI. st. pojedina izdanja strogo slijede normu hcsl. jezika (tzv. *višu inačicu*, npr. *Misal Pavla Modrušanina*), druga izdanja modeliraju nov književni jezik oblikovan od elemenata *više i niže inačice* (npr. *Misal hruacki Šimuna Kožičića Benje*), dok treća jezična koncepcija uzima za osnovicu nižu jezičnu varijantu (npr. protestantska izdanja).

Hercigonja (usp. 1984: 28), Josip L. Tandarić (1993: 33), Damjanović (1984a: 12-13, 2008a: 14-15). Ipak, događalo se da je ta norma nekada svjesno prekoračena. Prelaženje na drugi kod i/ili miješanje kodova, posuđivanje izraza iz jednoga sustava u drugi, što je jedna od bitnih diglosijskih odlika, uglavnom su bili osviješteni postupci s određenom svrhom (Tandarić 1993: 87).¹³³ To Damjanović naziva prema Ščerbi variranjem norme (na određen način normirane su i niže inačice triglosijskoga sustava, usp. odnos implicitne i eksplicitne norme). Glagoljaši su u hrvatskoglagoljskim tekstovima *pomlađivali* jezik i to je bilo isključivo pitanje njihova stava. Iako nepisana, norma postoji, tako ističu i Lozić Knezović i Galić Kakkonen (2010: 211-226), a Damjanović dodaje da je kod hcsl. jezika problem u tome što nije kodificiran (1984a: 12-13, 2008a: 14).¹³⁴ Čak i A. Corin ističe da su neosporni procesi normiranja hcsl. jezika, ali se o njima nažalost ne zna mnogo. Izvori su za proučavanje nekoga jezika tekstovi, kodifikatorska djela (rječnici, gramatike, pravopis) te dokumenti (tekstovi) koji tumače književnojezičnu kodifikaciju. Za izvorni hcsl. jezik postoje samo tekstovi (primjerni hcsl. spomenici), a tek istočno novocsl. razdoblje nudi i preostale izvore. Potom, sve varijante imaju svoj naziv i razlikuju se jedna od druge. Situacije u kojima se svaka varijanta upotrebljava socijalno su i funkcionalnostilski vrlo dobro definirane (dijastratička i dijafazijska različitost). Hrvatskoglagoljski liturgijski tekstovi očuvali su normu hrvatskoga tipa crkvenoslavenskoga jezika do danas. Na temelju istraživanja i opisa jezičnoga stanja na svim jezičnim razinama u tim spomenicima (rukopisi i tiskana izdanja od XI. do XVI. st.) moguće je apstrahirati značajke elastične norme hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika na svim jezičnim razinama (usp. Mihaljević, Reinhart 2005: 31-82).¹³⁵ Na temelju spomeničke baštine, metodološki također pristupajući hcsl. jeziku kao

¹³³ U našim srednjovjekovnim tekstovima Stjepan Damjanović potvrđuje dva tipa miješanja elemenata iz dvaju jezičnih sustava (*staroslavenskoga* i *starohrvatskoga*) prema teoriji jezičnih dodira, a to su križanje/preklapanje i supostojanje (2009: 352). Rezultat nije nikada jezik AB, nastao miješanjem jezika A i jezika B, nego A^B ili B^A. I Corin (1993: 158) ističe da ne postoji jedna elastična norma (*jezik hrvatskoga srednjovjekovlja*), već dvije norme ili sustava, koji su se mogli miješati, ali nikada stapati.

¹³⁴ Andrew R. Corin drži da uistinu sva društva, pismena ili ne, poznaju neku endogenu, intuitivnu komunikacijsku normu (usp. Silićevo razlikovanje implicitne i eksplicitne norme u odnosu na jezik kao sustav i standard, 2006: 20). To znači da se ne slaže do kraja s u nas posve prihvaćenim stavom da uz hcsl. jezik supostojе i dva niže rangirana jezika (ali uređena, od čega jedan zasigurno i normiran) sa svojim područjima primjene – čakavsko-crkvenoslavenski (-kajkavski) amalgam (*hrvatsko-staroslavenski*) te čakavski, narodni jezik. Latinični (u okviru kojega su vernakularni čakavski i latinski jezik u odnosu bilingvizma) i glagoljični kompleks (u okviru kojega su hcsl. jezik i hrvatski jezik u odnosu diglosije) za Corina su dva sociolingvistička organizma drukčije strukture. Nekada su se ta dva kompleksa dodirivala, uglavnom u djelovanju srednjovjekovnoga intelektualca koji poznaje i i latinski i glagoljski kompleks. To će reći da Corin ne prihvaća organsko jedinstvo hrvatske srednjovjekovne tropismenosti i trojezičnosti, premda se slaže da su utjecaji, obilati i značajni, među kompleksima pismenosti postojali (1993: 155-196). U skladu s istaknutim Corin drži da ne očekujemo latinične čakavsko-csl. tekstove (osim rijetkih crkvenoslavenizama u čakavskim tekstovima), i obrnuto.

¹³⁵ Marinka Šimić također napominje kako stcsl. jezik (i hcsl. jezik) nije bio standardni jezik u današnjemu smislu (već u XIX. stoljeću jasno se oblikuje svijest o razinama opisa i propisa književnog jezika). Leksička i

podstavu crkvenoslavenskoga književnog jezika, Ivan Berčić i Dragutin A. Parčić u jeku ćirilometodske obnove XIX. stoljeća "vraćaju" hcsl. jezik u liturgijske knjige (Tandarić 1993: 70-72, Lukić 2012a: 317-337). Da ne nastavljaju ondje gdje je *zaustavljen prirodan razvoj toga jezika u XVI. stoljeću*, dobro je poznato (Žagar, Zaradija Kiš 2007: 153-189, 2014: 172-194), ali valja rasvijetliti koji su čimbenici odredili smjer. Jedan od njih svakako je želja da se vrate na početak redakcijskoga formiranja kako bi osigurali što veću razumljivost i kohezivnost liturgijskoga jezika u *hrvatskome*, ali i *sveslavenskome* pokretu (sjedinenja). Drugi je isticana činjenica o istočnoslavenizaciji liturgijskih knjiga – taj 260 godina dug proces ostavio je neizbrisiv trag u povijesti hrvatskoga jezika i nikako nije mogao biti zanemaren, što zbog izvanjezičnih čimbenika (politika Rima, jezik koji je također imao namjeru zbližiti istočne i zapadne Slavene, Tridentski sabor i reforma liturgijskih knjiga¹³⁶, sravnjenost s Vulgatom), što zbog uskojezičnih (priručnicima (pr)opisana norma istočnoga novocsl. književnog jezika, uporabna vrijednost (*uzus*) čak i u hrvatskim glagoljskim župama). Treći proizlazi iz drugoga, a tiče se činjenice da norma hcsl. jezika u vrijeme Berčića i Parčića nije (o)pisana, odnosno ne postoje gramatike, rječnici i drugi priručnici hcsl. jezika. *Mali azbukvar*, Parčićeva rukopisna gramatika, rječnik i druga pomoćna izdanja (koja prate njegov *Misal* iz 1893. i jezičnu koncepciju) prvi su takav pokušaj koji se obilato temelji na interferiranju dvaju postojećih književnih podstava crkvenoslavenskoga književnog jezika – hcsl. i istočnoga/ruskoga novocsl. sustava, jednoga s nepisanom i drugoga s pisanom normom. Analizom tih priručnika, ali i komparativnom analizom samoga jezika Parčićevih liturgijskih izdanja, moguće je konkretnije ustanoviti o kakvoj je zamisli *novoga* liturgijskog (književnog) jezika riječ¹³⁷ te kako se izvanjezični čimbenici koji oblikuju *Cyrillomethodianu* u njemu zrcale, potom kako su varirane norme prethodnih liturgijskih csl. jezika. Taj novi liturgijski jezik hrvatskocrkvenoslavenskoga je tipa, a trebao je funkcionirati slično onako

semantička norma csl. jezika ne odgovaraju današnjoj definiciji norme nekog književnog jezika, ali poštivanje određenih pravila i na tim je jezičnim razinama za hrvatske glagoljaše neupitno (2014: 89).

¹³⁶ Reformirani latinski misal (*Missale Romanum*) objavljen je 1570. godine, odmah nakon Tridentskoga koncila, za vrijeme pape Pija V. Levakovićevo izdanje *Misala* 1631. uključuje i nove dijelove koji su prevedeni s latinskoga na crkvenoslavenski jezik, a prvi je put unesena i notacija za pjevanje (po gregorijanskome uzusu). Biblijski su tekstovi dakako usklađivani s Vulgatom (usp. Nazor 2008a: 126-127).

¹³⁷ Također i koja mu je uloga u određivanju kvalitativnih i kvantitativnih odrednica "indigene" hrvatske redakcije (Hamm 1963: 65). Uz to, Ivana Eterović pisala je o novim metodološkim pristupima ranosrednjovjekovnim hrvatskim glagoljskim (liturgijskim) spomenicima ističući kako se shema *starih* i *novih* jezičnih elemenata ne može održati (2012: 33-39) te kako je potrebno promišljati o izvanjezičnim čimbenicima (funkcija, uporaba i dr.) koji su odredili raslojavanje književnoga jezika (i preko liturgije) i njegovu elastičnost koja ide u prilog širenju razumljivosti. Nova istraživanja osim toga trebaju ukazati na kontinuiranost hrvatske redakcije (ako se u obzir uzmu autorska koncepcija Šimuna Kožičića Benje, ali i Levakovićeve autorski doprinosi u *Misalu* 1631, prikladnije je rabiti termin *hcsl. jezik* od termina *redakcija*), a uključiti valja i zapostavljeno razdoblje istočnoslavenizacije (usp. Golubova svjedočenja o Hercigonjinu pozivanju da se revidira uloga Ivana Paštrića u obnovi liturgijskih knjiga iz paleoslavističke perspektive, 1996: 134).

kako je to još Šimun Kožić Benja postavio u načelima vlastite jezične koncepcije (za termin *hrvatski*) – kao nadnacionalan *sveslavenski* liturgijski jezik (usp. Žagar 2012: 111-124, 2015a: 19). Jezična osnovica u tome smislu nije govorni (organski) idiom, nego je riječ o tipu knjiškoga jezika, što su ćirilometodijanci u XIX. st. oblikovali prema kontaktnome novocsl. razdoblju – razdoblju istočnoslavenizacije i *umjetne* istočne/ruske novocsl. norme (usp. Wardaugh 1999: 99, Mihaljević 2009: 289). Tim se odabirom u XVII. st. zaustavio prirodan razvoj hcsl. jezika, poremetio se odnos triglosije između hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika i "nižih" inačica (registara: amalgamnoga *hrvatsko-staroslavenskoga* i *hrvatskoga*, čakavskoga narodnog jezika te hrvatskoga književnog jezika) te odnos bilingvizma u odnosu na latinski jezik (usp. Wardaugh 2006: 88-119, Mihaljević 2009: 289, Damjanović 2000: 7-43, 2005: 48-55). Zaključuje se kako se u doba istočnoslavenizacije prvi jezični varijetet (hcsl. jezik) nasilno zamijenio istočnoslavenskom redakcijom (u liturgijskim tekstovima) i time je ugrožen odnos triju do tada postojećih jezičnih varijeteta. Sociolingvistički gledano, odnos novocrkvenoslavenskoga jezika (istočnoga tipa, tzv. *književnog*) i narodnoga (čakavskog) jezika tada je postao odnos bilingvizma jer je riječ o dvama jasno odijeljenim jezičnim sustavima koji ne utječu jedan na drugi. Osim toga, norma istočnoga novocsl. jezika više se nije temeljila na organskome idiomu, već je postala umjetna (knjiška) i strana izvornim hrvatskim govornicima (isto je s normom hrvatskoga novocsl. jezika XIX. st. u viziji Berčića i Parčića). To je uvjetovalo potpuno odvajanje spomenutih jezičnih sustava i diglosijski (triglosijski) odnos pretvorilo u odnos bilingvizma (usp. Mihaljević 2009: 289). Dakako da je stanje s novocrkvenoslavenskim u XVII. stoljeću u Rusiji drugačije nego u nas. Kevin Roth (2013: 171-183) piše o latinskoj gramatici govornoga ruskog jezika Heinricha Ludolfa *Grammatica Russica* iz 1696. godine¹³⁸ i zaključuje kako su govorni jezik (*vernakularni ruski*) i pisani (književni) crkvenoslavenski jezik u XVII. st. u odnosu diglosije i distribirani su prema visokome (pisana riječ) i niskome registru (svakodnevna govorna komunikacija).¹³⁹

¹³⁸ Knjižica je pisana latinskim jezikom i objavljena je u Engleskoj, a autor joj je Nijemac koji je bio u diplomatskoj službi danskoga kralja. Potreba autora da latinskim jezikom piše razlikovnu rusku gramatiku svjedoči o važnosti toga jezika i njegovu presudnome utjecaju krajem XVII, odnosno početkom XVIII. stoljeća. U prvim poglavljima knjižice donose se razlikovna obilježja ruskoga i crkvenoslavenskoga jezika (primjer stcsl. riječi *segodnya* /danas, današnji/ i ruske *sevodni*). Nadalje, često se spominje njegova tvrdnja *Tak u njih i govorišja čto govoriť nado po russki, a pisat' po slavyjanski...* (*Tako oni kažu da govoriti treba ruski, a pisati slavenski...*). Potreba da se latinskim jezikom pišu csl. priručnici također je, za novocsl. kompleks, tradicija uspostavljena djelovanjem rimske Propagande u XVII. st., odnosno tradicija uspostavljena, za glagoljski kompleks u užemu smislu, u istočnoslavenskome jezičnopolitičkom razdoblju.

¹³⁹ Odnos među csl. jezičnim varijetetima (točnije csl. jezik i vernakular) kao diglosijski prvi su odredili znanstvenici u okviru istočnoslavenske situacije – Ferguson 1959, potom Uspenskij 1976, 1983. i 1984, Worth 1978. i dr. (usp. Corin 1993: 163-164). U primjeni toga modela na hrvatsku jezičnu situaciju u srednjovjekovlju

Kako je tekao proces oblikovanja hrvatske novocsl. pravopisne, fonološke (i morfološke) norme u devetnaestostoljetnim pomoćnim liturgijskim izdanjima/priručnicima, moguće je opisati tek u odnosu na ocrtavanje početaka hrvatske novocsl. *obnove* (Berčićeva izdanja, kao i Parčićeva domisalska izdanja)¹⁴⁰, opisivanje napredovanja hrvatske novocsl. norme sve do *Misala* 1893, potom u odnosu na donesenu interpretaciju pismovnih i jezičnih priručnika kojima se ta norma opisuje (*Mali azbukvar za pravilno i jednolično čitanje glagoljice*, autor Ivan Broz 1894, novocsl. gramatika *Grammatica paleoslavico-latina*, rukopis, i *Rječnik latinsko-glagolski*, rukopis), kao i interpretaciju Parčićeve prepiske s filološkim autoritetima vremena i istaknutim ćirilometodijancima (Jagić, Strossmayer, Rački), te elemente javne znanstvene rasprave o jeziku i pismu novih liturgijskih izdanja (npr. *Za obstanak glagolice* 1882).

Važno je također istaknuti da se i u recentnoj literaturi ističe kako opadanje crkvenoslavenskoga bogoslužja u XVI. i osobito u XVII. stoljeću treba promatrati kao posljedicu teških socijalnih i ekonomskih prilika (Krbavska bitka, migracije i miješanje glagoljaškoga s neglagoljaškim stanovništvom, vjerski sukobi i reformacijski pokret i sl., usp. Gadžijeva i dr. 2014: 16). Već istaknutim unutarjojezičnim razlozima E. Sgambati valja pribrojiti i činjenicu da je amalgamni *hcsl.-čakavsko(-kajkavski) jezik*, kao srednja jezična inačica u sustavu uspostavljene okomite višejezičnosti (hcsl. jezik – čakavski, govorni hrvatski jezik), najavio urušavanje postojećega diglosijskog stanja i konačnu prevlast regionalnih književnih jezika nasuprot novocrkvenoslavenskomu jeziku koji, u dvjema

prvi se okušao Peter Rehder (1981). Zaključio je da se diglosijski koncept ne može do kraja primijeniti na odnos hcsl. i hrvatskoga jezika. Nedosljednosti u njihovoj uporabi opravdava nedostatkom jake državne ili crkvene institucije koja bi zahtijevala jasniju jezičnu koncepciju, onako kako je to bilo na srpskome ili istočnoslavenskome prostoru.

¹⁴⁰ U Berčićevim izdanjima zastupljeni su i uređeni liturgijski tekstovi u odnosu na to kako on shvaća obnovljeni hcsl. jezik (prema Stjepanu Damjanoviću, uz istaknut oprez, redakcija bi mogla označavati strukturalističko određenje norme, a recenzija bi mogla nositi značenje kodifikacije, <http://www.hrvatskiplus.org/article.php?id=1818&naslov=hrvatskostaroslavenski>, 21. rujna 2015. u 9.43 sati). Berčić prije Parčića podrazumijeva kroatiziranu jezičnu stranu tekstova uz nasljedovanu istočnu novocsl. slovopisnu i pravopisnu normu (prema izdanju *Karamanova misala* 1741. i *Gocinićeva brevijara* iz 1791). Riječ je o sljedećim izdanjima: I. Berčić: 1. *Chrestomathia linguae veteroslovenicae caractere glagolitici* (Prag 1859), 2. *Ulomci Sv. pisma* (Prag 1864–1871, Parčić je za Berčićeve *Ulomke* priredio *Appendix*, usp. Bonefačić 1903: 27). D. A. Parčić: 1) obrazac mise za *Kësara i Kralja našego* i *Decretum* – litografija, Zadar prije 1863, 2) obrazac mise *Misi za umr'šee* s koralnim napjevom – litografija, Galevac 1860, 3) napjev za kor, iza glavnoga oltara, u crkvi sv. Marije na Glavotoku *Vsa lēpa esi, Marie* s koralnim notama, 4) obrazac mise na blagdan Bezgrešnoga začeca – litografija, Krk 1. prosinca 1864, 5) prijevodi himna – *Jam lucis orto sidere*, naslov: *PĚSAN*, prvi stih: *Se svita zvizdi v'sijavši, te Adoro te devote latens Deitas* Tome Akvinskoga, naslov: *SLOG sv. Tomi iz' Akvina k' sv. Evharistii*, prvi stih. *Nic' ti se klanam, Božestvo tajnoe* – tiskani u Serafinskoj tiskari u Glavotoku 1870-ih godina, 6) *Čin i Pravilo misi ošće že i molitvi pre i po mise iz' Rim'skago misala*, Rim 1881, 7) *Prilog' slovên'skim' ezikom' v' nem'že misi v'seob'čee cr'k've, za nêkaê mēsta i v' tretiem' činê sv. Fran'čiska služimie s'dr'žet' se*, Rim 1881. i dr. (usp. Badurina 1993: 155-182).

smjernicama (starijoj, istočnoslavenskoj XVII. i XVIII. st. s knjiškom/umjetnom normom i funkcionalnom ograničenosti na liturgiju (*lingua sacra*), i novijoj, hrvatskoj crkvenoslavenskoj XIX. st. s istim karakterom norme, premda drugoga knjiškog temelja, i suženom, liturgijskom funkcijom) supostoji u koncepciji jezične politike Rima kao opcija supostavljena (ili suprotstavljena) onoj što počiva na štokavskome književnom jeziku.¹⁴¹ I Branka Tafra (2011: 36) isticala je da se politika Rima u XVII. st. prema našim krajevima, i istočnije od njih, promatra kroz dvije smjernice. Jedna je politika Rima prema pravoslavnome istoku, osobito prema unijatima, a druga je politika prema balkanskome prostoru na kojemu se velikim dijelom kršćani nalaze pod osmanskom vlašću. Prvoj je opciji pogodio crkvenoslavenski jezik jer slavenski istok nije imao književni jezik na narodnoj osnovi (dodajemo: i glagoljično pismo), a drugoj *bosanski jezik*, tj. štokavski književni jezik jer je štokavština bila najproširenija (dodajemo: i latinično uz zapadnoćirilično pismo, čime se na neki način i u novovjekovlju očuvala tropismenost, usp. Žagar 2013b: 344).¹⁴² Prva je jezična politika s istočnoslaveniziranim knjigama bila prolazna epizoda, ali mi držimo da se na nju, premda s konkretnim jezičnim rješenjima koja su drugačija, a nerijetko i suprotstavljena istočnoj novocsl. normi (*obnova* izvornoga srednjovjekovnog hcsl. jezika), nastavlja epizoda oblikovanja hrvatskoga novocsl. jezika u XIX. st. Druga politika uklapa se u prirodni, neprekinuti razvoj hrvatskoga književnog jezika štokavske osnovice, usp. Japundžić 1998: 174-204, Despot 2006: 250-28). Premda tako različiti, zapravo na prvi pogled neusporedivi, ti književni jezici ipak imaju nešto zajedničko. Slična im je koncepcija, oba jezika imaju odlike svojevrsnoga amalgama. Primjerice hrvatski novocsl. jezik XIX. stoljeća počiva na kanonskim, primjernim hcsl. spomenicima i (mlađim) istočnim novocsl. spomenicima, ali

¹⁴¹ Sedamnaesto stoljeće predstavlja neosporan početak standardizacije hrvatskoga jezika. Taj se početak vezuje za Katoličku crkvu u posttridentskome razdoblju i posebno uz djelovanje isusovačkoga reda. Traganja za osnovom zajedničkoga književnog jezika uputila su prema štokavskome narječju, koje je nazivano *jezik bosanski*, *narječje bosansko*, gdje nazivi *jezik* i *narječje* pokrivaju drukčiji sadržaj od današnjega. Književni jezik sami su pisci imenovali različito. Kašić u naslovu gramatike ističe da je predmet njegova proučavanja *ilirski jezik*, da bi u autobiografiji svoj jezik označio kao *dalmatinski* kojemu suprotstavlja naziv *jezik dubrovački* za organski dubrovački govor. Divković će svoj jezik zvati *bosanski* ili *slovinski kako se u Bosni govori*, Bandulavić tvrdi da prevodi na *slovinski*, kao što i Mikalja svoj rječnik naziva *Blago jezika slovinskoga*. Raspon u kojemu se traže rješenja kretao se od crkvenoslavenskoga hrvatske redakcije do ruske redakcije, od *jezika dubrovačkoga* do *jezika bosanskoga*, koji će u konačnici prevladati (danas se pod tim imenom zasigurno označava štokavsko narječje, i to bosanski pisani izraz) (Gabrić Bagarić 2010b: 150). U hrvatskim prilikama prijelomna su standardizacijska izdanja: lekcionar Ivana Bandulavića *Pištrole i evanđel'ja priko svega godišta* (1613), *Ritual rimski* (1640) Bartola Kašića, gramatika *Institutionum linguae Illyricae libri duo* Bartola Kašića (1604), rječnik *Blago jezika slovinskoga* isusovca Jakova Mikalje (1651).

¹⁴² Kašić opisuje ustrojstvo jezika razvijenoga u zapadnom i južnom dijelu Hrvatske u XVI. stoljeću, a takav se (najispravnije) naziva čakavsko-štokavskom književnom *koine* (u *Gramatici* 1604). Diana Stolac ističe da je ta književnojezična koncepcija, suprotstavljena ili supostavljena hrvatskocrkvenoslavensko-glagoljičnoj, rezultirala navođenjem odgovarajućih oblika iz obaju narječja, ali je štokavskim oblicima nerijetko dana prednost (2004: 34).

potonjima samo u smislu poravnanja s Vulgatom i napredovanja hrvatskoga novocsl. jezika od svojih istočnoslaveniziranih početaka, osobito u pogledu ortografske norme (usp. Parčićeva *Misa za mrtve* 1860). S druge pak strane, hrvatski novocsl. i istočni/ruski novocsl. jezik držimo sastavnicama iste cjeline prema tome što su novocsl. jezici (s umjetnom normom) dva jezičnopolitička programa koji trajno supostoje kao opcija uz dominantnu opciju hrvatskoga književnog jezika, kada potonji promotrimo u ograničenome liturgijskom uzusu (Franjo Glavinić, Rafael Levaković – Bartol Kašić, Paštrić, Sović, Karaman – Stjepan Rusić, Matija Petar Katančić – Dragutin Antun Parčić). Jedna se opcija na drugu nerijetko poziva, a programi djelovanja imaju svoje korelate na objema stranama.¹⁴³ Katančić se u *Pridgovoru prinašaoca iliričkog Svetoga pisma starog zakona* (1831) osvrće na jalov proces istočnoslavenizacije glagoljskih liturgijskih knjiga te obrazlaže tip jezika i pravopisa koji su zastupljeni u njegovim izdanjima.¹⁴⁴

Premda pak slavno-ilirički narod koji Sv. Majku Crkvu rimsko-katoličansku i pravoslavni zakon Isukrsta s običajim Latina obdržava, latinskim se jezikom u crkvenim uredbam služeći tja od apostolskih vrmena knjige crkvene i Sv. pisma u slovu latinskom izdane ima, i njima se služi, da bi se vidilo da od knjiga takvih u svoju rič obratjenih potribu nejma, navlastito odkako Crkva i rimska i slovinska, radi uvedenog jezika rutenskog u crkvenu službu, ne malo protivnosti i bede

¹⁴³ Podsjetimo da je jezik u glagoljičnim tekstovima uvijek bio arhaičniji uspoređi li se s latiničnima (od XV. st.), ali to ne znači, napominje Stjepan Damjanović (2014: 95-96), da glagoljaši nisu razmišljali o pomlađivanju jezika i predlaganju novih koncepcija njegova osvježivanja (čakavsko, kajkavsko naslojavanje i sl.). O tome je Parčić, kao predstavnik tradicionalne, konzervativne opcije, također morao razmišljati (što potvrđuje i činjenica da je u rukopisu ostavio priređenu latiničnu inačicu *Misala*).

¹⁴⁴ Katančić je pisao o ljepoti i vrsnosti hrvatskoga jezika, njegovim prozodjskim, metričkim, oblikovnim i prijevodnim karakteristikama. Istaknutim temama bavio se već u svojem znanstvenom prvijencu *Disertatio III: De lingua Pannoniorum veterum scripta* (Rasprava pisana o jeziku drevnih Panonaca, Osijek 1780). Poznato je da je njegov doprinos u standardizaciji novoštokavštine golem. Pripremajući svoj prijevod i rječničko blago ostavio je u naslijeđe temeljne jezikoslovne priručnike (*Pravoslavnik*, hrvatsko-latinski rječnik, kao normativni rječnik ondašnjega slavonskoga književnog jezika; *Etymologicon Illyricum* s gramatičkim opservacijama: *Caput I. Observationes quaedam Grammaticae* (Nekolika gramatička razmatranja: I. *Litterae*, II. *Nominum casus*, III. *Verborum inflexio, participia, gerundia*, IV. *Primitiva, derivata, simplicia, composita*, V. *Structura dictionis*, VI. *Accentum ratio*, VII. *Figurae, tropi usilabiores*, VIII. *Sermonis dialecti praecipuus: quas solita nobis brevitate referemus*, IX. *Subsidia hui operi nostra*. – *Prolusionis Caput II. Literatura Cyrilla* na 32 stranice sadržava: I. *Characteris nuncupatio*; II. *Alphabeti series et vocabula*; III. *Litterae sunt Graecas, quibusdam variatis, additis*; IV. *Usus alphabeti apud homines ritus Graeci*; V. *Usus alphabeti apud ritus Latini cultores*; VI. *In pecunia veteri aliis epigraphicis monumentis*; VII. *Usus literarum, qui hodie obtinet* (Marijanović 2014: 44-52). Druga glava opisuje dakle azbučni niz, grčko pismo, uporabu azbuke, epigrafske spomenike i drugo. Gramatičke je opservacije Katančić pisao od 11. prosinca 1818. do 21. siječnja 1819. godine, a drugu glavu od 10. siječnja do 3. veljače 1820. U trećoj pak glavi (*Caput III. Literatura Glagolitica*, str. 33-48) nalazi se pet poglavlja slične strukture, samo o povijesti i razvoju glagoljičnoga pisma, a kao tvorac pisma ističe se Sv. Metod te se, u duhu novocsl. vremena, donosi popis glagoljičnih knjiga latinskoga obreda, ali istočne novocsl. recenzije. Katančić dakle postavlja čvrste temelje u izgradnji štokavskoga ikavskog standarda s odgovarajućom latiničnom grafijom (slavonska franjevačka tradicija). U tome smislu *Pravoslavnik* (s gramatičkim dodacima) predstavlja pokušaj uređivanja slovopisne, pravopisne, fonološke, morfološke, sintaktičke i leksičke norme, a za ondašnji je slavonski književni jezik normativan. Isto na strani novocsl. jezične koncepcije teže biti Berčićevi i Parčićevi (uglavnom rukopisni) priručnici. Na istočnoj novocsl. strani pak to su priručnici Levakovića, Karamana i Paštrića, osobito *Suma glagoljaštva*, vjerojatno i Katančiću u metodološkome smislu korisna kao izvor.

podnose: kano da se ne bi [našeg izgovora narodi toliki] jezikom svojim plodnijim, plemenitijim i uzoritijim služiti mogli (usp. Katančić 2014: 231).

...

U ovom svetih knjiga prinešenju služio sam se pravopisom koji vlastitosti našeg jezika a izgovoru bosanskom napodobniji vidi se, i s kojim naučni ovog naroda (stare urize i upise slidiv) saviše služiše se. Slova iliričkom jeziku nekoristna, nit u ljuboslovju latinskom ili grčkom (od kojih naši poludnevni puci slast slovjenja primiše) našasta, odbaciv: potribna pak, i u glas narodni odavna privedena, zadržav (usp. Katančić 2014: 234).

Tablica 11. Dvije novovjeke jezične opcije u hrvatskim liturgijskim i crkvenim knjigama

Opcija: novocrkvenoslavenski jezik ¹⁴⁵	Opcija: hrvatski književni jezik
XVII. stoljeće	
Franjo Glavinić i Ivan Tomko Mrnavić, Bartol Kašić Rafael Levaković Ivan Paštrić	
<i>Misal</i> , Rim 1631. <i>Brevijar</i> , Rim 1648. <i>Brevijar</i> , Rim 1688.	<i>Sveto pismo Staroga i Novoga zavjeta</i> , 1625. – 1642. <i>Ritual rimski istomačen slovinski</i> , Rim 1640.
XVIII. stoljeće	
Ivan Paštrić M. Karaman i M. Sović	
<i>Misal</i> , Rim 1706. <i>Misal</i> , Rim 1741.	prijevod lektionara i Novoga zavjeta, te prijevod cjelokupnoga <i>Misala</i> , 1750. – 1770.
XIX. stoljeće	
Dragutin Antun Parčić	
Matija Petar Katančić (uz M. A. Markovića i Grgura Čevapovića)	
<i>Rimski Misal slavenskimi ezikomъ</i> , Rim 1893.	Prvi cjeloviti otisnuti latinički prijevod Biblije na hrvatski jezik, Budim 1832.

U užem smislu to znači da se percepcija hosl. jezika bitno mijenja u hrvatskih filologa XIX. stoljeća koji su radili na obnovi liturgijskih knjiga (Rački, Jagić, Berčić, Črnčić, Parčić i dr.).¹⁴⁶ Zahvaljujući razvoju slavistike i izloženosti rezultatima istraživanja slavističkih

¹⁴⁵ U prvome je stupcu riječ o liturgijskim knjigama u užemu smislu, dakle temeljnim liturgijskim knjigama – misalu i ritualu (obredniku), s naglaskom na jednoj od njih – *Parčičevu misalu* iz 1893. Iste godine otisnut je i hrvatski *Ritual* (*Obrednik*), koji je također priredio Dragutin Antun Parčić, ali hrvatskim književnim jezikom i latiničnim pismom, upotpunivši ga prema izdanjima rituala iz 1640. i 1827. (pripisuje se splitsko-makarskomu biskupu Pavlu Kačiću). On je vlastitim troškom tiskao 1500 primjeraka novoga *Rituala* bez odobrenja Svete Stolice, tj. za taj posao nije dobio dopuštenje temeljnoga crkvenog tijela zaduženoga za izdavanje liturgijskih knjiga – Kongregacije za širenje vjere, tj. Kongregacije obreda, bez kojega se nije smjelo izdati ni jedno liturgijsko izdanje, a pogotovo prijevod na vernakular, odnosno hrvatski književni jezik.

¹⁴⁶ Početkom XX. stoljeća težište glagoljske liturgijske djelatnosti (ali i znanstvena rada) prenosi se na otok Krk, zahvaljujući djelovanju biskupa Antuna Mahnića i osnutku Staroslavenske akademije 1902. godine (usp. Bozanić 2004: 21-22, Lokmer 2008: 194). Biskupov najbliži suradnik u ono vrijeme bio je češki svećenik Josip Vajs. Osim što je godine 1905. tiskao treće izdanje *Parčičeva misala* (a potom i latinično iz 1927), Vajs je 1905. objavio *Tri glagolske mise* (*Preudesio prema tradicijskom koralu Josip Vajs, svećenik. U Krku 1905. Rijeno u Zl. Pragu kod Belskoga*), u Pragu je 1907. otisnuo *Vesperal rimsko-slovenski*, a 1914. objavio je u Rimu *Penije rimskoga misala*. Nakon smrti biskupa Mahnića 1920. godine Vajs nastavlja djelovati u Pragu, gdje je već 1919. otisnuo u tiskari *Politika Misse Solemnnes...* (*Misi slavnije o Bl. Marii djevi i za umršeje obetnije slovenskim jezikom*). Godine 1920. tiska u Pragu *Slovenski Psaltir*, a 1922. i *Službenik* (*Čin i pravilo mši misala rimskoga slovenskym jazykom i mša svatcem vlašću češckago*) (usp. Pantelić 1957: 18-19). Normu hrvatskoga novosl. jezika Vajs nastoji urediti, uz nova liturgijska (misalska) izdanja 1905. i 1927, temeljnim priručnicima, a sve na tragu Parčičevih nastojanja, njegovih otisnutih i rukopisnih uradaka (uz Broza *Mali azbukvar*, rukopisna csl. gramatika i rječnik). Vajs tako izdaje azbukvar i gramatiku s rječnikom pod naslovom *Abecedarium palaeoslovenicum in usum glagolitarum* 1909. i 1917. godine (usp. Bratulić 2012: 102, 2015: 17-35). Josef Vajs tako postaje glavni predstavnik Staroslavenske akademije s kojom počinje rad na tekstualnoj i liturgijsko-

autoriteta, hrvatski filolozi XIX. stoljeća pokazuju razvijenu svijest o postojanju izvorne, srednjovjekovne hcsl. norme, percipiraju je čvrstom, postojećom, svjesni su njezine elastičnosti (miješanje elemenata starocrkvenoslavenskoga i starohrvatskog sustava, *pomlađivanje* i utjecaj latinskih predložaka), kao i činjenice da nije opisana priručnicima. Uzornu normu prepoznaju u reprezentativnim hcsl. spomenicima, ponajprije u misalu *Vatikanski Illirico 4* kao primjernom spomeniku spontano razvijane hcsl. norme do sredine XIV. st. i/ili predstavniku konzervativne, sjeverne grupe hcsl. liturgijskih kodeksa. Tu je potom *Prvotisak* kao primjerni spomenik hcsl. norme u mijeni (kraj XIV. st. – XV. st. i početak XVI. st.) – riječ je o prilagođavanju novim (tiskarskim) vremenima, osvježanju jezika i reviziji s skladu s Vulgatom. *Prvotisak* je, osim toga, predstavnik tzv. pomlađene, južne skupine hcsl. liturgijskih kodeksa (usp. Hamm 1963: 66, Šimić 2000: 6). Ćirilometodijanci su u određenoj mjeri svjesni postojanja triju jezičnih i pravopisnih revizija hrvatskoglagoljskih tekstova (početak XII. stoljeća, druga polovica XIII. i XIV. stoljeće).¹⁴⁷ Usporedna analiza jezika *Misala* D. A. Parčića pokazat će preko konkretnih rješenja kako su se (i jesu li se uvijek) slijedile odluke tih revizija, a u skladu s tim i kako su se mijenjala načela prema kojima je Parčić djelovao: rješenja su preuzimana po uzoru na spomenike s početka hcsl. redakcijskoga formiranja, XII. i XIII. st. (usp. Žagar, Zaradija Kiš 2007, 2014) uz rješenja preuzimana po uzoru na spomenike revidirane hcsl. norme XIV. i XV. stoljeća (usp. Mihaljević 2009: 289, a neki autori navode i XVI. st., usp. stav autora gramatike *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Gadžijeva i dr. 2014: 11).¹⁴⁸ Već smo bili pokazali na koji je način taj proces započeo u Parčićevim domisalskim izdanjima (*Misa za mrtve* 1860, probni otisak *Činb*

povijesnoj problematici. On je prvi upozorio na važnost sustavnoga istraživanja liturgijskih knjiga, i to već 1910. kada objavljuje veliku studiju o hrvatskoglagoljskim brevijarima (Radošević, Magdić 2009: 233). Neumorno je radio na sustavnome izdavanju biblijskih knjiga, nastojeći rekonstruirati crkvenoslavenski prijevod Biblije, što je uostalom misao vodilja svih *obnovitelja* hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga u XIX. stoljeću – od Berčića do Vajsa.

¹⁴⁷ Prema autorima gramatike *Hrvatski crkvenoslavenski jezik* u drugoj polovici XIII. stoljeća počinje se stabilizirati nova redakcijska norma hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika, dok je prva revizija starih tekstova provedena već u XII. st. u smislu prilagođavanja *Vulgati* (Gadžijeva i dr. 2014: 15).

¹⁴⁸ Nije samo u XIII. st. bilo redigiranja (vrijeme oblikovanja plenarnoga misala i brevijara) nego i u XII. st. (usp. Damjanović 2008a: 40). Hrvatski crkvenoslavenski jezik u srednjovjekovlju raslojavao se okomito (društveno) i vodoravno (prostorno), bio je polifunkcionalan (barem u prvome razdoblju, dakle do XIV. st., usp. Mihaljević 2010: 229-238, Eterović 2014). Stjepan Damjanović, s druge strane, ističe da se uloga *hrvatskostaroslavenskoga jezika* u srednjovjekovlju može sažeti na sljedeći način – do kraja XIII. st. služio je kao književni jezik beletrističkih, pravnih i liturgijskih tekstova, a od toga vremena reducirat će svoje funkcije i postati isključivo liturgijskim jezikom, istovremeno ipak ugrađujući svoje temelje u *hrvatsko-staroslavenski jezik* (2008a: 45). Corin (1993: 157-158) ističe da, premda zadovoljava neke uvjete (normiranost, ali ne i: obvezatnost na čitavu nacionalnome teritoriju, funkcionalnu polivalentnost te stilističku diferenciranost), hcsl. jezik ipak ne možemo zvati književnim jezikom (upravo smo zato istaknuli da naši autori jasno razlikuju sljedeće termine: *hrvatski književni jezik*, *književni jezik Hrvata* (csl. i varijeteti) i *hrvatski standardni jezik*, usp. Damjanović 1984a: 11-12, Šimić 2014). Ponovimo – funkcionalna polivalentnost obilježuje hcsl. jezik makar u prvome razdoblju, dakle do XIV. st.

i *Pravilo Misi* 1881) i ustanovili smo da hrvatski novocsl. jezik XIX. stoljeća očigledno konceptijski napreduje (pomaci u odnosu na ovisnost o istočnim novocsl. uzorima). Odluke se u skladu s jezičnim planiranjem i radom Odbora revidiraju i mijenjaju, osobito kada cjelokupan posao ostane na samome Parčiću. S druge strane, istraživanje jezika *Misala* D. A. Parčića nije moguće bez prikaza temeljnih crkvenoslavenskih priručnika koje je Parčić pisao i uređivao u Rimu za vrijeme rada na *Misalu* (*Mali azbukvar* 1894, *Staroslavenska gramatika*, rukopis, *Staroslavenski rječnik*, rukopis) jer njima je opisana norma hrvatskoga novocsl. jezika XIX. stoljeća. To su informacije koje upotpunjuju one dobivene iz analize Parčićeve prepiske sa suvremenicima (V. Jagić, biskup Strossmayer, Franjo Rački) i iz analize njegove filološke rasprave *Za obstanak glagolice* iz 1882.

Važno je imati na umu i sljedeće – jezik *Misala* D. A. Parčića primjer je hrvatskoga novocsl. (liturgijskoga) jezika i tiče se samo jedne vrste glagoljičnih hrvatskih tekstova (kada gledamo njegovu umjetnu, knjišku normu i utjecaje koje je na nju izvršila izvorna hcsl. norma, posvjedočena u liturgijskim spomenicima). Ukupnost djelatnosti hrvatskih glagoljaša, i u novovjekovlju (XVII. i XVIII. st.), uključivala je tekstove drugih registara, tzv. neliturgijske tekstove, posebice pravne. Premda se Parčićovo djelovanje nastavlja na tu novovjeku žanrovsku i jezičnokoncepcijsku šarolikost, ograničeno je izvornom hcsl. normom, a ta je posvjedočena, kako ističu i J. L. Tandarić¹⁴⁹ i A. R. Corin¹⁵⁰, samo u biblijskim tekstovima /

¹⁴⁹ Tandarić je, opisujući normu u hrvatskoglagoljskome ritualu, također zaključio – što je tekst bliže oltaru, to je konzervativniji, a što je dalje od crkvene funkcije, to je narodniji (usp. i Štefanić 1969: 28). U tome smislu crkvenoslavenska jezična norma održavala se nekoliko stoljeća kao norma jezika liturgijskih knjiga, a po svojoj je prirodi promjenjiva, ovisi o stavu pisara i brojnim drugim faktorima (usp. Corin: žanrovi, tipovi rukopisa, grupe kodeksa i dr.).

¹⁵⁰ Prema A. R. Corinu postoje dva odvojena sociolingvistička kompleksa hrvatskoga srednjovjekovlja – jedan je glagoljski s diglosijom hcsl. jezik – vernakularni čakavski, a drugi je latinski kompleks s latinsko-čakavskim bilingvizmom. Prvi razlikovni kriterij tih dvaju sociolingvističkih kompleksa jest pismo – jednom glagoljično, jednom latinično. Drugi je razlikovni kriterij jezik liturgije – latinsku liturgiju zadržali su izvorno bizantskodalmatinski gradovi, a crkvenoslavensku manji i mlađi kulturni centri (Vrbnik, Roč, Novi, Hum) – izvorni slavenski centri. Poznato je isto tako da Corin ne prihvaća organsko jedinstvo hrvatske srednjovjekovne tropismenosti i trojezičnosti, premda se slaže da su utjecaji, obilati i značajni, među kompleksima pismenosti postojali. Tomu valja pridodati još jednu otegotnu okolnost, činjenicu da za referentno doba ne postoji gramatička tradicija (usp. Worth 1978). Corin drži da se percepcija jezika kao normiranoga sustava, održavanje, njegovanje i transmisija te norme ne odvijaju u ovisnosti o gramatikama i drugim priručnicima (alatima standardizacije modernih jezika). Stoga si autor postavlja dva pitanja: *Je li norma hcsl jezika monokromatska (vernakularizmi kao intruzije u sustavu) ili polikromatska (varirana norma u odnosu na csl. i vernakularne elemente)?*, potom: *Računamo li s dva diskretna jezična entiteta: jednim s egzogenom (monokromatskom ili polikromatskom) normom (hcsl. jezik) i jednim s endogenom normom (vernakularni čakavski, kasnije i kajkavski) ili računamo s jednim lingvističkim sustavom koji ima dva pojavna oblika – službeni/visoki i neslužbeni/niski ili, kako Corin piše (1993: 168, 186), with both party clothes and work clothes?* Varijacija hcsl. norme moguća je pak u okviru tekstnoga žanra (longitudinalno i transverzalno), između tekstnih žanrova jednoga rukopisa (lekcije i molitve), među različitim tipovima rukopisa (misal, brevijar, psaltir, homilijar) ili među različitim recenzijama istoga teksta u rukopisima (sjeverna i južna grupa kodeksa). Prva tri tipa mogu imati stilističku motivaciju, a posljednji može ukazivati na autorove obzire (stavovi prema tekstu) ili na regionalnu normu i praksu. Polikromatska norma hcsl. jezika najjasnije se očituje u distribuciji sinonimnih izraza u okviru teksta ili među tekstovima koji su "blizu oltaru" (među liturgijskim knjigama – misal i brevijar – za koje se

čitanjima (usp. Gadžijeva i dr. 2014: 21). U komparativnu jezičnu analizu stoga će se uključiti samo autoritativni tekstovi *Misala* (poslanice, psalmi, evanđeoski tekstovi, Red mise, uz molitve)¹⁵¹, bit će komparirani s odgovarajućim tekstnim obrascima misala na kojima počiva rekonstrukcija i oblikovanje hrvatske novocsl. umjetne norme XIX. stoljeća (stcsl. kanon: Ass., Mar., Ps. Sin., hcsl. razdoblje: Vat. Illir. 4, P. (uz *Šišatovački apostol*); *Berčićevi ulomci*, razdoblje istočnoslavenizacije hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga: *Karamanov misal*).¹⁵² U tim je tekstovima svetost bila najveća zapreka za varijaciju norme prodiranjem govornih osobina. Izabrani su sljedeći odlomci:

1. Evanđeoski tekstovi *Misala*

- a) *Na rođbstvo gospodње* (Lk 2, 1 – 20), Par. 15b-16a; 17a-17b
(Ass: 172-173, Mar. 196-198, Vat. Illir. 4 8d-9a,
P. 11a-13b, Kar. 15a-18a, Vajs 16a-17b)
(Iv 1, 1 – 18), Par. 18b, 19a-19b
(Ass. 1, Mar. 314-315, Vat. Illir. 4 10c-10d,
P. 15a, Kar 18b, Vajs 19a)
- b) *Misi vlačee o vrēmeni* (Lk 21, 25-33), Par. 2b (Ass 96-97, Mar. 295-296,
Vat. Illir. 4 1c-1d, P. 1b-2a, Kar. 2b, Vajs 2b)
- c) *Nedēla 3. Prišbstvíē* (Iv 1, 19-28), Par. 5b (Ass. 2, Mar. 315-316,
Vat. Illir. 4 3a-3b, P. 4a, Kar. 5b, Vajs 5b-6a)
- d) *Cvētŕnaē nedēla* (Mt 21, 1-10, Mt 26, 1-66), Par. 123a, 129b-134a
(Ass. 116-121, 137-143, Mar. 97-111,
Vat. Illir. 4 73c-77b, P. 112a-118a,

očekuje da se najčvršće drže norme). Značajna varijacija očekuje se u svim četirima dimenzijama. Izvan biblijskih čitanja (egzemplarni žanr) može se govoriti tek o polikromatskome uzusu jer se samo na taj način mogu objasniti jezične razlike među biblijskim perikopama (odjeljak iz Evanđelja, apostolskih poslanica, Djela apostolskih i Starog zavjeta, koji se nedjeljom i blagdanom čita u crkvi i objašnjava), molitvama i rubrikama.

¹⁵¹ Poznato je da se varijacija norme može odvijati između različitih tekstnih žanrova u istoj liturgijskoj knjizi. Corin je proučavajući *Njujorški misal* zaključio kako postoje tri stupnja konzervativizma: najveći u biblijskim lekcijama, nešto niži u ostalim molitvama i liturgijskim tekstovima, a najniži u rubrikama. Drugim riječima, monokromatska norma zastupljena je u biblijskim lekcijama (egzemplarna hcsl. norma), ali hcsl. jezik podrazumijeva i devijantnu normu ostalih žanrova (tzv. polikromatski uzus).

Još sredinom prošloga stoljeća Anica Nazor (1963: 69) ističe kako promjenjiva hcsl. norma ovisi o karakteru sadržaja. Biblijski tekstovi i molitve više se u tome smislu oslanjaju na stcsl. jezik od novijih sadržaja koji nemaju oslonca u tradiciji, tj. tekstovi za koje nije bilo gotovih jezičnih obrazaca. Drugim riječima, izravni biblijski citati čak su i u mlađim, pučkim nabožno-poučnim djelima pisani crkvenoslavenskim jezikom. Marinka Šimić ponavlja kako je cijeli *Temporal*, a posebice tekst Muke po Mateju, najstariji i najstandardiziraniji dio misala koji ne trpi ili trpi vrlo malo jezičnih inovacija (2014: 26).

¹⁵² Parčić u prepisci izrijekom spominje spomenike koji su mu poslužili kao uzor u priređivanju *Misala*: u evanđeoskim odlomcima *Assemanov evangelistar* (1865) Franje Račkoga, ali i *Marijinsko evanđelje*, potom *Šišatovački apostol*, a u starozavjetnim odlomcima *Berčićevi ulomci*. Psalme je uređivao po Geitlerovu *Sinajskom psaltiru* i *Berčićevim ulomcima*, a molitve prema *Prvotisku misala* (Jagić 1910: 298-299).

Usporedba *Muke po Mateju* – zbog duljine i starine uporabe. Usporedba *Proslava Evanđelja po Ivanu* (*U počeku bijaše riječ...*), do retka 18. – koristi se i u rimskoj i bizantskoj liturgiji; u rimskoj za Božić, a u bizantskoj za Pashu – Vazam.

- e) Odlomci poslanica sv. Pavla jer se u rimskoj liturgiji pojavljuju od početka, češće nego starozavjetni tekstovi (osnova za poslanice: F. Mikološič, *Šišatovački apostol*, (1853: 158-159, 218, 245-255)¹⁵³, Berčićevi *Ulomci Svetoga pisma, peti dio* (1866: 28-29, 65, 66, 70-71, 73)¹⁵⁴: Poslanica Pavla apostola Rimljanima 13, 11-14 (Par. 2a, Vajs 2a), Poslanica Pavla apostola Solunjanima 2, 1-8 (Par. 11b, Vajs 11b), Poslanica Pavla apostola Titu 2, 11-15 (Par. 15a-15b, Vajs 15a-15b), Titu 3, 4-8 (Par. 17a, Vajs 17a), Poslanica Pavla apostola Filipljanima 2, 5-11 (Par. 128b-129a, Vajs 131a).
2. Ulomci iz psalama: psalam 2 (Par. 15a, Vajs 15a), psalam 21 (Par. 129b, Vajs 131a), psalam 68 (Par. 134a, Vajs 136a), psalam 88 (Par. 18b, Vajs 19b), psalam 95 (Par. 16a, Vajs 16a), psalam 97 (Par. 18b, Vajs 19a), psalam 109 (Par. 15b, Vajs 15b), psalam 117 (Par. 17a, Vajs 17b) – prema *Prvotisku*, Geitlerovu *Psalteriumu* (1883: 2-3, 39-40, 140-141, 196-197, 213-216, 249-250, 259-260)¹⁵⁵, Berčićevim *Ulomcima Svetoga pisma, drugi dio* (1864: 1, 18, 56-57, 75-76, 82-83, 96)¹⁵⁶, ali i *Karamanovu misalu*.
3. Odlomak iz Reda Sv. mise (*Ordo Missae*) s Kanonom¹⁵⁷:

Par. 241a-247b, Kar. 47a-56b¹⁵⁸

(Vat. Illir. 4 166a-168d¹⁵⁹, P. 243a-247b,

Činb i Pravilo misi 1881. 19a-24b, Vajs 269b-285b)

Euhološki tekst, kanon ili prva euharistijska molitva

(od *Tebe ubo* do *Těmь, i sь těмь, i vь томь*, uzor: *Vat. Illir. 4, Prvotisak, Karamanov misal*; u rimskoj uporabi vrlo stara, a bila je prevedena i na grčki

¹⁵³ Djela apostolska (autor im je evanđelist Luka), Poslanice Pavla apostola, Katoličke poslanice i Otkrivenje dijelovi su Novoga zavjeta koji se mogu pronaći u knjizi *apostol*. Srednjovjekovni apostoli ipak ne uključuju *Otkrivenje* (usp. Damjanović 2012: 180). *Šišatovački apostol* predstavlja duži izborni apostol srpske redakcije, nastao je 1324. godine, a Miklošičevo izdanje prvo je i najstarije njegovo izdanje (Beč 1853). To je izdanje Parčić nedvojbeno koristio jer je bilo relativno novo i atraktivno slavističko izdanje njegova vremena (u korespondenciji ističe za spomenik da je dijelom *hrvatsko-srpske redakcije*). Postoje i novija izdanja poput onoga iz 1989. koje je priredio Dimitrije E. Stefanović (usp. Kuna 1990: 213-215).

¹⁵⁴ Svi dijelovi *Poslanica sv. Pavla* koje je Parčić rabio iz Berčićevih *Ulomaka* priređeni su prema *Prvotisku* 1483.

¹⁵⁵ *Sinajski psaltir* potpuni je rukopis, od 209 listova i svih 150 psalama (uz kante i molitve) koji je prepisan u XI. st. u zapadnoj Makedoniji. Geitlerovo izdanje (Zagreb 1883) najstarije je izdanje ovoga spomenika.

¹⁵⁶ Berčić je psalme priredio prema *Pašmanskome* (1-15, 17-117, 121, 129-159) i *Brozičevu brevijaru* (16, 118, 122-128).

¹⁵⁷ Vidi: <https://sites.google.com/site/tradicionalnamisa/red-mise> (stranica posjećena 21. rujna 2015. u 11.25 sati).

¹⁵⁸ Paginacija izvedena arapskim brojkama u Redu mise.

¹⁵⁹ Usp. Vajs (1948: 106-117).

jezik, vjerojatno rabljena u Bizantu i za vrijeme moravske misije) + *Pater Noster* + *Agnus Dei*.

4. Molitve (iz Parčićeve korespondencije doznajemo da ih je uređivao prema *Prvotisku misala*, ali i kod njih se očekuju podudarnosti s *Karamanovim misalom*):

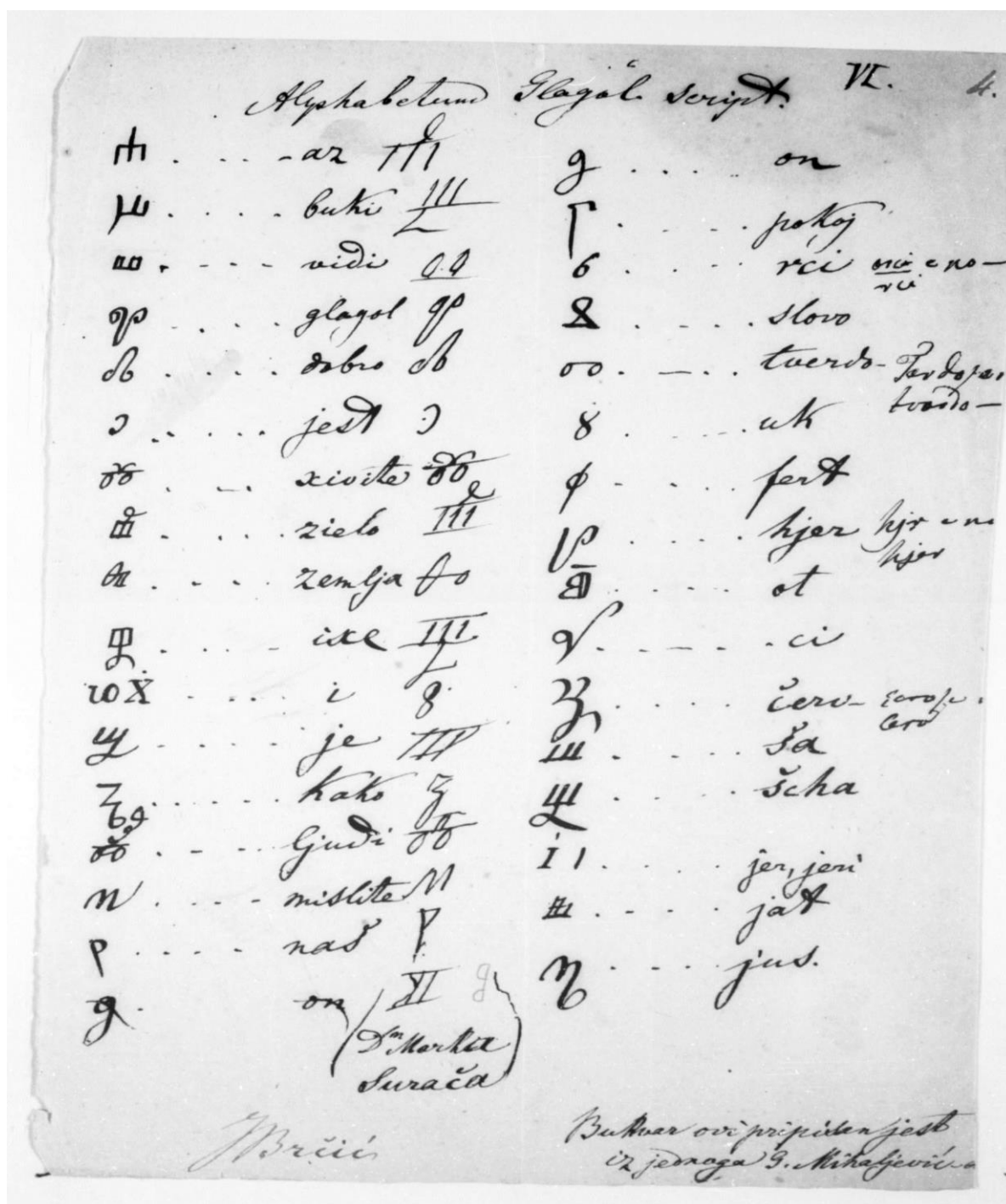
Par. *Molitva* 15a (P. 12a, Kar. 15a), *Molitva* 16b (P. 13a-13b, Kar. 16b), *Molitva* 18a (P. 14a, Kar. 17b-18a), *Molitva* 108b (P. 93b, Kar. 114b), *Molitva* 134b (P. 118b, Kar. 128b).

Ako težimo opisati hrvatsku novocsl. normu XIX. stoljeća, valja se dakle držati tekstova s najkonzervativnijom normom jer se ondje očekuje najveći oprez priređivača izdanja. Svaki oblik variranja norme tada je rezultat svjesne namjere, postupka koji je u skladu s jasnom koncepcijom jezika i jezičnim planiranjem. Primjerice, želi li se ostvariti načelo *sveslavenske* razumljivosti, u *Parčićevu misalu* može se očekivati supostojanje konkretnih jezičnih rješenja prema stcsl. ili istočnim novocsl. knjiškim uzorima (uz hcsl. uzore), osobito na leksičkoj razini (*poklonniki* : *čъstiteli* : *dělateli*, *utěha* : *cělba*, usp. Tandarić 1993: 154-155) ili oprimjerenje novih preklapanja iz različitih sustava na istome jezičnom sadržaju – u odnosu "leksički morf : gramatički morf", npr. *безумън-* + *-иъ*, usp. Tandarić 1993: 156, Damjanović 2005: 52-54). S druge pak strane, tekst Kanona mise i druge pojedinosti nije bilo moguće sasvim preuzimati iz primjernih hcsl. spomenika zbog neslaganja njihova kanona s tridentskom reformom. U tim je slučajevima Parčiću temeljni uzor bio *Karamanov misal*. Ipak, i izvorna hcsl. norma (u mijeni: kraj XIII. stoljeća, XIV. stoljeće, XV. i XVI. stoljeće) preuzima se (*obnavlja*) eklektički (početak redakcijskih formiranja, revidirana hcsl. norma) – što je vidljivo već iz osobitosti slovopisne i pravopisne te ortoepske norme, odnosno konkretne grafemičke razine analize, sve do leksičke razine analize. Nakon što se u idućim dvama poglavljima ukratko predstave osobitosti pomoćnih liturgijskih izdanja koja je priredio D. A. Parčić (temeljni priručnici kojima se propisuje hrvatska novocsl. norma XIX. stoljeća), uslijedit će usporedna analiza jezika na svim jezičnim razinama – od grafemičke do leksičke – i to na primjeru evandeoskih tekstova, dijelova iz Reda mise (s Kanonom), psalama i molitava.¹⁶⁰ Odabiranjem jednih, drugih i trećih očekujemo da će se moći ustanoviti varijacija hcsl. norme između tekstnih žanrova jednoga rukopisa, pričem je Parčić u Redu mise najviše računa vodio o kontinuitetu uporabe liturgijske knjige (svagdanja uporaba, razumljivost među svećenicima i u puku), a u drugim je tekstovima pokazao veću samostalnost u izboru rješenja,

¹⁶⁰ Milan Mihaljević (2012: 157) također ističe da je jezik Kanona mise najmanje podložan promjeni u izvornim hcsl. misalima, a uz Kanon mise, najstandardniji je dio misala Temporal (*Proprium de Tempore*) s mnogim čitanjima iz Sv. pisma (Pantelić 1971: 48).

premda nikada na način da ugrozi hcsl. normu, već naprotiv – s ciljem isticanja njezine konzervativnosti s jedne i elastičnosti s druge strane. Premda više nije prirodna/organska u svojim temeljima, hrvatska novocsl. norma XIX. stoljeća na artifičijelan način *oponaša* izvornu hcsl. normu (varira raznorodna rješenja: supostojanje, križanje).¹⁶¹ Spomenuta samostalnost i originalnost priređivača (Parčića) ide *ruku pod ruku* s kontrastivnom/komparativnom analizom *Misala* iz 1893. jer samo je uz pomoć takve analize moguće ustanoviti odnos hrvatskih novocsl. priređivača prema različitim recenzijama istoga teksta (u izvornim stcsl. knjigama, knjigama hcsl. sjeverne i južne grane, knjigama s jezikom istočne/*ruske* novocsl. recenzije).

¹⁶¹ Na sličan se način novocsl. jezik liturgijskih izdanja nastavlja uređivati u slavenskome svijetu i u XX. stoljeću. Primjerice, Katolička crkva u Češkoj (Moravska regija) od početaka nastoji očuvati ćirilometodsku tradiciju. Poznato je da su joj u tome nemalo kroz povijest pomagali hrvatski glagoljaši (1347. godine kada je crkvenoslavenski jezik ovjeren kao bogoslužni i kada je Karlo IV. osnovao Emauski samostan). Godine 1920. crkvenoslavensko bogoslužje ponovno je dopušteno, ali samo za iznimne blagdane kojima se štiju domaći sveci. Tada se u Češkoj započela uređivati i stabilizirati umjetna, knjiška norma crkvenoslavenskoga jezika, a na taj proces značajan je utjecaj ponovno izvršio hrvatski novocsl. jezik uzornih misalskih izdanja (Parčičevih iz 1893. i 1896. te Vajsovih iz 1905. i 1927. godine). Vojtěch Tkaldčik i F. V. Mareš su, poput I. Berčića i D. A. Parčića u nas u XIX. st., potom J. Vajsa početkom XX. st. i J. L. Tandarića u drugoj pol. XX. st. (*Rimski misal*,... *ČIN MISI s izbranimi misami* 1980), prihvatili oblikovati i propisati normu češkoga novocrkvenoslavenskog jezika, i to tako da su za knjiški temelj uzeli uzorna (izvorna) *domaća* izdanja sa samih početaka redakcijskih formiranja (*Kijevski i Praški listići*). Rezultat njihovih nastojanja jest eksperimentalni tekst *Staroslavenskog misala* (iz 1972. godine, a njihov dovršen rad predstavlja izdanje *Misala* iz 1992. koji se koristio u bogoslužju Olomoučke dijeceze prilikom proslave iznimnih (dopuštenih) blagdana (usp. Mareš 1983: 123-130, Hauptová 1996: 229-232). Prva inačica *Misala* u redakciji Vojtěcha Tkaldčika, tzv. *Glagoljski misal* iz 1963. godine, nije bila službeno odobrena. Čuva se u strojnome prijepisu u knjižnici Centra Aletti Velehrad-Roma u Olomoucu, a pominje ju je opisao Miroslav Vepřek (2015: 87-106).

Slika 10. Iz Parčičeve ostavštine: azbučni niz prepisan prema I. Berčiću i B. Mihaljeviću – napredovanje hrvatskoga novosl. jezika XIX. stoljeća – planiranje korpusa (Parčičeva ostavština, Arhiv Provincije franjevac trećoredaca, Sv. Ksaver, Zagreb)

4.2. O slovopisnoj, pravopisnoj (i pravogovornoj) te fonološkoj normi hrvatskoga novocsl. jezika – *Mali azbukvar za pravilno i jednolično čitanje glagoljice* (1894)¹⁶²

Priređivanje i uređivanje *Misala* (1893) u novoj jezičnoj i pismovnoj redakciji podrazumijevalo je aktivnu znanstvenu raspravu o normiranju hrvatskoga novocsl. jezika, a potom i oblikovanje jezičnih i pismovnih priručnika koji opisuju normiran hcsl. jezik liturgijskih knjiga. Dragutin A. Parčić tijekom rimskoga razdoblja razmjenjivao je pisma s Jagićem, Strossmayerom i Račkim, a u njima nemalo apostrofira spomenike koji čine korpus hrvatskoga novocsl. jezika, pravopisna i jezična rješenja koja odabire te prijepore do kojih u međuvremenu dolazi. U pismu 5. srpnja 1869. V. Jagiću Parčić piše:

Meni se čini da nam se nije držati posve čisto staroslavenskoga jezika, koji bi strogo slijedio idealnu i pravilnu slovniciu, takva jezika nećemo naći u nijednom crkvenom spomeniku glagoljskom. Vi dobro znate da svaki codex ima svoje osebine, a odkad se počelo uglatu glagoljicu rabiti za crkvene knjige uvele su se i ondje njekoje osebine koje upravo razlikuju našu hrvatsku recenziju od satrobugarske, ruske itd. a opet ine knjige glagoljicom pisane od knjiga cirilskih. Oti dakle osebina trebalo bi nam se držati da sačuvamo i unapried značaj našim crkvenim knjigam. Opet mislim da nije samo Misal radnja o kojoj nam se baviti, nego valjat će se pak za njima latiti posla oko Časloslova, Mučenicoslova, Rituala itd. (Jagić 1910: 294)

Kada je već nekoliko godina radio u Rimu na pripremanju *Misala* i kada je pravopisnu i jezičnu normu u određenoj mjeri proveo u probnim domisalskim otiscima¹⁶³, piše 21. siječnja 1880. Jagiću:

Poslao sam vam preporučeno po pošti jedan Izisak Priloga Rimskom Misalu što sam ovdje priredio i dao natisnuti za crkvenu porabu u naših pokrajinah, a ujedno i da me slovinski učenjaci upute imam li tim istim pravcem prirediti i sav Misal (...) Ja sam dakle stalno i krepko odlučio požuriti se da sve to priredim i pospišem, i da se okoristim liepom zgodom, koju nam pruža sv. Stolica, u ovo doba blagohotno susrećući naše želje; zato Vas molim budite tako dobri čim prije mi svoju misao izraziti. (Jagić 1910: 295-96)

Također iz Rima 2. studenoga 1881. Parčić piše o odabiru hcsl. jezika, o spomenicima koje je sravnjivao da bi prepoznao normu, o razlozima daljnjih konzultiranja *Karamanova misala* te o nadnacionalnome poslanju biranoga liturgijskog jezika:

¹⁶² Tema je predstavljena s izv. prof. dr. sc. Milicom Lukić na simpoziju *Šesti hrvatski slavistički kongres* (10–13. rujna 2014, Vinkovci – Vukovar) u suorganizaciji Hrvatskoga slavističkog odbora, Hrvatskoga filološkog društva i Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Poglavlje je za potrebe doktorskoga rada izmijenjeno i dopunjeno.

¹⁶³ Da se jezik tih otisaka i konačnoga izdanja *Misala* (1893) razlikuje, upozorio je Tandarić (1993: 81-84).

(...) *Ja neprekidno nastavljam svoj posao, tako da sam već dobru polovicu na čisto prepisao. Kako vam onoga puta natuknuh, ja se držim prilično hrvatske recenzije, upotebljujuć dakako, gdje su mi pri ruci, najstarije tekstove Assemana, Zografskoga, a sad i Sreznjevskoga [Ohridsko evanđelje, op. a.], a u apostolskih knjiga – Šišatovačkoga. Za odlomke iz staroga Uvjeta, osobito za Proroke, neimajući boljih, držim se svojih najstarijih glagoljaša. Nu ne smiem preveć odstupiti od Vulgatina teksta (...) Pokle budite koji odlomak (najskoli Vangjelja) u tom mojem Prilogu pregledao nadam se da ćete mi javiti jesam li pravom stazom udario, ili imam li u čemgod skrenuti od toga pravca. U svem, kako vidite, ja sam naumio da ovaj Misal izadje u pravilnoj staroslovjenštini a zaodjeven odjećom naše hrvatske recenzije, od vajkada, a to bar od XIII. vieka t.j. od kad joj ima pametara u naših južnih crkvenih knjiga po Rimskom obredu.* (Jagić 1910: 297)

Jagiću 25. rujna 1893. po izlasku *Misala* konačno piše o vlastitoj koncepciji i knjiškim uzorima na kojima se temelji hrvatska novocsl. norma:

(...) *Vidjet ćete da u odlomcima Evangjelja upotrebio sam ponajveć Assemanovo Evangjelje, pak i Marijansko, pridržao sam, gdje sam ih našao, i stare aoriste; nu na više mjesta bilo mi nužno, jer je tako zahtievala rimska cenzura, da se prilagodim prievodu Vulgate. Žao mi bilo, što u Apostolu nisam mogao imati pri ruci drugo osim Šišatovačkoga, a u odlomcima staroga uvieta morao sam upotriebiti Brčićeve odlomke; odlomke Psalama po Sinaitskom psaltiru Geitlerovu, a molitve prema prvom izdanju Misala. Uobće držao sam se hrvatske recenzije (...). Pak još suviše imao sam urediti matice za lievanje pismena, i pročaja, a napokon kakovu sam nagradu dobio? Nepovoljne su okolnosti za one koji se bave slavenskom knjigom.* (Jagić 1910: 298-299)

U prvoj polovici 1894. godine, prema želji senjsko-modruškoga biskupa Jurja Posilovića (od 1894. do 1914. zagrebački nadbiskup)¹⁶⁴, Parčić je priredio *Mali azbukvar za pravilno i jednolično čitanje glagoljice u novih crkvenih knjigah po hrvatskoj recenziji*. Alojz Jembrih (2002: 19) napominje kako je već naslovom istaknuto da knjižica ima poslužiti čitanju knjiga priređenih prema hrvatskoj redakciji, odnosno redakciji D. A. Parčića. Koraci u procesu propitivanja ortografske i fonološke (ali i ortoepske) norme novocrkvenoslavenskoga jezika

¹⁶⁴ *Misal* (1893) uveden je u Biskupiju senjsku i modrušku ili krbavsku uskrsnom okružnicom biskupa J. Posilovića upućenom svećenstvu i vjernicima 23. ožujka 1894. U konačnome objelodanivanju glagoljskoga *Misala* Posilović vidi djelo pape Lava XIII. Njemu je stalo ne samo da se u njegovoj biskupiji uspostavi hcsl. liturgija u svojem izvornom obliku nego i da se iskorijeni dugogodišnja uporaba šćaveta uzrokovana pomanjkanjem crkvenoslavenskih misala, istočnoslavenizacijom liturgijskih glagoljskih knjiga i filološkom nekompetencijom svećenstva. Milica Lukić navodi i njegove konkretne smjernice kojima se ima ostvariti privilegij i dužnost glagoljanja: a) svaka župa treba nabaviti bar jedan primjerak *Parčićeva misala* koji su župnici dužni uvrstiti u inventar župskih knjiga, b) svećenici su dužni naučiti čitati (izgovarati) glagoljska slova prema *Malom azbukvaru za pravilno i jednolično čitanje glagoljice u novih crkvenih knjigah po hrvatskoj recenziji* (1894), c) svećenici su dužni narodu protumačiti svrhu i značenje čina uvođenja crkvenoslavenske liturgije, d) svećenici su dužni ordinarijatu prijaviti svoju kompetenciju u crkvenoslavenskom jeziku, e) crkvenoslavensku je liturgiju potrebno uvesti u upotrebu do blagdana sv. Ćirila i Metoda – 5. srpnja 1895. (Lukić 2009a: 174).

hrvatskoga tipa oblikovani su već u prepisci s Vatroslavom Jagićem (gore doneseni dijelovi prepiske). Nemoguće ih je razumjeti bez usporedbe s rješenjima istočnoga novocsl. razdoblja, tim više što početna obnova hcsl. jezika u Berčićevu radu podrazumijeva očuvanu istočnu novocsl. ortografsku (u nekoj mjeri i ortoepsku) normu (usp. Tandarić 1993: 80-81). Krešimir Mićanović (2004: 122) u vezi sa suvremenim pitanjima jezičnoga planiranja i (re)standarizacije ističe kako se nerijetko kao primjer različitog statusa normi s obzirom na stupanj obveznosti i ujednačenosti navode ortografska i ortoepska norma, pri čemu se potonja opisuje kao varijabilna, podložna utjecaju regionalno i socijalno izdiferencirane jezične zajednice (*izgovor* je manje podložan standardizaciji). Kako su pak glagoljaši rabili istočnoslavenizirane liturgijske knjige, odnosno jesu li poštovali ortoepsku normu propisanu primjerice Karamanovim *Bukvarom* (1739), ne možemo sa sigurnošću znati ni potvrditi.¹⁶⁵ Ivan Berčić u prvome izdanju *Čitanke staroslavenskoga jezika* (1859, također na latinskome jeziku) tiskao je tekstove Staroga i Novog zavjeta prema *Karamanovu misalu* (1741) i *brevijaru* (1791), ali s promjenama (čišćenje od *rusizama*). Tandarić zaključuje kako je Berčić hcsl. jezik *vratio* na razini glasova (grafemička razina, dakle u odnosu na izgovor), ali je zadržao Karamanovu rusificiranu grafiju (ostala pitanja slovopisa i pravopisa, konkretno slovnoga inventara i dijakritičkih znakova/grafetička razina, usp. Žagar 2013c: 15-16). Rječnik nije dirao. I Parčić je u domisalskim izdanjima (*Misi za umrěšee* 1860. i dr.) zadržao attribute istočnoga novocsl. pravopisa (dijakritički znaci). Njih napušta tek u pokusnim tiskanim izdanjima i u samome *Misalu*.

Već u citiranome pismu Jagiću od 5. srpnja 1869. pitanja slovopisne i pravopisne te fonološke (i ortoepske) norme Parčić je do u tančine apostrofirao (i morfološku – gram. morf za dativ dugih oblika pridjeva, bilježenje imperfekatske konstante):

(...) ali pokle je crkveni jezik izpao iz pučkog govora nastala potreba točnije naznačiti samoglasnike, tako ja mislim da od prilike imalo je biti i kod nas, da gdje ono muklo i je moralo imati kakav izgovor malo po malo se uvela vokalizacija umjesto njega; a dan danas meni se čini od priroke potrebe da tu stvar uzdržimo ali dosljedno. Vro dobro kaže gn. Predsjednik da će ove knjige doći u ruke svećenstvu koje imade znanstveno proučiti stari jezik i da će se morat uvesti u sjemeništa stolice strslv. jezika gdje ih još neima, ali imade već i dosad svećenika koji bi željeli, i drugih koji sbog njihove službe držani su rabiti glagoljicu a nijesu bili točno podučeni; ali mi ne smijemo izložiti štivenje crkvenih knjiga posebno samovolji, što bi najviše smetalo gdje ih više ukupno pieva ili služi, pak da jedan izgovara dan, drugi den, treći dñn i ovim podobna. Ja imam

¹⁶⁵ Tandarić (1993: 80) napominje da suditi možemo prema *žuntama*, rukopisnim dodacima misa i oficija, kako istočnoslavenizirana izdanja nisu među domaćim svećenstvom bila prihvaćena te da je vladala neujednačenost. Jezična osnovica u takvim prijevodnim rukopisima ostaje crkvenoslavenska, ali je ortoepska norma naglašeno hrvatskočakavska, a ne ruskoslavenska. Inače, i bez takvih dodataka možemo po logici zaključiti da nije bilo izvornoga csl. izgovora.

svakdano čuti takvih primjera sada, gdje se upotrebljuju rusizani Karamani, pa ipak imaju kakvu takvu vokalizaciju; a što će biti s ovim novim Misalom koji bi morao izobilovati muklimi poluglasi Bog sam znade! Trebat će pjevati a ne smjet otvorit ustiju: višidišu Isusu vi crikiv itd. Škole su dobre, ali svi znamo koliko ih izadje prilično izučenih. Sbog toga ja bih predložio još nešto, to jest da bi se u ovom izdanju poput latinskih crkvenih knjiga nadmetnuli naglasci izgovora u troviše-slovčanih riečih pak da ne bude razlike npr. glágolati, glagòlati, glagolàti itd.

Opredjelimo dakle očemo li kadgod taj poluglasnik i zamieniti s punim samoglasnikom? s kojim? pak onda budimo dosljedni u svoj kolikoj radnji. S gosp. kan. Brčićem nisam jošte ništa pobliže o tomu zaključio zato treba nam i vaše važno mnjenje.

Ja bih dakle, uvaživ starije spomenike, predložio:

1. Da pred suglasnimi dometci zamjenimo i uvijek sa A, kada rječ svršuje poluglasom, a izgovor inače postaje odveć mukao, npe. načetak, krêpak, krotak, lakat, ligak. Gdje pak rječ naraste samoglasnikom povratit i opet na svoje mjesto: načetika, krêpika, lagika itd.m+no,
2. U dometcih aci (ici), ani (ini) npr. listac, agnac, otac, ovac, sridac, silan, istinan, pravidan, (a gdje naraste lastica, agnica, istinina itd.).
3. (str. 295) Pred dometcima sk, stvo neka ostane poluglas i n. pr. božistvo, čovêčistvo itd.¹⁶⁶
4. Po tih pravilih pišimo van, va ni, va niže, laž; crikav, crikavni,; ljubav; dan (gdje naraste dinie, dinas, dinašnji) danmi; vas (visa); šad, prišad, sišad, (prišastvie?); čan, načan; dvari, dvarnik; last (listiju, prilistiti); manši, timan (timnica, tuma); razpanše; dažd (dižda, dižditi) sanim, sanimište; staz (stiza); sat, satnik; sižeže; vaph; vanmi; sasud; mazda; stagna, to jest zamieniti i sa A gdje slovka sa i neima u prednjoj ili sljedećoj slovki samoglasa o koga da se prilično osloni, ili gdi dolaze zasebice samo mukli glasovi (vocalia muta).
5. Iza poluglasnika l, r pišimo uvijek i, npr. sridice, riptati, dobri, Petri, vêtri (ili dobiri, Petiri?); pristupli, prostri, v'skris, otriši, umirši, umirii.
6. Izostavimo i posve u riečih p+tica, p+šenica, č+to, k+to, m+nog, m+nê, miš+ca, s+rebro, pos+lati, dov+lêti, gu+mno i ovim sličnih, gdje se nikad ne pretvara u a. A kako ćemo z+dê ili sidê? og+ni?
7. Zaimena si, ti ili sa, ta, i veznik ni (na)?
8. Neka ostanu sa O rieči kogda, togda, koždo (a ne tikmo?).
9. A šta ćemo s jerom na kraju rieči gdje ne zastupa nijednoga samoglasa? Da ne smeta u štivenju najbolje bi ga bilo po svema izostaviti.
10. Nakon c, č, š, ê, žd pisat ćemo pravilnije u (a ne ju?).
11. Što se forma tiče:
Dativ na omu, mjesto umu (i uumu).
12. Imperfekt na aah, êah, ê ah (ili na ah, êh, êh)?

O svemu što sam gori napomenuo treba nam sada odmah temelj postaviti takov da u napried možemo sjegurno i dosljedno postupati. Zato molim vas da mi što prije vaše mnjenje izjavite, te ako što još drugo vam se shodno vidi priobćite, jer ovakovi i slični slučajevi dohode u svakom redku, tako da dokle se ovo ne razjasni nemože se ni pričeti. (Jagić 1910: 294-295)

¹⁶⁶ Za jat rabi glagoljično slovo u primjerima, i to s punktuacijom za glasovnu skupinu /je/.

U domisalskim (probnim) otiscima slovopisna, pravopisna i fonološka norma već su uglavnom uređene.¹⁶⁷ O njima Jagiću piše 15. srpnja 1881. Kako je na kraju odlučeno urediti ta pitanja u izdanju *Misala* (1893), svjedoči u pismu Jagiću od 25. rujna 1893: *U obće držao sam se hrvatske recenzije, zadržao samo Ê, (zamieniv ga sa A poslie l, n, r, kako je to obično u naših starih), a poluglase uredio prema Miklošičevu Rječniku* (Jagić 1910: 299). Prvi priručnik kojim se opisuje norma (osobito slovopisna i pravopisna te dijelom fonološka, dakle i ortoepska) jest *Mali azbukvar za pravilno i jednolično čitanje glagoljice* iz 1894. Njegov je pretisak donio 2002. godine povodom obilježavanja stoljetnice smrti D. A. Parčića Alojz Jembrih, a Stjepan Damjanović već godinu poslije (2003: 1-8) opominje kako je Parčić knjižicu samo uredio za tisak, dok je njezinim autorom Ivan Broz.¹⁶⁸ Akademik Damjanović donosi i kratak opis knjižice koja ima 11 stranica i podijeljena je ovako: *A. Glagoljska azbuka, B. Tumačenje glagoljskih slova, C. Tumačenje brojeva, D. Primjer čitanja*. Na samome početku nalazi se tablica s glagoljičnim i ćirilničnim slovima i njihovim brojevnim vrijednostima te latinična transliteracija, točnije latinicom zabilježen izgovor.¹⁶⁹ Za slova

¹⁶⁷ *Misi vlašćee v' Tretiem' čine Svetago Ot'ca Framciška i in'de apostol'skim' izvoleniem' služimie* (Rim 1881), *Mise svetih' v'seob'čee Cr'kve i inie v' nekih' mēstēh' izvoleniem' apostol'skim služimie. Prilog Rim'skomu Misalu lēta MDCCXLI* (Rim 1881), *Čin' i Pravilo misi ošće že i molitvi pre i po mise iz' Rim'skago misala* (Rim 1881).

¹⁶⁸ U dnu 10. stranice knjižice stoji bilješka: *Svakomu svoje. Ove bilješke sgotovio je bio malo prije smrti Dr. I. Broz po želji presv. bisk. Posilovića, pak se evo sad objelodanjuju uz male promjene veleuč. [Ivana] Radetića, sjemeništnoga profesura u Senju, čemu sam ja još uz koju opazku i razjašnjenje nešto pridodao.* (usp. Jembrih 2002: 60). Poznato je da je pomutnju oko autorstva *Maloga azbukvara* bio unio komentar Jurja Posilovića (senjski biskup, od 1894. nadbiskup zagrebački) u latinskim jezikom pisanoj aprobaciji, a kojim se knjižica pripisuje D. A. Parčiću (*a Carolo Parčić... concinnatum et a me subscripto revisum*). Iako je danas u hrvatskoj filologiji pitanje autorstva *Maloga azbukvara* razjašnjeno (Damjanović 2003: 1-8), u novije vrijeme Bratulić (2012: 97) ističe kako valja u obzir uzeti i činjenicu da je Parčić bio preskroman pa je komentarom u dnu 10. stranice htio ponizno sakriti svoje zasluge za knjižicu koja je trebala pomoći u čitanju glagoljskih knjiga. Istina je da je knjižicu sam složio, korigirao i nadgledao u tiskanju (u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu ona se vodi pod Brozovim imenom). Kolik je Parčićev autorski doprinos u *Azbukvaru*, pokazat će upravo analiza u nastavku poglavlja, osobito kada se njegovi komentari i *Opazke* usporede s konkretnim rješenjima u *Misalu* 1893. (npr. *Opazka* kod izgovora *jerova* u usporedbi s konkretnim rješenjima zabilježenim u pjevnim dionicama Reda mise u *Misalu*).

¹⁶⁹ Razvoj hrvatske novocsl. slovopisne, pravopisne (ortoepske) i fonološke norme, ali i morfološke (potom sintaktičke i leksičke), nastavlja se u XX. stoljeću. Vajsove pravopisne i gramatičke priručnike opisao je Josip Bratulić (2012: 101-103, 2015: 17-35), dok su Parčićevi rukopisni priručnici (osim otisnutoga *Maloga azbukvara*) danas manje poznati i istraženi. Vajs 1909. godine izdaje prvu glagoljsku početnicu, tj. vježbenicu za čitanje, a dodaje i sažet prikaz csl. gramatike (*Abecedarium palaeoslovenicum in usum glagolitarum*, Krk 1909). U podnaslovu se poziva na priručnik D. A. Parčića (čime se nastavlja kontinuitet u okviru novocsl. pravopisne i gramatičke tradicije), onaj koji se danas pripisuje Ivanu Brozu. Predgovor je pisan latinskim jezikom, a uz Parčića poziva se i na druge csl. gramatike (Vondrakova, Leskienova i Pastrnekova; usporedbe radi donosimo u nastavku rada kratak prikaz csl. gramatika na koje se u rukopisnoj gramatici poziva D. A. Parčić). Priručnik započinje tablicom glagoljičnih slova oble i uglate stilizacije (*Alphabetum*), a donosi se i usporedan prikaz stare ćirilice, s oznakom brojevnih vrijednosti u oba pisma i donesenim latiničkim korelatima. Slijede tipovi velikih slova (kako su tiskana u starim izdanjima), a zatim i popis ligatura (I-VIII). Vajsova gramatika pisana je latinskim jezikom, a i primjeri deklinacije i konjugacije ispisani su latiničnim slovima na ukupno 26 stranica. Kao predložak u vježbi čitanja glagoljskih tekstova poslužili su psalmi (XXI-CVI) iz glagoljskoga brevijara iz XIV. stoljeća (Vajs ga ne označuje posebno, a Bratulić ističe da je to *Dragučki brevijar* iz Arhiva HAZU). Drugo izdanje Vajsove početnice nosi isti naziv kao i prvo *Abecedarium palaeoslovenicum in usum glagolitarum* (Krk 1917). Opis azbuke i temeljnih pravopisnih pravila ne razlikuje se mnogo od prvoga izdanja, a gramatički

đerv, jat, jer izgovor Broz nije u tablici komentirao, već je uputio na poglavlje B. U poglavlju B. tumači se čitanje pojedinih slova, a temeljna je metoda pozivanje na suvremeni hrvatski izgovor. Damjanović ocjenjuje korektnima objašnjenja ostvarivanja *l, n, r* i njihovih mekih parnjaka te ostvarivanja *jerova*. Pravila izgovora na kraju knjižice oprīmjerena su pjesmom *Pjesan Svetomu Duhu*. Uporaba slova¹⁷⁰ *đerv, jat, šta, jer* (poglavlje B.) može se odmjeriti o stanje u *Misalu*, s povremenim usporednim osvrtom prema rabljenim i primjernim hcsl. misalima (Vat. Illir. 4 XIV. st., *Prvotisak* 1483). Istaknuta je slova i sâm Broz posebno izdvojio u tumačenju pa ćemo tako učiniti i mi, ali s novim napomenama i uspostavljanjem poveznica.

Tablica 12. Uspostavljanje odnosa između izvorne i konstruirane hrvatske novocsl. slovopisne i pravopisne norme (konkretno: grafemička razina)

Primjerni oblici knjiške hcsl. grafemičke norme u mijeni ¹⁷¹	Provedba hrvatske novocsl. norme u XIX. st.	Opis hrvatske novocsl. norme u XIX. st.
XIV. st. – Vat. Illir. 4 XV. st. (1483) – <i>Prvotisak</i>	1893. <i>Misal</i> (Parčić)	1894. Mali azbukvar (Broz i Parčić)

Đerv (j). U hrvatskoglagoljskim fragmentima iz XII. i XIII. stoljeća *đerv* je rabljen samo na mjestu gr. /Y/, odnosno latinskoga /g/ pred prednjim vokalom, dakle u tuđicama. Od XIII. stoljeća počeo se pojavljivati i na mjestu psl. */d/ (*/dj/, uz */zdj/, */zgj/). Od XIV. stoljeća pak na mjestu svakoga /j/ bez obzira na njegovo postanje. U *Prvotisku misala* (1483) slovo *j* rabi se na mjestu grčkoga palatalnog /g/ u tuđicama: *leĵiona anĵelb* 114b, *ĵemun* 115b¹⁷², *e(van)ĵ(eli)ê* 118a, a na početku riječi *đerv* za gr. /Y/ znade se i ispustiti: *emunomъ* (115b). U *Prvotisku* potom nalazimo variranje skupine *žd* i suglasnika /j/ markirana *đervom* (*roždstvomъ*

dio opet je pisan latinskim jezikom – poglavlje o glasovima i poluglasovima (posebno o *jatu*), deklinacijske i konjugacijske paradigme. Primjeri su tiskani latiničnom transliteracijom i uz nju uglatom glagoljicom (i za Vajsovo misalsko izdanje iz 1927. godine danas se može tvrditi da je otisnuto u latiničnoj transliteraciji, a ne transkripciji). Paginacija je provedena rimskim brojevima (V-XXXVI), a donosi se i pretisak *Čin misi, Pravilo misi* te nekoliko izabranih misnih uzoraka (uz to i primjeri gregorijanskoga pjevanja). Na kraju se nalazi rječnik (*Glossarium*) s novom paginacijom (1-74). Crkvenoslavenske riječi protumačene su latinskim istoznačnicama. Bratulić zaključuje da su Vajsove početnice uzorna djela i što se tiče sažetka gramatike, i što se tiče tiskarskog umijeća. Snimke glagoljskih originala vrlo su kvalitetne (osobito u prvome izdanju), a velik format izdanja ukazuje na njihovu važnost (usp. Bratulić 2012: 102).

¹⁷⁰ Ponavljamo – u cjelini se misli na grafemsku razinu, iako su neki dijelovi grafetički (bez odraza na fonemskome planu).

¹⁷¹ Vat. Illir. 4 kao primjerni rukopis spontano razvijane hcsl. norme do sredine XVI. st. i/ili predstavnik konzervativne, sjeverne grupe hcsl. liturgijskih kodeksa. *Prvotisak* kao primjerni rukopis hcsl. norme u mijeni (kraj XIV. st. – XV. st. i početak XVI. st.) – prilagođavanje novim (tiskarskim) vremenima, osvježenje jezika i revizija s skladu s Vulgatom. Predstavnik tzv. pomlađene, južne skupine hcsl. liturgijskih kodeksa (usp. Hamm 1963: 66, Šimić 2000: 6).

¹⁷² Primjeri su preuzeti iz dijela Temporalia Vat. Illir. 4 (Muka po Mateju: 74a-77d), *Prvotiska* (Muka po Mateju: 112a-118a) i *Misala* 1893. (Muka po Mateju: 129b-134a).

7b : *roŕeniê* 1a, usp. Damjanović 1984a: 69). U Vat. Illir. 4 dobro je očuvana skupina *žd*, a *đerv* je prisutan samo u tuđicama: *ev(a)nŕ(e)lie* 74b, *leŕiona anŕ(e)lb* 75b, *ŕemunu* 76c, ali također može ispasti u incijalnoj poziciji: *et'simaniju* 74d). U *Misalu* se (1893) slovo *đerv* rabi samo za bilježenje grčkoga palatalnoga /g'/ (jednako kao u stcsl. kanonu i Vat. Illir. 4): *Evanŕjeliê* 133b, *leŕeona Anŕjelb* 131a; slovo *ŕ* na mjestu gr. /Y/ na početku riječi ne ispušta se kao u Vat. Illir. 4 i *Prvotisku* (primjer hiperkorektnosti): *ŕetŕsimaniju* 130b. Zaključuje se da je na taj način iskonstruiran povratak na početak redakcijskog formiranja: prvi hcsl. spomenici do XIV. st. (npr. Vat. Illir. 4), baš kao i stcsl. kanonski tekstovi, imaju *đerv* samo u tuđicama za gr. /Y/, odnosno latinski /g/ pred prednjim vokalom. Kod uputa u čitanju *đerva* Broz navodi samo pojavu u tuđicama, a Damjanović ističe da je takvom stvarnost tek prvih redakcijskih spomenika (2003: 7).¹⁷³ Već od XIII. st. potvrđuju se i primjeri *roŕenie*, *meŕa* i danas ih ostvarujemo kao /j/ jer je riječ o čakavskome glasu koji stoji na mjestu štokavskoga /đ/ (a oba su prema praslavenskome */dj/).

Šta (*ê* = /ć/). Slovo *šta* označuje /ć/ (< *t' (< *tj), *t' (< *ktī, *gtī) i /šč/ (< (*sk^c, *skj, *stj). U Vat. Illir. 4 i *Prvotisku* ne susrećemo bilježenje dvaju slova za /šč/ (tzv. fonetizacija: slovo *š* + slovo *šta*). *Šta* je i u *Parčičevu misalu* (1893) označavalo /ć/ i /šč/, nikako nije uporabljena sveza dvaju slova (slovo *š* + slovo *šta*): *hoćeŕi* 130a, *skrŕbeće* 130a, *glagoljuće* 131b, *aće* 131b, *otŕpuću* 132b. Slovo *šta* do XV. je stoljeća u hrvatskoglagoljskim tekstovima označavalo i /ć/ i /šč/ i /št/ (Damjanović 2008a: 59). Od XV. stoljeća nadalje glagoljaši nerijetko skupinu /šč/ bilježe kombinacijom *š* + *ê* jer dodatno žele upozoriti da nije riječ o /ć/. Između tih dvaju slova znaju stoga staviti i apostrof: *š'ê*. No u liturgijskim tekstovima pisanje je slova *šta* uz pomoć dvaju znakova (*š* + *ê* ili *š* + *t*) rijetkost (usp. Mihaljević 1992: 12; Šimić 2000: 41). To znači da je Parčić u *Misalu* preuzeo, u ovome slučaju opravdano bi bilo istaknuti i *nastavio*, tradiciju hrvatskoglagoljskih liturgijskih tekstova (XV. i XVI. st.) koji tradicionalno slovom *šta* bilježe /ć/ i /šč/. Zanimljivo je i tumačenje glagoljičnoga slova *šta* u *Azbukvaru*. Prema Damjanoviću Broz ispravno tvrdi da se on u starocrkvenoslavenskome uvijek ostvarivao kao /št/, pa tako određuje izgovor i u novim crkvenim knjigama, ali sa zanimljivom preporukom (...) *osim da gdje god, osobito gdje ih dolazi više u istoj rieči, ne sili*

¹⁷³ Valja napomenuti da su upravo istaknuta mjesta za nas potvrdom kako je riječ o konstruiranu jeziku, artifičijelnoj normi hrvatskoga novocsl. jezika XIX. stoljeća koja funkcionira tako da se, gdje je bilo nemoguće jednoznačno provesti izvornu hcsl. normu koja se očituje u svojoj nestabilnosti (primjer bilježenja *jata* ili *đerva* – refleksi i promjene, dakle grafemička razina), Parčić vraćao starocrkvenoslavenskim osnovama, ali hiperkorektnom provedbom rješenja koja nije karakteristična ni za spomenike kanona, kao ni za najstarije hcsl. (redakcijske) spomenike do XIII. st. Gdje je Broz pokušao opisati normu u skladu s *Misalom* (1893), a Parčiću se činilo da opis nije dostatan, dodavao je vlastite komentare i pojašnjenja.

lasnoća izgovora jedno zamieniti sa ć prema današnjem hrvatskom izgovoru, n. pr začićenie /zaštićenije/ (2002: 56). Tek kod riječi kojih nema u hrvatskome jeziku zasigurno u izgovoru ostaje /št/. Damjanović ističe da dosjetku ne treba Brozu strogo zamjeriti jer ni dugo poslije njega jezikoslovci nisu razlikovali izvornu stcsl. normu od hcsl. norme.

Vajs je imao slobodniji stav prema normi u glagoljskim liturgijskim knjigama, što pokazuje u svojem izdanju azbukvara i gramatike s rječnikom pod naslovom *Abecedarium palaeoslovenicum in usum glagolitarum* (Krk 1909): *Ligatura št in dialectu bulgarica št sonabat, in dialectu vero croatica šć vel ć* (usp. Tandarić 1983: 259-260). Liturgijski tekstovi u izdanju krčke Staroslavenske akademije stoga napuštaju Parčičevu dosljednu konzervativnost (što se vidi i prema slobodnijem bilježenju *jerova* na temelju stanja u rukopisnim glagoljskim knjigama). Riječ je o rješenjima koja Vajs pobliže određuje u drugome izdanju *Abecedariuma* iz 1917. godine, a provodi ih u Misalu 1927.

Jat (ê). Slovo se rabi za zapis skupina /je/ i /ja/ i u Vat. Illir. 4 i u *Prvotisku*.¹⁷⁴ Za Parčića se pak može zaključiti da slijedi pravilo iz gramatike Dobrovškoga o pozicijski uvjetovanome izgovoru *jata* (1822: 24-26)¹⁷⁵, a ne iz Leskienove poput Broza (zatvoreno /e/, usp. 1922: 5-6). Slovom *jat* u *Misalu* (1893) bilježi se /ja/ na početku riječi, u postvokalnome položaju i iza palatala. *Jatom* se u hcsl. jeziku mogla bilježiti i skupina /ja/ postala od */ĕ/ (Vat. Illir. 4 *êše i* 75b, *Prvotisak êše i* 114a), no u *Parčičevu misalu* (1893) tomu nije tako: refleks je prednjega nazala beziznimno zabilježen slovom *e*¹⁷⁶, pa i protezom proširenoga: *ese i* 131a (Mar. *jěšę i*, usp. Jagić 1960: 102), *etъ me* 131a, *ne este mene* 131a (Mar. *jěti mę, ne jěste mene*, usp. Jagić 1960: 102). U *Misalu* (1893) *jat* je zamijenjen slovom *a* iza /l'/, /n'/, /r'/ odnosno umekšanost nije obilježena (pred vokalima /a/ i /e/): *zemla* 133b (*z(e)m̃la* 77b, *z(e)m̃la* 117b). Izuzetak je primjer *powъtorĕetъ* (ali ne iz Muke, usp. Babić 2000: 114).¹⁷⁷ U samome *Azbukvaru* ističe se

¹⁷⁴ Dakako imamo u vidu činjenicu da se slovo *jat* moglo izgovarati i prema ekavskome, odnosno ikavskome refleksu, ali gdje u pismu nije zabilježena ta promjena, bez obzira na konzervativnost pisma, ne može se zaključivati o refleksima. Također, znademo i to da je riječ o liturgijskome tekstu (i to dijelu Temporalia, Muka po Mateju) te da se u takvima fonemska vrijednost *jata* čuvala i u XV. st. Slovo *jat* prevladava u odnosu na pismom potvrđene ekavizme i ikavizme u Vat. Illir. 4. i *Prvotisku*. Pritom Vat. Illir. 4, kao najstariji cjeloviti hcsl. misal, najbolje čuva stcsl. normu, a bilježi i neke ekavizme (npr. *v' vsem'* 74b). *Prvotisak* pak bilježi prevladavajući *jat*, uz ekavizme ali i značajniji broj ikavizama: *skudelniču* 115b, *pogrebenie* 115b, *zavedeovu* 117b, te *smišano* 116b, *zadiše* 116b (usp. Šimić 2000: 19, 26).

¹⁷⁵ U *Parčičevu misalu jat* označuju skupine /je/ i /ja/: *sinъ ělovĕčъski prĕdanъ budetъ* 129b; *vъzliĕ na glavu emu* 129b. Prepoznaju se stcsl. normirane pozicije, ali Broz napominje izgovor /e/ uz izgovor /ja/.

¹⁷⁶ Primjer za protezom proširen prednji nazal koji se reflektira u *ĕ* navodi se u radu M. Žagara i A. Zaradije Kiš (2007: 176) – *ĕti* za inicijalni (prejotirani) prednji nazal reflektiran u *ĕ* /ja/.

¹⁷⁷ Jedino kada je dopušteno prejotiranim glagoljičnim slovom *ju*: *glagoljučemъ* 132a (*glagoljući* 76c, *g(lago)ljuču se* 114a), *stvorju* 132b, no u Vat. Illir. 4 i *Prvotisku* ovdje je neobilježena umekšanost: *stvoru* 76c, *stvoru* (116a). Još se jednom potvrđuje hiperkorektna hrvatska novocsl. norma XIX. stoljeća, ali i njezino

da je to pitanje kolebljive norme: *Nu jer su riedki ovi potonji slučajevi, (a o tom naosob odlučuje Slovnica uz Rječnik) manja će bit pogreška, ako se ra, re svagdje čita kao /ra/, /re/. Za izgovor rju ima pak glagoljica predjotovano slovo, te piše morju, borju se* (2002: 56). Zaključuje se kako je riječ o rješenju hrvatske novocsl. norme XIX. stoljeća koje teži početku redakcijskog formiranja i naslijeđenoj starocrkvenoslavenskoj pisarskoj praksi: slovo *jat* na položaju psl. *jata* prevladavajuće u odnosu na slova *e* i *i* (usp. Mihaljević 2009: 299), ali se dopušta izgovor /e/ i /i/ *gdje nije protivno predaji*.¹⁷⁸ Opravdano je postaviti pitanje je li Broz ovdje drugačije normirao izgovor nego što je to zamišljeno u *preučenoj* Parčičevoj koncepciji, kojoj učenost zamjera čak i Jagić 1894. godine?

Jerovi. U *Parčičevu misalu* ne bilježi se razlika između nekadašnjega tvrdoga i mekog poluglasa. I jedan i drugi označeni su štapićem: *vb ono* 129b, *člověčьski* 129b, *тьноју* 130a itd. Izgovor /a/ na mjestu zabilježenoga štapića (nekadašnja jaka pozicija) pretpostavlja se prema pravilima iznesenima još u Parčičevu pismu 1869. godine, a kada se na razini pisma bilježi vokalizacija, bilježi se prema istočnim novocsl. uzorima, što Parčiću zamjera i Jagić u kritičkome osvrtu na *Misal* 1894. Stanje dakle s *jerovima* (nekadašnja jaka pozicija) u *Misalu* izgleda ovako:

Tablica 13. Jerovi (nekadašnja jaka pozicija)

Misal (1893)	
Graf (slovna višestrukost)	<i>I</i> (ne razlikuju se <i>jor</i> i <i>jer</i>)
	<i>e, a</i> (niže i tanje otisnuta slova)
Grafem	bilježenje nevokaliziranih <i>jerova</i> jake pozicije (hcsl. norma i u XIV. st. – Vat. Illir. 4, Prvotisak)
	istočna novocsl. i hcsl. norma (ali i stcsl. praksa) ¹⁷⁹

Sve će to nagnati Jagića (1894: 210-216) da zaključi kako je *Parčičev misal* teško praktično rabiti jer je norma u njemu provedena prestrogo, a osobito su problematična pitanja izgovora. To se odnosi na uporabu štapića *ı* (za *ѣ* i *ѧ*) jer je *obrazovani urednik teksta* ipak trebao misliti na to da *Misal* na glagoljici nije namijenjen filolozima nego duhovnicima, od kojih većina csl.

nasljedovanje hcsl. norme XIV. i XV. stoljeća glede bilježenja umekšanosti /l/, /n/, /r/, nasuprot običnijem povratku redakcijskim počecima do XIII. st.

¹⁷⁸ Dokaz da je ortoepska norma manje podložna standardizaciji.

¹⁷⁹ Tip vokalizacije *ѧ > e* posredovan je *Misalu* (1893) preko istočne novocsl. norme i njezine provedbe u *Karamanovu misalu* (1741), premda je riječ o vokalizaciji prisutnoj u *Assemanovu evangelistaru* te drugim bugarsko-makedonskim spomenicima kanona starocrkvenoslavenskih spisa (usp. Soldo 1990: 173, Žagar, Zaradija Kiš 2007: 176).

jezik rabi samo u praksi. Ne nedostaje samo grafička razlika nego i uputa za korištenje, nešto u obliku pravila praktičnog izgovaranja, da bi se prilikom izgovora *štapića* bilo moguće ravnati prema *živućemu* idiomu – ponavljao je Jagić. Smatrao je da bi sretnije rješenje bilo i ono nadahnuto istočnom novocsl. slovopisnom i pravopisnom normom (ponešto preobraženom): slučajeve u kojima se *ı* čita kao vokal, i to kao /a/, razlikovati od drugih po dijakritičkome znaku, primjerice kao *ı́*. Takvo označavanje bi u slučajevima poput чѣсть, лѣсть, дѣньсѣ, мѣглоу, агньцѣ, отѣцѣ itd. (koristi ćirilichnu transkripciju, dijakritički štapić na označenoj poziciji) duhovnicima služilo kao uputa da trebaju čitati часть, ласть, данасѣ, маглоу, агнацѣ, отацѣ. Parčić to ne prihvata, kako je i sâm isticao u pismu od 15. srpnja 1881. (*jerovi* na svim etimološkim pozicijama prema Miklošičevu *Staroslavenskome rječniku* 1850. i druga izdanja). Najveću nejasnoću glede *jerova* Jagiću predstavljaju dionice za pjevanje (nadopunjene notama) u kojima Parčić sasvim nepotrebno razlikuje *a* i *e* (umjesto staroga ѣ umeće *a*, a umjesto ѥ umeće *e*), te zahtijeva da se pjeva (dakle i čita): /božestvenim/, /vladičestvija/, /denes/, /konec/, /istinen/ itd. U *Azbukvaru* pak stoji objašnjenje koje može još više zbuniti glede izgovornih vrijednosti *jerova* (na nekadašnjim jakim i slabim pozicijama). Pitanja su to oko kojih je norma ostala kolebljiva, kako se vidi i iz pisama koje je Parčić Jagiću slao 1869. pa 1881, a odgovor očigledno nije bio dostatan za stabilan dogovor. Sve se u *Azbukvaru* tumači glasovnom harmonijom i spregom sa suvremenim hrvatskim izgovorom jer mnogi su *koji niesu po svema vješti toj uporabi u staroj slovienštini*:

*Opazka.*¹⁸⁰ *Pravilnije bi bilo da se tvrdi jer (ı) izgovara kratkim a/u; a meki kratkim e/i: nu. Jer u naših knjigah nema te razlike, a mnogo ih je, koji niesu po svema vješti toj uporabi u staroj slovienštini (...)* (2002: 57).

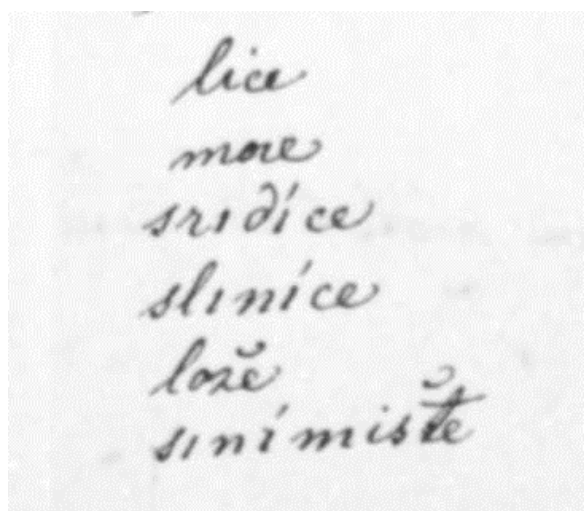
Azbukvari, bukvari, azbukividnjaci i slični priručnici u hrvatskoglagoljskoj tradiciji zauzimaju važno mjesto jer jasno oslikavaju stav pojedinoga vremena i pojedinih priređivača liturgijskih knjiga prema jezičnim pitanjima. Kod Berčića, Broza i Parčića razvidno je da taj stav počiva na spoznajama onodobne slavističke znanosti te na rezultatima istraživanja izvornih hosl. rukopisa. Iz njihovih rečenica, zastupljenih i u *Malome azbukvaru*, već krajem XIX. st. iščitava se jasno izražena svijest o prirodi normiranoga liturgijskog jezika: vernakularni elementi u liturgijski tekst ne prodiru slučajno, nisu uvjetovani geografskom i dijalektnom pripadnošću pisca koliko svjesnim nastojanjem glagoljaša da miješanjem elemenata različitih dijalekata stvaraju nadregionalan književni (liturgijski) jezik. Konceptija

¹⁸⁰ S obzirom na to da je Parčić u pjevnim dionicama bilježio vokalizaciju jakoga *jera* prema istočnoj novocsl. normi (slovom *e*), što mu Jagić zamjera, vjerojatno je ovu *Opazku* dodao baš on kako bi opravdao postupak u *Misalu*.

hrvatskih glagoljaša u XIX. stoljeću nastavlja se na onu iz srednjovjekovlja, pa i novovjekovlja (XVI. st., rješenja u istočnim novocsl. izdanjima) jer se i dalje temelji na eklektičnome miješanju elemenata i rješenja prethodnika i znanstvenih spoznaja moderne slavistike.

4.3. O Parčičevoj rukopisnoj novocsl. gramatici (morfo(no)loška norma)

Parčičeva rukopisna i nedovršena *Staroslavenska gramatika* dosada je javnosti bila poznata samo preko sporednih, marginalnih bilježaka Parčičevih biobibliografa (usp. Bonefačić 1903: 28 do Jembrih 2002: 20-21). Uvijek se isticalo kako iz njegove rukopisne ostavštine znademo da je *pripremao školske učbenike iz staroslavenskoga jezika* (rukopisni *Rječnik latinsko-glagoljski* i *Gramatica paleoslavica-latina*), a očigledno su isti namijenjeni svećenicima glagoljašima koji se školuju u Rimu. Parčić je rukopisnom gramatikom također pokušao opisati hrvatsku novocsl. normu XIX. st. Primjeri u njoj ispisani su glagoljicom, a morfološka norma uglavnom je očuvana starocrkvenoslavenska (/pr/opisana prema Dobrovskome, Leskienu i Miklošiču). Već je karakteristično provedena slovopisna i pravopisna reforma: odrazi i glasovne promjene prema hrvatskoj redakciji, ali sa zadržanim istočnim novocsl. dijakritičkim znacima ponad slova (*sriđice*, *slinice*, *sl̃ñm̃ište*), čak i u transliteriranim primjerima (slovopis i pravopis kanonizirani *Karamanovim bukvarom* (1739) i kasnijim misalskim i brevijarskim izdanjima).

Lice
more
sr̃đice
sl̃nice
lože
sl̃ñm̃ište

Slika 11. Jerovski znakovi prema istočnoj novocsl. pravopisnoj normi iz Parčičeve *Staroslavenske gramatike*

(Arhiv Provincije franjevac trećoredaca, Sv. Ksaver, Zagreb)

Uputni jezik bio je latinski (metodološka praksa uspostavljena radom Paštrića, Sovića i Karamana, usp. i latinskim jezikom pisanu rusku gramatiku H. Ludolfa iz 1696. godine). Anđelko Badurina ističe da se ta latinska gramatika čuva u Arhivu samostana sv. Marije na Glavotoku, ima 32 lista pisana latinskim jezikom, dok su crkvenoslavenski primjeri (drugačije nego u A. J. Solde) pisani ćirilicom i latinicom. Postoji i koncept *Latinsko-staroslavenskoga rječnika* pisanoga glagoljicom. Jedan je dio u bilježnici od 90 listova pisan abecednim redom, a drugi dio na devet araka folio formata, ali nije poredan abecedno (Badurina 1993: 179).

Primjerak *Staroslavenske gramatike* koji nam je ustupljen u Arhivu Provincije franjevac trećoredaca u Zagrebu (Ksaver) istoga je opsega i jednakih podnaslova koje spominje u vezi s latinskom Badurina, ali je pisana hrvatskim jezikom (tako je i s primjerima).¹⁸¹ Parčić donosi primjere iz kanona stesl. spisa (*Assemanijevo, Zografsko evanđelje, Suprasaljaski zbornik*), kao i iz hrvatskih redakcijskih spomenika (senjski *Lobkovicov kodeks*, vrbnički misali i brevijari itd.), a citira i Berčićevu *Chrestomatiu*. Riječ je o gramatici koja opisuje/propisuje hcsl. jezik (novocsl. tipa), ako se on poima kao podsustav starocrkvenoslavenskoga jezika prilagođen liturgijskim potrebama Crkve u XIX. st. Na taj se način dijelom uspostavlja afirmativan odnos prema razdoblju istočnoslavenizacije: u vanjskojezičnome (metodološkom) smislu (oblikovanje priručnika), ali i prema samim pravopisnim i jezičnim rješenjima (usp. Parčićevo bilježenje *jerova* s dijakritičkim znacima, kao i Jagićeve napomene u kritici *Misala* 1894). Nadalje, Parčićeva metodološka korektnost očituje se u pozivanju na izvore – postojeće gramatike kojima se služio i o koje je primjere odmjerio, kao i u dijelovima jezičnih opisa u kojima se poziva na uvod, točnije daje naslutiti da je rukopis imao uvodno poglavlje s osobinama vanjske povijesti jezika. Što čini u spomeničkome, jezičnome, pismovnome i prostorno-vremenskome kriteriju hrvatski crkvenoslavenski jezik, Parčić u nedovršenome gramatičkom rukopisu daje naslutiti, a mi znademo i potvrditi činjenicom da je na njegovoj "obnovi" surađivao još s Berčićem pri izdavanju *Chrestomathie* 1859.

Preostaje istaknuti i kako se sam Parčić o svojoj metadjelatnosti u pripremanju jezičnih i pismovih priručnika, konkretno *Staroslavenske slovnice*, očituje:

*Medju tim na srdcu mi leži naša staroslovjenština, evo sad spremam slovnicu staroslavensku na latinskom jeziku a dakako sgoljno glagoljskom azbukom i prema našoj hrvatskoj recenziji; jeda bi bar se štogod dalo u ruke tamošnjim bogoslovcem (osobito po Dalmaciji). Imade ih dovoljno svećenika koji su mi pisali da im dobijem dozvolu obavljati službu božju staroslavenski, jer biskupi (osobito zadarski) to im krate, a ovdješnji Sbor za obrede sve jednu te istu: „nihil inno“ pak to svaki biskup na svoju tumači.*¹⁸²

Parčićeva rukopisna *Staroslavenska gramatika*, kako smo istaknuli, nije dovršena pa stoga nije ni točno datirana. U njoj se donose samo temelji fonologije (o neimenovanim glasovnim promjenama) i razradba oblika (imenske riječi i glagoli). Pretpostavlja se isto tako da postoji rukopis pisan latinskim jezikom uz primjerak rukopisa koji smo analizirali, a koji je pisan

¹⁸¹ Gramatika je predstavljena s izv. prof. dr. sc. Milicom Lukić na simpoziju *Glagoljska tradicija u povijesti slavenske pismenosti* (21–27. listopada 2013) u organizaciji Staroslavenskoga instituta iz Zagreba, Instituta za slavistiku Ruske akademije znanosti iz Moskve te Odsjeka za kroatistiku i Odsjeka za istočnoslavenske jezike i književnosti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Poglavlje je za potrebe doktorskoga rada izmijenjeno i dopunjeno.

¹⁸² Arhiv HAZU, XII A 517/10. Pismo od 27. rujna 1886.

hrvatskim jezikom zagrebačke filološke škole. Gore istaknut podatak iz pisma D. A. Parčića od 27. rujna 1886. utoliko je važniji jer nam pomaže u vremenskom određivanju nastajanja gramatike. Imalo je to dakako biti u godinama intenzivne pripreme *Misala* u Zavodu sv. Jeronima u Rimu – od 1878. pa najmanje do 1886. godine.

Podsjetimo samo i na to da prije XVI. stoljeća nema radova koji bi izravno govorili o jezičnome uređivanju tekstova u hrvatskoglagoljskoj tradiciji, a sami brevijari i misali nisu svi iz istih izvora (Damjanović 2014: 66). Već je protestantima taj izostanak zajedničke stroge norme za cijelo glagoljaško područje, uz protok vremena, predstavljao problem, a taj problem nije ništa manji izazov ni Parčiću u XIX. stoljeću. Gramatička tradicija i opisana istočna novocsl. norma (provedena u hrvatskoglagoljskim liturgijskim izdanjima), usklađenost tih izdanja s tridentskom reformom argumenti su koje Parčić nije zanemario, a svemu je u najvećoj mjeri presudila onodobna slavistika, razvoj poredbenopovijesne gramatike.

4.3.1. Parčić slovničar ili o temeljima za oblikovanje Staroslavenske gramatike

Povjesničarima gramatičke misli u hrvatskoj filologiji ime je Dragutina Antuna Parčića dobro poznato (usp. Kolenić 2003, Ham 2006 i dr.). Gramatikom hrvatskoga jezika *Grammatica della lingua slava (illirica), compilata da P. Carlo A. Parčić del III. Ord. Di S. Francesco* (Zadar 1873) Parčić se, prema zadacima gramatikologije kao znanstvene discipline koja proučava povijest gramatike i sadržajno-metodološku opremljenost gramatika kao znanstvenih priručnika, predstavlja kao jezikoslovac zagrebačke filološke škole, a njegova gramatika kao štivo koje je istovremeno imalo široku praktičnu primjenu među neizvornim govornicima (koji su učili hrvatski jezik – o čemu svjedoče njezini prijevodi na francuski jezik: *Grammaire de la langue Serbo-Croate*, 1877¹, 1904²), ali i kao sukus znanstvene gramatičke misli XIX. stoljeća koja se oslanja na mladogramatičarski pristup jeziku.

Parčićeva (talijanska) *Gramatika hrvatskoga jezika* slijedi dakle prema kriterijima gramatikološke analize (pristup u oblikovanju poglavlja prema jezičnim razinama, vrstama riječi i njihovim gramatičkim kategorijama, uzori i literatura, modeli usporedbe), a to će reći i metodologijom i jezikom, zagrebačku filološku školu. Sanda Ham (2006: 122) ističe ipak kako Parčićeva *Grammatica della lingua slava (illirica)* u dvama izdanjima na talijanskome jeziku (i francuskim prijevodnim izdanjima s nazivom *srpsko-hrvatski jezik*) nije vjerna zagrebačkoj školi u potpunosti: odstupanje je vidljivo u pravopisu koji je umjereno morfonološki, a ponešto je odstupanja i u slovopisu. Iako Parčić piše *ie/je*, kolebljiv je u pisanju slogotvornoga *r* popratnim *e* pa ima nestabilnosti: *k(e)rvav*. U drugome izdanju *Gramatike* odstupanje se bilježi i u morfologiji, ali samo u napuštanju dočetka *-ah* u G mn.

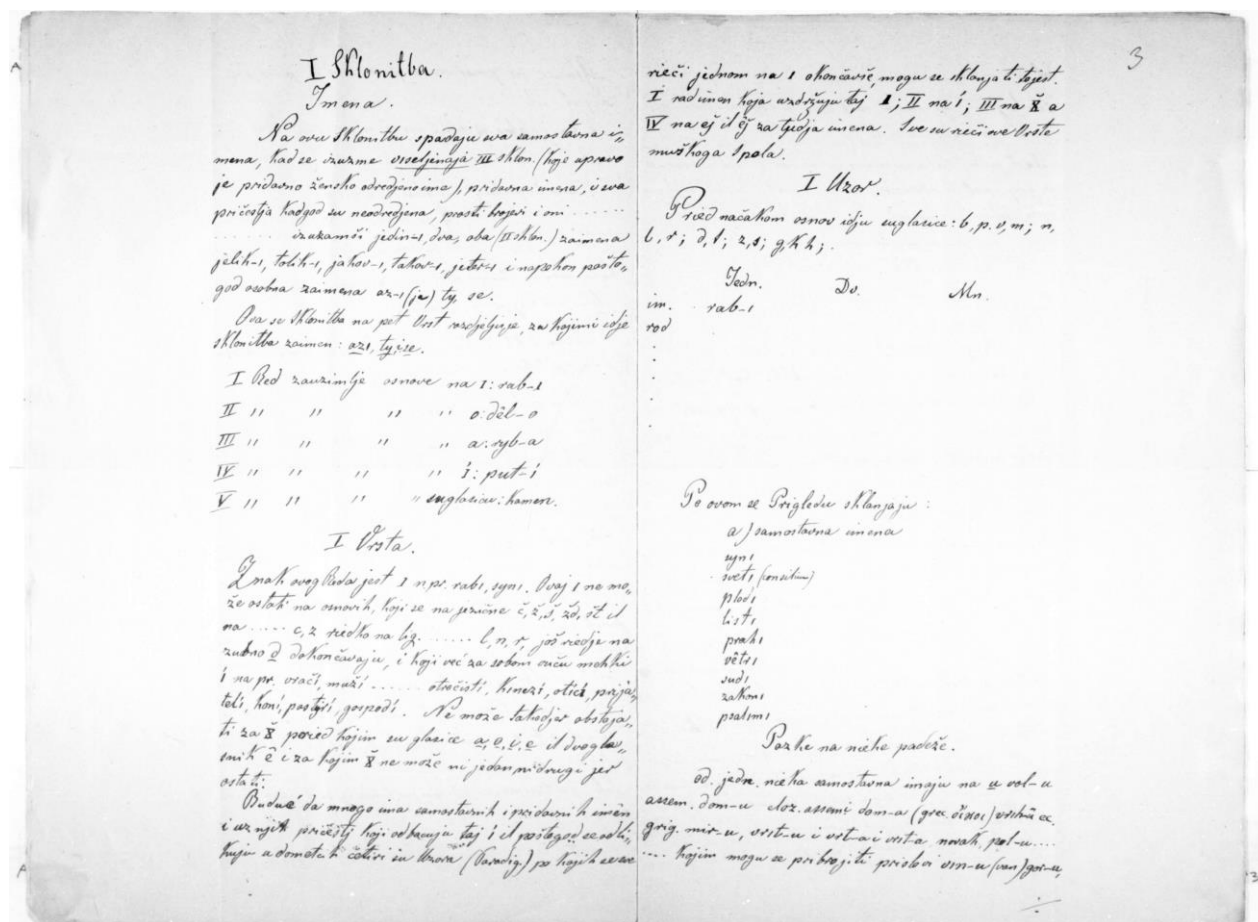
(nesinkretizirane množinske nastavke čuva u objema gramatikama). Hamm zaključuje kako je Parčićeve gramatika složeno i opsežno djelo (VII uvodnih stranica i 200 stranica gramatičkoga teksta) te da se sastoji od cjelina *Etimologia* (poglavlje o slovopisu, glasovima i naglasku: *zagrebačko glasoslovje*), *Morfologia* (morfologija u suvremenome smislu), *Formazione delle parole* (rječotvorba) i *Sintassi* (uglavnom sintaksa vrsta riječi). Drugo je izdanje Parčićeve gramatike osobito važno jer donosi popis složenica (*složenih rieči*): *bogoslovje*, *brzjav*, *dalekozor*, *glasovir*, *gromoteg* (suvremeno: *gromobran*), *hitropis* (*stenografija*), *kišobran*, *kolodvor* (usp. i Tafr 1993: 26). Riječ je o cijelome nizu riječi koje prepoznamo kao hrvatske novotvorbe, od kojih se neke potvrđuju u Mažuranić-Užarevićeve rječniku, a većina u rječniku Bogoslava Šuleka. Poznato je i to da je Adolfo Veber Tkalčević, inače strog kritičar, preporučio Parčićeve gramatiku za školsku upotrebu (usp. Bonefačić 1903: 15). Gramatika je bila ogledna ne samo prema provedbi rješenja zagrebačke škole nego i s obzirom na jednostavnost i načelo primjerenosti u iznošenju građe. Slijedila su se sva didaktička načela – od jednostavnijega prema složenijem, od poznatoga prema nepoznatome uz oprimjerenja – u interpretaciji sadržaja, što je Veber i inače smatrao preduvjetom dobre školske slovnice: (...) *pisac se osobito odlikuje kratkoćom i točnošću pravilah, preglednošću gradiva i jasnoćom sloga, po čem mu djelo postaje shodno za školsku upotrebu* (citirano prema Bonefačić 1903: 15). Sudeći prema istaknutome, Veber je poštovao Parčića pa mu gramatiku češće navodi i uspoređuje s priznatim gramatičarima svojega doba – F. Mikološičem i A. Mažuranićem. U Parčićevo vrijeme hrvatski se jezik bori i za samostalnost u Dalmatinskome saboru, što znači da Parčićeve gramatika supostoji uz dvije vukovske u to vrijeme (Budmani, Danilo). I drugim je jezičnim priručnicima Parčić promovirao zagrebačku normu, a poznato je da i u izdanju *Hrvatsko-talijanskoga rječnika* iz 1901. godine kritizira sinkretizirane množinske padeže, srpskohrvatski jezik i fonetski pravopis (usp. Parčić 1901: 9-10, Vince 2002: 531). Primjernosti njegova jezikoslovna rada posvjedočiti može i zanimljivost da se veliki August Šenoa u polemikama pozivao na Parčićeve rječnik kao autoritet u leksičkim problemima (Vince 2002: 545).

Kada je riječ o Parčićevoj glagoljaškoj djelatnosti, također je dobro poznato njegovo djelovanje u Zavodu sv. Jeronima u Rimu na izdavanju novoga *Rimskoga misala slavênskîm jezikom* 1893. godine, a nemalo je o tome ponovljeno i u prethodnim poglavljima rada. Neosporne su dimenzije njegovih doprinosa u tome poslu – tipografske i grafetičke (izrada matrica za glagoljska slova prema *Prvotisku misala* 1483), iluminacijske, jezikoslovne (hrvatski crkvenoslavenski jezik "obnovljen" na svim jezičnim razinama), uredničke (poznato je primjerice da je sam obavio i korekturu čitavoga teksta uz pomoć Stjepana Ivančića). Ipak,

o njegovim domisalskim liturgijskim izdanjima, popratnim/pomoćnim izdanjima ili rukopisima, kao što je sa *Staroslavenskom gramatikom* slučaj, ne znamo mnogo. Osobito ne u smislu poredbenih analiza s onodobnim postojećim i interpretiranim izdanjima, bilo da je riječ o Parčičevu gramatičkome radu koji nam je poznat, bilo da je riječ o staroslavenskim gramatikama njegovih suvremenika, kao što je slučaj s Brozovom. S obzirom na gore sublimirane informacije o Parčiću gramatičaru, pretpostavlja se dakako da u pristupu jezičnoj materiji starocrkvenoslavenskoga jezika, strukturi i podjeli poglavlja, terminologiji, kao i klasifikaciji temeljnih vrsta riječi – imenica i glagola, Parčić primjenjuje vlastito gramatičarsko iskustvo i slijedi zagrebačku normu. S druge strane, gramatika starocrkvenoslavenskoga jezika nije što i gramatika hrvatskoga jezika, prvo stoga što je riječ o povijesnome književnom jeziku kanoniziranom u IX. stoljeću na vrlo ograničenome korpusu (kanon starocrkvenoslavenskih spisa). Sustav je to koji se teško može propisati, a govoriti je moguće tek o njegovoj deskripciji.¹⁸³ Još kada se na umu ima činjenica da je riječ o priručniku za koji i Parčić osobno tvrdi kako je namijenjen svećenstvu koje je neobrazovano u crkvenoslavenskome jeziku, a u vezi s konkretnom uzusnom praksom zapovijedanoga *Misala* u glagoljskim biskupijama, jasno je da je sadržaj gramatike u vezi s hrvatskim tipom starocrkvenoslavenskoga jezika (točnije hrvatskim novocrkvenoslavenskim jezikom), kakav gramatikama i nije opisan, ali, ako znademo nešto o jezičnoj koncepciji Parčičeva rada na *Misalu* (usp. Tandarić 1993: 152-156, Žagar, Zaradija Kiš 2007: 153-189), zaključujemo da je sadržaj (metodologija) gramatike u izravnoj vezi s istočnoslaveniziranim jezikom Levakovićevih (1631), Paštrićevih (1706) i Karamanovih (1741) izdanja. I premda njegova gramatika očigledno zastupa podtip starocrkvenoslavenskoga jezika (novocrkvenoslavenski jezik hrvatskoga tipa), a znademo da za jezike koji su članovi istoga jezičnoga sistema/sustava (Silić 2013: 3-13) vrijedi činjenica da im je gramatika ista, ona je isto tako snažno obilježena

¹⁸³ Valja upozoriti da su povijesne gramatike uglavnom opisne/deskriptivne, a ne normativne, odnosno preskriptivne. Ipak, kako je kod Parčića riječ o modernome XIX. st. i uspostavljanju/obnovi izvorne (nepisane) hosl. norme, revitalizaciji vođenoj određenim odlukama i načelima te popraćenju javnom raspravom, uz opis se ne može zaobići ni pitanje propisa hrvatskoga novosl. jezika u XIX. stoljeću (odluke i propisi Rima – vanjskojezičnopolitički okvir/planiranje statusa: propisi u *Malome azbukvaru* kao unutarnjojezičnopolitički okvir/planiranje korpusa: *trebalo bi sad čitati..., pravilnije bi bilo...*). Diana Stolac (2006: 297-320) ističe da su, osim poznatih standardoloških gramatičkih opisa, hrvatsku gramatikologiju obilježile i gramatike koje nisu opisivale hrvatski standardni jezik, ali su znatno doprinijele njegovu razumijevanju, a među njima su na prvome mjestu gramatike (staro)crkvenoslavenskoga jezika (uz gramatičke opise pojedinih hrvatskih dijalekata, ali i kontrastivne gramatike hrvatskoga jezika s nekim stranim jezikom). S druge strane, Stjepan Babić operira pojmom kodifikacijske norme, razlikujući je od uporabne (uzualne) norme. Kodifikacijska norma zabilježena je u jezičnim priručnicima (kakvi su i Parčičevi), a može biti deskriptivna ili preskriptivna. Deskriptivna samo registrira uporabnu normu, a preskriptivna podrazumijeva da se u jezičnim priručnicima traži uporaba određenih jezičnih sredstava kojima se književni jezik želi približiti ili prema kojima se želi preustrojiti (usp. Babić 1999: 184-185). Čiste deskripcije ili preskripcije uglavnom nema (usp. funkcije školske i znanstvene gramatike), ali Babić ističe da je preskriptivna norma uglavnom dominantna u počecima oblikovanja književnoga jezika. U Parčičevim se priručnicima također prepoznaje kombinirani pristup koji uključuje i opis i propis.

autorskim jezičnim doprinosima Parčića priređivača, a primjeri koji se donose za pojedine opisane gramatičke kategorije mogu jednako pripadati kanonskim, hrvatskim crkvenoslavenskim ili istočnoslavenskim spomenicima.

Slika 12. Iz Parčićeve Staroslavenske gramatike
(Arhiv Provincije franjevac trećoredaca, Sv. Ksaver, Zagreb)

4.3.2. Što je dosad otkriveno o Parčićevoj rukopisnoj gramatici?

Parčić je sve donedavno bio zanemaren hrvatski gramatičar i paleoslavist/paleokroatist. Njegova otisnuta znanstvena djelatnost nije sustavno predstavljena i valorizirana, a rukopisna jedva da je i popisana u cijelosti. Ta će ga činjenica u velikoj mjeri približiti Ivanu Brozu, a preko nje lakše će se uspostaviti i temelji za usporedbu njihova rada na izdavanju crkvenoslavenskih priručnika. Redom se mogu istaknuti svi autori koji su dosada Parčićevu rukom pisanu i nedovršenu *Staroslavensku gramatiku* identificirali. Primjerice, Antun Badurina u članku *Propovijed na spomen-misi za o. Antuna Dragutina Parčića* pokušava pobrojiti njegovu materijalnu i duhovnu ostavštinu pa ističe:

Procijenio je da u siromašnoj trećoredskoj provinciji neće nikada ostvariti svoje glagoljaške planove, pa je postao "svjetovni svećenik" i posredovanjem biskupa

J. J. Strossmayera imenovan kanonikom Zavoda Sv. Jeronima u Rimu. Od 1876. do 1902. živio je u Vječnome Gradu, ne prekidajući nikada veze s provincijom, osobito Glavotokom. Iz njegove poznate radionice u Rimu izišao je konačno i tiskan staroslavenski Misal u hrvatskoj redakciji (1893. i 1905), remek-djelo glagoljskog tiskarstva, i hrvatski Ritual (1893). Spremao je i izdanje glagoljskog brevijara, a u rukopisu su ostali: staroslavenska gramatika, glagoljsko latinski rječnik i franjevačko-trećoredski prijevod Martyrologia (Mučenikoslovlje) za koji nije jasno da li ga je priredio sam ili mu ga je drugi (fra Ćiril Studenčić) poslao na pregled. (1993: 19)

Na drugome pak mjestu Anđelko Badurina ističe kako nam je *nepoznati Parčić* u naslijeđe ostavio bilježnicu od 32 lista koja sadržava koncept *Staroslavenske gramatike koje je tekst pisan latinski a staroslavenski ćirilicom i latinicom, a na naslovnoj stranici je „naslov“: „Numeralia, Verba, Praep., adverbia et Conjunctiones“*. U tekstu citira autore: Dobrovskog, Kopitara, Miklošića, Šafarika (1993: 179).

Julije Derossi podsjeća pak, prema životopiscu Kvirinu Klementu Bonefačiću (1903: 8-9), da je Parčić Ivanu Berčiću pomogao da pripravi za tisak važno djelo *Chrestomatia linguae veteroslovenicae caractere glagolitico*, crkvenoslavensku čitanku koja je 1859. tiskana u Pragu. Bio je zadužen za ulomke iz vrbničkih misala u njoj, a koliko je radom Berčić bio zadovoljan, svjedoči zahvala u predgovornim riječima: *Reddo praetera gratias fratri Carolo Parčić, qui me sinceri amici instar in congerenda materie ad hanc Chrestomathiam, quam pedetentim colligebam et ordinabam, adjuvit (...)* (Berčić 1859: 20). On je i kasnije surađivao s Berčićem priređujući gradivo za tri knjige ulomaka iz Sv. pisma. Derossi tek potom u jednoj rečenici spominje crkvenoslavensku gramatiku *Grammatica paleoslavico-latina* i *Rječnik latinsko-glagolski* ističući kako su ta djela ostala u rukopisu (1993: 39). Derossi se kao Parčićev životopisac, a kako smo već pokazali, oslanja u potpunosti na knjižicu Kvirina Klementa Bonefačića iz 1903. jer isti o *Staroslavenskoj gramatici* ističe sljedeće:

Kako je bio od mladih godina uvijek leksikograf i gramatik hrvatski, nije mogao ni staroslovenskog jezika ostaviti u tom pogledu bez posebne svoje radnje. Iz vlastitog je iskustva znao, da pravo značenje svake riječi, što dolazi, budi u Misalu budi u Breviru glagolskom, nije niti može biti svakome poznata, a opet, kao što treba da poznaje latinsku gramatiku i latinski jezik svaki svećenik, koji latinski služi, tako valja da je upućen i svaki glagoljaš u staroslovenskom jeziku, ako hoće da zdušno i razumljivo služi sv. Misu ili časoslov obavlja na tom jeziku. Stoga je on uvidio potrebu i napisao Grammaticam paleoslavico-latina i Rječnik latinsko-glagolski. (Bonefačić 1903: 28)

U principu svi Parčićevi životopisci njegovoj ostavštini pribrajaju ono što je uvrstio i njegov prvi životopisac pod pseudonimom Daroslav (usp. i Bolonić 1972: 418-438), a neki i više od toga, pri čemu mislimo na *Mali azbukvar* kojemu je Stjepan Damjanović utvrdio Ivana Broza

kao autora. Čine to i sastavljači popisa radova D. A. Parčića u njegovu *Zborniku* 1993. godine (Tandarić, Bašić, Derossi 1993: 59-61), a i Vjekoslav Ćosić kada navodi:

Misal nije jedino što je Parčić priredio za svog boravka u Rimu. Sukladno potrebama on je istovremeno priredio i Ritual (Hrvatski obrednik) koji je iz tiska izišao iste godine kad i Misal (1893). Uz to priredio je i objavio Mali azbukvar za pravilno i jednolično čitanje glagoljice (1894), zatim Mrtvački misal, Prilog rimskom misalu (od god. 1741). (1882) za potrebe svoje nekadašnje subraće u Provinciji Trećega reda Sv. Franje. Za njih je priredio i staroslavenski Martyrologium (Mučenikoslovlje) franjevačkog Reda, koji je ostao u rukopisu i čuva se prema nekim informacijama u arhivu u Krku. Još 1893. Objavio je Sacrum convivium na glagoljici, a u rukopisu su mu ostali "Grammatica paleoslavica-latina" i "Rječnik latinsko-glagoljski" koji su, uz Azbukvar, trebali biti pomoćna sredstva za razumijevanje obrednih knjiga i čuvanje glagoljice. Nedovršeni su ostali i "Glagoljski brevijar", "Psalterij" i "Lekcionar". (Ćosić 1993: 53)

Ćosićev je osvrt, iako s pogreškom, informativno potpuniji jer jedini donosi klasifikaciju rukopisa ističući kako je riječ o pomoćnim sredstvima za razumijevanje i služenje liturgijskim knjigama. Jasno je isto tako i to da u postojećoj literaturi nema iscrpnijih opisa tih Parčićevih izdanja, koja s obzirom na vrijeme nastanka, funkciju i pretpostavljenoga recipijenta mogu biti vrijedan izvor informacija. U tome smislu otvara se prostor za gramatikološku analizu Parčićeve *Staroslavenske gramatike*, ali se prije toga imaju predstaviti osnove Brozove gramatike *Oblici jezika staroga slovenskoga* jer je riječ o dvjema gramatikama koje funkcioniraju kao poredbeni korelati (prema vremenu nastanka, rabljenome metodološkom aparatu, tipu naobrazbe autora i zapostavljenosti i dr.), a (staro)crkvenoslavenski jezik kao nositelj usporedbe (lat. *tertium comparationis*).

4.3.3. Sestrinska gramatika Ivana Broza i njezine ocjene u suvremenoj paleoslavističkoj/paleokroatističkoj znanosti

O smislenosti, svrhovitosti i potrebnoj usporedbi gramatikā Dragutina A. Paričića i Ivana Broza svjedoči ne samo isti vremenski okvir djelovanja istaknutih hrvatskih filologa (kraj XIX. i početak XX. stoljeća), uz činjenicu da je njihov doprinos razvoju hrvatske filologije (osobito u odnosu na istraživanje slavenske i hrvatske jezično-pismovne starine) do danas nedovoljno istražen i marginaliziran, nego i postojeća navada suvremenih znanstvenika i istraživača da djela jednoga pripisuju drugome združujući ih tako u isti, premda ne uvijek razjašnjen kontekst. Riječ je dakako o Brozovu djelu *Mali azbukvar za pravilno i jednolično čitanje glagoljice u novih crkvenih knjigah po hrvatskoj recenziji* (1894) koje je hrvatska filologija donedavna pripisivala Parčiću, ali je zahvaljujući akademiku Stjepanu Damjanoviću

i njegovu radu *Brozovo poznavanje slavenske i hrvatske jezične starine* 2003. godine ispravljena ta pogreška.

Ivan Broz potvrđuje se kao paleoslavist i paleokroatist univerzalnoga tipa – jednako zainteresiran za glagoljsku književnost, starocrkvenoslavenski jezik i povijest glagoljskoga pisma te procese ovladavanja pismom. Prvo izdanje Brozova udžbenika *Oblici jezika staroga slovenskoga za VII. i VIII. razred gimnazije* otisnuto je 1889. godine uz dodatak *O postanju oblika jezika hrvatskoga ili srbskoga*. Udžbenik je doživio još šest izdanja: 1896, 1900, 1905, 1911, 1918. i 1923. godine. Od drugoga izdanja, onoga iz 1896. (po Brozovoj smrti od prije tri godine), knjigu je priređivao Stjepan Bosanac uz minimalne promjene u strukturi i sadržaju gramatike (u dijelu *O povijesti hrvatskih oblika* dodao je neke Šurminove intervencije). Damjanović zaključuje kako nije nevažan podatak da je Brozova gramatika bila temeljno naobrazbeno štivo za više od trideset naraštaja hrvatskih gimnazijalaca u području starocrkvenoslavenskoga jezika i povijesti hrvatskoga jezika. Taj udžbenik nije jedini svjedok Brozove upućenosti u paleoslavističku i paleokroatističku problematiku. Broz je interdisciplinarno usmjeren medievist pa proučava i književnost. Kao što je poznato, napisao je i *Crtice iz hrvatske književnosti* koje su danas kompletno analizirane i vrednovane.

Polazišna Brozova literatura bila je (mladogramatičarska) Leskienova *Gramatika staroslavenskoga jezika (Handbuch der altpulgarischen {altkirchenslavischen} Sprache, Zweite Auflage* 1886), tada i među ruskim slavistima vrlo cijenjena gramatika, potom Miklošičeva poredbena slavenska gramatika (*Vergleichende Grammatik der slavische Sprachen* 1852–1874), a obrađujući hrvatsku i srpsku povijesnu morfologiju oslonio se na Đ. Daničića (*Istorija oblika srpskoga ili hrvatskoga jezika do svršetka XVII. vijeka* 1874). Autor pokazuje respektabilnu upućenost u vodeće gramatike slavistike svojega vremena, a način na koji preslaguje, kombinira i sintetizira jezične informacije, prilagođujući ih recipijentima školskoga uzrasta, čini priručnik osobito vrijednim jer su na taj način ispunjeni temeljni didaktički kriteriji koje kvalitetan udžbenik treba zadovoljiti.

Budući da je akademik Damjanović načinio gramatikološku analizu Brozova udžbenika, podsjetit ćemo samo na njezina važna mjesta. U formalnome smislu udžbenik započinje kratkim uvodnim poglavljima koja problematiziraju vanjsku povijest razvoja i kanoniziranja starocrkvenoslavenskoga jezika i dviju azbuka kojima se izražavao (donosi se i tablica s imenima slova, latiničnom transliteracijom i brojevnim vrijednosti). Zastupljena je zatim fonologija poglavljem *Nauka o glasovima* koje Damjanović (2003: 4) komentira na sljedeći način: *Dok danas čitate Brozova tumačenja staroslavenskih glasova od prije 115 godina, nužno uočavate da se u njima nalazi sve što i u današnjim udžbenicima staroslavenskoga*

jezika, tj. Broz je svojim gimnazijalcima ponudio sve ono što svojim studentima na studijima slavenskih jezika nude današnji priređivači! To se ne tiče samo opsega, nego i kvalitete obavijesti, stručne i metodičke.

U osobitoj je vezi s Parčičevim prikazom glasova odnosno *blagoglasja* odsustvo terminologije za glasovne promjene. Damjanović ističe da Broz vrlo dobro i primjereno tumači samoglasničke i suglasničke promjene (prijevoj, metatezu, protezu i sl.), ali ih nikako ne imenuje, dok vrste glasova redovito naziva njihovim internacionalnim imenima (*gutural*, *velar* i dr.). Treba podsjetiti da je to u velikoj vezi i s činjenicom da je riječ o jezikoslovcu koji pripada vukovskoj školi, a njegov *Hrvatski pravopis* iz 1892. godine reprezentativno je djelo te jezikoslovne struje, izrađeno dakako prema fonološkim načelima. Morfologija je zastupljena poglavljem *Nauka o oblicima*, a Damjanović tomu dijelu knjige daje jednako dobru ocjenu. Terminologija je i ovdje internacionalna (*deklinacija*, *supstantivi*, *plural*, *singular*, *pronomina*, *adjektivi* i dr.). Važno je istaknuti i to da je Damjanovićeva analiza udžbenika u određenoj mjeri također poredbenoga tipa pri čemu je poredbeni korelat kritika Josipa Florschütza iz *Književne smotre* 1890. koja se odnosi na Broza, ali i na Leskiena i Miklošića (primjerice, prigovor upućen instrumentalu jednine imenica *u*-osnova s gramatičkim morfolom *-omъ* umjesto karakterističnoga *-ъmъ*). Kada je o klasifikaciji glagola riječ, uglavnom se polemiziralo o temeljnome kriteriju diobe – infinitivnoj i prezentskoj osnovi. Broz slijedi u tome Miklošića, a temeljni mu je kriterij infinitivna osnova te razlikuje šest vrsta glagola: s nultim sufiksom, *-nъ-*, *-ê-*, *-i-*, *-a-*, *-ova-*). Poglavljia o sintaksi i leksiku nisu uvrštena u udžbenik.

Pregled razvoja glasova u hrvatskome jeziku (*K nauci o glasovima*) sažeto predstavlja procese denazalizacije nosnika, depalatalizacije, ispadanja i vokaliziranja poluglasa, potom sudbinu sonantnoga /r/, suglasnika /č/ i /žd/ te promjenu /l/ > /o/. U morfologiji se (*K nauci o oblicima*) oblici uspoređuju sa starocrkvenoslavenskima, uz rijetke dijalektološke osvrtne koji su od trećega izdanja ozbiljniji zahvaljujući Stjepanu Bosancu i Đuri Šurminu. To je obrazloženo u recenziji trećega izdanja udžbenika napretkom dijalektologije od Brozove smrti i tronarječnom koncepcijom udžbenika. Brozova znanstvena preciznost, jezikoslovna naobraženost, ali i iskustvom oblikovana neposrednost u predstavljanju nastavnih sadržaja iz najstarijega razdoblja slavenske književno-jezične povijesti, učinile su taj udžbenik vrijednim izvorom za proučavanje povijesti metodike nastavne hrvatskoga jezika kao i stanja istraživanja u paleoslavistici/paleokroatistici krajem XIX. i početkom XX. stoljeća.

4.3.4. Napokon – iz opisa Parčićeve gramatike (pristup, struktura, izvori, komparacija)

Gramatika započinje morfologijom ili oblikoslovljem, što se može tumačiti kao nedovršenost ili usklađenost s definicijom gramatike u užem smislu koja se dijeli na morfologiju i sintaksu.¹⁸⁴ Parčićeve terminologija jasno ukazuje na njegovu pripadnost zagrebačkoj ili ilirskoj školi. Navedeno osnažuje i znanje o Parčičevu autorstvu *Gramatike hrvatskoga jezika* (1873) koja izlazi iste godine kao i *Slovnica hervatska za srednja učilišta* Adolfa Vebera (Tkalčevića), a pisana je u tradiciji jezika tzv. zagrebačke ili ilirske škole (Anić 1993: 93).

Prvo je normativno obilježje koje pronalazimo u svih zagrebačkih slovničara podjela imenica prema gram. morfu u genitivu jednine te redosljed padeža – lokativ je šesti padež, a instrumental sedmi. Pripadnici te filološke škole upotrebljavaju posebno nazivlje u svojim gramatikama. Tako za imenicu upotrebljavaju naziv *samostavnik*, za gramatiku *slovnica*, za pridjev *pridavnik*, za broj *brojnik* itd. (Hamm 2006).

Terminologija je to koja se potvrđuje u Parčićevoj *Staroslavenskoj gramatici: Rieči kojima se u govoru služimo zovu se samostavna imena: samostavnik, pridavna (pridavnik), pričestja, brojevi zajmena, glagolji, prislovi, pridlozi, veznici i umetci* (Parčić, 1).

Nadalje, u rukopisnoj se crkvenoslavenskoj gramatici dobro uočava autorovo inzistiranje na vezi između morfologije (promjena oblika riječi, deklinacija i konjugacija) i tvorbe riječi. Opći poticaj za takvo shvaćanje, ističe Vladimir Anić (1993: 94), treba tražiti u gramatikama talijanskoga jezika. Primjerice, u uvodnim napomenama *Nauke o oblicih* ističe:

Tako u sklanjanju kako u sprezanju i u oblikovanju valja razlikovati osnovu (thema, stamm, koren?) od okončanja ili nastavak (dodatak, endung, terminatio). Osnov je (der imbegriff) jezgra, kojim se dometak pridružuje na oblikovanju. (...) zu bilden : n. pr. voda i kosti¹⁸⁵ jesu osnove (stämme), mi i hi nametci ili nastavci (okončanja) u oblicih vodah; kosteh; plet i hvali jesu osnove, mi i te nametci u oblicih pletem i hvalite. (Parčić, 1)

EksPLICITNA metoda opisa tvorbe riječi nalazi se još u *općeslavenskoj gramatici* Jurja Križanića *Gramatično izkazânje ob rúskom jeziku* (1665) pod morfološkim opisom pojedinih vrsta

¹⁸⁴ Tek gramatika i gramatički priručnici u širem smislu obuhvaćaju fonologiju kao poglavlje u kojem se proučavaju glasovni sustav i razlikovna obilježja pojedinih glasova (fonema) u sastavu jezičnih jedinica kojima je svojstveno značenje (tj. morfema), te dijelove semantike (proučavanje značenja riječi i drugih jezičnih jedinica), leksikologije (proučavanje rječničkog sastava nekog jezika) i stilistike (proučavanje jezičnih jedinica s obzirom na uporabno raslojavanje). Također, sustav i raspodjela gramatičkih sadržaja na ortografiju, etimologiju (morfologiju), sintaksu i prozodiju naslijeđen je iz tradicionalnih grčkih i latinskih gramatika.

¹⁸⁵ Parčić se kod primjera u gramatici služio, premda u transliteriranome obliku, istočnoslaveniziranim tipom slovopisa i pravopisa koji je kanoniziran *Karamanovim bukvarom* (1739) i kasnijim misalskim i brevijarskim izdanjima. Primjera radi te ćemo posebnosti istočnoslavenske grafije u početnim Parčičevim navodima zadržati: npr. štapić kao *jor* i štapić s dijakritičkim znakom kao *jer*, slovo *i* s dijakritičkim znakom za glas /j/, *jat* s točkom za glasovnu vrijednost /je/ i sl.

riječi. Križanić upotrebljava i nazive svojstvene tvorbi. Tvorbu imenica i pridjeva prikazuje prema semantičkim kategorijama (značenjskim skupinama), pojedinačnim sufiksima i tvorbenim načinima (usp. Brlobaš 2014: 218).

Svakomu hrvatskom terminu u rukopisnoj se gramatici pridružuje latinski i/ili njemački ekvivalent: *Sprega* (*Conjugatio*), *Sklonitba* (*Declinatio*), *nastavak* (*dodatak*, *endung*, *terminatio*). Time se Parčić približuje Brozovoj internacionalnoj terminologiji, a svakako udaljuje od ustaljene prakse zagrebačke škole.

Prije opisa sklonidbenoga sustava hrvatskoga novocsl. jezika, Parčić upozorava na glasovne promjene i izgovornu vrijednost pojedinih slova (glagoljična azbuka) u poglavlju o *blagoglasju* (eufoniji).¹⁸⁶ Posebnih naziva za prijevaj i prijeglas nema, kao ni u Brozovoj gramatici.¹⁸⁷ Također je zanimljivo da Parčić ne donosi nijednoga primjera sve do razlaganja suglasničkih promjena (prva i druga palatalizacija): *zračē, griēše*.¹⁸⁸ Budući da je riječ o tumačenju samo onih glasovnih promjena koje dovode do stvaranja morfemskih opozicija u deklinaciji imenskih riječi (tvrda i meka inačica), bilo bi uputnije da je Parčić naveo primjere i označio o kojim je padežima u sklonidbi točno riječ: npr. *grēsi, zraci*.

Riječ je dakle o glasovnim promjenama koje se nazivaju morfološki i tvorbeno uvjetovanim alternacijama. Parčić ističe prijeglas, palatalizacije, ali i ispadanje krajnjega suglasnika (odnosno sufiksa) u prilagođenim tuđicama (*zajmljena imena*), npr. *Sib. s na kraju samostavnih imena zajmljenih pada: finik-ī i pinik-ī n.m.finiks iz Φοίνιχ* (Parčić, 3).

Ne imenuju se ni suglasničke glasovne promjene, a od samoglasnika koji uzrokuju prvu i drugu palatalizaciju Parčić ističe samo /e/, /i/ i /ê/. Ponavljamo – već je Stjepan Damjanović upozorio da je ono što razlikuje Brozovu gramatiku od suvremenih odsutnost terminologije za glasovne promjene. Iako vrlo dobro i vrlo primjereno piše o prijevaju, metatezi, protezi itd., nigdje ih ne imenuje, ali Broz makar vrste glasova redovito naziva njihovim internacionalnim imenima (*gutural*, *velar* i sl.). U Parčića potvrđujemo zastupljenost sasvim temeljnih informacija o glasovnim promjenama, ali samo o onima koje zahvaćaju sklonidbu imenica i

¹⁸⁶ Glasovna promjena nastala zbog težnje za lakšim izgovorom.

¹⁸⁷ *Za glasovni pojav, koji se nemački veli Ablaut, ja upotrebljavam u svojim predavanjima riječ prijevaj. Narodu je poznat glagol previjati sa značenjem "glas mijenati" n. pr. zakukaću kao kukavica, previjaću kao lastavica, - pak se prema tome glagolu može načiniti supstantiv prijevaj, koji može značiti, da se jedan vokal mijenja u drugi. Dugo sam se mučio, dok sam se domislio riječi prijevaj. Tko od našijeh filologa nađe bolju zamjenu za nem. Ablaut, biću mu veoma zahvalan, ako mi javi. Riječi prijeglas ne bih mogao primiti, jer se tom riječju boje oznacuje nem. Umlaut, koje je nešto drugo nego Ablaut.* (Maretić 1988: 229, citirano prema Damjanović 2003: 4)

¹⁸⁸ Očigledno je riječ o zabuni: zabilježen je refleks *jata* prema normi zagrebačke škole, a primjer je iz crkvenoslavenskoga jezika. Naime, jezik kojim je pisana rukopisna gramatika u skladu je s rješenjima zagrebačke škole kojoj je Parčić pripadao, ali su crkvenoslavenski primjeri inače doneseni u pravilnim transliteracijskim vrijednostima.

imenskih riječi. Josip Florschütz u recenziji Brozove gramatike¹⁸⁹ potvrđuje Broza kao dobro upućenoga poredbenoga jezikoslovca, no upozorava da je mogao o *jatu* spretnije govoriti i isticati njegovo dvojako podrijetlo – monoftonško i diftonško. Ista primjedba može se uputiti i Parčiću jer ne ističe razlike u podrijetlu samoglasnika *jat* i /i/ koji uzrokuju 1. i 2. palatalizaciju. Također ne navodi sve samoglasnike koji uzrokuju prvu palatalizaciju (uz /e/ i /ě/ to su /ę/, /i/, /ɛ/).

I dok Broz beziznimno koristi internacionalnu terminologiju za fonološko nazivlje, u Parčića kod *blagolasja* opet pronalazimo nazivlje karakteristično za hrvatske gramatike XIX. stoljeća (zagrebačka škola). Premda sonante (nosne i usne: /l/, /n/, /r/) Parčić naziva likvidama (*liq.*), a velare /k/, /g/, /h/ *grlenim* glasovima poput Vebera i Mažuranića, Veber (1871) i Mažuranić (1859) za suglasnike imaju nekoliko vrsta podjela (prema Brlobaš, Horvat 2006: 49-66), primjerice:

Tablica 14. Podjela po orudju izgovaranja (Mažuranić 1859), **tj. po organu** (Veber 1871)

<i>Slovnica Hrvatska za gimnazije i realne škole (1859)</i>	<i>Slovnica hrvatska (1871)</i>
ustni (labiales): b, p, m, v, f	ustni: b, p, m, v, f
zubni (dentales): d, t; c, z, s	zubni: d, t; c, z, s
jezični (linguales): l, n, r; č, ć, j, š, ž	jezični: l, n, r; ć, j
gèrleni (gutturales): g, h, k	gèrleni: g, h, k
	nebni: č, š, ž

S obzirom na to da Parčić nema poglavlje o fonologiji, ne očekujemo iscrpnije opise vokalizma i konsonantizma. Ističući nove glasove kao rezultate prve i druge palatalizacije, Parčić glasove /č/, /ž/, /š/ i /c/, /z/, /ʒ/, /s/ naziva palatalima, odnosno sibilantima. Poznato nam je da termin *fonologija* nalazimo u našim gramatikama tek od polovine XX. stoljeća (Ćosić 1993: 94), a termin *fonetika* i pridjev *fonetički* u djelu *Gramatika jezika hèrvatskoga (osnovana na starobugarskoj slovènštini, dio pèrvi, glasovi)* Vatroslava Jagića 1864. godine (Brlobaš, Horvat 2006: 50). Naziv i definiciju naziva *fonetika* nalazimo u *Gramatici i stilistici hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika* Tome Maretića, gdje autor tvrdi da su fonetici *odmjerene granice, u kojima se kreće: ona bilježi samo one promjene glasova, koje nastaju u riječima, a ne među riječima* (prema Damjanović 2003).

¹⁸⁹ Usp. *Književna smotra*, 12, Zagreb (1890: 89-92), prema Damjanović 2003.

U opisu deklinacijskoga sustava Parčić kao kriterij razredbe ne uzima vrste riječi (imenice, zamjenice, pridjevi itd.), nego vrste deklinacija. Kod Broza isto tako razlikujemo nominalnu, pronominalnu i složenu deklinaciju kao temeljni kriterij razredbe, ali prema vrstama riječi (1900: 12). U terminološkome smislu Parčić ponovno nastavlja tradiciju zagrebačke škole, ali se služi i internacionalizmima: *više broj/plural*, *dvobroj/dual*, *družiteljni padež*¹⁹⁰/*instrumental* i sl. Uvodne napomene iste su kao u uzornim starocrkvenoslavenskim gramatikama druge polovice XIX. stoljeća.

Tablica 15. Usporedba s rabljenim (citiranim) gramatičkim izvorima

Leskien, <i>Handbuch der altpulgarischen {altkirchenslavischen} Sprache</i> (Sechste Auflage, Heidelberg 1922: 65)		Parčić, <i>Staroslavenska gramatika</i> , 1
<i>Allgemeine Bemerkungen.</i>	<i>Das Sklonitba.</i>	
<p><i>Altpulgarische unterscheidet sieben Kasus: Rieči se na tri načina sklanjaju, t.j. tri su Nominativ, Genitiv, Dativ, Akkusativ, sklonitbe na sedam padež, koji se zovu: Instrumentalis, Lokativ, Vokativ (in dieser imeniteljni, roditeljni, dateljni, tužiteljni, Ordnung stehen die Kasus in den unten zvateljni, tvoriteljni ili družiteljni, i folgenden Paradigmen); drei Numeri: skazateljni ili miestiteljni sa tri broja naime Singular, Plural (im Plural dient die jednina, dvojina i množina (jednobroj, Nominativ form zugleich als Vokativ), Dual dvobroj, više broj). Roda ili spola su tri: (der Dual hat nur drei Kasusformen: je eine muški, ženski, srednji. Prva se sklonitba zove für Nominativ-Akkusativ-Vokativ, flir Genitiv- imeniteljna, druga zaimenateljna, tretja Lokativ, für Dativ-Instrumentalis); drei sastavljena. U sklonjenju valja paziti na Genera: Maskulinum, Neutrum, Femininum. blaglasje; o tom slieduju najpotriebitija Im Neutrum fallen Nominativ, Akkusativ, pravila. Vokativ in eine Form zusammen.</i></p>		

Prva Sklonitba u rukopisnoj gramatici obuhvaća imenice (*samostavna imena*), pridjeve (*pridavna imena*) i participe u neodređenome obliku (*pričestja kadgod su neodredjena*). Parčić u prvoj sklonidbi razlikuje pet vrsta prema gramatičkome morfu u nominativu jednine (premda to naziva i završetkom osnove, usp. Parčić, 3). Opisat ćemo ju iscrpnije počevši s navodom:

¹⁹⁰ Nazivi padeža (*imeniteljni, roditeljni, dateljni, tužiteljni, zvateljni, skazateljni, tvoriteljni*) također su u skladu s tradicijom zagrebačkih slovničara, ali su podrijetlom iz crkvenoslavenskoga i ruskoga jezika (usp. *Gramatiku* Meletija Smotrickoga).

*I Red zauzimlje osnove na i*¹⁹¹: *rab-ι*

II // // // // o: dêl-o / kod palatala, suglasnika j i sibilanta c => e (pol-e, mor-e)

III // // // // a: ryb-a

*IV // // // // í*¹⁹²: *put- í*

V //// // // suglasie: kamen.

Da ne razlikuje sklonidbene tipove imenica prema osnovama, potvrđuje već Parčičev I. red kojemu pridružuje kao primjere imenice *rab-ι* i *syn-ι* premda nam je poznato da pripadaju različitim promjenama: samoglasnička glavna (nepalatalna) promjena muškoga roda ili *o*-osnove i *u*-promjena muškoga roda. Za to je iznova odgovorna gramatička koncepcija priručnika koja ne zalazi u dijakroniju i cijela se iscrpljuje u plošnome presjeku jezičnoga sustava. Nominalna se deklinacija u starocrkvenoslavenskome jeziku, već prema temeljnoj podjeli i terminologiji, oslanja na poredbeno jezikoslovlje, točnije na indoeuropsku gramatiku. Podjela na vokalske (*o-/jo-*, *a-/ja-*osnove, *i*-osnove, *u*-osnove i *v*-osnove) te konsonantske osnove (*n-*, *t-*, *s-*, *r*-osnove) historijskoga je tipa i providnom je tek kada se u obzir uzmu pretpostavljeni praie. oblici, a iz providnih padeža koji su zadržali tematski alomorf (poput D mn. u imenica glavne promjene muškoga roda: *grad-o-mι*) jedino je moguće prepoznati motiviranost u historijskim nazivima i razredbama. Primjerice, to znači da već u dativu množine glavne palatalne promjene imenica muškoga roda (*jo*-osnova) ne prepoznamo -*(j)o-* već -*(j)e-* (*vrač-e-mι*), u imenica *u*-promjene i *i*-promjene dogodio se prijelaz kvantitativnih u kvalitativne razlike (*ŭ > ι*, *ĩ > ι*), a *v*-promjena trebala bi pripadati konsonantskim deklinacijama ako ne znamo za razvoj -*ŭι* > -*ιv-*. Posljednje je u nekim gramatikama upravo tako učinjeno, primjerice u bugarskoj gramatici *Gramatika na starobŭlgarskija ezik* (Bujukliev i dr. 1991). Ondje su i primjeri sa završetkom osnove na *jotu* (npr. imenice *kraj-ι*, *vrabij- ι*, *rabyn'-i* i sl.), kod kojih zbog grafijskih razloga (nema slova za glas /j/) nije providan završetak osnove i gramatički morf (*krai*, *vrabii*, *rabyni*), također pribrojeni vokalskim osnovama.

U *prvom redu* dalje se kod Parčića razlikuju četiri *uzora* sklonidbe, ovisno o gramatičkome morfu u N jednine, a naslanja se gotovo u potpunosti na Miklošičevu (ionako višestruko citiranu na drugim mjestima) poredbenu slavensku gramatiku *Grammatik der slavischen sprache* (1875: 2-195). Kod Miklošića se također prati podjela na redove sklonidbe i uzore

¹⁹¹ Štapić na mjestu nekadašnjega tvrdoga, velarnog *jora* (ι).

¹⁹² Štapić s dijakritičkim znakom, utjecaj istočnoslaveniziranih izdanja na mjestu nekadašnjega mekoga, palatalnog poluglasa (*jer ι*).

sklonidbe: dva su temeljna reda (vokalni i konsonantski) koji se dalje člane prema gramatičkome morfu u N jednine i, još uže, prema sufiksu koji se nalazi ispred gramatičkoga morfa, odnosno prema sufiksu kojim završava osnova: *Erster abschnitt. Vocalische suffixe* (1. suff. ъ (*a*), 2. suff. ъ (*u*), 3. suff. ъ, 4. suff. њ, 5. suff. -ijѡ, 6. Suff. -jѡ itd). *Zweiter abschnitt. Consonantische suffixe* (*e*-, *l*-, *n*-suffixe, *t*-, *d*-suffixe itd).

Kod Parčića je prvi *uzor* s gramatičkim morfom -*ι*, odnosno -ѡ (*rab-ѡ*), tu ubraja i imenice *u*-promjene, navodi primjere za G jd. *vol-u*, *dom-u* (i *dom-a*)¹⁹³, *vrѡh-u*, *pol-u* itd. Također napominje kako imenica *syn-ѡ* ima dva oblika za V jd. *syn-e* (gramatički morf *o*-osnova) i *syn-u* (gramatički morf *u*-osnova). Potvrđuje i dvojinski oblik s gramatičkim morfom -*y*: *syn-y*. Potom dolazi poglavlje *Nepravilni oblici* gdje Parčić ističe imenice koje se u množini sklanjaju kao zbirne imenice (*III. uzor, III. vrste* u jednini: palatalna deklinacija imenica ž. roda): primjer *brat(r)-ѡ*, zbirna množina *bratija*. Navodi i primjer imenica (vlastite i opće imenice) sa sufiksom -*telj* i (*j*)*an-in-ѡ* koje u množini gube dio sufiksa -*in-* i dobivaju gramatički morf iz konsonantskih deklinacija u N mn. (-*e*): *žeteljan-e u imen. mn. od nepoznatoga žeteljan-in-ι* (Parčić, 4).

Vrlo je zanimljivo da Parčić donosi razlike između starocrkvenoslavenskoga jezika i hrvatske redakcije, odnosno hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika (ističe temeljne fonološke razlike): Prvo razdoblje – do XII. stoljeća: ističu se razlike u gramatičkim morfovima za I jd., D i L mn. koje se dijelom razumiju zbog činjenice da imenice pripadaju različitim deklinacijama (*o*-osnova, *u*-osnova) i da se nastavci tih deklinacija smjenjuju, a dijelom i vokalizacijom velarnoga *jera* (jak položaj) u imenica *u*-promjene (primjeri za L mn. *domohѡ*, *synohѡ*¹⁹⁴):

*Viek (do XII. v.) družiteljni i miestiteljni jedn. pried m il h ima kadgod ι: rabimι,
bogimι, domimι, u kojem zadnjem padežu i o nadje se domohι assem. syn-ohι.*
(Parčić, 4)

Drugo razdoblje – hrvatska redakcija starocrkvenoslavenskoga jezika (hrvatski crkvenoslavenski jezik, hrvatskostaroslavenski jezik), od XII. do XVI. stoljeća: Parčić bilježi da je samoglasnik /y/ (*jeri*) zamijenjen samoglasnikom /i/ (kao gramatički morf u npr. A mn.),

¹⁹³ Poznato je da je afirmiranost *u*-promjene slaba u starocrkvenoslavenskome jeziku, broji malo imenica i k tomu su na njih već u općeslavenskome književnom razdoblju utjecale imenice *o*-osnova (do X/XI. st., Damjanović 2005: 85, Mihaljević 2009: 283). Toliko je slaba promjena da ne poznaje ni kategoriju živosti (A = N), a u *Bugarskoj gramatici* skupine autora (Bujukliev i dr. 1991) ističe se kako je moguće govoriti o jednoj deklinaciji, tzv. *o*-/*u*-promjeni te da u pravome smislu *u*-osnovama pripada samo imenica *synѡ*. Prema Hammu *u*-osnovama pripadaju u potpunosti samo imenice *volѡ* i *polѡ* jer su sve ostale tvorile padežne oblike dvojako – gramatičkim morfovima glavne *o*-osnove i *u*-osnove (1974: 118). Što se konkretne imenice *domѡ* tiče, Hamm (1974) i Damjanović (2005) ubrajaju je u *u*-osnove, ali ističu rano primanje obilježja glavne promjene (*o*-osnove).

¹⁹⁴ Usp. Bujukliev i dr. 1991, Leskien 1922: 77.

bilježi i da je slovo *ê* kao gramatički morf u npr. L jd. i mn. zamijenjeno slovom *e*. To bi bilo u skladu s tvrdnjama da se već u XII. stoljeću *jat* (mjestimično) zamjenjuje s *e* ili *i* (Mihaljević, Reinhart 2005). U korpusu ima tekstova u kojima je *jat* vrlo rijetko zamijenjen slovom *e* ili *i*, tekstova u kojima dominira ikavski refleks *jata*, kao i onih s ekavskim refleksom, te onih s miješanim refleksima (u odnosu na Meyer-Jakubinskij skalu). Ima primjera hiperkorektne uporabe *jata* za izvorno /e/ ili izvorno /i/. U skladu je to i sa stavom Vatroslava Jagića o starome zatvorenom /e/ (< ě) karakterističnom za cijelo čakavsko područje. Zatvorenost toga *e* omogućavala je razvoj u smjeru refleksa *i* (Damjanović 1984a: 58). Sve te informacije Parčić na svoj način sintetizira:

(...) II. Vieka na miesto y imaju i u tužitel. i miestit. jedn. rabi a u miest. jedn. e n. m. [na mjesto op. a.] ê. Kadgod kao i u miest. množ rabe i rabeh. Oblici na i imaju vazda i. (Parčić, 4).

Slijedi *uzor* s gramatičkim morfom *-í*, odnosno *-b* (završetak osnove na palatal ili jotu, Parčić oprimjeruje leksemima *vrač-b*, *muž-b*). Treći *uzor* su imenice s gramatičkim morfom (misli se prema grafiji jer je gramatički morf *-b*) *i* (slovo *ĩ* za /j/): tj. završetak je osnove na *a*, *e*, *i*, *o*, *ê* + *j* (pr. *krai*).¹⁹⁵ Četvrti je *uzor* na *ej* ili *êj* (pr. *ierei* /ijerej/), Parčić navodi da je riječ o tuđicama: *arhierêj*, *nazarêj*, *farisêj*, *mojsêj*.¹⁹⁶

Pazke u nieke padeže: ovdje Parčić ističe kako primjerice u I jd. tih imenica dolazi gramatički morf tvrdih (*o*-osnova), a ne mekih osnova: *iereomъ*. Tako je i u D, I dv. *-e(ê)oma*, i u D mn. *-êomъ*.¹⁹⁷

Ističe potom i utjecaj *u*-osnova na glavnu promjenu imenica, samo prema svojoj klasifikaciji (npr. gramatički morf *-ovъ* u G mn. ili *-ovi* u D jd.). Tvrdi da je riječ o umetanju sufiksa *-ov-* među osnovom i dometkom padeža u sklonidbi imenica po četirima uzorima (*O slovah -ov- u sklanjanju samostavnih imen*). Po palatalu *-ov-* prelazi u *-ev-* (*rab-ov-i*, *kon-ev-i*, *kraj-ev-i*, *ijere-ov-i*), također ističe autor.

Kada donese oblike iz četvrtog uzora, jasnim postaje da je riječ o osobnim imenima koja preuzimaju nastavke *u*-promjene pri izravnome obraćanju (D jd., usp. Hamm 1975, Bujukliev i dr. 1991, Lunt 2001, Damjanović 2005): *moseovi*, *anъdreovi*.

¹⁹⁵ Potvrđuje se da je riječ o nedovršenoj gramatici jer su podnaslovi samo naznačeni: *Pazke u nieke padeže*, *Nepravilni oblici*, *Odličnosti*.

¹⁹⁶ Autor ne navodi *jerove* u obliku štapića kao gramatičke morfove, ali dijakritikom ukazuje da je riječ o transliteracijskim vrijednostima: slovo *i* s dijakritičkim znakom za ozvučenje /j/.

¹⁹⁷ Parčić ovdje za *jor* bilježi *jer*, ali ispravlja pogrešku. Važno je napomenuti da u stesl. primjerima donosi transliteracijske vrijednosti glagoljčnih/ćiriličnih slova, ali za *jor* i *jer* zadržava pisarsku praksu naslijeđenu iz istočnoslaveniziranih izdanja.

Drugoj vrsti imenica i imenskih riječi pripadaju pak sve *o*-osnove srednjega roda kod kojih iza palatala, suglasnika /j/ i sibilanta /c/ *-o* prelazi u *-e* (po prijedglasnim pravilima): *pol-e*, *mor-e*, *sr̥d̥bc-e* (...) *poslanij-e*. Prvi uzor čine imenice (i imenske riječi) sa završetkom osnove na *-b*, *-p*, *-d*, *-t*, *-g*, *-k*, *-v*, *-z*, *-s*, a rijetko i *-l*, *-n*, *-r* (Parčić, 10). Za primjer se donosi imenica *dr̥v-o*. Među *nepravilne oblike* Parčić ubraja: *oko*, *uho*, *čr̥vo*, *slovo*, *d̥lo* i ističe *ponekad se sklanjaju po II. vrsti I. uzor, a ponekad po V. vrsti*. To će reći da poznaju i glavnu nepalatalnu deklinaciju imenica srednjega roda (što Parčić zove *II. vrstom I. uzora*), ali i konsonantsku deklinaciju (*V. vrsta*), dvojinski oblici imenica *oko* i *uho* prema *u*-promjeni ne spominju se.

Nadalje, Parčić ističe da se po ovome *uzoru* sklanja i zamjenica *jeter-o*, broj *s̥t-o*, posvojni pridjevi izvedeni od osobnih imena (koji ne mogu imati određeni oblik): *petrov-o*.

Sljedeći *uzor* predstavljaju imenice (i imenske riječi) srednjega roda koje pred palatalima, umekšanim likvidama i sibilantom /c/ bilježe gramatički mof *-e*: *polj-e*, *lice*, *more*, *sr̥d̥bce*, *sl̥nb̥ce* itd. Naznačeno je, premda nije oprimjereno, da ovomu uzoru pripadaju i jednostavni pridjevi te participi (*Pričestja prelazna sad. vr.* i *Pričestja prelazna prošloga vr.*).¹⁹⁸

Treći *uzor* je onaj na sufiks *-ij-* pred gramatičkim morfolom *-e*: *poslanij-e*, s instrumentalom plurala na *-b̥mi*. Stoji za tim navod *Vidi moju gramatiku* (Parčić, 12), a mi tumačimo da je riječ o utjecaju *i*-osnova i *u*-osnova (usp. Damjanović 1984a: 104) premda takav slučaj nije primjerice zabilježen za imenice srednjega roda u Jurčevića (2002: 120). Parčić napominje kako je riječ o gramatičkome morfolu koji se u tome obliku nalazi u novijim knjigama: *oruž̥b̥mi*, *poslan̥b̥mi*.

Prema trećoj vrsti sklonidbe *idju osnove na -a*, i *nieka koja su ovaj značaj -a još u prastaro vrieme bila izgubljena, a uz njih nieka s okončanjem -ij-* (Parčić, 12). Riječ je o imenicama (i drugim vrstama riječi) ženskoga roda izuzev primjera koji označuju imenice muškoga spola, ali su u gramatičkome ženskom rodu poput: *Luk-a*.

Uzori su u toj vrsti: 1. *vod-a*, *glav-a*, broj *t̥ma* (odnosno *a*-osnova), 2. *volj-a*, *zemlj-a* // *st̥z-a* ali i *st̥zja* (odnosno *ja*-osnova), 3. *zmija*, *rabyni*, *svetyni*, *pustyni*, te primjer *bratija* (zbirna mn.) (*ja*-osnova na jotu i druge specifičnosti).¹⁹⁹ Donose se i *pazke*, *odličnosti* i *nepravilni oblici*: *pr. st̥za u tuž. mn. svršuje na -i: st̥zi lobk.* (Parčić, 13).

¹⁹⁸ Već je Bartol Kašić (*Institutionum linguae Illyricae libri duo*, Rim 1604) opisao prijelazne i neprijelazne glagole, a Parčić kasnije u rukopisu razlikuje i gramatičku kategoriju stanja, vremena, načina, ali i vida u glagola (usp. Tafrā 1993: 116-117).

¹⁹⁹ Tu navodi i primjer *sudij* sa zabilježenom promjenom stražnjega nazala u *u* te bilježenjem dijakritike ponad slova *i* kao /j/ (istočna novocsl. norma).

Imenice *i*-promjene (i imenske riječi koje imaju karakteristike te deklinacije – primjerice brojevi od pet do devet) pripadaju četvrtoj vrsti po autoru koji ističe: *Ovi prima osnove na ъ od kojih muškoga su spola svršujuća se u družiti. jedn. na –емъ, a u mn. imen. na –ije, a ženskog u pomenutih padežih svršujuća na –iju, i.* (Parčić, 14). Dalje, Parčić upozorava da valja razlikovati imenice muškoga roda koje pripadaju ovoj sklonidbi od imenica I. vrste 2. uzora (*vračъ*) te da ih nema puno i da ih valja naučiti. *Uzori* su muškoga roda : *bolъ, malomoštъ, gostъ, medvѣdъ, zvѣrъ* itd. Upozorava i na pl. t.: *ljudije* i *ljudi*. Opet navodi primjere zabilježene promjene stražnjega nazala u *u*: *uglъ*.

Imenice *дѣнь* i *господъ* Parčić navodi kao one koje se čas sklanjaju kao II. uzor I. vrste (*o*-osnove), a čas kao IV. vrsta. Zanimljivo je da Parčić imenicu konsonantske *n*-deklinacije (*дѣнь*) smješta ovdje, ali je isto tako poznato da je riječ o imenici koja izraženo preuzima nastavke *i*-deklinacije u redakcijskim sustavima (Mihaljević, Reinhart 2005). *Uzori* su ženskoga roda: *kostъ, noštъ*, brojevi: *petъ, šestъ, sedmъ, osmъ, devetъ*.

Za broj *desetъ* navodi kako ima netipičan nastavak *-e* u *sastavljenih brojevih s priedlogom* (nazivamo to tzv. *smiješanom* sklonidbom: *i*-deklinacija + *n*-deklinacija, usp. Damjanović 2005: 115): *dva na desete*, pa nastavlja *instr. na -y riedko na -ѣми* (Parčić, 15).

Peta vrsta predstavlja primjere konsonantskih deklinacija. Definirana je na sljedeći način:

Ova obuzimlje sve osnove jednom svršujuće na suglasice: kamy ili kamenъ (Parčić, 16). Dalje se ističe kako imenica *дѣнь* ima i gramatičke morfove *i*-deklinacije: *G jd. дѣне : дѣни*. *Uzori* su: *ime, pisme, pleme* (za *n*-deklinaciju); *tѣlo, oko, uho* (za *s*-deklinaciju, ovdje napominje posebnu dvojinšku sklonidbu, citira Miklošiča i Birnbaumna), *slovo; jagnje, otroče* (za *t*-deklinaciju); *mati, dešti + crѣky, ljuby, buky, neplody, krѣvъ* (za *r*- i *v*-deklinaciju). Očigledno *v*-promjenu Parčić ubraja u konsonantske, a prema primjerima denazalizacija prednjega *jusa* (*pleme, pisme, ime* i dr.) te vokalizacije *jera* (*dešti*) – riječ je o crpljenju primjera iz redakcijskih spomenika.

Potom autor predstavlja sklonidbu ličnih zamjenica, zamjениčku deklinaciju i *sastavljenu sklonidbu* (određeni pridjevi, participi).

U *Odsieku II* problematiziraju se gramatičke kategorije glagola i njihova razredba (broj, lice/osoba, stanje, vrijeme, način, vid, prijelaznost). Opisuje se sprežanje za koje Parčić ističe:

U sprežanju osim tri brojev, tri su osobe: prva, druga i tretja u svakom broju, u svakoj kojih kadgod nazad valja paziti, dva ima glasa t.j. čineći i trpeći. Čineći ima sedam vriemen od kojih:

tri su simplie sad. minut. i neopredilj. savršeno, buduće i buduće exactum;

tri načina skazateljni, zapovidni i condit.

tri pričestja, sad. minulo I i II. infin. i supin.

Trpeće ima:

Dva samo pričestja: sadanje i minulo iz kojih pomoću glagola esmь [ispisano glagoljicom, op. a.] sva se vremena oblikuju. (Parčić, 21)

Parčić dalje razlikuje tri vrste sprezanja, a u svakome sprezanju vrste glagola prema infinitivnim osnovama. Shvatljivo je da slijedi podjelu glagola prema infinitivnim osnovama po uzoru na Miklošiča čiju gramatiku nerijetko citira u svojem rukopisu (kao i Birnbauma). Josip Hamm (1974: 152-153) ističe kako je podjela prema prezentskoj osnovi, koja potječe od A. Schleichera (*Polapska fonologija i morfologija* 1871), s jezičnoga stajališta stručnija i znanstvenija (računa s rezultatima poredbene ie. gramatike). Podjelu glagola u šest vrsta prema infinitivnoj osnovi poznaje i Broz (1900: 40-42), a prvi ju je uveo Dobrovski (1822).

Parčić tako u 1. sprezanju razlikuje 1. vrstu glagola koji imaju korijenske osnove: *plet-ti, nes-ti, pek-ti*. Vrsti 2. pripadaju glagoli sa sufiksom *-nu-* (< **-nq-*, npr. *dvignu-*). Vrstu 3. s infinitivnom je osnovom na *-ê* (*umêti, vidêti*), 4. vrsta: inf. osnova je na *-i* (*moli-, hvali-*), a 5. vrsta ima inf. osnovu na *-a* (tu u obzir dolaze i glagoli kod kojih se događa samoglasnička zamjena u sufiksu kao postupak tvorbe nesvršenoga glagola od svršenoga: derivacija, dugi samoglasnik: praie. dugo *i* > psl. i stosl. *i*: *osnivati, cêlivati, klati, glagoljati, igrati, brati*, 6. vrsta: inf. osnova na *-ova* (*besêdovati, kupovati*). U drugome su sprezanju osnove *vêd-, dad-, jad-, by-* (takozvani atematski glagoli). U trećem pak složeni glagolski oblici (*čineći i trpeći*) itd.

Zaključuje se da je Parčićeva rukopisna *Staroslavenska gramatika* u terminološkome i metodološkome smislu najviše oslonjena na tradiciju slovnica zagrebačke filološke škole. Premda Parčić donosi primjere iz kanona stosl. spisa (*Assemanievo, Zografsko evanđelje, Suprasljaski zbornik*), kao i iz hrvatskih redakcijskih spomenika (senjski *Lobkovicov kodeks*, vrbnički misali i brevijari itd.), a citira i Berčićevo *Chrestomatiju* – u odnosu na grafetičku i grafemičku razinu analize (potvrđuje slova za *jerove* (štapić i štapić s dijakritičkim znakom), slovima *u* i *e* bilježi denazalizaciju *jusova*, slovom *jeri* (transliteracijska vrijednost, prema istočnim novocsl. uzorima) bilježi poziciju stosl. *jerija* itd.) zaključujemo da je riječ o oslonjenosti istočnoslaveniziranu tradiciju liturgijskoga jezika u hrvatskoglagoljskim spomenicima XVII. i XVIII. stoljeća (istočna novocsl. norma prema slovnica Zizanija

1596. i Smotrickoga 1619), ali i da je riječ o svojevrsnoj gramatici koja opisuje hrvatski crkvenoslavenski jezik, a on se shvaća kao podsustav starocrkvenoslavenskoga.²⁰⁰

4.3.5. *Intermezzo o crkvenoslavenskoj gramatičkoj tradiciji*

Nameće se potreba za kratkim zaustavljanjem na pregledu (staro)crkvenoslavenskih gramatika koji bilježi evoluciju od prvih osamnaestostoljetnih gramatika koje su u velikoj mjeri određene grčkim i latinskim gramatičkim uzorima (gotovo da su prevoditeljska djela, premda je riječ o posve drugome jezičnom sustavu), sve do prve moderne slavističke gramatike Josefa Dobrovskoga *Institutiones linguae slavicae dialecti veteris* (Vindobonae 1822). Preko nje, a usporedo s razvojem lingvističkih škola i jezikoslovlja u cjelini, javljaju se nove gramatike koje nastavljaju opisivati jezik i pismo najstarijih slavenskih rukopisa koji oblikuju kanon starocrkvenoslavenskih spisa. Rukopise priređuju Jernej Kopitar (*Kločev glagoljaš* 1836) i Franc Miklošič (dva lista *Kločeva glagoljaša* iz Innsbrucka 1860) te ruski gramatičar Aleksander Vostokov (*Ostromirovo evanđelje* 1843), ali najuspjelije to čini, ističe i Horace Lunt (2001: 11), Vatroslav Jagić izdanjima *Zografskoga* (1879) i *Marijinskoga evanđelja* (1883). Tek se na temelju opremljenih kritičkih izdanja spomenika moglo računati s gramatikama u napredovanju jer je napokon utvrđen korpus pomoću kojega se opisuje starocrkvenoslavenski jezik, a taj korpus jasno je odijeljen od kasnijih redakcijskih. Takvom se gramatikom klasificira mladogramatičarska *Handbuch der altpulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache* Augusta Leskiena u prvome izdanju iz 1871. (s još četirima izdanjima i ruskim prijevodom iz 1890). U metodološkome je smislu ovdje prvi put primijenjena historijsko-komparativna metoda uz sinkronijski opis jezičnoga sustava. Njome su postavljeni temelji za sve starocrkvenoslavenske gramatike i priručnike u tome tipu koji će uslijediti, primjerice u hrvatskoj filologiji Brozova gramatika to izravno potvrđuje (a klasifikacijski kriterij uvjetovan spomeničkim kritičkim izdanjima i novim gramatikama poznaje i Parčić – dokazali smo to navodima i opisom pristupa u njegovoj rukopisnoj gramatici), a u češkoj ona Vaclava Vondraka *Altkirchenslavische Grammatik* iz 1900.¹ i 1912.² godine.

Nadalje, važna je i knjiga Paula Dielsa *Altkirchenslavische Grammatik* iz 1932. godine, potom ona nizozemskoga jezikoslovca Nikolaasa van Wijka koja produbljuje historijsku komponentu pristupa *Geschichte der altkirchenslavischen Sprache* (1931). Temelji poredbenoj slavenskoj gramatici, izučavanju protoslavenskoga ili zajedničkoga slavenskoga

²⁰⁰ Josip Silić ističe da je kod jednoga jezičnog sistema/sustava riječ o istoj gramatici (2011: 235-246). Gramatike propisnoga tipa, s druge strane, mogu se razlikovati (usp. kontrastivnu analizu hrvatske novocsl. i istočne novocsl. norme).

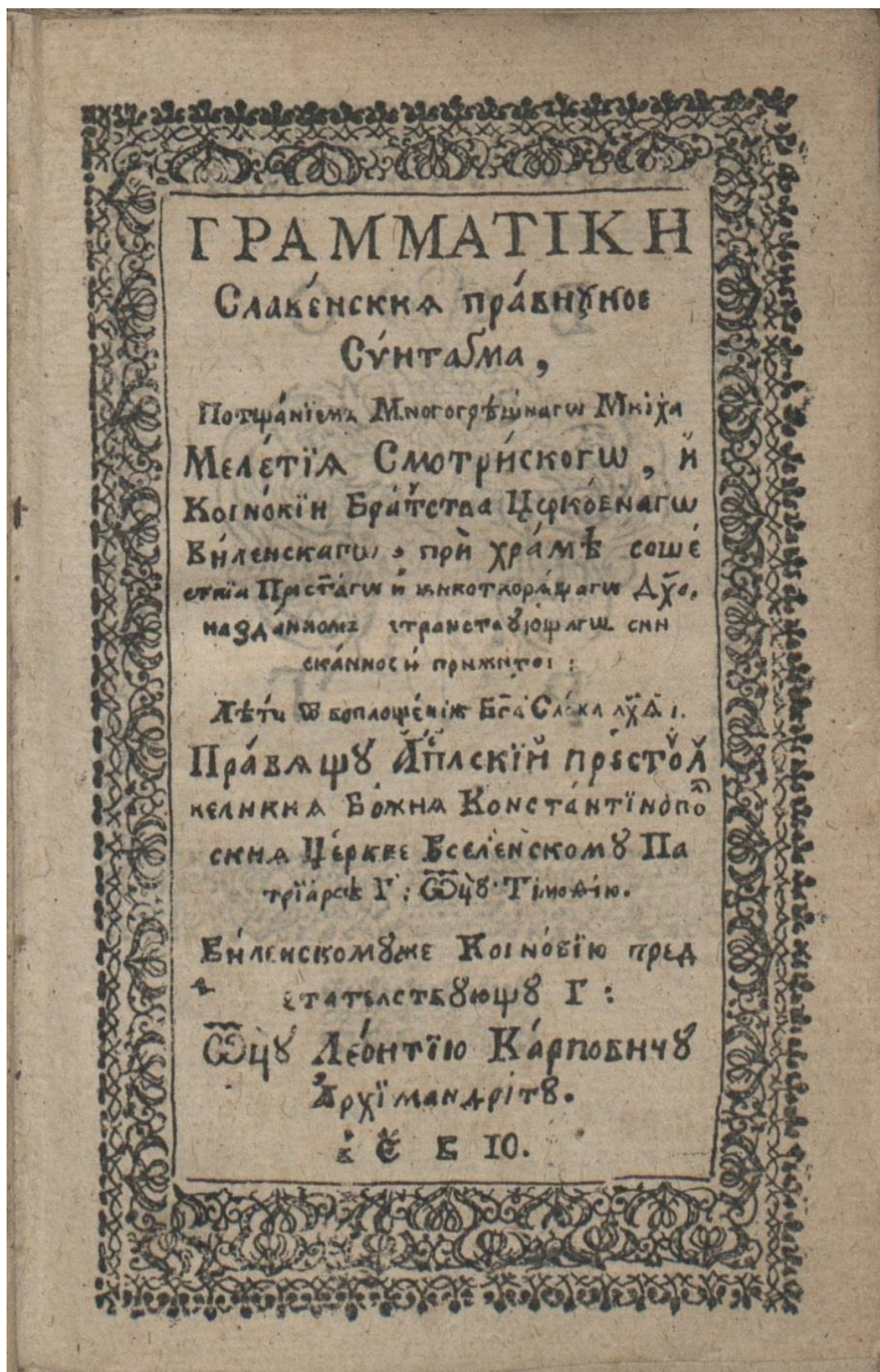
prajezika u relaciji s ostalim indoeuropskim jezicima udareni su knjigom *Le Slave Commun* (1934) Antoinea Meilleta, a knjiga *Manuel du Vieux Slave* (1964) Andréa Vaillanta predstavlja odmak od povijesno-poredbene metode uz oslanjanje na tekstološke podatke (razlike u rukopisima u odnosu na slovopis i pravopis, sintaksu, semantiku i tehnike prevođenja). Nikolaj Trubetzkoy i njegova knjiga *Altkirchenslavische Grammatik* (napisana prije 1938, a objavljena 1954) zastupa metode novih jezikoslovnih disciplina koje više pažnje posvećuju pismu i pisanju kao jezičnim kategorijama. Monolitni priručnici koji opisuju pojedinu jezičnu razinu prema zakonitostima zadane znanstvene discipline opimjeruju se opisima sintakse u gramatici Josefa Kurza *Učebnice jazyka staroslověnského* (1963), a kulminiraju u sintaktičkim opisima Radoslava Večerke u knjizi *Staroslověnština* (1984).

Dakako, hrvatski jezikoslovci s kraja XIX. stoljeća poznavali su one gramatike koje su do njihova vremena napisane i koje su se smatrale onodobnim autoritetima, barem one koje su im bile dostupne. Za Broza i Parčića to je prije svega tradicionalna gramatika Meletija Smotrickoga iz 1619. godine. Njegova je *Gramatika* od izlaska (1618, Vilno; 1619, Jevje) do dvadesetih godina XIX. stoljeća bila osnovni znanstveni izvor za crkvenoslavenski jezik. Djelo je doživjelo više izdanja, utjecalo na niz generacija i bilo osnovicom niza daljnjih razrada, i poznatim i anonimnim autorima gramatika, koje su nastajale od 1638. pa sve do objavljivanja radova osnivača moderne slavistike, Josefa Dobrovskog. Ona je važan izvor za naše gramatičare tim više što su uključeni u *obnovu* liturgijskih knjiga u rimskoj Propagandi, a poznato je da je jedan od priređivača istočnoslaveniziranih liturgijskih knjiga (*Misal* 1741, *Brevijar* 1791) – osorski kanonik Mate Sović – načinio latinski prijevod slovnice *Грамматику Славенскиѧ правильное Считанѧ* (*Grammatika slavonica Meletii Smotriski Monachi Rutheni...*) godine 1773. (usp. Strohal 1912). Meletijevu je gramatiku Sović preveo 1756. godine za slušatelje crkvenoslavenskoga jezika na Karamanovu kolegiju (*Collegium illyricum*) u Zadru i Omišu, a za tisak ju je uredio 1773, ali je ostala u rukopisu u ljubljanskoj knjižnici. Opisala ju je Vanda Babič (2008: 31-47). Izvornik i prijevod sastoje se od poglavlja kojima su problematizirane sve jezične razine: pravopis, oblikoslovlje, skladnja i prozodija, a u okviru posljednjega poglavlja donosi se i paragraf o metrici. Gramatikološki opis svih izdanja ove gramatike donio je Olexa Horbatsch 1963. godine (*Die vier Ausgaben der kirchenslavischen Grammatik von M. Smotryc'kyj*), a nama ga je posredovao s kritičkim osvrtom Eduard Hercigonja (1964: 154-160). Sve je to osobito važno stoga što se u Parčićevoj rukopisnoj gramatici nalazi umetnut list iz rukopisne gramatike njegova profesora crkvenoslavenskoga i hrvatskoga jezika u zadarskome sjemeništu, fra Benedikta Mihaljevića

(1768–1855).²⁰¹ On je za svoje učenike priredio na latinskome jeziku kratku gramatiku crkvenoslavenskoga jezika radeći prema istočnim novocsl. uzorima. U arhivu samostana franjevac trećoredaca na Školjiću nađen je treći, posljednji dio te rukopisne gramatike u kojem je obrađena sintaksa (rekcija, red riječi). Poredbenu analizu (usporedba s gramatikama Meletija Smotrickoga i Josefa Dobrovskoga) njegove gramatike predstavili su Milan i Ana Mihaljević na Međunarodnome znanstvenom skupu *Trećoredska glagoljaška tradicija u europskom kontekstu* (27–29. rujna 2013, Zagreb) (usp. Milan Mihaljević, Ana Mihaljević 2015: 463–484). Zaključili su da je posrijedi opis novocrkvenoslavenskoga jezika²⁰², a usporednom analizom također su potvrdili da Mihaljevićev rukopis nema nikakve veze s gramatikom M. Smotrickoga, iako se Meletijevo ime u tekstu spominje dva puta: u §51 na str. 10 i na samome početku § 52 na str. 11. Tekst vjerno prati gramatiku Dobrovskoga. Riječ je zapravo o skraćenoj inačici te gramatike koja donosi i neke stilske intervencije u odnosu na latinski tekst, dok su crkvenoslavenski primjeri ispisani glagoljicom (i to pravopisom istočnoslaveniziranih izdanja *Kongregacije za evangelizaciju naroda i širenje vjere*, lat. *Congregatio pro gentium evangelizatione seu de propaganda fide*).

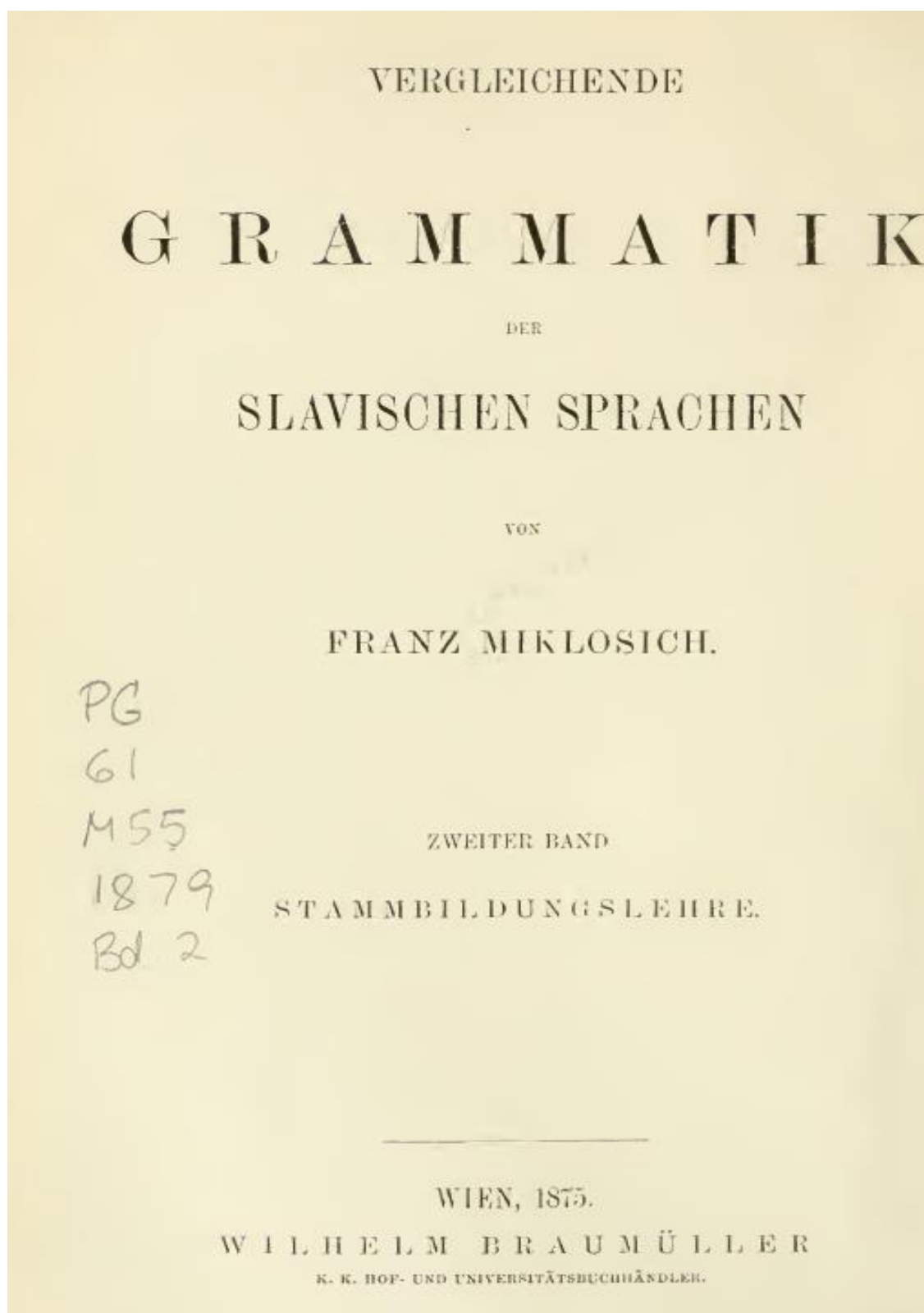
²⁰¹ Na prednjoj i prvome dijelu stražnje strane toga lista završetak je poglavlja o prijedlozima (riječ je o skraćenoj inačici § 58 i § 59, koji se nalaze u gramatici Dobrowskoga (1822: 662–667), usp. Milan Mihaljević, Ana Mihaljević 2015: 465), a na ostatku stražnje strane početak poglavlja o priložima (skraćen sadržaj § 94 – § 99 iz gramatike Dobrowskoga).

²⁰² Usporedi s klasifikacijom spomenutoga Nikolaja Trubeckoga (*Altkirchenslavische Grammatik* 1954): 1. Prastarocrkvenoslavenski jezik (neposvjedočen za razdoblje od 862. do 885), 2. Starocrkvenoslavenski jezik/jezik kanonskih tekstova (X. i XI. st.), 3. Crkvenoslavenski jezik/jezik redakcijskih spomenika (od početka XII. stoljeća, hrvatski crkvenoslavenski jezik do XVI. stoljeća), 4. Novocrkvenoslavenski jezik (javlja se u određenoj sredini usporedo s književnim jezikom kojemu je osnova "domaći" idiom, kod Hrvata to je hrvatski crkvenoslavenski jezik od XVI. stoljeća) (Damjanović 2005: 11).

Slika 13. Crkvenoslavenska gramatika Meletija Smtorickoga (Jevje 1619)²⁰³

²⁰³ Digitalizirano izdanje preuzeto sa stranice http://www.pbi.edu.pl/book_reader.php?p=52703 (9. listopada 2015).

Slika 14. Poredbena slavenska gramatika F. Miklošiča (izdanje iz 1875)

Druga važna gramatika i za Broza i za Parčića gramatika je "patrijarha slavistike" Josefa Dobrovskoga *Institutiones linguae slavicae dialecti veteris* (Vindobonae 1822) koja se drži prvom sustavnom starocrkvenoslavenskom gramatikom koja je objedinila sve jezične razine i koja je bila značajna zbog mnogih prvina, među kojima je i činjenica da je Dobrovski ukazao na južnoslavensko podrijetlo starocrkvenoslavenskoga jezika, pozicijsku uvjetovanost *jata* i dr. Prema kronologiji u njihovim su izvorima zastupljene i gramatike Augusta Leskiena *Handbuch der albulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache* (1871.¹ i još četiri izdanja) i Franca Miklošiča (*Vergleichende Grammatik der slavische Sprachen*, Beč 1852–1874).

S obzirom na to da u dosadašnjoj literaturi nismo pronašli točnu godinu nastanka rukopisa, za nas se kao važno pitanje nametnula i godina postanka Parčićeva gramatičkog rukopisa (jer na koricama je zabilježena samo godina usustavljivanja rukopisa 1905. ili 1915). Može se zaključiti da rukopis nastaje zasigurno nakon nakon Berčićeve *Chrestomatie* (1859¹, 1864²) i Parčićeve *Gramatike hrvatskoga jezika* (1873¹, 1878²), a prije *Misala* (1893). Bilo bi to vrijeme njegova djelovanja u Zavodu sv. Jeronima u Rimu od 20. travnja 1876. godine²⁰⁴, a nedovršen je rukopis vrijedan i trajan spomenik njegova višegodišnjega rada na pripremanju i obnovi liturgijskih knjiga, rada koji je svoj vrhunac doživio 1893. U tome nam i opet mnogo pomaže usustavljen gramatički *intermezzo* jer Parčić citira Miklošičevu poredbenu slavensku gramatiku (i *Rječnik staroslavenskoga jezika – Lexicon linguae slovenicae veteris dialecti* 1850) pa zaključujemo da mu rukopis vjerojatno nastaje poslije 1875. godine. Konačnu potvrdu u datiranju spomenika ipak dobismo iz njegova pisma pohranjena u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti od 27. rujna 1886. godine (Arhiv HAZU, XII A 517/10).

²⁰⁴ Dakako, gramatika bi bila starija od *Maloga azbukvara* kao pravopisnoga priručnika, kako nalaže proces deskripcije (i kasnije preskripcije) (usp. Radovanović 2003: 189), odnosno proces planiranja korpusa jezika (deskripcija, kodifikacija i elaboracija, usp. Mićanović 2006: 23–26).

4.4. Sinteza uvodnih poglavlja (teorijski okvir)

U poglavlju je predstavljena analiza *Maloga azbukvara* i nedovršene rukopisne gramatike Dragutina Antuna Parčića koja je opremljena komparativnim metodološkim aparatom – prema tradicionalnim i onodobnim (druga polovina i kraj XIX. stoljeća) modernim, reprezentativnim europskim i hrvatskim gramatikama crkvenoslavenskoga jezika. U uvodnim su poglavljima ocrtane vanjskojezične okolnosti koje su odredile potrebu za oblikovanjem pomoćnih priručnika iz crkvenoslavenskoga jezika, a sve u kontekstu hrvatske *Cyrrillomethodiane* i ostvarivanja jednoga od njezinih temeljnih zadataka – obnove crkvenoslavenskih liturgijskih knjiga. Preko rukopisne gramatike zaključuje se ponešto i o Parčićevoj eklektičnoj jezičnoj koncepciji u uređivanju liturgijskih knjiga, a s obzirom na činjenicu da je riječ o znanstveniku koji je u Zavodu sv. Jeronima u Rimu praktično posve sam rukovodio svakim aspektom toga posla (tiskarskim, iluminacijskim, uredničkim i korektorskim, dakako jezičnim i pismovnim uređenjem *Misala* i *Rituala*). Naposljetku, ocjenjuju se i metodičko-didaktički doprinosi slovničkoga štiva, osobito jer je Parčić naglasio komu je rukopis namijenjen (studentima bogoslovije, svećenicima i laicima glagoljašima) i u koje svrhe (učenje crkvenoslavenskoga jezika za praktičnu primjenu u liturgiji). Komparativan pristup u obzir ne uzima samo postojeće crkvenoslavenske gramatike već i Parčićovo gramatičko iskustvo u sklopu zagrebačke filološke škole i pisanja *Gramatike hrvatskoga jezika* (1873).

I naposljetku, još je 1970. godine Olga Nedjeljković pišući o Kurzovoj gramatici isticala:

Od udžbenika, namijenjenoga u prvom redu studentima-slavistima, ne treba očekivati mnogo novoga što bi samo moglo izazvati kod učenika nepotrebno kolebanje pri usvajanju osnovnih znanja. Osnovni zadatak udžbenika je njegova pedagoška vrijednost i cilj, njegova metodska strana koja olakšava proces usvajanja materijala. (1970: 126)

Zagledajući pomnije u Parčićevu rukopisnu gramatiku, možemo slično zaključiti – ona je namijenjena svećenicima glagoljaških biskupija i studentima bogoslovije u glagoljaškim sjemeništima na našem tlu, ali i u Rimu. Ako su poglavlja ispunjena primjerima (ponegdje u ovoj nedovršenoj gramatici stoje upražnjena mjesta za ispis paradigmatskih nizova), oni su reprezentativni i potvrđeni izvornikom (spomenici kanona stcsl. spisa, hcsl. spomenici i istočnoslavenizirani spomenici). Naslonjenost na tradiciju zagrebačke škole prepoznaje se najprije u terminologiji i drugim detaljima (npr. poredak padeža), ali se ona ne slijedi bespogovorno, što je Sanda Ham zaključila i u odnosu na Parčićevu talijansku gramatiku hrvatskoga jezika (*Grammatica della lingua slava (illirica)* 1873). U tome smislu mogu se

uspostaviti i veze sa tzv. sestrinskom gramatikom, točnije udžbenikom starocrkvenoslavenskoga jezika Ivana Broza, inače vukovca, iz 1889. godine (primjerice, izostanak terminologije za glasovne promjene). Tomu je tako jer se nekoliko temeljnih svojstava usporedbe kod ovih dvaju gramatičara ispostavljaju zajedničkim – vrijeme djelovanja (druga polovica, točnije kraj XIX. stoljeća), zanemarena jezičnopovijesna komponenta njihove jezikoslovne djelatnosti, tip knjige – udžbenik/priručnik/pomoćno liturgijsko sredstvo, zajednički rad na pripremama pomoćnih knjiga za čitanje i uporabu novocrkvenoslavenskih liturgijskih knjiga – npr. *Mali azbukvar* 1894. itd.

Nadalje, Parčićeva metodološka korektnost očituje se u pozivanju na izvore – postojeće gramatike kojima se služio i o koje je primjere odmjerio, kao i u dijelovima jezičnih opisa u kojima se poziva na uvod, točnije daje naslutiti da je rukopis imao uvodno poglavlje koje problematizira vanjsku povijest jezika – opisivanje povijesnih okolnosti nastanka starocrkvenoslavenskoga jezika i dviju azbuka s tablicama azbučnoga niza glagoljice i ćirilice, popis i opis spomenika kanona starocrkvenoslavenskih spisa, kao i spomenika za koje već, kako ističe i Lunt (2001: 10-12), postoji jasna klasifikacijska oznaka redakcije/recenzije. Za Parčića je dakako osobito važan hrvatski tip crkvenoslavenskoga jezika, onaj koji je prema službenim odlukama (papinski dekreti, rad Odbora za izdavanje liturgijskih knjiga, članci u glasilima poput najpoznatijega *Za obstanak glagolice* 1882. i dr.) odabran za jezik novih crkvenoslavenskih liturgijskih izdanja uz ustavnu glagoljicu. Što sve čini hrvatski crkvenoslavenski jezik prema spomeničkome, jezičnome, pismovnome i prostorno-vremenskome kriteriju, Parčić u nedovršenom gramatičkom rukopisu daje naslutiti, a mi danas možemo i potvrditi zahvaljujući činjenici da je na hosl. "obnovi" surađivao – još s Ivanom Berčićem na izdavanju *Chrestomathie linguae veterslovenicae* 1859. Sve je spomenute informacije Parčić zasigurno namjeravao uvrstiti u gramatiku jer ih je svejednako uvrštavao u prepisku s Josipom Jurjem Strossmayerom, Franjom Račkim, Vatroslavom Jagićem i drugima, u članke i prikaze kojima se javljao u glasilima svoga vremena, a rabio ih je i kao argumente u sada već proslavljenim filološkim polemikama.

U dosadašnjim teorijskim poglavljima rada analizirali smo Parčićevu korespondenciju s vodećim ćirilometodijancima XIX. stoljeća (J. J. Strossmayer, F. Rački, V. Jagić) i njegovu filološku raspravu *Za obstanak glagolice* 1882. Spomenute izvore promatrali smo kao sredstva za ostvarivanje zadataka *Cyirillomethodiane* (znanosti i pokreta u XIX. stoljeću), ponajprije zadatka koji se tiče obnove hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga. Djelovanje ćirilometodijanca, odluke i propise Rima (vanjskojezičnopovijesni i jezičnopolitički okvir)

nazvali smo planiranjem statusa hrvatskoga novocsl. jezika (naglašavajući prednosti i nedostatke odabranoga pristupa s obzirom na to da je riječ o jeziku sužene funkcije – litugijske). Opis/propis hrvatskoga novocsl. jezika iz *Maloga azbukvara* 1894, Parčičeve rukopisne gramatike i rječnika promatrali smo kao sastavnice u okviru planiranja korpusa jezika (unutarnji jezičnopolitički okvir). Također, u uvodnim smo poglavljima organizirali dva pregleda (i kritička osvrt) relevantne literature – i to o istočnome/*ruskome* novocsl. jeziku (ponajprije o njegovoj rutenskoj/ukrajinskoj inačici koja je uvedena u hrvatske glagoljske liturgijske knjige XVII. i XVIII. stoljeća) i o hrvatskome novocsl. jeziku. U tome smo smislu analizirali polazišnu literaturu o jeziku *Misala* Dragutina Antuna Parčića koja je nastajala u kontinuitetu od njegova izlaska 1894. sve do suvremenosti (F. Rački, V. Jagić, J. L. Tandarić, M. Žagar, M. Lukić i dr.). Analizirali smo i najvažnija zapažanja o istočnoslavenizaciji hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga u XVII. i XVIII. stoljeću (također u kontinuitetu), zastupajući stavove J. Dobrovskoga, J. Kopitara, V. Jagića, I. Broza, M. Stojakovića, E. Hercigonje, S. Damjanovića, V. Babič i drugih. Predstavili smo proces normiranja i kodificiranja istočnoga/*ruskoga* novocsl. jezika u trima fazama (R. Levaković, I. Paštrić, M. Karaman & M. Sović – pitanje liturgijskih izdanja, pitanje istočne novocsl. pravopisne i jezične norme i njezine provedbe u novim liturgijskim izdanjima – ponajprije misalskim 1631, 1706, 1741. i brevijarskim 1648, 1777, 1791; pitanje izdavanja kodifikacijskih priručnika – azbukvari, gramatike, rječnici). Nadalje, donijeli smo grafemičku analizu Parčićeva domisalskoga izdanja (primjer *Mise za mrtve* 1860) zato jer njegova domisalska izdanja pokazuju tradiranje i prevladavanje istočnoga novocsl. razdoblja, odnosno uspostavljanje hosl. obnove na Berčičevim temeljima. Parčić istočnim novocsl. slovopisom i pravopisom te hrvatskim novocsl. jezikom nastavlja Berčićeva načela "obnoviteljske" koncepcije. Koncepcija je to koja se čak 30 godina prije izdanja *Misala* ovjerava izvornom i Parčiću prepoznatljivom, jedino što se konkretna rješenja razlikuju. Ta različita rješenja u *Misi* (1860, ali i 1864), probnome otisku *Čin i Pravilo misi* (1881) i *Misalu* (1893) osnažuju, premda na drugačiji način (grafetička i grafemička razina, odnosno razina slovopisne/pravopisne i fonološke norme: bilježenje *jerova*, *jata*, slova *šta* i dr.), istu prirodu Parčičeve jezične koncepcije. Knjiške temelje novoga liturgijskoga jezika Parčić oblikuje prema starocrkvenoslavenskim (kanonskim) uzorima, primjernim hrvatskim crkvenoslavenskim spomenicima (u kontinuitetu od XII. do XVI. stoljeća), ali i novocsl. istočnoslavenskim spomenicima (ne samo zbog tridentskoga redigiranja i sravnjivanja s Vulgatom). Nadalje, pokušali smo uspostaviti kritički odnos prema sociolingvističkoj temi novocrkvenoslavenskih jezičnih varijeteta u dodiru – istočnoslavenskoga s opisanom normom

(XVII. i XVIII. st.) te hrvatskoga crkvenoslavenskog u XIX. stoljeću, čija je norma opisana temeljnim priručnicima koje je priredio Dragutin Antun Parčić (uz I. Broza *Mali azbukvar* 1894, rukopisnu novocsl. gramatiku i rječnik) kao pomoćna izdanja uz hcsl. *Misal* iz 1893. godine. S druge pak strane, hrvatski novocsl. jezik i istočni novocsl. jezik predstavljaju dva lica istoga jezičnopolitičkog programa Rima koji trajno supostoji kao opcija uz dominantnu opciju hrvatskoga književnog jezika (misli se na liturgijska izdanja: Franjo Glavinić, Rafael Levaković – Bartol Kašić, Paštrić, Sović, Karaman – Stjepan Rusić, Matija Petar Katančić – Dragutin Antun Parčić). Jedna se opcija na drugu nerijetko poziva, a i programi djelovanja imaju svoje korelate na objema stranama.

Nakon sociolingvističkoga (vanjskojezičnopovijesnoga) uvoda, u drugome (teorijskom) dijelu doktorskoga rada istaknuti su konkretni elementi slovopisne/pravopisne (i ortoepske) te fonološke hrvatske novocsl. norme XIX. stoljeća. Na temelju kratke komparativne analize stanja u primjernim hcsl. spomenicima XIV. i XV. stoljeća te u *Misalu* (1893) i *Azbukvaru* (1894), moguće je zaključiti kako je nova jezična koncepcija obilježena demokratičnim stavom D. A. Parčića (i I. Broza) – preuzimaju se rješenja iz izvorne hcsl. norme, čas s početka (uporaba slova *đerv*), čas s vrhunca redakcije (bilježenje umekšanih /l/, /n/, /r/), potom rješenja prema istočnoj novocsl. normi (*Karamanov bukvar* 1739. i *misal* 1741: bilježenje vokalizacije nekadašnjega jakog poluglasa slovom *e*, pretpostavljeni izgovor svakoga *jera* jake pozicije kao /e/i/). Propitivanjem izvora i priručnika potvrdila se i vanjskojezičnopovijesna teza o hrvatskome novocsl. jeziku XIX. stoljeća kao nadnacionalnome, sveslavenskome jeziku liturgije, sukladno politici Rima i idejama *Cyrillomethodiane*. Kratak osvrt na rukopisnu novocsl. gramatiku potvrđuje Parčićevu eklektičnu jezičnu koncepciju u uređivanju liturgijskih knjiga i težnju za normiranjem hrvatskoga novocsl. jezika na svim jezičnim razinama (konkretno morfološkoj). Naposljetku, valja istaknuti i metodičko-didaktičke doprinose Parčićeva slovničkoga štiva i *Azbukvara*, osobito zato jer je Parčić naglasio komu je slovnički rukopis namijenjen – studentima bogoslovije, svećenicima i laicima glagoljašima – i u koje svrhe – učenje crkvenoslavenskoga jezika za praktičnu primjenu u liturgiji.

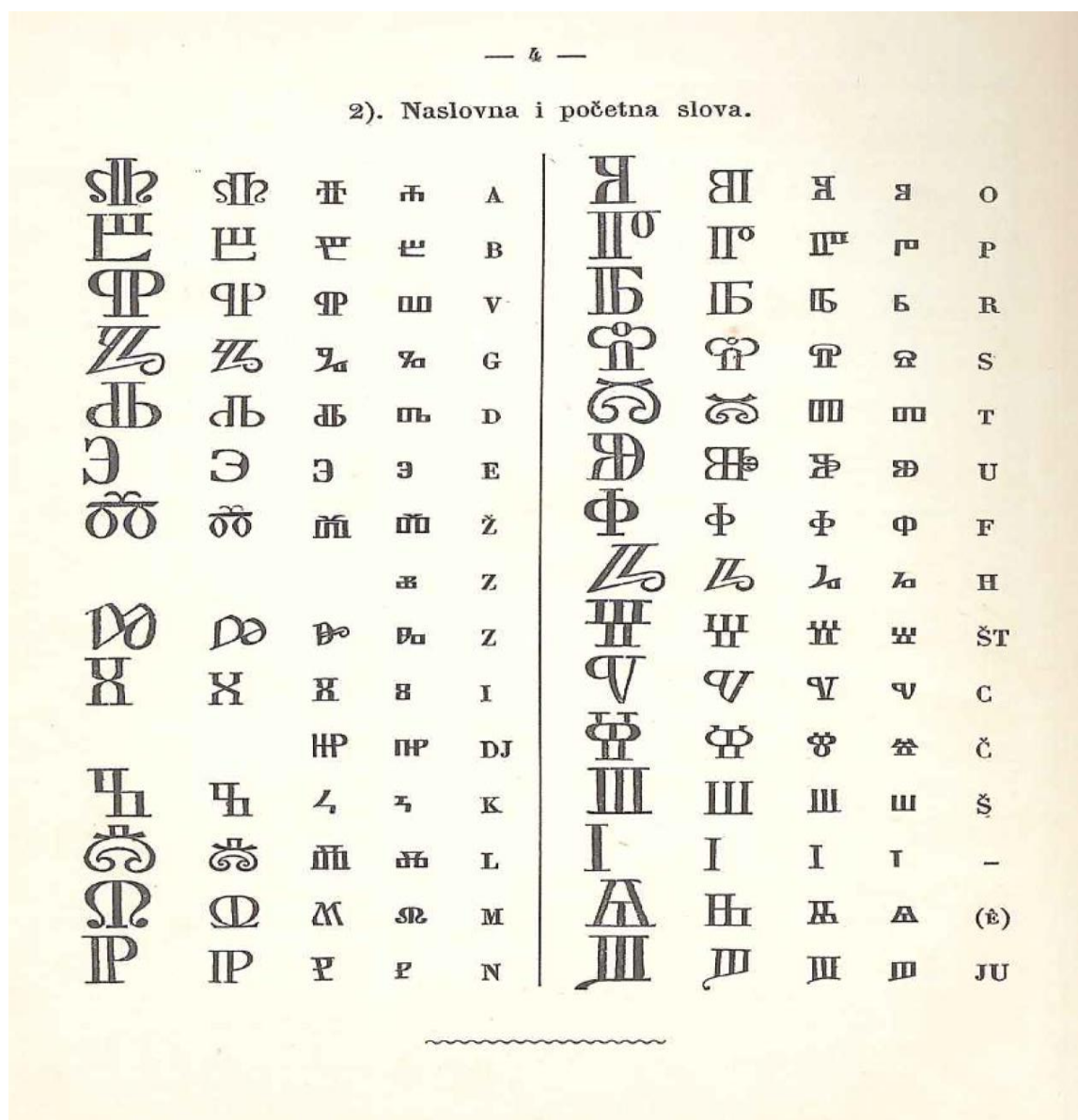
4.5. Elementi grafetičke koncepcije *Parčićeva misala*

Slika 16. *Karamanov misal* (1741), 56a-56b

Poznato je da su glagoljska slova bila prva upadljiva novost *Parčićeva misala*. Sam Parčić rezao ih je i lijepio jer su stara Propagandina slova bila istrošena i nisu odgovarala suvremenom ukusu (usp. Tandarić 1993: 82, Babić 2000: 112). Mi bismo dodali da stara slova nisu odgovarala ni novim pokušajima standardizacije grafetičkih i grafemičkih elemenata Parčićeve koncepcije koja se s jedne strane dakako temeljila na suvremenome ukusu (i ograničenoj funkciji novih glagoljičnih otisaka), a s druge pak na oživljavanju hrvatskoglagoljske tradicije. Slova koja je Parčić pripremio za novi otisak *Misala* rađena su prema *Prvotisku misala* 1483. (Tandarić 1971: 61), ali rezultat odaje manje skladan dojam (npr. slabi slovni dijelovi u *Parčićevu misalu* ne ističu se dosljednim probijanjem linija). Slova Parčićeva tiska ne odražavaju ni, u rukopisnim tekstovima, očigledno razlikovanje tankih od debljih linija (kao rezultat različitoga smjera pisanja perom), što teksturu čini još ujednačenijom, pa i zamornijom za čitanje. S druge strane, minuskulizacija nije dokraja provedena, pa stoga tekst ne može biti podatan za čitanje kao istovrsni minuskulni latinični ili ćirilični tekstovi. Nadalje, razlikuju se naslovna, verzalna, velika verzalna slova i uokvireni inicijali (neutralna razina) te mala slova (Slika 17). Tekst *Misala* otisnut je dovobojno, crnom

i crvenom bojom prema tradicionalnome rasporedu (rubrike, blagdani, ostali dio teksta). Sav tekst tiskan je u dvama stupcima, a zauzima gotovo 800 stranica (s tim da je prvih 66 stranica otisnuto sitnijim tiskom).²⁰⁵

Slika 17. Naslovna i početna slova, Mali azbukvar (1894: 4, prema Jembrih 2002: 54)

²⁰⁵ Tekst je otisnut dvostupačno u crnoj i crvenoj boji (komentari): *Uvodni tekstovi i molitve prije i poslije mise* (I-LVI), *Temporal* (1-544), *Ordo et Canon missae* i *Sanktoral* (1-170), *Abecedno kazalo svetačkih imena* (I-V). Prema istraživanju Jurja Lokmera (2008: 194-195), provedenome u Knjižnici biskupija senjske i modruške, primjerci izdanja *Parčičeva misala* iz 1893. godine (9) i izdanja iz 1896. godine (2) razlikuju se u dimenzijama i drugim sastavnicama inventurnoga opisa (usp. stanje u Krčkoj biskupiji – 53 primjerka prvoga izdanja i nijedan primjerak drugoga, usp. Bolonić 1980: 34). Dimenzije *Parčičeva misala* (1893) variraju od 30,5 x 23,5 cm do 32,5 x 24,5 cm, drugačiji su uvezi (tvrdi karton, koža, natpisi i potpisi), a svi primjerci imaju: 802 stranice, sliku u boji + 2 + LVI + 5 grafika / 4 grafike ("Rođenje", "Raspeće", "Uskrsnuće", "Silazak Duha Svetoga", "Navještenje") + 544 + (170) + V + Imp + Dodatak (17 / 4 / 6). Izdanje iz 1905. godine (neizmijenjeno Vajsovo) dimenzija je 31,5 x 23 cm, ima 796 stranica, a sadrži i: sliku u boji + 1 + LVI + 4 grafike ("Rođenje", "Raspeće", "Uskrsnuće", "Navještenje") + 544 + (182) + VII + Imp. Uvez ima crvene kartonske pregovane korice sa zlatnim križem u sredini (raskošnoga ornamenta).

Mateo Žagar (2007: 175, 2014: 193) upozoravao je da posebnu pozornost treba posvetiti grafetičkoj organizaciji teksta *Parčičeva misala* jer, u odnosu prema hcsl. tradiciji, kao i prema istočnoslaveniziranim izdanjima i XIX-stoljetnim (modernim) inopismovnim tekstovima, nosi mnogo posebnosti. Osnovne razine grafetičkoga opisa *Parčičeva misala* ukazuju na odmak od izvorne hcsl. norme i stanja zasjeđena u primjernim spomenicima, ali isto tako i na odmak od istočnoslaveniziranih izdanja. Teži se stvaranju sustava koji počiva na kombiniranju starih (stcsl./hcsl.) i novih ili novijih rješenja (protestantska glagoljska izdanja²⁰⁶, istočnoslavenizirana izdanja Levakovića, Karamana, Paštrića, moderni XIX-stoljetni latinični i ćirilični tekstovi). Pokazuje se iskorak prema rješenjima hrvatskih latiničnih tekstova (novovjekovlje: hrvatska latinična tradicija, osobito u sklopu prevođenja i priređivanja dijelova Biblije i temeljnih liturgijskih knjiga; protestantska izdanja; Parčičeva angažiranost oko pravopisne norme u okviru zagrebačke filološke škole i dr.). Navedeno se može oprimjeriti temeljnim razinama grafetičkoga opisa.²⁰⁷

4.5.1. *Scriptura continua*

Poznato je da se u hrvatskoglagoljskim tekstovima razdioba riječi i združenica provela vrlo rano, već u XIII. stoljeću i to usustavljivanjem ustavne glagoljice. Riječ je o standardu prenesenome sve do inkunabula, uključujući *Prvotisak* (Žagar 1996a: 453, 2007: 344). Združenice koje još nalazimo u Vat. Illir. 4 i *Prvotisku* (združeno pisanje osnovne riječi s kratkim, jednoslovnim ili dvoslovnim riječima, utemeljeno na vizualnome i, rjeđe, slušnome kriteriju)²⁰⁸ u *Parčičevu* su *misalu* razdvojene:

P. *podvoju* 112a, *naraspetie* 112a, *nadvorb* 112a, *dai(su)sa* 112a, *viděvšěže* 112b, *vavitani* 112b, *knemu* 112b, *razuměvže* 112b, *daisplnitse* 116a, *šnim* 117a, *skriža* 117a, *daizbavitai* 117a, *R(e)čebo* 117a.²⁰⁹

²⁰⁶ Glagoljski spomenici izdani u Rimu pod okriljem rimske Kongregacije za širenje vjere otisnuti su slovima (i drugim tiskarskim materijalom) protestantske tiskare u Tübingenu. Ta je slova, kako je već istaknuto, dopremio na Trsat Franjo Glavinić jer je želio u Rijeci pokrenuti tiskaru, ali su odlukom o centralizaciji tiska ista slova 1626. godine prevezena u Rim (usp. Damjanović 2007: 78-79, Babić 2000: 60-61, Žagar 2013b: 358).

²⁰⁷ Atributi grafetičkoga opisa mogu funkcionirati i kao obilježja grafemičke ravni (usp. grafeme u užem i širem smislu, Žagar 2007: 31-37).

²⁰⁸ S lijeve strane prijedlozi *vъ, kъ, sъ/va, ka, sa; do, o, na, otъ, po, predъ/preтъ*, veznici *i, a, ni, da*; negacija *ne* i dr. S desne strane se primjerice ne odvajaju zamjeničke enklitike *me, te, se, ni, i*; veznik *bo*, veznik/prilog/čestica *že* i dr.

²⁰⁹ Svi primjeri transliterirani su prema standardiziranim transliteracijskim normama. Iznimno ćemo u transliteraciji primjera iz *Prvotiska* (ovdje) zadržati združeno pisanje. Također, kod primjera iz *Karamanova misala* zadržat ćemo (u transliteraciji) razliku između *jata* bez točkice, *jata* s točkom i *jata* s dijakritičkim znakom, također i razliku između slova *i* kojim se bilježi /i/, slova *i* kojim se bilježi /i/ ispred vokala i /j/, slova *i* kojim se bilježi /j/ i slova *i* za *jeri*.

Par. po dvoju 129b, na raspetie 129b, na dvorъ 129b, da isusa 129b, Viděvъše že 129b, vъ Vitanii 129b, kъ nemu 129b, Razuměvъ že 129b, da sьbudetъ se 133a, sъ nimъ 133a, sъ križa 133a, da izbavitъ i 133a, reče bo 133a.

Kontinuitet razdvajanja združenica ostvaruju prema *Prvotisku* već *Misal Pavla Modrušanina* (1528) i *Kožičičev Misal hruacki* (1531)²¹⁰. Kožičić s lijeve strane združeno piše još samo prijedloge *vъ*, *kъ*, *sъ/va*, *ka*, *sa*. U istočnoslaveniziranim izdanjima (primjer *Karamanova misala* 1741) dominira razdvajanje združenica (izraženije s lijeve strane: *po dvoju* 124a, *na raspe'ê'* 124a, *vo dvorъ* 124a, *da Ii(su)sa* 124a, *sъ nimъ* 127b, *sъ kresta* 127b; *viděvъše že*, 124a; *reče'sê'* 124a, *da sbudu'sê'* 125a, ali *vsukuju mē'* 127b), supostoje i dvostruki oblici (*vъpraznikъ* 124a : *vъ domu* 124a).²¹¹ U *Parčičevu misalu* jednoslovne i dvoslovne riječi beziznimno su razdvojene i s lijeve i s desne strane (nastavlja se kontinuitet hrvatskoglagoljskih tiskanih misala, ali se gleda i na istočna novocsl. rješenja), poštuje se pravilo uspostavljenih razmaka (bjelina) među riječima (utjecaj suvremenih tekstova i podržavanje načela funkcionalnosti glagoljičnoga teksta u XIX. stoljeću).²¹²

4.5.2. Kraćenja riječi

Funkciju prostornoga kraćenja u izvornim hcsl. glagoljičnim tekstovima ostvaruje više grafičkih elemenata. Uz suspenziju (okrnjivanje, s natpisivanjem/nadslovljavanjem) i kontrakciju (stezanje), istu ulogu mogu imati ligature, *scriptura continua* i dr. Riječi su se kratile zbog štednje materijala za pisanje (otiskivanje) i vremena, kao izraz tradicije ili rezultat pismovnih dodira i sl. Poznato je da *Prvotisk misala* obiluje kraćenjima (kontrakcija, suspenzija s nadslovljavanjem) i ligaturama – ima 30 ligatura velikih slova bez title, 9 ligatura s titlom i 10 ligatura malih slova (usp. Tandarić 1971: 67).

Pri kraćenju suspenzijom u hcsl. tekstovima piše se nekoliko prvih slova riječi, a završetak se izostavlja: $\bar{p}\bar{s}$ = *psalm*, $\bar{c}\bar{t}$ = *čtenije*. Nadslovljavanje (tj. suspenzija s nadslovljavanjem) podrazumijeva nadredno pisanje slova, i to uglavnom u primjerima prijedloga/prefiksa *ot*, potom slova *k* u riječi *jako*, slova *t* u trećemu licu jd. glagola *est* i dr. Kod kontrakcije ispisuju

²¹⁰ U *Misalu hruackome* vrlo se često izdvajaju i kratke, jednoslovne, dvoslovne i troslovne riječi koje su se inače u hrvatskoj crkvenoslavenskoj (srednjovjekovnoj) tradiciji (pa i u prethodnim tiskanim misalima) gotovo isključivo pisale zajedno sa sljedećom, višeslovnom riječi. Najčešće ostaju združeni jednoslovni prijedlozi *v-*, *k-*, *s/š-* te negacija *ne*. Znanaglasnice su još dosljednije združene s osnovnom riječi (zamjenica *se*, čestica *že*, *li* i dr.) (usp. Ceković, Eterović, Žagar 2015: 26-27).

²¹¹ Vidi rješenja protestantskih izdanja – u *Tabli za dicu* (1561) i *Novome testamentu* (1562) riječi su u načelu rastavljene, ali se prepoznaju rješenja hrvatskoglagoljskih inkunabula (združivanje jednoslovnih i dvoslovnih riječi). U prilog razdvojenomu pisanju riječi u tim izdanjima govori i znak za rastavljanje riječi na kraju retka (Žagar 2013a: 491).

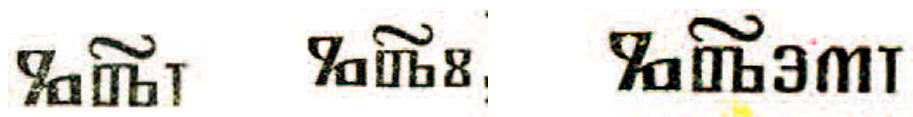
²¹² Može dodati i to da je linijski ustroj pravilan (Babić 2000: 60). Notno crtovlje (*Red mise*) sastoji se pak od četiriju crta i kvadratičnih nota.

se početak i kraj riječi (eventualno uz pokoji suglasnik iz sredine): $g\bar{le} = glagole$, $s\bar{sa} = slovesa$ (usp. Žagar 2013c: 313-316, Gadžijeva i dr. 2014: 59-60).

P. $r\bar{če} = r(e)če$ 112a, $i\bar{s}b = i(su)s_b$ 112a, $u\bar{č}nkom_b = u\check{c}(e)n(i)kom_b$ 112a, $\bar{d}nu = d(b)nu$ ²¹³ 112a, $\bar{s}n_b = s(i)n_b$ 112a, $g(lago)lahu$ 112a, $g\bar{i} = g(ospod)i$ 113a, $A\bar{m}n_b = Am(e)n_b$ 113b, $p\bar{ē}tr_b = pet(a)r_b$ 113b, $veliem\bar{m} = veliem(b)$ 117b, $priem\bar{m} = priem(b)$ 117b, $\bar{e}^k = \bar{e}k(o)$ 112a, o^t 112b, $e^t = e(s)t(b)$ 113b, $\bar{e}^k\bar{z}e = \bar{e}k(o)\bar{z}e$ 113b.

Par. $Re\bar{c}e$ 129b, $Isus_b$ 129b, $u\check{c}enikom_b$ 129b, $d\bar{b}nju$ 129b, Sin_b 129b, $glagolahu$ 129b, $Gospodi$ 130a, $Amen_b$ 130a, $Petr_b$ 130b, $veliem_b$ 133a, $priem_b$ 133b, $\bar{e}ko$ 129b, ot_b 131a.

U dionicama *Popričečenie*, poslanicama (uzor: *Šišatovački apostol*), u odlomcima Staroga zavjeta (Berčićeve *Ulomci Sv. pisma*), psalmima (Geitlerov *Sinajski psaltir*) i u molitvama (*Prvotisak misala*) čuva se tradicionalno kraćenje (kontrakcija, nema suspenzije s nadslovljavanjem u *Parčićeve misalu*) samo u sljedećim primjerima (nominativ, vokativ, kosi padeži imenice *gospod_b* i izvedenih posvojnih pridjeva): $G(ospo)d_b$ 9a, $G(ospo)da$ 9a, $G(ospo)devi$ 9a, $\bar{G}i = G(ospo)di$ 6a, $\bar{G}dem_b = G(ospo)dem_b$ 6a, $gd\bar{b}ne = g(ospo)d\bar{b}ne$ 6b, $\bar{G}a = G(ospod)a$ 6b, $\bar{G}dari = G(ospo)dari$ 34b itd.

Taj je oblik kraćenja zabilježen i u *Malome azbukvaru* u popisu *kratica i svezica* (1894: 9, prema Jembrih 2002: 59).

²¹³ Kraćenje motivirano tradicijom jer se *jer* ionako ne izgovara u navedenoj poziciji (usp. kraticu *crkvi* u analizi *Kožičićeve misala*, Žagar 1996a: 461, ali i transliteraciju E. Hercigonje koja ne bilježi navedeno kraćenje, 1971: 25).

OBİÇNİJE KRATICE I SVEZANICE.

[illegible]

Kod Parčiča se potvrđuju i primjeri kraćenja prema suvremenome (latiničnom) načinu kraćenja – jednostavne kratice/abrevijacije s točkom – a prevladavaju u rubrikama: *sv.* = *sveti* 2b, *Luk.* = *Luka* 2b, *blažen.* = *blaženago* 2a, *vr.* = *vrême* 2b, *Ps.* = *Psalam* 2b, *pr̃v.* = *pr̃vuju* 6a, *Popričečen.* = *Popričečenje* 6a, *Is.* = *Isaia* 6b, *l.* = *list* 11a, *evañĵ.* = *evañĵelie* 16b, *Iv.* = *Ivan* 18a itd.

4.5.3. Ligature

Ligature su po funkciji također tip kraćenja, ali onaj koji vizualno bogati tekst i motiviran je tradicijom u novijim misalskim izdanjima. Motreći ligature u otisnutim hrvatskoglagoljskim tekstovima, Mateo Žagar (1996a: 462) ističe kako pored učestalosti treba proučavati i načela primjene i oblikovanja ligatura (horizontalne, vertikalne, jednostruke, dvostruke, višestruke, usp. i Bakmaz 1984: 103-132).²¹⁴ Ligature su u *Prvotisku misala* vrlo učestale, plodne i uređene²¹⁵ (ukupno 31 zasebna ligatura: npr. *eže, iže, kž, êže*²¹⁶; *vl, ili, lju, pl; vt, vot, vtr, dv, pv, tv, tvr; pod*)²¹⁷, a *m*-tvrđava²¹⁸ opstaje upravo zbog stupanja u ligaturne odnose (latinično/ćirilično *m* nema potrebne praznine). U *Parčićevu misalu* (uopće u tiskarstvu XIX. stoljeća) ligature gube svoju primarnu funkciju, a očuvane su isključivo kao uspomena i podsjetnik na tradicionalna rješenja početaka hrvatskoglagoljskog tiska. U *Malome azbukvaru* donosi se popis ligatura pod naslovom *D. Običnije kratice i svezanice* (usp. 1894: 9, prema Jembrih 2002: 59). Postojeći popis ligatura temelji se na stanju u *Prvotisku misala*, premda je u samome tekstu *Misala* potvrđena samo ligatura *tv* (nije zabilježena pod titlom, u tekstu *Muke po Mateju* potvrđena je 26 puta, a u Kanonu mise uz Agnus Dei i Pater Noster 70 puta). Slova *m*-tvrđava nema u *Parčićevu misalu*. Zaključuje se da je Parčić poznavao uređenost i tradicionalnu funkcionalnost ligatura te se, upravo zbog stupnja uređenosti, oslonio na grafetička rješenja *Prvotiska* u oblikovanju vlastite koncepcije. Stoga je u izoliranim

²¹⁴ Podsjetimo, još je Thorvi Eckhardt (1955: 83-84) pisala o odnosu ligatura u rukopisnome i otisnutome tekstu. Ligature naziva *spasonosnim balvanima za koje se hvata utopljenik u jednoličnoj slici pisma*. One ne otežavaju čitanje, naprotiv, one su pouzdan oslonac oku prilikom čitanja. Kratice i ligature mogu smetati čitatelju koji nije naviknuo na otisnuta slova, ali kod rukopisne uglate glagoljice ligature su pomoć pri čitanju (osobito vertikalne, npr. *b + r, g + r, p + r* i sl., ali i horizontalne). Tu u obzir uzima i činjenicu da je riječ o biblijskim i liturgijskim tekstovima koje su čitatelji uglavnom znali napamet pa su im grupe slova, poput mnemotehničkoga sredstva, olakšavale sjećanje na riječi, rečenice, čitave dijelove teksta.

²¹⁵ Stupanj uređenosti ligatura u *Prvotisku* najveći je u odnosu na mlađe otisnute misale – *Senjski misal, Misal Pavla Modrušanina, Kožičičev misal* (Žagar 1996a: 465).

²¹⁶ Jedine horizontalne ligature koje su nepravilne, odnosno ne koriste zajedničku slovnu prazninu (kvadratić, kružić, trokut), uz njih tu su i ligature *br* i *mo*.

²¹⁷ Još plodnije kombinacije u oblikovanju ligatura dolaze u *Senjskome misalu*, zahvaljujući tehnici lomljenih ligatura, iako ih je u nekim dijelovima čak dvostruko manje.

²¹⁸ Senjska izdanja nemaju *m*-tvrđavu jer su dokinula načelo zajedničke praznine u ligaturama. *Misal Pavla Modrušanina* s druge strane vraća se tradicionalnim rješenjima i uređenosti ligatura, ali ih kombinira s novom tehnikom Blaža Baromića. Stabilizacija ligatura nastavila se u danome smjeru i u *Kožičičevu misalu* (smanjio i pročistio ligaturni inventar vođen tradicijom s jedne strane i načelom funkcionalnosti s druge), ali je, zaključno s *Brozičevim brevijarom*, opala produkcija liturgijskih glagoljskih knjiga u novohesl. razdoblju, što se odrazilo na pitanja stabilizacije grafetičkih kvaliteta teksta. Parčić je, očekivano, i u tome smislu težio revitalizirati hrvatskoglagoljsku tradiciju i stabilizirati (normirati) pitanja grafetičke koncepcije *Misala*. Ipak, u Parčićevoj je koncepciji funkcionalnost (*prigodni* glagoljaši XIX. stoljeća primarno su opismenjeni u hrvatskoj latinici) važna kao i načelo oživljavanja tradicije, osobito zbog toga što nove (liturgijske) glagoljske knjige nisu otisnute više od stotinu godina, a u postojećim istočnoslaveniziranim izdanjima grafetička su pitanja prilično neuređena (ili nisu uređena u skladu s hrvatskoglagoljskom tiskarskom tradicijom).

primjerima zadržao tek prigodnu uspomenu na ligature i kraćenja posvjedočena u *Prvotisku* (oblik horizontalne ligature *tv*, kontrakcija imenice *gospodь*).²¹⁹

Par. *tv* 39a, 39b, 130a itd.

4.5.4. Interpunkcija – Puntuacija

Od posebnih znakova u *Parčičevu misalu* susrećemo:

- ❖ Točku (na dnu retka): •, (u sredini retka): ◼
- ❖ Dvotočku: ∴
- ❖ Trotočku (i više točaka): ⋯, ▪ ▪ ▪ ▪
- ❖ Zarez: ’
- ❖ Točku sa zarezom: ;
- ❖ Upitnik: ?
- ❖ Crticu (rastavljanje riječi na kraju retka): –
- ❖ Zagrade (umetnuta rubrika): ()
- ❖ Latinična slova (tekst Muke): s, c
- ❖ Znak križa i ostale znakove (mogu imati funkciju upozorenja svećeniku da molitveni obrazac treba popratiti križanjem ili imaju funkciju obilježavanja upravnoga govora, oznaka novoga liturgijskog teksta)²²⁰: ✠, *²²¹, ¶
- ❖ Titlu (obilježje kontrakcije): ∞²²²

²¹⁹ *Prvotisk* je za sva istaknuta grafetička pitanja Parčiću bio najbolji uzor jer istraživanja razvojne linije kontrahiranja i oblikovanja te funkcionalnosti ligatura u *Senjskome misalu*, *Misalu Pavla Modrušanina* i *Kožičićeve misalu* ne pokazuju uvijek očekivan (razvojni) kontinuitet. Kod napuštanja *scripture continue* odnosno razdvajanja združenica taj se kontinuitet može nesmetano pratiti sve do Parčičeve grafetičke koncepcije.

²²⁰ Riječ je o znakovima nasljedovanim iz izvornih hosl. spomenika – osobito iz *Prvotiska* (usp. Tandarić 1971: 67).

²²¹ Znak koji se ne potvrđuje u hosl. misalima, nego u *Levakovićevu brevijaru* (1648, potom izdanje 1688) i *Karamanovu brevijaru* (1791). Dokaz da je Parčić na grafetičkoj razini zadržao neka rješenja istočnoslaveniziranih izdanja. U *Misalu* su ta rješenja suptilna, nadvladavaju ih hosl. rješenja i utjecaj (onodobnih) suvremenih tekstova, ali poznato nam je otprije koliko se Parčić na njih oslanjao u domisalskim izdanjima (*Misa* 1860). U tome smislu grafetička i grafemička razina pokazuju napredovanje hrvatske novocsl. norme u XIX. stoljeću.

²²² Notno crtovlje u *Parčičevu misalu* susrećemo u *Redu mise* (četiri notne crte i kvadratni notni oblici). Podsjećamo da su note u misalima rezultat tridentske reforme pa ih predtridentski misali nemaju (usp. Tandarić 1971: LXII).

Među njima su osobito zanimljivi interpunkcijski znakovi s funkcijom razgođivanja (usp. Žagar 2007: 346). U primjernim hrvatskoglagoljskim tekstovima (Vat. Illir. 4, *Prvotisak*) najčešći je interpunkcijski znak točka koja se piše po sredini ili pri vrhu retka, a ne kao danas pri njegovu dnu (usp. Gadžijeva i dr. 2014: 57). Ipak, točka u izvornim hcsl. tekstovima (a prema kanonskim stcsl. tekstovima i dalje prema izvornim grčkima) nema ni istu funkciju kao u suvremenome hrvatskom pravopisu. Ona može omeđivati rečenice, ali i sintaktičke cjeline koje su manje i veće od rečenice (usp. Damjanović 2012: 85). U tome smislu susreću se i nakupine točaka (dvije točke, tri ili četiri točke). Iz perspektive suvremene lingvistike može se zaključiti da točka u hcsl. tekstovima primarno razgraničuje intonacijske cjeline (Gadžijeva i dr. 2014: 57). No treba isto tako podsjetiti da je točka mogla funkcionirati kao čisti vizualni oslonac (bjelinama) i tako biti grafetička činjenica (Žagar 2007: 371, usp. s gornjim napomenama o združenome pisanju i primarnosti vizualnoga kriterija u odnosu na izgovorni/jezični). Variranje te funkcije omogućuje se uvođenjem dvotočja (*Grškovićev odlomak misala*, *Splitski odlomak misala*), a nakon velike reforme pisanja glagoljice u XIII. stoljeću i konačnoga oblikovanja ustavnoga tipa – dovršava se proces razdvajanja riječi (utjecaj latinične pismenosti). Točka i dvotočka u skladu s tim postaju sve manje opterećene grafetičkom funkcijom.²²³ Uz točku naši kodeksi imaju i znakove za određivanje kraja odjeljka, poglavlja ili za isticanje naslovnih kratica i početak upravnoga govora (znak kvače, kombinacija dviju ili triju kvačica, kombinacija točaka: dvotočje, trotočje, točka i kvačica, dvotočje i kvačica, dvotočje i crtica i dr.). Poznato je isto tako da zareza u hrvatskoglagoljskim tekstovima nema (ni u Vat. Illir. 4 ni u *Prvotisku*). *Prvotisak* dakle u razgodničkoj funkciji ima točkicu i kombinacije točaka, a one su izvedene po sredini retka. Po tome se Parčić najviše razlikuje od izvornih hcsl. spomenika jer razvija i primjenjuje razgranatu interpunkciju koja nalikuje suvremenomu hrvatskom pravopisu (raznovrsne pravopisne politike, norme i rješenja u XIX. stoljeću²²⁴) – točka na dnu retka²²⁵, točka sa zarezom, zarez, dvotočka, trotočka, zgrade, upitnik. Propisana je i uporaba crtice (kao pravopisnoga znaka) za rastavljanje riječi na kraju retka (što nije svojstvo hcsl. spomenika – *Prvotisak*, Vat. Illir. 4).²²⁶ Kao svojevrsan izraz tradicije u *Parčićevu misalu* zadržana je

²²³ Interpunkcija u pravome smislu – funkcija razgođivanja s uporištem u sintaksi (Žagar 2013c: 287).

²²⁴ Valja podsjetiti na to da se Parčić zalagao za normu zagrebačke filološke škole, a slovopisna i pravopisna rješenja u okviru nje zasigurno su utjecala na hrvatsku novocsl. normu. Jednako tako Vajsovo latinično izdanje *Misala* iz 1927. pod utjecajem je pravopisa Akademijinih filoloških izdanja (Đuro Daničić, usp. Vince 2002: 629).

²²⁵ Točka u sredini retka rabi se samo za obilježavanje brojne vrijednosti: npr. Par. •m̃• 66b, •ꝥꝥ• 66a.

²²⁶ Isti interpunkcijski i drugi znakovi zasvjedočeni su u istočnoslaveniziranim izdanjima (osim točke sa zarezom): Kar. točka na dnu retka, dvotočka, zarez, upitnik + S, C, crtica na kraju retka, znak križa i zvjezdice

funkcija četiriju točaka (ali vodoravnih) za označavanje završetka odjeljka. Tako sustavno i strogo uređena interpunkcija (funkcionalno, prema modernome pravopisu; a u detaljima tradicionalno, prema hcsl. pravopisu) najbolji je pokazatelj visokoga stupnja standardizacije jezika (usp. Žagar 2007: 346-347), u našem slučaju riječ je o standardizaciji hrvatskoga novocsl. jezika u XIX. stoljeću. Upravo se zahvaljujući analiziranim grafetičkim rješenjima D. A. Parčića i njihovoj sustavnoj provedbi u *Misalu* može potvrditi artificijelnost njegove koncepcije koja počiva na konzervativnosti (hcsl. grafetička praksa) s jedne i funkcionalnosti s druge strane (u Parčićevo doba suvremena pravopisna pravila).

4.5.5. Veliko i malo slovo

U izvornim hrvatskoglagoljskim spomenicima početak rečenice ili manjega odjeljka označuje se povećanim slovom (starije slovne morfologije)²²⁷ koje je pisano ili ispunjeno crvenom bojom (Gadžijeva i dr. 2014: 58). Početak poglavlja obilježava se inicijalima različitih veličina koji su nerijetko ornamentirani. Njihova je funkcija tada granična. Uz nju, velika slova u hcsl. tekstovima (po uzoru na stcsl. tekstove i starije grčke tekstove) imaju i funkciju izdvajanja (Žagar 2007: 378). Funkcija velikoga i maloga slova u hcsl. tekstovima ne može se ni izbliza izjednačiti s funkcijom velikoga i maloga slova u suvremenome hrvatskom pravopisu (pravila: velikim slovom pišemo vlastita imena, započinjemo rečenicu i dr.). S druge strane, nije uvijek jednostavno razlikovati velika slova od inicijala, a kao kriterij nudi se i visina slova, pri čemu je veliko slovo ono koje ostaje u prostoru jednoga slovnog retka za razliku od inicijala.

U *Parčićevu misalu* iskorišteni su tipovi velikih i malih slova po uzoru na *Prvotisak* (usp. Tandarić 1971: 63, Babič 2000: 60). U *Prvotisku* se slova upisuju na nekoliko razina: nižoj razini (antifonalni dijelovi: *Introitus* – ulazna pjesma, *Graduale* – psalam, *Offertorium* – prikazna/darovna, *Communio* – pričesna, visina 2 do 3 mm) i srednjoj/neutralnoj razini – temeljni misalski tekst (čitanja, molitve i dr., visina 3 mm), uz početna (verzalna) slova (4 do 5 mm, ukupno 30 znakova) i (neke) ručno ispisane inicijale (od 15 x 15 mm do 20 x 20 mm). *Parčićev misal* tradira taj raspored razina (pritom ne ubrajamo *Uvodne tekstove i molitve prije*

(usp. Babič 2000: 65). Usp. i protestantska glagoljična izdanja: *Tabla za dicu* (Tübingen 1561, točka na dnu retka, zarez, dvotočka, dvije crtice kao znak rastavljanja na kraju retka i dr.), *Novi testament, I. dio* (Tübingen, 1562). Mateo Žagar (2013a: 491-492) ističe da jednostavnijem snalaženju u tekstu *Novoga testamenta* Antona Dalmatina i Stipana Konzula pridonosi upravo uređen raspored velikih slova i interpunkcija. Rečenice, zemljopisna i osobna imena obično započinju velikim slovom, iako takva uporaba nije posve dosljedna. Parčića kao modernoga lingvistu u primjeni ovih pravila određuje, i čini prepoznatljivim, upravo dosljednost.

²²⁷ Konzervativnost: u hrvatskoj ustavnoj glagoljici (tisak) majuskule podsjećaju na oblu glagoljicu (Žagar 2013c: 290).

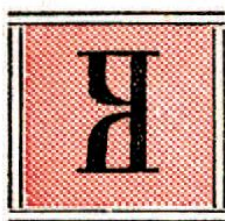
a) mala slova (visina: 2 do 3 mm, a razmak među redovima iznosi 3 mm):

Par. 112a

Par. 112a

Par. 134a

209

8M3P8 8X8888888 8888888 88-
8888888 888 888888888888 888 88-
888888888, 888888888888 8 8888-

O imeni isusovê v̋sako ko- (...)

Par. 140b

Temeljna razlika između *Prvotiska* i *Parčićeve misala* jest u funkcionalnosti velikih slova. U *Parčićeve misalu* iznova se prepoznaje pomirivanje načela konzervativnosti (uporaba velikih slova i inicijala za određivanje novoga odjeljka i početnoga poglavlja) i načela funkcionalnosti (nastavljanje na istočnoslavenizirana izdanja koja tradiraju rješenja protestantskih izdanja²²⁸, ali su ona usustavljena prema određenim pravopisnim pravilima, usp. i pravila za uporabu velikih slova u hrvatskim pravopisima XIX. stoljeća). Velikim (verzalnim) slovima bilježe se počeci rečenica, vlastita imena, izrazi poštovanja i dr. Ista je funkcionalnost velikih slova zabilježena i u *Karamanovu misalu* (tridentsko redigiranje, usp. Babić 2000: 64). To znači da Parčić prilikom uporabe velikih slova nije konzultirao samo moderna pravopisna rješenja (uopće stanje u raspoloživim pravopisnim priručnicima)²²⁹ nego i ona normirana istočnim/*ruskim* novocsl. priručnicima i temeljnim liturgijskim izdanjima (npr. *Karamanov misal*, ali i Levakovićeve i Paštrićeve izdanja²³⁰).

Tablica 16. Velika slova u *Parčićeve misalu* u odnosu na usporedne hcsl. i istočne novocsl. izvore

Prvotisak	Kar.	Par.
paska 112a	Pasha 124a	Pasha 129a
s(i)нь 112a	Synь 124a	Sinь 129a
Tagda sьbraše 112a	Togda 124a	Тьгда sьbraše 129a

²²⁸ Naslijeđen materijal protestantske tiskare (Urach) u istočnoslaveniziranim izdanjima (1631, 1648, 1706, 1688, 1741, 1791).

²²⁹ Uvijek je riječ je o grafijskim rješenjima koja zadovoljavaju moderne filologe s kraja XIX. stoljeća jer daju informacije o jezičnoj prošlosti i etimologiji s jedne strane, a s druge propuštaju utjecaj modernih inopismovnih tekstova.

²³⁰ No ista izdanja tradiraju funkciju velikoga slova iz protestantskih glagoljičnih izdanja, npr. *Tabla za dicu* (Tübingen 1561). Posljedica je to, među ostalim, i nove usklađenosti imena, liturgijskih i religijskih termina s latinskim preko reforme slavenskoga (i hrvatskoga) biblijskoga prijevoda (usklađivanje s Vulgatom) (usp. Šimić 2014: 96).

va vitani 112b	vъ Vitanii 124a	Vъ Vitanii 129a
petrъ 113b	Petrъ 124b	Petr 131a
kaêpi 112a	Kaïfa 124a	Kaêpi 129a
ijuda 112b	Iuda 124a	Ijuda 129a
varavu 116a	Varavvu 126b	Varavu 132b
pilatъ 116a	Pîlatъ 126b	Pilatъ 132a
paraskavii 118a	Pê'tcê 128a	Paraskevъjii 134a
k pilatu 118a	Къ Pîlatu 128a	къ Pilatu 134a
. po trêhъ dnehъ 118a	: Po trîehъ dnehъ 128a	: Po trehъ dъnehъ 134a

4.5.6. Bilježenje brojeva

U hcsl. tekstovima (prema stesl. tradiciji i grčkome uzoru) glagoljična slova rabila su se i kao znakovi za brojeve.²³¹ Slovo kao znak za broj odvajalo se točkama, a nerijetko i nadslovnom titlom. Slovna prezentacija tada je osnovana na dekadskome načelu pa u azbučnome poretku slijede jedinice ($a - z$), potom desetice ($i - p$) i stotice ($r - c$). U ispisu konkretnoga broja desetice su dolazile ispred jedinica, stotice ispred desetica, a tisućice ispred stotica, kao i u suvremenome brojevnom sustavu. Pisanje složenih brojeva, počevši s brojevima od 11 do 19, iznimno je podrazumijevalo bilježenje jedinice ispred desetice (čime se slijedila jezična organizacija, npr. *dbva na desete* = $\bar{b}\bar{v}\bar{a}$) (usp. Gadžijeva i dr. 2014: 54-55, Žagar 2013c: 198-199). Kako je svako glagoljično slovo imalo pretpostavljenu brojevnju vrijednost, u hcsl. azbučnome ustroju očuvala su se i ona slova koja više nisu imala glasovnu i fonološku vrijednost – slovo \mathfrak{z} u brojevnoj vrijednosti 8 (uz to i kao kratica za riječ *zêlo*), slovo \bar{i} za brojevnju vrijednost 10, slovo \bar{o} za brojevnju vrijednost 700.

²³¹ U grafolingvistici brojevi se drže grafemima u užemu smislu (uz slova, pomoćne znakove, prazne znakove, posebne znakove i dijakritičke znakove). S druge strane, grafemi u širem smislu su: pisanje velikih početnih slova, općenito pisanje velikih slova, ligature, razmicanje, potpisivanje/natpisivanje (tzv. linearni supragrafemi) (usp. Žagar 2007: 36).

TUMAČENJE BROJEVA.

Brojevi se pišu i glagoljskimi slovi. Da bi se pokazalo da je što broj a ne rieč, stavlja se broju s jedne i s druge strane piknja prema sriedi slova, tako su na pr. **·ћ· ·᠑᠗·** brojevi 1, 206; **ћ ᠑᠗** rieči.

Brojevi od 11-19 bilježe se tako, da na prvom mjestu dolaze jedinice, a na drugom desetica, dok mi danas pišući arabskim brojkama stavljamo na prvo mjesto deseticu, a na drugo jedinice ; dakle glagoljski brojevi prema arabskim ovako se pišu :

• ཀྲུ་ • རྩུ་ • ལྷུ་ • ཤུ་ • རྒྱུ་ • བུ་ • རྡོུ་ • རྩུ་ • རྩུ་

11 12 13 14 15 16 17 18 19

Tako se pišu ti brojevi i u brojkah, koje su veće od stotine, n. pr.
 $\cdot 5 \text{ 𐌲𐌹𐌸𐌰} = 114$; $\cdot 4 \text{ 𐌲𐌹𐌸𐌰} = 917$; $\cdot 5 \text{ 𐌲𐌹𐌸𐌰} = 1015$.

Ostali se brojevi pišu istim redom, kao u arabskih brojkah ;
na pr. $\cdot 806 \cdot = 25$; $\cdot 347 \cdot = 347$; $\cdot 1894 \cdot = 1894$.

Opazka. Drugda su se označivali brojevi i sa kraticom povrh do-
tičnoga slova, n. pr. $\text{III} = 5$, $\text{III} = 50$.

Slika 19. Tumačenje brojeva, Mali azbukvar (1894: 8, prema Jembrih 2002: 58)

Isti se način bilježenja brojeva očuvao u protestantskim glagoljičnim izdanjima (točkice u dnu retka, često između jedinica i desetica nema točkica): pr. $\check{c}.$ $\check{f}.$ $\bar{m}.$ $\bar{a}. = 1561$. (*Tabla za dicu*, 2007: 23) ili $\bar{b}\bar{i}.$ = 12 (2007: 15), (bez titla) $\check{c}.$ $f.$ $m.$ $b. = 1562$. (*Novi testament, I. dio*, /latinički prijepis/, 2013a: 555) ili $\bar{d}\bar{i}.$ = 15. U *Karamanovu misalu* potvrđuje se jednak (naslijeđen) sustav bilježenja brojevne vrijednosti (točka u dnu retka, bez točke, samo s titlom): $\bar{r}\bar{i}\bar{g} = 124$ (124a), $\bar{i}\bar{e} = 26$ (117a), a paginacija Temporalia zabilježena je glagoljičnim slovima. U *Parčićevu misalu* također je očuvano bilježenje brojeva glagoljičnim slovima, i to s točkicama u sredini retka, no bez title: $\cdot\bar{\text{с}}\bar{\text{x}}\bar{\text{т}}\cdot = 121$ (Par. 4b), $\cdot\bar{\text{м}}\bar{\text{л}}\bar{\text{д}}\cdot = 15$ (Par. 4a). U rubrikama se pojavljuju i arapske brojke (kada se svećenike upućuje na čitanje zabilježeno na drugome listu u *Misalu*: መከተል መ. 1. (Par. 4a), a paginacija je zabilježena dvostruko – glagoljičnim

slovima i arapskim brojkama: 4 i "۴". Slova ž, ĩ i ô koriste se samo za bilježenje brojevne vrijednosti (za razliku od *Karamanova misala* 1741. i Par. *Mise* 1860. – funkcija slova ž).²³² Zaključuje se da je i kod bilježenja brojeva u *Misalu* Parčić pomirivao načelo konzervativnosti (očuvanje tradicije: slova ž, ĩ i ô; točka u sredini retka i dr.) s načelom funkcionalnosti (brojevi u rubrikama, dvostruka paginacija – ponajprije radi snalaženja svećenika u sadržaju *Misala*).

4.5.7. Sinteza grafetičkih obilježja *Parčićeva misala*

Saznanja o tipu slova, interpunkciji/punktuaciji, kraticama, ligaturama, sastavljenome/rastavljenome pisanju i bilježenju brojeva u *Parčićevu misalu* potvrdila su oslonjenost na izvornu hosl. tradiciju (*Prvotisak*), čime se u kontekstu grafetičke analize potvrđuje načelo konzervativnosti. Nadalje, potvrdili smo tradiranje rješenja zastupljenih u hrvatskoglagoljskim protestantskim izdanjima (npr. *Tabla za dicu* 1561, *Novi testament* 1562), a potom i rješenja zastupljenih u istočnim novosl. liturgijskim izdanjima (npr. *Karamanov misal* 1741). Načelo funkcionalnosti (i razumljivosti) podrazumijeva utjecaj devetnaestostoljetnih inopismovnih tekstova (uz normativna rješenja zagrebačke filološke škole, dok je kod Vajsa riječ o kombinaciji školskoga pravopisa i pravopisa Akademijinih filoloških izdanja). Slova koja je Parčić pripremio za novi otisak *Misala* rađena su prema *Prvotisku misala* 1483. premda je rezultat slabiji.²³³ Razlikuju se naslovna slova, potom verzalna slova, velika verzalna slova i uokvireni inicijali te mala slova (na neutralnoj/osnovnoj tekstualnoj razini). Tekst *Misala* otisnut je dovođojno, crnom i crvenom bojom prema tradicionalnome rasporedu (rubrike, blagdani, ostali dio teksta). Sav tekst tiskan je u dvama stupcima, a zauzima gotovo 800 stranica. Nadalje, u *Parčićevu misalu* sve su osnovne riječi od jednoslovnih/dvoslovnih riječi razdvojene bjelinama (ispred ili iza osnovne riječi, npr. Par. *da sbbudetb se* 133a, Par. *sb nimb* 133a), što nije karakteristično ni za hosl. spomenike (*Prvotisak*), ni za protestantska izdanja (tradiraju rješenja glagoljskih inkunabula s tendencijom potpunoga razdvajanja riječi), a ni za novosl. *Karamanov misal*. U *Parčićevu misalu* tradicionalno kraćenje (kontrakcija) bilježi se samo kod imenice *G(ospo)db* (i njezinih

²³² Dok je Levaković danim slovom u *Misalu* (1631) i *Brevijaru* (1648) označavao samo brojevnu vrijednost 8, Karaman je to slovo pod utjecajem istočnoslavenskih gramatika Zizanija i Smotrickoga rabio i u zapisivanju pojedinih riječi: *žblo*, *žbloba* i sl. U Par. *Misi za umrle* (1860) zabilježene su dvostrukosti: *žila* (3P), *žilosti* (6P), *proštivi zlosti* (5P) (usp. Par. *zlosti* 79a, Vajs *zlosti* 91a).

²³³ Podsjetimo se zaključaka Thorvi Eckhardt (1955: 87): *Mi postajemo potpuno svjesni organskog, životnog obilježja toga pisma tek kada ga usporedimo sa štamparskim slovima, što su ih uveli filolozi 19. vijeka. Jagić se u više navrata izjasnio protiv oblika slova za obli tip. Slova za uglati tip nisu nimalo bolja, obilježava ih zamorna jednoličnost, bez najmanje težnje, da se smanji kompleksnost osnovnih oblika. Stari se tisak čita mnogo ugodnije.*

izvedenica), a tako propisuje i *Azbukvar* 1894. S druge strane, rubrike potvrđuju primjere kraćenja prema suvremenome (latiničnom) načinu kraćenja – jednostavne kratice/abrevijacije s točkom (Par. sv. = *sveti* 2b). Premda *Azbukvar* u poglavlju *D. Običnije kratice i svezanice* donosi popis ligatura koji se temelji na stanju u *Prvotisku misala*, *Parčičev misal* potvrđuje samo jednu – horizontalnu – ligaturu *tv*. Nadalje, Parčić uvodi razgranatu interpunkciju pri čemu tradira protestantska i istočna novocsl. izdanja, a s druge strane propušta utjecaj modernih inopismovnih tekstova (pravopisna rješenja u XIX. stoljeću). U *Misalu* 1893. bilježimo točku na dnu retka, točku sa zarezmom, zarez, dvotočku, trotočku, zagrade, upitnik, crticu (pravopisni znak za rastavljanje riječi na kraju retka). Kao svojevrsan izraz tradicije u *Parčičevu misalu* zadržana je funkcija četiriju točaka (ali vodoravnih) za označavanje završetka odjeljka. Velikim slovima označeni su: početak rečenice, geografska i osobna imena, izrazi poštovanja i dr. Glede funkcionalnosti velikih slova *Parčičev misal* nastavlja praksu protestantskih glagoljskih izdanja i istočnih novocsl. izdanja (*Karamanov misal*, tridentsko redigiranje). Od njih se razlikuje dosljednom provedbom pravila i odrednica čime se potvrđuje načelo artificijelnosti. Bilježenje brojeva u *Parčičevu misalu* govori u prilog združivanju načela konzervativnosti (očuvanje tradicije: slova *ǝ*, *ĩ* i *ô*; točka u sredini retka i dr.) i načela funkcionalnosti (arapske brojke u rubrikama, dvostruka paginacija stranica – ponajprije radi snalaženja svećenika).

Ω X ☼ X

Missale Rom.-Slav.

අනුමත ප්‍රකාශනය. ✓

[illegible]

34

4.6. Grafemička razina analize

4.6.1. Bilježenje *jerova*

U izvornim hcsl. glagoljskim spomenicima pojavljuju se ukupno četiri *jerovska* znaka (uz tradicionalna slova *jer* i *jor* tu su štapić i apostrof). U tim spomenicima nije uvijek jednostavno utvrditi glasovnu vrijednost pojedinih slova i fonološki položaj njima označenih glasova (npr. odnos *jata* i njegovih refleksa, pitanje izgovora geminata, slova *šta* i *đerv*, supostojanje više slova prema jednoj osnovnoj (usmenojezičnoj) jedinici, (ne)provođenje glasovnih promjena i njihov odraz u pismu i dr., usp. Žagar 2007: 61). Riječ je o jezičnim informacijama koje su nam ponajprije posredovane pismom pa u osnovnoj razini promatramo odnos najmanje pismovne jezične jedinice (i njezina ostvaraja) i najmanje usmene jezične jedinice (i njezina ostvaraja) – tj. odnos *graf(em)* : *fon(em)*. U tome smislu ustrojeno je poglavlje koje donosi usporednu grafemičku analizu (usp. razina grafemike – pismovna razina koja odražava jezičnu strukturu, izražaj osnovne jezične jedinice u grafem, usp. Žagar 2007: 32-33). U gramatici *Hrvatski crkvenoslavenski jezik* (Gadžijeva i dr. 2014: 61) problemu se pristupa tako da se odredi zajednička, homogena jezgra glasovne vrijednosti slova (i njihova fonološkoga položaja), a sve što odstupa izuzima se iz sustava. U tome smislu neosporna su slova za glasove i foneme /a/, /b/, /v/, /g/, /d/, /ž/, /z/, /k/, /m/, /o/, /p/, /r/, /s/, /t/, /u/, /h/, /c/, /š/.²³⁴ Nešto su složenija pitanja bilježenja i izgovora slova *e* u različitim pozicijama (u izvornoj hcsl. normi), pitanja izgovora slova *jat* u različitim pozicijama i pitanje njegove fonološke pozicije, pitanja izgovora slova *i*, slova *đerv* i *šta*, bilježenje glasa /j/, bilježenje umekšanih/palatalnih /l/, /n/, /r/, bilježenje slova *f* i njegov fonološki položaj, bilježenje *jerova*²³⁵ (poluglas u nekadašnjemu slabom²³⁶ i jakom položaju kao štapić, odnosno štapić i/ili slovo za puni vokal /a/ ili /e/), podrijetlo i pitanje izgovora geminacija (strane riječi, granica prefiksa i korijena, u sufiksima, u korijenu riječi) te dakako pitanje bilježenja i provođenja glasovnih promjena (uz već spomenute vokalizacije i reflekske – *jerovi*, *jat*) karakterističnih za hcsl. jezik (zamjena nazala slovima za pune vokale *e/a*, *u*, bilježenje zamjene /y/ > /i/, bilježenje i provođenje palatalizacije, jotovanja, metateze, prijevoja i prijeqlasa, bilježenje i provođenje rotacizma²³⁷, bilježenje i provođenje jednačenja po zvučnosti i mjestu tvorbe,

²³⁴ U skladu s istaknutim o njima se dalje neće raspravljati u ovome poglavlju rada.

²³⁵ Uporaba *jerova* u cjelini je uzeta na grafemskoj razini, iako su dijelovi grafetički (bez odraza na fonemskome planu) (usp. Ceković, Eterović, Žagar 2015: 25).

²³⁶ Pitanja poput bilježenja tzv. *slaboga jera*, bez popratnoga izgovora, svjedoče o isprepletenosti grafetičke i grafemičke razine analize (usp. Žagar, Zaradija Kiš 2014: 101).

²³⁷ Corin (1993: 160) ističe da dugo nije bilo jasnoga razlikovanja jezičnih *novina* koje su dijelom inherentne hcsl. norme prema stcsl. jeziku (samo pomlađivanje, bez redakcijskoga predznaka, dijelom je stcsl. sustava) od onih koje predstavljaju izravni ulazak vernakularnih jezičnih osobina u csl. jezični sustav. Primjerice, praktično je svaki oblik vokalizacije poluglasa već zabilježen u inače normativnim hcsl. tekstovima (lekcije misala) pa se

disimilacije i gubljenje suglasnika). Kako su pitanja izvorne hcsl. slovopisne, pravopisne, ortoepske i fonološke norme promatrana u XIX. stoljeću, osobito u jezikoslovaca okupljenih oko Odbora za uređenje liturgijskih knjiga, te kako su se nanovo pokušala urediti i propisati – posvjedočila su poglavlja o Parčičevim pomoćnim liturgijskim izdanjima. U odnosu na grafemičku razinu analize, glasovnu vrijednost slova i njihov fonološki položaj, kao i provođenje karakterističnih hcsl. glasovnih promjena, to su rješenja ponuđena u *Malome azbukvaru* (1894, ali i ona naknadno ustanovljena prema latiničnome *Vajsovu misalu* 1927), osobito u drugome poglavlju kojim se tumači bilježenje i čitanje pojedinih slova (npr. *đerv, jat, šta, jer*) (usp. poglavlje 4.2.).

U nastavku će se predstaviti nekoliko karakterističnih i već istaknutih pitanja grafemičke razine analize kako bi se utvrdile osobitosti hrvatske novocsl. norme u XIX. stoljeću (temeljene na knjiškim uzorima – stcsl., hcsl., istočni novocsl.) i njihova provedba. Dosadašnji malobrojni istraživači jezika i pisma *Parčičeva misala* (usp. Tandarić 1993: 152-156, Babić 2000) zaključili su kako Parčić u slovnome inventaru i drugim pravopisnim pitanjima (kraćenja riječi, bilježenje brojeva, interpunkcije) nije preuzimao rješenja iz *Levakovičeva misala* (1631) i *brevijara* (1648) te iz Karamanovih djela (slovni inventar i uporaba prema istočnim novocsl. normativnim priručnicima i, preko njih, prema grčkome pravopisu). Naprotiv, poznato je da je Parčić preuzeo slovne oblike i inventar prema *Prvotisku misala*, ali ne bez odstupanja (ono se prepoznaje i u dosljednosti kojom Parčić bilježi *jerove*, potom palatalne /r/, /l/, /n/ i dr.).

4.6.1.1. Bilježenje *jerova* (slab položaj)

Poluglasi u slabome položaju od druge polovice X. stoljeća pa do kraja XI. stoljeća prestali su se izgovarati u slavenskim jezicima, a u pismu je bilježeno njihovo ispadanje. Izuzetke predstavljaju samo one riječi kod kojih distribucijska pravila (*lg-*, *snh-*, *lv-*, *ds-* itd.) nisu

isti sam po sebi ne može držati znakom izravnoga ulaska nižega jezičnoga registra u viši, ali, ako postoje i drugi prevladavajući znaci toga procesa, on im se pridružuje. Tako se jednakovrijednim argumentima ne mogu držati bilježenje vokalizacije *poluglasa* i zamjena *jata* slovima za vokale /e/ ili /i/ u odnosu na rotacizam (*daže* : *dari*, *eže* : *ere*) – ako želimo ustanoviti prevagu stcsl. ili narodnih jezičnih elemenata. Prve su dvije zamjene bilježene i u primjernim liturgijskim rukopisima (biblijske lekcije misala, zasvjedočene su i analiziranim dionicama *Parčičeva misala*). Bilježenje slova *a* za jaki *jer* ili zabilježena izgovorna vrijednost *jata* nisu sami po sebi devijacija hcsl. norme, ali je zato rotacizam bio vrlo rijedak u hcsl. tekstovima i nije bio dijelom konzervativne hcsl. norme. Još je manje ispravno te osobine izjednačiti s varijacijom gramatičkih morfova u određenoj deklinaciji pridjeva (*-ago* : *-oga*) ili u konjugaciji glagola (1. lice mn. prezenta *-mъ* : *-mo*), odnosno s leksičkom zamjenom tipa *iže* : *ki* (usp. Nazor 1963: 68-86). U tekstu koji se prema svim drugim kriterijima (neke grafemičke karakteristike, očuvanost deklinacija, sintaktične i leksičke osobitosti) temelji na stcsl. normi, takva varijacija (slovo za puni vokal na mjestu štapića) nema funkcionalne važnosti i nije potvrda otklona od norme. Ipak valja istaknuti da je otklona mnogo više u tekstu *Mise za mrtve* iz *Misala* 1893. nego u tekstu *Muke po Mateju* ili u dijelovima iz *Reda mise* u *Parčičevu misalu*.

dozvolila ispadanje slabih poluglasa, već njihovu vokalizaciju: hrv. *daska* (**dъska*), *snaha* (**snъha*), *lava* (**lvъa*). *Jerovi* (za poluglase u slabome položaju) su se u (hcsl.) pisarskoj tradiciji mogli bilježiti (i jesu) premda nisu imali glasovne vrijednosti. Kako se u živome jeziku i čitanju liturgijskih tekstova nisu izgovarali, autori i prepisivači tekstova nisu imali jasna znanja o njihovoj opstojnosti. S obzirom na to da je njihova obrazovanost opadala, a nije bilo ni priručnika, imali su teškoća s postavljanjem *jerova* (osobito slabih) na pretpostavljena mjesta (prema pravopisnoj normi). Tako je i došlo do njihova ispuštanja. Uz to, prevladala su i razmišljanja o jezičnoj ekonomiji: jednako se čita *vъstajut* i *vstajut*. Nije moglo doći ni do zamjene u značenju riječi jer *jerovi* (za poluglase u slabome položaju) nisu imali glasovne vrijednosti. U hrvatskoj redakciji crkvenoslavenskoga jezika poluglasi su se stopili u jedan glas (on se u početku bilježi pomoću znaka za *jor*, a kasnije ga potiskuju štapić i apostrof). Zbog toga je slovo *jer* postalo suvišno i brzo je ispušteno (Mihaljević 2009: 294). Jedino još *Budimpeštanski odlomci* bilježe dva tradicionalna slova: *jer* i *jor*. Slovo *jer* pojavljuje se u *Mihanovićevu odlomku apostola*, i to kao jedino slovo za poluglas (ćirilična praksa).²³⁸ Slovo u obliku ključa javlja se u tekstovima iz XII. i XIII. stoljeća, a sporadično se pojavljuje i u nekoliko kodeksa iz XIV. stoljeća, uvijek na kraju riječi, a najčešće i na kraju retka. Od XIII. stoljeća ono se slobodno zamjenjuje mlađim znakovima: štapićem i apostrofom koji dominiraju u tekstovima XIV. i XV. stoljeća. U tome se razdoblju tzv. *jaki jerovi* počinju zamjenjivati slovom *a* (*Ljubljanski homilijar*, XIII. st.), a javljaju se i prve zamjene izvornoga *a* štapićem. Do polovice XIV. stoljeća tendencija je da se štapić stavlja na mjesto tzv. *jakih jerova*, gdje se smjenjuje sa slovom *a*, a apostrof na slabim položajima, uključujući i kraj riječi. Nakon treće četvrtine XIV. stoljeća štapić je gotovo mehanički znak kraja riječi, a apostrof se rabi bez pravila (Mihaljević 2009: 294-295, Gadžijeva i dr. 2014: 68-69). Uporaba jerovskih znakova (štapić, apostrof) značajno je prorijeđena u *Prvotisku* (1483) – gotovo se nikad ne bilježe u prijedlozima i prefiksima, na kraju riječi uglavnom se ne piše jerovski znak (19 primjera u Muci po Mateju) ili se piše štapić (10 primjera u Muci po Mateju), a apostrof se u toj poziciji ne bilježi. U sredini se riječi štapić bilježi u 112 primjera (Muka po Mateju), znak se izostavlja u 102 primjera (Muka po Mateju), slovom *a* bilježi se vokalizacija u 29 primjera, a apostrofa nema (Šimić 2000: 12-16). To znači da u fragmentima XII. i XIII. stoljeća moramo pretpostaviti *jer* (odnosno poluglas) kao posebnu fonološku jedinicu hcsl. jezika, no u kasnijem razdoblju za to više nema nikakvih osnova (posebni znakovi na pozicijama nekadašnjih slabih i jakih poluglasa postaju samo pisarska tradicija i grafetički

²³⁸ Spomenik tzv. istočne grane hrvatskoga glagoljaštva (uz *Grškovićev odlomak apostola*, *Budimpeštanski odlomak*, prvu stranicu *Kijevskih listića* i dr.) (usp. Žagar 2008: 695-708).

podatak, npr. u Vat. Illir. 4 još uvijek se na mjestu nekadašnjega jakog poluglasa nalazi štapic, ali njegova glasovna vrijednost nije drukčija od /a/, što dokazuju primjeri zamjene slovom *a*). Pod utjecajem istočnih/ruskih novocsl. slovnica²³⁹, a stoga što je težnja rimske *De Propaganda Fide* bila da se misali i brevijari otisnu u *neiskvarenome* crkvenoslavenskom jeziku, Levaković (*Brevijar* 1648) i Karaman normiraju (isključivo) štapic kao znak za poluglase (jake i slabe). Karaman u *Brevijaru* 1791. razlikuje i njihovu opreku po palatalnosti uz pomoć dijakritičkoga znaka ponad štapica (usp. Parčičevo izdanje *Mise za mrtve* 1860). Vanda Babić ističe (2000: 116), kao i glavnina paleoslavista/paleokroatista, kako se upravo D. A. Parčić *vratio hrvatskoj redakciji starocrkvenoslavenskoga jezika*, i to zapisivanjem jednoga slova (štapica) za nekadašnje jake i slabe poluglase, ali je, za razliku od Vat. Illir. 4 i *Prvotiska misala* 1483, njegova uporaba dosljedna.

4.6.1.2. Bilježenje vokalizacije poluglasa

Iz hrvatskočakavskih govora najkasnije u XIII. stoljeću vokalizirani *jerovi* prodiru u sve neliturgijske, ali i liturgijske tekstove. Slova za pune vokale počinju ih, više ili manje dosljedno, zamjenjivati. U svim slavenskim jezicima vokaliziraju se poluglasi u jakoj poziciji. U istočnoslavenskim jezicima vokalizacija se počinje odvijati u drugoj polovici XII. stoljeća prema pravilu */ɤ/ > /o/, */ɤ/ > /e/ (ta je vokalizacija općeslavenska jezična pojava i zahvatila je glagoljični dio stcsl. kanona jače od ćiriličnoga: Zogr., Mar., Ass.). U češkome jeziku (i češkoj redakciji) oba poluglasa prešla su u /e/: *sen*, *den*, u slovačkome nema jedinstva (*/ɤ/ > /e/, /o/, /a/, */ɤ/ > /e/), u poljskome */ɤ/ i */ɤ/ > /e/ itd., a u hrvatskoj redakciji poluglas se vokalizirao u /a/: *san*, *pas*. Smotricki i Zizani bilježe u svojim slovnicaма vokalizaciju poluglasa: *ljubovъ*, *dverъ* (Ziz.), *vo*, *so*; *otecъ*, *denъ* (Smot.). U hrvatskome su se jeziku oba poluglasa razvila u /a/ u štokavskome i čakavskome narječju (izuzevši /e/ u dobrinjskome, vrbničkome i omišaljskome govoru na Krku te na sjevernome dijelu Cresa). U kajkavštini je odraz /e/: *otec*, *megla*, *denes*, *deska* itd.

U sredini riječi u *Prvotisku misala* slovom *a* (i slovom *e* – iznimno: *semrtъ* /čakavski oblik/, *išel*, *išal*, *izišel*, *izišal* /kajkavski oblici/) zabilježen je refleks tzv. *jakih jerova*: *vasъ*, *danъ*. Također, pozicija sekundarnoga *jera* bilježi se slovom *a*: *veparъ*, *esamъ*, *vapalъ*. Tu su i vokalizirani *slabi jerovi*: npr. *tagda*. U Karamanovim izdanjima slovima *o* i *e* bilježi se vokalizacija poluglasa prema istočnoj novocsl. normi: *cerkovъ*, *no*, *sonmъ*, *vesъ*, *pravedenъ*,

²³⁹ U radu će se upravo stoga obratiti pozornost na Karamanova izdanja, osobito misalsko iz 1741, jer tek ona svjedoče o dovršenome procesu istočnoslavenizacije i usklađenosti s gramatikama Lavrentija Zizanija *Grammatika slovenska* iz 1596, i Meletija Smotrickoga *Grammatiki slavénskię právilnoe sintagma* iz 1619.

krěpockъ, izšedьb, člvěčeskago, denь itd. U obliku *každo* nije nužno riječ o bilježenju hrvatskoga refleksa. Ranije je u literaturi isticano kako je fonološka ravan osobito važna kada se promatra *Parčićev misal* jer ona najvjernije svjedoči o restauraciji hcsl. jezika. Ipak, visoka koncentracija nevokaliziranih *jakih jerova* nije karakteristična za razvijenu hrvatsku redakciju. Opće je poznato da je Parčić tekst i na toj jezičnoj razini izrazito arhaizirao. Ranije je zaključeno da su posve rijetki slučajevi u kojima se ogleda zabilježen odraz, i to tako da su poluglasi katkad vokalizirani u /a/, ali nisu rijetke ni vokalizacije u bugarsko-makedonsko /e/ ili /o/ (npr. Ass. *šedьb, togda*, no moguće i prema istočnim novocsl. uzorima). Ipak, *jerovi* su raspoređeni na gotovo svim etimološki opravdanim mjestima, daleko pravilnije nego što je to u hrvatskoglagoljskim tekstovima XIV. i XV. stoljeća. Iako je na grafemičkoj razini očistio karakterističan istočni novocsl. sloj (koji ostaje prepoznatljiv u čestim primjerima vokalizacije poluglasa zabilježene slovima *o* ili *e*: *denesьb, otecьb, togda*, što je i bugarsko-makedonska osobina prisutna u Ass.) i uspostavio neke relacije s hrvatskoglagoljskim tekstovima, Parčić je želio zadržati *staroslavensko zvučanje*. Stoga je vrlo dobro čuvao *jerove* za koje nije bio siguran kako će ih neki svećenici izgovarati (usp. Jagić 1894: 210-216). Pritom ostaje dovoljno razumljiv, a opet s biljegom slavenskoga zajedništva, ističu Mateo Žagar i Antonija Zaradija Kiš (2007: 176, 2014: 194).

Hcsl. jezik, prema spomenicima iz polovice XIII. stoljeća, ima nekoliko pravila glede bilježenja *jerova* u prijedlozima i prefiksima (statistička poopćenja): 1) kada je prijedlog/prefiks ispred sloga sa *slabim jerom*, tada se *jer* u prefiksu uglavnom ne gubi, a bilježi se pomoću izvornoga slova *jer* ili štapića (u kasnijim se spomenicima bilježi slovom *a*), 2) *jer* se znatno češće čuva i vokalizira u prijedlozima/prefiksima iza kojih slijedi riječ koja započinje istim glasom (npr. uz prijedlog *kb* dolazi riječ na *k-*, *g-*, *h-* ili *ž-*), 3) *jer* se uglavnom čuva i kasnije vokalizira u prijedlozima/prefiksima iza kojih slijedi riječ koja započinje samoglasnikom (Gadžijeva i dr. 2014: 81).

Parčić u prijedlozima i prefiksima mjesta nekadašnjih poluglasa markira (kao i u ostalim slučajevima) isključivo štapićem. Izostavljanje jerovskoga znaka za poluglas u slabome položaju i bilježenje vokalizacije nekadašnjih *jakih* poluglasa gotovo su nepostojeći u usporedbi s Vat. Illir. 4²⁴⁰ i *Prvotiskom*²⁴¹. To će reći da je stanje u *Parčićevu misalu* vjernije stanju u kanonskim tekstovima. *Vajsov misal* svjedoči da je ortoepska norma još u *Parčićevu*

²⁴⁰ Vat. Illir. 4: izostavljeno slovo u 119 primjera teksta *Muke*, npr. *v domu, k nemu*, apostrof u 20 primjera, npr. *v' vitanii, v' sně*, i štapić u 39 primjera, npr. *sb mnoju, vb ostavlenie*, zabilježena vokalizacija u samo jednom primjeru: *Va t' čas'* (usp. Šimić 2000: 7).

²⁴¹ U P. slova za poluglase u prijedlozima i prefiksima gotovo u pravilu nisu očuvana (štapić u samo 13 primjera teksta *Muke*, npr. *vbšadьb* 114b, a apostrofa nema). Vokalizacija je zabilježena u 25 primjera: *sabraše se* 112a, *va vitanii* 112b i dr. (usp. Šimić 2000: 10).

misalu bila drukčija te da je podrazumijevala čitanje tzv. *jakih jerova* kao /a/, dok se *slabi jerovi* nisu izgovarali (usp. Jagićevu kritiku *Misala* 1894, Parčićeva pisma Jagiću, stanje u *Malome azbukvaru* 1894). U *Karamanovu misalu*, primjernom spomeniku istočne novocsl. norme, bilježi se štapić u prijedlozima/prefiksima (rjeđe izostavljeno slovo) te slovo za puni vokal /o/ (češće, npr. *kъ, sъ, vъ* : *ko, so, vo*; *v-, s-, vz-* : *vo-, so-, voz-*; *vъ Vitaniī, kъ edinomu, vniti; ko učenikom, sotvorju Pashu so učeniki, vozmožno*).

Jerovi se u *Parčićevu misalu* bilježe u prefiksima i prijedlozima i onda kada su u nekadašnjemu slabom položaju pa sljedeća riječ započinje suglasnikom, a u prvome je slogu slovo za puni vokal (*vъ prazdnikъ*), i onda kada naredna riječ započinje samoglasnikom (*vъ ono*), i onda kada započinje istim suglasnikom (npr. /v/: *vъ Vitanii*), i onda kada je *jer* u nekadašnjemu jakom položaju (*vъ vъsemъ*). U raspravi s Jagićem Parčić problematizira izgovor *jerova* u jednosložnih riječi (prefiksi i prijedlozi) te u ostalim pozicijama, a izgovor je normiran u *Malome azbukvaru* (usp. s rješenjima u *Vajsovu misalu*):

3) Jednoslovčani predlozi i zamjenice, ako se nemogu nasloniti na sljedeću rječ (kao danas), treba da se izgovaraju sa poluglasom, kao *vъ vъse va vse, kъ križu ka križu, vъ tъ dnъ v ta dan (ili vat dan), sъ člověkъ sa člověk*. (1894: 7, prema Jembrih 2002: 57)

U primjera koji tradicionalno bilježe smjenjivanje *o : a : ъ* (posvjedočeno i u stcsl. tekstovima – *togda : tagda : tьgda*)²⁴², Parčić se iznova odlučuje za štapić. Ipak, valja podsjetiti da se o tome raspravljalo i ranije u prepisci ćirilometodijanaca: *Neka ostanu sa O rieči kogda, togda, koždo (a ne tikmo?)* (Jagić 1910: 294-295). Vajs normira izgovor /a/ (vidi stanje u *Malome azbukvaru* 1894: 7, prema Jembrih 2002: 57).

Vat. Illir. 4	P.	Kar.	Par.	Mar.	Ass.	Vajs
togda 74b	Tagda 112a	Togda 124a	tъgda 129b	tъgda 98	t/ogda 116	tagda 132a

Tablica 17. Jerovi u prefiksima i prijedlozima

JEROVI U PREFIKSIMA I PRIJEDLOZIMA						
Vat. Illir. 4	P.	Kar.	Par.	Mar.	Ass.	Vajs

²⁴² Stjepan Damjanović podsjeća na Jagićevu tvrdnju i da je riječ o alternaciji starijoj od vokalizacije poluglasa (1984b: 68).

V n(o) 73c	V (o)no 112a	Vo ono vremê ²⁴³ 124a	vъ ono 129b	-	Vъ ono (vrême) 137	V ono 131b
sъbraše se 73c	sabraše 112a	sobraša sê' 124a	sъbraše se 129b	sъbъrașe se 97	sъbъrașe se 116	sabraše se 131b
svêť s'tvoriše 73c	svêť stvoriše 112a	sovê'ť sotvoriša ²⁴⁴ 124a	sъvêčaše 129b	sъvêť sъtvoriše 97	sъvêštaše 116	svêčaše 131b
sъdêla 74d	sadêlala e(s)ť 112b	sodê'la 124a	sъdêla 129b	sъtvori 98	sъdêlatъ 116	sdêla 132a
v prazdnik' 73c	v d(a)нъ prazdnikъ 112a	vъ prazdnikъ 124a	vъ prazdъnikъ 129b	vъ prazdъnik 97	vъ praznъnikъ 116	v prazdnik 131b
v ljudeh' 73c	v ljudehъ 112b	vъ ljudehъ 124a	vъ ljudehъ 129b	vъ ljudehъ 97	vъ ljudehъ 116	v ljudeh 131b
v' vitanii 73c	va vitani 112b	vъ Viťanii 124a	vъ Vitanii 129b	vъ vitanii 97	vъ viťhanii 116	va Vitanii 131b
v domu 73c	v domu 112b	vъ domu 124a	vъ domu 129b	vъ [do]mu 97	vъ domu 116	v domu 131b
k nemu 73c	k nemu 112b	kъ nemu 124a	kъ nemu 129b	kъ nemu 97	kъ nemu 116	k nemu 131b
vzliê 73c	vzliê 112b	vozlija 124a	vъzliê 129b	vъzľê 97	vъzľiê 116	vzlija 131b
vъ vsem' 73d	va vsemъ 112b	vo vsê'ť 124a	vъ vъsemъ 129b	vъ vъsemъ 98	vъ vъsemъ 116	va vsem 132a ²⁴⁵
v' snê 75c	va sni 116a	vъ vidê'ňii	vъ vidêňii ²⁴⁶	vъ sьňê 106	vъ sьňê 138	va snê

²⁴³ Na mjestu *stcsl. /e/ zabilježen istočni novocsl. refleks /ja/, i to slovom *jat* s dijakritičkim znakom '': .

²⁴⁴ U *Karamanovu misalu* još nema dijakritičkim znakom uvedene distinkcije između *jora* (i) i *jera* (î). To je osobitost *Brevijara* iz 1791.

²⁴⁵ Primjeri poput ovoga iz Vajsova latiničnoga izdanja (1927) potvrđuju da je izgovorna norma bila drukčija u odnosu na pismovnu ravan, odnosno slovopisnu i pravopisnu normu. Zabilježeno slovo na mjestu nekadašnje jake pozicije jest *a*, usp. i *Mali azbukvar* (1894: 7, prema Jembrih 2002: 57). S obzirom na to da je izgovorna norma takva i u Vat. Illir. 4 i u *Prvotisku* (ako *jer* ima glasovnu vrijednost, ona je /a/, što je dokazano zamjenama izvornoga *a* štapićem, usp. Gadžijeva i dr. 2014: 69), jasno je da Parčić slijedi hcsl. uzore. Ipak, valja imati na umu da u *Malome azbukvaru* stoji i mogućnost za izgovor /e/ (*Opazka* pak navodi razliku između stcsl. i hcsl. izgovorne norme: *jor* u izgovoru kratko /ǎǔ/, *jer* u izgovoru kratko /ěĩ/, no u našim knjigama, dakle u hcsl. normi, *nema te razlike*), što mu Jagić zamjera. Grafemičku pak razinu karakterizira visok stupanj arhaizacije i povratak na stcsl. normu: usp. *vъ prisъni* /vǎ prisni/, ali kratko /ǎ/ u izgovoru prema stcsl. **vъ prisny; sъzdani* /šǎzdani/, opet kratko /ǎ/ prema stcsl. **sъzdani* (usp. 1894: 10, prema Jembrih 2002: 60).

	126b		132b			134b
sъ slugami 75a	sa slugami 114b	so slugami 125b	съ slugami 131a	съ slugami 103	съ slugami 120	sa slugami 133b
v' svoi gradъ 8d	v svoi gradъ 12b	vo svoi gradъ 15b	въ svoi gradъ 15b	въ svoi gradъ 196	въ svoi gradъ 172	va svoj grad 16a
Vzide 8d	Vzide 12b	Vzide 15b	Vъzide 15b	vъzide 196	vъzide 172	Vzide 16a
s marieju 8d	s m(a)rieju 12b	Sъ Marieju 15b	съ Marieju 15b	съ mariejъ 196	съ mariejъ 172	s Marijeju 16a
въ višnih' 9a	v višnihъ 12b	въ vyšnihъ 16a	въ višnihъ 16a	въ vyšnihъ 197	въ vyšnihъ 172	va višnih 16a
v' tmê 10c	v tmê 15a	vo tmê 18b	въ tmê 18b	въ tmê 314	въ tmê 1	va tmê 19a
vseli 10d	vsel(i) 15a	vseli 18b	vъseli 18b	vъseli 315	vъseli 1	vseli 19a
v mir' sa 10d	v mirъ sa 15a	въ mîrъ seï 18b	въ mîrъ съ 18b	въ mîrъ 315	въ mîrъ 1	v mir sa 19a

Pisanje *jerova* na kraju riječi u *Parčičevu* je *misalu* dosljedno označeno štapićem²⁴⁷, čak i onda kada slijedi enklitika koja s prethodnom riječju čini naglasnu cjelinu (npr. *razumêvъ* že). Poznato je da Vat. Illir. 4 jerovski znak ne bilježi uz enklitiku (osim kada je to akuzativni oblik zamjenice *jb, ja, je: ubijutъ i*)²⁴⁸, dok *Prvotisak* pokazuje kolebanja i tendenciju ispuštanja jerovskih znakova²⁴⁹ (usp. Šimić 2000: 11-12). *Karamanov misal* svjedoči dvostrukosti: neobilježenu ili štapićem obilježenu poziciju poluglasa na kraju riječi uz enklitiku.

Tablica 18. Jerovi na kraju riječi (uz enklitiku)

JEROVI NA KRAJU RIJEČI (UZ ENKLITIKU)						
Vat.	P.	Kar.	Par.	Mar.	Ass.	Vajs

²⁴⁶ Parčić se u izboru leksičke inačice podudara s Ass. (ekskluzivno).

²⁴⁷ Ne pretpostavlja se izgovor, a Parčić je ranije predlagao da se izbaci i bilježenje: *A šta ćemo s jerom na kraju rieči gdje ne zastupa nijednoga samoglasa? Da ne smeta u štivenju najbolje bi ga bilo po svema izostaviti* (Jagić 1910: 294-295).

²⁴⁸ Ne zaboravimo i združeno pisanje (Vat. Illir. 4 i *Prvotisak*).

²⁴⁹ Apostrof se u tome slučaju ne bilježi, a štapić je zabilježen u 10 primjera iz teksta *Muke*. Najviše je neobilježenih pozicija – čak 19 (usp. Šimić 2000: 12).

Illir. 4						
razumêv že 73c	razumêvъ že 112b	Razumê`vъ že 124a	razumêvъ že 129b	razumêvъ že 97	razumêvъ že 116	Razumêv že 132a
sbudet se 75c	da isplnit se 117a	da sbudet sê' 127a	da sьbudetъ se 133a	- (napisanъ sь estъ 108)	- (napīsanъ sь estъ 139)	da sbudet se 135a
naricaet se 8d	- (naricaem') 12b	naricaet sê' 15b	naricaetъ se 15b	naricaatъ sę 196	narīcaetъ sę 172	naricajet se 16a
v ni 10d	v ni 15a	vъ ny 18b	vъ ni 18b	vъ ny 315	vъ ny 1	v ni 19a

U sredini riječi *jerovi* su se u hcsl. spomenicima bilježili različito kao posljedica gubljenja slabih i vokalizacije jakih poluglasa (tzv. *Havlikovo pravilo*), ali i s obzirom na iznimke (vokalizacija tzv. *slabih jerova* radi razbijanja konsonantskih sekvencija²⁵⁰, u slučajevima kada je jedan član konsonantskog skupa sonant ili palatal i dr.²⁵¹, sekundarno umetanje *jerova*, potom gubljenje jakih *jerova*²⁵²). Vat. Illir. 4 čuva jerovske znakove u korijenskim morfovima i tvorbenim sufiksima u 77 primjera u tekstu Muke (24 štapića, npr. *kъdê*, s kojima nerijetko varira apostrof).²⁵³ U *Prvotisku misala* Marinka Šimić statističkom je analizom potvrdila tri primjera bilježenja slaboga poluglasa štapićem (*vъsagda*, *srebrъnikъ*, *kniъžnici*), potom tri primjera bilježenja jerovskoga znaka na etimološki neopravdanome mjestu (*obyъlacêhъ*, *eg'da*, *lasъtacъ*), a najveći broj primjera s izostavljenim znakom za *jerove* (102 primjera), uz vokalizaciju u porastu (20 primjera) (Šimić 2000: 16). U *Karamanovu misalu* u sredini riječi i u sufiksima zabilježena je, ovisno o istaknutim odnosima, vokalizacija slovima za pune vokale /o/ i /e/. Uz to, na istim se pozicijama bilježi gubljenje *jerovskih znakova* (slab položaj i dr.), kao i čuvanje štapića.

²⁵⁰ Prema tzv. distribucijskim pravilima nije dopušteno u hrvatskome jeziku kombinirati elemente *lg-*, *snh-*, *lv-*, *ds-* i dr. (Damjanović:1984a: 68).

²⁵¹ Čakavskomu narječju svojstvena je vokalizacija poluglasa (slab položaj) u početnome, ali i u ostalim slogovima (tzv. jaka čakavska vokalnost). U hcsl. tekstovima vokalizacija tzv. *slabih jerova* učestala je ispred sufiksa *-sk*, *-stvo*, *-stvije*, a obično uz palatale: *množastvo*, *božastvije*, *roždastvo*, *cesarastvo* i dr. (Gadžijeva i dr. 2014: 80-81). Babić također ističe da su vokalizacija tzv. *slabih jerova* i sekundarno umetanje hcsl. osobine (tj. osobine hrvatskih govora koje postaju dijelom hcsl. promjenjive norme) (2000: 150). Potvrđeni su još u *Levakovićevu misalu*, a u *Levakovićevu brevijaru*, *Karamanovu misalu* i *brevijaru* ih nema jer je zabilježena samo istočna novocsl. vokalizacija slovima *o* i *e*.

²⁵² Gubljenje tzv. *jakoga jera* javlja se u pretposljednemu slogu polovicom XIII. st. – *tvorъъ*, *bezumъъ*. Pojava je česta u Vat. Illir. 4 i sjevernoj skupini liturgijskih spomenika. Riječ je o karakteristikama za koje se ne može tvrditi da su svojstvo hcsl. norme ili pak stcsl. norme, kao ni izravan utjecaj govornoga jezika.

²⁵³ Zabilježeno je pet primjera pisanja jerovskoga znaka na etimološki neopravdanoj poziciji (*bъd'r'*, *mъntizê*, *sr'brnik'* i dr.), a 90 primjera izostavljanja *jerova* za poluglas u nekadašnjemu slabom položaju (npr. *ovce*, *arhierêi*, *knižnici* i dr.). Nema primjera zabilježene vokalizacije (usp. Šimić 2000: 13).

Jerovi se u sredini riječi u Parčića također dobro čuvaju, i to ondje gdje im je po etimologiji mjesto (*dragocěnnie, mьnoju, kьde, dьnju* i dr.). Primjeri ispadanja jerovskoga znaka u nekadašnjemu slabom položaju poluglasa u sredini riječi ipak su brojniji nego u prefiksima i prijedlozima (*dvoju* 129b, *сьбраше се* 129b, *множѣ* 129b)²⁵⁴, ali to nije slučaj sa zabilježenim vokalizacijama (čak ni stcsl./istočni novocsl. primjeri *denesь, otecь, тогда*). Te su vokalizacije (a i ispadanja) već potvrđene u kanonskim tekstovima (i istočnim novocsl. izdanjima) i nisu u skladu s hcsl. vokalizacijom u /a/. U našim primjernim spomenicima bilježi se i takva vokalizacija (prema stcsl. uzorima ili kao hrvatska govorna osobina; npr. Vat. Illir. 4 *semr'ti* 75b, u *Prvotisku misala semrti* 115a (usp. Babič 2000: 147²⁵⁵), ali u Parčića *сьmrьti* 131b (Mar. *сьmrьti* 104, Ass. *сьmrьti* 121).²⁵⁶

Tablica 19. *Jerovi* u sredini riječi

JEROVI U SREDINI RIJEČI (KORIJENSKI I SUFIKSALNI MORFOVI):						
slab položaj: čuvanje štipića (ili apostrofa), ispadanje, vokalizacija (izraženo hcsl. obilježje)						
jak položaj: štipić (ili apostrof), zabilježena vokalizacija (istočno novocsl. o/e, hcsl. a)						
Vat. Illir. 4	P.	Kar.	Par.	Mar.	Ass.	Vajs
mного cěn'nago 73c	mnogoc ѣn'nago 112b	mnogocě `nnyě 124a	dragocěnnie 129b	-(draga 97)	-(dragaago 116)	dragocěnnije 131b
сь мноју 73c	sa мноју 113a	so мноју 124b	сь мьноју 130a	сь мьнојѣ 99	сь мнојѣ 118	sa мноју 132a

²⁵⁴ Posljedica toga ispadanja jest i udvajanje suglasnika na granici korijena i sufiksa ili među sufiksima: *mekkim', istin'na, nevin'nago, plamennoe* (usp. Gadžijeva i dr. 2014: 74-75). U analiziranim tekstualnim dionicama imamo npr. Vat. Illir. 4 *mnogocěn'nago* 73b). Riječ je o sukobljavanju pravopisnoga, ortoepskog i morfo(no)loškog načela, a primjeri širenja te pojave ondje gdje nema tvorbenih ni glasovnih preduvjeta (*maslin'no*), govore u prilog činjenici da je riječ o grafijskoj pojavi (grafetička ravan, pisarska tradicija).

²⁵⁵ Babič ističe da je oblik vokalizacije nekadašnjega *jora* u primjeru *semrt/semert* (stcsl. **сьmrьtь*) čakavskoga podrijetla (2000: 148), a pojavljuje se još i u *Levakovićevu misalu*. U Parčića nije zabilježena.

²⁵⁶ Čak ni u takvim slučajevima Parčić ne bilježi vokalizaciju, što govori u prilog hiperkorektnosti i oslanjanju na stcsl. uzore. Zašto? Upravo zbog činjenice koju ističu i Damjanović (2008a: 67) i Corin (1993: 160) – glede bilježenja *jerova* i bilježenja promjene *jerova*, npr. vokalizacije, mogu se u liturgijskim (primjernim hcsl.) i neliturgijskim spomenicima tek naslutiti neke razvojne tendencije, a nikako čvrsto pravilo. U takvim je situacijama (varijabilnost prirodne norme) osobito razvidna Parčićeva hiperkorektnost koja dovodi do artifizijelnosti jezika i vrlo strogo provedenih pravila hrvatske novocsl. norme XIX. stoljeća. Kolikogod su dakle pitanja bilježenja *jerova* u svojoj promjenjivosti potvrda izvorne hcsl. norme, jednako je toliko pokušaj uređenja istih pitanja u XIX. st. (poravnanje s jednim rješenjem u gotovo svim položajima: jak/slab u prefiksima i prijedlozima, jak/slab u korijenu riječi i u tvorbenim sufiksima te na kraju riječi, uz enklitiku i dr.) – bilježenje poluglasa štipićem, uz pretpostavljeni izgovor /a/, /e/ ili bez izgovora za nekadašnje slabe poluglase – potvrda umjetne hrvatske novocsl. norme. Ona je knjiška u temelju jer počiva na rješenjima kanonskih, istočnih novocsl. izdanja (makar u distribuciji i bilježenju nekih vokalizacija) i dakako izvornih hcsl. spomenika.

kъdê 73d	kadê 112b	-	kъde 130a	kъde 98	kъde 116	kde 132a
oprêsnak' 73d	oprêсна къ 112b	oprê`сноч nyj 124a	oprêсьнькъ 130a	oprêсновъ 98	o prêсьньky 116	oprêsnak 132a
дънь 73d	d(a)нь, 112b	denъ 124a	дънь 130a ²⁵⁷	denъ 98	denъ 116	dan 132a
človêčъski 74a	č(lovêča)ski 112a	človê`čes kyj 124a	človêčъski ²⁵⁸ 129b	čl(o)v(ê)čsk y 97	-(človêčъ 116)	človêčaski 131b
kъždo 73c	-	kîjždo 124b	kъždo 130a	kožъdo 99	kъždo 118	každo 132a
дъньсь 75b	d(a)n(a) сь 116a	dnesъ 126b	дъньсь ²⁵⁹ 132b	дънесъ 106	дънесъ 138	danas 134b
вънê 75db	vanê ²⁶⁰ 115a	vnê` 126a	вънê 132b	вънê 104	вънê 121	vnê 133b
neprazdnoju 8d	neprazd noju 12b	neprazdn oju 15b	neprazдъnoju 15b	neprazдъnoj q 196	neprazдъnoj q 172	neprazdnoju 16a
ot(ъ)čstviê 8d	-(obitêli) 12b	otečestva 15b	otъčъstviê 15b	otъčъstviê 196	otъčъstviê 172	otčastvja 16a ²⁶¹
svъtit se 10c	sv(ъ)tit se 15a	svîtit sê' 18b	svъtitъ se 18b	svъtitъ se 314	svîstîtъ se 1	svatit se 19a

Jedina je zabilježba *jera* u sredini riječi gdje mu po etimologiji nije mjesto tuđica *evanġelie* 15b, 18b, 129b, 250b (N jd., *stcsl. *evanġelie*), Vat. Illir. 4 *ev(a)nj(el)ie* 73c, P. *e(van)j(e)lie* 164a, Mar. *ev(a)nġ(el)ie* 98, Ass. *evanġelie* 116, Vajs *evanġelije* 132a). Razbijanje

²⁵⁷ Primjer kojim se potvrđuje da Parčić nije zabilježio vokalizaciju tzv. *jakoga jera* čak ni u primjerima koji potvrđuju stcsl. pojavu, posvjedočenu u Mar. i Ass.

²⁵⁸ Iako je riječ o slabome položaju, Parčić je svjestan da izgovor treba normirati punim vokalom /a/ u skladu s činjenicom da hcsl. tekstovi bilježe učestalu vokalizaciju tzv. *slabih jerova* ispred sufiksa *-sk*, *-stvo*, *-stviye*, a obično uz palatale: *množastvo*, *božastviye*, *roždastvo*, *cesarastvo* i dr. (Gadžijeva i dr. 2014: 80-81, usp. *Vajsov misal*). O izgovoru *jerova* u sredini riječi pisao je i u pismu Jagiću (usp. Jagić 1910: 294-295), a već je citirana njegova *Opazka iz Maloga azbukvara* (prema Jembrih 2002: 57).

²⁵⁹ Par. nije na pismovnoj razini zabilježio vokalizaciju poluglasa ni u nekadašnjemu jakom ni u slabom položaju. Isto je tako u Vat. Illir. 4, za razliku od Mar. i Ass. U *Vajsovu misalu* bilježi se pretpostavljeni izgovor /a/ u nekadašnjemu jakom i slabom položaju (*danas*), dručije nego što Parčić predlaže u pismu Jagiću (*dinas*, 1910: 294-295).

²⁶⁰ Tipičan primjer čakavske vokalizacije u primjeru *vanê* (*stcsl. *вънê*). Potvrđena još u *Levakovićevu misalu* (usp. Babić 2000: 156-157).

²⁶¹ Usporedi s rješenjima o kojima Parčić piše Jagiću (1910: 294-295).

slovnoga poretka suglasničkoga skupa *jerom* (prema Račkijevu izdanju *Assemanova evangelistara*).

U *Parčićevu misalu* nisu zabilježeni tzv. *sekundarni jerovi* odnosno njihove vokalizacije. Karakteristika je to hcsl. primjernih spomenika, npr. *vêtar* prema stcsl. *vêtrъ*, *petar* prema stcsl. *petrъ*, *mudar* prema stcsl. *môdrъ*, *misal* prema stcsl. *myslъ*, *ogan* prema stcsl. *ognъ* (usp. Gadžijeva i dr. 2014: 81).

Vat. Illir.	P.	Kar.	Par.	Mar.	Ass.	Vajs
4						
pet(a)r' 75c	pet(a)r 115a	Petrъ 125b	Petrъ 131b	Petrъ 104	petrъ 118	Petr 134a

Vokalizacija *jerova* bilježi se kod Parčića prema stcsl. praksi (ali hcsl. i istočnoj novocsl. normi) u gramatičkim morfovima imenica *i*-osnove (*ъ* > *e*): D i L mn. Par. *въ ljudehъ* 129b, Mar. *въ ljudehъ*, Ass. *въ ljudehъ* 116, Vat. Illir. 4 *v ljudeh'* 73c, P. *V ljudeh* 112a, Kar. *въ ljudehъ*, 124a, Vajs *v ljudeh* 131b; *na dvъrehъ* 133b, Mar. *na dvъri* 110 (A mn.), Ass. *na dvъrihъ* 141, Vat. Illir. 4 *na dvъri* 76c (A mn.), P. *ot dvari groba* 164a (G mn.), Vajs *na dvari* 135b (A mn.); *po trehъ dъnehъ* 134a, Mar. *po trehъ dъnehъ* 111, Ass. *po trehъ dъnehъ* 140, Vat. Illir. 4 *po treh' d(ъ)neh'* 76c, P. *po trêhъ dnehъ* 118a, Kar. *po trîehъ dnehъ* 128a, Vajs *po treh dneh* 135b; *ljudemъ* 134a, Mar. *ljudemъ* 111, Ass. *ljudemъ* 140, Vat. Illir. 4 *ljudem'* 76c, P. *ljudem'* 118a, Kar. *ljudemъ* 128a, Vajs *ljudem* 136a.

U tekstu Reda mise (s Kanonom) stanje je jednako (Par. *katoličьsku* 241a, *въ въsêi* 241a, *dъnbъ* 242a, *възьmetъ* 242a, *priemъ i* 242b, *otъpučenje* 243a), osim dakako u dionicama za pjevanje. Jagić je isticao kako najveću nejasnoću glede *jerova* predstavljaju upravo dionice za pjevanje (nadopunjene notama)²⁶² u kojima Parčić sasvim nepotrebno razlikuje slovima *a* i *e* sve pozicije nekadašnjih jakih poluglasa (prefiksi/prijedlozi, sredina riječi, ali i vokalizacije tzv. *slabih jerova*) – umjesto staroga *ъ* umeće *a*, a umjesto *ъ* umeće *e*²⁶³ – zahtijevajući da se pjeva (i čita – *pojućъ* ili *čъtućъ* 244b): /božestvenim/, /vladičestvija/, /denes/, /konec/, /istinen/ itd. Parčić, prema našem mišljenju, dopisuje *Opazku* iz *Maloga azbukvara* o ostvaraju *tvrdoga*

²⁶² U probnome otisku *Činъ i Pravilo misi* 1881. nisu zabilježeni vokalizirani *jerovi* i nisu uvedeni notni zapisi (*въ въse* 21b i sl.).

²⁶³ 5) *Kada i kako se u pjevanju ima poluglas punim glasom zamieniti to je naznačeno na svojih mjestih u Misalu* (usp. 1894: 8, prema Jembrih 2002: 58).

山南 山南

ПЕ-РЭСТ
 1-10-11-12-13-14-15-16-17-18-19-20-21-22-23-24-25-26-27-28-29-30-31-32-33-34-35-36-37-38-39-40-41-42-43-44-45-46-47-48-49-50-51-52-53-54-55-56-57-58-59-60-61-62-63-64-65-66-67-68-69-70-71-72-73-74-75-76-77-78-79-80-81-82-83-84-85-86-87-88-89-90-91-92-93-94-95-96-97-98-99-100-101-102-103-104-105-106-107-108-109-110-111-112-113-114-115-116-117-118-119-120-121-122-123-124-125-126-127-128-129-130-131-132-133-134-135-136-137-138-139-140-141-142-143-144-145-146-147-148-149-150-151-152-153-154-155-156-157-158-159-160-161-162-163-164-165-166-167-168-169-170-171-172-173-174-175-176-177-178-179-180-181-182-183-184-185-186-187-188-189-190-191-192-193-194-195-196-197-198-199-200-201-202-203-204-205-206-207-208-209-210-211-212-213-214-215-216-217-218-219-220-221-222-223-224-225-226-227-228-229-230-231-232-233-234-235-236-237-238-239-240-241-242-243-244-245-246-247-248-249-250-251-252-253-254-255-256-257-258-259-260-261-262-263-264-265-266-267-268-269-270-271-272-273-274-275-276-277-278-279-280-281-282-283-284-285-286-287-288-289-290-291-292-293-294-295-296-297-298-299-300-301-302-303-304-305-306-307-308-309-310-311-312-313-314-315-316-317-318-319-320-321-322-323-324-325-326-327-328-329-330-331-332-333-334-335-336-337-338-339-340-341-342-343-344-345-346-347-348-349-350-351-352-353-354-355-356-357-358-359-360-361-362-363-364-365-366-367-368-369-370-371-372-373-374-375-376-377-378-379-380-381-382-383-384-385-386-387-388-389-390-391-392-393-394-395-396-397-398-399-400-401-402-403-404-405-406-407-408-409-410-411-412-413-414-415-416-417-418-419-420-421-422-423-424-425-426-427-428-429-430-431-432-433-434-435-436-437-438-439-440-441-442-443-444-445-446-447-448-449-450-451-452-453-454-455-456-457-458-459-460-461-462-463-464-465-466-467-468-469-470-471-472-473-474-475-476-477-478-479-480-481-482-483-484-485-486-487-488-489-490-491-492-493-494-495-496-497-498-499-500-501-502-503-504-505-506-507-508-509-510-511-512-513-514-515-516-517-518-519-520-521-522-523-524-525-526-527-528-529-530-531-532-533-534-535-536-537-538-539-540-541-542-543-544-545-546-547-548-549-550-551-552-553-554-555-556-557-558-559-560-561-562-563-564-565-566-567-568-569-570-571-572-573-574-575-576-577-578-579-580-581-582-583-584-585-586-587-588-589-590-591-592-593-594-595-596-597-598-599-600-601-602-603-604-605-606-607-608-609-610-611-612-613-614-615-616-617-618-619-620-621-622-623-624-625-626-627-628-629-630-631-632-633-634-635-636-637-638-639-640-641-642-643-644-645-646-647-648-649-650-651-652-653-654-655-656-657-658-659-660-661-662-663-664-665-666-667-668-669-670-671-672-673-674-675-676-677-678-679-680-681-682-683-684-685-686-687-688-689-690-691-692-693-694-695-696-697-698-699-700-701-702-703-704-705-706-707-708-709-710-711-712-713-714-715-716-717-718-719-720-721-722-723-724-725-726-727-728-729-730-731-732-733-734-735-736-737-738-739-740-741-742-743-744-745-746-747-748-749-750-751-752-753-754-755-756-757-758-759-760-761-762-763-764-765-766-767-768-769-770-771-772-773-774-775-776-777-778-779-780-781-782-783-784-785-786-787-788-789-790-791-792-793-794-795-796-797-798-799-800-801-802-803-804-805-806-807-808-809-810-811-812-813-814-815-816-817-818-819-820-821-822-823-824-825-826-827-828-829-830-831-832-833-834-835-836-837-838-839-840-841-842-843-844-845-846-847-848-849-850-851-852-853-854-855-856-857-858-859-860-861-862-863-864-865-866-867-868-869-870-871-872-873-874-875-876-877-878-879-880-881-882-883-884-885-886-887-888-889-890-891-892-893-894-895-896-897-898-899-900-901-902-903-904-905-906-907-908-909-910-911-912-913-914-915-916-917-918-919-920-921-922-923-924-925-926-927-928-929-930-931-932-933-934-935-936-937-938-939-940-941-942-943-944-945-946-947-948-949-950-951-952-953-954-955-956-957-958-959-960-961-962-963-964-965-966-967-968-969-970-971-972-973-974-975-976-977-978-979-980-981-982-983-984-985-986-987-988-989-990-991-992-993-994-995-996-997-998-999-1000-1001-1002-1003-1004-1005-1006-1007-1008-1009-1010-1011-1012-1013-1014-1015-1016-1017-1018-1019-1020-1021-1022-1023-1024-1025-1026-1027-1028-1029-1030-1031-1032-1033-1034-1035-1036-1037-1038-1039-1040-

ገጽ-ጽ/ቦገ-ጤፅፃፃ

²⁶⁴ Poznato je da je u *Vajsovu misalu* Red mise s Kanonom otisnut dvopismeno (glagoljicom i latinicom). Glede bilježenja vokalizacije *jerova*, valja napomenuti da su u glagoljičnome dijelu sačuvana Parčičeva rješenja (*de-nesb* 279a, *na iz-ba-vi* 279a), a u latiničnome je slovo *e* zamijenjeno slovom *a* (*da-nas* 279b, *vse-dan-ni* 279b).

228

spomenika²⁶⁶). Još kada se tomu pridoda pokušaj normiranja izgovora tzv. *jakih* i *slabih jerova* (prema *Malome azbukvaru*), jasno se uočava miješanje obilježja izvorne stcsl. i hcsl. norme u novome sustavu koji ostaje prilično neprohodan. Takvim ga je nazvao i Jagić u svojem kritičkom osvrtu (1894: 210-216). S druge strane, u obzir treba uzeti i činjenicu da *jerovi* u *Parčićevu misalu* pokazuju fleksibilnost hrvatske novocsl. pravopisne i izgovorne norme, što ponajprije potvrđuje stanje s *jerovima* u evanđeoskim tekstovima u odnosu na stanje u Redu mise (s Kanonom), osobito u notnim zapisima.

4.6.2. Bilježenje *jata*

Izvorna hcsl. norma, posvjedočena u ranijim tekstovima, kao i u onima iz XIV. i XV. stoljeća, čuva slovo *jat*, a ono se u tekstovima rabi za zapis skupina /je/²⁶⁷ i /ja/. Iako se već od XII. stoljeća pojavljuju zamjene *jata* slovima *i* i/ili *e*, a broj zamjena, distribucija i primjeri hiperkorektne uporabe *jata* ovise o starosti, tipu teksta, geografskome položaju, podrijetlu i stavu pisara, danas znanstvenici naglašavaju da se glasovna vrijednost i fonološki položaj *jata* u hcsl. tekstovima ne mogu osporiti. Upravo zbog činjenice da je hcsl. jezik normiran, ne može se izjednačiti stanje u hrvatskim govorima²⁶⁸ s izgovornom normom hcsl. jezika (usp. Damjanović 2008a: 60, Mihaljević, Reinhart 2005: 49, Gadžijeva i dr. 2014: 71). Zabilježeni

²⁶⁶ Inače, Parčić u korespondenciji ističe kako je štapić markirao na svim pretpostavljenim pozicijama prema Miklošičevu *Rječniku* (*Rječnik staroslavenskoga jezika – Lexicon linguae slovenicae veteris dialecti* 1850): (...) *ali ja se u tom držim Miklošičeva Rječnika, pak mislim da ako otud odstupim, neima već novoga temelja te lahko da se počme uvajdati samovolja pojedinaca, kako je to postupice nastalo u knjigah prošlih vjekova* (pismo od 22. lipnja 1887, HAZU XII A 517/13).

²⁶⁷ Pozicija psl. *jata* monofonškoga (*ē) i diftonškoga podrijetla (*aj, *oj).

²⁶⁸ U nekim hrvatskočakavskim govorima postoje dva refleksa *jata*: /e/ i /i/. Vatroslav Jagić smatrao je da je postojalo staro, zatvoreno /e/ (< */ē/) karakteristično za cijelo čakavsko područje. Zatvorenost toga /e/ omogućavala je razvoj u smjeru refleksa /i/. Tridesetih godina XX. stoljeća nastaju poznati radovi L. Jakubinskoga i K. Meyera koji unose novu kvalitetu u raspravu o problemu odraza *jata* – distribuciju. *Jat* se, prema tome, različito reflektirao s obzirom na distribucijske uvjete (*ē/ + /t/, /d/, /n/, /l/, /s/, /z/ + /a/, /o/, /u/, (/) > /e/, a u ostalim položajima */ē/ > /i/). Dalibor Brozović pretpostavlja da dvije fonacije *jata* mogu biti rezultat dvaju procesa za jedinstveno područje: a) djelomična likvidacija *jata* zamjenom sa /e/, b) potpuna, konačna likvidacija *jata* zamjenom sa /i/. Procesi nisu istodobni, ali su karakteristični za cijelo čakavsko područje i prvi uvijek prethodi drugomu (1959: 70-79). Podudarnost Jagićeva i Brozovićeve razmišljanja vrlo je visoka, a ide u prilog jedinstvu čakavskoga prostora i prvoga refleksa *jata* kao zatvorenoga /e/. U tome smislu ekavizmi bi, sa strane stcsl. norme kao i sa strane hrvatskih (govornih) utjecaja, govorili u prilog starini teksta. S druge strane, neki istarski govori imaju *jat* kao poseban fonem (usp. Gadžijeva i dr. 2014: 71), a slično je primjerice i s našičkim govorima podravskoga poddijalekta slavonskoga dijalekta (tzv. zatvoreno /e/, usp. Kolenić, Berbić Kolar 2014: 16). Od kasnoga XV. stoljeća do 1833. godine *jat* se u latinici bilježio različitim slovima: najčešće kao *ie* i *je*, a rjeđe kao *ye*, *ije* i *iye*. Oblik *ie* prethodi ostalim oblicima, no tijekom XVII. i XVIII. stoljeća prevladava pisanje *je*. Od Ljudevita Gaja bilježi se rogatim ě. U hrvatskome standardnom jeziku stari hrvatski *jat* također je sporni dio fonemskoga inventara. U distinkciji između apstraktnoga (fonemska razina) i konkretnoga (govor i pismo) posebno je zamršen problem refleksa *jata*: je li to jedan fonem ili slijed fonema; je li to jedan glas (dvoglas) ili su to dva glasa ili su to tri glasa; zašto tu jedinicu (ili slijed jedinica) ponekad bilježimo jednim slovom, ponekad dvama, a ponekad trima slovima? Postoje jezikoslovci koji tvrde da je dugi *jat* fonem (Brozović 1998), da je *jat* općenito fonem, neovisno o tome je li ostvarenje dugo ili nije (Jelaska 2005) te da se ni u jednome ni u drugome slučaju ne može govoriti o fonemu (Pranjeković 1997 i 1999; Škarić 2008), već o morfonemu (sve reflekske *jata* valja smatrati morfonemima, a njihove ostvaraje alomorfonemima).

ekavizmi i ikavizmi u hcsl. tekstovima pripisuju se utjecaju govornoga jezika, ali ne u potpunosti – poznato je da su zabilježeni i ekavizmi koji su pod utjecajem stcsl. norme (*jat* kao glas *e-tipa*, usp. Damjanović 2008a: 251).²⁶⁹ Dosada, dakle, imamo u vidu činjenicu da se slovo *jat* moglo izgovarati i prema ekavskome, odnosno ikavskome refleksu, ali gdje u pismu nije zabilježena ta promjena, bez obzira na konzervativnost pisma, ne može se zaključivati o refleksima. Također, znademo i to da u našu analizu ulaze liturgijski tekstovi strogo vezani uz oltar (dijelovi Temporalia, Red mise) te da se u takvima glasovna i fonološka vrijednost *jata* čuvala i u XV. st. Grafem *jat* prevladava u odnosu na pismom potvrđene ekavizme i ikavizme i u Vat. Illir. 4 i u *Prvotisku*. Pritom Vat. Illir. 4, kao najstariji cjeloviti hcsl. misal, najbolje čuva stcsl. normu, a bilježi i neke ekavizme (npr. *v' vsem'* 73d). *Prvotisak* pak bilježi prevladavajući *jat*, uz ekavizme, ali i značajniji broj ikavizama: *skudelničū* 115b, *pogrebenie* 115b, *zavedeovu* 117b, te *smišano* 116b, *zadiše* 116b (usp. Šimić 2000: 19, 26). Za razliku od hrvatskoga govornog i književnog stanja, istočnoslavenski jezici dugo su čuvali razliku između *jata* i /e/. To će posvjedočiti sjevernoruski spomenici iz XIV. i XV. stoljeća s pravilnom uporabom grafema *jat*. U istočnoslavenskim crkvenim tekstovima čuva se *jat* (uz to što je došlo do miješanja *jata* i izvornoga *e*), ali je odnos *ê* : *e* dobio novu dimenziju – suglasnici ispred slova *ê* izgovarali su se umekšano, a ispred slova *e* tvrdo. Odnos *C'ê* : *Ce* dospio je i u izgovornu normu književnih tekstova ukrajinskih i nekih istočnovelikoruskih narječja (Babić 2000: 133). Zizani i Smotricki u slovnici *jat* zapisuju slovom ѣ (*rěčb, na mēstē, dēvē*). U *Levakovičevu brevijaru* iz 1648. i *Karamanovu misalu* i *brevijaru* (1741, 1791) za stari *jat* postoje dvije pismovne inačice – ѣ i ѣ̣, slovo bez dijakritike označuje skupinu /ja/, a slovo s točkom označuje skupinu /je/.²⁷⁰

Za Parčića se pak može zaključiti da se više oslanja na pravila iz gramatike J. Dobrovškoga o pozicijski uvjetovanom izgovoru *jata* (1822: 24-26)²⁷¹, dok se Broz više oslanja na Leskiena (zatvoreno /e/, usp. 1922: 5-6). Slovom *jat* u *Misalu* (1893) bilježi se /ja/ na početku riječi, u postvokalnome položaju (ali ne i iza palatalnih suglasnika). *Jatom* se u hcsl. jeziku mogla

²⁶⁹ Ekavizmi u našim tekstovima jednim su dijelom došli iz čakavskih govora, potom iz crkvenoslavenskih tekstova (glas *e-tipa*, zabilježen ponekad na mjestu etimološkoga /e/) te iz kajkavske govorne riznice.

²⁷⁰ Parčić u *Misi za umrle* (1860) i dalje čuva istočnu novocsl. normu: *ê* (*bez točke*) za glasovnu vrijednost /ja/ u postvokalnoj, inicijalnoj poziciji i iza slova za palatale: *vsēka* (Par. 1) : *ṿsaka* (Par. 78b) : *vsaka* (Vajs 90b), *ēvino* (Par. 5) : *ēṿno* (Par. 79a) : *javno* (Vajs 91a); *ê* (*jat s točkom*) glasovna vrijednost /je/: *ne bēše* (Par. 6) : *ne ḅēše* (Par. 78b) : *ne ḅēše* (Vajs 91b), *svētlostī* (Par. 9) : *sṿētlost* (Par. 79a) : *sṿētlost* (Vajs 92a). Pogreška prema istočnoslaveniziranome uzoru: *mē* (enklitički oblik A jd. lične zamjenice *azb*: *stcsl. *mę, ę* > istočni novocsl. *ja, mja*) (Par. 7).

²⁷¹ U *Parčićevu misalu jatom* se označuju skupine /je/ i /ja/: *siṇь človēčḅski pṛedaṇь budeṭь* 129b; *ṿbzliē na glavu emu* 129b. Prepoznaju se stcsl. normirane pozicije, ali Broz u *Azbukvaru* napominje izgovor zatvorenoga /e/, uz izgovor /ja/.

bilježiti i skupina /ja/ postala od */ǵ/ (Vat. Illir. 4 *êše i* 74d, P. *êše i* 114a), no u *Parčićevu misalu* (1893) tomu nije tako: refleks je prednjega nazala zabilježen slovom *e*²⁷², pa i nazala koji je proširen protezom: *ese i* 131a (Mar. *jěsę i*, usp. Jagić 1960: 102), *etb me* 131a, *ne este mene* 131a (Mar. *jěti mę, ne jěste mene*, usp. Jagić 1960: 102). U *Misalu* (1893) *jat* je zamijenjen slovom *a* iza /l/, /n/, /r/²⁷³ odnosno njihova umekšanost nije obilježena (pred vokalima /a/ i /e/): Par. *zemla* 133b, Vat. Illir. 4 *z(e)mila* 76d, P. *z(e)mila* 117b. Izuzetak je primjer *pov̋torêetb* (ali ne iz Muke, usp. Babić 2000: 114)²⁷⁴. U samome *Azbukvaru* ističe se da je to pitanje kolebljive norme: *Nu jer su riedki ovi potonji slučajeви, (a o tom naosob odlučuje Slovnica uz Rječnik) manja će bit pogreška, ako se ra, re svagdje čita kao /ra/, /re/. Za izgovor rju ima pak glagoljica predjotovano slovo, te piše morju, borju se* (prema Jembrih 2002: 56).

Tablica 20. Bilježenje /l/, /n/, /r/ uz pomoć *jata*, jerovskoga znaka, *ju*

Vat. Illir. 4	P.	Kar.	Par.	Mar.	Ass.	Vajs
budi vola tvoê 74c	budi vola tvoê 114a	budi volê tvoê 125a	budi vola tvoê 130b	bqdi volê tvoê 101	bqdi volê tvoê 119	budi voļa tvoja, 133a ²⁷⁵
z(e)mila 76d	z(e)mila 117b	zemplê 127b	zemla 133b	zemplê 109	zemplê 140	zemļa 135b
gibêl' siê 73c	gibêl' siê 112b	gibêl' siê 124a	gibêl' si 129b	gybêl' si 97	gybêl' si 116	gibêl' si 132a
starêišini ljud'skie	starêišini ljud(ь)skie	starci ljudstii	starъci ljudъscii	starъci	starci ljudstii	starci ljudscii

²⁷² Primjer za protezom proširen prednji nazal koji se bilježi *jatom* navodi se u radu M. Žagara i A. Zaradije Kiš (2007: 176, 2014: 194) – *êti* za inicijalni (prejotirani) prednji nazal.

²⁷³ Za hcsl. jezik pretpostavljamo parove fonema /l/ i /l'/, /n/ i /n'/ te /r/ i /r'/. Zanimljivo je da fragmenti nastarijega, prijelaznoga razdoblja ne bilježe /l'/ - *Bečki listići*, *Budimpeštanski fragment*, *Bašćanski ostrišci*, *Splitski fragment misala* (ukazuje na moguću depalatalizaciju glasa u nekim onodobnim hrvatskim govorima).

²⁷⁴ Jedino kada je dopušteno prejotiranim glagoljičnim slovom *ju*: *glagoljučemb* 132a (*glagoljuči* 76a, *g(lago)ljuču se* 114a), *stv̋vorju* 132b, no u Vat. Illir. 4 i *Prvotisku* imamo neobilježenu umekšanost: *stvoru* 76a, *stvoru* 116a. Još jednom se potvrđuje hiperkorektna hrvatska novocsl. norma XIX. stoljeća, ali i nasljedovanje hcsl. norme XIV. i XV. stoljeća glede bilježenja /l/, /n/, /r/, nasuprot običnijemu povratku redakcijskim počecima do XIII. st.

²⁷⁵ Rješenje koje govori u prilog kombiniranoj latiničkoj transkripciji u Vajsovu misalskome izdanju 1927. – slova prema izdanjima Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti *l, n, g*, ali i bilježenje skupinama *ja, ju, je* (*kniġa, ot nedêlê* 112a, ali *nedêl+ja, nedêl+ju* 112a, 112b – po uzoru na ćirilične digrafe *ju, ja, je*), miješano bilježenje *jerova* (*va vëk : v vëk*) itd. (usp. Šepić 1928: 526-529, Bolonić 1981a: 43-44). Vajs svoj pristup objašnjava kao rezultat kombiniranja akademskoga i školskoga pravopisa, a u svrhu promoviranja eklektične koncepcije koja, na Parčićevu tragu, s jedne strane teži osigurati konzervativnost i arhaičnost, a s druge funkcionalnost. Riječ je o načelima koja su i Parčić i Vajs u konkretnim rješenjima provodili znanstvenom strogošću pa je rezultat često znao biti upravo suprotan – za laike konfuzan ili nedovoljno jasan.

73c	112a	124a	129b	ljudъscii 105	137	134a
pljujuče 76b	pljujuče 116b	pljunuvše 127a	pljujuče 132a	plinqъvše 107	pljunqъvš e 139	pljujuče 134b
glagoljuči m' 75d	g(lago)ljučim ъ se 115b	g(lago)ljučim ъ 126b	glagoljučem ъ 132a	glagoljōstem ъ 105	-	glagoljuče m 134a
stvoru 76a	stvoru 116a	sotvorju 126b	sъtvorju 132b	sъtvorjō 106	sъtvorjō 138	stvorju 134b
sъblažnju se 74b	sablažnju se 113b	soblažnju sê' 124b	sъblažnju se 130b	sъblažnjō sę 100	sъblažnjō sę 118	sblažnju se 132b

Već Levaković u *Brevijaru* (1648) palatalnost suglasnika /l/ i /n/ označuje dijakritičkim znakom ', ali i slovima *jat* i *ju*. U oblicima lične zamjenice za 3. lice koji dolaze s prefiksom *n-* zbog prijedložne sveze, umekšanost /n/ nije označena. U *Brevijaru* je umekšanost /r/ dvaput označena slovima *jat* i *ju* (Babič 2000: 92). Karaman (1741, 1791) označuje njihovu mekoću apostrofom iznad slova *l*, *n*, *r*, *jerom* poslije slova (*i*), te slovima *jat* i *ju*. U *Prvotisku misala* umekšanost suglasnika /l/ ne bilježi se *jatom*, zapravo nije nikako označena pred vokalima *a* i *e*: P. *budi vola tvoê* 114a. Samo je u jednome primjeru zabilježen znak koji bi mogao ukazivati na umekšanost /l/, ali je umjesto dijakritičkoga znaka vjerojatnije riječ o apostrofu kojim se bilježi ispušteni *jer* na kraju riječi – P. *gibêl' siê* 112b. Umekšanost /l/ zabilježena je pred slovo za vokal /u/ (slovom *ju*): P. *Obače glagolju vamъ* 115a, *starêišini ljud(ъ)skie* 112a, *pljujuče* 116b (ta se umekšanost u hrvatskoglagoljskim spomenicima od XIV. do XVI. stoljeća bilježi nasuprot neutraliziranoj razlici /l/ i /l'/ ispred *a* – *sila* : *vola*). Parčić po tome pitanju slijedi normu hcsl. tekstova XIV. i XV. st., ali iznova hiperkorektno (Par. *sъtvorju* 132b, Vat. Illir. 4 *stvoru* 76a, P. *stvoru* 116a). Podsjetimo da je u pismu Jagiću od 25. rujna 1893. Parčić napomenuo da je *jat* zamijenio sa *A poslie l, n, r, kako je to obično u naših starih* (Jagić 1910: 299).

Zaključuje se kako je riječ o rješenju hrvatske novocsl. norme XIX. stoljeća koje teži obnovi početka redakcijskoga formiranja (glede fonološke vrijednosti *jata* i izgovorne norme, no kod umekšanih /l/, /n/, /r/ to je norma XIV. i XV. st.) i naslijeđenoj starocrkvenoslavenskoj pisarskoj praksi²⁷⁶: slovo *jat* na položaju psl. *jata* prevladavajuće je u odnosu na slova *e* i *i*

²⁷⁶ Ne bi kod Parčića bila u cijelosti i posve tradirana stesl. norma, kako je to za *jat* isticala Vanda Babič (2000: 137).

(usp. Mihaljević 2009: 299), ali se dopušta izgovor /e/ i /i/ *gdje nije protivno predaji*.²⁷⁷ Opravdano je zapitati se je li Broz ovdje drugačije normirao izgovor nego što je to zamišljeno u *preučenoj* Parčićevoj koncepciji.

Nadalje, u evanđeoskim tekstovima *Parčićevo misala* i Redu mise s Kanonom *jat* se bilježi dosljedno na pretpostavljenim položajima, bilo da je riječ o korijenskome, tvorbenome ili gramatičkome morfu.

Tablica 21. Bilježenje *jata* u korijenskome morfu²⁷⁸

Vat. Illir. 4	P.	Kar.	Par.	Mar.	Ass.	Vajs
vrême 73c	vr(ê)me 113a	vremê` 124a	vrême 130a	- (vrêmeni 98)	vrêmę 115	vrême 132a
vêste 73c	vêstê 112a	vê`ste 124a	vêste 129b	vêste 97	vêste 116	vêste 131b
otvêčav 74b	r(e)če 113a	otvê`čavъ 124b	otvêčavъ 130a	отъвъчавъ 99	отъвъштavъ 118	otvêčav 132a
peteh' 74b	petehъ 113b	pê`telъ 124b	pêtlъ 130b	kokotъ 100	kurъ 118	pêtal 132b
svêt' 10c	s(vê)тъ 15a	svê`тъ 18b	svêтъ 18b	svêтъ 314	svêтъ 1	svět 19a
č(lovê)kom' 10c	č(lovê)k(o)mъ 15a	človê`komъ 18b	človêkomъ 18b	človêkomъ 314	človêkomъ 1	člověkom 19a

Jedan je ekavizam vidljiv u Parčića (*sedête* 130b), ali ga prepoznamo kao pogrešku prema primjeru iz Ass. *sjêdête* 118 (*/jê/ > /e/a/), Mar. *sêdête* 100, Vat. Illir. 4 *sêdête* 74b, Kar. *sê'dite* 125a, P. *sêdite* 113b, Vajs *sedête* 132b.

²⁷⁷ Dokaz da je ortoepska norma manje podložna standardizaciji. Ako je i Parčić za *jat* pretpostavio izgovor zatvorenoga /e/ (usp. Broza i Leskiena), a ne /je/ (usp. Dobrovskoga), postavlja se pitanje zašto pozicije (C'ê) s palatalnim /l'/, /n'/ nije nastavio bilježiti *jatom*, već je zabilježio zamjenu slovima *a* i *e*.

²⁷⁸ Ostali korijenski morfomi s *jatom* iz Par: *bêg-* (*bêžaše* 131a), *cêlova-* (*cêluetъ* 133b, *cêluetъ* 241a, *cêlbbi* 247b), *cên-* (*dragocênъnie* 129b, *cênitelъ* 244a), *človê-* (*človêčъski* 129b, *človêčъ* 130a, *človêkъ* 130a, *človêka* 133a, *človêkъ* 133b), *dêl-* (*dêlo* 129b, *svdêla* 129b, *dêlateli* 241a, *dêlajuču* 247b), *dêl(i)-* (*razdêliše* 133a), *grêh-* (*grêhъ* 247b), *hlêb-* (*hlêbъ* 130a, *hlêbъ* 243a), *hotê-* (*hotêaše* 133a), *kolên-* (*kolêno* 132b, *kolêno* 242b), *mês-* (*mêsto* 131a, *mêsto* 133a, *mêsto* 244a, *mêsto* 247a), *prêd-* (*prêdъ* 132b), *rêš-* (*rêše* 130b, *rêše* 132b), *rêz-* (*urêza* 131a), *sêd-* (*sêdъše* 133a, *sêdeči* 133b), *sêk-* (*isêce* 133b), *slêd-* (*poslêdъnaê* 134a, *poslêdъnêi* 248b), *svêt-* (*lux*) (*svêtilъnikъ* 133b, *svêta* 244a), *s(b)vêt-* (*consilium*) (*svvêčaše* 129b, *svvêty* 132a), *têl-* (*têlo* 129b, *têlo* 130a, *têlesa* 133b, *têla* 133b, *têlo* 242b), *vidê-* (*vidêti* 131a, *vb vidêni* 132b, *vidêvъ* 132b, *vidêvъše* 133b), *vêd-* (*propovêdano* 129b, *zapovêdemъ* 247a), *vêk-* (*vêki* 246b, *vêkovъ* 247b), *vên-* (*vênъcъ* 132b), *vêr-* (*vêru* 133a, *Vêruju* 134a, *vêri* 241a, *vêra* 241b), *vês-* (*vêse* 132b), *žrêb-* (*žrêbie* 133a).

Tablica 22. Bilježenje *jata* u gramatičkome morfu²⁷⁹

Vat. Illir. 4	P.	Kar.	Par.	Mar.	Ass.	Vajs
- (A jd. ženu 73d)	- (A jd. ženu 112b)	- (A jd. ženu 124a)	D jd. ženê 129b ²⁸⁰	A jd. ženq 98	D jd. ženê 116	D jd. ženě 132a
L jd. mnê 73d	L jd. mnê 112b	L jd. mnê` 124a	L jd. mъnê 129b	L jd. mъnê 98	L jd. mъnê 116	L jd. mně 132a
L jd. mirê 73d	L jd. mirê 112b	mirê` 124a	L jd. mirê 129b	L jd. mirê 98	- (gradъ 116)	L jd. mirě 132a
A jd. solilo 74a	- (A jd. zdêlu 113a)	A jd. solilo 124b	L jd. vъ solilê 130a ²⁸¹	A jd. solilo 99	L jd. vъ solilê 118	L jd. solilě 132a
L mn. oblacêh' 75b	-	oblacê`hъ 126a	L mn. oblacêhъ 131b	L mn. oblacêhъ 103	L mn. oblacêhъ 120	oblacêh 133b
N mn. otegotêla 74c	N mn. otegotêla 114a	otê`gotê`nê` 125a	N dv. tegotъnê 130b	N dv. težъcê 101	N dv. tjëgotъnê 119	N dv. tegotně 133a
A mn. ruky 74c-d	A dv. rucê 114a	A mn. ruky 125a	A dv. rucê 131a	A mn. rqky 101	A dv. rqcê 119	A dv. rucě 133a
I dv. obêma 74a	- (sa 12 uč(e)n(i)k(o) ma 113a)	I dv. so obê`ma 124b	I dv. sъ obêma 130a	I dv. obêma 99	I dv. obêma 117	I dv. oběma 132a
L jd. po gl(a)vê 76b	L jd. po gl(a)vi ego 116b	L jd. po glav ê` 127a	L jd. po glavê 132b	L jd. po glavê 107	L jd. po glavê 139	L jd. po glavě 134b

²⁷⁹ Imenice: D i L jd. *a*-osnova, L jd. *o*-osnova; L mn. *o*-osnova, NAV *o*-osnova (srednji rod) i *a*-osnova, sklonidba ličnih zamjenica, sklonidba neličnih zamjenica i pridjeva – tvrda inačica.

²⁸⁰ Dativna konstrukcija u Par., Ass., Vajs, akuzativna u Mar., Vat. Illir. 4, P., Kar.

²⁸¹ Lokativna konstrukcija *vъ solilê* u Par., Ass., Vajs, a akuzativna u Mar., Vat. Illir. 4, P. i Kar.

L jd. stranê 9a	L jd. stranê 12b	L jd. stranê 16a	L jd. stranê 16a	L jd. stranê 197	L jd. stranê 172	L jd. stranê 16a
L jd. v' tmê 10c	L jd. v tmê 15a	L jd. vo tmê 18b	L jd. vь tmê 18b	L jd. vь tmê 314	L jd. vь tmê 1	va tmê 19a
L mn. čedêh' 76b	L mn. čediъ 116b ²⁸²	L mn. čadê' hъ 127a	L mn. čedêhъ 132b	L mn. čedêhъ 107	L mn. čedêhъ 138	L mn. čedêh 134b
L mn. čl(o)v(ê)cê h' 9a	L mn. č(lovê)cêhъ 12b	-(D mn. čl(o)vê' kom ъ 16a	L mn. človêcêh ъ 16a	L mn. čl(o)v(ê)c(ê)h ъ 197	L mn. človêcêhъ 172	L mn. človêcê h 16a

Iz dosadašnjega se pregleda može zaključiti o uzornoj očuvanosti *jata* u svim pozicijama u *Parčičevu misalu*, a gdje je *jat* dobro očuvan u korijenu, dobro je očuvan i u gramatičkim i tvorbenim morfovima (slično stanju u Vat. Illir. 4 i u izvornim stesl. spomenicima).²⁸³

Primjerice:

Jat u imperativu glagola *e*-tipa²⁸⁴

Par. *rbćete* 130a (2. lice mn.), Mar. *rbćete* 98, Ass. *rbćete* 116, Vat. Illir. 4 *rbćete* 73d, P. *rcite* 112b, Kar. Par. *rcyte* 124a, Vajs *rcēte* 132a,

Par. *idēte* 130a (2. lice mn.), Mar. *idēte* 98, Ass. *idēte* 116, Vat. Illir. 4 *idēte* 73d, P. *idite* 112b, Kar. *idite* 124a, Vajs *idēte* 132a,

Par. *primēte* 130a – 2. lice mn. imperativa (Mar. *priimēte* 99, Ass. *priimēte* 118, Vat. Illir. 4 *primēte* 74a, P. *primate* 113a, Kar. *priimite* 124b, Vajs *primēte* 132b),

Par. *sedēte* 130b – 2. lice mn. imperativa (Mar. *sēdēte* 100, Ass. *sjēdēte* 118, Vat. Illir. 4 *sēdēte* 74b, P. *sēdite* 113b, Kar. *sēdite* 125a, Vajs *sedēte* 132b),

Par. *vъstanēte* 131a – 2. lice mn. imperativa (Mar. *vъstanēte* 101, Ass. *vъstanēte* 119, Vat. Illir. 4 *vstanēte* 74d, P. *vstanite* 114a, Kar. *vostanite* 125a, Vajs *vstanēte* 133a),

Par. *idēmъ* 131a – 1. lice mn. imperativa (Mar. *idēmъ* 101, Ass. *idēmъ* 119, Vat. Illir. 4: *idēm'* 74d, Par. P. *idimo* 114a, Kar. *idemъ* 125a, Vajs *idēm* 133a).²⁸⁵

²⁸² Jakubinskij-Meyerevo pravilo u L jd. i L mn. (-êh > -ih, usp. Šimić 2000: 27).

²⁸³ Tako je i u dijelu *Parčičeva misala Pravilo misi* i *Čin misi* (primjeri *jata* u korijenskim morfovima već su istaknuti), npr. imenice: D jd. *utrobê* 248b, L jd. *mirê* 242a, A dv. *rucê* 241a, 241b; zamjenice: D jd. *mъnê* 247b, *tebê* 241b, 242b; D mn. *tēmъ* 244a, G mn. *vъsêhъ* 242a, *vъsēmъ* 244a, I mn. *vъsêmi* 241a; pridjevi: D jd. *posvečenêi* 242b, A dv. *svetêi* 242b, A dv. *čъstъnêi* 242b; glagoli: 2. lice mn. imperativa: *primēte* 242b, prilozi: *prêžde* 242a itd.

²⁸⁴ Ponajbolji pokazatelj čuvanja stesl. norme.

Parčiće misal dosljedno bilježi formant *-ê-* u tvorbi imperativa glagola *e*-tipa. Istaknuti su primjeri 1. i 2. lica množine.

Jat u imperfektu (imperfekatska konstanta)

Par. *idêahu* 15b (3. lice mn.), Mar. *idêahq* 196, Ass. *idêahq* 172, Vat. Illir 4 *idêhu* 8d, P. *idêhu* 12b, Kar. *idê`hu* 15b, Vajs *idêahu* 16a,

Par. *sêdêahb* 131a (1. lice jd.), Mar. *sêdêahb* 102, Ass. *sêdêahb* 120, Vat. Illir. 4 *sêdêh'* 75a, P. -, Kar. *sê`dê`hb* 124b, Vajs *sêdêah* 133a,

Par. *imêaše* 132a (3. lice jd.), Mar. *imêaše* 106, Ass. *imêaše* 138, Vat. Illir. 4 *imêêše* 76a, P. *imêše* 116a, Kar. *Imê`hu* 126b (3. lice mn), Vajs *imêaše* 134b,

Par. *hotêahu* 132a (3. lice mn.), Mar. *hotêahq* 106, Ass. *hotêahq* 138, Vat. Illir. 4 *hotêahu* 76a, P. *hotêhu* 116a, Kar. *hotê`hu* 126b, Vajs *hotêahu* 134b.

Zaključuje se da se *jat* u tvorbi imperfekta čuva u *Parčiće*vu misalu. Nije potvrđeno stezanje imperfekatske morfološke konstante *-êah-* (zabilježeno u kanonskim tekstovima, ali karakteristično za hcsl. i istočne novocsl. tekstove, vidjeti poglavlje 4.7.5.5. *Imperfekt*), čime se podupiru načela konzervativnosti i hiperkorektnosti u jezičnome uređivanju *Misala*.

Jat u zamjenicama

- ❖ neodređena zamjenica *vbsb*, *vbsê*, *vbsē*²⁸⁶:

Par. *prêdb vbsēmi* 131b (I mn.), Mar. *prêdb vbsēmi* 104, Ass. *prêdb vbsēmi* 121, Vat. Illir. 4 *prêd' vsēmi* 75b, P. *preda vsemi* 115a, Kar. *predb vsê`mi* 126a, Vajs *prêd vsēmi* 133b.

- ❖ pokazna zamjenica (tvrda inačica):

Par. *têmb* 18b (I jd.), Mar. *têmb* 314, Ass. *têmb* 1, Vat. Illir. 4 *têmb'* 10c, P. *t(ê)m̃b* 15a, Kar. *tê`mb* 18b, Vajs *tēm* 19a.

- ❖ lične zamjenice:

Par. *pristavitb m̃bnê* 131a (D jd.), Mar. *m̃bnê* 102, Ass. *mnê* 120, Vat. Illir. 4 *mnê* 74d, P. *mnê* 114b, Kar. *mi* 125b, Vajs *mnê* 133a; Par. *glagolju tebê* 130b (D jd.), Mar. *glagolj̃q tebê* 100, Ass. *glagolj̃q tebê* 118, Vat. Illir. 4 *g(lago)lju tebê* 74b, P. *g(lago)lju tebê* 113b, Kar. *g(lago)lju tebê`* 124b, *glagolju tebê* Vajs 132b; Par. *razdêlišē sebê* 133a (D jd.), Mar. *razdêlišē sebê* 108., Ass. *razdêlišē sebê* 140, Vat. Illir. 4 *razdêlišē sebê* 76c, P. *razdêlišē sebê* 116b, Kar. *razdêliša sebê`* 127a, Vajs *razdêlišē sebê* 135a.

²⁸⁵ Do zamjene starih imperativnih oblika s formantom *-ê-* mlađim oblicima s formantom *-i-* dolazi samo u *Prvotisku misala* i *Karamanovu misalu*.

²⁸⁶ Smiješani gramatički morfovi tvrde i meke zamjeničke deklinacije.

Jat u priložima

Par. *pozdě* 133b, Mar. *pozdě* 110, Ass. *pozdě* 140, Vat. Illir. 4 *pozdě* 77a, P. Kar. *Pozdē* 128a, Vajs *pozdě* 135b; Par. *otъ selē* 131b, Mar. *otъ selē* 103, Vat. Illir. 4 *ot selē* 75b, P. *ot selē* 115a, Vajs *ot selē* 133b, Par. *sъde* 130b, Mar. *sъde* 100, Vat. Illir. 4 *sъdē* 74c, P. *zdē* 113b, Vajs *sde* 132b; Par. *kъde* 130a, Mar. *kъde* 98, Ass. *kъde* 116, Vat. Illir. 4 *kъdē* 73d²⁸⁷, *kadē* 112b, Vajs *Kde* 132a; Par. *vъnē* 131b, Mar. *vъnē* 104, Vat. Illir. 4 *vъnē* 75b, Vajs *vnē* 133b.

Jat u pridjevima:

Par. *novēmъ* 133b, Mar. *novēmъ* 110, Ass. *novēmъ* 140, Vat. Illir. 4 *novēm'* 77a, P. *novem(b)* 117b, Kar. *novē'mъ* 128a, Vajs *novēm* 135b.

Zaključuje se da je u *Parčičevu misalu jat* očuvan u svim pretpostavljenim i naslijeđenim stcsl. pozicijama. Rijetki su refleksi, odnosno slova kojima se bilježe refleksi²⁸⁸ – *e* (korijenski i tvorbeni morfovi):

- ❖ Par. *skudelъniče* 132a, Mar. *skъdelъnikovo* 105, Ass. *skъdelničī* 138, Vat. Illir. 4 *skudēlniči* 75d, P. *skudelniču* 115b, Vajs *skudēlniče* 134a (u *Vajsovu misalu* vraćen je *jat* u tvorbeni morf). Ponovno bilježimo podudarnost između *Parčičeva misala* i kanonskih spomenika, što potvrđuje knjišku osnovnicu hrvatskoga novocsl. jezika,
- ❖ Par. *sedeću* 129b (stcsl. *sêdēti*, *sêždъ*, *sêdiši* – *sjediti*), Mar. *vъzležęča* 97, Ass. *vъzležęštu* 116, Vat. Illir. 4 *vzležeću* 73c, P. *vzležeću* 112b, Kar. *vozležača* 124a, Vajs *sêdeću* 131b (unosi *jat* u korijenski morf); Par. *sedēte* 130b, Ass. *sjêdēte* 118, Mar. *sêdēte* 100, Vat. Illir. 4 *sêdēte* 74b, Kar. *sê'dite* 125a, P. *sêdite* 113b, Vajs *sedēte* 132b; ponovno u skladu sa stcsl. osnovicom – kanon starocrkvenoslavenskih spisa, usp. Ass.

Jedina potvrda *jata* gdje mu po etimologiji nije mjesto: Par. *arhierēomъ* 129b, Mar. *arhiereomъ* 98, Ass. *arhiereomъ* 116, Vat. Illir. 4 *arhierēom'* 73d, P. *arhierēomъ* 112b, Vajs *arhijerēom* 132a (D mn., usp. N mn. *arhierēi* 132a, 134a; stcsl. *arhierei*, -a). Pretpostavlja se da se na taj način hiperkorektno obilježila umekšanost /r'/. a ne smije se zanemariti ni utjecaj primjernih hcsl. spomenika (Vat. Illir. 4, P.) i izgovorne/ortoepske hcsl. norme.²⁸⁹

²⁸⁷ Zamjena etimološkoga *e jatom* (Šimić 2000: 29).

²⁸⁸ Nije u pitanju refleks nego zamjena, što potvrđuje Vajsov primjer (*skudēlniče*), takva zamjena *jata* i slova *e* također je karakteristična za stcsl. tekstove (slovo za glas *e*-tipa na mjestu etimološkoga *e* ponekad), a ne čakavskih ili kajkavskih narodnih utjecaja (usp. Damjanović 2008a: 60-61).

²⁸⁹ Očekivan gram. morfem -emъ: Mar, Ass. *arhiereomъ*, Vat. Illir. 4. *arhierēom'*, Vajs *arhijerēom*. Zamjena ima veze s izgovorom (usp. Lunt 2001: 55). Usp. bilježenje *jata* i slova *e* u posuđenica iz grčkoga i latinskoga jezika i u vlastitim imenima (Ceković, Eterović, Žagar 2015: 34).

Slovom *jat* bilježi se, osim etimološkoga *jata*, i glasovna skupina /ja/ prema starocrkvenoslavenskoj izgovornoj normi: u inicijalnoj poziciji: Par. *êže* 130a, Par. *êko* 129b (133a, 134a), Par. *êti* 130a, Par. *êviše se* 133b, Par. *êkože* 130a, 134a; u postvokalnoj poziciji: Par. *arhierêê* 129b, Par. *Kaêpi* 129b, Par. *vbzliê* 129b, Par. *propetaê* 133a, Par. *Iliê* 133a, Par. *napaêše* 133a, Par. *bivšaê* 133b, Par. *uboêše se* 133b, Par. *Mariê* 133b, Par. *drugaê* 133b, Par. *tmîênъ* 133b, Par. *diêkonъ* 133b, Par. *trethêgo* 134a. Iza palatalnih suglasnika bilježi se samo *a* (Tablica 20), odnosno umekšanost /l'/, /n'/ ne bilježi se posebno (osim uz *ju*): Par. *vola* 130b, Par. *zemla* 133b.

Fonemska vrijednost *jata* (uz ekavizme i ikavizme, osobito u P.) očuvana je u Vat. Illir. 4 i *Prvotisku*, a u istočnoslaveniziranim izdanjima normiran je položaj *jata* prema svim etimološki pretpostavljenim pozicijama, kao i za skupinu /ja/, što je slovno diferencirano (*jat* s točkom / dijakritički znak : *jat* bez točkice). U *Parčičevu misalu* slovo *jat* ponovno je vraćeno na sve etimološki pretpostavljene pozicije, što nije obilježje primjernih spomenika hosl. jezika, kao ni fragmenata koji predstavljaju početke redakcijskih formiranja (usp. formant *-ê-* u imperativu glagola *e*-tipa i *i*-tipa, *jat* u nestegnutoj imperfekatskoj konstanti, *jat* u imenskoj i zamjeničko-pridjevskoj deklinaciji, *jat* u korijenskome morfu). Kako je normiran izgovor *jata*, saznajemo iz *Maloga azbukvara* (1894), ali i Parčičeve prepiske s V. Jagićem i F. Račkim. Bilo je dvojba u normiranju izgovora jer je autor teksta *Maloga azbukvara* Ivan Broz, a njegova rješenja (konkretno zatvoreno /e/) nisu uvijek podudarna s Parčičevima. Vanda Babič smatra da bilježenje *jata* u *Parčičevu misalu* nikako nije bilo pod utjecajem istočne novosl. norme, već je rezultatom pokusnoga oživljavanja hosl. jezika, i to takvoga koje se vraća ishodištu, ali u rješenja ugrađuje i znanstvena dostignuća slavistike XIX. stoljeća (usp. Babič 2000: 137). Iz analiziranih primjera može se zaključiti da Parčić vjerno slijedi stanje u najstarijim spomenicima, poglavito ono u izdanju *Assemanova evangelistara* (1865), što pokazuju doslovni prijenosi u primjerima kao što je ekavizam Par. *sedête* 130b prema Ass. *sjêdête* 118 (Mar. *sêdête* 100, Vat. Illir. 4 *sêdête* 74b, Kar. *sê'dite* 125a, P. *sêdite* 113b, Vajs *sedête* 132b). Potvrdili smo i veću usklađenost između primjera u *Parčičevu misalu* i primjera u Ass., Mar. i Vat. Illir. 4 u odnosu na primjere u P. i Kar. To se odnosi na stanje s *jatom* u tvorbenim morfovima (imperativ i imperfekt) te gramatičkim morfovima (imenice, pridjevi, zamjenice).

4.6.3. Bilježenje refleksa glasa /ę/

Nosnik /ę/ je psl. prednjojezični nazal koji se razvio iz skupina diftnoškoga karaktera: a) praie. */en/, */em/ u tautosilabičnome položaju (*pętъ* < lit. *penkī*), b) praie. */ēn/, */ēm/ (*męso* < stind. *māmsam* < praie. *mēmso-*), c) praie. */n̥/, */m̥/ < baltosl. /in/, /im/ u tautosilabičnome položaju: *desętъ* < lit. *dešimtis* < praie. **dekętis*, d) praie. /-j̥ons/, /-j̥āns/ (psl. /-jans/ i zbog prijeglasa /-jens/ > /jēs/ > /ję/): *znaję* < **znajens* < **znajon(t)s* < praie. **g'nōjont-s*, e) od /-in/ pred suglasnikom: *kęnę3b* < stnjem. *kuning*, *cęta* < got. *kintus*. Nosnik /ę/ u slavenskim se jezicima razvijao različito, a u većini je jezika prevladala denazalizacija (otprilike u X. stoljeću). Nosnike danas ima samo poljski književni jezik, u XIII./XIV. st. združili su se u jedan nazalni samoglasnik /ą/ koji se opet prema kvantiteti u XVII. st. rascijepio na /ā/ > današnji /q/, u pismu *q* i /ā/ > /ę/. Razlika je razvidna u tvrdoći odnosno mekoći suglasnika pred njima. U istočnoslavenskim jezicima */ę/ je prešao u /a/ (rus. *p'atъ*, *r'adb*; ukr. *p'atъ*, *r'ad*, bug. *p'aty*). U zapadnoslavenskim jezicima nema jedinstva, pojedini jezici imaju više refleksa ovisno o poziciji nazala i riječi te njegovoj kvantiteti (u češkome su /ā/ i /iā/ pred palatalima i /k/ prešli u /ě/ i dalje se razvijali kao kratki i dugi /ě/). U južnoslavenskim jezicima */ę/ > e (slov., srp., hrv. *greda*, *pet*). U čakavskome narječju */ę/ uz /č/, /ž/ i protezu /j/ daje /a/: *jazik*, *zajac*, *počat*.

U najranijim istočnoslavenskim crkvenim spomenicima došlo je do miješanja slova ѡ (ѡ) i ѣ (ѣ) te ѡ (ѡ) i ѡ (ѡ) poslije šumnika i /c/. Prejotirana slova nestala su u XII. stoljeću, a slovo za stražnji nazal zadržalo se do XIII. stoljeća. Potom, slovo za prednji nazal dobilo je u istočnoslavenskoj redakciji novu funkciju: u poziciji do slova *a* bilo je u istome odnosu kao *ju* : *u* (mekoća : tvrdoća) te se našao u homonimiji s ѡ. U skladu s istočnosl. normom glas /a/ zapisivao se na dva načina: kao ѡ na početku riječi (također na mjestu psl. /ę/, npr. *jazykъ*) i slovom ѡ u sredini i na kraju riječi (npr. *pastyrę*, usp. Babić 2000: 126-127).

U hrvatskoj redakciji starocrkvenoslavenskoga jezika nazali su prešli u vokale /u/ (<*/q/, do kraja X. stoljeća) i /e/ (<*/ę/, do kraja XI. stoljeća). Kontaktom starocrkvenoslavenskoga jezika s hrvatskim narodnim jezikom (uglavnom čakavski dijalekt) oblikuje se hrvatski crkvenoslavenski jezik, a vernakulni utjecaj najočitiji je na fonološkoj razini: nazalni samoglasnici /ę/ i /q/ zamijenjeni su samoglasnicima /e/ i /u/, ne uzmu li se u obzir prva stranica *Kijevskih listića* i *Grškovićev odlomak apostola* (te *Baščanska ploča*) koji bilježe *jęsъ* (Velčeva ističe da je to način bilježenja skupine /je/, a Mateo Žagar pretpostavlja da je riječ o grafijskome odrazu starijega stanja, 2009: 163).²⁹⁰ Poznato je i autohtono čakavsko obilježje – prelazak prednjega *jusa* u /a/ ispred palatala /č/, /ž/, /j/. Opadanje primarnoga, autohtonoga

²⁹⁰ Konavoski glagoljski natpis posljednji je koji bilježi stražnji nazal.

čakavskoga refleksa /ɛ/ > /a/ (*język* > *êzik*) utjecaj je štokavskih govora (M. Rešetar) ili kajkavskih (E. Hercigonja), no u hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku stanje je jasnije. U tim tekstovima odraz /a/ pojavljuje se redovito u izvedenicama od psl. korijena **im-* s protetskim *j*: *jati*, *zajati*, *najati*, *prijati*, *prêjati*, *vsprijati*, *pojati*, *projati*; često u riječi *język* i osnovama *žed-* (*žajati*, *žajuća*...), *čet-* (*ot načala*, *počalniku*, *v počali*...), *čest-* (*pričastnik*, *často*) (Šimić 2000: 33, Mihaljević, Reinhardt 2005: 46, Gadžijeva i dr. 2014: 78-79).

Pratiti u spomeniku bilježenje refleksa glasa **ɛ/* može biti pouzdanim pokazateljem utjecaja istočnoslavenske jezične norme i rješenja u tim spomenicima te povratka (obnove) hrvatske redakcije starocrkvenoslavenskoga jezika (Babić 2000: 127). Odraz prednjega nazala u *Vatikanskome Illirico 4* i *Prvotisku misala*, ali i *Levakovićevu misalu* (1631), bilježi se slovima *e* i *a*, u *Levakovićevu brevijaru* (1648) i *Karamanovu misalu* slovima *ê* i *a'*.²⁹¹

U *Parčićevoj misi* (1860) kao i u *Misalu* (1893) refleks prednjega nazala bilježi se slovom *e*, osim u već spomenutim primjerima kada se *jatom* bilježi odraz nazala (u *Misi* prema istočnim novocsl. uzorima, a u *Misalu* prema čakavskome refleksu prednjega nazala proširenoga protezom).

Tablica 23. Bilježenje odraza glasa /ɛ/ u *Parčićevu misalu*

	Misa (1860)	Misal (1893)
Graf (slovni inventar i slovna višestrukost)	Slovo <i>e</i> <i>Jat</i> s točkom	Slovo <i>e</i> Slovo <i>ê</i>
Grafem	slovom <i>e</i> bilježi se refleks prednjega nazala prema hrvatskoj redakciji	slovom <i>e</i> bilježi se refleks prednjega nazala prema hrvatskoj redakciji
	samo jedna pogreška prema	nekoliko primjera bilježenja

²⁹¹ Kao i u Levakovićevu *Brevijaru* (1648), za stari *jat* u Karamana postoje dvije pismovne inačice (odnosno tri uzme li su u obzir i odraz prednjega nazala zabilježen *jatom*) ovisno o izgovoru:

a) za /ja/,

b) za /ja/ (od **ɛ/*, npr. *pomoli sê'* 125a) te slovo *a* ili *a'* (od **ɛ/*, npr. *rê'sa* 125a, *čadê'ha* 127a).
Ponekad na tome mjestu Karaman propusti označiti slovo *jat* ili slovo *a* dijakritičkim znakom.

c) s točkom za /je/.

istočnosl. uzorima: *mê* (**mę* čakavskoga odraza (*j*)*ę* > (*j*)*a* > *mja* > hosl. *me*) (Žagar 2007: 176, 2014: 194; Šimić 2000: 33): *êti* (ali i oblik *jeti* od **jęti*)

Protežom proširen prednji nazal zabilježen je u *Parčičevu misalu* uglavnom slovom *e*: Par. *prietb i* 18b (Mar. *prijętb i* 315, Ass. *prijętb i* 1, Vat. Illir. 4 *prietb i* 10d, P. *priet' i* 15a, Kar. *prięša* 18b, Vajs *prijet-i* 19a), Par. *prieše* 18b (Mar. *prięšę* 315, Ass. *prijętb* 1, Vat. Illir. 4 *ne prięše* 10d, P. *prięše* 15a, Kar. *prięša* 18b, Vajs *priješe* 19a), Par. *prieše* 132a (Mar. *prijęšę* 105, Ass. *prijęšę* 137, Vat. Illir. 4: *prięše* 75d, P. *prięše* 115b, Kar. *prięša* 127a, Vajs *prijese* 134a), Par. *prietb* 130a (*stosl. *prięti*, Mar. *priimb* 99, Vat. Illir. 4 *priet' 74a*, P. *prietb* 113b, Kar. *priet* 124b, Vajs *prijet* 132b), Par. *ese i* 131a (Mar. *jęšę i* 102, Vat. Illir. 4 *ęše i* 74d, P. *ęše i* 114a, Kar. *ęša ego* 125b, Vajs *jese-i* 133a), Par. *etb me* 131a (Mar. *jęti mę* 102, Vat. Illir. 4 *ęti me* 75a, P. *ęti me* 114b, Kar. *ęti mę* 124b, Vajs *jet mene* 133a), Par. *ne este mene* 131a (Mar. *ne jęšte mene* 102, Vat. Illir. 4 *ne ęste mene* 75a, P. *ne ęste me* 114b, Kar. *ne ęste mene* 124b, Vajs *ne jeste mene* 133a).

Odraz nazala može se pratiti u sljedećim (naslijeđenim) kategorijama:

- u korijenu riječi (korijenski morf),
- u nominativu jd. imenica srednjega roda *n*-deklinacije,
- u gramatičkim morfovima imenske deklinacije, potom u sklonidbi pridjeva, ličnih i neličnih zamjenica te participa (npr. *-*ę* u G jd., N mn. i A mn. imenica *ja*-osnova, gram. morf *-*ęję* za G jd. ženskoga roda određenih pridjeva (meko inačica); gram. morf. *-*yję* za A mn. muškoga roda određenih pridjeva (tvrda inačica) itd.,
- u gramatičkome morfu za 3. lice mn. prezenta glagola *i*-tipa, potom za 3. lice mn. aorista (sigmatskoga prvoga i drugoga),
- u nominativu jd. (i u kosim padežima) dugih i kratkih oblika aktivnoga participa prezenta glagola *e*-tipa (*na jotu* i *na palatal*) i glagola *i*-tipa,
- u obliku **sę* (čestica, povratna zamjenica) kod povratnih glagola,
- u pasivnih participa perfekta na *-tb* i dr.

Bilježenje odraza prednjega nazala u korijenskim i tvorbenim morfovima u *Parčičevu misalu*:

- ❖ Par. *čedêhъ* 132b, Mar. *čędêhъ* 107, Ass. *čędêhъ* 138, Vat. Illir. 4 *čedêh'* 76b, P. *čediъhъ* 116b, Kar. *čadê'hъ* 127a, Vajs *čedêhъ* 134b; Par. *čedomъ* 18b, Mar. *čędomъ* 315, Ass. *čędomъ* 1, Vat. Illir. 4 *čedom'* 10d, P. *čedom'* 15a, Kar. *čadomъ* 18b, Vajs *čedomъ* 19a,
- ❖ Par. *svetiъhъ* 133b, Mar. *s(vę)tyhъ* 110, Ass. *svętyhъ* 140, Vat. Illir. 4 *s(ve)tih'* 77a, P. *s(ve)tiъhъ* 117b, Kar. *s(vê')tyhъ* 127b, Vajs *svetihъ* 135b,
- ❖ Par. *ime* 18b, Mar. *imę* 315, Ass. *imę* 1, Vat. Illir. 4 *ime* 10d, P. *ime* 15a, Kar. *imê'* 18b, Vajs *ime* 19a,
- ❖ Par. *pametъ* 129b, Mar. *paмętъ* 98, Ass. *paмętъ* 116, Vat. Illir. 4 *pamet'* 73d, P. *pametъ*, 112b, Kar. *paмê'tъ* 124a, Vajs *pametъ* 132a,
- ❖ Par. *na desete* 129b, Mar. *n(a)d(e)sęt* 98, Ass. *na desęte* 116, Vat. Illir. 4 *na desete* 73d, P. *na des(e)te* 112b, Kar. *na desê'te* 124b, Vajs *na desete* 132a,
- ❖ Par. *glagole* 132a (N jd. muškoga roda, aktivni particip prezenta, kratki oblik), Mar. *g(lago)lę* 105, Ass. *glagolę* 137, Vat. Illir. 4 *g(lago)le* 75c, P. *g(lago)le* 115b, Kar. *glagolê* 124b, Vajs *glagol'e* 134a,
- ❖ Par. *razarei* 133a (N jd. muškoga roda, aktivni particip prezenta, dugi oblik), Mar. *razarêjęi* 108, Ass. *razarêjęi* 139, Vat. Illir. 4 *razarei* 76c, P. *razaraetъ*²⁹² 117a, Kar. *razorêi* 127b, Vajs *razarajej* 135a,
- ❖ Par. *sazidaei* 133a (N jd. muškoga roda, aktivni particip prezenta, dugi oblik), Mar. *sъzidaję* 108, Ass. *sъzidaję* 139, Vat. Illir. 4 *sъzidae* 76c, P. *sazidae* 117a, Kar. *sozidaêi* 127b, Vajs *sazidajej* 135a.

Refleks glasa /ę/ u gramatičkim morfovima

Imenice

- ❖ A mn. *jo*-osnova, muški rod: Par. *žrêbie* 133a, Mar. *žrêbiję* 108, Ass. *žrêbiję* 139, Vat. Illir. 4 *žrêbъ* 76c, P. *žrêbi* 116b, Kar. *žrebijъ* 127a, Vajs *žrêbje* 135a,
- ❖ NAV mn. *ja*-osnova: Par. *ovъce* 130b, Mar. *ovъcę* 100, Vat. Illir. 4 *ovce* 74b, P. *ovce*, 113b, Kar. *ovcê'* 124b, Vajs *ovce* 132b.

Pridjevi (dugi oblici)

- ❖ A mn., muški rod: Par. *ničee* 129b²⁹³, Mar. *ničiimъ* 97 (D mn., dugi oblik), Ass. *ništeję* 116, Vat. Illir. 4 *ničem'* 73d (D mn. kratki oblik), P. *ničimъ* 112b (D mn. kratki oblik), Kar. *ničyê* 124a, Vajs *nišćeje* 132a,

²⁹² Particip zamijenjen prezentom u P.

²⁹³ Ponovno se potvrđuje podudaranje u obliku za Ass. i Par.

- ❖ G jd., ženski rod: Par. *dragocěnnie* 129b²⁹⁴, Mar. *draga* 97, Ass. *dragaago* 116, Vat. Illir. 4 *mnogocěn'naago* 73c, P. *mnogocěn'nago* 112b, Kar. *mnogocěnnýe* 124a, Vajs *dragocěnnije* 131b.

Lične zamjenice (i čestica *se*)

- ❖ akuzativne enklitike (*mę, tę, sę*): Par. *nareče se* 132a, Mar. *nareče sę* 105, Ass. *nareče sę* 137, Vat. Illir. 4 *nareče se* 75d, P. *nareče se* 115b, Kar. *nareče sę'* 126b, Vajs *nareče se* 134a; Par. *potrese se* 133b, Mar. *potręse sę* 109, Ass. *potręse sę* 140, Vat. Illir. 4 *potrese se* 76d, P. *potrese se* 117b, Kar. *potr ę'se sę'* 127b, Vajs *potrese se* 135b; Par. *raspade se* 133b, Mar. *raspade sę* 109-110, Ass. *raspadaaše sę* 140, Vat. Illir. 4 *raspada se* 76d, P. *raspade se* 117b, Kar. *raspade sę'* 127b, Vajs *raspade se* 135b; Par. *vъskuju me* 133a (Mar. *vъskoję mę* 109, Ass. *vъskoję mę* 140, Vat. Illir. 4. *Vskuju me* 76d, P. *vskuju me* 117a, Kar. *vskuju mę'* 127b, Vajs *vskuju me* 135a.

Nelične zamjenice

- ❖ Meka inačica: npr.
 - G jd., ženski rod: Par. *ee* 129b, Mar. *eję* 98, Ass. *eję* 116, Vat. Illir. 4 *ee* 73d, P. *ee* 112b, Kar. *eę* 124a, Vajs *jeje* 132a,
 - NA mn., ženski rod: Par. *vъ rizi svoe* 132b, Mar. *vъ rizy svoję* 107, Ass. *vъ rizy svoję* 139, Vat. Illir. 4 *v rizi ego* 76b, P. *v rizi ego* 116b, Kar. – (*ego* 127a), Vajs *v rizi svoje* 135a.

Glagolski oblici

- ❖ Sigmatski prvi aorist
 - Par. *uboęše se* 16a (3. lice mn.), Mar. *uboęšę sę* 197, Ass. *uboęšę sę* 172, Vat. Illir. 4 *uboęše se* 8d, P. *uboęše se* 12b, Kar. *uboęša sę'* 16a,
 - Par. *negodovaše* 129b (3. lice mn.), Mar. *negodovašę* 97, Ass. *ne godovašę* 116, Vat. Illir. 4 *negodovaše* 73c, P. *negodovahu* 112b, Kar. *negodovaša* 124a, Vajs *negodovaše* 132b,
 - Par. *postaviše* 129b (3. lice mn.), Mar. *postavišę* 98, Ass. *postavišę* 116, Vat. Illir. 4 *postaviše* 73d, P. *postaviše* 112b, Kar. *postaviša* 124a, Vajs *postaviše* 132a,
 - Par. *sъtvoriše* 132a (3. lice mn.), Mar. *sъtvorišę* 105, Ass. *sъtvorišę* 137, Vat. Illir. 4 *stvariše* 75c, P. *stvariše* 115b, Vajs *stvariše* 134a,

²⁹⁴ Stcsl. G jd. *dragocěnnýy + jeje* = *dragocěnnýję*, u hcsl. *dragocěnnie*: *y > i, ę > e*.

- Par. *rěše* 130b (3. lice mn.), Mar. *rěšę* 105, Ass. *rěšę* 137, Vat. Illir. 4 *rěše* 75c, P. *rěše* 115b, Kar. *rěša* 125a, Vajs *rěše* 134a.

Zabilježen odraz prednjega nazala slovom *a* ispred /č/, /ž/ i /j/ autohtono je čakavsko obilježje koje hcsl. jezična norma poznaje (gore su izdvojeni i konkretni primjeri). Refleks prednjojezičnoga nazala /ę/ iza palatala u svim je čakavskim govorima bio *a* (*jazik, počati, žati* i sl.). Istočnoslavenizirani spomenici poput *Karamanova misala* bilježe odraz prednjega nazala (/a/) slovom *jat* (uz dijakritički znak), ali i slovom *a* iza č, ž, š, j. Premda je odraz nazala u tome slučaju jednako zabilježen u hcsl. i istočnim novocsl. spomenicima, funkcionira različito: jednom kao hcsl. element, a drugi put kao istočni novocsl. element (usp. Par. *prietb* 130a : Vat. Illir. 4 *priêt'* 74a, P. *priêtb* 113b, Kar. *priêtb* 124b). Upravo su istaknuta dvojstva onemogućila Parčića da bilježi dvojak odraz prednjega nazala, prirodan i očekivan u izvornim hcsl. tekstovima (uz slovo *e* i slovo *a*). Takav bi postupak u hrvatskome novocsl. tekstu XIX. stoljeća mogao izazvati dvojbu u vezi s podrijetlom elementa (hcsl. ili istočni novocsl.), ali i eventualne pogreške u priređivanju (prisjetimo se pogrešaka koje je Parčić činio zadržavajući istočnu novocsl. grafiju u domisalskim izdanjima). Još jednom potvrđujemo hiperkorektno stanje, ovoga puta u bilježenju odraza prednjega nazala koje nije svojstveno izvornim hcsl. spomenicima (konzervativnim i/ili pomlađenim, redigiranim), ali ni istočnoslaveniziranim izdanjima. U *Parčićevu misalu* refleks je starocrkvenoslavenskoga prednjega nosnog samoglasnika zabilježen slovom *e* u oprimjerenim (naslijeđenim) pozicijama i kategorijama.²⁹⁵ Valja napomenuti i to da se iznova potvrđuje najveća usklađenost primjera u *Assemanovu evangelistaru* (1865) i primjera u *Parčićevu misalu*.

4.6.4. Bilježenje slogotvornoga /r/ i /l/

Stjepan Damjanović ističe da slogotvornomu /r/ i /l/ nije lako odrediti mjesto u pojedinim etapama razvoja hrvatskih (i srpskih) idioma (1984a: 63, 2008a: 61-62). Iz literature je poznata tvrdnja da oni ulaze u naše vokalne sustave do XIV. stoljeća, a Josip Vrana tvrdi da je do prijelaza /l/ > /u/ došlo prije XV. stoljeća. Dvije su činjenice na temelju dosadašnjih istraživanja hcsl. tekstova (i amalgamnih tekstova) bjelodane:

²⁹⁵ Usp. *Pravilo misi* i *Čin misi*: u sredini riječi (korijenski i tvorbeni morfovi): Par. *svetuju* 241a, Par. *stoeće* 241b, *glagole* 242b, Par. *priehb* 248b, *priehom* 248b (usp. Vat. Illir. 4 *priêh'* 186c, Vajs 1948: 116, Kar. *priêh* 53b, *Čin* i *Pravilo* 1881. *prieh* 23b), Par. *začelo* 250b; u gramatičkome morfu: G jd. Par. *našee* 242a, *tvoee* 242a, *nee* 242b, A mn. Par. *svoe* 241b itd.

- a) slogotvorno /r/ u hcsl. misalima dosljedno se bilježi bez popratnoga vokala (iznimaka je malo ili nimalo)²⁹⁶,
- b) slogotvorno /l/ u hcsl. misalima, ali i hrvatskoglagoljskim tekstovima XV. stoljeća vrlo se rijetko zamjenjuje,
- c) ako se potonje događa, zamjene su raznorodne (*u, ul, lu, ol, li, le, al, /*).

Potebno je ponovno podsjetiti da izvorna hcsl. pravopisna norma (varijabilna i elastična) ne daje puno informacija o izgovoru.²⁹⁷ Stanje u pisanome tekstu nije podudarno s govornom situacijom, što ne znači da govorna situacija nije imala utjecaj na hcsl. normu (ortoepsku i ortografsku). Stoga na temelju pisma treba za književne tekstove pretpostaviti nezamijenjen izgovor slogotvornoga /r/ i /l/, vjerojatno uz nekakav prizvuk. U glagoljičnim tekstovima oba se slogotvorna sonanta pišu dosljedno bez popratnih vokala: /r/ se k tomu nikada ne zamjenjuje, ali umjesto /l/ dolaze brojne zamjene. Starocrkvenoslavenska norma bilježi *lb, rb*, a moguće je pisanje *jera* ispred, odnosno s obiju strana sonanta. U biblijskim tekstovima misala (evanđeoski tekstovi), za koje je ustvrđeno da najbolje čuvaju konzervativnu hcsl. normu, dosljedno se čuvaju i bilježe slogotvorno /r/ i /l/. Vat. Illir. 4 pritom dosljedno čuva jerovski znak (štapić ili apostrof)²⁹⁸, dok P. nerijetko ispušta znak za *jer*.²⁹⁹ U *Karamanovu misalu* slogotvorno /r/ i /l/ bilježe se uz popratne vokale (*o < *b, e < *b*, i prije i poslije *r* i *l*: **br, *br > er/r, or; *rb, *rb > re, ro; *bl, *bl > ol/el, ol; *lb, *lb > le, lo*). U *Parčićevu misalu* slogotvorno /r/ i /l/ bilježe se konzervativno (stcsl. uzus, usp. Ass. i Mar.) – jerovskim znakom koji uvijek dolazi iza slova za sonant (u hcsl. tekstovima običajnije je jerovski znak bilježiti ispred sonanta, što znači da Parčić ponovno združuje rješenja dvaju razdoblja – stcsl. i hcsl.). Nisu potvrđene zamjene slogotvornoga /l/.³⁰⁰ *Vajsov misal* na tragu *Parčićeva* tradicionalno bilježi slogotvorno /r/ i /l/, ali bez *jerova* (latinična transkripcija). U *Malome azbukvaru* dolazimo do podatka o izgovoru: *U takovu bo slučaju slovo je l, r samoglas, pa se*

²⁹⁶ U hrvatskoj latinici od XV. st. nadalje (tzv. moderno razdoblje) poznajemo grafijska rješenja južne (franjevačka provenijencija) i sjeverne, kajkavske (isusovačka provenijencija) grane (Vince 2002: 88-89). Na jugu se slogotvorno /r/ bilježi popratnim slovom *a*, a na sjeveru popratnim slovom *e* (Farkaš 2010: 9). Postoje u tekstovima i zabilježena rješenja *ir, ra, ri, ro, ru*. U čakavskim tekstovima *ar* nalazimo u više od 80% slučajeva.

²⁹⁷ Pisanje nezamijenjenoga *l* u glagoljičnim je tekstovima norma premda uvedene zamjene potvrđuju variranje te norme, što je također svojstveno hcsl. jeziku. U samim čakavskim govorima zamjena /l/ > /u/ zasigurno nije bila u potpunosti provedena do kraja XV. st. Vatroslav Jagić i Vatroslav Oblak smatrali su da je taj proces imao dvije etape: /l/ > /ul/, /uo/ > /u/ te da se počeo odvijati u dugim slogovima (Damjanović 2008a: 62).

²⁹⁸ Rijetki su primjeri poput *zemał', črěsał'* (Vajs 1948: 85).

²⁹⁹ Nekoliko primjera bilježenja *ul* i *u*: *dubžni* 29a, *žuč* 44b (usp. Damjanović 1984b: 66-67).

³⁰⁰ Usp. *Pravilo misi i Čin misi: okrbstb* 241b, *državnu* 242b, *krbve* 243a, *prbšmi* 244b, *dlbgi* 245a itd.

može izgovoriti i samo za se bez ikakva prizvuka, kao hrv. prst (...) vlk, r'ci (usp. 1894: 7, prema Jembrih 2002: 57).³⁰¹

Tablica 24. Bilježenje slogotvornoga /r/ i /l/ u *Parčićeve misalu* i ostalim misalima

Vat. Illir. 4	P.	Kar.	Par.	Mar.	Ass.	Vajs
dr'kolami 74d	drkolami 114a	drekolmi 125a	dr̥kol̥mi 131a	dr̥kol̥mi 102	dr̥kolmī 120	drkolmi 133a
kr̥vi 75d (kr'vi 76b)	kr(̥)v̥ 115a	krove 126b	kr̥v̥ 132a	kr̥ve 105	kr̥v̥ 137	krv 134b
srebr'nik' 75d	srebrnik̥ 112b	srebrenik̥ 126a	srebr̥niki 132a	s̥rebr̥nik̥ 105	s̥rebr̥nik̥ 137	srebrnik 132a
cr(̥)k(̥)vi 75a	cr(̥)kvii 114b	cr̥vi 126a	v̥ cr̥k̥vi 132a	v̥ cr(̥)k(̥)ve 105	v̥ cr̥k̥vī 137	v cr̥vi 134a
čr'vlenoju 76b	črvlenoju 116b	červlenoju 127a	čr̥vlenoju 132b	čr̥vlenojo 107	očr̥vlenojo 139	črvlenoju 134b
pl̥t' 74c	pl̥t̥ 114a	plot̥ 125a	pl̥t̥ 130b	pl̥t̥ 101	pl̥t̥ 119	plt 133a
priskr'bna 74c	priskrbna 113b	priskorbna 125a	priskr̥b̥na 130b	priskr̥b̥na 100	priskr̥b̥na 119	priskrbna 132b
semr'ti 74c	semrti 113b	smerti 125a	s̥mr̥ti 130b	s̥mr̥ti 100	s̥mr̥ti 119	smrti 132b
opljuvaše 75b	zapljuv(a)še 115a	zoplevaša 126a	zapl̥vaše 131b	zapl̥vaš̥ 104	zapl̥vaš̥ 121	zaplvaše 133b
ml̥va 75d	mlva 112a	molva 124a	ml̥va 132b	ml̥va 107	ml̥va 116	mlva 131b
s' žl'čiju 76c	s žlčiju 116b	želčiju 127a	s žl̥čiju 133a	zl̥č̥jo 108	zl̥č̥j̥ 139	žlčju 135a
ispl'niše se 8d	isplniše se 12b	ispolniša sē' 15b	ispl̥niše se 15b	ispl̥niš̥ s̥ 196-197	ispl̥niš̥ s̥ 172	isplniše se 16a
v sl'nci 1v	. v sln(̥)ci 1b	v slncē' 2b	v̥ sl̥n̥ci 2b	v̥ sl̥n̥ci 295	v̥ sl̥n̥ci 96	v slnci 2b

³⁰¹ To će reći da priređivači *Maloga azbukvara* nisu poslušali Jagića kada je u glasovitoj kritici *Misala* (1894: 210-216) isticao da u uputu za korištenje treba uvrstiti čitanje slogotvornoga /l/ kao /u/: *Tako bolje odgovara karakteru našega jezika nego kada se govori /dolg/ ili /dalg/ ili /dulg/.*

4.6.5. Bilježenje *đerva*

U hrvatskoglagoljskim fragmentima iz XII. i XIII. stoljeća *đerv* se bilježi samo na mjestu grčkoga /Y/, odnosno latinskoga /g/ pred prednjim vokalom, dakle u tuđicama.³⁰² Od XIII. stoljeća započeo se pojavljivati i na mjestu psl. */d'/ (* /dj/, uz */zdj/, */zgj/). Na mjestu te praslavenske skupine od kraja XIII. st. smjenjuju se starocrkvenoslavenski (bugarski) refleksi *žd* (konzervativnost sjeverne grupe kodeksa) i čakavski refleks *j*. U nekim kodeksima stanje se mijenja od teksta do teksta, ovisno o predlošku, konzervativnosti ili inovativnosti pojedinoga pisara, vrsti teksta, kontekstu i sl.³⁰³ Od početka XIV. st. slovo *đerv* služi za bilježene glasa /j/ bez obzira na njegovo podrijetlo (usp. Damjanović 2009: 370).

U *Prvotisku misala* (1483) slovo *ġ* rabi se na mjestu grčkoga palatalnog /g'/ u tuđicama: *leġiona anġelb* 114b, *ġemun* 115b, *e(van)ġ(eli)ê* 118a, a na početku riječi *đerv* za gr. /Y/ znade se i ispustiti: *emunomъ* (115b). U *Prvotisku* potom nalazimo variranje skupine *žd* i suglasnika /j/ markirana *đervom* (*roždstvomъ* 7b : *roġeniê* 1a, ali i ispuštanje: *roenъ* 22b, usp. Damjanović 1984a: 69). U Vat. Illir. 4 dobro je očuvana skupina *žd* (*truždaete* 73d, *prežde* 74b, *takožde* 74b, *tožde* 76d)³⁰⁴, a *đerv* je prisutan samo u tuđicama: *ev(a)nġ(e)lie* 73d, *leġiona anġ(e)lb* 74d, *ġemunu* 76a, no također može ispasti u incijalnoj poziciji: *et'simaniju* 74b. *Karamanov misal* (1741) u tuđicama za grčko palatalno /g'/ bilježi slovo *g* koje se drži istočnoslavenskim elementom: *Getsimanii* 125a, *legeona agg(e)lb* 125b, *Igemon* 126b. Skupina *žd* na mjestu psl. */dj/ čuva se u *Karamanovu misalu* (i u drugim istočnoslaveniziranim izdanjima: *truždaete* 124a, *prežde* 124b, *takožde* 125a). U *Par. misalu* (1893) slovo *đerv* rabi se samo za bilježenje grčkoga palatalnog /g'/ (jednako kao u stcsl. kanonu i Vat. Illir. 4): *Evanġeliê* 133b, *leġeona Anġelb* 131a, *anġelomъ* 16a, *evanġeliê* 18b, *anġela* 243b, *Evanġeliê* 250b; slovo *ġ* na mjestu gr. /Y/ na početku riječi ne ispušta se kao u Vat. Illir. 4 i *Prvotisku* (primjer hiperkorektnosti): *Ĵetъsimaniju* 130b. Zaključuje se da je na taj način iskonstruiran povratak na početak redakcijskog formiranja: prvi hcsl. spomenici do XIV. st. (npr. Vat. Illir. 4), baš

³⁰² U toj ga ulozi bilježimo i u kasnijim tekstovima, sve do kraja hrvatskoga crkvenoslavenskog razdoblja, iako i na tome mjestu od XIV. st. alternira s drugim načinima bilježenja glasa /j/ (G jd. *orijena* : *oriena* : *or'ena* < **Origenes*). Navedeni primjeri pokazuju da se slovo *đerv* i u stranim riječima čitalo kao /j/ (Gadžijeva i dr. 2014: 63). Ipak, *Mali azbukvar* normira izgovor /dj/, /gj/ i spominje samo bilježenje u tuđicama (prema Jembrih 2002: 56).

³⁰³ Usporedi Corinove (1993: 168) tvrdnje o elastičnoj hcsl. normi: varijacija hcsl. norme moguća je u okviru tekstnoga žanra (longitudinalno i transverzalno), između tekstnih žanrova jednoga rukopisa (lekcije i molitve), među različitim tipovima rukopisa (misal, brevijar, psaltir, homilijar) ili među različitim recenzijama istoga teksta u rukopisima (sjeverna i južna grupa kodeksa). Prva tri tipa mogu imati stilističku motivaciju, a posljednji može ukazivati na autorove obzire (stavovi prema tekstu) ili na regionalnu normu i praksu.

³⁰⁴ Ali je u istoj poziciji zabilježen i *đerv* (prirodna, varirana hcsl. norma) za razliku od potpune očuvanosti skupine *žd* u Parčića. U toj mu je hiperkorektnosti moglo pomoći uspoređivanje sa stanjem u *Karamanovu misalu* koji također beziznimo čuva skupinu *žd*.

kao i stcsl. kanonski tekstovi, imaju *đerv* samo u tuđicama za gr. /Y/, odnosno latinski /g/ pred prednjim vokalom.³⁰⁵ Skupina *žd* na mjestu psl. */dj/ kao arhaično obilježje (u našim spomenicima prisutno do XVI. st.) beziznimno se čuva u Parčića: *Daždb namь* 16b (Kar. *Daždb* 16b, P. *Dai* 13a), *Roždbstvo* 14 b, 18a (Molitva, usp. P. *roistvo* 14a, Kar. *roždstvo* 17b) *Takožde* 133a, *prēžde* 130b, *tožde* 130b, *žeždu* 134a, *utrždeno* 242a, *meždu* 242b, 244a, *takoždeže* 243a, *prohlaždeniē* 244a, *daždb* 246b.³⁰⁶

Kod uputa za čitanje *đerva* Broz u *Azbukvaru* navodi samo pojavu u tuđicama, a Damjanović ističe da je takvom stvarnost tek prvih redakcijskih spomenika (2003: 7).³⁰⁷ Već od kraja XII. st. potvrđuju se i primjeri *rofenie*, *meja* i danas ih ostvarujemo kao /j/ jer je riječ o čakavskome glasu koji stoji na mjestu štokavskoga /đ/ (a oba su prema praslavenskome */dj/).³⁰⁸

4.6.6. Grafem *šta*

Šta (č = /č/). Grafemom *šta* bilježe se /č/ < */t'/ (< */tj/), */t'/ (< */ktī/, */gtī/) i /šč/ (< */sk^c/, */skj/, */stj/). Njime se do XV. stoljeća u hrvatskoglagoljskim tekstovima označavalo i /č/ i /šč/ i /št/ (Damjanović 2008: 59). Od XV. stoljeća nadalje glagoljaši nerijetko skupinu /šč/

³⁰⁵ Vanda Babić (2000: 124) takvu uporabu *đerva* u tuđicama, koji se od hcsl. početaka čita kao /j/ (usp. Gadžijeva i dr. 2014: 63), naziva čakavskim/hrvatskim elementom, za razliku od rješenja u istočnoslaveniziranim izdanjima (slovo *g* u tuđicama). Proučavatelji hcsl. jezika i današnji opisivači njegove norme slučaj kada se *đerv* javlja samo u tuđicama (npr. Vat. Illir. 4, Parčić) ne bi držali *pomlađenim*, čakavskim elementom, već naprotiv – znakom starine koji ovjerava konzervativnost prema stcsl. kanonu i pripadnost sjevernoj skupini kodeksa (usp. Šimić 2014: 27, Damjanović 2009: 370). Od XIV. st. naime na tome mjestu već će postojati raznolika rješenja za bilježenje glasa /j/ (*orijena* : *oriena* : *or'ena*).

³⁰⁶ Čuvanje skupine *žd* u mlađim, neliturgijskim spomenicima (od XIV. do XVI. st.) karakteristično je samo kod izvoda iz psl. skupine */zdj/ u primjerima *dažd*, *dažditi*, a sve kako bi se oni razlikovali od imperativa *dai* (usp. Damjanović 2009: 370). Usp. *Vajsov misal*: u glagoljčnome dijelu Reda mise (s Kanonom) *daždb* 279a, ali u latiničnome *daj* 279b (razlika imenice *daždb* i glagola *dažditi*, u kojima je /žd/ izveden od *psl. /zdj/, a ne */dj/, od imperativa *dai*, usp. Damjanović 2009: 370), potom u glagoljčnome *těmbžde* 275a, u latiničnome *těmde* 275b, zatim *takoždeže* 273a : *takožeže* 273b, *prēžde* 272a : *prēže* 272b itd. Poznato je da su Vajsu i ranije zamjerali nedosljednost u provedbi slovopisa Akademijinih filoloških izdanja (uz jednoslove *l*, *ŋ*, *ǵ* prisutni su i dvoslovi *lj*, *nj* te slovo *đ*) (usp. Šepić 1929: 527). Valja ipak napomenuti da ta slovna višestrukost nije u Vajsa slučajna, baš kao što ni u Akademijinim filološkim izdanjima razlikovanje – u pismu – jednofonemskih i dvofonemskih ostvaraja (npr. fonem /ž/ ili glasovni slijed /dž/) nije nevažno (usp. Badurina 2012: 80). U *Misalu* 1927. slovom *ǵ* bilježi se *đerv* u tuđicama (npr. *Anġela* 274b), a slovom *đ* ili slovom *j* bilježi se stcsl. *žd*. Vajs tako na svoj način potvrđuje da kodifikatori hrvatskoga novocsl. jezika, kao moderni filolozi, teže grafemičkim sredstvima ukazati na etimološke pozicije i jezičnu prošlost.

³⁰⁷ Valja napomenuti da su upravo istaknuta mjesta za nas potvrdom kako je riječ o konstruiranu jeziku, artificijelnoj normi hrvatskoga novocsl. jezika XIX. stoljeća koja funkcionira tako da se, gdje je bilo nemoguće jednoznačno provesti hcsl. normu koja se očituje u svojoj nestabilnosti (primjer bilježenja *jata* ili *đerva* – refleksi i promjene, dakle grafemička razina), Parčić vraćao starocrkvenoslavenskim osnovama, ali hiperkorektnom provedbom rješenja koja nije karakteristična ni za spomenike kanona kao ni za najstarije hcsl. (redakcijske) spomenike do XIII. st. Kada je Broz pokušao opisati normu u skladu s *Misalom* (1893), a Parčiću se činilo da opis nije dostatan, dodavao je vlastite komentare i pojašnjenja.

³⁰⁸ Autori gramatike *Hrvatski crkvenoslavenski jezik* (2014: 63) ipak navode kako se slovo *đerv* prvi put javlja kao zapis refleksa praslavenske skupine */dj/ u *Splitskome fragmentu misala* s početka XIII. st. (*tъje*). Ujedno je riječ o jedinome fragmentu iz XII. i XIII. st. u kojem se *đerv* pojavljuje u toj ulozi.

bilježe kombinacijom *š + ĉ* jer dodatno žele upozoriti da nije riječ o /ć/. Između tih dvaju slova znaju stoga staviti i apostrof: *š'ć*. No u liturgijskim je tekstovima zamjena grafema *šta* dvama znakovima/dvoslovima (*š + ĉ* ili *š + t*) rijetkost (usp. Mihaljević 1992: 12; Šimić 2000: 41). Autori gramatike *Hrvatski ckrvenoslavenski jezik* napominju da se slovo *šta* izgovaralo kao /ć/, /šč/, /št/ i /šč/ te da nije uvijek moguće, ili je gotovo nemoguće, utvrditi točan izgovor slova (Gadžijeva i dr. 2014: 66, 85). U tome nam mogu pomoći pisarske pogreške i zamjene (*ščapъ : štapъ, praš'čića : praš'čića : pračića* i dr.).

U Vat. Illir. 4 i *Prvotisku* ne susrećemo bilježenje dvaju slova za skupinu /šč/ (tzv. fonetizacija: slovo *š* + slovo *šta*), a grafemom *šta* bilježe se očekivani glasovi i skupine (Vat. Illir. 4 *ničem'* 73d, *aće* 73d, *g(lago)ljuće* 73d, *hoćeši* 73d, *otvêčav'* 74a, *noć'* 74b, *sudići* 75b, *plaćeniceju* 77a; P. *imući* 112b, *vzležeću* 112b, *ničimъ* 112b, *aće* 113b). U *Karamanovu misalu* razlikujemo *šta* za glas /ć/ i *šta* s dvjema točkicama za skupinu /šč/ (*vozleža'ća* /vozleža'ća/ 124a, *g(lago)ljuće* /glagoljuće/ 124a, *noćъ* /noć/ 124b, *hoćeši* /hoćeši/ 124a, *otvêčavъ* /otvječav/ 124b, *ničymъ* /niščim/ 124a, *otpućenie* /otpušćenije/ 124b, *aće* /ašće/ 124b, *sudići* /sudišći/ 126b, *plaćaniceju* /plašćaniceju/ 128a). *Šta* je i u *Parčićevu misalu* (1893) označavalo /ć/ i /šč/, nikako nije uporabljena sveza dvaju slova (slovo *š* + slovo *šta*): *vladajuću* 15b, *noćъnuju* 16a, *hoćeši* 130a, *skrъbeće* 130a, *glagoljuće* 131b, *stoeće* 241b, *blagovêćaju* 16a, *aće* 131b, *otъpuću* 132b, *pričećajuće* 241b.³⁰⁹ To znači da je Parčić u *Misalu* preuzeo, u ovome slučaju opravdano bi bilo istaknuti i *nastavio*, tradiciju hrvatskoglagoljskih liturgijskih tekstova (XV. i XVI. st.) koji tradicionalno grafemom *šta* bilježe /ć/ i /šč/.

4.6.7. Grafem *f* i alternacija *f/p – v*

U hcsl. tekstovima slovo *f* (s neupitnom glasovnom vrijednosti, ali i s nestabilnim fonološkim položajem) do sredine XIV. stoljeća pojavljuje se samo u stranim riječima (prema stcsl. uzusu), ali se već od najstarijih fragmenata nerijetko zamjenjuje grafemom *p* (slavenskim je jezicima glas /f/ stran te se zamjenjuje po izgovornome mjestu najsličnijim glasom /p/, usp. *Grškovićev odlomak apostola* s primjerom *pilipa* 2r, Damjanović i dr. 2009: 463). U većini hcsl. spomenika stanje je neujednačeno, čak i na istim stranicama teksta (Gadžijeva i dr. 2014:

³⁰⁹ U *Vajsovu misalu* (dvopismeni *Red mise s Kanonom*): *pričećajuće* 270a : *pričešćajuće* 270b itd. U *Malome azbukvaru* zabilježeni su izgovori /št/, /ć/ i /šč/, a u *Tumačenju glagoljskih slova* donosi se pojašnjenje: (...) *osim da gdje god, osobito gdje ih dolazi više u istoj riječi, ne sili lasnoća izgovora jedno zamieniti sa ĉ prema današnjemu hrvatskomu izgovoru* (usp. 1894: 6-7, prema Jembrih 2002: 56-57). Zaključujemo da se za isti primjer, poput ovoga iz *Vajsova misala*, u *Azbukvaru* navodi izgovor *pričešćajuće*. Također, *Azbukvar* normira izgovor /št/ i u onih riječi kojih nema u hrvatskome jeziku (npr. *čedrbъ*). Sve to govori u prilog nestabilnosti izgovorne norme i utjecaju modernoga hrvatskoga književnog jezika.

66), a Parčić dakako neće moći slijediti tu prirodnu, izvornu hcsl. neujednačenost. Od sredine XIV. st. grafem *f* pojavljuje se i u domaćim riječima, ali se i u njima nerijetko zamjenjuje slovima *pv* (npr. *ufati* : *upvati* : čak i *upfati*). Glas /f/ prema tome postoji u hcsl. jeziku, ali samo kao rubna pojava te se uglavnom zamjenjuje glasom /p/ ili /v/, odnosno skupinama /pv/ ili /pf/. U konzervativnome Vat. Illir. 4 i pomlađenome *Prvotisku misala* u evanđeoskim odlomcima i Redu mise (s Kanonom) prevladava grafem *p* (Vat. Illir. 4 *kaêpi*, *parisêi*, *vlaspimiju*, zanimljiv je primjer Par. *Pilipa* 242a (G jd.), Vat. Illir. 4 *Pilipa* 270b, P. *Vilipa* 243b, Kar. *Filippa* 47b, Vajs *Pilipa* 270a-270b). U *Karamanovu misalu*, koji provodi normu propisanu slovnica Zizanija i Smotrickoga, bilježi se grafem *f* i ne dolazi do spomenutih alternacija. *Parčićev misal*, a po njemu i Vajsovo latinično izdanje iz 1927, potvrđuje pravilnu zamjenu grafema *f* grafemom *p* (usp. Par. *pinikb* 123b, također i skupinu *pv*: *upvahn* 118b, *upvane* 241b). To znači da, glede bilježenja grafema *f* i spomenutih alternacija, Parčić uporište pronalazi u hcsl. spomenicima do sredine XIV. st.

Tablica 25. Grafem *f* i alternacija *f/p* – *v* u *Parčićevu misalu* i ostalim misalima

Vat. Illir. 4	P.	Kar.	Par.	Mar.	Ass.	Vajs
kaêpi 73c	kaêpi 112a	Kaïfa 124a	Kaêpi 129b	kaiêfa 97	kaifa 116	Kajapi 131b
parisêi 77b	parisei 118a	farïsee 128a	parisêi 134a	farisei 111	- 141	parisêi 135b

4.6.8. Bilježenje suglasničke skupine *čr*

Bilježenje stare suglasničke skupine *čr* dobro je očuvano u svim hrvatskoglagoljskim spomenicima, liturgijskima i neliturgijskima (Šimić 2014: 27, Damjanović 2008: 71, Damjanović 2009: 373). Skupina se čuva sve do kraja XV. stoljeća, a to znači da do promjene *čr* > *cr* zasigurno nije dolazilo ni u čakavskim govorima sve do kraja XV. stoljeća (promjena se dogodila u okviru čakavizma, a ne kao rezultat štokavskih utjecaja). Vat. Illir. 4 i *Prvotisk misala* dakako čuvaju ovu skupinu, a isto je i s *Karamanovim misalom* te *Parčićevim* i *Vajsovim misalom*.

Tablica 26. Bilježenje suglasničke skupine čr

Vat. Illir. 4	P.	Kar.	Par.	Mar.	Ass.	Vajs
čr'vlenoju 76b	črvlenoju 116b	červlenoju 127a	črbvlenoju 132b	črbvlenojo 107	očrbvlenojo 139	črvlenoju 134b

4.6.9. Bilježenje alternacije v/b

Poznato je da sjeverna, konzervativna skupina hcsl. spomenika čuva izvorno stcsl. stanje (prema grčkome prijevodu), a južna skupina kodeksa pokazuje sve više prilagođavanja latinskomu izvorniku. Praćenje alternacije alternacije *v* (*stcsl./grčki utjecaj*) : *b* (*latinski utjecaj*) u spomenicima jasno može ukazati na njihovu konzervativnost i tradiranje stcsl. norme, odnosno na njihovu pomlađenost i prilagodbu latinskome prijevodu Biblije. Glede istočne novocsl. norme – u uvodnim je poglavljima rada već spomenuto kako je, među ostalima, određena dvjema tendencijama (vanjskojezični okvir): grkofilskom (grčki jezik i pravopis izvršili su presudan utjecaj na slovopisnu, pravopisnu i jezičnu normu opisanu u istočnim novocsl. priručnicima) i restauracijsko-purističkom (tiče se čišćenja novocrkvenoslavenskoga književnog jezika istočnoga tipa od dijalektnih utjecaja i restauracije stcsl. jezika prema najstarijim liturgijskim knjigama kanona). To znači da *Karamanov misal* potvrđuje čuvanje stcsl. starine (nastale prevođenjem grčkih izvornika). Vitacistički oblik, koji govori u prilog tradiranju stcsl. norme odnosno najstarijega jezičnog stanja, potvrđuje se i u *Parčičevu misalu* (ne kao istočni novocsl. element, već kao primjer restauriranja izvorne, konzervativne hcsl. norme).

Tablica 27. Bilježenje alternacije v/b

Vat. Illir. 4	P.	Kar.	Par.	Mar.	Ass.	Vajs
v' vitanii 73c	va vitani 112b	vъ Vitani 124a	vъ Vitanii 129b	vъ vitanii 97	vъ vīthanī 116	va Vitanii 131b
alvastru 73c	alvestru 112b	-	alavastru 129b	alavastrъ 97	alavastrъ 116	alavastru 131b
varavu 76a	Varavu 116a	Varavvu 126b	Varavu 132b	varavvо 106	varaavо 138	Varavu 134b
vitlѣomъ	vitlѣomъ	Vitleemъ	Vitlѣemъ 15b	vīthleemъ 172	vitleemъ 196	Vitlējem

8d	12b	15b	16a
----	-----	-----	-----

4.6.10. Rotacizam

Rotacizam je fonetska promjena intervokalnoga /ž/ u /r/ pri čemu je drugi samoglasnik /e/. Promjena je karakteristična za zapadne južnoslavenske jezike (ne i za istočnu novocsl. normu), a bilježe je najstariji tekstovi (*Brižinski listići*, *Povelja Kulina bana*). Hrvatskoglagoljski tekstovi, liturgijski i neliturgijski, također potvrđuju ovu promjenu, ali je ona frekventija u spomenicima XV. i XVI. stoljeća (*Hrvojev misal*, *Senjski misal*, *Brozićev brevijar*) te u otvorenijim dijelovima misala (rubrike). Osobito se često susreće prilikom dodavanja čestice *že* zamjenici ili vezniku (Damjanović 2009: 373, Gadžijeva i dr. 2014: 85). Promjena se rijetko bilježi u Vat. Illir. 4 (*juže* 74c, *neže* 74d, *možet'* 76c nasuprot *nere* 71c, *dari* 97a, *dbri* 97a, *nigdare* 94b) i *Prvotisku* (*eže* 13b, *juže* 113a, *neže* 131a, 113b, *m(o)žetb* 117a). U *Parčičevu* se *misalu* ne provodi (*juže* 130a, *neže* 131a, *daže* 131b, *možetb* 133a, *juže* 241a, *neže* 242a, 250a), a tako je i s *Vajsovim* (*juže* 133a, *neže* 133a, *daže* 132b, *možet* 135a) te *Karamanovim misalom* (*uže* 125a, *neže* 125b, *možet* 127b).

4.6.11. Druge glasovne promjene

U ovome su poglavlju već predstavljene i oprimjerene neke glasovne promjene karakteristične za hcsl. jezik koje su zastupljene u jeziku *Parčičeva misala* (povezuju se sa starohrvatskim jezikom, odnosno s utjecajem čakavskoga narječja i prodorom vernakularnih obilježja uopće). Među promjenama koje hcsl. jezik razlikuju od stcsl. i istočnoga novocsl. jezika svakako jest gubljenje nosnih samoglasnika /ę/ i /ǫ/ koji su uglavnom zamijenjeni samoglasnicima /e/ i /u/. Isti se odraz nazala pretpostavlja u srpskoj i ruskoj redakciji, ali čakavsko narječje općeslavensko /ę/ iza palatalnih suglasnika /č/, /ž/, /j/ nerijetko odražava kao /a/. U hcsl. tekstovima odraz /a/ pojavljuje se redovito u izvedenicama od psl. korijena **im-* s protetskim *j*: *jati*, *zajati*, *najati*, *prijati*, *prêjati*, *vsprijati*, *pojati*, *projati*; često u riječi *jezikъ* i osnovama *žed-* (*žajati*, *žajuća...*), *čet-* (*ot načala*, *počalniku*, *v počali...*), *čest-* (*pričastnikъ*, *často*) (Gadžijeva i dr. 2014: 78-79).

Praslavenski dugi vokal **/y/* (stcsl. /y/) nastao je iz praie. **/ū/*: **/t/y < */tū/*; iz skupina **/-ons/*, **/-uns/*, **/-ans/* na kraju riječi: **plotons > ploty*. Zadržali su ga neki slavenski jezici koji su u svojem glasovnom sustavu razvili odnos *tvrdi : meki konsonanti* (/p/ : /p'/, /b/ : /b'/, /s/ : /s'/) i u kojih je odnos /y/ : /i/ izjednačen s odnosom /a/ : /a'/, /o/ : /o'/ itd. U ruskome je jeziku

/y/ očuvan, a razvijen je i sekundarni /y/, u ukrajinskome su se jeziku /y/ i /i/ izjednačili, stopili u jedan glas, a u bjeloruskome je jeziku /y/ također očuvan.

Istočnoslavenska je norma, sukladno razvoju fonema /y/ u istočnoslavenskim jezicima i crkvenim tekstovima, pretpostavljala izgovor i zapisivanje y: npr. *dývy, ty* (Zizani, Smotricki, usp. Babič 2000: 142). To znači da i *Karamanov misal* (1741) bilježi *jeri* na svim pretpostavljenim pozicijama (prema kanonskim spomenicima), a primjerni spomenici hcsl. jezika Vat. Illir. 4 i P. umjesto *jerija* bilježe slovo *i*.

U hcsl. jeziku psl. */y/ (stcsl. /y/) izjednačio se s fonemom /i/ već u razdoblju formiranja hcsl. jezika, najkasnije početkom XII. stoljeća. Zanimljivost u bilježenju *jerija* prema istočnim novocsl. uzorima uočena je u Parčićeve domisalskim izdanjima (*Misi za umr'see* 1860), a u *Misalu* je *jeri* beziznimno zamijenjen i zabilježen slovom *i*.

U poglavlju o *jerovima* također su iscrpnije opisane promjene *jerova* (ispadanje, vokalizacija, sekundarni *jerovi* i dr.) karakteristične za hcsl. jezik i zabilježene u *Parčićeve misalu*. U promjene se ubrajaju i ranije opisane alternacije *f/p – v, v/b, rotacizam*.

U stcsl. jeziku postojale su tri palatalizacije velara, od kojih su prve dvije regresivne, a treća progresivna. Prva i treća palatalizacija nepromijenjene su još od psl. vremena, ali je druga palatalizacija (/k/, /g/, /h/ + /i/, /ê/ diftonškoga podrijetla = /c/, /ʒ/z/, /s/) promjenjiva te se u hcsl. jeziku ne provodi dosljedno, a bilježe se i primjeri njezina provođenja na mjestima gdje se izvorno nije provodila.

Palatalizacije velara u hcsl. jeziku postale su neprozirne, morfologizirane promjene, a s obzirom na to da su narušene izvorne psl. tendencije (zakon otvorenih slogova, slogovna harmonija/sinharmonizam) te zbog odvijanja kasnijih glasovnih promjena (npr. /y/ > /i/), brojni su primjeri velara ispred prednjih samoglasnika, kao i palatala ispred stražnjih samoglasnika, primjerice u N i A mn. *o*-osnova (muški rod) *otroki, oblaki, vrangi, duhi* itd., u G jd. *a*-osnova (ženski rod) *ruki, nauki, nogi, muhi, snahi* itd., u N jd. pridjeva (muški rod, dugi oblici) *veliki, mnogi, slatki, lihi* i dr. Analogijom prema *ja*-osnovama u G jd. *a*-osnova hcsl. spomenici bilježe primjere *ruke, noge, muhe*, ali oni nisu reprezentativni za hcsl. jezik, nego su samo rezultat utjecaja govornoga jezika (Gadžijeva i dr. 2014: 83).

U *Parčićeve misalu* palatalizacija se provodi na izvornim mjestima koja su određena zahvaljujući primjerima u kanonskim spomenicima (sklonidba imenica: NAV dvojine *a*-osnova: Par. *rucê* 131a, 132b, L mn. *o*-osnova: Par. *oblacêhь* 131b, N mn. *o*-osnova: Par. *učenici* 131a, *knižьnici* 131a; sklonidba pridjeva: L jd. (kratki oblik): Par. *mnozê* 129b, N mn. (dugi oblik): Par. *ljudьscii* 132a itd.). To znači da se palatalizacija ne provodi na mjestima nekadašnjega stražnjojezičnog samoglasnika (stcsl. *jeri*), npr. I jd. *o*-osnova: Par. *sbь učeniki*

130a (Mar. *śb učeniky* 98, Ass. *śb učeniky* 117; Vat Illir. 4 *s uč(e)n(i)ki* 74a, P. *sa uč(e)nici* 113a, Kar. *so učeniki* 124a, Vajs *s učeniki* 132a), Par. *śb knižbniki* 133a (Mar. *śb knižbniky* 108, Ass. *śb knižbniky* 139, Vat. Illir. 4 *s knižniki* 76c, P. *s knižbnici* 117a, Kar. *śb knižniki* 127b, Vajs *s knižniki* 135a). S obzirom na to da već *Prvotisak misala* bilježi etimološki neopravdanu palatalizaciju u instrumentalu jednine *o*-osnova (muški rod), što nije karakteristično za *Parčičev misal*, možemo zaključiti da i (ne)provođenje palatalizacije govori u prilog polazišnoj hipotezi o oblikovanju hrvatskoga novocsl. jezika XIX. stoljeća prema stcsl. i konzervativnim hcsl. izvorima. U konjugaciji glagola stanje s glasovnim promjenama jednako je konzervativno, npr. kod oblika za 3. lice množine sigmatskoga prvog aorista čuva se starija, nepalatalizirana sigma: Par. *ese* i 131a (*stcsl. *jęti ęśb/ęhъ*, usp. Damjanović i dr. 2009: 320), Ass. *jęse* i 119, Mar. *jęse* i 102, Vat. Illir. 4 *ěše* i 74d, P. *ěše* i 114a, Kar. *ěša ego* 125b, Vajs *jese-i* 133a. Parčić čuva stariji oblik aorista s nepalataliziranom sigmom po uzoru na stcsl. spomenike. Drugim riječima – podaci o glasovnim promjenama također mogu relativizirati polazišne (vanjskojezičnopovijesne) tvrdnje o jeziku *Parčičeva misala* kao nastavljaju prekinutoga razvoja hcsl. jezika XV. i XVI. stoljeća.

4.6.12. Sinteza grafemičkih obilježja *Parčičeva misala*

Usporedna grafemička analiza *Parčičeva misala* pokazuje obnovu izvorne hcsl. norme, ali također na artifičijelan način (rješenja s početka redakcijskoga formiranja, rješenja primjernih hcsl. spomenika XIV. i XV. stoljeća). Primjerice, bilježenje jerovskih znakova u XIX. st. (jak/slab u prefiksima i prijedlozima, jak/slab u korijenu riječi i u tvorbenim sufiksima te na kraju riječi, uz enklitiku i dr.) – točnije štapića, uz pretpostavljeni izgovor /a/, /e/ ili bez izgovora za nekadašnje slabe poluglase – potvrđuje artifičijelnost hrvatske novocsl. norme. Ona je knjiška u temelju jer počiva na rješenjima kanonskih, istočnih novocsl. izdanja (makar u distribuciji i bilježenju nekih vokalizacija) i dakako izvornih hcsl. spomenika. Parčić u prijedlozima i prefiksima poluglase markira (kao i u ostalim slučajevima) isključivo štapićem. Ispuštanje štapića za poluglas u slabome položaju i vokalizacija tzv. *jakih jerova* gotovo su nepostojeći u usporedbi s Vat. Illir. 4 i *Prvotiskom*. To će reći da je stanje u *Parčičevu misalu* vjernije stanju u kanonskim tekstovima (Par. *vb Vitani* 129b). *Vajsov misal* svjedoči da je ortoepska norma još u *Parčičevu misalu* bila drukčija te da je podrazumijevala čitanje tzv. *jakih jerova* kao /a/, dok se *slabi jerovi* nisu izgovarali (usp. stanje u *Azbukvaru* 1894). Poluglas na kraju riječi u *Parčičevu misalu* dosljedno je označen štapićem, čak i onda kada slijedi enklitika koja s prethodnom riječju čini naglasnu cjelinu (Par. *razuměvb že* 129b). *Jerovi* u sredini riječi također su dobro očuvani i to ondje gdje im je po etimologiji mjesto

(prema Miklošičevu rječniku, Par. *dragocěnъnie* 129b, Par. *тъноју* 130a i dr.). Primjeri ispadanja nekadašnjega slabog poluglasa u sredini riječi ipak su brojniji nego u prefiksima i prijedlozima (Par. *dvoју* 129b, Par. *sbbraše se* 129b, Par. *množê* 129b), ali to nije slučaj sa zabilježenim vokalizacijama (čak ni stcsl./istočni novocsl. primjeri *denesъ*, *otecъ*, *togda*). Iznimku predstavljaju dionice za pjevanje iz Reda mise s Kanonom (Par. *de-nesъ* 246a, Par. *va vьse* 246b). *Jat* se također u *Parčičevu misalu* bilježi na svim pretpostavljenim (stcsl.) pozicijama (*jat* u leksičkim i tvorbenim morfovima, *jat* u gramatičkim morfovima itd.), a izgovor je normiran u skladu s vodećim gramatikama (i drugim priručnicima) XIX. stoljeća te pod utjecajem suvremenoga hrvatskog izgovora. Od posebnosti u *Parčičevu misalu* izdvajajmo refleks prednjega nazala koji je zabilježen slovom *e*, čak i onda kada je nazal proširen protezom (Par. *ese i* 131a), što nije karakteristično za primjerne hcsl. spomenike (Vat. Illir. 4 i P.). S druge strane, Parčić je neutralizirao razliku /l/ i /l'/, /n/ i /n'/ te /r/ i /r'/ ispred *a* (Par. *vola* 130b, Par. *zemla* 130b) po uzoru na hcsl. normu XIV. i XV. stoljeća. Saznanja o bilježenju *jata* ukazuju na proces umjetnoga normiranja hrvatskoga novocsl. jezika. Riječ je o pokusnome oživljavanju stcsl. stanja u kombinaciji sa stanjem u prvim hcsl. spomenicima (XII. i XIII. st.), ali i sa stanjem u primjernim spomenicima XIV. i XV. stoljeća (Vat. Illir. 4 i P.). Da vjerno slijedi *Assemanov evangelistar* (F. Rački, 1865), pokazuje "doslovni ekavizam" prema Ass. (*ję > e*) koji ni *Vajsov misal* nije ispravio (Par. *seděte* 130b, Ass. *sjeděte* 118 (Mar. *sěděte* 100, Vat. Illir. 4 *sěděte* 74b, Kar. *sě'dite* 125a, P. *sědite* 113b, Vajs *seděte* 132b). S obzirom na to da je odraz prednjega nazala ispred palatala /č/, /ž/, /j/ zabilježen slovom *a* (ili slovom *jat*, primjerice u inicijalnoj poziciji) i u izvornim hcsl. i u istočnim novocsl. spomenicima, Parčić nije mogao zadržati (dvojak) odraz prednjega nazala prema hcsl. normi, već je morao posegnuti za hiperkorektnim rješenjem (usp. Par. *prietъ* 130a : Vat. Illir. 4 *priêt'* 74a, P. *priêtъ* 113b, Kar. *priêtъ* 124b). U *Parčičevu misalu* slogotvorno /r/ i /l/ bilježe se konzervativno (stcsl. uzus) – jerovskim znakom (štapićem) koji uvijek dolazi iza slova za sonant (Par. *krъve* 243a, Par. *prъsъmi* 244b). U hcsl. tekstovima običajnije je jerovski znak (štapić, apostrof) bilježiti ispred sonanta, što znači da Parčić ponovno združuje rješenja dvaju razdoblja – stcsl. i hcsl. Nadalje, u *Parčičevu misalu* grafem *đerv* koristi se samo za bilježenje grčkoga palatalnog /g'/ (jednako kao u stcsl. kanonu i u Vat. Illir. 4): Par. *Evanђeliê* 133b, Par. *leђеona Anђelъ* 131a. Grafem *ђ* na mjestu gr. /Y/ na početku riječi ne ispušta se kao što je to slučaj u Vat. Illir. 4 i *Prvotisku* (primjer hiperkorektnosti): Par. *ђetъsimaniju* 130b. Skupina *žd* kao arhaično obilježje (u našim spomenicima prisutno do XVI. st.) beziznimno se čuva: Par. *Daždъ namъ* 16b (Kar. *Daždъ* 16b, P. *Dai* 13a), a *Vajsov misal* pokazuje posebnosti – odraz zabilježen slovima *đ* i *j* (latinični dio Reda mise s Kanonom:

Vajs *daj* 279b, ali Vajs *prěde* 272b). Grafemom *šta* Parčić u *Misalu* bilježi /ć/ i /šć/. Na taj način preuzima i *nastavlja* tradiciju hrvatskoglagoljskih liturgijskih tekstova (XV. i XVI. st.). Nesigurnosti izgovorne norme već su istaknute (*Azbukvar* 1894. *pričeštajuće* : Vajs *pričešćajuće* 270b). *Parčićev misal*, a po njemu i Vajsovo latinično izdanje iz 1927, potvrđuje pravilnu zamjenu grafema *f* grafemom *p* (također i skupinu *pv*: Par. *upřvahъ* 118b, Par. *upřvanie* 241b). To znači da, glede bilježenja grafema *f* i spomenutih alternacija, Parčić uporište pronalazi u hcsl. spomenicima do sredine XIV. stoljeća. U *Parčićevu misalu* palatalizacija se provodi na izvornim stcsl. mjestima: a) sklonidba imenica: NAV dvojine *a*-osnova: Par. *rucê* 131a, 132b, L mn. *o*-osnova: Par. *oblacêhъ* 131b, N mn. *o*-osnova: Par. *učenici* 131a, *knižьnici* 131a i dr.; b) sklonidba pridjeva: L jd. (kratki oblik): Par. *mnozê* 129b, N mn. (dugi oblik): Par. *ljudъscii* 132a i dr. To znači da se palatalizacija ne provodi na mjestima nekadašnjega stražnjojezičnog samoglasnika (stcsl. *jeri*) uz velar, npr. I jd. *o*-osnova: Par. *sъ učeniki* 130a (Mar. *sъ učeniky* 98, Ass. *sъ učeniky* 117; Vat Illir. 4 *s uč(e)n(i)ki* 74a, P. *sa uč(e)nici* 113a, Kar. *so učeniki* 124a, Vajs *s učeniki* 132a). U konjugaciji glagola stanje s glasovnim promjenama jednako je konzervativno, npr. kod oblika za 3. lice množine sigmatskoga prvog aorista čuva se starija, nepalatalizirana sigma po uzoru na stcsl. spomenike: Par. *ese i* 131a (*stcsl. *jěti єsъ/ěhъ*, Ass. *jěse i* 119, Mar. *jěse i* 102, Vat. Illir. 4 *ěše i* 74d, P. *ěše i* 114a, Kar. *ěša ego* 125b, Vajs *jese-i* 133a). Drugim riječima – podaci o glasovnim promjenama također mogu relativizirati polazišne (vanjskojezičnopovijesne) tvrdnje o jeziku *Parčićeva misala* kao nastavljaju prekinutoga razvoja hcsl. jezika XV. i XVI. stoljeća.

Uočili smo i neke zanimljivosti unutar sâme hrvatske novocsl. slovopisne/pravopisne i izgovorne norme (XIX. i XX. stoljeće). Tiču se uglavnom nestabilnosti izgovorne norme hrvatskoga novocsl. jezika na koju značajno utječe hrvatski jezik (uz stanje u relevantnim (staro)crkvenoslavenskim gramatikama i drugim priručnicima u XIX. stoljeću).

Tablica 28. Propisana hrvatska novocsl. norma (priručnici) i njezina provedba u misalskim izdanjima (sličnosti i razlike)

Obilježje	Parčićevo pismo Jagiću (1869)	Azbukvar (1894)	Misal (1893)	Misal (1927)
Jaka vokalnost (ispred sufiksa -sk, -stvo, -stviје)	<i>Pred dometcima sk, stvo neka ostane poluglas i n. pr. božistvo, čovêčistvo</i> (1910: 295)	Nije precizno istaknuto objašnjenje, stoji tek: <i>Kada se rieč inače ne da izgovoriti, jer postaje bezglasna</i>	Par. 129b	Vajs 131b

		ili sasvim mukla, onda se i može zamieniti s punim, nu kratkim, glasom a ili e, a to valja samo u sredini rieči, gdje slovka bez sam oglasu svršuje na i, kao čisti (1894: 7, prema 2002: 57)		
Bilježenje i izgovor jerova u u jednosložnih riječi	Zaimena si, ti ili sa, ta, i veznik ni (na)? (1910: 295)	Jednoslovčani predlozi i zamjenice, ako se nemogu nasloniti na sljedeću rieč (kao danas), treba da se izgovaraju sa poluglasom, kao vā vse, (...) sǎ člověk (1894: 7, prema 2002: 57)	Par. vь vьsemь 129b Par. sь slugami 131a	Vajs va vsem 132a Vajs sa slugami 133b
Tradicionalno smjenjivanje o : a : Ѧ	Neka ostanu sa O rieči kogda, togda, koždo (a ne tukmo? (1910: 295)	-	Par. tьgda 129b	Vajs tagda 132a
Đerv (bilježenje i izgovor) Bilježenje refleksa *stcsl. /žd/	-	Mali azbukvar normira izgovor /dj/, /gj/ i spominje samo bilježenje u tudicama, npr. angjeli, arhangjeli (1894: 6, 2002: 56)	Đerv samo u tudicama, Par. Ĵetъsimaniju 130b Očuvan *stcsl. /žd/ Par. Daždь namь 16b Par. takožde 133a	U Misalu 1927. slovom ģ bilježi se đerv u tudicama (npr. Vajs Angela 274b) Slovom đ ili slovom j bilježi se *stcsl. /žd/: Vajs daj 279b, ali Vajs tьmde 275b
Šta (bilježenje i izgovor)	-	Zabilježeni su izgovori /št/, /ć/ i /šč/ (prema današnjemu hrvatskomu izgovoru, usp. 1894: 6-7, prema 2002: 56-57)		Izgovor /šč/ i /ć/, Npr. izgovor pričeštajuće Azbukvar normira izgovor /št/ i u
			Par. pričećajuće 241b	Vajs pričešćajuće 270b

onih riječi kojih
nema u
hrvatskome jeziku
(npr. *čedrb*).

4.7. Morfološka razina analize *Parčićeva misala*

Malobrojna istraživanja o hrvatskoj novocsl. morfološkoj normi XIX. stoljeća, oprimjerenoj u *Parčićevu misalu*, uglavnom donose iste ili slične zaključke koji su i nama poslužili kao polazišni orijentiri, svojevrzne hipoteze koje valja ispitati daljnjom analizom:

- ❖ Na razini oblika nije bilo osobitih razlika u odnosu na istočnu novocsl. normu hrvatskoglagoljskih knjiga. Ako su razlike i postojale, ističe Tandarić (1993: 82), bile se dopustive jednako *i u ruskoj i u hrvatskoj redakciji*, premda je Parčić nastojao što vjernije slijediti izvorno stanje, u skladu s načelom konzervativnosti vlastite uređivačke koncepcije.
- ❖ Nesklonost mlađim oblicima, potvrđena i na grafemičkoj razini analize, nastavlja se (izraženije) na morfološkoj razini analize (usp. i Žagar, Zaradija Kiš 2014: 193).
- ❖ Spomenici stcsl. kanona (osobito Ass.³¹⁰, Mar., Zogr.), potom primjerni hcsl. spomenici (Vat. Illir. 4, *Prvotisak*) poslužili su Parčiću kao čvrst oslonac u odabiru rješenja.
- ❖ Parčić se, i na razini oblika, nemalo oslanjao na *Karamanov misal*. Ne ponavlja se uzalud da je njegov *Misal* donekle ispravljeno izdanje Karamanova.

³¹⁰ Izdanje *Assemanov evangelistar* Franje Račkoga iz 1865.

- ❖ Iznimna (paleo)slavistička naobrazba priređivača novoga *Misala* (1893), dobro poznavanje izvorne stcsl. norme, potom istočne novocsl. norme i promjenjive hcsl. norme – potvrđeni u ranijim poglavljima rada analizom korespondencije sa Strossmayerom, Račkim i Jagićem te opisom pomoćnih liturgijskih izdanja (osobito rukopisne novocsl. gramatike) – omogućili su očuvanje konzervativnosti na razini oblika, točnije uravnotežen odabir rješenja koja podržavaju ambivalentnost koncepcije (osigurati komunikacijsku vrijednost teksta među svim Slavenima s jedne strane, a s druge revitalizirati sveslavenski iskon – zajedničku stcsl. osnovicu, usp. Žagar, Zaradija Kiš 2014: 194).³¹¹
- ❖ Konkretna Parčićeva rješenja na razini oblika (primjerice neka odstupanja od stcsl. norme karakteristična za hcsl. ili istočnu novocsl. normu) mogu se usporediti s napomenama iz njegove rukopisne novocsl. gramatike (usp. Lukić, Blažević Krezić 2014: 91-129).

Uopće je poznato da je morfološka razina jezika hrvatskoglagoljskih tekstova bivala manje otvorena za promjene i novine koje bi označavale svojevrsan pomak u odnosu na izvornu starocrkvenoslavensku normu (Nazor 1963: 72). Utjecaj vernakula mnogo je manji na morfološkoj razini (razlike u oblicima i dalje su uvjetovane fonetsko-fonološkim razlozima), ali ipak postoje prilagodbe narodnomu jeziku, kao i promjene koje nisu tipične ni za stcsl. normu ni za čakavski dijalekt (Mihaljević, Reinhart 2005: 53). Na temelju dosadašnje literature o hcsl. morfološkoj normi, moguće je izdvojiti neke osobitosti koje govore u prilog očuvanju stcsl. oblika, točnije koje odražavaju načelo konzervativnosti (usp. Damjanović 2008a: 80-128):

- ❖ čuvanje palatalnih i nepalatalnih deklinacijskih tipova imenica glavne promjene,
- ❖ čuvanje *u-*, *v-*promjene i *i-*promjene imenica muškoga roda,

³¹¹ Vatroslav Jagić 1894. u kritičkome osvrtu na *Misal* ističe da, u shvaćanju zadaće koju je trebao riješiti Parčića čitav bezdan dijeli od Rafaela Levakovića ili Karamana. Parčić poznaje povijest crkvenoslavenskog jezika, on zna da se ona dijeli na više geografskih zona, da je unatoč svojem unutrašnjem jedinstvu crkvenoslavenskoga kao liturgijskog jezika građa tih idioma kod Rusa bila drugačija nego kod Južnih Slavena, te da je opet unutar toga bila drugačija kod Bugara nego kod Hrvata i Srba; on dakle zna da se ono starocrkvenoslavensko (u glagoljičnome misalu namijenjenome Hrvatima) smjelo pojaviti samo u čistoj hrvatskoj redakciji. Iz toga se za njega razvio kritičan zahtjev da sastavi novo izdanje misala na temelju starih predaja iz rukopisa i najstarijih tiskovina XV. i XVI. stoljeća, te da jednom za svagda stane na kraj nejasnoćama XVII. i XVIII. stoljeća. Franjo Rački također napominje važnost ovoga projekta koji slijedi napredak slavistike. Ustanovljeno je načelo *da se u jeziku imade povratiti starinska čista slovinsko-hrvatska redakcija, od koje su predjašnja izdanja odstupila. (...) Kada se dakle dozolom sv. Stolice priredjivalo novo izdanje glagolskoga misala, zar se moglo i smjelo jedno od starijih samo pretiskati? To bi bio prkos napredku slavistike. Valjalo se povratiti u starije dobro doba, valjalo je uzpostaviti staroslovjenštinu u hrvatskoj redakciji. To je glavno načelo ustanovio spomenuti odbor; po njem su novo izdanje priredili Brčić i Parčić, to je načelo odobrila i sv. Stolica* (usp. Rački 1893: 78-79).

- ❖ preuzimanje dativnoga gramatičkog morfa *-ovi/-evi* u imenica glavne promjene (izravno obraćanje),
- ❖ G jednine pridjeva, zamjenica i rednih brojeva na *-ago, -ogo, -ego* za muški i srednji rod,
- ❖ G jednine pridjeva, zamjenica i rednih brojeva na *-ie* (**yję*) za ženski rod,
- ❖ nerazlikovanje kategorije animateta u A jd. zamjenice *jb, ja, je*: (*i* umjesto *jego*),
- ❖ očuvanost dvojine u sklonidbi imenskih riječi (slobodna dvojina, distributivna dvojina),
- ❖ u prezentu nema zamjene u 1. licu jd. (*-u/-ju > -mb*), 2. licu jednine (*-ši > -šb*), 3. licu jd. i mn. (*tb > Ø*),
- ❖ konzervativnost se potvrđuje čuvanjem asigmatskoga i sigmatskoga prvog aorista te slabom potvrđenošću sigmatskoga drugog aorista,
- ❖ prezent svršenih glagola ima futursko značenje,
- ❖ očuvanost sklonidbe paricipa (određenih i neodređenih oblika): stcsl. sklonidba aktivnoga participia prezenta po *jo*-osnovama dobro je očuvana, očuvanost sklonidbe aktivnoga participia prezenta i dr.

Corin upozorava da se nikako ne mogu izjednačiti kriteriji za pripadnost hcsl. jeziku po jezičnim razinama: primjerice, bilježenje vokalizacije *jera* i bilježenje refleksa *jata* s pridjevskim završecima (*-ago* nasuprot *-ogo*) ili glagolskim (1. lice mn. prezenta *-mb* nasuprot *-mo*), odnosno svi oni s leksičkim varijacijama tipa *iže : ki* (1993: 160-161). Navedeno je neosporno kada je u pitanju izvorna hcsl. norma utemeljena na organskome, živućemu idiomu, no kod umjetne, eklektične hrvatske novocsl. norme XIX. stoljeća osnovicom postaju primjerni spomenici, uz stavove i doprinose priređivača, jezikoslovaca koji sada u obzir uzimaju dosege moderne (paleo)slavistike. U nastavku rada stoga će se izdvojiti i oprimjeriti zanimljivosti na razini oblika u *Parčićevu misalu* (iz odabranih tekstualnih dionica i odgovarajućih usporednih izvora) i odmjeriti o opis hrvatske novocsl. morfološke norme koji je donesen u rukopisnoj Parčićevoj gramatici te o značajke istočne/ruske novocsl. morfološke norme (Zizani, Smotricki, *Karamanov misal*).

4.7.1. Imenice

Do XIV. stoljeća devet je deklinacija starocrkvenoslavenskoga jezika reducirano na tri temeljne u hrvatskome jeziku. Temeljna je preoblika uključivala prelazak na rodno utemeljen

sustav (Mihaljević, Reinhart 2005: 53-57).³¹² Imenice su na proces eliminacije manjih deklinacija reagirale na dva načina: 1. promijenile su deklinaciju i zadržale rod, 2. zadržale su deklinaciju i promijenile rod. Većina je imenica iskoristila prvu mogućnost. Drugu su mogućnost iskoristile tek neke imenice muškoga roda *i*-deklinacije. Ove se tendencije očituju i u hrvatskim crkvenoslavenskim tekstovima, ali generalno se zaključuje da oni bolje čuvaju sve stcsl. deklinacije od neliturgijskih tekstova. Može se zaključivati i o utjecaju glavnih na sporedne deklinacije te obrnuto. Kod imenskih deklinacija u izvornim hcsl. spomenicima vrijede sljedeći zaključci: nema ni približno inovacija koliko ih ima na grafemičkoj razini analize, među pojedinim kodeksima također nema toliko razlika koliko ih ima na grafemičkoj razini, odnosno svi se slažu u čuvanju starijih oblika, dok su inovacije svojstvene mlađim kodeksima. Dakle, izvorni hrvatski crkvenoslavenski jezik poznaje vokalske (*o-/jo*-osnove, *a-/ja*-osnove, *i*-osnove, *u*-osnove, *v*-osnove) i konsonantske osnove (*n*-osnove, *s*-osnove, *t*-osnove, *r*-osnove) koje u nazivima čuvaju uspomenu na tematski vokal ili konsonant koji se dodaje korijenu (usp. Gadžijeva i dr. 2014: 99). Nadalje, mnogi hcsl. oblici mogu se pretpostaviti prema stcsl. oblicima, a razlika je tek u fonemima dvaju idioma: izjednačenjem glasova /ɛ/ i /e/, /q/ i /u/ te /y/ i /i/ neki su po obliku različiti stcsl. padeži u hcsl. sustavu postali sinkretski. Različite glasovne promjene (predstavljene u poglavlju o grafetičkim i grafemičkim značajkama *Misala* 1893: vokalizacije *jerova*, odrazi *jata* i dr.) dodatno udaljuju hcsl. oblike od stcsl. oblika. Jednako je s oblicima u istočnim novocsl. spomenicima, oni su očuvani crkvenoslavenski, ali s uvedenim glasovim promjenama i zamjenama (npr. *Karamanov misal* 1741. bilježi neplatalizirane instrumentalne oblike zbog **ky*-, **gy*-, **hy* > – *ki*-, *-gi*-, *-hi*-, potom nosnik /ɛ/ zamijenjen je sa /'a/ i sl.). Prava morfološka posebnost istočnoga novocsl. izdanja jest oblik instrumentala u dvojini i množini koji, za sve promjene, uzima gramatički morfem iz *a*-osnova. Taj utjecaj *a*-osnova na ostale deklinacije vidljiv je u istočnim novocsl. spomenika (i u istočnim novocsl. gramatikama) još od druge polovice XIII. st. (Babić 2000: 197). Važno je napomenuti da se u *Parčičevu misalu*, u skladu s gramatičkim opisom, bilježi vrlo malo odstupanja od deklinacijskoga sustava izvorne stcsl. norme. Imenice sa završetkom osnove na /l'/, /n'/, /r'/ čuvaju meku, palatalnu deklinaciju, što je vidljivo samo uz slovo *ju* (npr. G jd. *cara* : V jd. *carju*). Provode se sve glasovne promjene tipične za hcsl. jezik kroz deklinacije, ali samih hcsl. deklinacijskih posebnosti nema mnogo.

³¹² U najstarijoj fazi hrvatskoga jezika očuvale su se *o-/jo*-osnove muškoga i srednjega roda, potom *a-/ja*-osnove i *i*-osnove ženskoga roda (usp. Šimić 2000: 45).

4.7.1.1. Glavna promjena imenica muškoga i srednjega roda: *o-/jo-osnove*

Kod glavne nepalatalne i palatalne deklinacije imenica muškoga roda bitna je kategorija animiteta, ovjerena u stcsl. jeziku već u XI. stoljeću, ali i dalje s velikim supostojanjem akuzativa za živo koji je podudaran s nominativom, a ne genitivom. Noviji tekstovi imaju sve veći broj formalnih podudaranja A = G za živo. Jurčević (2002) upozorava da su u otisnutim brevijarima oblici za stari akuzativ (A = N) vrlo rijetki. Ali Tandarić (1993) u ritualima XIV. i XV. stoljeća prepoznaje dominantnost *starih akuzativa*.³¹³ Općenito vrijedi da je kategorija živosti izraženija u mlađim hcsl. tekstovima, onima koji su udaljeniji od oltara i pod snažnijim čakavskim utjecajem (Gadžijeva i dr. 2014: 98).

Potom, u vokativu jd. *jo-osnova* poslije palatalnoga /r/ često se pojavljuje samo slovo *u*, a ne *ju* (usp. poglavlje o bilježenju palatalnih /l/, /n/, /r/). Razlikovanje N i A mn. sačuvano je uz pomoć druge palatalizacije (N mn. *êzici*, *bozi*, *grêsi* naprotiv A mn. *êziki*, *bogi*, *grêhi*). U L jd. i mn. pojavljuju se ikavski i ekavski odrazi *jata*: L jd. *v gradê*, *v grade*, *v gradi*; L mn. *v êzicêhъ*, *v êzicihъ*, *v êzicehъ*. Međusobni utjecaji *o-* i *jo-osnova* rijetki su, ali ih hcsl. spomenici bilježe. Meki gramatički morf *-e* nekad se zamjenjuje sa *-i* u A mn. (*na otci*, *konci*, *cêsari*). Ponekad na mjesto gramatičkoga morfa *o-osnova* dolazi onaj iz *u-promjene*, i to u D jd. osobnih imenica (*gospodevi*, *arhierêovi*, *cêsarovi*, *muževi*, *moiseovi*, *iosipovi*), u L jd. (*v gradu*, *v' miru*), G mn. (*rabovъ*, *grêhovъ*, *oblakovъ*), ponekad u N mn. (*gradove*) te I mn. (*darmi*, *ugalmi*) (Tandarić 1993, Šimić 2000, Jurčević 2002, Mihaljević 2004).³¹⁴ Nadalje, u imenica srednjega roda hcsl. tekstovi kadšto bilježe stegnuti L jd. (*ii > i*), a raznoliko provode i sekundarnu jotaciju (*veselie* : *vesel'e* : *veselê*). Parčić ne bilježi spomenuto stezanje u lokativu jednine, a tradicionalno bilježi i imenice srednjega roda na *jotu* s prethodnim slovom *i* (od napetoga *jera*) (usp. Damjanović 1984a: 46). Iz *Maloga azbukvara* i *Vajsova misala* doznajemo da se podrazumijeva čitanje s provedenom jotacijom (usp. *kamenie* : *kamenje*). Još jednom dakle ortoepska norma potvrđuje značajan odmak od stcsl. norme prema revidiranoj hcsl. normi (XIV–XVI. st).³¹⁵

Parčićev misal inače rijetko bilježi spomenute hcsl. zamjene i morfološke posebnosti, izuzev dakako zabilježenih glasovnih promjena i zamjena.

³¹³ O stanju u fragmentima vidi Mihaljević (2004: 625–636). O genitivno-akuzativnome sinkretizmu vidi i Jasna Vince Marinac (1992: 331–337). Važno je napomenuti i to da je genitivno-akuzativni sinkretizam u množini rijedak u hrvatskoglagoljskim spomenicima, ograničen je ponovno na muške osobe i pridjeve.

³¹⁴ Sve ove primjere zamjena potvrđuje i Parčić u rukopisnoj gramatici.

³¹⁵ Hrvatska novocsl. norma XIX. st. i tu je posve umjetna pa ne prati raznoliko stanje u izvornim hrvatskoglagoljskim spomenicima, već fiksira pisanje i izgovor na jedan, kompromisan način (slovo *i* : izgovor jotiranoga suglasnika).

N jd. o-osnova:	Isusъ 129b, Petръ 130b, 131b ³¹⁶ , pětľъ 130b ³¹⁷ , Duhъ 130b, narodъ 131a, anđeljъ 16a, mirъ 16a ³¹⁸ , 18b, světъ 18b, blizъ estъ lěto 2b ³¹⁹
G jd. o-osnova:	Simuna 129b, 133a ³²⁰ , zavěta 130a, ploda 130a, časa 130b, stada 130b, sьlězi sь križa 133a ³²¹ , šuma morъska 2b ³²²
D jd. o-osnova:	večeru 130a, člověku 130a, Petru 130b ³²³
A jd. o-osnova:	dvorъ 129b, Isusa 129b ³²⁴ , Petra 130b, vь prazdnikъ 129b, vь gradъ 15b, 130a, hlěbъ 130a; raba 131a, (obrečete) mladěньсь 16a ³²⁵ , obretu mladěньсь ležečъ 17a, vь mēsto 131a, dēlo 129b, vь sьvѣdѣtelъstvo 18b
V jd. o-osnova:	Otъče 130b ³²⁶ , Druže 131a, Bože 133a, Agnъče 247a
L jd. o-osnova:	vь mirē 129b, vь gradē 16a, vь svētē 18b, vь sьnē 243b, vь solilē 130a ³²⁷ ; o stadē 16a, vь zracē 128b ³²⁸

³¹⁶ Mar. *Petrъ* 104, Ass. *petrъ* 118, Vat. Illir. 4 *pet(a)r'* 75c, P. *pet(a)r* 115a, Kar. *Petrъ* 125b, Vajs *Petr* 134a.

³¹⁷ Ass. *kurъ* 118, Mar. *kokotъ* 100, Vat. Illir. 4 *peteh'* 74b, P. *petehъ* 113b, Kar. *pē'telъ* 124b, Vajs *pētal* 132b. Parčić se u odabiru leksičke varijante podudara s *Karamanovim misalom* (usp. *stcsl. *pētelъ*, -a, Damjanović 2009: 232). Mateo Žagar i Antonija Zaradija Kiš ističu kako je riječ o hotimičnoj hrvatskoj riječi u Parčićevoj koncepciji (premda potvrđenoj i u stcsl. korpusu, 2014: 193) što bi, s obzirom na zabilježenu vokalizaciju sekundarnoga *jera* u *Vajsovu misalu* slovom *a*, bilo točno. Ipak, potpuno leksičko podudaranje bilježe istočni novocsl. i hrvatski novocsl. izvor – Karaman i Parčić.

³¹⁸ U značenju mir, tišina (usp. Damjanović i dr. 2009: 135), Ass. *mirъ* 172, Mar. *mirъ* 197, Vat. Illir. 4 *mir'* 9a, P. *mirъ* 12d, Kar. *mirъ* 16a, Vajs *mir* 16a.

³¹⁹ Mar. *blizъ žetva estъ* 295, Vat. Illir. 4 *bliz' est' lěto* 1c, P. *blizъ e(stъ) lěto* 2a, Kar. *blizъ e(stъ) lē'to* 2b, Vajs *bliz jest lěto* 2b. Odabir leksičke inačice prema hcsl. i istočnim novocsl. izvorima.

³²⁰ Ass. *simona* 116, Mar. *simona* 97, Vat. Illir. 4 *simuna* 73c, P. *simuna* 112b, Kar. *Simona* 124, Vajs *Simuna* 131b.

³²¹ Ass. *sъ krъsta* 139, Mar. *sъ kr(ъs)ta* 108, Vat. Illir. 4 *s križa* 76d, P. *s križa* 117a, Kar. *sъ kresta* 127b, Vajs *s križa* 135a. Parčić se u leksičkome odabiru podudara s hcsl. spomenicima, ali i sa suvremenim hrvatskim jezikom.

³²² Ass. *šjuma morъskaago* 97, Mar. *šuma morъskaago* 295, Vat. Illir. 4 *zuka mora* 1c, P. *zuka mora* 1b, Kar. *zuka morskago* 2b, Vajs *šuma morskaga* 2b. Preuzimanje leksičke inačice iz stcsl. izvora.

³²³ Izravno obraćanje, ali bez utjecaja *i*-promjene. Tako nije u kanonskim spomenicima: Ass. *petrovī* 119, Mar. *petrovi* 101, ali jest u *Vatikanskome Illirico* 4 i *Prvotisku* te u *Karamanovu misalu*: Vat. Illir. 4 *petru* 74c, P. *petru* 113b, Kar. *Petru* 125a, Vajs *Petru* 132b. Dativno -*ovi* u hcsl. jeziku iznimno je rijetko (usp. Gadžijeva i dr. 2014: 113), a čini se da se Parčić ovdje priklonio novijim izvorima. Njegove odluke ne mogu se držati dosljednima jer već na drugome mjestu čitamo Par. *Pride Pilipъ, i glagoletъ Andrēovi* 120b ili *paki Andrēi i Pilipъ rēsta Isusovi* 120b.

³²⁴ Kategorija živosti izrečena gramatičkim morfolom koji je podudaran s genitivnim. Tako je ugl. bez iznimke u *Par. misalu* i ostalim izvorima, npr. Mar. *is(u)sa* 97, Ass. *isusa* 116, Vat. Illir. 4 *i(su)sa* 73c, P. *i(su)sa* 112a, Kar. *Iis(us)a* 124a, Vajs *Isusa* 131b.

³²⁵ Iznimka u izricanju kategorije živosti. Akuzativni oblik nije podudaran s genitivnim i tako je u svim izvorima osim u *Kar. misalu*. S druge strane, zabilježeni *jat* iz imenske osnove sužava sličnost između *Parčićeva misala* i hcsl. spomenika: Ass. *mladъnecъ* 172, Mar. *mladenecъ* 197, Vat. Illir. 4 *mladēnc'* 9a, P. *mladēn(a)c* 12b, Kar. *mladenca* 16a, Vajs *mladēnac* 16a.

³²⁶ U vokativu jd. imenica na -*c* (nastaloga trećom palatalizacijom) redovito se provodi palatalizacija ishodišnoga /k/ (Gadžijeva i dr. 2014: 112). Tako je i u ostalim izvorima: Ass. *otъče* 119, Mar. *o(tъ)če* 100, Vat. Illir. 4 *o(tъ)če* 74c, P. *Oče* 113b, Kar. *O(tъ)če* 125a, Vajs *Otče* 132b.

I jd. o-osnova:	съ Isusomъ 131a, bogomъ 131b, glasomъ 133a, strahomъ 16a
N mn. o-osnova:	učenicі 129b, 130a ³²⁹ , grobi 133b, Ezici 18b ³³⁰
G mn. o-osnova:	srebrъnikъ 129b-130a, anъjelъ 131a, grêhovъ 243a ³³¹ , darovъ 243a, vêkovъ 245b
D mn. o-osnova:	učenikomъ 129b, (vъ otpručenje) grêhomъ 130a ³³² , grešnikomъ 131a, človêkomъ 18b
A mn. o-osnova:	srebrъniki 132a, dari 241a, naustiše narodi 132b ³³³ , rabi 241b, dlъgi 245a
L mn. o-osnova:	na oblacêhъ 131b, vъ človêcêhъ 16a ³³⁴ , na čedêhъ 132b
I mn. o-osnova:	съ učeniki 130a ³³⁵ , съ knižъniki 133a, съ pravovêrъniki 241a, съ mučeniki 244a, prêdъ Eziki 18b ³³⁶
A dv. o-osnova:	dva razboinika 133a
I dv. o-osnova:	učenikoma 130a ³³⁷
N jd. jo-osnova:	učitelъ 130b, Sъpasitelъ 16a evanъjelie 129b, kamenie 133b ³³⁸ , povelênie 15b, napisanie 15b, človêkoljubie 17a ³³⁹ , blagočъstvie 241b ³⁴⁰ , sъgъdъse moe 134b ³⁴¹

³²⁷ U *Par. misalu* primjer je u lokativu baš kao i u *Assemanovu evangelistaru*, a u ostalim izvorima bilježi se akuzativni oblik: Ass. vъ solilê 118, Mar. vъ solilo 99, Vat. Illir. 4: v solilo 74a, P. v zdêlu 113a, Kar. vъ solilo 124b, Vajs v solilê 132a.

³²⁸ Poslanica Pilip. 2, nema podudarnosti s izvorima koje Parčić navodi kao ključne za poslanice: P. va obrazê 111b, Ber. va obrazê (1866: 66), Mik. zrakom božijemъ (1853: 255), Vajs. vъ zracê 131a

³²⁹ Provedena druga palatalizacija, kao i u ostalim izvorima: Ass. učenicі 116, Mar. učenici 97, Vat. Illir. 4 uč(e)n(i)ci 73c, P. uč(e)n(i)ci 112b, Vajs učenici 132a.

³³⁰ Psalam 97, P. pridête narodi 14b, Kar. priidite Êzici 18b, Ber. Êziki (1864: 83), Vajs pridête Jezici 19a.

³³¹ Gramatički morf iz u-promjene, ali na drugome mjestu: ne zri grêhъ moiъ 247a.

³³² U Vat. Illir. 4 i *Prvotisku* oblik je u G mn. (gram. morf iz u-promjene), u ostalim izvorima u D mn: Ass. grêhomъ 118, Mar. grêhomъ 99, Vat. Illir. 4: grêhov' 74b, P. grêhovъ 113a, Kar. grê'hōvъ 124b, Vajs grêhom 132b. Ponovno se potvrđuje veća usklađenost *Par. misala* s kanonskim spomenicima.

³³³ Ass. narody 138, Mar. narody 106, Vat. Illir. 4 ljudi 76a, P. narodъ 116a, Kar. ljudi 126b, Vajs narodi 134b. Parčić se podudara s stesl. izvorima (leksička inačica).

³³⁴ Ass. vъ človêcêhъ 172, Mar. v čl(o)v(ê)c(ê)hъ 197, Vat. Illir. 4 v čl(o)v(ê)cêh' 9a (L mn), P. v č(lo)v(ê)cêhъ 12b (L mn), Kar. človê'komъ 16a (D mn.), Vajs v človêcêhъ 16a.

³³⁵ Zbog *stesl. /y/ > hcsl. /i/ ne provodi se druga palatalizacija u I mn. Inače, bez obzira na podrijetlo glasa /i/, poznato je da je mlađe hcsl. spomenike zahvatila palatalizacija u I mn. češće nego u A mn. (npr. s bran'nici iz *Drugoga novljanskog brevijara*, kraj XV. st., Gadžijeva i dr. 2014: 111). Mar. sъ učeniky 98, Ass. sъ učeniky 117; Vat Illir. 4 s uč(e)n(i)ki 74a, P. sa uč(e)nici 113a, Kar. so učeniki 124a, Vajs s učeniki 132a.

³³⁶ Psalam 97, P. prêdъ narodi 14b, Kar. pred Êziki 18a, Ber. prêdъ eziki (1864: 83).

³³⁷ Ass. učenikoma 117, Mar. učenikoma 99, Vat. Illir. 4 uč(e)n(i)koma 74a, P. uč(e)n(i)k(o)ma 113a, Kar. učenikoma 124b, Vajs učenikoma 132a.

³³⁸ U hcsl. jeziku zbirne imenice koje se odnose na neživo uvijek se doživljaju kao cjelina, kao jedinica, pa traže uza se sročne oblike, dakle u jednini (Gadžijeva i dr. 2014: 93), usp. *Par. kamenie raspade se* 133b. Ass. *kamenie raspadaaše se* 140, Mar. *kamenie raspade se* 109-110, Vat. Illir. 4 *kamenie raspada se* 76d, P. *kamenie raspade se* 117b, Kar. *kamenie raspade se* 127b, Vajs *kamenje raspade se* 135b (zabilježena sekundarna jotacija, usp. Damjanović 2008: 73). Potpuna podudarnost između *Par.*, *Mar.*, *P.* i *Kar.*

G jd. jo-osnova:	arhierêê 129b, Oтца 130a отъ тръниê 132b, отъ отъчьствиê 15b, битиê 17a ³⁴² , blagovoleniê 16a, zdraviê 241b, нь проçениê 244a ³⁴³ , отъ вьsakого съмуçениê 246b ³⁴⁴
A jd. jo-osnova:	поž 131a, pastira 130b ³⁴⁵ , вѣньсь 132b, криžь 133a na raspetie 129b, 132b, na pogrebenie 129b, znamenie 131a, lice 131b, съдруженie насъ 244a ³⁴⁶
V jd. jo-osnova:	Cêsarju 132b
L jd. jo-osnova:	въ cêsarьstviî 130a, po вьскръсенii 130b, 133b, po licu 131b ³⁴⁷ , na selê 132a, въ видѣnii 132b ³⁴⁸ , въ судiиi 132b, въ слъньси 2b ³⁴⁹
I jd. jo-osnova:	поžемь 131a
N mn. jo-osnova:	arhierêi 129b, старьси 129b, учениci 130b, книжьниci 131a
G mn. jo-osnova:	отъ arhierêi i старьсь 131a, voi 16a
A mn. jo-osnova:	žrêbie 133a ³⁵⁰ ,

³³⁹ Poslanica Tit. 3, usp. P. *č(lověča)stvo* 13b, Mik. *člověkoljubije* (1853: 246), Ber. *člověčstvo* (1866: 73), Kar. *člově koljubie* 16b. Parčič se podudara sa *Šišatovačkim apostolom* i *Karamanovim misalom*.

³⁴⁰ Usp. Vat. Illir. 4 *věstno obětovanie* 166a, P. *věstno obětovanie* 243a, Kar. *i vē domo blagočestie* 47a, Vajs *vědomo blagočasije* 270b. Parčič se u Kanonu mise većinom podudara s *Karamanovim misalom*.

³⁴¹ Psalam 68. Usp. Ps. Sin. *d(u)ša moê* (1883: 141), P. *d(u)ša moê* 118a, Kar. *sr(b)dce moe* 128a, Ber. *duša moê* (1864: 57), Vajs *srđce moje* 136a. Dokaz da se Parčič i kod poslanica i kod psalama u leksičkim odabirima ugledao na Karamana.

³⁴² Poslanica Tit. 3, usp. P. *kr(b)č(e)niê* 13b, Kar. *bytiê* 17a, Mik. *bytiiskoju* (1853: 246), Ber. *krčeniê* (1866: 73). Parčič potpuno usklađen s *Karamanovim misalom*, ali djelomično i s *Apostolom*.

³⁴³ Vat. Illir. 4 *na pomilovaniê* 167b, P. *na pom(i)lovani* 245a, Činь i *Pravilo* 1881. *нь проçениê* 21b, Kar. *no proçeniê* 49b, Vajs *na prošćenja* 276b. Parčič se u leksičkome odabiru podudara s *Karamanovim misalom*.

³⁴⁴ Vat. Illir. 4 *ot(b) vsьkoe skr'bi izbavleni* 167d, P. *ot(b) v(b)sêhь pagubь izb(av)leni* 245b, Kar. *ot vsêkago smuçeniê bezpečalni* 52a, Činь i *Pravilo* 1881. *отъ вьsakого съмуçениê bespečalni* 22a, Vajs *ot vsakogo smuçenja bespečalni* 280b. Parčič se podudara s *Karamanovim misalom* u leksičkome odabiru.

³⁴⁵ Neobilježena umekšanost /r/ karakteristična je u ovoj poziciji za Par. Kategorija živosti obilježena je prema Ass, Kar. i hcsl. izvorima: Ass. *pastyrê* 118, Mar. *pastyrь* 100, Vat. Illir. 4 *pastira* 74b, P. *pastira* 113b, Kar. *pastyrê* 124b, Vajs *pastira* 132b.

³⁴⁶ Vat. Illir. 4 *nasъ sdružbu* 167b, P. *n(a)sъ združbu* 245a, Kar. *nasъ sodruženie* 49b, Činь i *Pravilo* 1881. *ni съдруженie* 21b, Vajs *sdruženje nas* 276b. Parčičev *misal* podudara se u leksičkome odabiru s *Karamanovim misalom*, a ne hcsl. izvorima.

³⁴⁷ Očekivan je gram. morf -i (usp. Vajs *po licu* 133b). Kanonski spomenici bilježe samo glagol *udarišę* 121, Mar. *udarišę* 104. Hcsl. Vat. Illir. 4 bilježi isti oblik kao Par. *po licu* 75b, a P. samo glagol *biêhu* 115a. Kar. *misal* ima također samo glagol *udariša* 126a.

³⁴⁸ Ass. *въ сѣнѣ* 138, Mar. *въ сѣнѣ* 106, Vat. Illir. 4 *v' snê* 76a, P. *va sni* 116a, Kar. *въ видѣ nii* 126b, Vajs *va snê ego radi* 134b. Zanimljivo je da Parčič pokazuje ekskluzivnu sličnost (u leksičkome odabiru) s *Karamanovim misalom*. S druge strane, vrlo su rijetke Vajsove izmjene Parčičeva teksta, a ovdje možemo posvjedočiti jednoj.

³⁴⁹ Ass. *въ слъньси* 96, Mar. *въ слъньси* 295, Vat. Illir. 4 *v sl'nci* 1c, P. *v sln(b)ci* 1b, Kar. *v slncê* 2b, Vajs *v slnci* 2b. Gram. morf -ê (iz o-osnova) vjerojatno je pogrešno zabilježen u *Karamanovu misalu* jer se na drugim mjestima potvrđuje gram. morf -i.

³⁵⁰ Stcsl. oblik *žrêbii*, *žrêbь* u muškome rodu (Damjanović i dr. 2009: 87). Par. oblik podudaran je s oblikom iz kanonskih spomenika (od **žrêbii* oblik u A mn.). Najbliži njima (ne posve jednak) jest primjer iz Kar. (od **žrêbii* oblik u A jd.), a hcsl. primjeri izvedeni su od oblika **žrêbь*, i to u A jd. (s ekavizmom u P.): Ass. *žrêbiję* 139, Mar. *žrêbiję* 108, Vat. Illir. 4 *žrêbь* 76c (A jd.), P. *žrêbь* 117a, Kar. *žrêbijь* 127a, Vajs *žrêbje* 135a. Ovdje

	daniê 241a
D mn. jo-osnova:	arhierêomъ 129b ³⁵¹ , sьvêdêtelemъ 131b, starъsemъ 132a
I mn. jo-osnova:	dêlateli 241a ³⁵² , utežanii 242a ³⁵³ , sь oružii 131a ³⁵⁴
N dv. jo-osnova:	sьvêdêtela 131b

Analiza pokazuje konzervativnost u sklonidbi imenica *o-/jo-osnova* u *Parčičevu misalu* (u svim odabranim dionicama teksta: evanđeoski odlomci, psalmi, poslanice, Red mise). Najveća podudarnost u oblicima potvrđuje se između kanonskih spomenika i *Par. misala*, osobito između *Assemanova evangelistara* i *Par.* (npr. D mn. *Par. grêhomъ* 130a, *Ass. grêhomъ* 118, *Mar. grêhomъ* 99, *Vat. Illir. 4: grêhov'* 74b, *P. grêhovъ* 113a, *Kar. grê'hōvъ* 124b, *Vajs grêhom* 132b). Priklanjanje hcsl. rješenjima također je bjelodano, a nerijetko je kod *Par.* oblik usklađen s rješenjem iz *Karamanova misala* (npr. dokidanje utjecaja *u-osnova* na glavne *o-/jo-osnove* u D jd. kod izravnoga obraćanja: *Par. Petru* 130b, *Ass. petrovī* 119, *Mar. petrovi* 101, *Vat. Illir. 4 petru* 74c, *P. petru* 113b, *Kar. Petru* 125a, *Vajs Petru* 132b). Karamanovo rješenje samo po sebi za Parčića nikada nije presudno, što potvrđuje izražavanje kategorije animiteta. Parčić istu uvijek izražava akuzativnim oblikom koji je podudaran s genitivnim, osim kada tako ne bilježe ostali izvori (točnije svi osim *Karamanova misala*): *Par. (obrečete) mladênъcъ* 16a, *Ass. mladъnecъ* 172, *Mar. mladenecъ* 197, *Vat. Illir. 4 mladênc'* 9a, *P. mladên(a)c* 12b, *Kar. mladenca* 16a, *Vajs mladênac* 16a. Imenice sa sufiksom *-ian-in-* (*Hrъstianinъ*) kod Parčića imaju u N mn. gramatički morf *-e* (*Hrъstêne*), a tako je i u *Prvotisku* 1483. i u *Karamanovu misalu* 1741. Parčić još u svojoj gramatici navodi kako imenice sa sufiksom *-telj* i *(j)an-in-ъ* u množini gube dio sufiksa *-in-* i dobivaju nastavak iz konsonantskih deklinacija u N mn. (*-e*): *žeteljan-e u imen. mn. od nepoznatoga žeteljan-in-i* (Parčić, 4).

napominjemo i to da Vanda Babič smatra kako je oblik iz *Par. misala* u srednjem, a ne u muškome rodu (2000: 209).

³⁵¹ Očekivan gram. morf *-emъ*, ali csl. gramatike ističu da još u kanonskim spomenicima dolazi završetak *-omъ*. *Mar. arhiereomъ* 98, *Ass. arhiereomъ* 116, *Vat. Illir. 4 arhierêom'* 73d, *P. arhierêomъ* 112b, *Vajs arhijerêom* 132a (usp. Lunt 2001: 55, Gadžijeva i dr. 2014: 111). Tako ističe i Parčić u svojoj rukopisnoj gramatici.

³⁵² *Vat. Illir. 4 čьstiteli* 166a, *P. čestiteli* 243a, *Činъ i Pravilo* 1881. *čьstiteli* 19a, *Kar. poklonniki* 47a, *Vajs dêlateli* 270b.

³⁵³ *Vat. Illir. 4 dostoêniem'* 166b (I jd., prvobitni južnoslavenski sloj), *P. utežaniemъ* (I jd., isti korijenski morf) 243b, *Kar. utêžanii* 47b, *Činъ i Pravilo* 1881. *utežanii* 19b, *Vajs utežanji* 271b. U Redu mise s Kanonom iznova se bilježi oblik podudaran s onim iz *Karamanova misala*.

³⁵⁴ Usklađenost s kanonskim spomenicima: *Ass. sь orqžii* 119, *Mar. sь orqžii* 101, *Vat. Illir. 4 sь oružiem'* 74d (I jd.), *P. sь oružiem* 114a, *Kar. so oružiemъ* 125a, *Vajs s oružji* 133a. Na drugome mjestu također: *Par. sь oružiemъ* 131a (I jd.), *Ass. sь orqžiemъ* 120, *Mar. sь orqžiemъ* 102, *Vat. Illir. 4 sь oružiem'* 75a, *P. sь oružiem* 114b, *Kar. so oružiemъ* 125b, *Vajs s oružjem* 133a.

U G mn. može doći gramatički morf *u*-osnove (*въ отпущеніе грѣховъ, въ въсе вѣки вѣковъ*), ali Red mise (s Kanonom) ukazuje na dvostrukosti (Par. *ne zri grěhъ moiъ* 247a). U tuđica na sufixs *-ej* (ili *-ěj*) Parčić je nasljedovao gramatički morf *-omъ*, premda je očekivan *-emъ*. U rukopisnoj gramatici Parčić te imenice smješta u tzv. *četvrti uzor* na *ej* ili *ěj* (npr. *ierei* /*ijerej*/) i ističe da je riječ o tuđicama: *arhierěj, nazarěj, farisěj, mojsěj*.³⁵⁵ U *Misalu* 1893, ali i u svim drugim usporednim izvorima, potvrđuje se D mn. Par. *arhierěomъ* 129b (Par. *arhierěi* 132a, 134a; stcsl. *arhierei, -a*, Mar. *arhiereomъ* 98, Ass. *arhiereomъ* 116, Vat. Illir. 4 *arhierěom'* 73d, P. *arhierěomъ* 112b, Vajs *arhijerěom* 132a) (usp. Lunt 2001: 55, Gadžijeva i dr. 2014: 111).³⁵⁶

Sva istaknuta odstupanja (ili posebnosti) kod imenica *o-/jo*-osnova u *Par. misalu* karakteristična su za stcsl. spomenike, istočne novocsl. i hcsl. spomenike, samo su u drugoj i trećoj skupini spomenika ta rješenja vrlo frekventna (i/ili dio norme).

4.7.1.2. Glavna promjena imenica ženskoga roda: *a-/ja*-osnove

U glavnoj deklinaciji imenica ženskoga roda razlika je mekih i tvrdih osnova dobro očuvana, iako je tvrdi gram. morf *-i* nekad zamijenjen mekim *-e* u G jd. (*žene, vode, vëre, pučine, rëke*), N mn. (*žene, dëve*), A mn. (*žene, knige, svite*). Ta je zamjena dakako češća u neliturgijskim tekstovima, a u izvornim hcsl. tekstovima (liturgijskim) prisutna je u rubrikama (usp. Tandarić 1993: 98, Jurčević 2002). U skladu s tim gram. morf za D i L jd. (te NAV dv.) *a*-osnova *-ê* ponekad se zamjenjuje sa *-i* (*ženi, veri, sili, godini*). Riječ je o utjecaju *ja*-osnova na *a*-osnove, a ne o zabilježnome ikavskom odrazu *jata*.³⁵⁷ Nominativni *-oju* i *-eju* bilježe se ponekad i kao *-uju* te se krata u *-u*, što dovodi do nemogućnosti razlikovanja tvrdih i mekih osnova. Također, u G mn. bilježi se vokalizacija sekundarnih *jerova* slovom *a*: *ovacъ, služabъ, zemalъ* itd. Druga palatalizacija provodi se dosljedno kao i stcsl. spomenicima. Potom, u hcsl. spomenicima stcsl. imenice sa sufixsom *-in'a / -in'i* (*rabin'a / rabin'i*)³⁵⁸ rijetke su u nominativu, a ako su zabilježene, gram. morf je *-a*. Parčić u *Misalu* minimalno varira

³⁵⁵ Autor ne navodi *jer* u obliku štapića kao gramatički morf, ali dijakritikom ukazuje da je riječ o transliteracijskim vrijednostima: slovo *i* s dijakritičkim znakom za ozvučenje /j/.

³⁵⁶ Imenice koje gube završno *-j* osnove iza *jata*.

³⁵⁷ O tome je dvojio Tandarić 1993, a dvojbu uklanjaju autori nove hcsl. *Gramatike* (Gadžijeva i dr. 2014: 102).

³⁵⁸ U Parčićevoj rukopisnoj gramatici te se imenice sklanjaju prema tzv. trećoj vrsti sklonidbe: *idju osnove na -a, i nieka koja su ovaj značaj -a još u prastaro vrijeme bila izgubljena, a uz njih nieka s okončanjem -ij-* (Parčić, 12). Riječ je o imenicama (i drugim vrstama riječi) ženskoga roda izuzev primjera koji označuju imenice muškoga spola, ali su u gramatičkome ženskom rodu poput: *Luk-a*. Uzori su u toj vrsti: 1. *vod-a, glav-a*, broj *тъта* (odnosno *a*-osnova), 2. *volj-a, zemlj-a // stъz-a* ali i *stъzja* (odnosno *ja*-osnova), 3. *zmija, rabyini, svetyni, pustyni*, te npr. *bratija* (*ja*-osnova na jotu i druge specifičnosti). Donose se i *pazke, odličnosti* i *nepravilni oblici: pr. stъza u tuž. mn. svršuje na -i: stъzi lobk.* (Parčić, 13).

stcsl. rješenja (pritom ne mislimo na zabilježene glasovne promjene), a kada to i čini, uglavnom pazi da je rješenje usklađeno sa što većim brojem reprezentativnih izvora.

N jd. a-osnova:	žena 129b, Pasha ³⁵⁹ 129b, mľva 129b, 132b, 130b, godina 131a, besêda 131b, tьma 18b, cêľba 248b ³⁶⁰ ; Kaêpi 129b ³⁶¹ , Ijuda 129b
G jd. a-osnova:	sili 15b ³⁶² , 131b, vêri 243a
Djd. a-osnova:	ženê 129b, utrobê 248b
A jd. a-osnova:	alavastru 129b ³⁶³ , na glavu 129b, ruku 131a, pashu 130a, čašu 130b, hvalu 130b, vь goru 130a, vêru 18b; Varavu 132a
L jd. a-osnova:	po glavê 132b, o mantizê 133a, vь tьmê 18b
I jd. a-osnova:	sь kletvoju 131b, hlamidoju 132b, ženoju 15b, sь papoju 241a
A dv. a-osnova	za lanitê 131b ³⁶⁴
N mn. a-osnova:	knigi 131a
A mn. a-osnova:	rizi 131b, 132b, žrtvi 241a
L mn. a-osnova:	vь svêťlotahь 15b ³⁶⁵ , vь zvêzdahь 2b
I mn. a-osnova:	sь slugami 131a, glavami 133a, molitvami 242a
A dv. a-osnova:	vь rucê 131a ³⁶⁶ , rucê 131a, umi rucê 132b
D dv. a-osnova:	rukama 243b, nogama 15b

³⁵⁹ Ass. *pasha* 116, Mar. *pasha* 97 (imenica se prema stcsl. pravopisu bilježila slovnim slijedom -sh-, ali se on ozvučivao kao /sk/, dakle /paska/ jer tako je bilo i u govornome grčkom jeziku (D i L jd. su *pascê* ili *pasti*) (usp. Lunt 2001: 47), Vat. Illir. 4 *paska* 73c, P. *paska* 112a, Kar. *Pasha* 124a, Vajs *Pasha* 131b. Parčić se priklanja rješenju iz kanonskih spomenika i iz *Karamanova misala*.

³⁶⁰ *Parčičev misal* usklađen s istočnoslaveniziranim izvorom. Vat. Illir. 4 *utêha* 168c, P. *utêha* 246b, Kar. *cêľba* 53b, Vajs *cêľba* 284b.

³⁶¹ Ime zabilježeno prema Vat. Illir. 4 i P. Usp. Ass. *kaiġa* 116, Mar. *kaiġa* 97, Vat. Illir. 4 *kaêpi*, P. *kaêpi* 112a, Kar. *Kaiġa* 124a, Vajs *Kajapi* 131b. Inače, paradigma imenica *a-/ja-*deklinacije muškoga roda načelno je ista u hcsl. jeziku kao i za imenice ženskoga roda. Različiti su jedino oblici u I jd. osobnih imena iz misnoga kanona (usp. Gadžijeva i dr. 2014: 99), bilo da imaju skraćeni gram. morf. -u (kao u Vat. Illir. 4) ili su se posve priklonili glavnoj *o*-promjeni (tako je i u *Karamanovu misalu*), što se kod Par. dogodilo s imenom *Matiê*, ali ne i s imenom *Varnava*. Usp. I jd. Vat. Illir. 4 *Matiju* 167b, *Varnavu* 167b, P. *Matiju* 245a, *Brnabu* 245a, Par. *Matiemь* 244a, *Varnavoju* 244a, Kar. *Mattiemь* 49b, *Varnavom* 49b, Vajs *Matijem*, *Varnavoju* 275b. Za isto se rješenje Parčić odlučio još u probnome otisku 1881. (*Matiemь* 21b, *Varnavoju* 21b).

³⁶² Psalam 109, usp. Ps. Sin. *pečalь tvoje* (1883: 249), Kar. *sily tvoeê*, Ber. *sili tvoee* (1864: 96), Vajs *sili tvojeje* 15b. Parčić se ne podudara sa stcsl. izvorom nego s istočnim novocsl. i hcsl. izvorom.

³⁶³ *Stcsl. *alavastrь*, -a, muški rod (A jd. *alavastrь*), Ass. *alavastrь* 116, Mar. *alavastrь* 97, Vat. Illir. 4 *alavastru* 73c, P. *alvestru* 112b, Kar. *stakl'nicu* 124a, Vajs *alavastru* 131b. Može se suditi o utjecaju hcsl. spomenika na *Parčičev misal*.

³⁶⁴ Usklađenost (isključiva) s hcsl. spomenicima: Ass. *za lanitq* (A jd.), 121, Mar. *za lanitq* 104, Vat. Illir. 4 *za lanitê* 75b, P. *za l(a)nitê* 115a, Kar. *po lanitoma* 126a (nepravilan dvojinski oblik, utjecaj *o*-promjene), Vajs *za lanitê* 133b.

³⁶⁵ Psalam 109, Usp. Ps. Sin. *vь svêťlotahь* (1883: 249), P. *v sv(ê)ťlotah'* 12a, Kar. *vo svê'ľlostehь* 15b, Ber. *v svêťlotahь* (1864: 96-97). Parčić se podudara sa stcsl. *Sinajskim psaltinom*, *Prvotiskom* i *Berčičevim ulomcima*.

³⁶⁶ Parčić čuva distributivnu dvojину (mnogo pari predmeta, tj. više od dva) čak i ondje gdje su je množinom zamijenili neki kanonski spomenici: Ass. *ročê* 119, Mar. *ročky* 101, Vat. Illir. 4: *ruki* 74c-74d, P. *v rucê* 114a, Kar. *ruky* 125a, Vajs *rucê* 133a. Pokazuje se usklađenost s *Assemanievim evanđelistarom* i *Prvotiskom*.

N jd. ja-osnova:	vola 130b, čaša 130b, duša 130b, zemla 133b, rabini 131b ³⁶⁷
G jd. ja-osnova:	отъ Galilêe 15b, roditelъnice 241b
D jd. ja-osnove:	Bogorodici Marii 36b
A jd. ja-osnova:	ѿѣтѣsimaniju 130b, въ Ijudêju 15b
V jd. ja-osnova:	Bratie 128b ³⁶⁸
L jd. ja-osnova:	въ Galilêi 130b, въ Vitanii 129b, po zemli 133a, na zemli 16a, po večeri 242b, na zemli 2b ³⁶⁹
I jd. ja-osnova:	plačaniceju 133b ³⁷⁰ , съ Marieju 15b
N mn. ja-osnova:	овѣсе 130b
G mn. ja-osnova:	душъ 241b
A mn. ja-osnova:	rabine 241b
I mn. ja-osnova:	съ stražami 134a, ustъnami 129a

Usporedna analiza odabranih tekstualnih dionica pokazuje da Parčić dobro čuva deklinaciju imenica ženskoga roda glavne palatalne i nepalatalne promjene. Na taj se način potvrđuje konzervativno načelo njegove jezične koncepcije, a posve je očekivano da se najveći stupanj usklađenosti (izuzmemo li zabilježene glasovne promjene) potvrđuje između *Assemanova evangelistara* u izdanju Račkoga i *Parčićeva misala* (usp. N jd. Par. *rabyni* 131b, Par. *Pasha* 129b i dr.). S druge strane, prepoznaju se i isključive usklađenosti s hcsl. spomenicima – *Vatikanskim Illirico 4* i *Prvotiskom* (usp. A jd. Par. *alavastru* 129b), kao i istočnoslaveniziranim *Karamanovim misalom*, osobito u Redu mise s Kanonom (Par. *cêlba* 248b). Zanimljivi su Parčićevi izvorni doprinosi i domišljate kombinacije stcsl., hcsl. i istočnih novocsl. rješenja, pri čemu priređivač uvijek pazi na gramatičku točnost i najveći stupanj podudarnosti među rabljenim izvorima (npr. I jd. muških imena *a-/ja*-osnova: Par.

³⁶⁷ U Par. očuvan gram. morf *-i* u N jd., a u hcsl. i istočnim novocsl. spomenicima već se bilježi *-a*: Vat. Illir. 4 *rabina* 75b, P. *rabina* 115a, Kar. *rabynê* 126a, Vajs *rabihi* 133b.

³⁶⁸ Sklonidbu ove imenice Parčić posebno objašnjava i u rukopisnoj gramatici, i to u *Nepravilnim oblicima* ističući da postoje imenice koje se u množini sklanjaju kao zbirne imenice (*III. uzor, III. Vrste*, tj. jednina glavne promjene ili *ja*-osnova): primjer *brat(r)-ъ*, zbirna množina *bratija*. U novoj hcsl. *Gramatici* (Gadžijeva i dr. 2014: 93) tumači se kako zbirne imenice koje su oblikom u jednini, ali označuju skup (za razliku od zbirnih imenica za neživo), čuvaju svoj jedninski oblik, no pokazuju destabilizaciju u sročnosti po obliku. Ta sročnost je manja što se više udaljujemo od imenske skupine (tzv. *singularia tantum*, imenice *braća, djeca, gospoda, vlastela, dvojica, trojica* gramatičkoga su ženskoga roda, u jednini, ali imaju predikatno slaganje u množini, i to srednjega roda, usp. Marković 2013: 279-280). Također, nema podudarnosti s poslanicom iz Berčićeva *Ulomka* (1866: 66). Usp. Vat. Illir. *bratiê* 72d, 4 P. *br(a)t(i)ê* 111b.

³⁶⁹ Ass. *na zemi* 96, Mar. *na zemi* 295, Vat. Illir. 4 *na z(e)mli* 1c, P. *na z(e)mli* 1b, Kar. *na zemlêhъ* 2b, Vajs *na zemli* 2b. Epentetsko *l* zabilježeno ispred samoglasnika /i/ u Parčića prema hcsl. (ali i istočnim novocsl.) izvorima. *Parčićev misal* bilježi L jd., a *Karamnov* L mn.

³⁷⁰ Veći komad lanena platna (usp. Damjanović i dr. 2009: 188).

Matieŋb 244a, Par. *Varnavoju* 244a ili A dv. *a*-osnova: Par. za *lanitê* 131b). U G mn. kod Parčića nije zabilježena vokalizacija sekundarnih *jerova* (npr. *molitvŋ*).

4.7.1.3. *I*-promjena imenica muškoga i ženskoga roda

Kako je već naglašeno, *i*-promjena muškoga roda nadvladana je čuvanjem roda, a promjenom deklinacije (*o*-/*jo*-osnove) ili promjenom roda i čuvanjem *i*-promjene. U hrvatskim crkvenoslavenskim tekstovima miješaju se gram. morfovi *i*-promjene i *o*-/*jo*-osnova: G jd. *tesnago puti* : *tesnago puta*, D jd. *puti* : *putu*, A mn. *ljudi* : *ljude*, L mn. *putehŋ* : *putêhŋ*, I mn. *putmi* : *puti*, I dv. *putoma*. U deklinaciji imenice *put* prevladavaju gram. morfovi *i*-promjene, a oni iz *o*-osnova sporadični su. Isto je i sa sklonidbom imenice (pl. tantum) *ljudie*. Jedini su izuzetak N mn. i V mn. gdje se oblik *ljudi* pojavljuje češće od oblika *ljudie*. Imenica *gospodŋ* čuva oblike *i*-osnova samo u V jd. (*gospodi*) i rijetko u L jd. (*o gospodi*). U drugoj skupini imenice nekadašnjeg muškoga roda *i*-osnove supostojе s imenicama *o*-/*jo*-osnova: A jd. *bui zvêrŋ* : *buju zvêrŋ* : *inoga zvêra*). Ova varijacija u gramatičkome rodu proteže se i na neke imenice *o*-osnova: D jd. *kitu velikomu* (*kitovi velikomu*) : *kiti velikoi*. Gramatički morf za G mn. *-ii* nerijetko je kontrahiran u *-i*. Taj se oblik djelomice proširio na neke primjere *jo*-osnova (*muži*, *mêseci*) (Mihaljević 2004). Gramatički morf *-bmŋ* (I jd. i D mn.) i *-bŋŋ* (L mn.) potpuno su zamijenjeni vokaliziranim oblicima *-emŋ*, *-ehŋ* (u *i*-osnova i u konsonantskih osnova) (Gadžijeva i dr. 2014: 104-105, 112-113). Riječ je o oblicima koji su normirani i *Gramatikom* M. Smotrickoga (usp. Babić 2000: 207), a beziznimno su oprimjereni *Karamanovim misalom*.

U imenica ženskoga roda vidi se umjeren utjecaj glavne deklinacije. U D i L jd. očekivani gram. morf *-i* ponekad je zamijenjen sa *-ê*: *milostê*, *v napastê*. Slučajevi u kojima su L mn. *-ehŋ* i I mn. *-mi* zamijenjeni gram. morfovima *-ahŋ*, *-ami* jako su rijetki: *mudrostahŋ*, *mudrostami*. U L mn. gram. morf *-ehŋ* ponekad se zamjenjuje s onim iz *o*-osnova (*-êhŋ*): *v' napastêhŋ*. Također su rijetki oblici I jd. na *-bju*, a taj je oblik zamijenjen oblikom *-iju* (usp. i G i L dv.). S obzirom na to da Parčić zadržava *i*-promjenu imenica muškoga roda i, primjerice, neizmijenjen I jd. imenica *i*-promjene ženskoga roda, ali unosi i neke hcsl. posebnosti (npr. imenica *gospodŋ* s gram. morfom *i*-osnova samo u V jd. i rijetko u L jd.³⁷¹, potom zabilježeni vokalizirani gram. morf za I jd., D mn. i Lmn.) – može se zaključiti da iznova sustav oblikuje kombinacijom stcsl., hcsl. i istočna novocsl. rješenja.

³⁷¹ Imenice *dbnŋ* i *gospodŋ* Parčić navodi kao one koje se čas sklanjaju kao II. uzor I. vrste (*o*-osnove), a čas kao IV. vrsta (*i*-promjena).

N jd.	gibêľ 129b, plъť 130b ³⁷² , svêťlostъ 16a ³⁷³ , blagostъ 17a ³⁷⁴ , nočъ uspê 2a, Gospodъ 132a (muški rod)
G jd.	masti 129b ³⁷⁵ , sьmrъti 130b, zavisti radi 132b ³⁷⁶ , otъ pohoti 18b, čeladi 242a, otъ nepriêzni 245b ³⁷⁷ , Gospoda 129a, 241b ³⁷⁸ (muški rod)
D jd.	sьmrъti 131b
A jd.	mastъ 129b; vъ pametъ 129b, vъ nočъ 130b, vъ vьsъ 130b, na sьmrъť 131a, trъstъ 132b, radostъ 16a
V jd.	gospodi 130a ³⁷⁹
I jd.	ľstiju 129b, sêtijу 132a ³⁸⁰ , sь žľčiju 133a, milostiju 246b, blagodêtijу ego 17a ³⁸¹ , gospodemъ 241a (muški rod)
N mn.	ľjudie 132b (muški rod), ľjudie 243a ³⁸²
G mn.	(mirъskihъ) pohotii 15a ³⁸³

³⁷² Mar. *plъť* 101, Ass. *plъť* 119, Vat. Illir. 4 *plъť* 74c, P. *plъť* 114a, Kar. *plotъ* 125a, Vajs *plъť* 133a.

³⁷³ Isključiva podudarnost s *Karamanovim misalom* Ass. *slava* 172, Mar. *slava* 197, Vat. Illir. 4 *sl(a)va* 9a, P. *s(vê)ť božii* 12b, Kar. *svê tlost* 16a, Vajs *svêťlost* 16a.

³⁷⁴ Poslanica Tit. 3. Parčić se podudara s Miklošičevim *Šišatovačkim apostolom*, ali ne i s Berčićevim *Ulomkom*: Kar. *blagodatъ* 16b, Mik. *blagostъ* (1853: 245-246), Ber. *blagodêť* (1866: 73).

³⁷⁵ Potvrđuje se isključiva podudarnost s Karamanovim rješenjem, a u prilog razumljivosti i funkcionalnosti teksta. Ass. *mĭra* 116, Mar. *mĭra* 97, Ass. *mĭra*, Vat. Illir. 4.: *mura*, P. *mura* 112b, Kar. *masti* 124a, Vajs *masti* 131b. Mateo Žagar i Antonija Zaradija Kiš ističu kako je kod Parčića riječ o uporabi izrazito hrvatski obojene riječi (suvremeni jezik, u prilog razumljivosti, 2014: 193), no usporedba s *Karamanovim misalom* pokazuje da je Parčić svakako slijedio i istočnoslavenizirani uzor.

³⁷⁶ Parčić najprije gleda stesl. i hcsl. rješenje pa tek onda istočnoslavenizirani predložak, a iznimku čine oni primjeri kod kojih presuđuje usklađenost Karamanova prijevoda s Vulgatom ili, jednostavno, razumljivost. Ass. *zavisti radi* 138, Mar. *zavisti radi* 106, Vat. Illir. 4 *zavisti radi* 76a, P. *zavisti radi* 116a, Kar. *zavistiju* 116b, Vajs *zavisti radi* 134b.

³⁷⁷ Vat. Illir. 4 *ot(b) nepriêzni* 167c-167d, P. *ot(b) nepriêzni* 245b, Kar. *vъ napastъ* 50, Činъ i *Pravilo* 1881. *vъ napastъ* 22a, Vajs *ot neprijazni* 278. Parčić u probnome otisku 1881. potvrđuje podudarnost s *Karamanovim misalom*, ali u *Misalu* 1893. usklađuje se s hcsl. izvorima.

³⁷⁸ Imenica *gospodъ* u skladu s izvornim hcsl. (ali i istočnoslaveniziranim) spomenicima čuva *i*-promjenu samo u nekim oblicima (V jd., L jd.). U ostalim padežima prepoznaju se utjecaji *o*-promjene (ali i *v*-promjene): Vat. Illir. 4 - 166b, P. *g(ospod)a* 243b, Kar. *gospoda* 47b, Vajs *gospoda* 270b. Usp. i D jd. *G(ospo)devi* 248a i I jd. *Gospodemъ* 241a. Rješenja su to koja pronalazimo u *Prvotisku* (*gospodevê* 246b), u *Karamanovu misalu* (*G(ospo)devi* 53b), stoga su očekivana i u *Parčićevu misalu*.

³⁷⁹ Imenica *gospodъ* čuva gram. morf *i*-osnova u V jd. (*gospodi*) i (rjeđe) u L jd. (*o gospodi*) i u posve karakterističnim hrvatskokrvenoslavenskim tekstovima (usp. Mihaljević, Reinhart 2005).

³⁸⁰ *Stesl. *sêť*, -i ž. – zamka, mreža, usp. Damjanović i dr. 2009: 269.

³⁸¹ Poslanica Tit. 3, usp. P. *m(i)lostiju ego* 13b, Kar. *bl(a)godatiju ego* 17a, Mik. *blagodêtijу ego* (1853: 246), Ber. *milostiju ego* (1866: 73). Lijepo je vidljiva Parčićeva eklektična koncepcija u kojoj rabi konstrukciju s pasivnim participom preterita kao u hcsl. misalima, ali s leksičkom varijantom *blagodêtijу* kao u *Šišatovačkome apostolu* i istočnoslaveniziranim izvorima.

³⁸² Vat. Illir. 4 *ľjudi* 166d, P. *ľjudi* 244a, Kar. *ľjudie* 48b, Vajs *ľjudje* 273b. U hcsl. spomenicima nije očuvan stari gram. morf *i*-promjene.

³⁸³ Poslanica Tit. 2, iznova se Par. u većoj mjeri podudara s Miklošičevim *Šišatovačkim apostolom* i *Karamanovim misalom*. P. *skvrnnie pohoti* 12b, Kar. *mirъskihъ pohotijъ* 15a, Ber. *skvrnnie pohoti* (A mn.) (1866: 73), Mik. *plъťskyhъ pohotei* (1853: 245).

D mn.	ljudemъ 134a, 16a ³⁸⁴ (muški rod)
L mn.	dvъrehъ 133b (ženski rod, pl. t.), vъ êslehъ 16a (ženski rod, pl. t.) ljudehъ 129b (muški rod)
I mn.	sъ drъkolъmi 131a ³⁸⁵ (muški rod) radostъmi nasladimъ se 15a ³⁸⁶ (ženski rod)
N dv.	oči 130b ³⁸⁷
D dv.	očima 250a

U *Parčičevu misalu* *i*-promjena imenica ženskoga roda očuvana je u svim analiziranim predlošcima. Očituje se visok stupanj usklađenosti sa stcsl. kanonom, osobito kada konkretno rješenje korespondira s hcsl. rješenjem (npr. *zavisti radi*). *Karamanov misal* pomaže ondje gdje hcsl. spomenici bilježe promjene koje nisu u skladu s konzervativnom Parčičevom koncepcijom (I mn. *sъ drъkolъmi*). Parčić naime, usko gledajući morfološku razinu analize, dopušta samo one novine koje su u skladu i s hcsl. i s istočnom novocsl. normom (a javljaju se i u stcsl. spomenicima), poput deklinacije imenice *Gospodъ*.

4.7.1.4. U-promjena

U-deklinacija nije još u cijelosti prevladana glavnom *o*-deklinacijom u hcsl. jeziku. Ipak, često se u tekstovima te imenice pojavljuju s gramatičkim morfovima *o*-osnova: G jd. *sina*, *vola*, *meda*, *doma*, *vrъha*; D jd. *sinu*, *volu*, *domu*, A jd. *sina*, *vola*, V jd. *sine*, *dome*; L jd. *sinê*, *sini*, *domê*, *domi*; I jd. *sinomъ*, N mn. *sini*, *domi*, *voli*, *vrъsi*, *vrъhi* (kontaminacija s A mn.), *sinovi* (kontaminacija *i*-promjene: *-ov-* i *o*-osnova: *-i*), G mn. *sinъ*, *domъ*, D mn. *sinomъ*, L mn. *sinêhъ*, I mn. *sini*, NAV dv. *sina*, D dv. *domoma* itd. U A mn. katkad je gram. morf *-i* (*<y) zamijenjen nominativnim *-ove* (*sinove*). Kategorija animeteta imenica *u*-promjene u hcsl. tekstovima, za razliku od stcsl. kanonskih spomenika, izražena je genitivnim oblikom *o*-

³⁸⁴ *Stcsl. *ljudie*, -ii, mn. Vokalizacija *jerova* bilježi se kod Par. prema stcsl. uzorima u gramatičkim morfovima imenica *i*-osnove (*ъ > e*): D i L mn. vъ *ljudehъ* 129b (Mar. vъ *ljudehъ*, Ass. vъ *ljudehъ* 116, Vat. Illir. 4 v *ljudeh'* 73c, P. V *ljudeh* 112a, Kar. vъ *ljudehъ*, 124a, Vajs v *ljudeh* 131b), na dvъrehъ 133b (Mar. (*A mn.) na dvъri 110, Ass. na dvъrihъ 141, Vat. Illir. 4 (*A mn) na dvъri 76c, P. (G mn) ot dvъri groba 164a, Vajs (*A mn.) na dvъri 135b), po trehъ dneheъ 134a (Mar. po trehъ dneheъ 111, Ass. po trehъ dneheъ 140, Vat. Illir. 4 po treh' d(ъ)neh' 76c, P. po trêhъ dneheъ 118a, Kar. po triheъ dneheъ 128a, Vajs po treh dneheъ 135b), *ljudemъ* 134a (Mar. *ljudemъ* 111, Ass. *ljudemъ* 140, 172, Vat. Illir. 4 *ljudem'* 9a, 76c, P. *ljudem'* 12bm 118a, Kar. *ljudemъ* 12a, 128a, Vajs *ljudem* 16a, 136a).

³⁸⁵ Hcsl. spomenici bilježe ovu imenicu s gram. morфом glavne *a*-promjene, a Parčić se ravna prema stcsl. i istočnim novocsl. izvorima. Ass. *drъkolmi* 120, Mar. *drъkolъmi* 102, Vat. Illir. 4 *dr'kolami* 74d, P. *drkolami* 114a, Kar. *drekolmi* 125a, Vajs *drkolmi* 133a.

³⁸⁶ Iz molitve. Usp. P. *radostmi naslêti se* 12a, Kar. *radostmi na nebesi nasladim sê'* 14a.

³⁸⁷ Dvojinjski oblici imenica *oči* i *uši*. Prepoznaje se usklađenost *Par. misala* sa stcsl. i istočnoslaveniziranim izvorima. Ass. *oči* 119, Mar. *oči* 101, Vat. Illir. 4 *očesa* 74c, P. *očesa* 114a, Kar. *oči* 125a, Vajs *oči* 133a. Posebnu dvojinjsku sklonidbu imenica *oko* i *uho* Parčić spominje u rukopisnoj gramatici.

/jo-osnova. Parčić uvodi istaknute hosl. *novine*, kako i opisuje u svojoj rukopisnoj gramatici. U prvi *uzor* s gramatičkim morfolom -i, odnosno -ь (*rab-ь*) ubraja i imenice *u*-promjene, a navodi primjere za G jd. *vol-u*, *dom-u* (i *dom-a*)³⁸⁸, *vrъh-u*, *pol-u* itd. Također napominje kako imenica *syn-ь* ima dva oblika za V jd. *syn-e* (gramatički morf *o*-osnova) i *syn-u* (*u*-osnova), a potvrđuje i dvojiniski oblik s gramatičkim morfolom -y: *syn-y*

N jd.	sinъ 129b, 130a
G jd.	otъ domu 15b
A jd.	Sina 131b, 242a ³⁸⁹ , i porodi Sinъ svoi 15b ³⁹⁰
V jd.	Sinu 247b ³⁹¹
L jd.	vъ domu 129b ³⁹²
I jd.	Sinomъ tvoimъ 246b
G dv.	(mati) sinu zevedeovu 133b ³⁹³
A dv.	oba sini 130b ³⁹⁴
N mn.	I rěše sinove izraelevi 122a
G mn.	otъ domovъ ihъ 120a, otъ sinovъ izraelevъ 132a ³⁹⁵

³⁸⁸ Poznato je da je afirmiranost *u*-promjene slaba u starocrkvenoslavenskome jeziku, broji malo imenica i k tomu su na njih već u općeslavenskome književnom razdoblju utjecale imenice *o*-osnova (Damjanović 2005: 85). Toliko je slaba promjena da ne poznaje ni kategoriju živosti (A = N), a u *Bugarskoj gramatici* skupine autora (1991) ističe se kako je moguće govoriti o jednoj deklinaciji, tzv. *o/u*-sklonidbi te da u pravome smislu *u*-osnovama pripada samo imenica *synъ*. Prema Hammu *u*-osnovama pripadaju u potpunosti samo imenice *volъ* i *polъ* jer su sve ostale tvorile padežne oblike dvojako – gramatičkim morfolovima glavne *o*-osnove i *u*-osnove (1974: 118). Što se konkretne imenice *domъ* tiče, Hamm (1974) i Damjanović (2005) ubrajaju je u *u*-osnove, ali ističu rano primanje obilježja glavne promjene (*o*-osnove).

³⁸⁹ Glavna promjena, a ne *u*-promjena. Ass. *syna člověče* 120. Mar. *s(y)na čl(o)věč(b)skaago* 103, Vat. Illir. 4 *s(i)na č(lověčb)skago* 75b, P. *s(i)na č(lověčb)sk(a)go* 115a, Kar. *Syna člověčeskago* 125b, Vajs *Sina člověča* 133b.

³⁹⁰ Ass. *i rodi synъ svoi* 172, Mar. *ī rodi s(y)nъ svoi* 197, Vat. Illir. 4 *i porodi s(i)nъ svoi* 8d, P. *i porodi s(i)nъ svoi* 12b, Kar. *I rodi Syna svoego* 15b, Vajs *i rodi Sin svoj* 16a. Još konzervativniji izričaj Parčić slijedi u evanđeoskim tekstovima pa kod imenice *sinъ* ne bilježi genitivno-akuzativni sinkretizam i utjecaj glavnih *i*-osnova.

³⁹¹ Vat. Illir. 4 *s(i)ne* 168a (preuzimanje gram. morfa za V jd. *o*-osnova), P. *s(i)ne* 246a, Kar. *Syne* 53a, Činъ i *Pravilo* 1881. *Sinu* 23a, Vajs *Sinu* 282b. Parčić hiperkorektno čuva gram. morf *u*-osnova u V jd., a svi ostali izvori bilježe utjecaj *o*-osnova.

³⁹² Ass. *vъ domu* 116, Mar. *vъ [do]mu* 97, Vat. Illir. 4: *v domu* 73c, P. *v domu* 112b, Kar. *vъ domu* 124a, Vajs *v domu* 131b. U hosl. jeziku dosta je dobro očuvan gram. morf *u*-promjene za L jd. On će se kasnije proširiti i na ostale imenice muškoga roda (Gadžijeva i dr. 2014: 113-114).

³⁹³ Ass. *synu zevedeovu* 141, Mar. *s(y)novu zevedeovu* 110, Vat. Illir. 4 *s(i)nu zavêdêovu* 77a, P. *s(i)nu zavedeovu* 117b, Kar. *synu zevedeovu* 128a, Vajs *sinu Zevedeovu* 135b. Riječ je o utjecaju glavne *o*-promjene koji je karakterističan za hosl. jezik (Gadžijeva i dr. 2014: 115). Izvorni dvojiniski oblik iz *u*-promjene posvjedočen je jedino u *Marijinskom evanđelju*.

³⁹⁴ Ass. *oba syny* 119, Mar. *oba s(y)na* 100, Vat. Illir. 4 *oba s(i)ni* 74c, P. *oba s(i)ni* 113b, Kar. *oba syna* 125a (gram. morf *o*-osnova), Vajs *oba sini* 132b. Stari oblik na NAV dv. *u*-promjene na -i (< *stosl. y) u hosl. jeziku inače je rijetko očuvan. Parčić ga čuva i na taj se način podudara s *Assemanovim evangelistarom*, ali i s primjernim hosl. spomenicima.

³⁹⁵ Ass. *ôtъ synovъ izrailevъ* 137-138, Mar. *otъ s(y)nъ iz(rae)l(e)vъ* 105, Vat. Illir. 4 *ot s(i)n(o)v' iz(drai)l(e)vъ* 75d, P. *ot sinovъ iz(drai)l(e)vъ* 115b, Kar. *ot synovъ israilevyhъ* 126b, Vajs *ot sinov Izraelev* 134a. Najveća podudarnost između Par. i Ass. (u pridjevu s Mar.), ali i s hosl. izvorima.

Jedina imenica koja čuva oblike *u*-promjene kroz većinu paradigme u *Parčičevu misalu* i hrvatskome novocsl. jeziku XIX. st. jest imenica *sinъ*. U skladu sa stcsl. izvorima, hcsl. i istočnim novocsl. izvorima Parčić čuva dvojinke oblike *u*-promjene za istaknutu imenicu (usp. A dv. *sini*), ali isto tako bilježi utjecaje glavne promjene imenica muškoga roda ili *o*-osnova (usp. G dv. *sinu*). Kategorija živosti izražena je gram. morfol. -a iz *o*-osnova (nedosljedno), što je slučaj u svim izvorima komparativne analize (usp. A jd. *sina*). Točnije, izražena je dosljedno u Redu mise s Kanonom, a u evanđeoskim tekstovima to ovisi o stanju u primjernim izvorima, usp. Par. *sina človeča* 131b (Ass. *syna človečē* 120. Mar. *s(y)na čl(o)věč(b)skaago* 103, Vat. Illir. 4 *s(i)na č(lověčb)skago* 75b, P. *s(i)na č(lověčb)sk(a)go* 115a, Kar. *Syna člově`českago* 125b, Vajs *Sina človeča* 133b), ali kada stcsl. i hcsl. izvori govore u prilog staromu akuzativnom obliku, Parčić bilježi isto tako – npr. Par. *porodi Sinъ svoi* 15b (Ass. *i rodi synъ svoi* 172, Mar. *ī rodi s(y)nъ svoi* 197, Vat. Illir. 4 *i porodi s(i)nъ svoi* 8d, P. *i porodi s(i)nъ svoi* 12b, Kar. *I rodi Syna svoego* 15b, Vajs *i rodi Sin svoj* 16a). Parčić ponekad dodatno naglašava konzervativnost odabirom gram. morfa *u*-osnova gdje ostali misali ujednačeno pokazuju utjecaj glavnih *o*-osnova (usp. V jd. *Sinu*).

4.7.1.5. Konsonantske deklinacije

Imenice muškoga i srednjega roda konsonantskih osnova u većini slučajeva čuvaju svoje oblike naslijeđene iz starocrkvenoslavenskoga jezika. Ipak, sve se te imenice u tekstovima pojavljuju i s gram. morfovima *o*-osnova (sa sufiksom i bez sufiksa pred gramatičkim morfol.): G jd. *těla, slova*; L jd. *v' tēlē, v' plamenē*; I jd. *tělomъ, slovomъ*; N mn. *plami*, L mn. *tělesēhъ, v slovesēhъ* (usp. Tandarić 1993: 98-99, Jurčević 2002). U L jd. nalaze se oblici iz *i*-promjene: *v tělesi, o imeni, o simeni* (Tandarić 1993: 99, Jurčević 2002). U paradigmi imenice *dъnъ / danъ* variraju oblici prema *n*-deklinaciji i *i*-deklinaciji: G jd. *dъne* : *dъni*, L jd. *vъ dъne* : *vъ dъni*; I jd. *dъnju* : *dъniju*, N mn. *dъnie* (samo u *Mihanovićeve odlomku*) : *dъni*, G mn. *dni*, L mn. *dъnehъ* : *vъ dъnēhъ*, D jd. (prema *u*-osnovama) *dъnevi*. Imenice *korenъ* i *kolēno* pokazuju gram. morf *n*-deklinacije samo u G jd. (*korene, kolēne*), ali i tu se ponekad dogodi zamjena slovom -a (usp. Mihaljević, Reinhart 2005: 55)

Imenice *mati* i *deči* u hcsl. tekstovima čuvaju *r*-deklinaciju dobro. Ipak, vidi se utjecaj *a*-osnova: G jd. -ere zamijenjen sa -eri: *materi, dečeri*; D i L jd. -eri zamijenjen sa -erē: *materē, kъ dečerē*, N mn. oblik *dečeri* zamijenjen je (rijetko) s *deči*, D mn. uz gram. morfol. -emъ, javlja se i -amъ: *materamъ, dečeramъ*, također u I mn. gram. morfol. -ami javlja se uz -mi: *dečerami*; u N dv. gram. morfol. -i zamijenjen je *jatom*: *dečerē*, NAV mn. imaju alternativne oblike:

materi, matere, dečeri, dečere (oblik na *-e* pod utjecajem *a*-osnova). Isto je s G mn. – uz oblike *materь, dečerь*, bilježe se i oblici *materi, dečeri* (*i*-osnova). Oblik je za V jd. *dečeri*.

U svojoj rukopisnoj gramatici Parčić imenice konsonantskih deklinacija uvrštava u tzv. petu vrstu: *Ova obuzimlje sve osnove jednom svršujuće na suglasice: kamy ili kamenь* (Parčić, 16).

I on ističe kako imenica *дѣнь* ima gramatičke morfove *i*-deklinacije: *G jd. дѣне : дѣни*. *Uzori su: ime, pisme, pleme* (za *n*-deklinaciju); *tělo, oko, uho* (za *s*-deklinaciju, ovdje napominje posebnu dvojinšku sklonidbu, citira Miklošiča i Birnbaumna), *slovo; jagnje, otroče* (za *t*-deklinaciju); *mati, dešti + crьky, ljuby, buky, neplody, krьvь* (za *r*- i *v*-deklinaciju).

N-deklinacija

N jd.	vrěme 130a
G jd.	(něsmь dostoěнь otrěšiti) remene sapogu ego 5b ³⁹⁶ , podobna vrěmene 130a ³⁹⁷ , 134a, imene 128b, дѣне 130a
A jd.	vrěme 129b, вь ime 18b дѣнь 130a, kamenь 133b
L jd.	o imeni 128b ³⁹⁸ вь kameni 133b ³⁹⁹
I jd.	imenemь 133b ⁴⁰⁰
N mn.	isprьniše se дѣние 15b ⁴⁰¹
A mn.	дѣни 242a
I mn.	дѣньми 131b, 133a
L dv.	дѣнју 129b ⁴⁰²

³⁹⁶ Ass. *něsmь dostoinь otrěšiti remene sapogu ego 2*, Mar. *něsmь dostoinь da otrěšь remenь sapogu ego 316*, Vat. Illir. 4 *něsm' dostoen' da otrěšu remene sapoga ego 3b*, P. *něsamь dostoěнь otrěšiti remene sapogь ego 4a* (G mn.), Kar. *něsmь азь dostoinь da otrěšu remenь sapogu ego 5b* (G mn.), Vajs *něsam dostojan otrěšiti remene sapogu jegо 6a*.

³⁹⁷ Ass. *podobьna vrěmene 116*, Mar. *podobьna vrěmeni 98*, Vat. Illir. 4: *podobna vr(ě)mene 73d*, P. *podobna vrěmene 112b*, Kar. *podobna vremene 124a*, Vajs *podobna vrěmene 132a*.

³⁹⁸ Mik. *o imeni* (1853: 255), Ber. *o imeni* (1866: 66).

³⁹⁹ Očekivali bismo *kamene* prema stosl. normi, ali Parčić prihvaća hosl. normu koja u lokativu propušta utjecaj drugih promjena: *o*-osnova (*-ě*) ili *i*-promjene (gram. morf *-i*). Isto je i *n*-promjenom srednjega roda (*o imeni*). Ass. *вь kameni 141*, Mar. *вь kameni 110*, Vat. Illir. 4 *v kameně 77a*, P. *v k(a)meni 117b*, Kar. *вь kameni 128a*, Vajs *v kameni 135b*. Par. se podudara sa svim izvorima osim Vat. Illir. 4 (utjecaj *o*-osnova: *-ě*).

⁴⁰⁰ U I jd., D mn. i L mn. uvijek su zabilježeni oblici s vokaliziranim *jerom*. Riječ je o vokalizaciji koja se odvijala već u stosl. tekstovima, ali je kod Parčića novost to što je svedena na razinu pravila, u čemu mu dakako pomažu istočnoslavenizirana izdanja (usp. Ass. *imenemь 141*, Mar. *imenemь 110*, Vat. Illir. 4 *imenem' 77a*, P. *im(e)nem' 117b*, Kar. *imenemь 128a*, Vajs *imenem 135b*).

⁴⁰¹ Ass. *дѣние 172*, Mar. *дѣние 197*, Vat. Illir. 4 *d(b)ni 8d*, P. *d(b)ni 12b*, Kar. *dně 15b*, Vajs *dnje 16a*. Parčić prema stosl. i istočnim novosl. uzorima bira nominativni oblik pod utjecajem gram. morfa *i*-promjene muškoga roda.

S-deklinacija

N jd.	têlo 130a, 242b, Slovo 18b
G jd.	têla 133b ⁴⁰³ , Slovese 16b ⁴⁰⁴
A jd.	têlo 133b, slovo 130b, uho 131a
N mn.	têlesa 133b, nebesa 16a, slovesa 2b, 129a
A mn.	vъsa drêva 2b
L mn.	na nebesehъ 245b

R-deklinacija⁴⁰⁵

N jd.	mati 133b
-------	-----------

4.7.1.6. V-promjena

Može se zaključiti da su u hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku *v-osnove* dobro očuvane, ali da se utjecaj *a-/ja-osnova* kao i *i-promjene* vidi. N jd. *ljubi*, *smoki*, *crêki*, *kri*⁴⁰⁶ često je zamijenjen oblikom za A jd. *ljubavъ*, *ljubъvъ*, *ljubvъ*, *crêkavъ*, *krъvъ* i sl. Neke su imenice preoblikovane po uzoru na *a-osnove*: N jd. *ljubva*, *crêkva*, *smokva*. Kontaminirani gram. morf *-i* (*ljubvi*, *crêkvi*) također se pojavljuje. U G i L jd. originalni se gram. morf *-e* zamjenjuje sa *-i* u većini slučajeva: *ljubvi*, *ljubavi*, *krъvi*, *svekr'vi*, *lokvi*, ali se javljaju i oblici *ljubve*, *kr've*, *lok've*, osobito u Krku (Mihaljević 2004). U D jd. gram. morf *-i* zamijenjen je sa *-ê* (*ljubvê*), analogijom s *a-osnovama*. Ista se zamjena javlja i u L jd. (*v ljubvê*, *lokvê*). Oblici za N jd. ponekad se rabe i u A jd: *lubi*, *kri*, *crêki* (karakteristika čakavskoga teritorija). U V jd. ima oblika koji se podudaraju s N jd. (*ljubi*, *ljubavъ*, *crêki*, *crêkъvъ*), ali i oblika iz *i-osnova*: *kr'vi*, te *a-osnova*: *ljubvo*. U I jd. gram. morf. *-iju* nekad se zamjenjuje sa *-oju*: *ljubvoju*, *lokvoju*, *crêkvoju* (prema *a-osnovama*). U tekstovima se nalaze i sljedeći oblici I jd. imenice *ljubi*: *s ljubiju*, *s ljubvu*, *s ljubavu*, *s ljubav'u*. Stcsl. N i V mn. imaju gram. morf. *-i*, ali hcsl. tekstovi nude drukčije rješenje jer se pojavljuje i oblik na *-e* (Gadžijeva i dr. 2014: 197). U G mn. bilježi se vokalizirani *jer*: *smokavъ*, *crêkavъ*. U A mn. uz oblike na *-i* (*ljubvi*, *crêkvi*, *smokvi*,

⁴⁰² Ass. *dbnju* 116, Mar. *dbnu* 97, Vat. Illir. 4 *d(b)nu* 73c, P. *d(b)nu* 112a, Kar. *dnju* 124a, Vajs *dnu* 131b). Prema gramatici hcsl. spomenici nerijetko potvrđuju taj oblik kao primjer utjecaja *i-promjene* na *n-deklinaciju*. U konkretnome slučaju prepoznaje se usklađenost Parčičeva rješenja s *Assemanovim evangelistom* i *Karamanovim misalom*.

⁴⁰³ Očekivali bismo *têlese*. Razvidan je utjecaj glavne promjene. Ass. *têla* 141, Mar. *têla* 110, Vat. Illir. 4 *têla* 77a, P. *têlo* 117b (A jd.), Kar. *têlese* 128a, Vajs *têla* 135b. Oblik *s-promjene* očuvan je jedino u *Karamanovu misalu*. Potpuna podudarnost između stcsl. izvora, Vat. Illir. 4 i *Parčičeva misala*.

⁴⁰⁴ Molitva. Usp. P. *sl(o)v(e)se* 13a, Kar. *Slova* 16b. Molitve je Parčić priređivao prema *Prvotisku misala*, a u prilog njegovoj koncepciji ide i očuvanost genitivnoga oblika *s-deklinacije*.

⁴⁰⁵ Imenice *mati* i *dbči* (*dači*, *dašti*, *dešči*, *kči* i sl.) pokazuju veliku sklonidbenu sličnost s imenicama *v-promjene*.

⁴⁰⁶ Toga oblika nema u stcsl. jeziku, ali se javlja u našim redakcijskim tekstovima, čak i oblik *krii* – *Prvi vrbnički brevijar* iz XIV. st., Vat. Illir. 4, *Brevijar Vida Omišljanina* iz 1396.

lokvi), također postoji i oblik *crêkve* (prema *ja*-osnovama). U L mn. riječ *kri* javlja se u obliku *kr'vêh'*, analogijom prema *o*-osnovama. I u rukopisnoj gramatici jasno je da Parčić opisuje redakcijsko stanje navodeći primjere imenica *v*-promjene i *r*-promjene. Konkretna rješenja u *Parčičevu misalu* potvrđuju umjerenu pomlađenost sklonidbe, primjerice uvodi se L jd. na *-i*, a čuva se instrumentalni *-iju* i sl.

N jd.	кѣвъ 130a
G jd.	кѣве 132a, 243a, 247a ⁴⁰⁷ , отъ кѣве 18b
A jd.	сѣкъвъ 131b, 133a, за сѣкъвъ 132b, 241a
L jd.	въ сѣкъви 132a ⁴⁰⁸
I jd.	кѣвију 247b

Imenice muškoga, ženskoga i srednjega roda koje su se deklinirale prema konsonantskim deklinacijama Parčić je većinom očuvao prema stcsl. normi. Propustio je utjecaj glavnih *o*-osnova i *i*-promjene ondje gdje su taj utjecaj bilježili čak i stcsl. tekstovi, a kasnije hcsl. i istočni novocsl. tekstovi (neki *pomlađeni* oblici u redakcijskim su sustavima normirani). Riječ je o dvostrukim oblicima koje je M. Smotricki kodificirao u svojoj istočnoj novocsl. gramatici (usp. Babič 2000: 247-248), a koji su integralnim dijelom i izvorne hcsl. norme, što pokazuju primjerni spomenici. Riječ je o sljedećim mjestima:

- ❖ L jd. imenica muškoga i srednjega roda *n*-deklinacije i *s*-deklinacije s gram. morfom *-i*: Par. *o imeni*, *въ kameni*, *въ сѣкъви*,
- ❖ I jd., D i L mn. konsonantskih deklinacija zabilježeni su uvijek s vokaliziranim *jerom* (*-e*) prema stcsl. praksi, ali prema istočnoj novocsl. i hcsl. normi: Par. *imenemъ*, *nebesehъ*,
- ❖ utjecaj *i*-promjene u G i L dvojine (prisutan u stcsl. spomenicima, istočna novocsl. gramatika kodificira dvostrukost: *-u* i *-ju/-iju*): Par. *po dvoju dъnju*,
- ❖ u jedninskoj paradigmi imenica *s*-deklinacije učestali su utjecaji *o*-osnova (Smotricki je imenice *nebo*, *têlo*, *kolo* i sl. kodificirao dvostruko – prema *o*-osnovama i *s*-promjeni): Par. *têla Isusova* (G jd.),
- ❖ Parčić, poput Smotrickoga (usp. Babič 2000: 233)⁴⁰⁹ i modernih csl. gramatičara (Dobrovski, Miklošič i dr.), izjednačuje imenice *r*-promjene i *v*-promjene u svojoj

⁴⁰⁷ Usp. Vat. Illir. 4 *krvi* 168a, P. *krvi* 246a, Kar. *krove* 52b, Vajs *krve* 281b. Parčić se vraća na iskonski stcsl. gram. morf. kao i Karaman, dok hcsl. misali potvrđuju mlađi gram. morf *-i* (iz glavne promjene, *a*-osnove, ili iz *i*-promjene) (usp. Gadžijeva i dr. 2014: 106).

⁴⁰⁸ Ass. *въ сѣкъви* 137, Mar. *въ cr(b)k(b)ve* 105, Vat. Illir. 4 *v cr(b)k(b)vi* 75d, P. *v cr(b)k(b)vi* 115b, Kar. *въ cr(b)k(b)vi* 126a, Vajs *v crkvi* 134a.

rukopisnoj gramatici: *mati, dešti + crǫky, ljuby, buky, neplody, krъvъ* (za *r-* i *v-* deklinaciju) (usp. Parčić, 17-18).

Najveću usklađenost s *Parčičevim misalom* potvrđuju primjeri iz *Assemanova evangelistara* u izdanju Račkoga i *Karamanova misala*, a potom primjeri iz *Vatikanskoga Illirico 4* i *Prvotiska*. U poslanicama i psalmima potvrđuje se usklađenost s Miklošičevim *Šišatovačkim apostolom* i novocsl. knjigama *Berčičevih ulomaka* 1864. i 1866, ali je ona manja od usklađenosti evanđeoskih tekstova (*Na roždъstvo gospodъne, Cvѣtъnaѣ nedѣla*: Ass., Mar., Vat. Illir. 4, P., Kar., Vajs) i teksta Reda mise s Kanonom (Vat. Illir. 4, P., Kar., *Činъ i Pravilo* 1881, Vajs). Kod molitava se potvrđuje usklađenost s *Prvotiskom* (usp. G jd. Par. *Slovese* 16b), ali i s *Karamanovim misalom*. Valja napomenuti da se veća usklađenost s *Karamanovim misalom* (tridentska reforma) očituje kod poslanica i psalama, dok se kod molitava Parčić slobodnije služi *Prvotiskom*.

4.7.2. Zamjenice

4.7.2.1. Lične zamjenice

Ličnim zamjenicama u hosl. jeziku izražavamo gramatičku kategoriju lica. Postoje dakako tri lica, a treće se lice izražava kombinacijom dviju pokaznih zamjenica: *onъ, ona, ono* (za nominativ) i *jb, ja, je* (za kose padeže) (usp. Damjanović 2005: 99, Gadžijeva i dr. 2014: 133). S obzirom na to da je riječ o zamjenicama koje se sklanjaju kao nelične, među lične zamjenice ubrajaju se samo zamjenice za prvo i drugo lice (*azъ, ti, vѣ, vi, mi, vi*). Njima se pridružuje i povratna zamjenica *sebe/se*. Deklinacijom zamjenica *azъ, ti, sebe* ne izražava se gramatička kategorija roda, a gramatička kategorija broja izražena je tako da poznajemo različite oblike za jedninu, množinu i dvojину (osim kod povratne zamjenice *sebe*). U deklinaciji ličnih zamjenica pojavljuje se supletivizam osnova (*az* : oblici na *m-*, *vѣ* : oblici na *n-*, *mi* : oblici na *n-*). Hrvatski crkvenoslavenski oblici ličnih zamjenica razlikuju se od starocrkvenoslavenskih prema provedenim i zabilježenim glasovnim promjenama (gubljenje *jerova*, /y/ > /i/, /ѣ/ > /e/, /q/ > /u/). Nominativni oblik *va* (uz *vi*, od *stosl. *vy*) za drugo lice dvojine ne pojavljuje se u hosl. tekstovima.

Lična zamjenica za prvo lice jednine u hosl. tekstovima je *az*, a rjeđe uz nju supostoji hrvatski oblik *ja* (zabilježen *jatom*). *Vatikanski Illirico 4* primjerice bilježi (sporadično, usp. 271d) taj hrvatski oblik slovom *ѣ*. Smjenjivanje crkvenoslavenskoga i hrvatskoga oblika lične

⁴⁰⁹ Smotricki za sve navedene imenice (koje nabraja i Parčić: *ljuby, cerky, neplody* kao *mati*) navodi deklinaciju: N jd. *materъ* ili *mati*, G *matere*, D *materi*, A *materъ*, V *mati*, L *materi*, I *materiju* (usp. u *Par. misalu* I jd. *krъviju*).

zamjenice stilski je određeno pa se *az* češće rabi u biblijskome kontekstu. Tandarić (1993: 99) u ritualnim tekstovima pronalazi oblik *ê* (*Ê te ljublju i v'zimam'...*) u rubrikama i dijaloškim dijelovima obreda krštenja i vjenčanja umjesto stosl. oblika. Genitivni oblik glasi *mene* (uz sporadični oblik *mane* s jakom čakavskom vokalnošću). Dativni oblici su: *m'nê*, *m'ni*, potom *mani*, *manê*, *mni*, *mne* i sl. Akuzativni oblici su *mene* (rjeđi) i *me* (češći). U liturgijskim tekstovima posvjedočen je samo lokativ *mnê*, a instrumental ima redovito oblik *mnoju* (kasnije *manon*, *manuju*, *manu*, usp. Damjanović 1984a: 115-116, Jurčević 2002: 144-147).

Lična zamjenica za drugo lice jednine u nominativu je zabilježena kao *ti*, genitivni oblik *tebe* samo je gdje gdje zabilježen sa završnim *jatom* (*tebê* npr. u *Drugome novljanskom brevijaru*). U genitivu i akuzativu ponegdje se završno *e* bilježi *jatom*, a akuzativna enklitika *te* još uvijek se razmjerno često pojavljuje na naglašenim položajima. Dativni su oblici *tebê* i *ti*, a u akuzativu, uz oblike *tebe* i *te* (u hosl. tekstovima još je ponegdje naglašen), hosl. tekstovi bilježe *tebê* i *tê*. Lokativni je oblik *tebê* (u neliturgijskim tekstovima bilježe se i oblici *tebi* i *tebe*), a uz očekivani instrumental *toboju* javljaju se i oblici *tobov'* i *tobom'*. Oblici *mni*, *tebi*, *sebi* u D i L jd. javljaju se pod utjecajem mekih osnova i nenaglašenih oblika (Mihaljević, Reinhart 2005: 58).

U nominativu, akuzativu i dativu dvojine za prvo lice od sredine XIV. st. prati se zamjenjivanje dvojniskoga oblika zamjenice množinskim (*vê* > *mi*), no dvojina se i dalje smatra živom kategorijom, što pokazuju sročni oblici u dvojini. Za drugo lice također se bilježe zamjene dvojniskih oblika množinskima (D dv. *vama* > *vamъ*, zamjena potvrđena već u Vat. Illir. 4). U akuzativu su zabilježeni oblici *vaju* (genitivno-akuzativni sinkretizam zbog kategorije živosti) i *vi* (usp. Kuštović 2012: 136).⁴¹⁰

U nominativu množine lične zamjenice za prvo lice bilježi se oblik *mi*. U akuzativu je češći kraći (stariji) oblik *ni*, ali hosl. tekstovi bilježe i oblik *nasъ*. Kod zamjenice za drugo lice u akuzativu mn. preteže oblik *vi*, ali uz njega supostoji i genitivni oblik *vasъ*.

Povratna zamjenica *sebe* u genitivu se pojavljuje i s *jatom* (*sebê*). Uz dativno *sebê* i *si* postoji i oblik *sebi*. Hosl. tekstovi u akuzativu češće rabe dulji oblik *sebe*, a rjeđe oblik *se*, ali je iza prijedloga zabilježen samo potonji (usp. Gadžijeva i dr. 2014: 137). U lokativu preteže oblik *sebê*, osobito u liturgijskim tekstovima, a u instrumentalu oblik *soboju*. Skraćeni oblik *sobu* rijedak je, Tandarić ga bilježi samo u rubrikama Roč. 223b, Hrv. 239a (1993: 99).

U *Parčićeve misalu* dobro je očuvana stosl. deklinacija ličnih zamjenica. Oblici se razlikuju tek prema provedenim i zabilježenim hosl. glasovnim promjenama (gubljenje *jerova*, /y/ > /i/,

⁴¹⁰ Tandarić (1993: 99) bilježi da genitivni oblik *vaju* dolazi u službi A (obred vjenčanja): *shranit vaju* Roč. 233c, Hrv. 239a.

/ɛ/ > /e/, /ɔ/ > /u/ i dr.). U tome smislu Parčiću su kao uzor poslužili kanonski spomenici, potom hcsl. i istočni novocsl. spomenici. Gramatike Smotrickoga i Zizanija kodificiraju stcsl. deklinaciju ličnih i neličnih zamjenicama s nekim novinama i dvostrukostima (npr. A jd. muškoga roda lične zamjenice za treće lice Zizani propisuje oblik *ego*, a Smotricki dopušta dvostrukosti *ego* i *i*) (usp. Babič 2000: 270). *Karamanov misal* vrlo vjerno slijedi pravila propisana u tim gramatikama.

U rukopisnoj gramatici Parčić bilježi stcsl. deklinaciju ličnih zamjenica i povratne zamjenice *sebe*: jd. *az*, *ty*, dv. *vě*, *va*, mn. *my*, *vy*. Također ističe kako se u nominativu dvojine oblik *va* već u stcsl. tekstovima zamjenjuje oblikom *vy* (navodi primjer *Assemanova evangelistara*, usp. Parčić, 18).

Primjeri ličnih zamjenica u *Parčićevu misalu*

- N jd. *azъ vamъ prѣdam* i 129b⁴¹¹, *Eda azъ esmъ* 130a,
 azъ nikoliže ne sьblaznju se 130b, *azъ hoću* 130b, *azъ dьnьsь rodihъ te* 15a⁴¹²,
 Ti reče 130a, *nъ ěko ti* 130b, *ače ti esi* 131b, *i ti bē* 131b,
 Sinъ moi esi ti 15a
- G jd. *ne este mene* 131a⁴¹³, *otъvržeši se mene* 130b, *da mimoidetъ otъ mene* 130b,
 u tebe tvorju pashu 130a⁴¹⁴, *ne otъvгъgu se tebe* 130b,
 a sebe ne možetъ sьpasti 133a
- D jd. *Čьto mi hočete dati* 129b⁴¹⁵, *Ače ključitъ mi se sь toboju i umrѣti* 130b,
 vьnьmi mi 129a⁴¹⁶,
 Vьsi vь sьblaznite se o mьnѣ 130a-130b⁴¹⁷, *pristavitъ mьnѣ* 131a,
 Gospodъ reče kъ mьnѣ 15a,
 da ugotovaemъ tebѣ ěsti 130a, *Amenъ glagolju tebѣ* 130b,
 Li mьnit ti se 131a⁴¹⁸,

⁴¹¹ Ass. *azъ vamъ prѣdamъ ii* 116, Mar. *azъ vamъ prѣdame-i* 98, Vat. Illir. 4 *az' vam' prѣdamъ i* 73d, P. *azъ vamъ predamъ i* 112b, Kar. *azъ vamъ predamъ ego* 124a, Vajs *az vam prѣdam-i* 132a. Usklađenost sa stcsl. i hcsl. izvorima.

⁴¹² P. *azъ d(a)nasъ rodihъ te* 12a, Ber. *az' danasъ rodih te* (1864: 3), Kar. *azъ dnesъ rodih tѣ'* 15a.

⁴¹³ Iza negacije očekivan je genitiv zamjenice. Ass. *ne jęste mene* 120, Mar. *ne jęste mene* 102, Vat. Illir. 4 *ne ěste mene* 75a, P. *ne ěste mene* 114b, Kar. *ne ěste mene* 125b, Vajs *ne jeste mene* 133a.

⁴¹⁴ Ass. *u tebe sьtvorjъ pashъ* 114, Mar. *u tebe sьtvorjъ pashъ* 98, Vat. Illir. 4 *u tebe stvoru pasku* 73d-74a, P. *u tebe stvoru pasku* 113a, Kar. *u tebe stvorju Pashu* 124a, Vajs *u tebe tvorju Pashu* 132a.

⁴¹⁵ Ass. *Čьto mi hoštete datъ* 116, Mar. *čto hoštete mi dati* 98, Vat. Illir. 4 *čto mi hočete dati* 73d, Kar. *Čto mi hočete dati* 124a, Vajs *Čto mi hočete dati* 132a.

⁴¹⁶ Psalam 21, usp. Ps. Sin. *vonъmi mi* (1883: 39), Ber. *v'nmi mi* (1864: 18).

⁴¹⁷ Ass. *vьsi vy sьblaznite se o mьnѣ vь sьjъ nočъ* 118, Mar. *vьsi vy sьblaznite se o mьnѣ vь sьjъ noštъ* 100, Vat. Illir. 4. *vsi vi sьblaznite se o mьnѣ v siju noč'* 74b, P. *Vsi vi sьblaznite se o mьnѣ v siju nočъ* 113b, Kar. *Vsi vy sьblaznite se o mьnѣ*, *vь nočъ siju* 124b, Vajs *Vsi vi sьblaznite se o mьnѣ v sju noč* 132b.

⁴¹⁸ Ass. *li mьnitъ ti se* 120, Mar. *li mьnitъ ti se* 102, Vat. Illir. 4 *Ili mnit ti se* 74d, P. *Ili mniši da ne mogu* 114a, Kar. *Ili mniši, ěko ne mogu* 125b, Vajs *Li mnit ti se* 133a. Par. se podudara sa stcsl. uzorima i Vat. Illir. 4.

Razdéliše sebê 133a

- A jd. ть me prêdastъ 130a⁴¹⁹, prêdadei me 131a, etъ me 131a⁴²⁰,
čъto si na te sьvêdêtel'stvujutъ 131b⁴²¹, Zaklinjaju te 131b,
kъto estъ udarei te 131b, besêda tvoê êvê te tvoritъ 131b,
molimъ te 242a⁴²², azъ dьnьsь rodihъ te 15a,
za sebe 241b⁴²³, samъ sebe 128b⁴²⁴
- L jd. o mьnê 129b,
Aêe i vьsi sьblaznetъ se o tebê 130b
- I jd. sь mьnoju 130a, 130b,
sь toboju i umrêti 130b,
sь soboju 129b
- N mn. mi rabi tvoi 243a, êže mi stvorihomъ 17a⁴²⁵
- G mn. edinъ otъ vasъ 130a, vь kihъ sьdruženie nasъ (...) primi 244a⁴²⁶
- D mn. da rečeši namъ 131b,
azъ vamъ prêdam i 129b, progьci namъ 131b,
čъto se vamъ mьnitъ 131b
- A mn. prêdъvarju vi vь Galilêi 130b⁴²⁷
nasъ izbaviti 242a⁴²⁸, nakazujuči ni 15a⁴²⁹, izliê na ni 17a⁴³⁰

⁴¹⁹ U akuzativu ličnih zamjenica u hcsl. jeziku pretežu kratki oblici *me*, *te* pred genitivnim oblicima *mene*, *tebe* i tako je i u *Parčičevu misalu* (Gadžijeva i dr. 2014: 135). Usp. Vat. Illir. 4 *тъ мѣ прѣдастъ* 118, Mar. *тъ мѣ прѣдастъ* 99, Vat. Illir. 4 *та ме прѣдастъ* 74a, P. *та ме прѣдастъ* 113a, Kar. *тој мѣ прѣдастъ* 124b, Vajs *та ме прѣдастъ* 132a.

⁴²⁰ Ass. *jetъ mene* 120, Mar. *jetъ mē* 102 (umjesto supina infinitiv), Vat. Illir. 4 *êti me* 75a, P. *êti me* 114b, Kar. *êti mē* 125b, Vajs *jet mene* 133a. Parčič u uporabi supina slijedi stcsl. *Assemanov evangelistar*, ali je zanimljivo da uz supin koristi akuzativnu enklitiku lične zamjenice (*me*). U hcsl. tekstovima učestala je uporaba oblika *me* ondje gdje se očekuje genitiv (npr. uz negacije, supin, usp. Gadžijeva i dr. 2014: 135). Vajs u izdanju 1927. to ispravlja koristeći manje obilježenu, uistinu izvornu stcsl. genitivnu dopunu – *mene*.

⁴²¹ Ass. *čto sii na tē sьvêdêtel'stvujotъ* 120, Mar. *čъto sii na tē sьvêdêtel'stvujotъ* 103, Vat. Illir. 4 *êže si na te svêdêtel'stvujutъ* 75b, P. *êkože si na te svêdêtel'stvujutъ* 114b, Kar. *êže sii na tē svidêtel'stvujutъ* 125b, Vajs *čto si na te svêdêtel'stvujutъ* 133b.

⁴²² Vat. Illir. 4 *m(o)l(im) te* 166b, P. *m(o)l(im) te* 243b, Kar. *molimъ tē* 47b, Vajs *molim te* 271b.

⁴²³ Vat. Illir. 4 *za se* 166b, P. *za se* 243a, Kar. *za sebe* 47a, Vajs *za sebe* 270b. U hcsl. jeziku iza prijedloga zabilježen je samo kraći oblik *se* (usp. Gadžijeva i dr. 2014: 137). *Parčičev misal* podudara se s *Karamanovim*.

⁴²⁴ Poslanica Pilip. 2, usp. Ber. *Smêri sebe* (1866: 66).

⁴²⁵ Poslanica Tit. 3, usp. Kar. *êže stvorihomъ my* 17a, Mik. *jaže stvorihomъ my* (1853: 246), Ber. *êže mi stvorihomъ* (1866: 73). Parčič nije otvoren *pomlađenom* hcsl. bilježenju nominativa množine oblikom *nasъ* kao ni ostali izvori.

⁴²⁶ Vat. Illir. 4 *nasъ sdružbu* 167b, P. *n(a)sъ združbu* 245a, Kar. *nasъ sodruženie* 49b, Činъ i Pravilo 1881. *ni sdruženie* 21b, Vajs *sdruženje nas* 276b. Parčič u probnome otisku koristi akuzativnu enklitiku *ni*, a drugi izvori koriste puni (genitivni) oblik lične zamjenice *mi*. U *Misalu* 1893. Parčič to ispravlja i odabire oblik *nasъ* u postpoziciji. Vjerojatno je Parčič s postpozicijom i dugim oblikom u *Misalu* 1893. htio biti dvostruko oprezan jer nije riječ o akuzativu nego o genitivu pa oblik *ni* ne bio nikako točan (što potvrđuju hcsl. izvori).

⁴²⁷ Enklitički oblik u svim izvorima. Ass. *varъ vy vь galilei* 118, Mar. *varъ vy vь galilei* 100, Vat. Illir. 4 *varêju vi v galilêi* 74b, P. *varju vi v galilêi* 113b, Kar. *predvarju vy vь Galilei* 124b, Vajs *predvarju vi v Galilêi* 132b. Podudarnost u odabiru glagola s *Karamanovim misalom*.

L mn.	na nasъ 132b, pri vasъ sêdêahъ 131a
I mn.	sъ vami 130a, 133b

Usporednom analizom *Parčičeva misala* i odabranih stesl. (Ass., Mar., Ps. Sin.), istočnih novocsl. (Kar.) i hcsl. predložaka (Vat. Illir. 4, P., uz *Šišatovački apostol*) te hrvatskih novocsl. *Berčičevih ulomaka*, koja je provedena na već poznatim tekstualnim dionicama (evanđeoski tekstovi, Red mise s Kanonom, psalmi, poslanice, molitve), ustanovili smo da je očuvana konzervativna stesl. sklonidba ličnih zamjenica. Zabilježene su pretpostavljene hcsl. glasovne promjene, a dana je umjerena prednost kraćim zamjениčkim oblicima, što susrećemo u stesl. tekstovima, ali kao obilježje preteže i u hcsl. redakcijskim spomenicima dok su istočnoslavenizirana izdanja otvorenija mlađim i dužim oblicima (npr. duži genitivni oblici u A jd. i mn.). Tako u *Parčičevu misalu* u akuzativu ličnih zamjenica pretežu kratki oblici *me*, *te* pred genitivnim oblicima *mene*, *tebe*: Par. *tb me prêdastъ* 130a, Vat. Illir. 4 *tb mę prêdastъ* 118, Mar. *tb mę prêdastъ* 99, Vat. Illir. 4 *ta me prêdast'* 74a, P. *ta me prêdastъ* 113a, Kar. *toŷ mē' predastъ* 124b, Vajs *ta me prêdast* 132a. Gdje usklađenost s *Karamanovim misalom* obvezuje, Parčić je od navedenoga odstupio usklađujući se s Karamanom, što se vidi na primjeru bilježenja dugoga akuzativa povratne zamjenice u Kanonu mise: Par. *za sebe* 241b, Vat. Illir. 4 *za se* 166b, P. *za se* 243a, Kar. *za sebe* 47a, Vajs *za sebe* 270b. Zanimljivo je da Parčić u domisalskome otisku Kanona mise iz 1881. bilježi akuzativnu enklitiku lične zamjenice za prvo lice množine *ni* u antepoziciji, ali već u otisku *Misala* 1893. odabire genitivni oblik *nasъ* u postpoziciji (Vat. Illir. 4 *nasъ sdružbu* 167b, P. *n(a)sъ združbu* 245a, Kar. *nasъ sodruženie* 49b, *Činъ i Pravilo* 1881. *ni sdruženie* 21b, Vajs *sdruženje nas* 276b). To nas podsjeća da je na svim jezičnim razinama najveća usklađenost s *Karamanovim misalom* potvrđena baš u Redu mise s Kanonom (tridentsko redigiranje).

Kod psalama i poslanica uočavamo, jednako za sklonidbu ličnih zamjenica kao i za ostala obilježja, veću usklađenost primjera iz *Parčičeva misala* s primjerima iz stesl. izvora i *naših* redakcijskih izvora (npr. Miklošičev *Šišatovački apostol*), ali iznova i s primjerima iz

⁴²⁸ Vat. Illir. 4 *izbaviši ni* 166c, P. *izbaviši ni* 243b, Kar. *nasъ izbaviti* 47b, Vajs *nas izbaviti* 271b. Oblik *ni* kraći je i stariji oblik (akuzativna enklitika) koja preteže u hcsl. tekstovima, oblik *nasъ*, kakav susrećemo u *Parčičevu misalu* prema Karamanovu uzoru, formalno je podudaran s genitivnim (Gadžijeva i dr. 2014: 137).

⁴²⁹ Poslanica Tit. 2, P. *učečimъ n(a)sъ* 12a, Kar. *nakazujuči nasъ* 15a, Mik. *nakazajuči ny* (1853: 245), Ber. *učečimъ nasъ* (1866: 73). Parčić bilježi enklitički oblik prema Miklošičevu *Šišatovačkome apostolu*, a Berčić puni oblik. Hcsl. norma inače prednost daje kraćem obliku *ni*, ali je dobro posvjedočen i genitivni oblik *nasъ* (usp. Gadžijeva i dr. 2014: 137).

⁴³⁰ Poslanica Tit. 3, usp. Kar. *izliê na nasъ* 17, Mik. *izlija na ny* (1853: 246), Ber. *izliê na ni* (1866: 73).

Karamanova misala: Par. *izliê na ni* 17a, Mik. *izlija na ny* (1853: 246), Ber. *izliê na ni* (1866: 73).

4.7.2.2. Nelične zamjenice – tvrda i meka inačica

Nelične zamjenice za razliku od ličnih poznaju gramatičku kategoriju roda, a njima se ne izražava kategorija lica. Zamjenice ove skupine dijele se na dvije podskupine: tvrdu (nepalatalnu) i meku (palatalnu). Prvoj podskupini pripadaju zamjenice kod kojih je ispred padežnoga gram. morfa nepalatalan (tvrdi) suglasnik, a drugoj podskupini pripadaju zamjenice kod kojih je ispred padežnoga gram. morfa palatalan (meki) suglasnik. Nelične zamjenice po sadržaju se dijele na: posvojne (*mojb, moja, moje; tvojb, tvoja, tvoje; našb, naša, naše; vašb, vaša, vaše*), pokazne (*ovb, ova, ovo; onb, ona, ono; j, ja, je*), upitne i odnosne (*kto; čto; ki, kaja, koje; iže, jaže, ježe*), neodređene, niječne i zbirne (*nig'dože; nikto; nigdo; nêkto; nikože, vas, vsa, vse* i dr) (usp. Damjanović 2005: 96, Gadžijeva i dr. 2014: 133). Zamjениčki pridjevi *kolikb kolika, koliko; tolikb, tolika, toliko; elikb, elika, eliko; selikb selika, seliko* u csl. gramatikama po sklonidbenim osobitostima ubrajaju se u skupinu neličnih zamjenica, ali u hosl. tekstovima oni se uglavnom sklanjaju kao pridjevi (genitiv na *-ago*, složeni oblici). Inače, u hosl. jeziku postoji tendencija izjednačivanja zamjeničke i pridjevske sklonidbe koja je u neliturgijskim tekstovima XV. stoljeća već završena (usp. Damjanović 2008a: 93). Tako se pod utjecajem pridjevske sklonidbe u hosl. tekstovima mogu susresti sljedeći oblici zamjenica: N jd. muškoga roda *oni, ovoi*; N jd. srednjega roda *toe, onoe*. Kod oblika *toe* i *onoe* ipak postoji mogućnost da su rezultat zabilježenoga refleksa čestice *-žde*: *tožde, onožde > toe, onoe* (Gadžijeva i dr. 2014: 139). U G jd. muškoga i srednjega roda potvrđuje se gram. morf *-ogo*, a rijetki su primjeri njegove zamjene hrvatskim oblikom *-oga*. U ženskome rodu uobičajen je gram. morf *-oje*, a rjeđe uz njega supostoji i stegnuti oblik *-e* koji je u neliturgijskim tekstovima češći od završetka *-oje* (usp. Damjanović 2008a: 94). U mekoj inačici genitiv jednine muškoga i srednjega roda ima gram. morf *-ego* (ponekad uz oblik *-ega*), a rijetko se javlja stegnuti oblik posvojne zamjenice na *-oga*, npr. *svoga, tvoga*. U genitivu ženskoga roda meke inačice zabilježeni gram. morf *-eje* samo je iznimno stegnut u *-e*. Dativ jednine muškoga i srednjega roda tvrde inačice ima gram morf *-omu*, a u ženskome rodu *-oj*. Meka inačica bilježi dativno *-emu* (ponekad uz stegnuti oblik *-omu*, npr. *momu*) i *-ej* za ž. rod. U akuzativu jednine smjenjuju se, ovisno o kategoriji živosti, nominativni i genitivni oblici. U srednjem rodu dakako formalno su podudarni akuzativni i nominativni oblici, s tim da se ponekad akuzativ srednjega roda izjednačuje s akuzativom ženskoga roda na *-u*. Gram. morf u lokativu muškoga i srednjega roda tvrde inačice hosl. norma bilježi kao -

omъ, a rijetke su iznimke (npr. *tome*, *onem'*, usp. Gadžijeva i dr. 2014: 140). Instrumental muškoga i srednjega roda ima gram. morf. *-êmbъ* koji je u liturgijskim tekstovima rijetko zamijenjen pridjevskim *-imbъ* (npr. *timъ*). Instrumental ženskoga roda završava u tvrdoj inačici na *-oju* (*toju*, *ovoju*), a u mekoj na *-eju*. Neliturgijski tekstovi bilježe i stegnute oblike na *-u* (*tu*, *ovu*, *vašu*) ili *-ju* (*svoju*), potom oblike na *-ovъ/-evъ* (*tov'*, *svoev'*) i *-omъ* (*onomъ*, *svojomъ*).

U N i A dvojine u liturgijskim tekstovima vjerno se poštuje hcsl. norma koja podrazumijeva naslijeđene stcsl. oblike: N dv. muškoga roda *-a*, N dv. srednjega roda i ženskoga roda *-ê*, G i L dv. *-oju*⁴³¹, D i I dv. *-êma*). U mekoj inačici N dv. muškoga roda ima gram. morf. *-a*, a za ženski i srednji rod gram. morf. je *-i*. Genitivni i lokativni gram. morf. meke inačice *-eju* katkad je zabilježen i kao *-êju* i/ili *-iju* (npr. *nêu*). Meka inačica bilježi D i I dv. gram. morfom *-ima*.

U nominativu množine ženskoga roda tvrde inačice supostoje dva gram. morfa: *-e* i *-i*. Gram. morf. *-e* češći je od *-i*. U kosim padežima gram. morfovi *-êhbъ*, *-êmbъ*, *-êmi* ponekad su zamijenjeni oblicima *-ihbъ*, *-imbъ*, *-imi* ili *-ehbъ*, *-embъ*, *-emi*. U množini meke inačice sklonidbe neličnih zamjenica također su minimalna odstupanja od stcsl. norme. Ponekad se bilježi utjecaj pridjevske sklonidbe na zamjениčku. U kosim padežima meke inačice gram. morfovi su *-ihbъ*, *-imbъ*, *-imi*.

Tablica 29. Sklonidba neličnih zamjenica u hcsl. jeziku – tvrda inačica

	Jednina			Množina		
	muški rod	srednji rod	ženski rod	muški rod	srednji rod	ženski rod
N	ta	to	ta	ti	ta	te, ti
G	togo		toje	têhbъ		
D	tomu		toj	têmbъ		
A	ta, toga	to	tu	ti, te	ta	te
L	tomъ		toj	têhbъ		
I	têmbъ		toju	têmi		

Dvojina			
	muški rod	srednji rod	ženski rod
NA	ta	tê	

⁴³¹ Ponekad zamijenjen gram. morfom *-êju* zbog analogije prema D i I. U instrumentalu se ponekad potvrđuje zamjena gram. morfom *-ima* (npr. *ovima*) (Gadžijeva i dr. 2014: 140).

GL	toju
DI	têma

Tablica 30. Sklonidba neličnih zamjenica u hosl. jeziku – meka inačica

	Jednina			Množina		
	muški rod	srednji rod	ženski rod	muški rod	srednji rod	ženski rod
N	i	je	ja	i	ja	je
G	jego		jeje		jihъ	
D	jemu		jej		jimъ	
A	i, jego	je	ju	je	ja	je
L	jemъ		jej		jihъ	
I	jimъ		jeju		jimi	

	Dvojina		
	muški rod	srednji rod	ženski rod
NA	ja		i
GL		jeju	
DI		jima	

Poznato je da neke zamjenice pokazuju posebnosti sklonidbe u stosl. i hosl. jeziku, ali na svoj način i u istočnim novosl. slovnica (Zizani, Smotricki, usp. Babič 2000: 264-273). Riječ je o upitno-odnosnoj zamjenici *čto* (usp. Gadžijeva i dr. 2014: 144), potom upitno-odnosnoj zamjenici *ki, koje / ko, kaja / ka* (od stosl. *kyjъ, koje, kaja*), zbirnoj zamjenici *vas, vse, vsa* (od stosl. *вѣсь, вѣсе, вѣсја*) i pokaznoj zamjenici *sa / si, se / sije, si / sija* (od stosl. *сь, се, си/сја*).

U Parčičevoj rukopisnoj gramatici istaknuto je da *sklonitba zaimenateljna* obuvāća *zaimena III osoba koja imaju okončanje zasva tri roda, izuzamši jeter-ī, -a, -o, koji idje za imenat. sklonitbom (u vrsti I, II, III), pridjevi zaimenateljna (pronominalia) i brojevi prosti jedin-ī, dva, oba*. (Parčič, 18).

Kao *četvrti uzor* rukopisna gramatika posebno izdvaja sklonidbu zamjenice *ky-j*⁴³², *kaja, koje / ciji, kyje, kaja* (Parčić, 19). Sve to potvrđuje već isticana načela Parčićeve koncepcije, sada u uređivanju zamjениčkih oblika, a riječ je o vraćanju na stcsl. normu uz uvažavanje istočnih novocsl. kodificiranih rješenja (Smotricki, Karaman) i uzornih hcsl. spomenika. Svemu valja dodati i konzultiranje novih opisa izvorne stcsl. norme u modernim gramatikama (Dobrovski, Miklošič i dr.).

Parčićev misal potvrđuje konzervativnost u deklinaciji neličnih zamjenica koja je ovjerena visokim stupnjem podudarnosti između Parčićevih primjera i primjera iz stcsl. izvora (Ass., Mar., Ps. Sin.), uz *Šišatovački apostol*. Sve hcsl. osobitosti zabilježene su na grafemičkoj razini (glasovne promjene, stezanja i sl.), a ako su dopuštene neke morfološke posebnosti hcsl. jezika u deklinaciji neličnih zamjenica, te se posebnosti pronalaze i u istočnim novocsl. slovniciama i izvorima, baš kako što smo uvodno pretpostavili za cjelokupnu morfološku razinu analize (usp. Tandarić 1993: 82).

Primjeri posvojnih zamjenica (i povratno-posvojne) u *Parčićevu misalu*

G jd. muškoga roda	Отца моего 130a, Muka Gospoda našega 129b, Сьпасителя našega 15a
A jd. muškoga roda	izvlêče nožь svoj 131a, nožь tvoj 131a, Отца моего 131a
V jd. muškoga roda	Отче мой 130b, Боже мой 133a ⁴³³
L jd. muškoga roda	o matizê moemь 133a, въ svoemь mirê 242a ⁴³⁴
I jd. muškoga roda	Sinomь твоимь 241a ⁴³⁵ , Gospodemь našimь 241a, 242a
G mn. muškoga roda	въсêhь svetihь твоihь 242a
D mn. muškoga roda	ученикомь своимь 129b, 130a, 130b
A mn. muškoga roda	дѣни же наше 242a
I mn. muškoga roda	съ ученики моими 130a, съ твоими светими 244a

⁴³² Transliterirani primjeri zabilježeni prema istočnoj novocsl. slovnici M. Smotrickoga (*kyj, kaja, koje*, usp. Babić 2000: 269) i *Karamanovu misalu* (i s dijakritikom – bilježenje glasa /j/).

⁴³³ Ass. *bože moi* 140, Mar. *b(o)že moi* 109, Vat. Illir. 4 *B(ož)e moi* 76d, P. *b(ož)e moi* 117a, Kar. *Bože moj* 127b, Vajs *Bože moj* 135a.

⁴³⁴ Vat. Illir. 4 *v' tvoem' mirê* 166c, P. *v tvoemь mirê* 243b, Kar. *въ tvoemь mirê* 47b, Vajs *va svojem mirê* 271b. U *Parčićevu misalu* pripadanje subjektu izraženo je povratno-posvojnomo zamjenicom *svoj*.

⁴³⁵ Vat. Illir. 4 *s(i)nomь твоимь* 166a, P. *s(i)nomь твоимь* 243a, Kar. *Synomь твоимь* 47a, Vajs *Sinomь твоимь* 269b.

N jd. ženskoga roda	Se bo estъ крѣвъ моѣ 130a, duša moѣ 130b, vola tvoѣ 130b, besѣda tvoѣ ѣvѣ te tvoritъ 131b ⁴³⁶
G jd. ženskoga roda	službi našee 242a, vъsee čeladi tvoee 242b ⁴³⁷ , крѣве moee 243a
A mn. ženskoga roda	rizi svoe 131b, 132b
I mn. ženskoga roda	glavami svoimi 133a
A dv. ženskoga roda	vъ svetѣi i čьstьnѣi rucѣ svoi 242b
N jd. srednjega roda	tѣlo moe 130a, 242b, Vrѣme moe 130a
G jd. srednjega roda	zdraviѣ svojego 241b
A jd. srednjega roda	na tѣlo moe 129b, na pogrebenie moe 129b ⁴³⁸ vъ svoe mѣsto 131a, sгѣдѣce moe 133b
L jd. srednjega roda	Po vъskrѣsenii že moemъ 130b
L mn. srednjega roda	na čedѣhъ našihъ 132b

Primjeri pokaznih zamjenica u službi ličnih za 3. lice u *Parčičevu misalu*

N jd. muškoga roda	Онъ же отвѣдавъ 130a, Онъ же отъвгѣже 131b
G jd. muškoga roda	жена ego 132b ⁴³⁹ , ego radi 132b, съ nego 132b, pridetъ Iliѣ съpastъ ego 133b ⁴⁴⁰
D jd. muškoga roda	къ nemu 129b, 131b, emu sedeću 129b ⁴⁴¹ , postaviše emu 129b, гѣcѣte emu 130, Glagola emu 130a, reče emu 130b, urѣza emu uho 131a, zapлѣvaše emu lice 131b ⁴⁴²
A jd. muškoga roda	азъ вамъ прѣdam i 129b ⁴⁴³ , da i прѣdastъ 130a,

⁴³⁶ Ass. *besѣda tvoѣ ѣvѣ te tvoritъ* 121, Mar. *besѣda tvoѣ avѣ te tvoritъ* 104, Vat. Illir. 4 *besѣda tvoѣ ѣvѣ te tvoritъ* 75c, P. *bes(ѣ)da tvoѣ ѣvi tvoritъ te* 115a, Kar. *besѣda tvoѣ ѣvѣ tѣ tvoritъ* 126a, Vajs *besѣda tvoja javѣ te tvoritъ* 134a.

⁴³⁷ Vat. Illir. 4 *vsee čeladi tvoee* 166b, P. *vsee čeladi tvoee* 243b, Kar. *vseѣ čelѣdi tvoeѣ* 47b, Vajs *vseje čeladi tvoeje* 271b.

⁴³⁸ Ass. *na pogrebenie mѣ* 116, Mar. *na pogrebenie mѣ* 98, Vat. Illir. 4 *na pogrebenie me* 73d, P. *na pogrebenie me* 112b, Kar. *na pogrebenie mѣ* 124a, Vajs *na pogrebenie moje* 132a. Mateo Žagar i Anotnija Zaradija Kiš (2014: 183) drže da je riječ o Parčičevoj pogreški (tomu u prilog govori stanje u *Novakovu, Ročkome i Hrvojevu misalu*).

⁴³⁹ Postpozicija s posvojnim značenjem prema kojoj je Parčić usklađen s *Prvotiskom* i *Karamanovim misalom* usp. Ass. *žena svoѣ* 138, Mar. *žena svoѣ* 106, Vat. Illir. 4 *žena svoѣ* 76a, P. *žena ego* 116, Kar. *žena ego* 126b, Vajs. *žena jego* 134b.

⁴⁴⁰ Ass. *pridetъ iliѣ sp(a)stъ ego* 140, Mar. *pridetъ iliѣ sp(a)stъ ego* 109, Vat. Illir. 4 *pridetъ iliѣ izbave i* 76d, P. *pridetъ iliѣ izbavi i* 117b, Kar. *prīdet Iliа izbavlēj ego* 127b, Vajs *pridet Ilija spast jego* 135a-135b. Parčić čuva supin poput stsl. izvora, stoga je očekivana dopuna u genitivu.

⁴⁴¹ Ass. *vъzležeštu emu* 116, Mar. *ego vъzležešta* 97, Vat. Illir. 4 *emu vzležeću* 73c, P. *emu vzležeću* 112b, Kar. *ego vozležača* 124a, Vajs *jemu sѣdeću* 131b.

⁴⁴² Ass. *togda zapлѣvaše emu lice* 121, Mar. *Tѣda zapлѣvaše lice ego* 104, Vat. Illir. 4 *Togda opljuvaše lice ego* 75b, P. *Tѣgda zapлѣjuv(a)še lice ego* 115a, Kar. *Togda zapлѣvaša lice ego* 126a, Vajs *Tagda zapлѣvaše jemu lice* 133b. Isključiva podudarnost *Parčičeva misala* i *Assemanova evangelistara*.

	Prêdavi že i 131a, imête i 131a ⁴⁴⁴ , oblobiza i 131a, i ese i 131a, ostavlšê i 131a, na sьmrъtь prêdadetъ i 131 ⁴⁴⁵ , 132a, za lanitê tepoše i 131b, vêse i 132a, vьprosi i 132a, na nъ glagolahu 132a, sьraše na nъ vьsju spiru 132b, prêdavi ego 130a, 132a ⁴⁴⁶
L jd. muškoga roda	o nemъ 130a, po nemъ 131a,
I jd. muškoga roda	sъ nimъ 131a, prêdъ nimъ 132b
N mn. muškoga roda	Oni že 131a, 132b
G mn. muškoga roda	edinъ kьždo ihъ (posvojno značenje) ⁴⁴⁷ 130a, ne dostoitъ vьložiti ihъ vъ korvanu 132a ⁴⁴⁸ , otъ nihъ 131b, 133a
D mn. muškoga roda	reče imъ 129b, povelê imъ 130a, I êdučemъ imъ 130a ⁴⁴⁹ , večerajučemъ imъ 130a, dastъ imъ 130a, glagolet imъ 130a
A mn. muškoga roda	obrête e sьpeče 130b ⁴⁵⁰ , ostavlъ e 130b, daše e 132a
I mn. muškoga roda	sъ nimi 130b, kupiše imi 132a
G jd. ženskoga roda	vъ pametъ ee (posvojno značenje) 129b, ne piju ee 130b, izъ nee 242b ⁴⁵¹

⁴⁴³ U akuzativu jd. muškoga roda u hcsl. tekstovima smjenjuju se oblici na *-i* (neživo) i *-ego* (živo). Oblik na *-i* koji se može odnositi i na žive i na nežive referente iznimka je u hcsl. tekstovima (Gadžijeva i dr. 2014: 142, Šimić 2000: 61). Kod Parčića je, naprotiv, oblik na *-i* uobičajen za označavanje živih i neživih referenata. Iznimka je po učestalosti oblik na *-ego*. Čak je i u *Karamanovu misalu* oblik na *-ego* češći od oblika na *-i*, što znači da Parčić pokušava, artifičijelno, povratiti stcsl. normu. Usp. Ass. *azъ vamъ prêdamъ ii* 116, Mar. *azъ vamъ prêdame-i* 98, Vat. Illir. 4 *az' vam' prêdamъ i* 73d, P. *azъ vamъ predamъ i* 112b, Kar. *azъ vamъ predamъ ego* 124a, Vajs *az vam prêdam-i* 132a. Usklađenost sa stcsl. i hcsl. izvorima. Za konkretan primjer iz Muke Marinka Šimić ističe da je akuzativni oblik zamjenice *i* potvrđen u većini hcsl. misala (2000: 60).

⁴⁴⁴ Ass. *imête i*, Mar. *imête i* 101, Vat. Illir. 4 *imête i* 74d, P. *êmite ego* 114a, Kar. *imite ego* 125a, Vajs *imête-i* 133a. Podudarnost sa stcsl. spomenicima i Vat. Illir. 4.

⁴⁴⁵ Ass. *da ubijotъ i* 120, Mar. *da ubijotъ i* 103, Vat. Illir. 4 *da ubijut i* 75a, P. *da ubêtъ i* 114b, Kar. *na semrtъ predadêt ego* 125b, Vajs *na smrt prêdadet-i* 133b. Parčićev misal potvrđuje isključivu podudarnost s *Karamanovim*, ali čak i u tom slučaju ne preuzima doslovno, već koristi izvorni akuzativni oblik *i*, a ne oblik podudaran s genitivnim zbog kategorije živosti (*ego*) poput Karamana.

⁴⁴⁶ Ass. *prêdajei ego* 118, Mar. *prêdajei ego* 99, Vat. Illir. 4 *prêdavi ego* 74a, P. *predaêše i* 113a, Kar. *prêdavъj ego* 124b, Vajs *prêdavi jeho* 132a-132b. Usklađenost Par. sa stcsl. spomenicima i Vat. Illir. 4 u odabiru oblika zamjenice, potpuna usklađenost s *Karamanovim misalom* (particip i zamjenica). Usp. Ass. *sъpastъ ego* 140, Mar. *sp(a)stъ ego* 109, Vat. Illir. 4 *izbave i* 76d, P. *izbavi i* 117b, Kar. *izbavlêêj ego* 127b, Vajs *spast jeho* 135b. Usklađenost sa stcsl. spomenicima.

⁴⁴⁷ G zamjenice u postpoziciji. Ass. *edinъ kьždo ihъ* 118, Mar. *edinъ kožъdo ihъ* 99, Vat. Illir. 4 *kьždo ihъ* 4a, P. *poedinomъ* 113a, Kar. *edinъ kьždo ihъ* 124b.

⁴⁴⁸ Ass. *ne dostoitъ vьložiti ego vъ korvonъ* 137, Mar. *ne dostoino estъ vьložiti ego vъ karvanъ* 105, Vat. Illir. 4 *ne podobaet' ih' vložiti v kor'vanu* 75d, P. *Ne podobaetъ ihъ vložiti v komoru* 115b, Kar. *Ne podobaetъ vložiti ihъ vъ korvanu* 126b, Vajs *Ne dostoit vložiti ih v korvanu* 134a. U hcsl. jeziku karakterističan je genitivno-akuzativni sinkretizam u množini muškoga roda, ali ovdje je riječ o genitivu zamjenice uz zanižekani glagol (usp. Gadžijeva i dr. 2014: 143). Parčić kombinira rješenja stcsl., hcsl. i istočnih novocsl. spomenika.

⁴⁴⁹ Ass. *êdъčemъ imъ reče* 118, Mar. *êdъčemъ imъ reče* 99, Vat. Illir. 4 *êdučem' im' reče* 74a, P. *êdučimъ im' r(e)če* 113a, Kar. *êdučymъ imъ reče* 124b, Vajs *jadučim im, reče* 132a.

⁴⁵⁰ Samo je u *Karamanovu misalu* potvrđen genitivno-akuzativni sinkretizam. Usp. Ass. *obrête jê sьpeče* 119, Mar. *obrête jê sьpeštъ* 100-101, Vat. Illir. 4 *obrête e speče* 74c, P. *obrête e speče* 113b, Kar. *obrê'te ihъ spê'čê'* 125a, Vajs *obrête je speče* 132b.

A jd. ženskoga roda	сѣзѣдати ю 131b, сѣзѣдаєи ю 133a
A jd. srednjega roda	обѣтъ е 133b, положи е 133b
A mn. srednjega roda	си даниѣ 241a ⁴⁵²
D dv. srednjega roda	не бѣ има мѣста 15b ⁴⁵³

Primjeri upitno-odnosnih zamjenica *Parčičevu misalu*

N jd.	Чѣто 129b, чѣто оѣе трѣбуєтъ 131b, чѣто се вамъ мѣнитъ 131b, къто естъ удареи те 131b
G jd.	чесо 129b
A jd.	Чѣто ми хоѣете дати 129b, на чѣто еси пришьъ 131a, чѣто си на те свѣдѣтельствуйутъ 131b ⁴⁵⁴ , не вѣтъ чѣто глаголеши 131b, Кого хоѣете да отъруѣу вамъ 132b
G jd. muškoga roda	egože cѣniše 132a
D jd. muškoga roda	emuže бѣ име Иванъ 18b
A jd. muškoga roda	Egože азъ лобѣжу 131a ⁴⁵⁵ , egože hotѣahu 132a
I jd. muškoga roda	imѣže Синъ чловѣчь 130a ⁴⁵⁶
N mn. muškoga roda	iže бѣahu 133b
L mn. muškoga roda	въ niѣže 133b, въ kiѣ 244a ⁴⁵⁷

⁴⁵¹ Uvijek je očekivan predmetak *n-* kada je zamjenica iza prijedloga. Vat. Illir. 4 *iz nee* 166d, P. *iz nee* 244a, Kar. *iz neē* 48a, Vajs *iz neje* 273b.

⁴⁵² Vat. Illir. 4 *siē daēniē* 166a, P. *siē daniē* 243a, Kar. *siē daniē* 47a, Vajs *si danja* 269b. Parčič bilježi stesl. oblik *si* koji je u hcsl. tekstovima posvjedočen jedino u fragmentima XII. i XIII. st., a u kasnijem razdoblju zablježen je samo u *Brevijaru Vida Omišljanina* i *Fraščičevu psaltiru* (Gadžijeva i dr. 2014: 150). Navedeno govori u prilog Parčičevoj eklektičnoj koncepciji koja počiva na konzervativnim stesl. i ranim hcsl. uzorima, a kada se od njih odstupa, tako se čini jer noviji hcsl. spomenici i istočnoslavenizirani izvori na to obvezuju (npr. utjecaj zamjениčke sklonidbe na pridjevsku u D jd. muškoga i srednjega roda). S tom obvezom nerijetko *ruku pod ruku* ide i bolja razumljivost među pretpostavljenim recipijentima (svećenicima i pukom).

⁴⁵³ Ass. *ne bē ima mēsta* 172, Mar. *ne bē ima mēsta* 197, Vat. Illir. 4 *ne bē ima mēsta* 9a, P. *ne bē ima mēsta* 12b, Kar. *ne bē imъ mē sta* 15b (dvojinški oblik zamijenjen množinskim), Vajs *ne bē ima mēsta* 16a. Parčič čuva dvojinški oblik prema stesl. i hcsl. uzorima.

⁴⁵⁴ Ass. *čto sii na tē svēdētelstvujotъ* 120, Mar. *čto sii na tē svēdētelstvujotъ* 103, Vat. Illir. 4 *ēze si na te svēdētel'stvujut* 75b, P. *ēkože si na te svēdēt(e)l'stvujutъ* 114b, Kar. *ēze sii na tē' svidē tel'stvujut?* 125b, Vajs *čto si na te svēdētel'stvujut* 133b.

⁴⁵⁵ Ass. *egože азъ лобѣжю* 119, Mar. *egože ašte lobbžjo* 101, Vat. Illir. 4 *egože аз' лобѣжу* 74d, P. *egože аз целују* 114a, Kar. *egože аѣе лобѣжу* 125a, Vajs *jegože аз лобѣжу* 133a.

⁴⁵⁶ Ass. *imѣže synъ чловѣчь* 118, Mar. *imѣže s(y)нъ ч(lovēčъ)skъ* 99, Vat. Illir. 4 *imѣže s(i)нъ ч(lovēčъ)ski* 74a, P. *imѣže s(i)нъ ч(lovēčъ)ski* 113a, Kar. *imѣže Synъ чl(o)vē`českyj* 124b, Vajs *imѣže Sin чловѣч* 132a.

N jd. srednjega roda	eže sьtvori 129b, eže estь 133a
A jd. srednjega roda	za neže 241b ⁴⁵⁸

Primjeri pokaznih zamjenica u *Parčičevu misalu*

N jd. muškoga roda	člověкъ ть 130a, ть estь 131a, сь reče 131b, i сь бѣ 131b, льстьсь онь 134a
G jd. muškoga roda	отъ sego ploda 130a, do sego дьне 132a, do togo дьне 130a, на коньci togo 133b, отъ sego 242b,
D jd. muškoga roda	gore že člověku tomu 130a ⁴⁵⁹ , pravedьniku tomu 132b, semu zaděše 133a
A jd. muškoga roda	Вь ть časь 131a
L jd. muškoga roda	въ semь věcъ 15a
N mn. muškoga roda	čьto si na te sьvѣdѣtelьstvujutь 131b ⁴⁶⁰
D mn. muškoga roda	k simь 131b, tѣmь, Gospodi, i vsѣmь 244a ⁴⁶¹
N. jd. ženskoga roda	gibělь si 129b, sьtvori si 129b, čaša si 130b, čaša sei 130b ⁴⁶² , ta prodana biti 129b
G jd. ženskoga roda	отъ see вьsi 130a
D jd. ženskoga roda	ženē sei 129b, čaši sei da mimoidetь 130b ⁴⁶³
A jd. ženskoga roda	si mastь siju (postpozicija) 129b ⁴⁶⁴ , вь siju nočь 130b

⁴⁵⁷ *Stcsl. *kyihъ* (usp. Damjanović 2005: 103). Parčić očekivano oblik bilježi s provedenom hcsl. glasovnom promjenom i fonološkim stezanjem. Inače, zamjenica *kyjъ, kaja, koje* sklanjale se kao određeni pridjev. Usp. Vat. Illir. 4 *kihъ* 167b, P. *kihъ* 245a, Kar. *kiihъ* 49b, Vajs *kih* 276b.

⁴⁵⁸ Vat. Illir. 4 *za neže* 166a, P. *za neže* 243a, Kar. *za nihъe* 47a (A mn., genitivno-akuzativni sinkretizam), Vajs *za neže* 270b. Parčić se podudara s hcsl. izvorima koji su oblikom bliži stcsl. normi.

⁴⁵⁹ Ass. *gore že člověku tomu* 118, Mar. *gore že čl(o)v(ě)ku tomu* 99, Vat. Illir. 4 *gore že č(lově)ku tomu* 74a, P. *gore že č(lově)ku tomu* 113a, Kar. *gore že čl(o)vě'ku tomu* 124b, Vajs. *gore že člověku tomu* 132a.

⁴⁶⁰ *Stcsl. *sii* u Parčića stegnut u *si*. Ass. *čto sii na tē sьvѣdѣtelьstvujotъ* 120, Mar. *čьto sii na tē sьvѣdѣtelьstvujotъ* 103, Vat. Illir. 4 *ēže si na te svѣdѣtel'stvujut* 75b, P. *ēkože si na te svѣdѣt(e)l'stvujutъ* 114b, Kar. *ēže sii na tē' svidē'tel'stvujut?* 125b, Vajs *čto si na te svѣdѣtel'stvujut* 133b.

⁴⁶¹ Vat. Illir. 4 *sim' g(ospod)i i vsēm'* 167b, P. *sēm' g(ospod)i i vsēm'* 244b, Kar. *tē'mъ G(ospod)i, i vsē'mъ* 49a, Vajs *tēm, Gospodi, i vsēm* 275b. Usklađenost Par. i Kar.

⁴⁶² U *Parčičevu misalu* većinom je posvjedočen stari, neodređeni oblik za N jd. ženskoga roda *si* prema stcsl. uzorima. U hcsl. spomenicima uglavnom je posvjedočen određeni oblik *sija* (usp. Gadžijeva i dr. 2014: 149). Usp. Ass. *česo radi gybělъ si* 116, Mar. *česo radi gybělъ si* 97, Vat. Illir. 4 *počto giběl' siē* 73c, P. *počto giběl' siē* 112b, Kar. *vočto gibē'lb siē* 124a, Vajs *česo radi gibělъ si* 132a.

⁴⁶³ Ass. *čaši sei* 119, Mar. *čaša si* 101 (N jd.), Vat. Illir. 4 *čaša siē* 74c (N jd.), P. *čaša siē* 114a (N jd.), Kar. *siē čaša* 125a, Vajs *čaši sej* 133a. Usklađenost Par. i Ass.

⁴⁶⁴ Ass. *sii miro se* 116, Mar. *si miro se* 98, Vat. Illir. 4 *žena siē muro sie* 73d, P. *žena siē muro sie* 112b, Kar. *siē mastь siju* 124a, Vajs *si mast sju* 132a. Parčić kombinira stcsl. i istočna novocsl. rješenja.

N jd. srednjega roda	evanġelie se 129b, rečety se, Se estъ tĕlo moe 130a, Se bo estъ krъvъ moĕ 130a, Se že vъse bistъ 131a
A jd. srednjega roda	vъ ono vrĕme 129b
A mn. srednjega roda	poveli si prinesiti 243b ⁴⁶⁵

Primjeri neodređenih, niječnih i zbirnih zamjenica u *Parčičevu misalu*

N jd.	edīnъ kъždo ihъ (svatko) 130a ⁴⁶⁶ , ničъtože tebĕ 132b ⁴⁶⁷
A jd.	Ničesože 131b, ni česože ne otvĕča 132a
N jd. muškoga roda	vъsъ sъnъmъ 131a, eterъ človĕkъ 133b
D jd. muškoga roda	kъ eteru 130a
L jd. muškoga roda	vъ vъsemъ mirĕ 129b
N mn. muškoga roda	Vъsi vъ sъblaznite se o mъnĕ 130a-130b, Aĕe i vъsi sъblaznetъ se o tebĕ 130b, učenicī vъsi 131a, vъsi arhierĕi i starъci ljudъscii 132a
G mn. muškoga roda	vъsĕhъ svetihъ tvoihъ 242a
D mn. muškoga roda	vъsĕmъ človĕkomъ 15a; tĕmъ, Gospodi, i vъsĕmъ 244a ⁴⁶⁸
A mn. muškoga roda	po vъse dъni 131a, za vъse svoe 241b Ini sъrase 133a ⁴⁶⁹
I mn. muškoga roda	prĕdъ vъsĕmi 131b, sъ vъsĕmi pravovĕrĭniki 241a
N jd. ženskoga roda	vъsa zemla 18b, Vъsa tĕmъ biše 18b
G jd. ženskoga roda	vъsee čeladi tvoee 242b ⁴⁷⁰
A jd. ženskoga roda	sъraše na nъ vъsju spiru 132b, vъsju vъselenuju 15b

⁴⁶⁵ Vat. Illir. 4 *poveli siĕ* 167a, P. *p(o)v(e)li siĕ* 244b, Kar. *poveli siĕ* 48b, *Činъ i Pravilo* 1881. *poveli si* 21a, Vajs *poveli si* 274b. Kraći, ali stariji (stcsl.) oblik zamjenice u A mn. susrećemo u probnome otisku 1881, *Parčičevu i Vajsovu misalu*. U A mn. srednjega roda stcsl. oblik *si* dobro je posvjedočen u fragmentima XII. i XIII. stoljeća, a kasnije samo u *Brevijaru Vida Omišljanina* i *Fraščičevu psaltiru* (Gadžijeva i dr. 2014: 150). Upravo je za hcsl. i istočnu novocsl. normu karakterističan mlađi oblik *sija*, ali Parčić, vođen načelom konzervativnosti (osobito na razini oblika), odabire stcsl. oblik *si*.

⁴⁶⁶ Ass. *edīnъ kъždo ihъ* 118, Mar. *edīnъ koždo ihъ* 99, Vat. Illir. 4 *kъždo ihъ* 4a, P. *poedinomъ* 113a, Kar. *edīnъ kiždo ihъ* 124b.

⁴⁶⁷ Ass. *niĕtože tebĕ* 138, Mar. *niĕtože tebĕ* 106, Vat. Illir. 4 *niĕsože tebĕ* 76a, P. *niĕsože t(e)bĕ* 116, Kar. *niĕtože tebĕ* 126b, Vajs *niĕtože tebĕ* 134b. *Parčičev misal* usklađen sa stcsl. i istočnim novocsl. izvorima.

⁴⁶⁸ Vat. Illir. 4 *sim' g(ospod)i i vsĕm'* 167b, P. *sĕm' g(ospod)i i vsĕm'* 244b, Kar. *tĕ'mъ G(ospod)i, i vsĕ'mъ* 49a, Vajs *tĕm, Gospodi, i vsĕm* 275b. Usklađenost Par. i Kar.

⁴⁶⁹ Zamjениčki pridjevi *vsakъ, inъ, samъ* u hcsl. jeziku sklanjaju se kao zamjenice (što potvrđuje i Parčić u rukopisnoj gramatici na stranici 18). Akuzativ množine muškoga roda u sklonidbi neličnih zamjenica (tvrda inačica) prema izvornoj hcsl. normi ima dva gram. morfa: *-i* (prema stcsl. uzorima) i *-e* (utjecaj meke inačice) (usp. Gadžijeva i dr. 2014: 140). U *Parčičevu misalu* potvrđuje se stariji (stcsl) oblik.

⁴⁷⁰ Vat. Illir. 4 *vsee čeladi tvoee* 166b, P. *vsee čeladi tvoee* 243b, Kar. *vseĕ čelĕdi tvoeĕ* 47b, Vajs *vseje čeladi tvoeje* 271b.

	čestъ eteru 244a
L jd. ženskoga roda	po vьsei zemli 133a
L mn. ženskoga roda	na iněhъ Mukahъ 133b
N jd. srednjega roda	Se že vьse bistъ 131a, Vьse to 133b
G jd. srednjega roda	отъ vьsakogo съмученіѣ 246b ⁴⁷¹

Komparativna analiza odabranih tekstualnih dionica *Parčičeva misala* pokazuje, očekivano, najveću sličnost s kanonskim spomenicima u sklonidbi neličnih zamjenica (osobito s *Assemanovim evangelistarom* u izdanju Račkoga, usp. Par. *čaši sei* 130b, Ass. *čaši sei* 119, Mar. *čaša si* 101, Vat. Illir. 4 *čaša siê* 74c, P. *čaša siê* 114a, Kar. *siê čaša* 125a, Vajs *čaša sej* 133a).

Kao karakteristična hcsl. obilježja u sklonidbi neličnih zamjenica funkcioniraju tek zabilježene glasovne promjene i fonološka stezanja, što primjerice pokazuje nominativ množine muškoga roda pokazne zamjenice *съ, si, se*: Par. *čъto si na te съвѣдѣtelъstvujutъ* 131b (*stcsl. *sii*; Ass. *čto sii na tę съвѣдѣtelъstvujotъ* 120, Mar. *čъto sii na tę съвѣдѣtelъstvujotъ* 103, Vat. Illir. 4 *ēze si na te svēdētel'stvujut* 75b, P. *ēkože si na te svēdēt(e)l'stvujutъ* 114b, Kar. *ēze sii na tē' svidē'tel'stvujut?* 125b, Vajs *čto si na te svēdētel'stvujut* 133b). U akuzativu jednine muškoga roda u hcsl. tekstovima (kod lične zamjenice za 3. lice) smjenjuju se oblici na *-i* (neživo) i *-ego* (živo) (Gadžijeva i dr. 2014: 142, Šimić 2000: 61). U Parčića je oblik na *-i* uobičajen za označavanje živih i neživih referenata. Iznimka je po učestalosti oblik na *-ego* (osobito u *Muci* zbog konzervativnosti teksta, a tako je i u hcsl. izvorima). U *Karamanovu misalu* oblik na *-ego* češći je od oblika na *-i*, što znači da Parčić pokušava, artificijelno, rekonstruirati izvornu stcsl. normu i konzervativnu hcsl. normu provedenu u autoritativnim tekstovima kakav je Muka po Mateju (usp. Ass. *azъ vamъ prѣdamъ ii* 116, Mar. *azъ vamъ prѣdame-i* 98, Vat. Illir. 4 *az' vam' prѣdamъ i* 73d, P. *azъ vamъ predamъ i* 112b, Kar. *azъ vamъ predamъ ego* 124a, Vajs *az vam prѣdam-i* 132a).⁴⁷² I u množinskoj paradigmi *Karamanov misal* zbog kategorije živosti potvrđuje genitivno-akuzativni sinkretizam dok *Parčičev misal* bilježi stari akuzativ: Par. *obrēte e съpeče* 130b, Ass. *obrēte ję съpečę* 119, Mar. *obrēte ję съpęštę* 100-101, Vat. Illir. 4 *obrēte e speče* 74c, P. *obrēte e speče* 113b, Kar.

⁴⁷¹ Vat. Illir. 4 *ot(b) vsъkoe skr'bi izbavleni* 167d, P. *ot(b) v(b)sěhъ pagubъ izb(av)leni* 245b, Kar. *ot vsěkago smučeniē bespečalni* 52a, *Činъ i Pravilo* 1881. *отъ vьsakogo съмученіѣ bespečalni* 22a, Vajs *ot vsakogo smučenja bespečalni* 280b. Zamjениčki pridjev *vьsjakъ, -a, -o* u Parčića zadržava stcsl. zamjениčku deklinaciju (gram. morf *-ogo*), a u *Karamanovu misalu* prima gram. morf pridjevske deklinacije (*-ago*).

⁴⁷² Autori neliturgijskih tekstova u XV. i XVI. st. zadržavaju takvo *supostojanje* elemenata (npr. oblici koji potvrđuju i ne potvrđuju kategoriju živosti) zbog stilističkoga potencijala (usp. Damjanović 1984b: 72). Parčiću je i to moglo biti poznato.

obrê'te ih̃ spē'čê' 125a, Vajs *obrête je speće* 132b. Tako je i s uporabom neodređenoga oblika *si* pokazne zamjenice u N jd. ženskoga roda. U hosl. spomenicima i istočnoslaveniziranim izdanjima uglavnom je posvjedočen dugi oblik *sija* (usp. Par. *gibêlb si* 129b, Ass. *česo radi gybêlb si* 116, Mar. *česo radi gybêlb si* 97, Vat. Illir. 4 *počto gibêl' siê* 73c, P. *počto gibêl' siê* 112b, Kar. *vočto gibê'lb siê* 124a, Vajs *česo radi gibêl si* 132a). *Parčičev misal* potvrđuje stosl. oblik *si* (A mn. srednjega roda zamjenice *sъ, si, se*) za razliku od hosl. i istočnih novosl. izvora koji bilježe mlađi oblik *sija* u Kanonu mise (Par. *poveli si prinesti* 243b, Vat. Illir. 4 *poveli siê* 167a, P. *p(o)v(e)li siê* 244b, Kar. *poveli siê* 48b, Čiñ i Pravilo 1881. *poveli si* 21a, Vajs *poveli si* 274b). Zamjениčki pridjevi u *Parčičevu misalu* tradiraju stosl. zamjениčku deklinaciju (npr. u G jd. muškoga i srednjega roda gram. morf -*ogo*), dok u istočnoj novosl. normi (*Karamanov misal*) primaju utjecaje pridjevske deklinacije (npr. u G jd. muškoga i srednjega roda gram. morf -*ago*): Par. *otъ vsakogo sьmučeniê* 246b, Vat. Illir. 4 *ot(b) vskoe skr'bi izbavleni* 167d, P. *ot(b) v(b)sêhъ pagubъ izb(av)leni* 245b, Kar. *ot vsêkago smučeniê bespečalni* 52a, Čiñ i Pravilo 1881. *otъ vsakogo sьmučeniê bespečalni* 22a, Vajs *ot vsakogo smučenja bespečalni* 280b.

4.7.3. Pridjevi

4.7.3.1. Pridjevi – sklonidba kratkih i dugih oblika

Pridjevi su u hosl. jeziku bili otvoreniji novinama od zamjenica. Imaju kratke (nekadašnje jednostavne) i duge (nekadašnje složene) oblike. Oba oblika mogu imati samo opisni pridjevi, a neopisni pridjevi imaju samo kratki ili samo dugi oblik. Dugi oblik potječe od stosl. složenoga oblika koji je nastao spajanjem jednostavnoga oblika sa zamjenicom *jb, ja, je* (usp. Tandarić 1993: 100, Mihaljević, Reinhart 2005: 61, Gadžijeva i dr. 2014: 164). U hosl. jeziku ta se složenost više ne prepoznaje zbog stezanja i djelomičnoga gubitka sklonidbe prvoga (pridjevnog) dijela. Ipak, razlika između dugih i kratkih oblika (osobito u jednini) vrlo je dobro očuvana. To se opaža kod posvojnih pridjeva, npr. G jd. ženskoga roda (*sotonini, d'êvle*), D jd. muškoga roda (*Elisêovu*), ženskoga roda (*Raguilovê*), L jd. muškoga roda (*Savekovê*) i dr. (Tandarić 1993: 100). U množini su primjeri rjeđi, ali se i ondje čuvaju kratki oblici, npr. D mn. muškoga roda *zlomъ, dobromъ* i sl.⁴⁷³ Kratki oblici sklanjaju se kao imenice

⁴⁷³ Nadalje, Tandarić (1993: 100-101) ističe da se s obzirom na određenu pridjevsku sklonidbu može zaključiti sljedeće: 1. u najvećem broju slučajeva čuvaju se nestegnuti stari oblici: N jd. srednjega roda *rêsnoe, solnaê*, G jd. ženskoga roda *duhovnie, vêčnie*, D jd. ženskoga roda *smislnei* itd., 2. kontrahirani oblici dolaze u skladu s hrvatskoglagoljskom tradicijom, npr. G jd. *novago, protivnago*, G mn. *prêmudrihъ, vêrnihъ* i sl., 3. zamjениčki gram. morfovi u nekim su oblicima uobičajeni: D jd. *novomu, desnomu*, 4. kroatizirane oblike (npr. G jd. muškoga i srednjega roda *blaženoga, krêp'koga, pravъdnoga*) nalazimo najčešće u Hrv., a samo jednom u Roč.

*o-/jo-*osnova i *a-/ja-*osnova, a dugi oblici po tipu sklonidbe razvijenom iz stesl. složene pridjevske deklinacije. Na nekim je mjestima razlika između kratkih i dugih oblika u hcsl. jeziku neutralizirana zbog zabilježenih glasovnih promjena (npr. N i V mn. muškoga roda, L mn. muškoga i srednjega roda meke sklonidbe). Deklinacija kratkih i dugih oblika također ima dvije podskupine – tvrdu i meku – što ovisi o prirodi završnoga suglasnika osnove, a razlike u padežima nasljedovane su iz stesl. razdoblja:

- ❖ N i A jd. srednjega roda: *-o(je)* : *-e(je)*,
- ❖ L jd. muškoga i srednjega roda: *-ê(jemь)* : *-i(jemь)*,
- ❖ I jd. i D mn. muškoga i srednjega roda (kratki oblici): *-omь* : *-emь*,
- ❖ L mn. muškoga i srednjega roda (kratka inačica): *-êhь* : *-ihь*,
- ❖ G, D, L jd. ženskoga roda: *-i(je)* : *-e(je)*; *-ê(j)* : *-i*,
- ❖ N mn. ženskoga roda: *-i(je)* : *-e(je)*,
- ❖ A mn. muškoga i ženskoga roda: *-i(je)* : *e(je)*,
- ❖ N, A, V dv. ženskoga i srednjega roda: *-ê(j)* : *-i*,
- ❖ D i I dv. muškoga i srednjega roda (kratka inačica): *-oma* : *-ema*.

U hcsl. jeziku razlike između meke i tvrde inačice pojavljuju se i na nekim novim pozicijama, izvan onih naslijeđenih prema stesl. normi. Riječ je o o utjecaju zamjeničke sklonidbe u G i D jd. muškoga i srednjega roda: *-ogo* : *-ego*; *-omu* : *-emu* (i dr.). Ta se razlika u nekim padežima neutralizirala zbog provedenih glasovnih promjena (/y/ > /i/, N jd. muškoga roda *-i*, I jd. muškoga i srednjega roda *-imь*, kosi množinski padeži *-ihь*, *-imь*, *-ihь*, *-imi*) (usp. Gadžijeva i dr. 2014: 165-168).

Zamjenički pridjevi *vsakь*, *inь*, *samь* u hcsl. jeziku sklanjaju se kao zamjenice (što potvrđuje i Parčić u rukopisnoj gramatici na stranici 18: *vísaki* ili *vísjaki*), a *kolik*, *tolí*, *selik*, *jeter*, *nêki* imaju i zamjeničku i pridjevsku sklonidbu (Parčić za *jeterí* potvrđuje samo imensku sklonidbu). U *Parčićevu misalu* dobro je očuvana razlika između kratkih i dugih oblika pridjeva. Parčić je dobro poznao stesl. normu, kodifikaciju provedenu u istočnim novocsl. slovnica i *Karamanovu misalu* (npr. D jd. muškoga i srednjega roda *-omu* : *-emu*, D i L jd. ženskoga roda tvrde inačice *-oĵ* i *-eĵ*, usp. Babič 2000: 296-298) te stanje u primjernim hcsl. spomenicima. U rukopisnoj gramatici Parčić deklinaciju dugih oblika pridjeva (participa i

(*prvoga*); također oblike *svete*, *zle* nalazimo samo u Hrv. U I jd. ženskoga roda srećemo i gram. morf *-u*: *on' te omaži z'dravu krizmu*, kao i u deklinaciji participa preterita pasivnoga u rubrikama: *pokropi znamenanu vodu* Roč. 226b i dr. Treba napomenuti i nepravilnu uporabu gram. morfa *-êemь* u I jd. *s svetêemь duhomь*, *sa vsacêemь blagodêtnêemь pitêniemь*. U ritualnim tekstovima dvojina ima malo potvrda (kratki oblici: N dv. muškoga roda *živa* i ženskoga roda *pokroplenê*, G dv. muškoga roda *Zavedêovu* (kratki oblik), G dv. muškoga roda *prviju roditelju*, dugi oblik).

rednih brojeva) naziva *Sklonitba sastavljena* i razlikuje tri njezina uzora (prvi: *dobryj, dobraja, dobroje*, drugi: [nedovršeno] *meko okončanje*, treći: ? [nedovršeno], usp. Parčić, 19-20).

Primjeri kratkih oblika pridjeva u *Parčičevu misalu*

N jd. muškoga roda	Sinъ člověčъ 130a ⁴⁷⁴ , Duhъ ubo bьdrъ estъ 130b, Sinъ boži 131b, 133a ⁴⁷⁵ , Ti li esi Cēsarъ ijuděiskъ 132a, Povинъ estъ 131b ⁴⁷⁶ , Nepovинъ esmъ 132b, Cēsarъ izraeleвъ 133a, člověkъ bogatъ 133b, veliki ierēi 243b ⁴⁷⁷
G jd. muškoga roda	těla isusova 133b, otъ davidova 15b, Duha sveta 17a ⁴⁷⁸ , šuma morъska 2b ⁴⁷⁹
A jd. muškoga roda	novъ vъ cēsarъstvii 130a, vъ gradъ davidovъ 15b, Sina člověča 131b ⁴⁸⁰
V jd. muškoga roda	Cēsarju ijuděiskъ 132b ⁴⁸¹ , Agньče boži 247a
L jd. muškoga roda	vъ gradъ davidovъ 16a
I jd. muškoga roda	sъ Isusomъ Nazaraninomъ 131b, Ieremiemъ prorokomъ 132a, glasomъ veliemъ 133b ⁴⁸² , strahomъ veliemъ 16a
G mn. muškoga roda	glagolъ isusovъ 131b
N mn. muškoga roda	voini ijemunovi 132b
D mn. muškoga roda	ničemъ 129b, lъžemъ sьvѣdѣtelemъ 131b,

⁴⁷⁴ Ass. *synъ člověčъ* 118, Mar. *s(y)nъ č(lověčъ)skъ* 99, Vat. Illir. 4 *s(i)nъ č(lověčъ)ski* 74a, P. *s(i)nъ č(lověčъ)ski* 113a, Kar. *Synъ čl(o)vě českyj* 124b, Vajs *Sin člověč* 132a. Posvojni pridjev u kratkome obliku (na -sk- i -j-) u hcsl. tekstovima javlja se samo u G jd., i to u konzervativnim tekstovima. Potvrđen je kratki oblik, uz *Par. misal*, u stcsl. misalima. Isključiva podudarnost između Ass. i Par.

⁴⁷⁵ Pridjevi *boži(j)* uz prevladavajuće kratke oblike u hcsl. jeziku ima i duge (usp. Gadžijeva i dr. 2014: 173). U *Parčičevu misalu* prevladavaju kratki oblici.

⁴⁷⁶ Ass. *povinenъ estъ smьrti* 121, Mar. *povinenъ estъ smьrti* 104, Vat. Illir. 4 *povín'n' est' smьrti* 75b, P. *povinanъ e(stъ) smьrti* 115a, Kar. *Povinenъ e(stъ) smьrti* 126a, Vajs *Povinan jest smьrti* 133b. Predikatna funkcija pridjeva u vezi s kratkim pridjevskim oblikom (usp. Damjanović 2008a: 103).

⁴⁷⁷ Vat. Illir. 4 *visoki erēi* 167a, P. *veliki erēi* 244b, Kar. *velikij ierēj* 48b, Činъ i Pravilo 1881. *veliki ierēi* 21a, Vajs *veliki jerěj* 274b.

⁴⁷⁸ Poslanica Tit. 3, usp. P. *d(u)ha s(veta)go* 13b (dugi oblik), Kar. *Duha s(ve)tago* 17a, Mik. *duha sveta* (1853: 246), Ber. *duha svetago* (1866: 73). Ekskluzivna podudaranost sa *Šišatovačkim apostolom* u uporabi kratkoga oblika pridjeva. Damjanović ističe da se pridjev *sveti* u spojevima s osobnim imenima evanđelistara, crkvenih učitelja i drugih svetaca ili s pojmovima iz Biblije uvijek javlja u dugome obliku, ali s druge strane u počecima korizmenih propovijedi *Koluničeva zbornika* (1486) pridjev *sveti* uvijek je u kratkome obliku (2008a: 105).

⁴⁷⁹ U ostalim izvorima posvjedočen dugi oblik pridjeva, a u hcsl. izvorima genitiv imenice (*zuka mora*).

⁴⁸⁰ A = G, kategorija živosti. Tako je u Redu mise s Kanonom.

⁴⁸¹ U vokativu je učestaliji dugi pridjevski oblik, ali hcsl. tekstovi potvrđuju i kratke oblike. Uz gram. morf. formalno podudaran s nominativnim (što je slučaj u našem primjeru), može se pojaviti i gram. morf. -e iz imenske deklinacije (Gadžijeva i dr. 2014: 176).

⁴⁸² Pridjev *velij* u hcsl. tekstovima javlja se samo u kratkome obliku (usp. Gadžijeva i dr. 2014: 173).

	čedomъ božiemъ 18b ⁴⁸³
N dv. muškoga roda	dva lъža sьvѣdѣtela 131b
G dv. muškoga roda	mati sinu zevedѣovu 133b
N jd. ženskoga roda	plъtъ nemočьna 130b, grѣhovъna skvъtna 248b
A jd. ženskoga roda	vъ goru maslinъsku 130a ⁴⁸⁴ , kъvъ pravedъnu 132a ⁴⁸⁵ , stъkъvъ božiju 131b, 133a ⁴⁸⁶ , katoličъsku 241a ⁴⁸⁷ , siju drъžavъnu Čašu 242b ⁴⁸⁸ , žgtvu nepogočьnu 243a
I jd. ženskoga roda	hlamidoju črъvlenoju 132b, plačaniceju čistoju 133b, ženoju sučeju neprazdъnoju 15b
N dv. ženskoga roda	oči tegotъnѣ 130b
G jd. srednjega roda	podobъna vrѣmene 130a
A jd. srednjega roda	dѣlo bo dobro 129b

Primjeri dugih oblika pridjeva u *Parčičevu misalu*

N. jd. muškoga roda	Sinъ človѣčъski 129b, 130a, 131a, Ijuda iskariotъski 129b
G jd. muškoga roda	Simuna prokaženago 129b, novago zavѣta 130a, ploda lozъnago 130a, otъ kъve sego pravedъnago 132b, sъ višъnago kraê do nižъnago 133b, otъ vѣčъnago osuždeniê 242a, vъzljubljenago Sina 242a, novago i vѣčъnago zavѣta 243a ⁴⁸⁹

⁴⁸³ Ass. *čedomъ božiemъ* 1, Mar. *čedomъ b(o)žiemъ* 315, Vat. Illir. 4 *čedom' b(o)žim'* 10d (dugi oblik), P. *čedom' b(o)žimъ* 15a, Kar. *čadomъ božimъ* 18b, Vajs *čedom božjem* 19a. Usklađenost *Par. misala* sa stesl. izvorima u odabiru kratkoga oblika pridjeva *boži*.

⁴⁸⁴ Ass. *vъ gorъ eleonskъ* 118, Mar. *vъ gorъ eleonъskъ* 99-100, Vat. Illir. *v goru elion'skuju* 74b (dugi oblik pridjeva), P. *v goru maslinskuju* 113a (dugi oblik), Kar. *vъ goru Eleonsku* 124b, Vajs *v goru Maslinsku* 132b. Parčič se u odabiru pridjeva podudara s *Prvotiskom* (cilj je postići bolju razumljivost odabirom slavenske / hrvatske riječi ispred grecizma), ali je isto tako svjestan da prema hosl. morfološkoj normi posvojni pridjev ne bi trebao imati dugi oblik pa primjer donosi u kratkome obliku (usp. Žagar, Zaradija Kiš 2014: 193).

⁴⁸⁵ Ass. *kъvъ nepovinъnъ* 137, Mar. *kъvъ nepovinъnъ* 105, Vat. Illir. 4 *kъv' nepovin'nu* 75c, P. *kr(b)vъ nepovinu* 115b, Kar. *krovъ pravednu* 126a, Vajs *krv pravednu* 134a. Parčič se podudara u odabiru leksičke varijante s Karamanom.

⁴⁸⁶ Pridjev *božii* u hosl. jeziku ima prevladavajuće kratke oblike (usp. Gadžijeva i dr. 2014: 173).

⁴⁸⁷ U Vat. Illir. 4 *katolič'skuju* 166a, P. *katolič(b)skuju* 243a. Kar. *katoličeskuju* 47a, *Činъ i pravilo* 1881. *katoličъsku* 19a, Vajs *katoličasku* 269a. Parčič jedini bilježi kratki oblik pridjeva što bi moglo biti motivirano modernom hrvatskom jezičnom normom.

⁴⁸⁸ Vat. Illir. 4 *siju prěsvѣtluju čašu* 166d, P. *siju prěsvѣtluju čašu* 244a, Kar. *siju deržavnu Čašu* 48a, *sju državnu Čašu* 272b. Isključiva usklađenost s *Karamanovim misalom* zbog prijevoda (tridentsko redigiranje).

⁴⁸⁹ Vat. Illir. 4 *novago i vѣčnago zavѣta* 166d, P. *novago i vѣčnago zavѣta* 244a, Kar. *novago i vѣčnago zavѣta* 48b, Vajs *novago i vѣčnago zavѣta* 273b.

D jd. muškoga roda	pontьskomu Pilatu 132a ⁴⁹⁰ , čajuče blaženago upvaniê 15a ⁴⁹¹ , vêčьnomu Bogu, živomu i istinьnomu 241b ⁴⁹² , državьnomu veličьstviju 243a ⁴⁹³ , vьsemogučumu 244b ⁴⁹⁴
A jd. muškoga roda	vь sveti gradь 133b, velikogo Boga 15a ⁴⁹⁵
V jd. muškoga roda	Vьzljublени 15a, vьsemilostivi Otče 241a ⁴⁹⁶
L jd. muškoga roda	vь novêмь svoemь grobê 133b
I jd. muškoga roda	Bogomь živimь 131b, съ Isusomь galilêiskimь 131b, podobьnimь obrazomь 242b
N mn. muškoga roda	starьci ljudьscii 129b, vьsi arhierêi i starьci ljudьscii 132a,

⁴⁹⁰ Očituje se za hcsl. (ali i istočni novocsl.) jezik karakterističan utjecaj zamjениčke sklonidbe u D jd. muškoga i srednjega roda, gdje je gram. morf tvrde zamjениčke deklinacije potpuno prevladao nad nekadašnjim *-umu* (usp. Gadžijeva i dr. 2014: 169). Već u uvodnim poglavljima doktorskoga rada upozorili smo, nadovezujući se na Vajsovu i Tandarićevu leksičku analizu, da je Parčičeva jezična koncepcija zanimljiva i na drugim jezičnim razinama, konkretno morfološkoj. Gram. morf za dativ jednine u Parčičevim probnim otiscima jest *-umu* (Par. 1881. *državьnomu* 20b), a u konačnome otisku Misala *-omu*. Na taj način morfološka razina analize može potvrditi koncepcijsko napredovanje hrvatskoga novocsl. jezika u XIX. st. Cilj je dakako zadovoljiti temeljne ideje – funkcionalnost projekta i njegovu sveslavensku usmjerenost. Gram. morf. *-omu* blizak je suvremenomu hrvatskom stanju, karakterističan je za hcsl. spomenike, ali i za istočnu novocsl. normu i spomenike (Smotricki, Zizani, stanje u *Karamanovu misalu*, usp. Babić 2000: 294). Još se jednom potvrđuje Parčičeva opreznost u odabiru rješenja i sklonost variranju stcsl. morfološke norme samo na onim mjestima na kojima to, usklađeno, dopuštaju oba novocsl. varijeteta. Ako je uz sve istaknuto zadovoljena i funkcionalna strana projekta (razumljivost), Parčić rješenje drži potpuno odgovarajućim. Usp. Ass. *pontьskumu pilatu* 121, Mar. *pontьskumu pilatu* 105, Vat. Illir. 4 *pon't'skomu pilatu* 75c, P. *puntaskomu pilatu* 115b, Kar. *Pontijskomu Pilatu* 126a, Vajs *Pontskomu Pilatu* 134a.

⁴⁹¹ Poslanica Tit. 2, Usp. P. *čajuče b(la)ž(e)nago upvaniê* 12b, Kar. *čajuče bl(a)žennago upovaniê* 15a, Mik. *čajuče blaženaago upvanija* (1853: 245), Ber. *čajuče blaženago upvaniê* (1866: 73)

⁴⁹² Vat. Illir. 4 *vêčьnomu b(og)u živomu i istin'nomu* 166b, P. *vêčьnomu b(og)u živomu i istin'nomu* 243a, Kar. *vêčьnomu B(o)gu, živomu i istinnomu* 47b, Činь i pravilo 1881. *vêčьnomu Bogu, živomu i istinьnomu* 19b, Vajs *vêčьnomu Bogu, živomu i istinnomu* 270b. Svi su izvori usklađeni, potvrđuju utjecaj zamjениčke sklonidbe u D jd. muškoga i srednjega roda pridjevske deklinacije (dugi oblik) (Gadžijeva i dr. 2014: 169). Iznimka je probni Parčičev otisak i pokušaj održavanja gramatičke hiperkorektnosti (*stcsl. gram. morf. *-umu*).

⁴⁹³ Vat. Illir. 4 *prêsvêtlomu* 166d, P. *prêsvêtlomu* 244a, Činь i pravilo 1881. *državьnomu* 20b, Kar. *deržavnomu* 48b, Vajs *državnomu* 273b. Parčić odabire leksičku varijantu prema *Karamanovu misalu* i spravnjuje gram. morf prema hcsl. praksi, ali i istočnoj novocsl. normi (*-omu*). To ne čini jedino kod dugih oblika meke inačice (*-umu* ne prelazi u *-emu*).

⁴⁹⁴ Kod meke inačice dugih oblika pridjeva ne bilježi se utjecaj zamjениčke deklinacije (gram. morf *-emu*) u D jd. muškoga i srednjega roda za razliku od istočne novocsl. norme i stanja u *Karamanovu misalu*. Stariji hcsl. spomenici također nerijetko bilježe na tim mjestima (meka inačica dugih pridjeva) stari gram. morf (stegnuti) *-umu* (usp. Šimić 2000: 57, Gadžijeva i dr. 2014: 171). Usp. Vat. Illir. 4 *vs(e)mogučumu* 167c, P. *vsemogučumu* 245a, Kar. *vsemogučumu* 49b.

⁴⁹⁵ Poslanica Tit. 2. Akuzativni oblik podudaran s genitivnim zbog kategorije živosti. Utjecaj tvrde zamjениčke sklonidbe u G jd. muškoga i srednjega roda (gram. morf *-ogo*) karakterističan je za hcsl. jezik (usp. Gadžijeva i dr. 2014: 169). Ipak, Parčić inače ne bilježi genitiv (i akuzativ) na *-ogo*, već na *-ago* pa je vjerojatno riječ o iznmiću. Usp. P. *velikago b(og)a* 12a, Kar. *velikago B(o)ga* 15a, Mik. *velikaago boga* (1853: 245), Ber. *velikago boga* (1866: 73), Vajs *velikago Boga* 15b.

⁴⁹⁶ Vat. Illir. 4 *m(ilo)stivi o(t)če* 166a, P. *m(i)l(o)st(i)vi o(t)če* 243a, Kar. *vsemilostivyj Otče* 47a, Vajs *vsemilostivi Otče* 269b. Parčičev misal podudara se s *Karamanovim* u ovome primjeru iz Reda mise s Kanonom. S druge strane, Par. potvrđuje karakterističan sažeti hcsl. gram. morf *-i* (od *stcsl. *-yi*).

	<i>ljudie tvoi svetii</i> 243a ⁴⁹⁷
G mn. muškoga roda	<i>starъсь ljudъskihъ</i> 131a, <i>ročivъšihъ svetihъ</i> 133b, <i>vъsêhъ Svetihъ tvoiъhъ</i> 242a ⁴⁹⁸
D mn. muškoga roda	<i>za pogrêbanie stranъnimъ</i> 132a
A mn. muškoga roda	<i>ničee</i> 129b, <i>za mnogie</i> 243a ⁴⁹⁹
A dv. ženskoga roda	<i>vъ svetêi i čъstnêi rucê svoi</i> 242b ⁵⁰⁰
N jd. ženskoga roda	<i>poslêdъnaê lъstъ</i> 134a, <i>cêlъba vêčъnaê</i> 248b
G jd. ženskoga roda	<i>masti dragocênnie</i> 129b, <i>sili božie</i> 131b, <i>katoličъskie že i apostolъskie vêri</i> 241a ⁵⁰¹
A jd. ženskoga roda	<i>za Sгъкъvъ svetuju</i> 241a, <i>stražu nočъnuju</i> 16a ⁵⁰²
V jd. ženskoga roda	<i>svetaê Trojice</i> 250a
N mn. ženskoga roda	<i>sili bo nebesъnie</i> 2b
G mn. ženskoga roda	<i>mirъskihъ pohotii</i> 15a ⁵⁰³
A mn. ženskoga roda	<i>žrtъvi neskvъnnie</i> 241 ⁵⁰⁴ , <i>žizni vêčъnie</i> 243b
A jd. srednjega roda	<i>slavъnoe vъznesenie</i> 243a ⁵⁰⁵
I jd. srednjega roda	<i>milostivimъ i vedrenimъ licemъ</i> 243b

⁴⁹⁷ Vat. Illir. 4 *ljudi tvoi s(ve)ti* 166d, P. *ljudi tvoi s(ve)ti* 243a, Kar. *ljudie tvoi svêti* 48b, Vajs *ljudje tvoi svetii* 273b. U hcsl. jeziku rijetki su nestegnuti oblici (Gadžijeva i dr. 2014: 177) kakve donosi *Parčičev misal*. Uzor su mu stcsl. spomenici, a dodatno uporište predstavlja istočna novocsl. norma (Smotricki, *Karamanov misal*) (usp. Babič 2000: 297).

⁴⁹⁸ Vat. Illir. 4 *všêh' s(ve)tih' tvoiъh'* 166b, P. *všêhъ s(ve)tihъ tvoiъhъ* 243b, Kar. *všê'hъ s(vê')tyhъ tvoiъhъ* 47b, Vajs *všêh Svetih tvoiъh* 271b. Parčič bilježi dugi oblik pridjeva u G mn. muškoga roda prema hcsl. uzorima: sažeti gram. morf -ihъ od *stcsl. -yihъ).

⁴⁹⁹ Pridjev *mnogъ* u hcsl. jeziku uz imeničku i zamjeničku (npr. Par. D mn. *mnogomъ* 131b) ima i (dugu) pridjevsku sklonidbu (Gadžijeva i dr. 2014: 173), što potvrđuje i primjer iz Kanona mise u *Parčičevu misalu*. Usp. Vat. Illir. 4 *za mnogie* 166d, P. *za mnogie* 244a, Kar. *za mnogiê* 48b, Vajs *za mnogije* 273b.

⁵⁰⁰ Vat. Illir. 4 *v s(ve)têi i čъstnêi rucê svoi* 166c, P. *v s(ve)tê i častnê rucê svoi* 243b (kratki oblici), Kar. *vo st(vê')yê i čestnyê rucê' svoi* 48a (kratki oblici), Vajs *va svetêi i častnêi rucê svoi* 272b. Isključiva podudarnost između Parčića i Vat. Illir. 4 u odabiru dugoga oblika pridjeva. Kad nema drugih ometajućih čimbenika (npr. leksička i tekstna, prijevodna usklađenost s Karamanom), Parčič odabire hcsl. oblik, i to onaj koji je vjerniji stcsl. normi.

⁵⁰¹ Vat. Illir. 4 *katoličъskie i ap(osto)lskie vêri* 166a, P. *katoličaskie i ap(osto)lskie vêri* 243a, Kar. *katoličeskiê že i apostolskiê vê'ri* 47a, Vajs *katoličaskije že i apostolskije vêri* 270b.

⁵⁰² Isto u Ass 172, Mar. 197, Kar. 16a, Vajs 16a, ali u hcsl. izvorima A mn. Vat. Illir. 4 *straže nočъnie* 9a, P. *straže nočъnie* 12b (pridjev također u dugome obliku).

⁵⁰³ Poslanica Tit. 2, iznova se Par. u odabiru leksičke inačice podudara s *Karamanovim misalom*. Usp. P. *skvrnnie pohoti* 12b, Kar. *mirъskihъ pohotij* 15a, Ber. *skvrnnie pohoti* (A mn.) (1866: 73), Mik. *plъtъskyhъ pohotei* (1853: 245).

⁵⁰⁴ Vat. Illir. 4 *žrvi neskvъ'nnie* 166a, P. *žr(ъ)tv i neskv(ъ)nnie* 243a, Kar. *žrtvy neskvъrnyê* 47a, Vajs *žrtvi neskvъrnnie* 269b.

⁵⁰⁵ Vat. Illir. 4 *slavъnoe vъzъš(ъ)stie* 166d, P. *sl(a)vno vzaš(ъ)stie* 244a, Kar. *slavъnoe vōznesenê* 48b, Vajs *slavъnoje vōznesenje* 273b. Usklađenost u obliku (dugi oblik pridjeva) i odabiru imenice između *Parčičeva misala* i *Karamanova misala*. Tako je i u probnome otisku 1881. *slavъnoe vъznesenie* 20b.

U *Parčićevu misalu* potvrđuje se konzervativnost u deklinaciji kratkih i dugih oblika pridjeva u svim padežima. Kao karakteristična hcsl. obilježja funkcioniraju zabilježene glasovne promjene (npr. $\epsilon > e$ u A mn. dugih oblika ženskoga roda) i stezanja (npr. $*-yi > -ii > -i$ u N jd. dugih oblika muškoga roda). Uz njih, vrlo je specifičan gram. morf u D jd. muškoga i srednjega roda dugih oblika pridjeva (tvrda inačica) jer svjedoči o utjecaju zamjeničke sklonidbe na pridjevsku. U uvodnim smo poglavljima doktorskoga rada upozorili, nadovezujući se na Vajsovu i Tandarićevu leksičku analizu Kanona mise, da Parčićeva jezična koncepcija zaslužuje više pažnje na morfološkoj razini analize. Gram. morf za dativ jednine u Parčićevim probnim oticima jest *-umu* (Par. 1881. *državnyumu* 20b), a u konačnome otisku Misala *-omu* (npr. Par. *věčnomu Bogu, živomu i istinnomu* 241b). Na taj način morfološka razina analize također osnažuje tvrdnju o napredovanju hrvatskoga novocsl. jezika u XIX. st. Gram. morf. *-omu* blizak je suvremenomu hrvatskom stanju, karakterističan je za hcsl. spomenike, ali i za istočnu novocsl. normu i spomenike (Smotricki, Zizani, stanje u *Karamanovu misalu*, usp. Babić 2000: 294). Podsjetimo da je Parčić još u pismu Vatroslavu Jagiću od 5. srpnja 1869. pisao: *Što se forma tiče: Dativ na omu, mjesto umu (i uumu)* (usp. Jagić 1910: 295). U mekoj inačici dugih oblika pridjeva ne bilježi se utjecaj zamjeničke sklonidbe po uzoru na stcsl. i hcsl. praksu (konzervativniji spomenici, stegnuti gram. morf *-umu*) (npr. Par. *všemogućumu* 244b, Vat. Illir. 4 *vs(e)mogućumu* 167c, P. *všemogućumu* 245a), a za različito od istočne novocsl. norme (usp. Kar. *všemogućemu* 49b).

Još se jednom potvrđuje Parčićeva opreznost u odabiru rješenja i sklonost variranju stcsl. morfološke norme samo na onim mjestima na kojima to, usklađeno, dopuštaju oba novocsl. varijeteta. Ako je, uz sve istaknuto, zadovoljena i funkcionalna strana projekta (razumljivost), Parčić rješenje drži potpuno odgovarajućim.

S druge strane, u prilog konzervativnosti jezika *Parčićeva misala* idu očuvani posvojni pridjevi (na *-sk-* i *-j-*) u kratkome obliku prema stcsl. normi: Par. *Sinь človѣчь* 130a.

4.7.3.2. Komparacija pridjeva

Komparativi pridjeva i priloga (načinskih, količinskih) u hcsl. jeziku također imaju očuvanu sklonidbu kratkih i dugih oblika tvrde i meke inačice. Sklonidba kratkih komparativa odgovara mekoj inačici glavne imenske sklonidbe (*rabyn'i*), ali u nekim padežima čuva ostatke suglasničke deklinacije (N jd., A jd., N mn. muškoga roda). Dugi oblici sklanjaju se po mekoj inačici pridjevske sklonidbe (Gadžijeva i dr. 2014: 180-181). Tandarić je u ritualnim hcsl. tekstovima ustanovio da se komparativi čuvaju u neznatnome broju pridjeva, ali su sačuvani oblici pravilni: *množêiša*, *bol'sie*, *bol'sa*, *krêpli* (1993: 101). Ipak, u primjeru *ki*

rod estъ već'si zapaža da je -š- iz kosih padeža došlo do N jd. muškoga roda (očekivali bismo *veći* prema stcsl. *vęči*).

Primjeri komparativa u *Parčičevu misalu*

N jd. ženskoga roda	poslědnâ l̥stb gor̥ši pr̥vie 134a ⁵⁰⁶
N jd. srednjega roda	gore že člověku tomu 130a ⁵⁰⁷ , dobrēe emu bi bilo, ače bi ne rodilb se 130a ⁵⁰⁸ , veče neže li dva na desete ležeona An̥jelb 131a ⁵⁰⁹

Komparativi pridjeva i priloga u *Parčičevu misalu* pokazuju čuvanje starih (stcsl.) oblika bez sufiksa -š- u nominativu jednine muškoga i srednjega roda i bez zabilježenih hcsl. (i istočnih novocsl.) utjecaja glavnih *a-/ja*-osnova, npr. u N jd. ženskoga roda – Par. *l̥stb gor̥ši* 134a.

4.7.4. Brojevi

Brojevi se u stcsl., hcsl. i istočnim novocsl. tekstovima zapisuju riječima ili slovnim brojkama. Po svojim gramatičkim obilježjima brojevi su raznorodna skupina riječi, a prema ulozi razlikujemo glavne (kardinalne) i redne (ordinalne) brojeve. Njima se mogu pribrojiti umnožni (multiplikativni) i dijelni (distributivni) izrazi. Postoje određena morfosintaktička obilježja koja su zajednička stcsl. i hcsl. glavnim brojevima, a autori gramatike *Hrvatski crkvenoslavenski jezik* (Gadžijeva i dr. 2014: 190, Vince 2015: 595-614) izdvajaju sljedeća:

- 1) jednostavni brojevi 1 i 2 sklanjaju se kao zamjenice, a s brojivom riječi slažu se u rodu, broju i padežu (broj 2 ima samo dvojину)⁵¹⁰,

⁵⁰⁶ Prema stcsl. normi i konzervativnoj hcsl. normi u N jd. ženskoga roda susrećemo komparative pridjeva na -b̥š-i. Elastična hcsl. norma ubrzo dopušta i oblik -b̥š-a pod utjecajem glavnih *a-/ja*-osnova, a sve kako bi se razlikovao komparativ muškoga roda u N jd. od ženskoga (usp. Gadžijeva i dr. 2014: 159). Isto se događa i u istočnoslaveniziranih spomenika. Usp. Ass. *poslědnâ l̥stb gor̥ši pr̥vyję* 141, Mar. *poslědnâ l̥stb gor̥ši pr̥vyję* 111, Vat. Illir. 4 *poslědnâ l̥st' gor̥ši pr̥vie* 77b, P. *poslědnâ lastb gor̥ša pr̥vi* 118a, Kar. *poslě dně l̥st gor̥ša pr̥vyję* 128a, Vajs *poslědnâ last gor̥ši pr̥vie* 136a.

⁵⁰⁷ Kompariran načinski prilog (kratki oblik, leksičko oponiranje, supletivizam, usp. Damjanović 2008: 107, Kuštović 2014: 162). Usp. Ass. *gore že člověku tomu* 118, Mar. *gore že čl(o)v(ě)ku tomu* 99, Vat. Illir. 4 *gore že č(lově)ku tomu* 74a, P. *gore že č(lově)ku tomu* 113a, Kar. *gore že čl(o)vě ku tomu* 124b, Vajs. *gore že člověku tomu* 132a.

⁵⁰⁸ Kompariran načinski prilog (dugi oblik) (usp. Kuštović 2014: 108). Usp. Ass. *dobrēe emu bi bylo, ače bi ne rodilb se* 118, Mar. *dobrēa bi bylo emu aše se bi ne rodilb* 99, Vat. Illir. 4 *bole bi emu bilo ače bi se i ne rodil' se* 74a (leksičko oponiranje, supletivizam, usp. Damjanović 2008: 107), P *bole bi emu bilo ače i ne roenb bil bi* 113a, Kar. *dobro by bylo emu, ače ne by rodil sē'* 124b, Vajs *dobrēje jemu bi bilo, aše bi ne rodil se* 132a. Par. *misal* podudara se sa stcsl. spomenicima.

⁵⁰⁹ Kompariran količinski prilog (usp. Kuštović 2014: 210). Ass. *vęče neže li d̥va na desjete ležeona an̥jelb* 120, Mar. *vęšte li d̥va na desjete ležeona an̥g(e)lb* 102, Vat. Illir. 4 *veče neže 12 lejiona anj(e)lb* 74d, P. *veče neže 12 lejiona anj(e)lb* 114b, Kar. *vě'čše neže dva na des'ete legeona agg(e)lb* 125b, Vajs *veče neže li dva na desete ležeona An̥gel* 133a.

- 2) brojevnice imenice 3, 4 poznaju samo množinu, a sročne su s brojivom riječi u broju i padežu,
- 3) brojevnice imenice od 5 do 10 upravljaju genitivom množine brojive riječi, a same se sklanjaju u jd. kao imenice *i*-promjene ženskoga roda,
- 4) brojevnice imenice 10, 100, 1.000 i 10.000 mijenjaju se po padežima i brojevima i traže uza se G mn. brojive riječi.

Uz navedena obilježja hcsl. brojevi potvrđuju i dvije *nove* tendencije: 1. brojevnice imenice počinju se sklanjati (i) po pridjevskoj deklinaciji, što se na sintaktičkoj razini očituje uspostavljanjem sročnosti (uz genitivno upravljanje)⁵¹⁰, 2. jednostavni brojevi ili dijelovi višestanih brojeva pojavljuju se u *okamenjenu* obliku (npr. G jd. broja 12: *edin' ot' d'va na destе*), a ne samo u traženome padežu.

Redni brojevi, oblikom pridjevi tvoreni od glavnih brojeva, u hcsl. tekstovima imaju kraće i duže oblike (*deseta čestъ : desetaê čestъ*). U *Parčičevu misalu* gram. morf za A jd. muškoga roda (neživo) jest *-i* (tako je i u Vat. Illir. 4 i *Prvotisku*), kao i kod pridjeva, dok je u *Karamanovu misalu* *-yŷ*, a tako završetak bilježi i Parčić u svojoj rukopisnoj gramatici.

U *Parčičevu misalu* sklonidba brojeva tradira stcsl. obilježja, umjereno se otvara izvornim hcsl. utjecajima/*novinama* (utjecaji zamjeničko-pridjevske deklinacije i uspostavljanje nove sročnosti). Uspoređuje se i s kodificiranom istočnom novocsl. sklonidbom iz čega proizlazi da Parčić pristaje na neke podudarnosti, ali pritom uspostavlja i važne razlike između istočne novocsl. i hrvatske novocsl. norme.

Glavni brojevi u *Parčičevu misalu*

Brojevi 1, 11

N jd. muškoga roda	edinъ 129b, edinъ otъ vasъ 130a, edinъ otъ oboju na desete 131a
G jd. muškoga roda	edinogo časa 130b
D jd. muškoga roda	kъ edinomu 132a
A jd. muškoga roda	edinogo съvezьna narodu 132a (kategorija živosti), edinogo o desъnju 133a
N jd. ženskoga roda	edina rabini 131b ⁵¹²

⁵¹⁰ Brojevi 2, 3, 4 i u suvremenome hrvatskom jeziku imaju osobitu sročnost, odnosno u NAV dolaze uz posebne padežne oblike *a*-deklinacije, a ponašaju se kao atributna dopuna imenici, dok brojevi od 5 nadalje traže uza se imeničku dopunu u G množine (upravljanjem, poput količinskih priloga) (Marković 2013: 484-485).

⁵¹¹ U hcsl. ritualnim tekstovima zapisano je *Zaklinjaju te sedmimi obrazi*. Iz tog je primjera vidljivo da se deklinacija brojeva počela izjednačavati s deklinacijom pridjeva, a nastaje i sintaktička promjena: od stcsl. nekongruentnog *sedmьjo obrazъ* dobivamo sročnu sintagmu *sedmimi obrazi* (Tandarić 1993: 101).

⁵¹² Ass. *edina rabyni* 121, Mar. *edina rabyni* 104, Vat. Illir. 4 *rabina etera* 75b, P. *edina rabina* 115a, Kar. *edina rabynê* 126a, Vajs *jedina rabiñi* 133b. Vat. Illir. 4 ima najstariju leksičku inačicu (neodređena zamjenica *etera*, usp. Šimić 2000: 91).

Brojevi 2, 12

N dv. muškoga roda	veće neže li dva na desete lejeona anĵelъ 131a ⁵¹³
G dv. muškoga roda	отъ oboju na desete 129b, 131a, отъ oboju da отъруѣ 132b
A dv. muškoga roda	oba sina zavedeova 130b
L dv. muškoga roda	po dvoju dъnju 129b
I dv. muškoga roda	съ obêma na desete učenikoma 130a

Brojevi 3, 4, 13, 14

N mn. muškoga roda	tri krati 130b, 132a
L mn. muškoga roda	po trehъ dъnehъ 134a ⁵¹⁴
I mn. muškoga roda	трѣми дѣньми 131b, 133a

Brojevi 10, 20, 30, 40

A mn. muškoga roda	tri desete srebrъnikъ (oblik za A = N, sinkretizam padeža) 129b-130a, 132a ⁵¹⁵
--------------------	--

Redni brojevi u *Parčičevu misalu*

G jd. muškoga roda	do tretîêgo dъne 134a ⁵¹⁶
A jd. muškoga roda	Въ прѣви же дѣнь 130a ⁵¹⁷
N jd. ženskoga roda	drugaê rabini 131b, drugaê Mariê 133b
G jd. ženskoga roda	отъ šestie же godini 133a, do devetie godini 133a, poslêdъnaê lъstъ gorъši prъvie 134a
A jd. ženskoga roda	Druguju polovicu 246b
L jd. ženskoga roda	Pri devetêi же godinê 133a ⁵¹⁸

⁵¹³ Ass. *veće neže li dъva na desjete leġeona anĵelъ* 120, Mar. *vešte li dъva na desjete leġeona anġ(e)lъ* 102, Vat. Illir. 4 *veće neže 12 leġiona anġ(e)lъ* 74d, P. *veće neže 12 leġiona anġ(e)lъ* 114b, Kar. *vê'čše neže dva na desê'te legeona agg(e)lъ* 125b, Vajs *veće neže li dva na desete leġeona Anġel* 133a.

⁵¹⁴ Ass. *po trehъ dъnehъ* 141, Mar. *po trehъ dъnehъ* 111, Vat. Illir. 4 *po treh' d(ъ)nehъ* 77b, P. *po trêhъ dnehlъ* 118a (utjecaj zamjeničko-pridjevske deklinacije na iskonsku *i*-promjenu broja *tri*), Kar. *po triehъ dnehlъ* 128a, Vajs *po treh dnehlъ* 135b.

⁵¹⁵ Ass. *prijesę 30 sъrebrъnikъ* 137, Mar. *prijesę tri desęti sъrebrъnikъ* 105, Vat. Illir. 4 *priêše 30 srebr'nik'* 75d, P. *priêše 30 srebr'nikъ* 115b, Kar. *priêša tridesê'tъ srebrenikъ* 126b, Vajs *prijese tridesete srebrnik* 134a. Stcsl. akuzativ *tri (četyri) desęti* (usp. Damjanović 2005: 116) nije potvrđen u *Par. misalu*, već samo u *Marijinskome evanġelju*. Smotricki pak za akuzativ i nominativ normira oblik *tridesętъ*, što potvrđuje *Karamanov misal*. Hcsl. spomenici bilježe brojku glagoljičnim slovima, ali hcsl. norma bilježi *nominativ* = *akuzativ* (*tri deseti, četiri deseti*) (usp. Gadžijeva i dr. 2014: 198).

⁵¹⁶ Ass. *do tretîêgo dъne* 141, Mar. *do tretêago dъne* 111, Vat. Illir. 4 *do tretago d(ъ)ne* 77b, P. *do tretago dne* 118a, Kar. *do tretîêgo dne* 128a, Vajs *do tretjago dne* 136a.

⁵¹⁷ *Stcsl. *-yi* > hcsl. *-i*, usp. Vat. Illir. 4 *v pr'vi že d(ъ)nlъ* 73d, P. *v prvi že d(ъ)nlъ* 112b.

N jd. srednjega roda se napisanie prъvoe bistъ 15b⁵¹⁹

Zbirni brojevi i brojevine imenice⁵²⁰

V jd. ženskoga roda svetaê Trojice 250a

A jd. srednjega roda razdra se na dvoe 133b

Deklinacija glavnih i rednih brojeva u *Parčičevu misalu* iznimno je konzervativna, stoga je zabilježena najveća sličnost između primjera iz *Parčičeva misala* i primjera iz kanonskih spomenika (Ass., Mar.). Očuvani su množinski gram. morfovi *i*-promjene u deklinaciji brojeva *tri* i *četiri*. Nisu propušteni utjecaji tvrde zamjeničke deklinacije u sklonidbi rednih brojeva koji su inače karakteristični za izvornu hcsl. i istočnu novocsl. normu (npr. Par. *pri devetêi že godinê* 133a, Ass. *prî devětê že godinê* 140, Mar. *pri devětêi* 109, Vat. Illir. 4 *pri devetoi že godinê* 76d, P. *pri devetoi godini* 117a, Kar. *o devě'tomъ že časê`* 127b, Vajs *pri devetěj že godině* 135a). Dosljedno su zabilježene hcsl. glasovne promjene i stezanja (npr. u nominativu i akuzativu jednine muškoga roda rednih brojeva: *-yi > -ii > -i). Jedinu odmak od stroge stcsl. norme zabilježen je u deklinaciji desetica, točnije u akuzativu jednine muškoga roda broja *trideset*. *Parčičev misal* bilježi ujednačavanje akuzativnoga i genitivnoga oblika prema hcsl. normi (A jd. muškoga roda, Par. *tri desete srebrъnikъ* 132a).

4.7.5. Glagoli

Glagoli u hrvatskim crkvenoslavenskim tekstovima također dobro čuvaju nasljedovane oblike iz kanonskih stcsl. izvora. Autori gramatike *Hrvatski crkvenoslavenski jezik* (Gadžijeva i dr. 2014: 205) ističu kako je riječ o dijelu morfologije koji je u najvećoj mjeri ponavljao opis stcsl. morfologije. Ako razlike postoje, tretiraju se kao posebnosti hrvatske redakcije, a mogu biti u vezi s prastarocrkvenoslavenskim (praslavenskim) jezikom ili, dakako, s hrvatskim mjesnim govorima. Baš kao što potvrđuju i druge vrste promjenjivih riječi, analiza glagolskih oblika u hrvatskome novohcsl. jeziku XIX. stoljeća pokazat će dvije tendencije sustava –

⁵¹⁸ U Parčića prepoznajemo stari, dugi oblik stcsl. deklinacije rednih brojeva, a tako je i u stcsl. *Marijinskom evanđelju*. Hcsl. izvori, kao i istočna novocsl. norma, dopuštaju utjecaj tvrde zamjeničke deklinacije (gram. morf -oi, -omъ). Usp. Ass. *prî devětê že godinê* 140, Mar. *pri devětêi* 109, Vat. Illir. 4 *pri devetoi že godinê* 76d, P. *pri devetoi godini* 117a, Kar. *o devě'tomъ že časê`* 127b (L jd. muškoga roda, utjecaj zamjeničke deklinacije), Vajs *pri devetěj že godině* 135a.

⁵¹⁹ Ass. *prъvoe bystъ* 172, Mar. *prъvoe bystъ* 196, Vat. Illir. 4 *prvo bist`* 8d, P. *prvo bē* 12b, Kar. *pervoe bystъ* 15b, Vajs *prvoje bist* 16a. Redni broj u funkciji predikatnoga imena, dugi oblik kod Parčića prema stcsl. i istočnim novocsl. izvorima, a u hcsl. izvorima kratki oblik (očekivano s obzirom na funkciju broja).

⁵²⁰ Ponašaju se kao imenice ili pridjevi sročni s imenicom. Zbirni broj *dvoe* ponaša se (morfološki) kao pridjev srednjega roda i rabi se samostalno kao imenica (usp. Gadžijeva i dr. 2014: 203), što je slučaj i u *Par. misalu*.

konzervativnu (nasljedovanje stcsl. oblika⁵²¹) i funkcionalnu (otvorenost i inovacija u odnosu na rješenja drugih redakcija, ali i u odnosu na mjesne hrvatske govore i hrvatski književni jezik⁵²²).

Podsjetimo, o sprezanju stcsl./hcsl. glagola Parčić je pisao u drugome *Odsieku* svoje rukopisne gramatike. Podijelo je glagole u šest vrsta prema infinitivnoj osnovi (usp. podjelu Broza, 1900: 40-42).⁵²³ U 1. sprezanju razlikuje 1. vrstu glagola koji imaju korijenske osnove: *plet-ti, nes-ti, pek-ti*. Vrsti 2. pripadaju glagoli sa sufiksom *-nu-* (< *-nq-, pr. *dvignu-*). Vrsta 3. s infinitivnom je osnovom na *-ê* (*umêti, vidêti*), 4. vrsta ima infinitivnu osnovu na *-i* (*moli-, hvali-*), a 5. vrsta ima infinitivnu osnovu na *-a* (tu u obzir dolaze i glagoli kod kojih se događa samoglasnička zamjena u sufiksu kao postupak tvorbe nesvršenoga glagola od svršenoga: derivacija, dugi samoglasnik: praie dugo /i/ > psl. /i/ > stcsl. /i/: *osnivati, cêlivati, klati, glagoljati, igrati, brati*), 6. vrsta: inf. osnova na *-ova* (*besêdovati, kupovati*). U drugome su sprezanju osnove *vêd-, dad-, jad-, by-* (takozvani atematski glagoli). U trećem pak složeni glagolski oblici (*čineći i trpeći*) itd.

Kako se primjeri (jednostavnih i složenih) glagolskih oblika iz *Parčićeva misala* ponašaju s obzirom na značenja gramatičkih kategorija (odnos prema realnosti, odnos prema trenutku govorenja: sadašnjost, prošlost, budućnost) te s obzirom na tvorbu – pokazat ćemo u komparativnoj analizi.

⁵²¹ U istočnoj novocsl. normi ta se tendencija naziva restauracijskom (vidi poglavlje *Istočnoslavenizacija hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga – temeljne informacije*).

⁵²² U istočnome/ruskome novocsl. i hrvatskome novocsl. jeziku funkcionalnost i inovativnost očituju se kombinacijom raznorodnih rješenja (eklektičnost), ali uvijek prema književnim (pisanim) tekstovima, a ne prema mjesnim govorima (vidi poglavlje *Hrvatski crkvenoslavenski jezik – temeljne odrednice i percepcija hcsl. jezika u XIX. stoljeću*). Kod Parčića se funkcionalnost i inovativnost prepoznaju u kombiniranju istočnih novocsl. rješenja i onih koja su bliska (devetnaestostoljetnomu) hrvatskomu književnom jeziku (npr. preoblika pridjeva u genitive imenica u Kanonu mise: *mêsto prohlaždeniê, svêta i mira* 244a, usp. Vat. Illir. 4 *mêsto hladno, svêtlo i mirno* 167b, P. *mêsto hladno, sv(ê)tlo i mirno* 244b, Kar. *mêsto prohlaždeniê, svê`ta i mira* 49a), *Činъ i pravilo* 1881. *mêsto prohlaždeniê, svêta i mira* 21a, Vajs *mêsto prohlađenja, svêta i mira* 275b. Usp. hrvatski prijevod: *daruj mjesto osvježenja, svjetlosti i mira* (Rimski misal, euharistijske molitve, izvadak za koncelebrate, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2013: 11). Riječ je o doslovnome prijevodu latinske sintagme *locum refrigerii, lucis et pacis* iz spomena mrtvih (genitivi imenica), dok su u starijem prijevodu genitivi zamijenjeni pridjevima: *mêsto hladno svêtlo i mirno* (usp. Mihaljević 2012: 164).

⁵²³ Lunt glagole dijeli u devet tipova prema završetku infinitivne osnove (usp. Gadžijeva i dr. 2014: 206-207). Razvrstavanje glagola na šest vrsta uveo je J. Dobrovski gramatikom *Institutiones linguae slavicae veteris...* 1822. godine, a diobu su nastavili F. Miklošič i V. Vondrák te je preko njih ostala u hrvatskim gramatikama sve do danas (usp. Marković 2013: 215-217). Inače, podjelu glagola prema infinitivnoj osnovi imamo u gramatikama Vjekoslava Babukića (1854), Pere Budmanija (1867), Adolfa Vebera Tkalčevića (1871, 1876), Tome Maretića (1899, 1963), Josipa Florchütza (1905, 1943) i drugih.

Osiek II.

Sprezanje.

U spoznanju oim tri brojeva, tri su osobe: prva, druga i tretja
u svakom broju, a ~~svakoj~~ ^{svakoj} brojih svakoj brojih kadgod nerad
valja pariti, dva ima glasa t. j. cinici i bupci.

Cineli ima sedam vietnam od Kojih:

Hi in simplic. sad. minut, i. nepredij. savršeno, buduci
i buduci exactum;

Ки наина шарателни, наредбаи и кондот.

Tri pravečija, rad. minuta I i II, infim. i supin.

Trpčé ima

da samo pricestje: satanje i minuto in kojih pomoce gla-
gola **SM** sta se vicemena oblikuju.

Svaki glagoli sprječavaju u većini rečak, bez obzira, roditi, višenarod
i to bude dvostrukim načinom, ili I približije u suff. osob. i pri-
čestak i charact. višenarod pomoću glag. glagolice i što se zodi
veliki na njih, i što je I sprječanje, i to približije bude
što se barem sadržaje i višenarod i zapoviednog načina nepo-
vriedno, što nije nego od nekih malo glagoli, kojih sprječanje
jest II, na ovim sprječanjim idje III na sastavljenim višenarod
koja su od glagoli I i II sprječanja.

U prezanjih valja paziti da kadgod u ^{glasilo} urednja počinjajai, kadgod slablja, da kadgod izpušta u urednja suglasna konunita, plagoglarna pravila

Sprexanji I.

Glaslopi koji spadaju ovome yperexanpiu i list razdelaaju list.

I. Kteta skuplja u sebi: glogolje, koji prijed u konu suff. infim
nemaju nijednu glaznu charact., a toga riji kova osnova
indepmit jednat jest s koi nom (koji kad se riji vapi razuz
me) piri jedno slovnar. To je: plet, nos, gub, pek, piri, bi, ma
II. Kteta

II. Prilozi sleduju oni kojim osnovu infin. na nu se vršiti:
pričeti, infinitiva primaju sklopu nu: darivati.

III. Niste dražese glagolji kopim sinova infim. a končuju se na e,
kopju ništa zatvoruju w osnovu sadanijg vičinena pana u
mieti intelligeru, ništa sanemere w osnovu sadanijg vičinena i
namietu nje waimaju i: videti videre.

IV. Preči pripadaju oni kojim osnova infim. zatvorena je glosi-
com i kao moći...

[illegible]

2) Stojajući pakt n. m. a imaju i kao glasolati govoriti; 3) a nešto napokon izbacivši a priču sadnjom suglasice stoji na samolji koje glasice: bra, brati, aya.

4) Napokon imajo prijetni a vna blagostanja t. j. ja
da se v vaji hata ~~in~~ n. p. toja n. m. haa.

II Vrsta skuplja glagolje kojim infinitivi osnovu na ova se vrše.

4.7.5.1. Infinitiv i supin

Infinitiv i supin nelični su glagolski oblici koji su se tvorili od infinitivne osnove. Infinitiv ima nastavak *-ti*, a supin *-tъ* (ie. sufiks poimeničavanja *-t-* i dativni gram. morf. **-i*, odnosno akuzativni **-ъ*). Supin se najčešće upotrebljavao iza glagola kretanja i ukazivao je na cilj kretanja, a njegove su dopune u hcsl. jeziku, kao i u stcsl. jeziku, u genitivu, a ne u akuzativu: Zogr. *idъ rybъ lovitъ* (usp. Damjanović 2005: 136-137, Gadžijeva i dr. 2005: 229-230). Hcsl. infinitiv i supin od stcsl. oblika razlikuju se ponajprije po zabilježenim glasovnim promjenama (izjednačavanje poluglasa i njihovo ispadanje, gubljenje nosnih samoglasnika, odraz stcsl. glasa /št/ za psl. skupine /kt/, /gt/ u /č/⁵²⁴ i dr.). U hcsl. tekstovima supin se pojavljuje rjeđe od infinitiva, a bilježi se i njegova "pomlađena" dopuna u akuzativu (*idi izbavit' bratie tvoee* vs. *idi izbavit' bratiju tvoju*). Ponekad se, osobito u kodeksima južne hcsl. skupine, supin zamjenjuje infinitivom, a hcsl. tekstovi (čak i oni iz XV. i XVI. stoljeća) rijetko bilježe apokopu infinitivnoga *-i* (usp. Šimić 2000: 64, Mihaljević 2008: 333-334, Damjanović 2008a: 111). U hcsl. ritualnim tekstovima Tandarić (1993: 101) potvrđuje mnogo infinitiva (koji su uglavnom dopuna glagolu), ali ni jedan supin (npr. *poslati*, *napisati*, *naplniti*, *pod'strići*, *vrěći*, *teći*). *Parčičev misal* potvrđuje infinitive i supine na pretpostavljenim stcsl. pozicijama.

Primjeri infinitiva i supina u *Parčičevu misalu*:

prodana biti 129b, hoćete dati 129b, êsti 130a, načese glagolati 130a⁵²⁵, umrěti 130b, načetъ skrběti, i tužiti 130b⁵²⁶, robědēti 130b, ne mogu umoliti 131a, vidēti hote 131a, mogu razoriti 131b, sъzъdati ju 131b, otъ selē uzriti Sina 131b⁵²⁷, načetъ rotiti se, i kleti 131b, raskaēvъ se, vъzvratī 132a, êko diviti se 132a, običai bē ijemunu otъpučati 132a, ne hotēaše piti 133a⁵²⁸, ne možetъ sъpasti 133a, napisati vъsju vъselenuju 15b⁵²⁹, umiriti, hraniti, sъediniti, i stroiti izvoli 241a⁵³⁰, da (...) povelīši stadu pričisliti 242a⁵³¹,

⁵²⁴ Posljednji odraz zapravo nije zabilježen u pismu hcsl. jezika i hrvatskoga novocsl. jezika zbog jedinstvenosti slova *šta*, ali je normiran izgovornom normom (usp. *Mali azbukvar* 1894). U istočnoj novocsl. normi razlika između /č/ i /šč/ zabilježena je nadrednim točkicama, a tako je i u Parčičevim najranijim domisalskim izdanjima.

⁵²⁵ Ass. *načęsę glagolati* 118, Mar. *načęsę g(lago)(a)ti* 99, Vat. Illir. 4 *načese g(lago)lati* 74a, P. *načese poedinomъ g(lago)(a)ti* 113a, Kar. *načāša edinъ kijždo ihъ g(lago)lati* 124b, Vajs *načese glagolati* 132a.

⁵²⁶ Ass. *načętъ skrběti i tųžiti* 119, Mar. *načętъ skrběti i tųžiti* 100, Vat. Illir. *načet' skr'beti* 74c, P. *načet' skrběti i tužiti* 113b, Kar. *nača'tъ skorbē'ti, i tužiti* 125a, Vajs *načet skrběti, i tužiti* 132b. Glagoli s infinitivom na *-ę-ti* i *-i-ti* u 3. licu jd. aorista dobivaju prezentski gram. morf *-tъ*.

⁵²⁷ Ass. *otъ selē uzrite syna* 120, Mar. *otъ selē uzrite s(y)na* 103, Vat. Illir. 4 *ot selē uzrite s(i)na* 75b, P. *ot selē uzrite s(i)na* 115a, Kar. *ot selē' uzrite Syna* 125b, Vajs *ot selē uzrite Sina* 133b. Očekivali smo da će Vajs ispraviti infinitiv u imperativ (2. lice mn.) prema ostalim izvorima.

⁵²⁸ Ass. *ne hotēaše piti* 139, Mar. *ne hotēaše piti* 108, Vat. Illir. 4 *ne hotē piti* 76c, P. *ne hotēše piti* 116b, Kar. *ne hotē' piti* 127a, Vajs *ne hotēaše piti* 135a. Parčič se podudara sa stcsl. izvorima i *Prvotiskom*.

⁵²⁹ Ass. *napisati vsq vъselenęjъ* 172, Mar. *napisati vъsq uselenęjъ* 196, Vat. Illir. 4 *napisati se vsēi vselenēi* 8d, P. *napisati se vsei vselenēi* 12b, Kar. *napisati sē vsej vselennē j* 15b, Vajs *napisati vsju vselenuju* 16a. Parčič se podudara sa stcsl. izvorima. U Parčiča se, prema stcsl. uzorima, koristi infinitivna konstrukcija s akuzativom, a u hcsl. i istočnim novocsl. izvorima infinitivna konstrukcija s dativom (usp. Mihaljević 2009: 341-342). Usp. *exiit edictum a Cæsare Augusto ut describeretur universus orbis* (Lk 2, 1) (Vulgata, 2006: 1309), suvremeni hrvatski

idēahu vьsi napisatъ se 15b⁵³²,
izidoste sь oružiem i drьkolьmi etъ me 131a⁵³³,
pridetъ Iliē sъpastъ ego 133b⁵³⁴

Parčiće misal potvrđuje infinitive i supine na pretpostavljenim stcsl. pozicijama (dopuna glagolu, infinitivne konstrukcije i dr.). Nije zabilježena apokopa infinitivnoga -i, a svi primjeri usklađeni su sa stanjem u stcsl. spomenicima (usp. Par. *napisati vьsju vьselenuju* 15b). *Karamanov misal* u svim je analiziranim tekstualnim dionicama (Red mise s Kanonom, evanđeoski tekstovi, molitve, poslanice, psalmi) Parčiću služio kao sigurnosni predložak (vidi Par. *da (...) povelishi stadu pričisliti* 242a).

Konzervativnost Parčićeve koncepcije podržava i uporaba supina (uz glagole kretanja i dopune u genitivu) prema stcsl. uzorima, dok je u hcsl. i istočnim novocsl. spomenicima supin zamijenjen infinitivom ili participom. Zanimljivo je da Vajs u izdanju *Misala* 1927. ispravlja Parčićeovu akuzativnu dopunu supinu (Par. *etъ me* 131a, Ass. *jětъ mene* 120, Mar. *jėti mę* 102 (umjesto supina infinitiv), Vat. Illir. 4 *ėti me* 75a, P. *ėti me* 114b, Kar. *ėti mē'* 125b, Vajs *jet mene* 133a).

4.7.5.2. Present

Present je u stcsl. i hcsl. tekstovima upotrijebljen za izražavanje radnje koja je istovremena s trenutkom govorenja, ali i radnje koja je stalna (nesvršeni glagoli, gnomski present), buduća

prijevod s rečenicom (umjesto infinitivne dopune dolazi zavisna rečenica s veznikom *da*): *izade naredba cara Augusta da se provede popis svega svijeta* (Lk 2, 1) (2007: 1462).

⁵³⁰ Usp. Vat. Illir. 4 *umiriti, hraniti, uediniti i stroiti račiši* 166a, P. *umiriti, hraniti i uediniti i ustroiti spodobiši* 243a, Kar. *umiriti, hraniti, soediniti, i ustroiti izvoli* 47a, Vajs *umiriti, hraniti, sjediniti i stroiti izvoli* 269b. Parčić se potpuno podudara s Karamanom.

⁵³¹ Vat. Illir. 4 *da (...) povelishi ni stadu pričisti* 166c, P. *da (...) povelishi ni stadu pričisti* 243b, Kar. *da (...) povelishi stadu pričisliti* 47b, *Činъ i Pravilo* 1881. *da (...) povelishi stadu pričisliti* 19b, Vajs *da (...) povelishi stadu pričisliti* 271b. Parčić ispravlja infinitivni oblik prema Karamanu. Hrvatski prijevod: *ubroji nas među izabrane svoje* (usp. *Rimski misal, euharistijske molitve, izvadak za koncelebrate*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2013: 8).

⁵³² Ass. *idēahq vьsi napisatъ sę* 172, Mar. *idēahq vьsi kьždo napisati sę* 196, Vat. Illir. 4 *idēhu vsi napisati se* 8d, P. *idēhu vsi napis(a)ti se* 12b, Kar. *idēhu vsi napisati sē'* 15b, Vajs *idēahu vsi napisat se* 16a. Supin (uz glagol kretanja) Parčić čuva prema stcsl. uzorima (točnije prema Ass.), dok je u ostalim izvorima supin zamijenjen infinitivom.

⁵³³ Ass. *jětъ mene* 120, Mar. *jėti mę* 102 (umjesto supina infinitiv), Vat. Illir. 4 *ėti me* 75a, P. *ėti me* 114b, Kar. *ėti mē'* 125b, Vajs *jet mene* 133a. Parčić u uporabi supina slijedi stcsl. *Assemanov evangelistar*, ali je zanimljivo da uz supin koristi akuzativnu enklitiku lične zamjenice (*me*). U hcsl. tekstovima učestala je uporaba oblika *me* ondje gdje se očekuje genitiv (npr. uz negacije, supin, usp. Gadžijeva i dr. 2014: 135). Vajs u izdanju 1927. to ispravlja koristeći izvornu genitivnu dopunu – *mene*.

⁵³⁴ Ass. *pridetъ iliē sp(a)stъ ego* 140, Mar. *pridetъ iliē sp(a)stъ ego* 109, Vat. Illir. 4 *pridet' iliē izbave i* 76d, P. *pridetъ iliē izbavi i* 117b, Kar. *prüidet Iliа izbavlēēf ego* 127b (aktivni particip prezenta), Vajs *pridet Ilija spast jegо* 135a-135b. Parčić čuva supin poput stcsl. izvora (uz glagol kretanja i dopunu u genitivu).

(svršeni glagoli, futurski prezent) ili zapovjedna, odnosno željna (*da* + prezent glagola u 1. licu jd. i mn., 2. licu jd. (vrlo rijetko) i 3. licu jd. i mn.).⁵³⁵ Nadalje, paradgima hcsl. prezenta razlikuje se od stcsl. prezenta uglavnom prema zabilježenim glasovnim promjenama (izjednačenje i ispadanje *jerova*, 1. lice jd. i 3. lice mn. /ɔ/ > /u/, 3. lice mn. /ɛ/ > /e/ itd.), ali se stcsl. gram. morfovi dobro čuvaju. Sustavna morfološka razlika među prezentskim gram. morfovima pojavljuje se samo u dvojini gdje su se izjednačili oblici za 2. i 3. lice, i to tako da se za gram. morf za 2. lice *-ta* proširio i na 3. lice, ali se ponegdje pojavljuje i stari gram. morf. za 3. lice dv. *-te*. Ipak, valja napomenuti da je taj proces zamjene započeo već u stcsl. tekstovima, ali u hcsl. jeziku više nema kolebanja (Tandarić 1993: 102, Mihaljević 2008: 335, Gadžijeva 2012, Gadžijeva i dr. 2014: 213). U istočnoj novocsl. normi (Smotricki, *Karamanov misal*) oblici se razlikuju prema rodu tako da je za 3. lice dvojine muškoga i srednjega roda propisan gram. morf *-ta*, a za ženski rod *-tê* (usp. Babič 2000: 319-321).⁵³⁶ Iznimno su malobrojni primjeri zamjene stcsl. gram. morfa *-u* u 1. licu jd. prezenta hrvatskim završetkom *-m* (npr. *prizovem* iz *Prvotiska brevijara* 1491⁵³⁷). Vrlo su rijetke zamjene gram. morfa za 2. lice jd. prezenta *-ši* > *-š*, kao i otpadanje završnoga *-t* u 3. licu jd. i mn. Zamjena u prvome licu mn. *-m* > *-mo* pretežno je zabilježena u mlađim tekstovima, u sanktoralu misala i brevijara (usp. Gadžijeva i dr. 2014: 213).

Primjeri prezenskih oblika u *Parčiće*vu misalu:

⁵³⁵ Istočna novocsl. norma potvrđuje izricanje imperativa prezentom i bez čestice *da* (npr. u 1. licu mn: Kar. *vostanite, idemь* 125a).

⁵³⁷ Stjepan Damjanović ističe da je tako i s tekstovima XV. i XVI. stoljeća, ali već kod 2. lica jd. premoćan je hrvatski -š (zabilježen kao šb, š', š). Tako je i s gram. morfom -mo koji dominira nad stsl. -m u 1. licu mn. (2008: 116-117).

⁵³⁹ Ass. *varq* 118 (od *stcsl. *variti*, *varjo*, *variši*, trenutni, usp. Damjanović i dr. 2009: 36), Mar. *varêjo* 100 (od *stcsl. *varêti*, *varêjo*, *varêeši*, trajni, usp. Damjanović i dr. 2009: 36), Vat. Illir. 4 *varêju* 74b, P. *varaju* 113b,

(trenutni), ne sьbьlažnju se 130b (trenutni), ne oтьvгьgu se tebe 130b (trenutni), idu tamo, i pomolju se 130b⁵⁴⁰, hoću 130b, prêdamъ i 129b⁵⁴¹ (atem., trenutni), lobьžu 131b, могу razoriti 131b, zaklinaju te 131b, ne vêmъ čьto 131b (atem.), ne znaju človêka 131b, pomenu Petrъ 131b, da oтьpuću 132b (trenutni), sьtvorju (trenutni) 132b, se bo blagovêčaju vamъ 16a

2. lice jd.

Kьde hoćeši 130a, oтьvгьžeši se mene 130b (trenutni), otvêcavaeši kь simъ 131b, rečeši namъ 131b, čьto glagoleši 131b, oтьvгьžeši se mene 132a (trenutni), Ti uzriši 132a, Ti li esi 132a (atem.), Ti glagoleši 132a, Ne slišiši li 132, da prietъna imêeši i blagosloviši 241a, svetiši, živiši, blagoslovlaeši i podaeši namъ 244a

3. lice jd.

Pasha budetъ 129b⁵⁴² (trenutni), rečetъ se 129b (trenutni), da i prêdastъ 130a (atem., trenutni), da mimoidetъ oтъ mene 130b⁵⁴³, ače ne vьzmožьno estъ čaši sei da mimoidetъ 130b⁵⁴⁴, prêdastъ me 130a (atem.), prêdastъ se 131a⁵⁴⁵, Učitelъ glagoletъ 130a, blizъ estъ 130a, idetъ 130a, izlietъ se 130a⁵⁴⁶, 243a (trenutni), Tьгда glagoletъ 130a⁵⁴⁷, 130b, ne vьzlasitъ 130b⁵⁴⁸

Kar. *predvarju* 124b, Vajs *prêdvarju* 132b. Parčić se podudara s *Karamanovim misalom* u odabiru trenutne glagolske osnove (*variti*, *var-*) s prefiksom, a sve kako bi se istaknulo futursko značenje.

⁵⁴⁰ Ass. *šedъ pomoljъ sę tamo* 119, Mar. *šedъ pomoljъ sę tamo* 100, Vat. Illir. 4 *šьd' p(o)m(o)lju se* 74b, P. *šadъ pom(o)lju se* 113b, Kar. *idu tamo, i pomolju sê'* 125a, Vajs *idu tamo i pomolju se* 132b. Parčić potvrđuje isključivu usklađenost s *Karamanovim misalom* (pitanje je to i tekstne usklađenosti).

⁵⁴¹ Futursko značenje. Ass. *prêdamъ ii* 116, Mar. *prêdame i* 98, Vat. Illir. 4 *prêdamъ i* 73d, P. *predamъ i* 112b, Kar. *predamъ ego* 124a, Vajs *prêdam-i* 132a.

⁵⁴² Futursko značenje, usp. Ass. *pasha bьdetъ* 116, Mar. *pasha bьdetъ*, Vat. Illir. 4 *paska budetъ* 73c, P. *paska budetъ* 112a, Kar. *Pasha budet* 124a, Vajs *Pasha budet* 131b.

⁵⁴³ Isto u svim izvorima: Ass. 119, Mar. 100, Vat. Illir. 4 74c, P. 113b, Kar. 125a, Vajs 132b.

⁵⁴⁴ Ass. (isto kao Par.) *da mimoidetъ* 119, Mar. *ače ne vьzmožetъ čaša si mimo iti* 101, Vat. Illir. 4 (isto kao Mar.) *ače ne možet čaša siê mimoiti* 74c, P. (isto kao Mar.) *ače n(e) možetъ čaša siê mimoiti* 114a, Kar. *ače ne možet siê čaša mimoiti* 125a, Vajs *ašce ne vьzmožno jest čaši sej da mimoidet* 133a. Suodnos infinitivne dopune i i zavisne rečenice s veznikom *da* (balkanizam), Parčić potvrđuje usklađenost sa stesl. *Assemanovim evangelistarom* (usp. Mihaljević 2009: 342).

⁵⁴⁵ Ass. *prêdaetъ sę* 119, Mar. *prêdaatъ sę* 101, Vat. Illir. 4 *prêdast' se* 74c, P. *pr(ê)dast se* 114a, Kar. *predast sê'* 125a, Vajs *prêdast se* 133a. Usklađenost Par. s hcsl. i istočnim novocsl. izvorima.

⁵⁴⁶ Ass. *proliwaema za vy* 118, Mar. *proliwaema za mnogy* 99, Vat. Illir. 4 *izliet se* 74b, P. *izliet se* 113a, Kar. *izliet sê'* 124b, Vajs *izlijet se* 132b. Stesl. izvori potvrđuju pasivni particip prezenta (N jd. ženskoga roda) koji je zamijenjen finitnim glagolskim oblikom (prezent svršenoga glagola u futurskome značenju) u hcsl., istočnim novocsl. izvorima i u *Parčičevu misalu*.

⁵⁴⁷ Ass. *togda glagola* 118 (sigmatski prvi aorist), Mar. *Tagda g(lago)la* 100 (sigmatski prvi aorist), Vat. Illir. 4 *Togda g(lago)la* 74b, P. *T(a)gda r(e)če* 113a (leksička zamjena, asigmatski aorist), Kar. *Togda glagolet* 124b Vajs *Tagda glagolet* 132b. Parčičev *misal* bilježi isključivu podudarnost s oblikom iz *Karamanova misala* (prezent). Tako je i dalje u svim tekstualnim dionicama, usp. Par. *Tьгда glagoletъ imъ* 130b).

⁵⁴⁸ Isto u Ass. 118, Mar. 100, Kar. 124b, Vajs 132b, ali u Vat. Illir. 4 *v'spoet' 74b*, P. *vspoetъ* 113b, Vajs *ne vьzglasitъ* 132b.

(trenutni), Aće ključitъ mi se 130b⁵⁴⁹, Li mъnitъ ti se 131a⁵⁵⁰, podobaetъ biti 131a, êvê te tvoritъ 131b, ne dostoitъ vълožiti ihъ 137a⁵⁵¹, ne mozetъ sъpasti 133a, iže naricaet se 15b, da ni izbavitъ 15a⁵⁵², i ocêstitъ sebê ljudi 15a⁵⁵³, vetъhaê rabota drъžitъ 18a⁵⁵⁴

1. lice mn.

da ugotovaemъ 130a⁵⁵⁵, čъto oće trêbueмъ 131b⁵⁵⁶,
radostъmi nasladimъ se 15a⁵⁵⁷, molimъ te 16b⁵⁵⁸,
naslêdnici budemъ 17a, priležъno molimъ, i prosimъ 241a,
tebê prinosimъ 241a

2. lice mn.

Vidite smokovъnicu 2b, vêste, êko blizъ estъ lêto 2b,
Vêste êko po dvoju dnъju 129b⁵⁵⁹ (atem.),
imate sъ soboju 129b (atem), imate stražu 134a,
da ne уъnidete 130b (trenutni),
obrečete mladênъsъ 16a (trenutni),
Čъto trudi daete 129b⁵⁶⁰, hočete dati 129b

⁵⁴⁹ Usp. *stcsl. *aće se ključitъ* – naprimjer, *možda* (Damjanović i dr. 2009: 117). Podudarnost s Ass. (*aće ključitъ mъ se* 118) i Mar. (*ašte mi se ključitъ* 100), usp. Vat. Illir. 4 *aće mi se priključitъ* 74b, P. *aće mi se priključitъ* 113b, Kar. *Aće mi e(stъ) i* 124b.

⁵⁵⁰ Ass. *li mъnitъ ti se* 120, Mar. *li mъnitъ ti se* 102, Vat. Illir. 4 *Ili mnitъ ti se* 74d, P. *Ili mniši* 114a, Kar. *Ili mniši* (2. lice jd.), Vajs *Li mnitъ ti se* 133a.

⁵⁵¹ Ass. *ne dostoitъ vълožiti ego* 137, Mar. *ne dostoino estъ vълožiti ego* 105, Vat. Illir. 4 *ne podobaetъ ihъ vložiti* 75d, P. *ne podobaetъ ihъ vložiti* 115b, Kar. *Ne podobaet vložiti ihъ* 126b, Vajs *Ne dostoit vložiti ih* 134a. Leksička inačica (glagola u prezentu) kao u stcsl. spomenicima (Ass.).

⁵⁵² Poslanica Tit. 2, usp. P. *da izbavitъ ni* 12a, Kar. *da izbavitъ by ny* 15b (kondicional po uzoru na latinski predložak, usp. Gadžijeva i dr. 2014: 359), Mik. *da izbavitъ ny* (1853: 245), Ber. *da izbavitъ ni* (1866: 73). Parčič se podudara sa *Šišatovačkim apostolom* i hcsl. *Prvotiskom* i *Berčičevim ulomcima*.

⁵⁵³ Poslanica Tit. 2, usp. P. *i očistitъ sebê ljudi* 12a, Kar. *i očistilъ by sebê* 15b (kondicional po uzoru na latinski predložak, usp. Gadžijeva i dr. 2014: 359), Mik. *da ocêstitъ sebê ljudъi* (1853: 245), Ber. *i očistitъ sebê ljudi* (1866: 73), Vajs *ocêstitъ sebê ljudi* 15b. Parčič se (isključivo) podudara sa *Šišatovačkim apostolom*.

⁵⁵⁴ Molitva, usp. P. *vet(ъ)ha rabota održitъ* 14a, Kar. *vetъhaê rabota držitъ* 18a. Parčičev misal potpuno se podudara s *Karamanovim misalom*.

⁵⁵⁵ Ass. *ugotovaemъ tebê* 116, *ugotovaemъ tebê* 98, Vat. Illir. 4 *da ugotovaemъ ti* 73d, P. *da ugotovimъ ti* 112b, Kar. *ugotovaemъ ti* 124a, Vajs *da ugotovajemъ tebê* 132a.

⁵⁵⁶ Ass. *trêbue* 120 (2. lice mn.), Mat. *trêbueмъ* 103-104, Vat. Illir. 4 *trêbueмъ* 75b, P. *trêbueмъ* 115a, Kar. *trebueмъ* 126a, Vajs *trêbujemъ* 133b.

⁵⁵⁷ Iz molitve. Ponovno se Parčič podudara s Karamanom. Usp. P. *radostmi naslêti se* 12a, Kar. *radostmi na nebesi nasladimъ sê* 14a.

⁵⁵⁸ Parčič u korespondenciji navodi da je molitve uređivao prema *Prvotisku* misala, ali ne treba zaboraviti ni sravnjivanje s *Karamanovim misalom* o kojemu je manje pisao. Zamjena hcsl. oblika *prosimъ* oblikom *molimъ te* (prema *Karamanovu misalu*) pronalazi se i na drugim mjestima u *Misalu*. Usp. P. *prosimъ* 13a, Kar. *molimъ tê* 16b.

⁵⁵⁹ Ass. *vêste êko po dvoju dnъju* 116, Mar. *Vêste êko po dvoju dnъju* 97, Vat. Illir. 4 *vêste êko po dvoju d(ъ)nu* 73c, P. *Vêstê êko po dvoju d(ъ)nu* 112a, Kar. *Vêstê êko po dvoju dnъju* 124a, Vajs *Vêste jako po dvoju dnu* 131b.

⁵⁶⁰ Ass. *trudy daete* 116, Mar. *truždaete* 98, Vat. Illir. 4 *truždaete* 73d, P. *truždaete* 112b, Kar. *truždaete* 124a, Vajs *trudi dajete* 132a. Usklađenost Par. i Ass.

3. lice mn.

sili bo nebesnie dvignut se 2b (trenutni), l̥stiju imut̥ i ubijut̥ 129b⁵⁶¹, razidut̥ se 130b (trenutni), s̥blaznet̥ se 130b (trenutni), nožem̥ pogibnut̥ 131a (trenutni), s̥budut̥ 131a (trenutni), na sm̥rt̥ pr̥dadet̥ i 131⁵⁶² (atem., trenutni), na te s̥v̥êd̥et̥el̥stvujut̥ 131b, 132a, Isusa že pogubet̥ 132b, Glagoljut̥ v̥si 132b, s̥pet̥ v̥ s̥n̥ê mira 243b⁵⁶³

Usporedna analiza *Parčičeva misala* pokazala je da hrvatski novocsl. jezik dobro čuva naslijeđenu stcsl. prezentsku paradigmu (za glagole *e*-tipa, *i*-tipa i atematske glagole). Na tragu izvorne (srednjovjekovne) hcsl. norme, hrvatski novocsl. jezik XIX. stoljeća dosljedno provodi i bilježi glasovne promjene (izjednačenje i ispadanje *jerova*, 1. lice jd. i 3. lice mn. /q/ > /u/, 3. lice mn. /ę/ > /e/ itd.), ali se stcsl. gram. morfovi dobro čuvaju. Present trenutnih glagola najzastupljeniji je način izricanja futura u *Parčičevu misalu* (npr. Par. *ot̥v̥r̥žeši se mene* 132a, *pr̥êd̥varju vi* 130b). Parčić stcsl., hcsl. i istočne novocsl. utjecaje nastoji dovesti u ravnotežu pa s morfološke strane pretežu stcsl. i hcsl. utjecaji, a s leksičke su značajni i istočni novocsl. utjecaji (usp. aorist vs. prezent, leksičke dublete *reči* : *glagolati*, Par. *T̥gda glagolet̥* 130a, Ass. *togda glagola* 118 (sigmatski prvi aorist), Mar. *Tagda g(lago)la* 100, Vat. Illir. 4 *Togda g(lago)la* 74b, P. *T(a)gda r(e)če* 113a (leksička zamjena, asigmatski aorist), Kar. *Togda glagolet* 124b, Vajs *Tagda glagolet* 132b). S druge strane, zabilježeni su ekskluzivni primjeri podudaranja *Parčičeva misala* s hcsl. izvorima: Poslanica Tit. 2, usp. Par. *da izbavit̥ ni* 15a, P. *da izbavit ni* 12a, Kar. *da izbavil̥ by ny* 15b (kondicional po uzoru na latinski predložak, usp. Gadžijeva i dr. 2014: 359), Mik. *da izbavit̥ ny* (1853: 245), Ber. *da izbavit ni* (1866: 73). Parčić se podudara sa *Šišatovačkim apostolom* te s *Prvotiskom* i *Berčićevim ulomcima*.

4.7.5.3. Imperativ

Imperativ je zapovjedni glagolski način, a postoje različiti stupnjevi imperativnosti: naredba, zabrana, zahtjev, savjet, molba. Obično u tekstovima nije potvrđeno 1. lice jednine, a tako će

⁵⁶¹ Ass. *lestijo imot̥* i *ubijot̥* 116, Mar. *l̥stijo imot̥* i *ubijot̥* 97, Vat. Illir. 4 *l̥stiju imut'* i *ubijut̥* 73c, P. *lastiju êmut̥* i *ubijut̥* 112a, Kar. *lestiju imut*, i *ubijut* 124a, Vajs *lastju imut* i *ubijut* 131b.

⁵⁶² Ass. *da ubijot̥* i 120, Mar. *da ubijot̥* i 103, Vat. Illir. 4 *da ubijut* i 75a, P. *da ub̥et̥* i 114b, Kar. *na semrt̥ predad̥et ego* 125b, Vajs *na smrt̥ pr̥dadet-i* 133b. *Parčičev misal* potvrđuje isključivu podudarnost s *Karamanovim*.

⁵⁶³ Vat. Illir. 4 *spe v' sn̥ê mira* 167b (aktivni particip prezenta), P. *spet' va sni mira* 244b, Kar. *sp̥'et̥ vo sn̥ê' mira* 49a, *Čin̥* i *Pravilo* 1881. *s̥pet̥ v̥ sn̥ê mira* 21a, Vajs *spet va sn̥ê mira* 275b. Particip iz *Vatikanskoga Illirico* 4 već je u *Prvotisku* zamijenjen finitnim glagolskim oblikom (prezent).

biti i s *Parčičevim misalom*. Oblici za 2. lice jd. i mn. najčešće su posvjedočeni, osobito za 2. lice mn. jer se kod liturgijskih tekstova očekuje obraćanje većem broju ljudi. Kao i u stcsl. kanonskim tekstovima, izvorni hcsl. tekstovi potvrđuju dvije vrste imperativa – jednostavni (sintetski) i složeni (analitički) (usp. Gadžijeva i dr. 2014: 220). Jednostavni su oblici imperativa tvoreni od prezentske osnove i imperativnoga sufiksa *-i-* (za glagole *i*-tipa) odnosno *-ê-* (za glagole *e*-tipa). U jedninskoj paradigmi iza imperativnoga sufiksa *-i-* (za glagole *i*-tipa i *e*-tipa) ne dolaze lični gram. morfovi (odnosno dolaze *nulti nastavci*, usp. Gadžijeva i dr. 2014: 220), a u dvojinsko-množinskoj paradigmi iza imperativnoga sufiksa *-i-* ili *-ê-* slijede (lični) gramatički/fleksijski morfovi koji se formalno podudaraju s prezentskima. Iza palatalnoga suglasnika imperativni *jat* očekivano prelazi u *i*. Hcsl. razlike prema stcsl. normi uglavnom su i kod imperativa fonološke naravi, a jedina je sustavna morfološka razlika, kao i u prezentu, izjednačenje 2. i 3. lica dvojine. Uz to, znaju se u hcsl. tekstovima pojaviti i oblici 3. lica mn. koji su jednaki 2. licu mn. Hcsl. norma teži posve dokinuti razlike između 2. i 3. lica imperativa u jedninskoj, dvojinskoj i množinskoj paradigmi zbog čega dolazi do veće upotrebe analitičkih, opisnih imperativa u 3. licu.

U fragmentima XIII. stoljeća i krčkim tekstovima XIV. stoljeća formant *-ê-* širi se i na glagole *i*-tipa u imperativu (npr. *hvalête*, usp. Mihaljević 2008: 339), dok se imperativni formant (sufiks) *-ê-* iz množinskih i dvojinskih oblika u mlađim hcsl. spomenicima (XIV. i XV. stoljeće) zamjenjuje sufiksom *-i-* (npr. *pridite*, usp. Žagar, Ceković, Sanković 2010: 144). Potonja se pojava obično objašnjava utjecajem atematskih glagola (*dadite*, *vidita*). Vat. Illir. 4 kao predstavnik konzervativne skupine kodeksa potvrđuje stare oblike imperativa (s prevagom formanta *-ê-*), dok *Prvotisak* potvrđuje (isključivo) nove (usp. Šimić 2000: 69). Ni istočna novocsl. norma ne određuje se jednako prema imperativnim formantima: Zizani propisuje mlađe oblike s formantom *-i-* za sve tipove glagola (za dvojину i množinu: *-ita*, *-ite*), dok Smotricki propisuje oblike s formantom *-ê-* i s formantom *-i-* (npr. za 2. lice mn. *-ête* : *-ite*, *pročête* : *tvorite*) (usp. Babić 2000: 330). *Karamanov misal* uglavnom se podudara s oblicima propisanim Zizanijevom gramatikom. *Parčičev misal* čuva nasljedovane stcsl. formante *-i-* i *-ê-* po tipovima glagola (mnogo točnije nego što to čine primjerni hcsl. spomenici koji od najranijega razdoblja redakcijskoga formiranja pokazuju prevagu jednoga od dvaju imperativnih sufiksa).

Imperativi atematskih glagola *dati*, *jasti*, *vêdêti* te glagola *vidêti* u jedninskoj paradigmi hcsl. sustava čuvaju završetak *-ždb* (*psl. /dj/ > *stcsl. /žd/): *daždb*, *jaždb*, *vêždb*, *viždb*. Dvojinski i množinski oblici tvore se uz pomoć imperativnoga sufiksa *-i-* (npr. *dadivê*, *jadivê*, *vêdivê*, *vidivê* itd.). U mlađim hcsl. spomenicima jedninska paradigma zabilježena je i s čakavskim

odrazom *psl. /dj/ > /j/ (npr. *viŕb/vii*, *viŕte/viite*) (usp. Gadžijeva i dr. 2014: 223). Smotricki kod atematskih glagola propisuje dvostrukosti (jednostavni i složeni oblik imperativa: *vêždb : da vēstb onb*, usp. Babič 2000: 331).⁵⁶⁴ *Parčičev misal* ne bilježi spomenutu (hrvatsku) glasovnu zamjenu *psl. /dj/ > /j/, kao što je već istaknuto na grafemičkoj razini analize.

Hcsl. jezik poznaje dvije vrste složenoga, opisnog imperativa. Prvi se tvorio uz pomoć čestice *da* i odgovarajućega oblika prezenta glagola (tradirani stcsl. složeni imperativ), a drugi je tzv. *niječni imperativ* tvoren od zanijekanoga imperativa glagola *moći*, *hotěti*, *brěči* i infinitiva. Složeni oblici imperativa *da* + *prezent* češće se rabe za ona lica u kojima je rijedak jednostavni imperativ (za 1. i 3. lice). Složeni oblici imperativa za 3. lice jd. i mn. u hcsl. tekstovima češći su od složenih oblika za 1. lice množine. Primjeri složenoga imperativa za 2. lice jd. i mn. vrlo su rijetki. Istočna novocsl. norma i primjerni spomenici također potvrđuju prvi oblik složenoga imperativa. Drugi oblik složenoga imperativa, tzv. *zanijekani*, ograničen je na 2. lice jd., dv. i mn. (potvrđuje se u stcsl. tekstovima), a hcsl. tekstovi uglavnom ga koriste kao prijevodni ekvivalent latinske konstrukcije tvorene od imperativa glagola *nolle* (*noli*, *nolite*) i infinitiva (usp. zanijekane imperative u *Kožičičevu misalu*, Žagar, Ceković, Sanković 2010: 144).⁵⁶⁵

Primjeri oblika jednostavnih i složenih imperativa u *Parčičevu misalu*:

2. lice jd. Radui se 131a, 132b, Ўъзврати nožb tvoi 131a,
 budi vola tvoê 130b⁵⁶⁶, прогъси namъ 131b,
 съпаси se samъ 133a, сълѣзи съ križa 133a, Se glagoli 15b,
 nakazui o Hrstê 15b⁵⁶⁷, подаждь 242a⁵⁶⁸, sveti se, pridi, budi,
 daždь namъ, отъпусти namъ 245a, izbavi nasъ 245b, съhrani dušu
 moju 248a;

⁵⁶⁴ Smotricki je išao vrlo daleko u umjetnome konstruiranju istočne novocsl. norme pa je čak uveo dva načinska oblika umjesto imperativa, i to prema grčkome predlošku: *povelitelnoe* (imperativ) i *molitelnoe* (optativ). U 3. licu jd. i dv. prvi način tvorio se perifrastički (*da* + prezent, npr. *da čtetb*), a drugi način jednostavnim imperativom (npr. *čti onb*) (usp. Hercigonja 1964: 158).

⁵⁶⁵ Perifrastični niječni imperativ (s niječnim oblicima imperativa glagola *moći* i infinitivom) karakterističan je samo za slavenske jezike. Označuje blažu zabranu ili upozorenje (usp. Badurina, Pranjković 2012: 622).

⁵⁶⁶ Isto u svim izvorima: Ass. 119, Mar. 101, Vat. Illir. 4 74c, P. 114a, Kar. 125a, Vajs 133a. U starijim su se stadijima razvoja hrvatskoga jezika, uključujući i XIX. stoljeće, uz drugo lice imperativa mogli javljati i subjekti u trećem licu, što je danas odrednica biblijskoga stila i frazeologiziranih formula ophođenja (npr. iz *Očenaša*: *budi volja tvoja*, *sveti se ime tvoje*, *dođi kraljevstvo tvoje*, usp. Badurina, Pranjković 2012: 621, Marković 2013: 194).

⁵⁶⁷ Poslanica Tit. 2, usp. P. *nak(a)zui o h(rb̃st)ê* 12a, Kar. *napominaŕ o Hristê*, Mik. *nakazujući* (1853: 245), Ber. *nakazui* (1866: 73).

⁵⁶⁸ Vat. Illir. 4 *podasi* 166b (prezent), P. *podasi* 243b, Kar. *подаждь* 47b, Vajs *podaj* 271b (u glagoljičnome dijelu Kanona *подаждь* 270a). Imperativ iz *Parčičeva misala* u skladu je s rješenjem iz *Karamanova misala*. Oblik *подаждь* zabilježen je i u probnome otisku (*Činb i Pravilo misi* 1881. 19b).

3. lice jd. da ugodno primeši 242a⁵⁶⁹,
da (...) povelishi stadu pričisliti 242a⁵⁷⁰, da dasi, molimъ 244a
Da raspety budety 132b, da sylêzety ninê sь križa 133a,
da izbavitъ i ninê 133a
1. lice mn. otъvrъzêmъ 2a, oblêcêmъ se 2a⁵⁷¹, Idêmъ 131a⁵⁷²,
živêmъ vь semъ vêcê 15a⁵⁷³,
da (...) ogradimъ se pomoćiju 242a⁵⁷⁴, Par. da blago obraznê
hodimъ 2a
2. lice mn. Idête vь gradъ 130a⁵⁷⁵, rcête emu 130a⁵⁷⁶,
primête 130a⁵⁷⁷, 242b, êdite 130a, 242b, piite 130a⁵⁷⁸,
sъblaznite se 130a, Sedête tu 130b⁵⁷⁹,
požîdête sьde, i bdite 130b⁵⁸⁰, molite se 130b,

⁵⁶⁹ Složeni imperativ za 2. lice jd. nije uobičajen u hcsl. jeziku, ali na ovome mjestu potvrđuju ga svi izvori, usp. Vat. Illir. 4 *da ugodno primeši* 166b, P. *da ugodan' primeši* 243b, Kar. *da umilostivlenъ prîimeši* 47b, Činъ i Pravilo 1881. *da ugodno primeši* 19b, Vajs *da ugodno primeši* 271b. Hrvatski prijevod: *Molimo, Gospodine, blagohotno primi* (usp. Rimski misal, euharistijske molitve, izvadak za koncelebrate, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2013: 8). Parčić se podudara s Vat. Illir. 4 u potpunosti (*ugodno : ugodan', umilostivlenъ*).

⁵⁷⁰ Vat. Illir. 4 *da (...) povelishi ni stadu pričisti* 166c, P. *da (...) povelishi ni stadu pričisti* 243b, Kar. *da (...) povelishi stadu pričisliti* 47b, Činъ i Pravilo 1881. *da (...) povelishi stadu pričisliti* 19b, Vajs *da (...) povelishi stadu pričisliti* 271b. Hrvatski prijevod s jednostavnim imperativom: *ubroji nas među izabrane svoje* (usp. Rimski misal, euharistijske molitve, izvadak za koncelebrate, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2013: 8).

⁵⁷¹ Poslanica Rim. 13, usp. P. *otvrzem, oblêcêm se* 1b, Kar. *otvrzêmъ, oblecêm sê'* 2a, Mik. *ôtъvrъzêmъ, ôblêcêmъ že se* (1853: 218), Ber. *otvrzêmъ, oblêcêm* (1866: 28). Parčić se u potpunosti podudara sa Šišatovačkim apostolom.

⁵⁷² Isto u Ass. 119, Mar. 101, Vat. Illir. 4 74d, Vajs 133a, ali u P. *idimo* 114a (*i*-formant, hrv. gram. morf), Kar. *idemъ* 125a. U Karamanovu misalu, prema istočnoj novocsl. normi, u 1. licu mn. obično se javlja oblik prezenta u službi imperativa.

⁵⁷³ Od *stcsl. *žiti, živo, živeši* (usp. Damjanović i dr. 2009: 86). P. *živêmъ vь vecê semъ* 12a, Kar. *živêmъ vь semъ vê'cê'* 15a, Mik. *poživemъ* (1853: 245), Ber. *živêmъ vь vecê sêmъ* (1866: 73). Usklađenost s Prvotiskom i Berčićevim ulomcima. U Karamanovu misalu prezent u funkciji imperativa, tako je i s Miklošičevim Šišatovačkim apostolom.

⁵⁷⁴ Vat. Illir. 4 *da (...) shranim se pomoćiju* 166b, P. *da (...) zaodêem se pomoćiju* 243b, Kar. *da (...) ogradim sê' pomoćiju* 47b, Činъ i Pravilo 1881. *da (...) ogradimъ se pomoćiju* 19b, Vajs *da (...) ogradim se pomoćiju* 271b. U Kanonu mise Parčić je i 1881. i 1893. podudaran s Karamanom. Prijevod na suvremeni hrvatski jezik (imperativ): *neka nam tvoja pomoć u svemu bude bedem i zaštita* (usp. Rimski misal, euharistijske molitve, izvadak za koncelebrate, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2013: 7).

⁵⁷⁵ Čuva se imperativni formant *-ê-* kod glagola *e*-tipa prema stcsl. i ranijoj hcsl. normi. Već u Prvotisku on je pravilno zamijenjen formantom *-i-*, a tako propisuje i istočna novocsl. norma prema Zizanju, oprimjerena Karamanovim misalom. Usp. Ass. *idête vь gradъ* 116, Mar. *idête vь gradъ* 98, Vat. Illir. 4 *idête v grad'* 73d, P. *Idite v gradъ* 112b, Kar. *Idite vo gradъ* 124a, Vajs *Idête v grad* 132a.

⁵⁷⁶ Prijevoj u korijenskome morfu (*e ~ ъ*): Ass. *rcête* 116, Mar. *rcête* 98, Vat. Illir. 4 *rcête* 73d, P. *rcite* 112b, Kar. *rcyte* 124a, Vajs *rcête* 132a.

⁵⁷⁷ Ass. *primête* 118, Mar. *prîimête* 99, Vat. Illir. 4 *primête* 74a, P. *primate* 113a, Kar. *prîimite* 124b, Vajs *primête* 132b.

⁵⁷⁸ Ass. *piite* 118, Mar. *piite* 99, Vat. Illir. 4 *piite* 74a, P. *Piite* 113a, Kar. *Pijte* 124b, Vajs *Pijte* 132b.

⁵⁷⁹ U ostalim izvorima isto, osim u P. *Sêdite* 113b, Kar. *Sê'dite* 125a. Parčićev ekavizam u leksičkome morfu *sed-* tumači se prema obliku iz Ass. (izdanje Račkoga) *sjêdête* 118.

⁵⁸⁰ *Stcsl. *bdêti, bъždъ, bdiši*. Kod Parčića je riječ u usklađivanju sa stcsl. primjerima iz spomenika. Usp. Ass. *požîdête sьde i bdite* 119, Mar. *požîdête sьde i bdite* 100, Vat. Ilir. 4 *poždête sьdê i bdête* 74c (prevaga *-ê-*

Špīte juže 130b⁵⁸¹, počīvaite 130b, Vštanête 131a,
imête i 131a, vi uzrite 132b, idête, strêzête êkože vêste 134a,
ne boite se 16a, všzrite, i všzdvnête glavi 2b, vêdite êko blizb
 estb 2b

3. lice mn. da sšbudutb se knigi 131a

Imperativi su u *Parčičevu misalu* zabilježeni konzervativno, prema stcsl. normi, što znači da je Parčić odstupio od istočne novocsl. norme (bilježenje univerzalnoga sufiksa *-i-* za sve tipove glagola, prezent u funkciji imperativa i sl.) rekonstruirajući stcsl. stanje u spomenicima (jer rano hcsl. stanje već bilježi dominaciju formanta *-ê-*). Složeni imperativ prvoga tipa (*da + prezent*) potvrđuje se u 3. licu jd. i mn. i 1. licu mn. te, što nije očekivano, u 2. licu jd. u Kanonu mise: Par. *da ugodbno primeši* 242a, Vat. Illir. 4 *da ugodno primeši* 166b, P. *da ugodan' primeši* 243b, *Činb i Pravilo* 1881, *da ugodbno primeši* 19b, Kar. *da umilostvilennb priimeši* 47b, Vajs *da ugodno primeši* 271, hrvatski prijevod: *Molimo, Gospodine, blagohotno primi* (2013: 8). Parčić vjerno slijedi stcsl. izvore kod imperativa jer primjerni hcsl. spomenici (već od XIII. stoljeća) bilježe prevagu nekog imperativnog formanta (*-ê-* i kasnije *-i-*): npr. Par. *Sšpīte juže* 130b, Ass. *sšpīte* 119, Mar. *sšpīte* 101, Vat. Illir. 4 *spête* 74c (prevaga *-ê-* formanta, osobina krčkih tekstova iz XIV. st.), P. *Spite* 114a, Kar. *Spite* 125a, Vajs *Spite* 133a.

4.7.5.4. Aorist

Izvorni hcsl. tekstovi čuvaju stcsl. aoriste za izricanje prošle svršene radnje – asigmatski, prvi sigmatski i drugi (novi) sigmatski aorist. Aoristi se različito oblikuju od infinitivnih osnova (*na samoglasnik* i *na suglasnik*), a činjenica je da su određene glagolske osnove uglavnom tvorile određeni (jedan) tip aorista, i to u određenome (jednom) vremenskom razdoblju. Redakcijski tekstovi kasnije tradiraju te različite oblike aorista kao obilježje starine, pri čemu ne odražavaju samo jedno razdoblje, već objedinjuju crte različitih razdoblja (usp. Gadžijeva i dr. 2014: 234). Na taj način, uvjetno rečeno, može se shvatiti i Parčičeva jezična koncepcija (kako smo dosada pokazali na grafetičkoj, grafemičkoj i morfološkoj razini analize) – riječ je o čuvanju oblika karakterističnih za različita povijesna razdoblja (stcsl. razdoblje do kraja XI.

formanta, osobina krčkih tekstova iz XIV. st.), P. *poždite sdê i bdite* 113b, Kar. *poždite zdê*, i *bdite* 125a, Vajs *poždête sde, i bdite* 132b.

⁵⁸¹ *Stcsl. *sšpati, sšpljô, sšpiši* (Damjanović i dr. 2009: 264). Usp. Ass. *sšpīte* 119, Mar. *sšpīte* 101, Vat. Illir. 4 *spête* 74c (prevaga *-ê-* formanta, osobina krčkih tekstova iz XIV. st.), P. *Spite* 114a, Kar. *Spite* 125a, Vajs *Spite* 133a.

stoljeća, hcsl. razdoblje XII. i XIII. stoljeća te XIV, XV. i XVI. stoljeća), uz uvođenje i variranje novijih i novih oblika (istočna novocsl. rješenja, stanje u hrvatskome jeziku, originalna autorska rješenja).

U hcsl. jeziku glagoli s infinitivnim samoglasničkim osnovama oblikuju samo jedan aorist – prvi sigmatski, a glagoli s infinitivnim suglasničkim osnovama oblikuju aorisnu osnovu na tri različita načina (asigmatski, sigmatski prvi i drugi aorist). Fonološke razlike hcsl. aorista vidljive su npr. u 3. licu množine (/q/ > /u/, /ę/ > /e/), potom u 1. licu jd. i mn. (izjednačenje i gubljenje *jerova*). Jedina morfološka razlika u aorisnoj paradigmi i dalje je izjednačenje 2. i 3. lica dvojine (-ta), što pokazuje tendenciju hcsl. sustava da završnim -a normira kategoriju dvojine.⁵⁸²

4.7.5.4.1. Asigmatski aorist

Asigmatski aorist smatra se arhaičnim oblikom već u stcsl. tekstovima (usp. Damjanović 2005: 131). U hcsl. tekstovima ipak asigmatski aorist javlja se sve do polovice XVI. st., a ta posebnost (čuvanje asigmatskoga aorista) hcsl. jezik razlikuje od drugih redakcijskih sustava (npr. ruska redakcija bilježi samo asigmatski aorist glagola *reči*, usp. Gadžijeva i dr. 2014: 239). U istočnome/ruskome novocsl. razdoblju poznato je da od *Levakovičeva misala* iz 1631. do *Karamanova misala* iz 1741. nema potvrđenih oblika asigmatskoga aorista i starije inačice sigmatskoga prvog aorista osim iznova za glagol *reči* (usp. Babič 2000: 338-341).⁵⁸³ Premda u stcsl. tekstovima glagoli koji su tvorili asigmatski aorist nisu imali oblike za prvi sigmatski aorist, u hcsl. jeziku neki glagoli poznaju i oblike asigmatskoga i oblike sigmatskoga prvog aorista (npr. 3. l. mn. *prinesu* : *prinese* : *prinêse*).

Tablica 31. Paradigma asigmatskoga aorista u hcsl. jeziku (usp. Gadžijeva i dr. 2014: 237)

	Jednina	Dvojina	Množina
1.	mogъ	mogovê	mogomъ
2.	može	možeta, mogota	možete
3.	može	možeta, mogota	mogu

⁵⁸² Uz nju se javlja i formant -s- umjesto -h- u 1. licu dvojine uz gubitak veznoga samoglasnika -o- (npr. *vidêhovê* : *vidêsvê*).

⁵⁸³ Istočnoslavenski jezici (za razliku od istočne novocsl. umjetne norme) aorist su izgubili između XIV. i XV. stoljeća (Babič 2003: 187).

Asigmatski aorist (za razliku od istočne novocsl. norme i spomenika) očuvan je *Parčičevu misalu* prema stcsl. i hcsl. uzorima.

Primjeri oblika asigmatskoga aorista u *Parčičevu misalu*:

3. lice jd. Reče Isusъ 129b⁵⁸⁴, 130a, 131b, reče sučimъ tu 131b⁵⁸⁵,
ide edinъ 129b⁵⁸⁶, 130b, izide povelēnie 15b⁵⁸⁷, vzide že i Iosipъ 15b,
pade nic mole se 130b⁵⁸⁸, I pride paki 130b⁵⁸⁹, 131a, obrête 130b,
otъvръže se 131b, I rovъrъgъ srebъrnikъ v sьbъkъvi, otide 132a
3. lice mn. I vъspêvъše, izidu 130a⁵⁹⁰, ne obrêtu 131a⁵⁹¹,
pridu na mêsto naricaemoe Golgota 132b⁵⁹²

4.7.5.4.2. Prvi sigmatski aorist

Dobro je očuvan u hcsl. spomenicima, a posebnosti u paradigmi fonološkoga su tipa, osim 3. lica dv. na *-ta*. Posebnu skupinu čine glagoli koji čuvaju neizmijenjenu sigmu *-s-* u cijeloj paradigmi (glagoli s infinitivnom osnovom "na suglasnik", osim na suglasnik */r/* i */k/*, npr.

⁵⁸⁴ Ass. *Reče gospodъ* 116, Mar. *Reče učenikomъ* 97, Vat. Illir. 4. *Reče i(su)sъ* 73c, P. *R(e)če i(su)sъ* 112a, Kar. *Reče Is(su)sъ* 124b, Vajs *Reče Isus* 131b.

⁵⁸⁵ Parčič vrši leksičku zamjenu: *glagola* (stcsl. i Vat. Illir. 4) > *reče* (P., istočni novocsl.). Usp. Ass. *glagola imъ tu* 121, Mar. *g(lago)la imъ tu* 104, Vat. Illir. 4 *g(lago)la sučem' tu* 75c, P. *r(e)če sučimъ tu* 115a, Kar. *reče sučymъ tu* 126a, Vajs *reče sučim tu* 133b.

⁵⁸⁶ Ass. *šedъ edinъ* 116, Mar. *šedъ* 98, Vat. Illir. 4 *ide edin' 73d*, P. *ide edinъ* 112b, Kar. *ide edinъ* 124a, Vajs *ide jedin* 132a. Particip (funkcija sekundarnoga predikata) zamijenjen finitnim glagolskim oblikom (aorist u 3. licu jd.) u hcsl., istočnim novocsl. izvorima te u *Parčičevu misalu*. Još jednom se potvrđuje da na razini oblika Parčič ne dopušta velike otklone od izvorne stcsl. i konzervativne hcsl. norme (XII–XIV. st.), a kada su oni propušteni u hrvatski novocsl. sustav, uglavnom je riječ o obilježjima karakterističnim za (mlađu) elastičnu hcsl. normu i istočnu novocsl. normu (npr. zamjena participa finitnim glagolskim oblicima). Na drugome mjestu Parčič umjesto stcsl., ali i hcsl. participa koristi aorist isključivo kao Karaman, što potvrđuje artificijelnost hrvatskoga novocsl. jezika i usklađivanje s jezikom latinskoga prijevoda. Usp. Par. *Paki vъtoriceju ide, i pomoli se* 130b, Ass. *paky vъtoricejъ šedъ pomoli sę* 119, Mar. *paky vъtoricejъ šedъ pomoli sę* 101, Vat. Illir. 4 *paki vtoriceju šbd' p(o)m(o)li se* 74c, P. *paki vtoriceju šadъ pom(o)li se* 114a, Kar. *Paki vtoriceju ide, i pomoli sę'* 125a, Vajs *Paki vtoriceju ide, i pomoli se* 133a. Isto je i s primjerom *I ostavlъ e, paki ide* 130b (svi misali bilježe oblik *šbdъ* osim Kar., Par. i Vajs).

⁵⁸⁷ Ass. *izide zapovē[db]* 172, Mar. *izide povelēnie* 196, Vat. Illir. 4. *Izide povelēnie* 8d, P. *Vzide p(o)v(e)lēnie* 12a, Kar. *Izyde povelē'nie* 15b, Vajs *Izide povelēnje* 16a.

⁵⁸⁸ Ass. *prêšedъ malo pade nicъ molę sę i glagolję* 119, Mar. *prêšedъ malo pade nicъ molę sę i g(lago)lę* 100, Vat. Illir. 4 *prêš'd' malo pade nicъ na z(e)mli m(o)le se i g(lago)le* 74c, P. *otstuplъ malo pade nicъ na z(e)mli m(o)le se i g(lago)le* 113b, Kar. *prešedъ malo, pade na lice svoe, molê sę' i g(lago)lê* 125a, Vajs *prêšad malo, pade nic mole se, i glagoļe* 132b.

⁵⁸⁹ Ass. *prišedъ paky* 119, Mar. *prišedъ paky* 101, Vat. Illir. 4 *pride paki* 74c, P. *pride paki* 114a, Kar. *prīide paki* 125a, Vajs *pride paki* 133a. Prema hcsl. i istočnim novocsl. izvorima Parčič umjesto stcsl. participa koristi finitni glagolski oblik.

⁵⁹⁰ Ass. *vъspêvъše izidъ* 118, Mar. *vъspêvъše izidъ* 99-100, Vat. Illir. 4 *vspêvъše izidu* 74b, P. *vspivъše izidu* 113a, Kar. *vospê'vše, izydoša* 124b, Vajs *vspêvъše, izidu* 132b. Parčič se podudara sa stcsl. i hcsl. izvorima, a u *Karamanovu misalu* prema istočnoj novocsl. normi nije očuvan asigmatski aorist, nego je zamijenjen sigmatskim drugim aoristom.

⁵⁹¹ Svi izvori potvrđuju isti oblik, osim *Karamanova misala* (*obrê' toša* 125b).

⁵⁹² Ass. *prišedъše* 139, Mar. *prišedъše* 108, Vat. Illir. 4 *priš'dše* 76c, P. *priš(a)dše* 116b, Kar. *prīidoša* 127a, Vajs *pridu* 135a. Iznova je particip zamijenjen finitnim glagolskim oblikom (asigmatskim aoristom) u *Parčičevu misalu* po uzoru na oblik u *Karamana*.

vesti, nesti, vrěsti, bosti). Ta se skupina još zove starijom inačicom sigmatskoga prvog aorista. Čuvanje starije inačice sigmatskoga prvog aorista također je konzervativna posebnost hcsl. jezika u odnosu na druge redakcijske sustave (usp. istočnu novocsl. normu, *Karamanov misal*).

Što se tiče aorisnih paradigmi stcsl. glagola *byti* (*byhъ, by, by : bēhъ, bē bē*), u izvornoj hcsl. normi i istočnoj/ruskoj novocsl. normi očuvane su obje, s tim da hcsl. jezik bilježi, uz oblike *bi, bistъ* i *bē*, i poseban (knjiški) oblik *bisi* za 3. lice jd. (usp. Žagar 2006: 157-163).⁵⁹³

Tablica 32. Paradigma sigmatskoga prvog aorista u hcsl. jeziku (usp. Gadžijeva i dr. 2014: 238)

	Jednina	Dvojina	Množina
1.	rēhъ	rēhovê	rēhomъ
2.	(reče)	rêsta	rêste
3.	(reče)	rêsta	rêste

Sigmatski prvi aorist (starija i mlađa inačica)⁵⁹⁴, za razliku od istočne novocsl. norme, očuvan je u *Parčičevu misalu* prema stcsl. i hcsl. uzorima.

Primjeri oblika sigmatskoga prvog aorista u *Parčičevu misalu*:

1. lice jd. Сьгрѣшиhъ, прѣдавъ ктвъ прavedъну 132a, поstradahъ дньсь 132b,

⁵⁹³ Istražili smo što o obliku *bisi* misle i znaju hcsl. *obnovitelji* u XIX. stoljeću. Ivan Črnčić naslućuje grafetički problem oblika *bisi* koji je Mateo Žagar istraživanjem dokazao u suvremenosti (kratica *bⁱi/biⁱ* kao *b(i)si*, a ne kao *bis(tъ)*). Črnčić u predgovoru izdanja *Assemanova evanđelja* (Rim 1878) piše sljedeće: *Zaman Jagić sudi (na LIV.) onoj čudnovatoj: bysī. Jer moj slovénin vsagdê, ter i na 137 i na 138 listu, piše očito, ili bystъ, ili bъstъ, a samo na 77^{mom}, na 155, i na 158 ter po jednuč: бѣу^ѣ, ovako бѣ^ѣ na 68, i na 148, kako još прѣбѣ^ѣ na 141^{vom}. Pak ovo nije ne: bysī, nego: bystъ, i bystъ, kako je i sam Rački jednuč, a to prvoč (na 68 l.), dozapisao. Jer, kak' ono ne^ѣ nije nedelê, nego nedêlê (...). Da bi se i gorinje suglasno slovo imalo nasloniti na dolinje samoglasno, to teško najdeš. Ako bi to istina, ono ne bi bysī bilo ni bysi, nego bysy i bysy! Nedozapisanu ne možeš pravo odsuditi ne po dozapisanu. No bystъ je dozapisano i bystъ, ter onoliko krat. Tako i ono je bystъ i bystъ. Pak ni bī^ѣ, kako je v poznijih pisanicah kad ter kad skraćeno, ni ono nije bisi, nego bystъ. Kad ter kad, rekoh, zašto v onih istih pisanicah po sto krat je očito dozapisano: bystъ. Slovêni nigdar i nigdêr nisu slovili: bisi. Što v matici biaše bī^ѣ, to netko, hoćeš da po nepomnji hoćeš da po neumêštini, dozapisa: bisi, i tako vam je počela ova čudnovata. A kada i po kom, to, ako je vrêdno doznati, nije laghko. Ja samo znam da je ona desetak krat v onom misalu, ki je 1370 lêta, ter po vsoj prilici v Omišlju, pisan a sada ovdê v Propagandi, i još, ter mnogo krat veće, v onih, koji su 1483, 1528, 1531 i 1631 štampani; a v onom jednom listu u Kukuljevića, je li: прѣзде неже авраамê bisi, kako Jagić v Primêrih starohervatskoga jezika na 4 s. piše, ili: p.n. a bistu, kako Brčić v Čitanki na 35 s. (1878: XXII-XXIII). Upravo stoga Parčić, uz dva tradirana hcsl. oblika *bistъ* i *bē* (oblik *bi* ne bilježi, po uzoru na istočnu novocsl. normu i spomenike, usp. Babić 2000: 342), ne uvodi oblik *bisi*.*

⁵⁹⁴ Stariju inačicu sigmatskoga prvog aorista imaju glagoli s infinitivnom osnovom, tj. korijenskim morfolom na suglasnik (osim na suglasnik /r/, /k/), sigma je u njih nepromijenjena, npr. *ved-ti* > *věsъ* (usp. Leskien 1922: 132-133, Bujukliev i dr. 1991: 293-294, Babić 2003: 183, Damjanović 2005: 133). Mlađu inačicu sigmatskoga prvog aorista s promjenjivom sigmom imaju glagoli s infinitivnom osnovom na /i/, /u/, /r/, /k/, /r/, /l/ (npr. *reči, teči, prositi, umrêti* itd.), atematski glagoli (primjerni oblici *biti, dati, jasti*), koji u 3. licu jd. aorista primaju gram. morf -s-tъ (pod utjecajem prezentske paradigme), ali stcsl. norma potvrđuje i starije oblike bez dodanoga gram. morfa: *by, da, ja i bystъ, dastъ, jastъ*. Mlađu inačicu sigmatskoga prvog aorista imaju i glagoli s infinitivom na -e-ti, -ê-ti, -i-ti (korijenski morf završava sonantom /r/, /n/, /m/ ili vokalom /i/), npr. *propêti, piti* itd.

- azъ дѣньсѣ rodihъ te 15a, 15b⁵⁹⁵, eže priehъ, juže pihъ 248b
2. lice jd. i ti bê съ Isusomъ 131b
3. lice jd. nočъ uspê 2a, дѣнь približi se 2a, pristupi къ nemu žena 129b, vъzliê 129b, sъdêla 129b, sъtvori 129b, povelê 130a, glagola 130a, 130b, blagoslovi 130a⁵⁹⁶, prêlomi 130a, vъzda 130a⁵⁹⁷, približi se 130b, 131a, oblobiza i 131a, izvlêče nožъ 131a, uzrê i drugaê rabini 131b, vъzglasi 131b⁵⁹⁸, sêtiju se obêsi 132a⁵⁹⁹, Isusъ že sta 132a, vъprosi i 132a, obiçai bê 132a, umi rucê 132b, i porodi Sinъ svoi 15b⁶⁰⁰, I se anъjelъ gospodъnъ sta 16a, osiê e 16a, iskonî bê 18b, prêda se samъ za ni 15a⁶⁰¹;
- dastъ 130a⁶⁰², dastъ učenikomъ 242b⁶⁰³, prietъ hlêb (...) hvali vъzdamъ 130a, 242b, naçetъ skrbêti, i tužiti 130b⁶⁰⁴, naçetъ rotiti se 131b, S eže vъse bistъ 131a⁶⁰⁵, sъbistъ se rečenoe 132a
1. lice mn. Gospodi, pomenuhomъ 134a
2. lice mn. slišaste hulu 131b

⁵⁹⁵ Psalam, 2, Psalam 109, usp. Ps. Sin. *rodihъ tje* (1883: 249), P. *rodih' te* 12b, Kar. *rodihъ tê'* 15b, Ber. *rodih' te* (1864: 3, 97).

⁵⁹⁶ Ass. *blagoslovêčъ prêlomъ* 118, Mar. *bl(a)g(o)s(lovê)štъ prêlomi* 99, Vat. Illir. 4 *bl(agoslo)vi i prêlomi* 74a, P. *bl(agoslo)vi i prêlomi* 113a, Kar. *bl(a)goslovi, i prelomi* 124b, Vajs *blagoslovi i prêlomi* 132b. Parčić odabire finitni gl. oblik (aoriste) umjesto participa (funkcija sekundarnoga predikata), kao u hosl. i istočnim novocsl. izvorima, što govori u prilog prilagođenosti (latinskomu) prijevodu i funkcionalnosti Parčićeve koncepcije.

⁵⁹⁷ Parčić stosl. particip mijenja finitnim gl. oblikom (aoristom, očekivali bismo gram. morf. -s-tъ) prema Vat. Illir. 4 i *Karamanovu misalu*: Ass. *vъzdamъ* 118, Mar. *vъzdamъ* 99, Vat. Illir. 4 *vъzda* 74a, P. *vъzdam* 112a, Kar. *vъzda* 124b, Vajs *vъzda* 132b.

⁵⁹⁸ Ass. *vъzglasi* 121, Mar. *vъzglasi* 104, Vat. Illir. 4 *vъspê* 75c, P. *vъspê* 115a, Kar. *vъzglasi* 126a, Vajs *vъzglasi* 134a. Parčić odabire leksičku inačicu prema stosl. i istočnim novocsl. uzorima.

⁵⁹⁹ Ass. *udavi se* 137, Mar. *vъzvêsi se* 105, Vat. Illir. 4 *se obêsi* 75d, P. *se obisi* 115b, Kar. *obê'si sê'* 126a, Vajs *se obêsi* 134a. Parčić se podudara s hosl. izvorima, ali i s istočnoslaveniziranim predloškom.

⁶⁰⁰ Ass. *i rodi synъ svoi* 172, Mar. *i rodi s(y)nъ svoi* 197, Vat. Illir. 4 *i porodi s(i)nъ svoi* 8d, P. *i porodi s(i)nъ svoi* 12b, Kar. *I rodi Syna svojego* 15b, Vajs *i rodi Sin svoj* 16a. Zanimljivo je da Parčić odabire leksičku varijantu glagola s prefiksom *po-* kao u hosl. izvorima, a Vajs vraća oblik bez prefiksa po stosl. i istočnim novocsl. izvorima.

⁶⁰¹ Poslanica Tit. 2 Usp. P. *prêda se samъ za ni* 12b, Kar. *dalъ e(stъ) sam sebe za ny* 15a (perfekt), Mik. *iže dastъ sebe za ny* (1853: 245), Ber. *prêda se samъ za ni* (1866: 73). Parčić se podudara s *Prvotiskom* i *Berčićevim ulomcima*, a ne s *Apostolom* (gram. morf. -s-tъ) ili s istočnoslaveniziranim izvorom (prefekt).

⁶⁰² Ass. *daêše* 118 (imperfekt), Mar. *daêše* 99, Vat. Illir. 4 *da* 74a, P. *da* 113a, Kar. *dade* 124 (u *Karamanovu misalu* oblici za 3. lice jd. su *dade* i *daša*, oblik *dade* mogao je nastati pod utjecajem 3. lica mn. prezenta i/ili imperfekta glagola, usp. glagole *vêdêti i jasti* u gramatici Smotrickoga, Babič 2000: 342), Vajs *dast učenikom svojim* 132b. U *Parčićevu misalu* 3. lice jd. aorista glagola *dati* uvijek je *dastъ* (analogijom prema *bistъ*), ali tako nije u probnome otisku iz 1881. (*da učenikom* 20a) jer ondje je oblik podudaran s onim iz hosl. spomenika. Ksenija Režić ističe da je u jeziku crkvenoslavenske glagoljske književnosti dobro razvijena opreka *dati* – *daêti* kao vidska polarizacija *svršenost* – *nesvršenost* (1980: 91-92).

⁶⁰³ Vat. Illir. 3 *da učenikom* 166c, P. *da uč(e)n(i)k(o)tmъ* 244a, Kar. *dade učenikomъ* 48a, Činъ i Pravilo 1881. *da učenikom* 20a, Vajs *dast učenikom* 272b.

⁶⁰⁴ Ass. *naçetъ skrbêti i tžiti* 119, Mar. *naçetъ skrbêti i tžiti* 100, Vat. Illir. 4 *naçet' skrb'eti* 74c, P. *naçet' skrbêti i tužiti* 113b, Kar. *naça'tъ skorbê'ti, i tužiti* 125a, Vajs *naçet skrbêti, i tužiti* 132b. Glagoli s infinitivom na -e-ti i -i-ti u 3. licu jd. aorista dobivaju prezentski gram. morf. -tъ.

⁶⁰⁵ Ass. *bystъ* 120, Mar. *bystъ* 102, Vat. Illir. 4 *b(isi)* 75a, P. *b(i)si* 114b, Kar. *bystъ* 125a, Vajs *bist* 133a.

3. lice mn.

Тъгда събраше се 129b⁶⁰⁶, сѣвѣчае 129b⁶⁰⁷, поставише 129b,
искаше 130a, negodovaše, glagoljuče 129b⁶⁰⁸, pristupiše 130a, 131b,
сѣтворише 130a, ugotovaše 74a, načeše glagolati 130a⁶⁰⁹, pristupiše
131a⁶¹⁰, въложише rucê 131a, ese i 131a⁶¹¹, ostavlъše i, bѣžaše 131a⁶¹²,
въси ученици рѣше 130b⁶¹³, емъше Isusa, въше къ Kaêpê 131a⁶¹⁴,
zaplъvaše emu lice 131b⁶¹⁵, бише i po licu 131b⁶¹⁶, svêтъ сѣтворише 132a,
naustiше narodi 132b, I сѣvezавъше въше i, i прѣдаше 132a⁶¹⁷, 132b,
kupiше imi selo 132a, priese tridesete srebъrникъ 132a⁶¹⁸, cêniше отъ
sinovъ 132a⁶¹⁹, прѣимъше Isusa 132b, събраше na нь 132b, odêше i 132b,

⁶⁰⁶ Ass. *togda събраше се* 116, Mar. *тъгда събраше се* 97, Vat. Illir. 4 *togda събраше се* 73c, P. *tagda sabraše se* 112a, Kar. *togda sobraša sê* 124b, Vajs *tagda sabraše se* 131b.

⁶⁰⁷ Uskladenost Par. i Ass. Usp. Ass. *сѣвѣшташе* 116, Mar. *сѣвѣтъ сѣтворише* 97, Vat. Illir. 4 *svêтъ s'tvoriše* 73c, P. *svêтъ stvoriše* 112a, Kar. *sovêтъ sotvoriša* 124a, Vajs *сѣвѣчае* 131b.

⁶⁰⁸ Aorist imperfektivnoga glagola kao stcsl. i hcsl. sintaktostilska kategorija kojom se determinira imperfektivnost (usp. Damjanović 2008a: 121-122). Ass. *ne godovašę glagoljōšte* 116, Mar. *negodovašę gl(agol)šte* 97, Vat. Illir. 4 *negodovaše g(lago)ljuče* 73c, P. *negodovahu g(lago)ljuče* 112b (imperfekt), Kar. *negodovaša, g(lago)ljuče* 124a, Vajs *negodovaše, glagoljuče* 132a. Svi su izvori, osim *Prvotiska*, ujednačeni i potvrđuju imperfektivni aorist.

⁶⁰⁹ Ass. *načjęšę glagolati* 118, Mar. *načęšę g(lago)l(a)ti* 99, Vat. Illir. 4 *načeše g(lago)lati* 74a, P. *načeše poedinomъ g(lago)l(a)ti* 113a, Kar. *načaša edinъ kijždo ihъ g(lago)lati* 124b, Vajs *načeše glagolati* 132a.

⁶¹⁰ Svi izvori potvrđuju aorist osim Vat. Illir. 4. *pristupl'she* 74d.

⁶¹¹ Ass. *jęše i* 119, Mar. *jęšę i* 102, Vat. Illir. 4 *êše i* 74d, P. *êše i* 114a, Kar. *êša ego* 125b, Vajs *jese-i* 133a. Parčić čuva stariji oblik aorista s nepromijenjenom sigmom (kao u stcsl. izvorima, vidi Babić 2003: 184). Usp. *stcsl. *jęti* – sigmatski prvi aorist 1. lice jd. *ęsъ/ęhъ* (usp. Damjanović i dr. 2009: 320).

⁶¹² Ass. *bѣžaše* 120, Mar. *bѣžaše* 102, Vat. Illir. 4 *bѣžaše* 75a, P. *bѣžaše* 114b, Kar. *bê`žaša* 125b, Vajs *bѣžaše* 133b.

⁶¹³ Mlađa inačica sigmatskoga prvog aorista. Usp. Ass. *rѣšę* 118, Mar. *rѣšę* 100, Vat. Illir. 4 *rѣše* 74b, P. *rѣše* 113b, Kar. *rѣša* 125a, Vajs *rѣše* 132b. U *Karamanovu misalu* inače nema starije inačice sigmatskoga prvog aorista, a mlađa inačica potvrđena je samo za glagole s infinitivnom osnovom na samoglasnik, npr. Kar. *rodihъ tѣ'* 15b (od glagola *roditi*). Iznimka je tek glagol *reči*.

⁶¹⁴ Ass. *emъše isusa vēšę i къ kaiѣfѣ* 120, Mar. *emъše is(u)sa vēšę къ kaiѣfѣ* 102, Vat. Illir. 4 *emše i(su)sa privēše i къ kaêpê* 75a, P. *êmše i(su)sa vēše i kaêpê* 114b, Kar. *emše li(su)sa, vedoša къ Kaiѣfѣ* 125b (sigmatski drugi aorist), Vajs *jemše Isusa, vēše-i ka Kajapѣ* 133b. Parčić slijedi stcsl. izvore, iako i hcsl. spomenici čuvaju particip i sigmatski prvi aorist (*Prvotisk* ima mlađi oblik s izmijenjenom sigmom i bez *jata* u korijenskome morfu). Zanimljivo je da Vajs unosi zamjenicu koju je Parčić, vjerojatno slučajno, ispustio.

⁶¹⁵ Ass. *zaplъvašę emu lice* 121, Mar. *zaplъvašę lice ego* 104, Vat. Illir. 4 *opljuvaše lice ego* 75b, P. *zaplъv(a)še lice ego* 115a, Kar. *zapplevaša lice ego* 126a, Vajs *zaplъvaše jemu lice* 133b. Par. se potpuno podudara s Ass.

⁶¹⁶ Ass. *udarišę* 137, Mar. *udarišę* 104, Vat. Illir. 4 *biše i po licu* 75b, P. *biêhu i* 115a, Kar. *biša* 126a, Vajs *biše-i* 133b. Vidi se da Karaman radi na hrvatskoglagoljskome predlošku jer ostavlja aorist glagola *byti* sa zabilježenom hcsl. promjenom u korijenskome morfu /y/ > /i/.

⁶¹⁷ Ass. *i сѣvezавъше i vēšę i прѣдашę i* 137, Mar. *i сѣvezавъше i vēšę . i прѣдашę i* 105, Vat. Illir. 4 *i svezavše vēše i i прѣдашę i* 75c, P. *i svezana vēše i i прѣдашę i* 115b, Kar. *i svê'zana privedoša ego, i predadêť ego* 126a, Vajs *i svezavše vēše-i, i прѣдашę* 134a. Parčić se podudara sa stcsl. uzorima i Vat. Illir. 4.

⁶¹⁸ Ass. *prijęšę* 137, Mar. *prijęšę* 105, Vat. Illir. 4 *priêše* 75d, P. *priêše* 115b, Kar. *priêša* 126b, Vajs *prijese* 134a. Mlađa inačica sigmatskoga prvog aorista očuvana u Parčića prema konzervativnim stcsl. uzorima (neizmijenjena sigma, *stcsl. oblik *prięsъ*, a ne *prięhъ*, usp. Babić 2003: 184, Damjanović i dr. 2009: 320).

⁶¹⁹ Ass. *cênišę* 137, Mar. *cênišę* 105, Vat. Illir. 4 *ucênišę* 75d, P. *ucênišę* 115v, Kar. *ocêniša* 126b, Vajs *cêniše*. Parčić prema stcsl. uzorima.

vъzložiše na glavu emu 132b, I egda porugaše se 132b, Tъгда raspeše 133a, grobi otvrêse se 133b⁶²⁰, uboêše se zêlo 133b, uboêše se strahomъ 16a, vъsa têmъ biše 18b

3. lice dv. bêsta bo imъ oči 130b⁶²¹, pristupista dva lъža svêdêtela, i rêsta 131b⁶²², egda bista tu 15b⁶²³

4.7.5.4.3. Drugi (novi) sigmatski aorist

Riječ je o oblicima aorista koji se u stcsl. tekstovima drže "pomlađenim" obilježjem, a rijetki su i u hcsl. tekstovima. Kada se ondje pojave, istraživači ih opisuju kao rezultat utjecaja govornoga jezika (čakavski mjesni govori).⁶²⁴ U *Parčićevo misalu* oni su u najvećoj mjeri rezultat utjecaja istočnoslaveniziranoga Karamanova predloška.

Tablica 33. Paradigma sigmatskoga drugog aorista u hcsl. jeziku (usp. Gadžijeva i dr. 2014: 240)

	Jednina	Dvojina	Množina
1.	pekohъ	pekohovê, pekosvê	pekohomъ
2.	(peče)	pekosta	pekoste
3.	(peče)	pekosta	pekoše

Parčićevo misal potvrđuje neke primjere drugoga sigmatskog aorista:

2. lice mn. Tako li ne vъzmogote 130b⁶²⁵, na razboinika izidoste 131a⁶²⁶

⁶²⁰ Ass. *grobi otvrêse se* 140, Mar. *grobi otvrêse se* 110, Vat. Illir. 4 *otvrêse se* 77a, P. *grobi otvoriše se* 117b, Kar. *grobi otverzoša se* 127b, Vajs *grobi otvrêse se* 135b. *Karamanov misal* ne bilježi stariju inačicu sigmatskoga prvog aorista, a ni *Prvotisak*.

⁶²¹ Aorist s imperfekatskim značenjem (usp. Damjanović 2005: 133). Prema hcsl. i istočnoj novocsl. normi Parčić izjednačuje 2. i 3. lice dvojine glagola. Ipak, u danome slučaju hcsl. dvojину zamijenila je množina (vidjeti više u poglavlju o sintaktičkim i leksičkim značajkama). Usp. Ass. *bêste bo imъ oči* 119, Mar. *bêste bo oči imъ* 101, Vat. Illir. 4 *bêhu bo očesa ihъ* 74c, P. *bêhu bo očesa ihъ* 114a, Kar. *bêsta bo oči ihъ* 125a, Vajs *bêsta bo im oči* 133a.

⁶²² Ass. *prîstoplъša dъva lъža svêdêtelê rêste* 120 (particip i aorist, stcsl. gram. morf. za 3. lice dv. -te), Mar. *prîstoplъša dъva lъža svêdêtelê rêste* 103 (particip i aorist, stcsl. gram. morf. za 3. lice dv. -te), Vat. Illir. 4 *prîstupista dva lъžna svêdêtela i rêsta* 75a (dva aorista, gram. morf. za 3. lice dv. -ta), P. *dva lažna svedêt(e)la pristupista i rêsta* 114b (dva aorista, gram. morf. za 3. lice dv. -ta), Kar. *prîstupiša dva lъžesvidêtelê, i rêsta* 125b (sigmatski drugi aorist u 3. licu mn., sigmatski prvi aorist u 3. licu dv., gram. morf. -ta), Vajs *prîstupista dva lъža svêdêtela, i rêsta* 133b. Parčić se podudara s hcsl. izvorima (potpuno s Vat. Illir. 4).

⁶²³ Parčić izjednačuje 2. i 3. lice dv. Usp. Ass. *egda byste tu* 172, Mar. *byste tu* 196, Vat. Illir. 4 *egda bista tu* 8d, P. *I b(i)si suč(i)ma ima tu* 12b, Kar. *egda byša tamo* 15b, Vajs *jegda bista tu* 16a.

⁶²⁴ Tvrdnju dodatno osnažuje češća zamjena gram. morfa u 1. licu mn. -omъ > -smo i 1. licu dv. -ovê > -svê (Gadžijeva i dr. 2014: 240).

⁶²⁵ Pogreška, ispravan oblik *vъzmogoste*. Vajs 1927. ispravlja tu pogrešku. Inače, Parčić je u odabiru sigmatskoga drugoga aorista potvrdio Karamana kao uzor. Usp. Ass. *vъzmože* 119, Mar. *vъzmože* 101, Vat. Illir. 4 *vzmože* 74c, P. *vzmože* 113b, Kar. *vъzmogoste* 125a, Vajs *vъzmogoste* 133a.

3. lice mn. svlêkoše sv nega hlamiđu 132b⁶²⁷

Asigmatski aorist dobro je očuvan u *Parčičevu misalu* prema stcsl. i hcsl. normi. *Karamanov misal*, s druge strane, na tim mjestima potvrđuje drugi oblik – uglavnom sigmatski drugi aorist (npr. Par. *I vospêṽbše, izidu* 130a, Ass. *vospêṽbše izidō* 118, Mar. *vospêṽbše izidō* 99-100, Vat. Illir. 4 *vspêṽše izidu* 74b, P. *vspiṽše izidu* 113a, Kar. *vospê`vše, izydoša* 124b, Vajs *vspêṽše, izidu* 132b). Podsjetimo da je Parčić 25. rujna 1893. pisao Jagiću: *Vidjet ćete da u odlomcima Evangjelja upotrebio sam ponajveć Assemanovo Evangjelje, pak i Marijansko, pridržao sam, gdje sam ih našao, i stare aoriste; nu na više mjesta bilo mi nužno, jer je tako zahtjevala rimska cenzura, da se prilagodim prievodu Vulgate* (Jagić 1910: 298-299). Sigmatski prvi aorist (starije i mlađe inačice) također je dobro zastupljen u *Parčičevu misalu* po uzoru na stcsl. i hcsl. spomenike. Starija inačica sigmatskoga prvog aorista očuvana je u *Parčičevu misalu* po uzoru na konzervativnu posebnost hcsl. norme (usp. 3. lice mn. prema stcsl. uzorima i Vat. Illir. 4: Par. *I s̃vezaṽbše ṽše* 132a, Ass. *i s̃ṽezaṽbše i ṽs̃ę i* 137, Mar. *i s̃vezaṽbše i ṽs̃ę . i* 105, Vat. Illir. 4 *i svezaṽše ṽše i* 75c, P. *I svezana ṽše i* 115b, Kar. *i sṽē`zana privedoša ego* 126a, Vajs *I svezaṽše ṽše-i* 134a). Istočna novocsl. norma zamjenjuje taj aorist mlađim, sigmatskim drugim aoristom (osim za glagol *reči*). Nadalje, Parčić bilježi dva tradirana hcsl. aorisna oblika za 3. lice jd. *bistb* i *bē* (oblik *bi* ne bilježi, po uzoru na istočnu novocsl. normu i spomenike, usp. Babič 2000: 342). Ne uvodi poseban hcsl. *bisi* vjerojatno zbog toga što mu je poznato da je taj oblik posljedica problema grafetičke prirode (kratica *b^si/bi^s* kao *b(i)si*, a ne kao *bis(tb)*). Parčić u *Misalu* 1893. na vrlo artificijelan način (zbog gramatičke naobraženosti) pokušava standardizirati oblik za 3. lice jd. sigmatskoga prvog aorista (mlađa inačica) atematskih glagola na *-i-ti* i *-a-ti* (*dati, jasti*, gram. morf *-s-tb* po uzoru na oblik za glagol *biti* – **bystb*), potom na *-ê-ti* (*umrêti, prostrêti*, korijenski morf završava na sonant /m/ /n/, /r/, gram. morf za 3. lice jd. *-tb*), *-i-ti* (*piti*, korijenski morf završava na /i/, gram. morf za 3. lice jd. *-tb*), *-e-ti* (< stcsl. **-ę-ti, načeti, prieti, eti, propeti*, korijenski morf također na sonant /n/, gram. morf za 3. lice jd. *-tb*) (prema stcsl. normi opisanoj u modernim gramatikama Parčičeva vremena – npr. Leskienovoj). Riječ je o rješenjima karakterističnim za stcsl., hcsl. i istočnu novocsl. normu, ali te norme također potvrđuju dvostrukosti (bilježenje sigme, gram. morf *-tb* u 3 licu jd.). Stcsl. norma dopušta

⁶²⁶ Ass. *na razbojnika li izidoste* 120, Mar. *na razbojnika li izidete* 102, Vat. Illir. 4 *na razbojnika li izidote* 75a, P. *na razbojnika izidoste* 114b, Kar. *na razbojnika izydoste* 125b, Vajs *na razbojnika li izidoste* 133a.

⁶²⁷ Ass. *svlêkoše* 139, Mar. *svlêšę* 107, Vat. Illir. 4 *svlêše* 75d, P. *svlêše* 116b, Kar. *sovlekoša* 127a, Vajs *svlêkoše* 134b. Usklađeni su Ass., *Karamanov misal* i *Parčičev misal* s jedne strane te Mar., Vat. Illir. 4 i *Prvotisak* s druge strane.

(npr. za 1. i 3. lice jd., potom 3. lice mn.): *prięsъ* : *prięhъ*, *jasъ* : *jahъ*; *dastъ* : *da*, *bistъ* : *bi* i sl. Parčić tradira te dvostrukosti – ponekad hiperkorektno u odnosu na izvore, ali i različito u probnome otisku 1881. i *Misalu* 1893. Primjerice:

- ❖ U *Parčićevu misalu* 3. lice jd. aorista glagola *dati* uvijek je *dastъ* (analogijom prema *bistъ*), ali tu dosljednost ne potvrđuju ni stcsl. izvori, ni hcsl. izvori (Vat. Illir. 4 *da* 74a, P. *da* 113a), ni probni otisak iz 1881. (*da učenikom* 20a, podudaranje s hcsl. izvorima, taj hcsl. utjecaj korigira u konačnome izdanju *Misala*, Par. *dastъ učenikomъ* 242b, Vajs *dast učenikom* 272b), ni *Karamanov misal* (za 3. lice jd. potvrđeni su oblici *daša* i *dade*, npr. Kar. *dade* 124b; moguće je da je oblik *dade* nastao kontaminacijom 3. lica mn. prezenta **dadętъ* i imperfekta glagola **dadęahъ*). Drugačije je kod prefigiranih izvedenica, usp. Par. *vъzda* 130a, Par. *pręda se samъ za ni* 15a (P. *pręda se samъ za ni* 12b, Kar. *dalъ e(stъ) sam sebe za ny* 15a (perfekt), Mik. *iže dastъ sebe za ny* (1853: 245), Ber. *pręda se samъ za ni* (1866: 73)). Možemo zaključiti da Parčić slijedi hcsl. uzore – Vat. Illir. 4, *Prvotisak*, *Berčićeve ulomke* kod prefigiranih oblika, a ne istočne novocsl. primjere u analiziranim tekstualnim dionicama. Također, moguće je zaključiti da na taj način Parčić želi označiti razliku između prezenta trenutnoga (prefigiranoga) glagola kojim se izriče buduća i/ili stalna radnja (Par. *Sinъ človęčъski prędastъ se vъ rucę* 131a, hrvatski prijevod: *Sin Čovječji predaje se u ruke grešničke*) i aorista prefigiranoga glagola (koji se podudara s prezentskim oblikom u 3. licu jd.).
- ❖ U *Parčićevu misalu* potvrđuju se dvostruki oblici (s neizmijenjenom sigmom -s- i sa sigmom -h/š-) mlađe inačice sigmatskoga prvog aorista glagola **(pri)ęti*, **načęti* (korijenski morf završava na sonant /n/, /m/ - npr. **stcsl. jęti* < **jem-ti*: 1. lice jd. Par. *eže prięhъ*, *juže piہъ* 248b; 3. lice mn. *načęše glagolati* 130a (usp. Ass. *načęšę glagolati* 118, Mar. *načęšę g(lago)l(a)ti* 99, Vat. Illir. 4 *načęše g(lago)lati* 74a, P. *načęše poedinomъ g(lago)l(a)ti* 113a, Kar. *načęša edinъ kijždo ihъ g(lago)lati* 124b, Vajs *načęše glagolati* 132a), Par. *ese i* 131a (Ass. *jęse i* 119, Mar. *jęšę i* 102, Vat. Illir. 4 *ęše i* 74d, P. *ęše i* 114a, Kar. *ęša ego* 125b, Vajs *jese-i* 133a), Par. *prięse tridesete srebrъnikъ* 132a (Ass. *prijęšę* 137, Mar. *prijęšę* 105, Vat. Illir. 4 *prięše* 75d, P. *prięše* 115b, Kar. *prięša* 126b, Vajs *prijese* 134a).

Sigmatski drugi aorist također je potvrđen u *Parčićevu misalu*, a pokazali smo da tada može postojati i ekskluzivna podudarnost s *Karamanovim misalom* (usp. Par. *Tako li ne vъzmogo(s)te* 130b, Ass. *vъzmože* 119, Mar. *vъzmože* 101, Vat. Illir. 4 *vzmože* 74c, P. *vzmože* 113b, Kar. *vozmogoste* 125a, Vajs *vzmogoste* 133a).

Sve posebnosti (u odnosu na stcsl. jezik) paradigme triju aorista u hrvatskome novocsl. jeziku fonološkoga su tipa, a jedina morfološka posebnost (uz gore istaknute) jest gram. morf za 3. lice dv. *-ta* po uzoru na izvornu hcsl. normu i istočnu novocsl. normu (3. lice dv. Par. *běsta* 130b, *pristupista*, *rěsta* 131b, *bista* 15b).

4.7.5.5. Imperfekt

Stcsl. imperfekt tvorio se od svih glagola, ali najčešće se tvorio od nesvršenih glagola. Njime se izražava trajna radnja ili radnja koja se ponavlja, a izvršena je u prošlosti. Imperfektna osnova dobivala se od polazišne prezentske ili infinitivne (na *-a-*, *-ê-*, *-aj-*, *-êj-*) dodavanjem sufiksa *-êah-* (odnosno *-ah-*) koji se iza palatala i *jote* mijenjao u *-aah-*. Stegnuti oblici imperfekatske konstante javljaju se već u stcsl. tekstovima (npr. 1. lice jd. *uměahъ* > *uměhъ*; *glagolaahъ* > *glagolahъ*). Ipak, broj stegnutih oblika imperfekta u hcsl. tekstovima daleko je veći nego u stcsl. tekstovima pa se stegnuti oblici u *Parčičevu misalu* također mogu držati tradiranjem hcsl. norme. Kako nam je poznato da je izvorna hcsl. norma promjenjiva, treba napomenuti da raniji tekstovi (XII. i XIII. st.) bilježe znatno manje stegnutih oblika od tekstova *zrelije* hcsl. faze (XIV, XV. i XVI. st.) (usp. Mihaljević 2008: 338, Damjanović 2008a: 121). Kod imperfekta tvorenoga formantom *-aah-* već u hcsl. razdoblju fragmenata prevladavaju stegnuti oblici, dok se kod imperfekta tvorenoga formantom *-êah-* sve do druge polovice XVI. stoljeća pojavljuju, uz stegnute, i nestegnute oblici (osobito kod glagola s infinitivnim završetkom *-ê-ti*). Gledajući cjelinu hcsl. sustava može se zaključiti da prevladavaju stegnute oblike tako da se oni ujedno drže hcsl. normom (npr. Vat. Illir. 4 bilježi kontrahirane i nekontrahirane oblike, uz hiperkorektne oblike s formantom *-êêh-*, a *Prvotisak* uglavnom mlađe, kontrahirane oblike usp. Vajs 1948: 86, Šimić 2000: 74). Dijelom hcsl. norme svakako je i izjednačenje oblika za 2. i 3. lice dvojine (*-ta*). Parčiću je sve navedeno poznato pa zadržava razliku između stegnutih oblika formanta *-aah-* i nestegnutih oblika formanta *-êah-* te koristi dvojinske oblike na *-ta*. Na taj način artificijelno obuhvaća stanje u cjelovitome hcsl. razdoblju, od početaka do XVI. stoljeća. Istočna/ruska novocsl. norma s druge strane propisuje dvojake stegnute oblike: *-êh-*, *-êhu-* (stezanje na prvi vokal, 1. lice jd. i 3. lice mn.) i *-jaš-*, *-jahu-* (stezanje na drugi vokal, 3. lice jd. i 3. lice mn.) (Babić 2000: 349).⁶²⁸

⁶²⁸ Istočna/ruska novocsl. norma temelji se na izvornim (srednjovjekovnim) ruskim crkvenoslavenskim spomenicima, potom na tipu csl. jezika u uporabi u Ukrajini i Bjelorusiji u XVII. i XVIII. st., a na kraju i na narodnom ukrajinskom govoru (usp. Hercigonja 1964: 154). Već u srednjovjekovnoj ruskoj redakciji stezanje imperfekatske konstante razlikuje se od stezanja u hcsl. jeziku: razlikovanje dvojine po rodu (usp. stanje u prezentu), formant *-še-* zamijenjen sa *-s-* u 2. licu dv. i mn. (*hoždašeta*, *hoždašete* > *hoždasta*, *hoždaste*) (usp.

Primjeri imperfekatskih oblika u *Parčičevu misalu*:

1. lice jd. pri vasъ sêdêahъ 131a⁶²⁹,
3. lice jd. možaše bo ta prodana biti 129b,
sêdêaše 130a⁶³⁰, 131a, 131b, idêaše 131a,
 Isusъ же mlъčаше 131b, ne znaêše 131b⁶³¹, Imêaše же тъгда 132a,
Vêdêaše bo 132b, ne hotêaše piti 133a⁶³²
3. lice mn. Glagolahu же 129b⁶³³, iskahu 131a, na нь glagolahu 132a, egože
hotêahu 132a, rugahu se emu 132b, biêhu i po glavê 132b, i iže
bêahu съ нимъ, streguče Isusa 133b⁶³⁴, idêahu въsi napisatъ se
 15b
3. lice dv. i razboinika propetaê съ нимъ, ponošašeta emu 133a⁶³⁵

Gadžijeva i dr. 2014: 246). Dvije novocsl. norme (istočna/ruska i hrvatska) svoje prethodnike tradiraju, s tim da je izvorna hcsl. norma mnogo vjernija stcsl. stanju od istočne (istočnoslavenski jezici imperfekt gube već u XII. stoljeću), baš suprotno onome što su tvrdili Sović, Karaman i ostali zagovaratelji istočne novocsl. norme u hrvatskoglagoljskim knjigama u XVII. i XVIII. st.

⁶²⁹ Ass. *sêdêahъ* 120, Mar. *sêdêahъ* 102, Vat. Illir. 4 *sêdêh'* 75a, P. – 114b, Kar. *sê'dê' hъ* 125b, Vajs *sêdêah* 133a.

⁶³⁰ Ass. *vъzleže isusъ* (as. aorist) 117, Mar. *vъzleže* 99, Vat. Illir. 4 *vzležaše* (imperfekt) 74a, P. *vzležaše* 113a (imperfekt), Kar. *vozležaše* 124b (imperfekt), Vajs *sêdêaše* 132a. Parčič odabire drugačiju leksičku inačicu glagola u usporedbi s izvorima, ali u imperfekatskom obliku (poput oblika u hcsl. spomenicima i istočnoslaveniziranim izdanjima).

⁶³¹ Ass. *ne znajo* 121, Mar. *ne znajo* 104, Vat. Illir. 4 *ne znaju* 75c, P. *ne znaju* 115a, Kar. *ne znaêše* 126a, Vajs *ne znajaše* 134a. Parčič se u potpunosti podudara s *Karamanovim misalom* – čak je i imperfekatska konstanta zapisana prema istočnom novocsl. primjeru (s *jatom*) i nije stegnuta (usp. Babič 2000: 349). Vajs zbog toga ne zapisuje *ê* u imperfekatskoj konstanti nego *ja*.

⁶³² Ass. *ne hotêaše piti* 139, Mar. *ne hotêaše piti* 108, Vat. Illir. 4 *ne hotê piti* 76c (sigmatski prvi aorist), P. *ne hotêše piti* 116b (imperfekt), Kar. *ne hotê' piti* 127a (sigmatski prvi aorist), Vajs *ne hotêaše piti* 135a. Parčič se podudara sa stcsl. izvorima i *Prvotiskom* u odabiru imperfekta. Kod modalnih glagola *hotêti* i *moči* (s infinitivom) nema opredijeljenosti glede vida pa autori koriste i imperfekt i aorist tih glagola. To se ne čini slučajno jer se imperfektom obično izriče trajnost, procesnost, a aoristom trenutačnost i ograničenost radnje (usp. Damjanović 2009: 123), Hans Rothe (1960: 123) za stcsl. glagole *hotêti* i *moči* ističe da, zbog impersonalnosti, ostaje gotovo slobodna upotreba vremena. Tada posebno modalno značenje ima sam infinitiv (u našem slučaju riječ je o trajnom glagolu *piti*).

⁶³³ Stegnuta imperfekatska konstanta *-aah-* > *-ah-* prema izvornoj hcsl. normi (isto i u istočnoj novocsl. normi). Usp. Ass. *glagolaahъ* 116, Mar. *gl(agolaa)hъ* 97, Vat. Illir. 4 *G(lago)lahu* 73c, P. *g(lago)lahu* 112a, Kar. *G(lago)lahu* 124a, Vajs *Glagolahu* 131b.

⁶³⁴ U Parčića se imperfekt glagola *biti* nalazi u odnosnoj rečenici (kao u stcsl. i istočnim novocsl. izvorima), a hcsl. misali na tom mjestu bilježe participsku konstrukciju. Usp. Ass. *i iže bêahъ съ нимъ strêgôče isusa* 140, Mar. *i iže bêhъ съ нимъ strêgôšte i(su)sa* 110, Vat. Illir. 4 *i suči s nim' strêguče i(su)sa* 77a, P. *i suči š nim' str(ê)guče i(su)sa* 117b, Kar. *i iže съ нимъ bêhu streguče li(su)sa* 127b, Vajs *i iže bêahu s nim, strêguče Isusa* 135b.

⁶³⁵ Mar. *razboinika raspêta съ нимъ ponošaaste emu* 109 (kontaminacija aorista i imperfekta), Vat. Illir. 4 *razboinika propetaê s nim' ponošašeta emu* 76d, (imperfekt) P. *i propetaê š nim' ponošahota emu* 117a (pomlađeni hcsl. oblik, tipičan za mlađe hrvatskoglagoljske kodekse, postao kontaminacijom imperfekta i aorista slijedom nestajanja vidске opreke u prošlosti, usp. Mihaljević 2008: 338, Galić 2014: 106), Kar. *razboinika raspê'taê съ нимъ, ponošasta emu* 127b (imperfekt, dvojniski oblik za muški rod, pod utjecajem aorisnih oblika zabilježena promjena formanta *-še-* > *-s-*, usp. Gadžijeva i dr. 2014: 246), Vajs *razboinika propetaja s nim, ponošašeta jemu* 135a.

Imperfekatska paradigma hrvatskoga novocsl. jezika potvrđuje konzervativnost: očuvani su stari gram. morfovi, a (izvorne) hcsl. *novine* tiču se zabilježenih glasovnih promjena, fonoloških stezanja i, s morfološke strane, izjednačenja oblika za 2. i 3. lice dv. Parčić se na taj način jasno odmiče od istočne novocsl. norme (napušta dva tipa stezanja imperfekatske konstante, kao i posebne dvojinske oblike za muški, ženski i srednji rod), a obnavlja izvornu hcsl. normu. Komparativnom analizom *Parčićeva misala* potvrđeni su oblici sa stegnutom i oblici s nestegnutom imperfekatskom konstantom prema hcsl. normi (npr. Par. *iděahu vьsi napisatъ se* 15b, *Glagolahu že* 129b). Podsjetimo da je Parčić u pismu od 5. srpnja 1869. upućenome V. Jagiću postavio pitanje o stezanju imperfekatske konstante: *Imperfekt na aah, êah, ê'ah (ili na ah, êh, êh)?* (usp. Jagić 1910: 295).

Stcsl. završetak *-š-eta* (za 2. lice dv.) u hcsl. jeziku javlja se rijetko. Umjesto njega javlja se završetak *-ah-ota*. Parčić, slijedeći najstariji Vat. Illir. 4 (većina hcsl. misala na tome mjestu bilježi završetak *-ah-ota*, usp. P.), bilježi završetak *-š-eta* u 2. i 3. licu dvojine (usp. Par. *i razboinika propetaê sь nimь, ponošaseta emu* 133a). Navedeno govori u prilog konzervativnosti i artifičnosti njegove koncepcije.

Odabir aorista ili imperfekta određenoga glagola u analiziranim tekstualnim dionicama ovisi o stanju u konzultiranim stcsl., hcsl. i istočnim novocsl. izvorima, ali i o priređivačevu znanju i želji da precizira trajnost (i ponovljivost) ili trenutačnost (i ograničenost) glagolske radnje – Par. *dastъ* 130a, Ass. *daêše* 118, Mar. *daêše* 99, Vat. Illir. 4 *da* 74a, P. *da* 113a, Kar. *dade* 124, Vajs *dast učenikom svojim* 132b; odnosno Par. *ne hotêaše piti* 133a, Ass. *ne hotêaše piti* 139, Mar. *ne hotêaše piti* 108, Vat. Illir. 4 *ne hotê piti* 76c, P. *ne hotêše piti* 116b, Kar. *ne hotê` piti* 127a, Vajs *ne hotêaše piti* 135a.

4.7.5.6. Participi

Participi su oblici tvoreni od glagolskih osnova koji imaju, uz glagolske, i imenske gramatičke kategorije, ponajprije deklinaciju. Aktivni particip prezenta i prvi aktivni particip preterita sklanjali su se na osobit način, čuvajući ostatke konsonantske deklinacije i primajući utjecaje *jo*-osnova (uz kratke postoje i dugi oblici). Drugi aktivni particip preterita u hcsl. jeziku gubi sklonidbu jer služi samo za tvorbu složenih glagolskih oblika (funkcija predikata). Pasivni participi (pasivni particip prezenta i pasivni particip preterita) deklinirali su se kao kratki i dugi oblici pridjeva (*nosimъ : nosimî*) (Gadžijeva i dr. 2014: 184-188).

Rane razvojne faze hcsl. jezika dobro čuvaju stcsl. sustav od pet participa pa se u hcsl. fragmentima XII. i XIII. stoljeća potvrđuju svi stcsl. participi, a najčešći je, uz *l*-particip ili drugi aktivni particip preterita koji se upotrebljava u tvorbi složenih glagolskih oblika, aktivni

particip prezenta (usp. Mihaljević 2008: 343, Sudec 2008: 517-529). U mlađim tekstovima, a osobito u neliturgijskim tekstovima XV. stoljeća sustav od pet participa počinje se urušavati. Uzrok tomu jest priložna (adverbna) funkcija participa koja ih približava nesklonjivim oblicima (nisu razlikovali oblike za rod, ali još uvijek imaju imenske morfološke kategorije) (usp. Damjanović 2008a: 112, Žagar, Ceković, Sanković 2010: 154-155, Eterović, Vela 2013: 1-22). Promjena sintaktičke funkcije participa uvjetovala je adverbijalizaciju participa – particip koji je imao vezu sa subjektom i predikatom čuvao je svoje pridjevske morfološke odlike: promjenjivost, slaganje sa subjektom u rodu, broju i padežu te vezu s predikatom. Zanimljivo je da su se participi u raznorodnim funkcijama očuvali i u novovjekim, čak XIX-stoljetnim, svetopisamskim (latinskim) prijevodima poput Katančićeva *Svetoga pisma* iz 1831. (usp. Vrtić 2009: 365-382). Istočna novocsl. izdanja također potvrđuju primjere svih pet participa u različitim funkcijama: priložnoj (adverbnoj), substantiviziranoj, atributnoj i u funkciji dativa apsolutnog. O zastupljenosti participskih funkcija u *Parčičevu misalu* bit će riječi u poglavlju o sintaktičkim i leksičkim osobitostima.

4.7.5.6.1. Aktivni particip prezenta

U hcsl. jeziku, kao i u stcsl. sustavu, tvorio se od prezentske osnove i određenih sufiksa prema tipu konjugacije glagola (*stcsl. -y, -*qĉ-i* / -*ę*, -*qĉ-i* / -*ę*, -*ęĉ-i*), a njime se obično izriče istovremenost. Hcsl. sustav iznova je karakterističan po provedenim i zabilježenim glasovnim promjenama i stezanjima, a dugi deklinacijski oblici supostoje uz kratke, jedino što stezanja mogu dokinuti razliku između dugih i kratkih oblika u pojedinim padežima (/q/ > /u/, /ę/ > /e/, /y/ > /i/, /št/ > /č/; stezanje *ei* > *e*: u N jd. muškoga roda, katkad u N mn. muškoga roda i D jd. ženskoga roda) (usp. Sudec 2008: 519). Prvotna je uloga toga participa atributna, a ako se rabi kao prilog (nesročno, pod utjecajem govornoga hrvatskog jezika), uvijek ima oblik na -*uĉ-i/-eĉ-i* odnosno na -*uĉ-e/-eĉ-e* prema N mn. muškoga roda (usp. Gadžijeva i dr. 2014: 228).

Primjeri u *Parčičevu misalu*:

N jd. muškoga roda	dastъ imъ, <u>glagole</u> 130a (kratki oblik) ⁶³⁶ ,
	prěšĉdъ malo, pade nic <u>mole se</u> , i <u>glagole</u> 130b ⁶³⁷ (kratki oblik),
	pomoli se, <u>glagole</u> 130b (kratki oblik),

⁶³⁶ Česta je konstrukcija *aorist* + *particip* (funkcija sekundarnoga predikata) (usp. Šimić 2000: 72). Mlađi hcsl. spomenici u njoj particip teže zamijeniti finitnim glagolskim oblikom, a kod Parčiča to uvelike ovisi o *Karamanovu misalu* (zbog usklađenosti s latinskim prijevodom). Ass. *dastъ imъ glagolę* 118, Mar. *dastъ imъ g(lago)lę* 99, Vat. Illir. 4 *da im ' g(lago)le* 74a, P. *da imъ g(lago)le* 113a, Kar. *dade imъ, g(lago)lę* 124b, Vajs *dast im, glagole* 132b. Funkcija sekundarnoga predikata (istovremenost s radnjom predikata).

⁶³⁷ Funkcija sekundarnoga predikata. Ass. *prěšĉdъ malo pade nicъ molę sę i glagolę* 119, Mar. *prěšĉdъ malo pade nicъ molę sę i g(lago)lę* 100, Vat. Illir. 4 *prěš'd' malo pade nicъ na z(e)mli m(o)le se i g(lago)le* 74c, P.

	sêdêahъ въ сѣкъви <u>уѣ</u> 131a (kratki oblik), <u>prêdadei</u> me 131a ⁶³⁸ (dugi oblik), vidêti <u>hote</u> 131a (kratki oblik), кѣто естѣ <u>udarei</u> те 131b ⁶³⁹ (dugi oblik), <u>razarei</u> сѣкъвъ боѣiju 133a (dugi oblik) ⁶⁴⁰ , <u>sъzidaei</u> ju 133a (dugi oblik)
D jd. muškoga roda	na glavu emu <u>sedeću</u> 129b ⁶⁴¹ (kratki oblik), Oče emu <u>glagoljuću</u> 131a ⁶⁴² (kratki oblik), <u>Sedeću</u> же emu na sudiči, pošla къ nemu 132b ⁶⁴³ (kratki oblik), <u>vladajuću</u> Surieju Cirinu 15b ⁶⁴⁴ (kratki oblik)
A jd. muškoga roda	uzriti Sina (...) <u>sêdeča</u> o dešnuju 131b (kratki oblik) ⁶⁴⁵ , <u>greduča</u> na oblacêhъ 131b (kratki oblik), Obrečete mladênhъ (...) <u>ležečъ</u> въ êslehъ 16a ⁶⁴⁶ (kratki oblik), Въsakogo človêka <u>gredučago</u> 18b ⁶⁴⁷ (dugi oblik), <u>utêšajučago</u> me iskahъ, i ne obrêthъ 134a (dugi oblik) ⁶⁴⁸

otstupъ malo pade ničъ na z(e)mli m(o)le se i g(lago)le 113b, Kar. *prešedъ malo, pade na lice svoe, molê sê' i g(lago)lê* 125a, Vajs *prêšad malo, pade nič mole se, i glagoļe* 132b.

⁶³⁸ Ass. *prêdajei mę* 119 (od *stcsl. *prêdaeti*, -ajō, -aeši, usp. Damjanović 2009: 223), Mar. *prêdajei mę* 101 (isto kao Ass), Vat. Illir. 4 *prêdadei me* 74d, P. *prêdadei me* 114a, Kar. *predaěj mē'* 125a, Vajs *prêdajei me* 133a. Hcsl. spomenici nepravilno tvore particip od prezentske osnove atem. glagola *prêdati* (*stcsl. -dati, -damъ, -dasi, usp. Damjanović i dr. 2009: 222) jer očekuje se oblik *stcsl. *prêdady* > hcsl. *predadi*. Parčić, vjerojatno nenamjerno, preuzima taj hcsl. oblik, ali već Vajs 1927. ispravlja "pogrešku" i sravnjuje primjer prema stcsl. i istočnim novocsl. uzorima (particip od gl. osnove *prêdaj-* glagola *e*-tipa). Dugi oblik očekivan kod supstantiviziranoga participa. Supstantivizirani particip potvrđen je u stcsl. normi, hcsl. tekstovima – starijim i mlađim, ali i protestantskim tekstovima, Kašičevoj Bibliji te u istočnoj novocsl. normi (usp. Eterović, Vela 2013: 2, Babić 2000: 363). Tomu dodajemo da je potvrđen i u hrvatskome novocsl. jeziku *Parčićeva misala*, tj. nije zamijenjen zavisnom rečenicom.

⁶³⁹ Supstantivizirani particip. U hcsl. izvorima zamijenjen zavisnom rečenicom, ali kod Parčića je očuvan, kao i kod Karamana. Usp. Ass. *udarei tę* 121, Mar. *udarei tę* 104, Vat. Illir. 4 *kto est' iže te udari* 75b (odnosna rečenica), P. *kto es(tъ) iže te udari* 115a (odnosna rečenica), Kar. *udarej tē'* 126a, Vajs *udarej te* 133b.

⁶⁴⁰ Supstantivizirani particip. Isto kao u ostalim izvorima, osim u P. *razaraetъ* 117a.

⁶⁴¹ Ass. *na glavō ego vъzležeštu emu* 116, Mar. *na glavō ego vъzležešta* 97, Vat. Illir. 4 *na gl(a)vu emu vzeleču* 73c, P. *na gl(a)vu emu vzeleču* 112b, Kar. *na glavu ego vozleža'ča* 124a, Vajs *na glavu jemu sêdeću* 131b. Atributna funkcija participa. Parčić odabire drugačiju leksičku inačicu od svih ostalih izvora.

⁶⁴² Dativ apsolutni. Ass. *glagoljuću emu* 119, Mar. *g(lago)ljōču emu* 101, Vat. Illir. 4 *emu g(lago)ljuću* 74d, P. *emu g(lago)ljuću* 114a, Kar. *emu g(lago)ljuću* 125a, Vajs *jemu glagoljuću* 133a. Par. se potpuno podudara (red riječi) s *Karamanovim misalom*.

⁶⁴³ Dativ apsolutni, isto kao u svim ostalim izvorima.

⁶⁴⁴ Dativ apsolutni slično kao u stcsl. izvorima, ali ne i u istočnim novocsl. i hcsl. izvorima. Usp. Ass. *vladoču suriejo i kîriniejo* 172, Mar. *vladoštju sîriejo i kîriniju* 196, Vat. Illir. 4 *ot vladatela sur'skago cirina* 8d, P. *ot vladat(e)la surêiskago cirina* 12b, Kar. *ot vladê'ča Sirieju Kirina* 15b, Vajs *vladajuću Surieju Cirinu* 16a.

⁶⁴⁵ Isti oblici u svim izvorima, particip u funkciji situacijskoga determinatora objekta. Širenje genitivno-akuzativnoga sinkretizma zbog kategorije živosti (usp. Tandarić 1993: 102, Sudec 2008: 521).

⁶⁴⁶ Particip u funkciji situacijskoga determinatora objekta, koristi se uz glagole *obrêsti*, *naiti* i sl. (usp. Vela, Eterović 2013: 9). U funkciji situacijskoga determinatora objekta može doći i pasivni particip preterita (prijevod latinskoga aktivnoga participa prezenta), što u ovome slučaju pokazuju mlađi izvori, ali ne i Parčić. Ass. *i ležeštъ vъ êslehъ* 172, Mar. *ležeštъ vъ êslehъ* 197, Vat. Illir. 4 *ležeč' v' êsleh'* 9a, P. *i položehъ vъ êslehъ* 12b, Kar. *i položena vъ êslehъ* 16a, Vajs *i ležeč v jasleh* 16a.

V jd. muškoga roda	Agnъče boži, <u>vъzemlei</u> grêhi mira, pomilui nasъ 247a ⁶⁴⁹ (dugi oblik)
I jd. muškoga roda	Ieremiem prorokomъ, <u>glagoljučemъ</u> 132a (kratki oblik)
N mn. muškoga roda	negodovaše , <u>glagoljuče</u> 129b ⁶⁵⁰ , 130a (kratki oblik), <u>skrъbeče</u> zêlo 130a ⁶⁵¹ (kratki oblik), <u>biše</u> i po licu, <u>glagoljuče</u> 131b (kratki oblik), pristupiše <u>stoečii</u> 131b ⁶⁵² (dugi oblik), <u>pljujuče</u> na нь, priese trъstъ 132b (kratki oblik), <u>Mimohodečii</u> že hulahu 133a (dugi oblik), pastiri bêahu (...) <u>bъdeče</u> , i <u>strêguče</u> 16a (kratki oblik), <u>čajuče</u> blaženago upъvaniê 15a ⁶⁵³ (kratki oblik)
G mn. muškoga roda	množъstvo voi (...) <u>hvalečihъ</u> Boga, i <u>glagoljučihъ</u> 16a ⁶⁵⁴ (dugi oblik)
D mn. muškoga roda	<u>načinajučemъ</u> že simъ bivati vъzrite, i vъzdvignête glavi 2b ⁶⁵⁵ , i <u>êdučemъ</u> imъ, reče 130a ⁶⁵⁶ (kratki oblik),

⁶⁴⁷ Particip u funkciji situacijskoga determinatora objekta. Očekivan dugi oblik. Usp. Ass. *člověka idôštaago* 1, Mar. *čl(ově)ka grědôštaago* 314-315, Vat. Illir. 4 *čl(ově)ka greduč(a)go* 15b, Kar. *člověka grě'dučago* 18b, Vajs *člověka gredučago* 19a. Dokaz da Parčić ne slijedi beziznimno stanje zatečeno u Ass. Ako ostali izvori govore u prilog, bilo kvantitetom ili kvalitetom prijevoda, kojemu drugom rješenju, Parčić ga preuzima.

⁶⁴⁸ Psalam 68, supstantivizirani particip, usp. Ps. Sin. *utěšajôšta i ne obrětъ* (1883: 141), P. *utěšajučago me iskahъ i ne obretъ i* 118a, Kar. *utě'sajučago mē' iskahъ, i ne obrě'tohъ* 128a, Ber. *utěšajučago me iskah'* (1864: 57). Očekivan dugi oblik, usp. istočne novocsl. i hcsl. izvore za razliku od stcsl. Ps. Sin.

⁶⁴⁹ Atributna funkcija participa, očekivan dugi oblik. Vat. Illir. 4 *Agn(b)če b(o)ži vzelei grêhi vsego mira* 168a, P. *Aganče b(o)ži ki vzeleši grêhi mira p(o)m(i)lui n(a)sъ* 246a, Kar. *Agnče Božij, vzeleš grê'hi mîra, pomiluj nasъ* 52b, Činъ i Pravilo 1881. *Agnče boži, vzelei grêhi mira, pomilui nasъ* 22b, Vajs *Aganče boži, vzelej grêhi mira, pomiluj nas* 281b. Jedino je u *Prvotisku* particip zamijenjen odnosnom rečenicom.

⁶⁵⁰ Ass. *ne godovašę glagoljôšte* 116, Mar. *negodovašę gl(agolj)šte* 97, Vat. Illir. 4 *negodovaše g(lago)ljuče* 73c, P. *negodovahu g(lago)ljuče* 112b (imperfekt), Kar. *negodovaša, g(lago)ljuče* 124a, Vajs *negodovaše, glagoljuče* 132a. Funkcija sekundarnoga predikata (istovremenost s radnjom predikata, najava upravnoga govora).

⁶⁵¹ Ass. *skrъbeče* 118, Mar. *skrъbeče* 99, Vat. Illir. 4 *skr'beče* 74a, P. *skrbeče* 113a, Kar. *skorbě'če* 124b, Vajs *skrbeče* 132a. Funkcija sekundarnoga predikata (u prilog konzervativnosti govori zadržana deklinacijska posebnost, tj. gram. morf -e).

⁶⁵² Supstantivizirani particip u dugome obliku. Usp. Ass. *prîstopъše stojęčii rêšę* 121 (aktivni particip preterita prvi, a ne aorist), Mar. *prîstopъše stojęštei rêšę* 104 (aktivni particip preterita prvi, a ne aorist, očekivan stcsl. dugi oblik na -ei), Vat. Illir. 4 *prîstupiše sêdečei tu i rêše* 75c (stcsl. aktivni particip preterita zamijenjen finitnim glagolskim oblikom – aoristom, očekivan dugi oblik aktivnoga participa prezenta na -ei), P. *prîstupiše stoečei tu i rêše* 115a, Kar. *prîstupiša stoe'čii i rê'sa* 126a, Vajs *prîstupiše stojęčii, i rêše* 134a. N mn. muškoga roda u sklonidbi dugih oblika participa u hcsl. jeziku ima gram. morf -ei. Rijetko se, u pravilu u manje konzervativnim tekstovima može naći gram. morf -i kao rezultat utjecaja pridjevske sklonidbe (usp. Sudec 2008: 523, Gadžijeva i dr. 2014: 188). Parčić u odabiru tog oblika i propuštanju manje konzervativnoga pridjevskoga utjecaja u sklonidbi participa slijedi istočnu novocsl. normu (ali i primjere iz stcsl. spomenika, osobito iz Ass.). Ponavljamo – ono što je povremeno javljanje u stcsl. spomenicima, u novocsl. jezicima (istočni/ruski i hrvatski) propisano je kao obvezno (npr. 3. lice dv. na -ta, N mn. dugih oblika participa na -ii i sl.).

⁶⁵³ Poslanica Tit. 2, Usp. P. *čajuče b(la)ž(e)nago upvaniê* 12b, Kar. *čajuče bl(a)žennago upovaniê* 15a, Mik. *čajuče blaženaago upvanija* (1853: 245), Ber. *čajuče blaženaago upvaniê* (1866: 73).

⁶⁵⁴ *Stcsl. -iіhъ > iіhъ kao u hcsl. i istočnoj novocsl. normi. Atributna funkcija obaju participa kod Parčića prema hcsl. i istočnim novocsl. izvorima. Ass. *hvalęštiihъ boga i glagoljôštъ* 172, Mar. *hvalęštъ b(og)a i g(lago)ljôštiihъ* 197, Vat. Illir. 4 *hvalečihъ b(og)a i g(lago)ljučihъ* 9a, P. *hv(a)lečihъ b(og)a i rekučihъ* 12b, Kar. *hvalē'čihъ B(og)a, i glagoljučihъ* 16a, Vajs *hvalečihъ Boga i glagoljučihъ* 16a.

	<u>večerajučemъ</u> imъ 130a ⁶⁵⁷ (kratki oblik), reče <u>sučimъ</u> tu 131b ⁶⁵⁸ (dugi oblik)
G mn. muškoga roda	edinъ otъ <u>sučihъ</u> ⁶⁵⁹ съ Isusomъ 131a (dugi oblik), Eteri že otъ <u>stoečihъ</u> tu, i <u>slišechihъ</u> , glagolahu 133a ⁶⁶⁰ (dugi oblik)
A mn. muškoga roda	obrête e <u>sъpeče</u> 130b ⁶⁶¹ (kratki oblik), Pomeni (...) въсе окръсть <u>stoečee</u> 241b ⁶⁶² (dugi oblik)
N jd. ženskoga roda	pristupi къ nemu žena <u>imuči</u> 129b ⁶⁶³ (kratki oblik), pristupi къ nemu edina rabini, <u>glagoljuči</u> 131b (kratki oblik) <u>nakazujuči</u> ni 15a ⁶⁶⁴ (kratki oblik)
I jd. ženskoga roda	ženoju <u>sučeju</u> neprazdъnoju 15b (kratki oblik)

⁶⁵⁵ Dativ apsolutni, usp. Mar. *načinajučemъ же simъ byvati . vъsklonite sę i vъzdvignęte glavy* 295, Vat. Illir. 4 *Načenjučimъ же simъ bivati vsklonęte se i vъzdvignęte gl(a)vi* 1c, P. *Načenjučimъ же simъ biv(a)ti . vzrite i vъzdvignęte gl(a)vi* 2a, Kar. *simъ же byvati načinajučymъ, vozrite, i vōzdvignęte glavy* 2b, Vajs *Načinajučemъ же simъ bivati vzrite, i vъzdvignęte glavi* 2b.

⁶⁵⁶ Dativ aposlutni, radnja istovremena s radnjom predikata, usp. Ass. *ēdōčemъ imъ reče* 118, Mar. *ēdōčemъ imъ reče* 99, Vat. Illir. 4 *ēdučemъ imъ reče* 74a, P. *ēdučimъ imъ* 113a (dugi oblik, stegnut -imъ), Kar. *ēdučymъ imъ* 124b (dugi oblik, zabilježen gram. morfom -ymъ prema istočnoj novocsl. normi opisanoj u gramatici Smotrickoga, usp. Babič 2000: 370), Vajs *jadučemъ im, reče* 132a. Parčić koristi kratki oblik participa prema stcsl. i konzervativnim hcsl. uzorima (Vat. Illir. 4).

⁶⁵⁷ Dativ aposlutni, radnja istovremena s radnjom predikata, usp. Ass. *ēdōčemъ же imъ* 118, Mar. *ēdōčemъ же imъ* 99, Vat. Illir. 4 *Večerajučemъ же imъ* 74a, P. *Večerajuč(i)mъ же imъ* 113a, Kar. *Večerējučymъ же imъ* 124b, Vajs *Večerajučemъ im* 132b. Parčić odabire leksičku varijantu prema hcsl. (ali i istočnim novocsl.) izvorima, i to kratki oblik kao u Vat. Illir 4.

⁶⁵⁸ Supstantivizirani particip, dugi oblik (stezanje *stcsl. -iimъ > -imъ). Zanimljivo je da nije potvrđen u stcsl. izvorima. Također, Parčić vrši leksičku zamjenu: *glagola* (stcsl. i Vat. Illir. 4) > *reče* (P., istočni novocsl.). Usp. Ass. *glagola imъ tu* 121, Mar. *g(lago)la imъ tu* 104, Vat. Illir. 4 *g(lago)la sučemъ tu* 75c, P. *r(e)če sučimъ tu* 115a, Kar. *reče sučymъ tu* 126a, Vajs *reče sučimъ tu* 133b.

⁶⁵⁹ Supstantivizirani particip, dugi oblik (stezanje *stcsl. -iihъ > -ihъ). Isti oblik u svim izvorima.

⁶⁶⁰ Ass. *otъ stoječihъ tu slyšavъše glagolaahъ* 140, Mar. *otъ stoječihъ slyšavъše g(lago)laahъ* 109, Vat. Illir. 4 *ot stoečihъ tu slišavъše g(lago)lahu* 76d, P. *stoečei tu slišavъše g(lago)l(a)hu* 117a, Kar. *tu stoē'če, i slyšavъše, g(lago)lahu* 127b, Vajs *ot stojećihъ tu, i slišechihъ, glagolahu* 135a. U Parčićevu misalu oba su participa potvrđena u supstantiviziranoj funkciji. U svim ostalim izvorima drugi particip ima funkciju sekundarnoga predikata.

⁶⁶¹ Tip determinativnoga participa u funkciji situacijskoga determinatora objekta. Za razliku od onoga u funkciji atributa, koji se javlja u različitim padežima, particip u funkciji situacijskoga determinatora objekta stoji uvijek u akuzativu i dolazi prema participu u latinskome (Eterović, Vela 2013: 9). Usp. Ass. *obrête ję sъpečę* 119, Mar. *obrête ję sъpeštę* 100-101, Vat. Illir. 4 *obrête e speče* 74c, P. *obrête e speče* 113b, Kar. *obrē'te ihъ spē'čē'* 125a, Vajs *obrête je speče* 132b.

⁶⁶² Isti (dugi) oblik u svim izvorima: Vat. Illir. 4 166a, P. 243a, Kar. *stoē'čyē* 47a, Vajs 270b.

⁶⁶³ Ass. *prīstopī къ nemu žena imōšti* 116, Mar. *prīstopī къ nemu žena imōšti* 97, Vat. Illir. 4 *pristupi k nemu žena imuči* 73c, P. *pristupi k nemu žena etera imuči* 112b, Kar. *pristupi къ nemu žena imuči* 124a, Vajs *pristupi k nemu žena imuči* 131b.

⁶⁶⁴ Poslanica Tit. 2, usp. P. *učechimъ n(a)sъ* 12a, Kar. *nakazujuči nasъ* 15a, Mik. *nakazajuči ny* (1853: 245), Ber. *učechimъ nasъ* (1866: 73). Parčić bilježi particip (priložna funkcija) prema *Apostolu* i istočnoslaveniziranim uzorima (usp. Miklošičev *Šišatovački apostol*), a Berčić prema *Prvotisku*.

U prilog konzervativnosti hrvatske novocsl. norme govori zadržana deklinacijska posebnost aktivnoga participia prezenta, tj. gram. morf *-e* iz konsonantskih deklinacija u N mn. muškoga roda – Par. *b̃dẽce*, i *str̃egũce* 16a, Par. *skr̃bẽce z̃elo* 130a. Nominativ mn. muškoga roda u sklonidbi dugih oblika participia u hcsl. jeziku ima gram. morf *-ei*. Rijetko se, u pravilu u manje konzervativnim tekstovima, može naći gram. morf *-i* kao rezultat utjecaja pridjevske sklonidbe. Parčić propuštanjem manje konzervativnoga pridjevskog utjecaja u sklonidbi participia slijedi istočnu novocsl. normu (ali i primjere iz stcsl. spomenika, osobito iz Ass.). Ponavljamo – ono što je povremeno javljanje u stcsl. spomenicima (N mn. *-ii*, usp. Večerka 1984: 154, Babič 2000: 371), u istočnoj novocsl. i hrvatskoj novocsl. normi propisano je kao obvezno (npr. 3. lice dv. na *-ta*, N mn. dugih oblika participia na *-ii* i sl.) – usp. Par. *pristupiše stoẽcii* 131b, Ass. *pr̃stop̃še stoj̃ẽcii r̃ěš̃e* 121 (aktivni particip preterita prvi, a ne aorist), Mar. *pr̃stop̃še stoj̃ẽštei r̃ěš̃e* 104 (aktivni particip preterita prvi, a ne aorist, očekivan stcsl. dugi oblik na *-ei*), Vat. Illir. 4 *pristupiše s̃edẽcei tu i r̃ěše* 75c (stcsl. aktivni particip preterita zamijenjen finitnim glagolskim oblikom – aoristom, očekivan dugi oblik aktivnoga participia prezenta na *-ei*), P. *pristupiše stoẽcei tu i r̃ěše* 115a, Kar. *pristupiša stoē̃c̃ii i r̃ē̃ša* 126a, Vajs *pristupiše stoj̃ẽcii, i r̃ěše* 134a.

Distribucija dugih i kratkih oblika participia u *Parčičevu misalu* ovisi o funkciji participia i stanju u primjernim spomenicima, npr. dugi oblici očekuju se kod supstantiviziranih participia: Par. *ut̃ěšajũc̃ago me iskah̃, i ne obr̃ẽt̃* 134a; kratki oblici kod adverbijaliziranih participia i participia u funkciji predikata i sekundarnoga predikata: Par. *pastiri b̃ẽahu (...) b̃dẽce, i str̃egũce* 16a).

4.7.5.6.2. Pasivni particip prezenta

Njime se ne izražava stanje subjekta, kao što je slučaj s aktivnim participom prezenta, već stanje objekta radnje. Tvorio se od prezentske osnove svih prijelaznih glagola skupinama sufiksa prema tipu konjugacije glagola (*-im-b, im-a, im-o; em-b, em-a, em-o; om-b, om-a, om-o*). Hcsl. tekstovi bilježe i kratke i duge oblike, iako valja napomenuti da je u njima mnogo rjeđi od aktivnoga participia prezenta (npr. u *Misalu hruackom* Šimuna Kožičića Benje nije potvrđen ni jedan primjer pasivnoga participia prezenta, usp. Žagar, Ceković, Sanković 2010: 154).

Primjeri u *Parčičevu misalu*:

N jd. muškoga roda	<u>naricaemi</u> Ijuda 129b ⁶⁶⁵ (dugi oblik)
G jd. muškoga roda	<u>naricaemago</u> Kaêpi 129b ⁶⁶⁶ (dugi oblik), <u>naricaemago</u> Hr̃sta 132b (dugi oblik)
A jd. muškoga roda	<u>naricaemago</u> Varavu 132a ⁶⁶⁷ (dugi oblik)
N jd. ženskoga roda	ih̃že tebê vêra <u>znajema</u> est̃ 241b ⁶⁶⁸ (kratki oblik)
A jd. ženskoga roda	ṽb ṽb̃s̃ <u>naricaemuju</u> 130b ⁶⁶⁹ (dugi oblik)
N jd. srednjega roda	i <u>vedomo</u> [est̃] blagoč̃stṽie 241b ⁶⁷⁰ (kratki oblik)
A jd. srednjega roda	<u>naricamoe</u> Golgota 133a (dugi oblik)

Očuvane su stcsl./hcsl. morfološke posebnosti pasivnoga participa prezenta (pridjevska sklonidba dugih i kratkih oblika sa zabilježenim glasovnim promjenama i fonološkim stezanjima, npr. gram. morf za N jd. muškoga roda *stcsl. -yi > -ii > -i).

Dva su primjera uporabe pasivnoga participa prezenta u opisnome pasivu (usp. *Čiñ i Pravilo* 1881. *znaema est̃* 19a, Par. *vêra znajema est̃* 241b; Par. *i vedomo blagoč̃stṽie* 241b), i to prema istočnom novocsl. uzoru, odnosno prema *Karamanovu misalu* (Red mise s Kanonom). U hcsl. izvorima na tom se mjestu nalazi pasivni particip preterita (Vat. Illir. 4 *vêra znana est'* 166a, P. *vêra znana est'* 243a). U svim ostalim primjerima potvrđuje se, najčešće, determinativna (atributna) funkcija pasivnoga participa prezenta (i to uvijek glagola *naricati se*). Takvo se stanje (za analizirane tekstualne dionice) potvrđuje i u stcsl., i u hcsl., i u istočnim novocsl. izvorima. Tek u posljednjim fazama izvornoga hcsl. jezika, točnije u tiskanim hrvatskoglagoljskim misalima XV. i XVI. stoljeća, zabilježeno je opadanje primjera pasivnoga participa prezenta u determinativnoj funkciji, a u *Kožičićevu misalu* nije zabilježen ni jedan.

⁶⁶⁵ Ass. *naricaemy ijuda* 116, Mar. *naricaemy ijuda* 98, Vat. Illir. 4 *naricaemi ijuda* 73d, P. *naricaem̃ ijuda* 112b, Kar. *g(lago)lem̃j Iuda* 124a, Vajs *naricajemi Ijuda* 132a. Atributna funkcija participa.

⁶⁶⁶ U Par. *misalu*, kao i u hcsl. izvorima, zabilježeni su stegnuti oblici u G jd. dugih oblika. Usp. Ass. *naricaemaago kaifa* 116, Mar. *naricaemaago kaifa* 97, Vat. Illir. 4 *naricaemago kaêpi* 73c, P. *naricaem(a)go kaêpi* 112a, Kar. *gl(agol)emago Kaifa* 124a, Vajs *naricajemago Kajapi* 131b. Atributna funkcija participa.

⁶⁶⁷ Kategorija živosti, genitivno-akuzativni sinkretizam. Isto kao u svim ostalim izvorima.

⁶⁶⁸ Usp. Vat. Illir. 4 *vêra znana est'* 166a (pasivni particip preterita, opisni pasiv), P. *vêra znana est'* 243a, Kar. *vêra znaema e(st̃)* 47a, *Čiñ i Pravilo* 1881. *znaema est̃* 19a, Vajs *znajema jest* 270b. Primjeri iz *Parčićeva misala* ujednačen s *Karamanovim misalom*.

⁶⁶⁹ Ass. *ṽb ves̃ naricaem̃j̃* 118, Mar. *naricaem̃j̃* 100, Vat. Illir. 4 *v' vas̃ naricaemuju* 74b, P. *va v(a)s̃ naricaemuju* 113b, Kar. *ṽb ves̃, naricaemuju* 125a, Vajs *va vas naricajemuju* 132b.

⁶⁷⁰ Funkcija predikatnoga imena, pasiv, usp. Vat. Illir. 4 *ṽstno ob̃etovanie* 166a (prilog), P. *ṽstno ob̃etovanie* 243a, Kar. *i ṽd̃omo blagoč̃est̃ie* 47a, *Čiñ i Pravilo* 1881. *ṽd̃omo* 19a, Vajs *ṽd̃omo blagoč̃ast̃je* 270b. Parčić se u Kanonu mise većinom podudara s *Karamanovim misalom*.

4.7.5.6.3. Prvi aktivni particip preterita

U stcsl. tekstovima, a kasnije i u hcsl. jeziku, koristio se za izricanje prijevremenosti zavisne radnje u odnosu prema glavnoj. Tvorio se od infinitivne osnove i *stcsl. sufiksa -ѣ-, -ѣši- i -ѣ-, -ѣši- (*padѣ, kupovanѣ* za muški i srednji rod; *padѣši, kupovanѣši* za ženski rod itd.). U hcsl. oblicima zabilježene su karakteristične glasovne promjene i stezanja u pojedinim dugim oblicima sklonidbe (ispadanje *jerova*, /y/ > /i/ i sl.). Glagoli *i*-tipa koji su imali dvojake, starije i mlađe, oblike, očuvani su s tom dvostrukosti i u hcsl. tekstovima (*nošb, nošbši* : *nosivb, nosivbši*).

Primjeri u *Parčičevu misalu*:

N jd. muškoga roda *Razumêvъ* že Isusъ, reče imъ 129b, On že *otvêčavъ*, reče 130a⁶⁷¹, 130b, *Otvêčavъ* že Ijuda, (...), reče 130a⁶⁷²,
Omočii sъ mnoju 130a⁶⁷³ (dugi oblik), *prêdavi* ego 130a (dugi oblik)⁶⁷⁴, *priemъ* čašu 130a⁶⁷⁵, *priemъ* vodu 132b, *poemъ* Petra (...) načetъ skrbêti, i tužiti 130b⁶⁷⁶ (kratki oblik), *prêšbъ* malo, pade nic mole se, i glagole 130b⁶⁷⁷ (kratki oblik), slovo *rekъ* 130b⁶⁷⁸ (kratki oblik), *ostavъ* e 130b (kratki oblik), *Prêdavi* že i 131a⁶⁷⁹ (dugi oblik), *prêdavi* ego 132a⁶⁸⁰ (dugi oblik), abie

⁶⁷¹ Funkcija sekundarnoga predikata. Riječ je o poziciji u kojoj je particip dobro očuvan u hcsl. tekstovima, a tek u mlađima biva zamijenjen finitnim glagolskim oblikom (što ovdje možemo vidjeti u *Prvotisku*). Usp. Ass. *otvêštavъ reče* 118, Mar. *otvêštavъ reče* 99, Vat. Illir. 4 *otvêčav' reče* 74a, P. *on že r(e)če imъ* 113a, Kar. *otvêčavъ, reče* 124b, Vajs *otvêčav, reče* 132a.

⁶⁷² Isto u Ass.118, Mar. 99, Vat. Illir. 4 74a, Kar. 124b, Vajs 132a-132b, ali u P. *Otveča ijuda (...) reki* 113a (sigmatski prvi aorist uz aktivni particip prezenta).

⁶⁷³ Dugi oblik zabilježen s nestegnutim završetkom (*stcsl. -yi > -ii > -i). Parčić slijedi primjere iz stcsl. i istočnih novocsl. izvora, usp. Ass. *omočii sъ mnojъ* 118, Mar. *omočii sъ mnojъ* 99, Kar. *Omočivъj so mnoju* 124b (aktivni particip preterita prvi), Vajs *Omoči sa mnoju* 132a. Supstantivizirani particip. U hcsl. izvorima zamijenjen je odnosnom rečenicom, usp. Vat. Illir. 4 *iže omoči sъ mnoju* 74a, P. *iže omače sa mnoju* 113a.

⁶⁷⁴ Substantivizirani particip. Parčić na ovome mjestu odabire aktivni particip preterita prvi (dugi oblik sa stegnutim završetkom *-yi > -ii > -i), posvjedočen u hcsl. Vat. Illir. 4 i istočnome novocsl. *Karamanovu misalu*, dok se u stcsl. izvorima na tome mjestu nalazi dugi aktivni particip prezenta. U *Prvotisku* je particip zamijenjen odnosnom rečenicom. Usp. Ass. *prêdajei ego* 118 (aktivni particip prezenta), Mar. *prêdajei ego* 99, Vat. Illir. 4 *prêdavi ego* 74a, P. *iže predaše i* 113a, Kar. *predavъj ego* 124b, Vajs *prêdavi jego* 132a-132b.

⁶⁷⁵ Funkcija sekundarnoga predikata. Očuvan u svim izvorima.

⁶⁷⁶ Funkcija sekundarnoga predikata. Ass. *poemъ (...) načetъ skrbêti i tžiti* 119, Mar. *poemъ (...) načetъ skrbêti i tžiti* 100, Vat. Illir. 4 *poem' (...) načet' skr'beti* 74c, P. *poemъ (...) načet' skrbêti i tužiti* 113b, Kar. *poemъ (...) nača'tъ skorbê'ti, i tužiti* 125a, Vajs *pojem (...) načet skrbêti, i tužiti* 132b.

⁶⁷⁷ Funkcija sekundarnoga predikata. Ass. *prêšedъ malo pade nicъ molę sę i glagolę* 119, Mar. *prêšbъ malo pade nicъ molę sę i g(lago)lę* 100, Vat. Illir. 4 *prêš'd' malo pade nicъ na z(e)mli m(o)le se i g(lago)le* 74c, P. *otstupъ malo pade nicъ na z(e)mli m(o)le se i g(lago)le* 113b, Kar. *prêšedъ malo, pade na lice svoje, molę sę' i g(lago)lę* 125a, Vajs *prêšad malo, pade nic mole se, i glagolę* 132b.

⁶⁷⁸ Ass. *slovo rekъ* 119, Mar. *slovo rekъ* 101, Vat. Illir. 4 *slovo reki* 74c, P. *slovo reki* 114a, Kar. *slovo rekyj* 125a, Vajs *slovo rek* 133a. Par. usklađen sa stcsl. izvorima u odabiru kratkoga oblika participa za funkciju sekundarnoga predikata.

⁶⁷⁹ Substantivizirani particip u očekivanome dugom obliku. U stcsl. izvorima opet susrećemo aktivni particip prezenta, a u *Prvotisku* odnosnu rečenicu. *Parčičev misal* podudara se s Vat. Illir. 4 i *Karamanovim misalom*. Usp. Ass. *prêdajei že dastъ imъ* 119, Mar. *prêdajei že i dastъ imъ* 101, Vat. Illir. 4 *Prêdavi že ego da imъ* 74d, P.

pristuplѣ 131a (kratki oblik), prostrѣ ruku, izvlěče nožъ 131a (kratki oblik), udarѣ raba 131a⁶⁸¹ (kratki oblik), vъšъdѣ vъnutrѣ sѣdѣaše 131a (kratki oblik), vъstavѣ arhierѣi reče emu 131b (kratki oblik), i išъdѣ vъnъ plaka se 132a⁶⁸² (kratki oblik), raskaѣvъ se, vъzvratī 132a (kratki oblik), I povrѣgъ srebŕnīkī v stѣkъvī, otīde 132a (kratki oblik), ošъdѣ sѣtīju se obѣsī 132a (kratki oblik), vъkušъ, ne hotѣaše pītī 133a (kratki oblik), vъzъpīvъ (...) ispustī 133a⁶⁸³, pŕietъ hlѣb (...) hvalī vъzъdavъ 130a, 242b

D jd. muškoga roda Isusu že bīvъšū 129b⁶⁸⁴ (kratki oblik), Večeru že bīvъšū 130a⁶⁸⁵, Izъšъdъšū že emu vъ vrata, uzrѣ i 131b⁶⁸⁶, Jutru že bīvъšū 132a (kratki oblik)

N mn. muškoga roda Vīdѣvъše že učenīcī 129b⁶⁸⁷ (kratki oblik), I vъspѣvъše, izīdu 130a⁶⁸⁸ (kratki oblik), ostavlъše i, bѣžaše 131a (kratki oblik), emъše Isusa, vѣse kъ Kaѣpѣ 131a⁶⁸⁹ (kratki oblik),

Iže pred(a)st' i dast' imъ 114a, Kar. *Predayъž že ego, dade imъ* 125a, Vajs *Prѣdavi že-i, dast im* 133a. Očigledno je da Parčić kombinira rješenja iz ponuđenih izvora.

⁶⁸⁰ Substantivizirani particip u očekivanome dugom obliku. Ass. *prѣdavī ego* 137, Mar. *prѣdavī ego* 105, Vat. Illir. 4 *prѣdavī ego* 75c (ostatak grafije za *jeri*, Mihaljević drži da je riječ o načinu bilježenja skupine /ji/, usp. Šimić 2000: 67), P. *prѣdav i* 115b, Kar. *predavъj* 126a, Vajs *prѣdavi jego* 134a.

⁶⁸¹ Funkcija sekundarnoga predikata. U hsl. izvorima particip je zamijenjen finitnim glagolskim oblikom (aorist), u istočnome novosl. *Karamanovu misalu* posvjedočen je mlađi oblik s hijatskim -v-. Parčić slijedi stosl. izvore, ali mu *Karamanov misal* služi kao sigurnosni predložak u odabiru oblika. Usp. Ass. *udarъ raba (...) urѣza emu uho desnoe* 120, Mar. *udarъ raba (...) urѣza emu uho* 102, Vat. Illir. 4 *i udari raba (...) i urѣza emu uho* 74d, P. *i udari raba (...) i urѣza emu uho* 114a, Kar. *udarivъ raba (...) urѣ'za emu uho* 125b, Vajs *udar raba (...) urѣza jemu uho* 133a. Parčić izbacuje pridjev *desnoe* koji pronalazi samo u Ass.

⁶⁸² Funkcija sekundarnoga predikata, odabir leksičke varijante kao u stosl. uzorima, usp. Ass. *išedъ* 121, Mar. *išedъ* 104, Vat. Illir. 4 *iz'šd' 75c*, P. *šadъ* 115b, Kar. *izšedъ* 126a, Vajs *i išad* 134a.

⁶⁸³ Funkcija sekundarnoga predikata. Ass. *vъzъpīvъ* 140, Mar. *vъzъpīvъ* 109, Vat. Illir. 4 *vъzъpīv' 76d*, P. *v(b)zъpī* 117b, Kar. *vozopīvъ* 127b, Vajs *vzapīv* 135b.

⁶⁸⁴ Usp. Ass. *isusu že byvъšju* 116, Mar. *i(su)su že byvъšju* 97, Vat. Illir. 4 *I(su)su že bīv'šū v' vitanii* 73c, P. *Egda že bē is(su)sъ* 112b (vremenska rečenica), Kar. *Ii(su)su že byvъšū* 124a, Vajs *Isusu že bīvъšū* 131b. Dativ apsolutni kao sintaktička kategorija koju hsl. jezik preuzima iz stosl. jezika. Češći je starijim redakcijskim tekstovima (XIII. i XIV. st.). U mlađim se sve više zamjenjuje instrumentalom apsolutnim ili vremenskom zavisnom rečenicom (usp. Mihaljević, Reinhart 2005: 67, Eterović, Vela 2013: 16).

⁶⁸⁵ Dativ apsolutni, usp. Ass. *Večeru že byvъšū* 117, Mar. *večeru že byvъšū* 98, Vat. Illir. 4 *Večeru že bīvъšū* 74a, P. *Več(e)ru že bīvъšū* 113a, Kar. *Večeru žu byvъšū* 124b, Vajs *Večeru že bīvъšū* 132a.

⁶⁸⁶ Dativ apsolutni očuvali su svi izvori. Usp. Ass. *i šedъšū emu vъ vrata, uzrѣ i* 121, Mar. *i šedъšū že emu vъ vrata . uzrѣ* 104, Vat. Illir. 4 *Iz'š'dšū že emu dvar' uzrѣ i* 75b, P. *I šadъšū že emu iz vrat' vidѣ ego* 115a, Kar. *Izšedъšū že emu ko vratomъ, uzrѣ' ego* 126a, Vajs *I izšadъšū že jemu va vrata, uzrѣ-i* 133b. Par se podudara s Ass. i Kar.

⁶⁸⁷ Ass. *vīdēvъše že učenīcī* 116, Mar. *vidēvъše že učenīcī* 97, Vat. Illir. 4 *Vīdēvъše že uč(e)n(i)cī* 73c, P. *Vīdēvъše že uč(e)n(i)cī* 112b, Kar. *Vīdē vše že učenīcī* 124a, Vajs *Vīdēvъše že učenīcī* 131b-132a. Funkcija sekundarnoga predikata. U *Par. misalu*, kao i u ostalim izvorima, dobro se čuva stari gram. morf -e iz konsonantskih deklinacija u kratkome obliku participa za N mn. muškoga roda.

⁶⁸⁸ Ass. *vъspѣvъše izīdъ* 118, Mar. *vъspѣvъše izīdъ* 99-100, Vat. Illir. 4 *vъspѣvъše izīdu* 74b, P. *vъspīvъše izīdu* 113a, Kar. *vospѣ' vše, izydoša* 124b, Vajs *vъspѣvъše, izīdu* 132b. Par. se podudara sa stosl. i hsl. izvorima.

	Vsi bo <u>priemšii</u> nožь, nožemь pogibnutь 131a ⁶⁹⁰ (dugi oblik), Arhierêi že, <u>priemše</u> 132a (kratki oblik), otvêčavše rêše 131b (kratki oblik), I <u>sъvezavše</u> vêse i, i prêdaše 132a ⁶⁹¹ (kratki oblik), <u>svlvьkьše</u> i (...) odêše i 132b ⁶⁹² (kratki oblik), <u>svpletьše</u> (...) vьzložiše na glavu 1132b (kratki oblik), <u>prêklonьše</u> kolêno (...) rugahu se 132b (kratki oblik)
D mn. muškoga roda	i ne obrêtu, mnogomь lъžemь svьdêtelemь <u>pristuplьšemь</u> 131b ⁶⁹³ (kratki oblik), Sьbranomь ubo <u>sučemь</u> imь, reče Pilatь 132a-132b ⁶⁹⁴ (kratki oblik)
N jd. ženskoga roda	<u>Vъzliêvьši</u> bo si mastь 129b ⁶⁹⁵ (kratki oblik)
G mn. ženskoga roda	otь vьsêhь zьlь <u>minuvьšiьhь</u> , nastoečiьhь i budučiьhь 246b (dugi oblik)

⁶⁸⁹ Ass. *emše isusa vêsę i kь kaiĕfê* 120, Mar. *emše is(u)sa vêsę kь kaiĕfê* 102, Vat. Illir. 4 *emše i(su)sa privêse i kь kaĕpê* 75a, P. *êmše i(su)sa veše i kaĕpê* 114b, Kar. *emše Ii(su)sa, vedoša kь Kaiĕfê* 125b (sigmatski drugi aorist), Vajs *jemše Isusa, vêsę-i ka Kajapê* 133b. Parčić slijedi stcsl. izvore, iako i hcsl. spomenici čuvaju particip i sigmatski prvi aorist (*Prvotisa* ima mlađi oblik s promjenjivom sigmom i bez *jata* u korijenskome morfu). Zanimljivo je da Vajs unosi zamjenicu koju je Parčić, vjerojatno slučajno, ispustio.

⁶⁹⁰ Supstantivizirani particip u dugome obliku koji nema *stcsl. gram. morf -ei za N mn. muškoga roda. U hcsl. tekstovima zabilježeni su participi u N mn. muškoga roda s gram. morfom -i (samo u stegnutome obliku jer su nestegnuti oblici pridjeva vrlo rijetki, usp. Gadžijeva i dr. 2014: 177, 188). Smatra se da je riječ o utjecaju pridjevske sklonidbe na sklonidbu participa (usp. Mihaljević 2005: 289, Sudac 2008: 523). Parčić i kod deklinacije pridjeva propušta određene utjecaje zamjeničke sklonidbe pa nije iznenađujuće da kod deklinacije participa propušta mlađe utjecaje pridjevske sklonidbe. Kao što smo, prema polazišnim informacijama, pretpostavili – praksa propuštanja "pomlađenih" utjecaja u Parčićevoj jezičnoj koncepciji strogo je ograničena na morfološkoj razini – uglavnom je riječ o obilježjima karakterističnim i za hcsl. i za istočnu novocsl. normu (Smotricki propisuje N mn. na -ii, usp. Babić 2000: 376). Usp. Ass. *vьsi bo priemšy nožь* 120, Mar. *vьsi bo priemšei nožь* 102, Vat. Illir. 4 *vsi bo primuĕei nož'* 74d, P. *V(b)s(a)ki bo priemljuĕei nožь* 114a, Kar. *Vsi bo priemšii nožь* 125b, Vajs *Vsi bo prijemšii nož* 133a.

⁶⁹¹ Ass. *i sьvezavše i vêsę i prêdašę* i 121, Mar. *i sьvezavše i vêsę . i prêdašę* i 105, Vat. Illir. 4 *i svezavše vêsę i i prêdaše* i 75c, P. *I svezana veše i i prêdaše* i 115b, Kar. *i svê'zana privedoša ego, i predadê ego* 126a, Vajs *I svezavše vêsę-i, i prêdaše* 134a. Parčić se podudara sa stcsl. uzorima i Vat. Illir. 4.

⁶⁹² Podudarno sa stcsl. i istočnim novocsl. izvorima. Usp. Ass. *svlvьkьše* i 139, Mar. *svlvьkьše* i 107, Vat. Illir. 4 *svlvьkьše s nego rizi ego* 76b, P. *svlêše š nego rizi ego* 116b, Kar. *sovlakše ego* 127a, Vajs *svlkьše-i* 134b.

⁶⁹³ Dativ apsolutni, particip stcsl. glagola *pristopiti*, -pljo, -piši. Ass. *mnogomь že svьdêtelemь pristopavšemь* 120 (kratki oblik participa, ali od stcsl. glagola *pristopati*, -ajp, -aeši), Mar. *mnogomь lъžemь svьdêtelemь pristopъšemь* 103, Vat. Illir. 4 *mnozêm' lъžnimь svьdêtelemь pristupl'šem'* 75a, P. *s mnozimi lažnimi svьdêt(e)li pristupajuĕe* 114b (nesročnost participa u apsolutnoj konstrukciji svjedoči o knjiškome karakteru tih konstrukcija i njihovoj neukorijenjenosti u govorima, usp. Tandarić 1993: 103, Mihaljević 2009: 341, Eterović, Vela 2013: 16, Gadžijeva i dr. 2014: 314), Kar. *mnogimь lžestvidê telemь pristuplšymь* 125b, Vajs *mnogom lžem svьdêtelem pristupašëm* 133b. Parčić se podudara sa stcsl. izvorima (potpuno s Mar.).

⁶⁹⁴ Dativ apsolutni. Usp. Ass. *sьbranomь že sočemь imь reče imь pilatь* 138, Mar. *sьbranъšemь že sę imь . reče imь pilatь* 106 (kratki oblik, ali aktivnoga participa preterita prvoga) Vat. Illir. 4 *Sьbranomь že im' reče im' pilat'* 76a, P. *Sabranimь že im' r(e)če im' pilat'* 116a (dugi oblik pasivnoga participa preterita, bez aktivnoga participa prezenta), Kar. *sobranymь že imь, reče Pilatь* 126b (dugi oblik pasivnoga participa preterita), Vajs *Sabranomь ubo sučem im, reče Pilat* 134b. Parčić se podudara s Ass.

⁶⁹⁵ Ass. *vъzliêvьšiê bo sii mîro* 116 (N jd. ženskoga roda, dugi oblik), Mar. *vъzliêvьši* 98, Vat. Illir. 4 *Vzliêvьši* 73d, P. *Vzliêvьši* 112b, Kar. *Vozliêvьši* 124a, Vajs *Vzlijavьši* 132a. Funkcija sekundarnoga predikata.

Usporedna analiza *Parčičeva misala* donosi neke zanimljivosti glede bilježenja dugih oblika aktivnoga participa preterita prvoga. Naime, potvrđeni su dugi oblici za N jd. muškoga roda s nestegnutim završetkom (*stcsl. -yi > -ii > -i) koje Parčić tradira prema stcsl. i istočnoj novocsl. normi (usp. Ass. *omočii sь mnojŕ* 118, Mar. *omočii sь mnojŕ* 99, Vat. Illir. 4 *iže omoči sь mnoju* 74a, P. *iže omače sa mnoju* 113a, Kar. *Omočivŷ so mnoju* 124b, Vajs *Omoči sa mnoju* 132a. Uz njih supostoje oblici sa stegnutim završetkom (usp. Par. *prêdavi ego* 130a), a dvostrukost je kod Parčića rezultat usklađivanja sa stanjem u stcsl. i istočnim novocsl. izvorima. Konzervativnost se u Parčića potvrđuje bilježenjem starije inačice ovoga participa za glagole *i*-tipa na mjestima na kojima *Karamanov misal* već bilježi noviju (s hijatskim -v-, a hcsl. izvori već bilježe finitni glagolski oblik) – usp. Par. *udarь raba* 131a, Ass. *udarь raba (...) urêza emu uho desnoe* 120, Mar. *udarь raba (...) urêza emu uho* 102, Vat. Illir. 4 *i udari raba (...) i urêza emu uho* 74d, P. *i udari raba (...) i urêza emu uho* 114a, Kar. *udarivь raba (...) urê'za emu uho* 125b, Vajs *udar raba (...) urêza jemu uho* 133a.

Kao što smo, prema polazišnim informacijama, pretpostavili – praksa propuštanja "pomlađenih" elemenata u Parčićevoj jezičnoj koncepciji strogo je ograničena na morfološkoj razini. Uglavnom je riječ o obilježjima karakterističnima i za hcsl. i za istočnu novocsl. normu. Vidi se to na primjeru gram. morfa -ii za N mn. muškoga roda (umjesto izvornoga *stcsl. -ei). Smotricki propisuje za N mn. završetak -ii (usp. Babič 2000: 376), a riječ je o utjecaju pridjevske deklinacije (isto kao kod aktivnoga participa prezenta): Par. *Vьsi bo priemšii nožь, nožemь pogibnutь* 131a, Ass. *vьsi bo priemšy nožь* 120, Mar. *vьsi bo priemšei nožь* 102, Vat. Illir. 4 *vsi bo primučei nož'* 74d, P. *V(b)s(a)ki bo priemljučei nožь* 114a, Kar. *Vsi bo priemšii nožь* 125b, Vajs *Vsi bo priemšii nož* 133a.

4.7.5.6.4. Drugi aktivni particip preterita ili *l*-particip

Imao je ograničenu sintaktičku uporabu jer se koristio samo za tvorbu složenih glagolskih oblika (perfekt, pluskvamperfekt, futur drugi, kondicional). To je razlog zbog kojega je u tekstovima imao samo kratke (neodređene) nominativne oblike za sva tri roda. Njime se inače izražava stanje u kojem se nalazio subjekt, a hcsl. oblici zadržali su stcsl. tvorbu (*nosi-l-b*, *nosi-l-a*, *nosi-l-o*) sa zabilježenim glasovnim promjenama.

U *Parčičevu misalu* javlja se isključivo kao sastavnica složenih glagolskih oblika, primjerice:

Perfekt:	prêsvetuju nočь <u>sьtvorilь</u> esi 15a, esi <u>prišьlь</u> 131a, vьskuju me esi <u>ostavilь</u> 133a
Kondicional:	dobrêe emu bi <u>bilo</u> 130a, ače bi ne <u>rodilь</u> se 130a

4.7.5.6.5. Pasivni particip preterita

Pozna je kratke i duge oblike pridjevske deklinacije s karakterističnim hosl. glasovnim promjenama i zabilježenim fonološkim stezanjima. Koristio se za opisivanje objekta radnje prijelaznoga glagola i za tvorbu opisnoga pasiva (pasivni particip prezenta ili preterita i određeni oblici pomoćnoga glagola *biti*). Sve posebnosti stosl. tvorbe ovih participskih oblika očuvane su u hosl. sustavu (sufiksi *-n-*, *-en-*, *-t-*), na početku vrlo konzervativno, a u mlađim spomenicima s određenim inovacijama (Gadžijeva i dr. 2014: 249).

Primjeri u *Parčičevu misalu*:

N jd. muškoga roda	<u>prêdanъ</u> budetъ 129b (kratki oblik), 130a, bistъ človêкъ <u>poslanъ</u> otъ Boga 18b
A jd. muškoga roda	obrečete mladênъсь <u>rovitъ</u> 16a (kratki oblik)
N mn. muškoga roda	<u>posylani</u> otъ arhierêi i starъсь 131a ⁶⁹⁶ (kratki oblik), da, <u>opravdani</u> blagodêtiju ego, naslêdnici budemъ 17a ⁶⁹⁷ (kratki oblik), zapovêdmî съpasitelъnimi <u>naučeni</u> 245b (kratki oblik)
N dv. muškoga roda	i razboinika <u>propetaê</u> съ nimъ, ponošašeta emu 133a ⁶⁹⁸ (dugi oblik)
N jd. ženskoga roda	možaše bo ta <u>prodana</u> biti 129b ⁶⁹⁹ , i <u>dana</u> biti 129b (kratki oblik)
A jd. ženskoga roda	vinu ego <u>napisanu</u> 133a (kratki oblik)
I jd. ženskoga roda	съ Marieju <u>obručenoju</u> 15b (kratki oblik) ⁷⁰⁰
N jd. srednjega roda	<u>propovêdano</u> budetъ 129b (kratki oblik), estъ <u>pisano</u> 130a (kratki oblik), <u>pisano</u> bo estъ 130b (kratki oblik), съbistъ se <u>rečeno</u> 132a ⁷⁰¹ (dugi oblik)

⁶⁹⁶ Ass – 119, Mar. – 101, Vat. Illir. 4 *poslani ot...* 74d, P. *poslani ot...* 114a, Kar. *poslani ot* 125a, Vajs *poslani ot* 133a.

⁶⁹⁷ Poslanica Tit. 3, usp. P. *da opr(a)vdani m(i)lostiju ego naslêdnici budem'* 13b, Kar. *da opravdivše sê' bl(a)godatiju ego, naslê'dnici budemъ* 17a, Mik. *da ôpravdavъše se blagodêtiju jêgo naslêdnici budemъ* (1853: 246), Ber. *da opravdani milostiju ego naslêdnici budem'* (1866: 73). Lijepo je vidljiva Parčičeva eklektična koncepcija u kojoj rabi konstrukciju s pasivnim participom preterita kao u hosl. misalima, ali s leksičkom varijantom *blagodêtiju* kao u *Apostolu* i istočnim novocsl. izvorima.

⁶⁹⁸ Mar. *razboinika raspêta съ nimъ ponošaaste emu* 109, Vat. Illir. 4 *razboinika propetaê s nim' ponošašeta emu* 76d, P. *i propetaê š nim' ponošahota emu* 117a (kontaminirani oblik), Kar. *razbojnika raspê'taê съ nimъ, ponošasta emu* 127b, Vajs *razbojnika propetaja s nim, ponošašeta jemu* 135a. Atributna funkcija.

⁶⁹⁹ Ass. *prodano byti (mîro, sr. rod)* 116, Mar. *prodano byti* 97 (isto kao Ass.), Vat. Illir. 4 *prodano biti* 73d (*muro*, srednji rod), P. *prodati se* 112b, Kar. *prodati sê'* 124a, Vajs *prodana biti* 132a (*mast*, ženski rod).

⁷⁰⁰ Atributna funkcija participa. Ass. *съ mariejъ obrûčenjъ* 172 (dugi oblik), Mar. *съ mariejъ obrûčenjъ* 196 (dugi oblik), Vat. Illir. 4 *s mariejû obručenoju* 8d, P. *s m(a)rieju obruč(e)noju* 12b, Kar. *съ Marieju obručenoju* 15b, Vajs *s Marieju obručenoju* 16a. Parčič ne čuva dugi oblik participa u atributnoj fukciji, već se priklanja kratkom obliku prema hosl. i istočnim novocsl. izvorima.

⁷⁰¹ Supstantivizirani particip, isti dugi oblik u svim izvorima. Tim participom obično je prevedena latinska odnosa rečenica: *quod dictum est per Ieremiam prophetam, dicentem* (usp. Eterović, Vela 2013: 5).

A jd. srednjega roda vino sь žľčiju razmēšeno 133a (kratki oblik)

Deklinacija pasivnoga participa preterita također je vrlo konzervativno očuvana u *Parčičevu misalu*. S obzirom na to da najveći broj potvrda u analiziranim tekstualnim dionicama ukazuje na uporabu ovoga participa u izricanju opisnoga pasiva, većina pronađenih participa kratkoga je nominativnoga oblika za sva tri roda. Ako ovaj particip dolazi u nekoj determinativnoj funkciji (npr. atributnoj ili u funkciji situacijskoga determinatora objekta), potvrđuju se i dugi oblici (npr. *Par. i razboinika propetaē sь nimь* 133a).

4.7.5.7. Složeni (analitički) glagolski oblici

4.7.5.7.1. Perfekt

U hcsl. jeziku, kao i u stcsl. jeziku, tvorio se od *l*-participa i trajnoga prezenta pomoćnoga glagola *biti* (*stcsl. *byti*). Redoslijed tvorbenih elemenata bio je slobodan (*esi radila : radila esi*), ali je particip češće dolazio ispred pomoćnoga glagola (tako je potvrdila i naša usporedna analiza *Parčičeva misala*). Pojavljuje se rjeđe od aorista i imperfekta za razliku od stanja u istočnoslaveniziranim izdanjima (osobito u 2. licu jd. jer je u tim izdanjima, prema gramatici M. Smotrickoga, normiran oblik perfekta u 2. licu jd. za sva prošla vremena) (usp. Babič 2000: 352). Ipak, najveći broj perfektnih oblika u *Parčičevu misalu* također je potvrđen u 2. licu jd., a primjeri su pronađeni u Redu mise, molitvama i evanđeoskim tekstovima.

Primjeri perfekta u *Parčičevu misalu*:

2. lice jd. prēsvetuju nočь sьtvorilь esi 15a⁷⁰²,
 esi prišьlь 131a⁷⁰³, vьskuju me esi ostavilь 133a⁷⁰⁴, izvolilь esi
 dari otroka svojego 243b⁷⁰⁵, mirь oživotvorilь esi 247b

4.7.5.7.2. Pluskvamperfekt

Složeni glagolski oblik kojim se, još od stcsl. razdoblja, izražava prošla radnja koja je prethodila drugoj prošloj radnji. Tvorio se od imperfekta, aorista i perfekta pomoćnoga glagola *biti* (*stcsl. *byti*) i *l*-participa. U hcsl. jeziku najčešće su potvrđeni oblici

⁷⁰² Molitva. P. *stvoril' esi*, Kar. *sotvoril esi* 15a.

⁷⁰³ Ass. *esi prišelь* 119, Mar. *esi prišelь* 102, Vat. Illir. 4 *esi prišl'* 74d, P. *esi prišalb* 114a, Kar. *esi prišelь* 125a, Vajs *jesi prišal* 133a.

⁷⁰⁴ Ass. *vьskojь me esi ostavilь* 140, Mar. *vьskojь me esi ostavilь* 109, Vat. Illir. 4 *Vskuju me esi ostavil'* 76d, P. *vaskuju me esi ost(a)vil'* 117a, Kar. *vskuju me' esi ostavilь* 127b, Vajs *vskuju me jesi ostavil* 135a.

⁷⁰⁵ Vat. Illir. 4 *račilь esi dari otroka svojego* 167a, P. *račilь esi dari otroka svojego* 244b, Kar. *izvolilь esi dary otroka svojego* 48b, Činь i Pravilo 1881. *izvolilь esi dari otroka svojego* 21a, Vajs *izvolil esi dari otroka svojego* 274b.

pluskvamperfekta tvoreni uz pomoć imperfekta glagola *biti* (i aorista imperfekatskoga značenja *bêhb*, *bê*, *bê...*), rjeđe su oblici tvoreni uz pomoć aorista, a perfektne oblici nisu zabilježeni (Gadžijeva i dr. 2014: 251). U ruskoj redakciji oni su također vrlo rijetki, zapravo pluskvamperfekt je rijedak uopće, a tako je i u istočnoj/*ruskoj* novocsl. normi i spomenicima (oblik imperfekatskoga aorista glagola *biti* + *l*-particip, npr. Kar. *sobrali sê' bê'hu* 125b) – često je zamijenjen jednostavnim glagolskim oblikom, obično aoristom.

Primjeri pluskvamperfekta u *Parčičevu misalu*:

3. lice mn. sъбрали се бѣаху 131a⁷⁰⁶

Jedina potvrda pluskvamperfekta u analiziranim dionicama *Misala* potvrđuje da je Parčić stcsl. aorist na tome mjestu zamijenio pluskvamperfektom prema hcsl. i istočnim novocsl. spomenicima, s tim da nije koristio kraći (imperfekatski) oblik sigmatskoga prvog aorista, već imperfekt pomoćnoga glagola *biti*. Iz toga se daje zaključiti da je Parčić vodio računa o najpravičnijim, knjiškim primjerima, rekonstruirajući (hiperkorektno) polazišne stcsl. i hcsl. oblike.

4.7.5.7.3. Futur prvi i drugi

U stcsl. jeziku budućnost se izražavala prezentom svršenih glagola (usp. Damjanović 2005: 148), a tu funkciju prezenta tradira hcsl. jezik, kao i dva novocsl. jezika – istočni/*ruski* i hrvatski.

Složeni stcsl. futur prvi tvorio se od infinitiva glagola kojemu se dodavao prezent pomoćnoga glagola *hotěti* (za izricanje poželjnosti radnje u budućnosti), *načęti* i *vъčęti* (za izricanje početka buduće radnje) ili *iměti* (za izricanje obveznosti buduće radnje).⁷⁰⁷ Hcsl. složeni futur prvi također se tvorio na prethodno opisan način, ali je mnogo češća upotreba pomoćnoga glagola *včeti*. Glagol *iměti* u hcsl. tekstovima koristi se za tvorbu zanižekanoga futura, a uz istaknute glagole hcsl. sustav bilježi još i tvorbu futura prvog uz pomoć trenutnoga prezenta pomoćnoga glagola *biti* (*piti budu* i sl., iz čakavskih govora), što je svojstveno zapadnoslavenskim jezicima, a kasnije i istočnoslavenskim (usp. Gadžijeva i dr. 2014: 255, Babić 2000: 356). Hcsl. tekstovi futur izriču na još jedan (složeni) način, i to od sljedećih

⁷⁰⁶ Ass. *събраше се* 120 (sigmatski prvi aorist), Mar. *събраше се* 103 (sigmatski prvi aorist), Vat. Illir. 4 *събрали се бѣху* 75a, P. *sbrali se bēhu* 114b, Kar. *sobrali sê' bēhu* 125b, Vajs *sabrali se bēahu* 133b.

⁷⁰⁷ Postoji još i dativna konstrukcija koja nije posebna morfološka kategorija, nego je riječ o ustaljenoj sintaktičkoj svezi 3. lica glagola *biti* i infinitiva kojega drugog glagola koja zahtijeva subjekt u dativu. Značenje te sintaktičke konstrukcije također je debitivno (obvezatno). Ta je konstrukcija svojstvena stcsl. tekstovima, ali i čakavskim govorima (usp. Mihaljević 2008: 342).

sastavnica: *aktivni particip prezenta + infinitiv* (npr. *svršiti imêe*)⁷⁰⁸, ali ti oblici nemaju konjugaciju, već deklinaciju.

Složeni stesl. futur drugi (egzaktni) tvorio se od *l-participa* i *svršenoga prezenta pomoćnoga glagola biti*. Vrlo je rijedak u kanonskim spomenicima (obično u pogodbenim rečenicama), a tako je i s našim hcsl. spomenicima (osobito na početku redakcijskoga formiranja), istočnoslaveniziranim spomenicima i *Parčičevim misalom*. Paradigma hcsl. futura drugog razlikuje se od polazišne (za stesl. futur) zbog provedenih i zabilježenih glasovnih promjena te izjednačenih dvojinjskih lica (2. i 3. lice dv.). Futursko značenje imaju i hcsl. konstrukcije *svršenoga prezenta glagola biti* s pasivnim participom preterita (npr. *vznesen budu*)⁷⁰⁹, ali ti oblici nemaju konjugaciju i nisu morfološke kategorije (usp. Gadžijeva i dr. 2014: 257).

Primjeri futura (prvog i drugog) u *Parčičevu misalu*⁷¹⁰:

1. lice jd. ne imamъ piti 130a⁷¹¹

Samo je jedna potvrda zanižekanoga složenog futura u *Parčičevu misalu* (Muka po Mateju), a svi usporedni izvori potvrđuju isti oblik na tome mjestu (Par. *ne imamъ piti* 130a). To znači da se u *Parčičevu misalu* uglavnom koristi prezent trenutnih glagola za izricanje futura ili neka od participskih konstrukcija (*aktivni particip prezenta + infinitiv* i *svršeni prezent glagola biti + pasivni particip preterita*): Par. *viděti hote konъčinu* 131a, Par. *propovědano budetъ* 129b.

4.7.5.7.4. Kondicional

Složeni glagolski oblik kojim se izražava poželjna (veznik *da* + kondicional) ili pogodbeno radnja, s tim da se pogodbenost može ostvariti samo u složenoj rečenici. Hcsl. jezik čuva oba stesl. načina tvorbe kondicionala – prvi (stariji), uz pomoć optativnih oblika glagola *biti* (*bimъ, bi, bi; bimъ, biste, bi*)⁷¹² i *l-participa*, i drugi (mlađi), uz pomoć aorisnih oblika glagola *biti* (*bihъ, bi, bi; bihovê, bista, bista; bihomъ, biste, biše*) i *l-participa*. Očekivane su,

⁷⁰⁸ Ti su primjeri potvrđeni i u nekim stesl. tekstovima (npr. *Sinajski euhologij*). U našim tekstualnim dionicama potvrđuje se primjer Par. *viděti hote konъčinu* 131a. Usp. Ass. *viděti hotę konъčinę* 120, Mar. *viděti konъčinę* 103 (samo infinitiv), Vat. Illir. 4 *viděti končinu* 75a, P. *da viditъ konacъ* 114b, Kar. *vidě'ti končinu* 125b, Vajs *viděti hote končinu* 133b. Parčič se podudara s *Assemanovim evangelistom*.

⁷⁰⁹ Iz korpusa (pasiv): Par. *prědanъ budetъ* 129b, Ass. *prědanъ bōdetъ* 116, Mar. *prědanъ bōdetъ* 97, Vat. Illir. 4 *prědan' budet'* 73c, P. *prědanъ budetъ* 112a, Kar. *predanъ budet* 124a, Vajs *prědan budet* 131b); Par. *propovědano budetъ* 129b.

⁷¹⁰ Ovdje posebno ne ističemo brojne prezente trenutnih glagola u futurskome značenju jer smo kod raspisivanja preznatske paradigme već označili trenutne glagole koji su u službi izricanja futura.

⁷¹¹ Ass. *ne imamъ piti* 118, Mar. *ne imamъ piti* 99, Vat. Illir. 4 *ne imam' piti* 74b, P. *ne imamъ piti* 113a, Kar. *ne imamъ piti* 124b, Vajs *ne imam piti* 132b.

⁷¹² Oblici svojstveni čakavskom narječju i danas. Oblik za 3. lice mn. podudaran je s oblikom za 3. lice jd. (usp. Marković 2013: 450).

Primjeri kondicionala u *Parčičevu misalu*:

4.7.6. Sinteza morfoloških obilježja *Parčičeva misala*

Analiza je potvrdila konzervativnost u sklonidbi imenica *o-/jo*-osnova u *Parčičevu misalu* (u svim odabranim dionicama teksta: evanđeoski odlomci, psalmi, poslanice, Red mise). Najveća podudarnost potvrđuje se između kanonskih spomenika i *Parčičeva misala*, osobito između *Assemanova evangelistara* i *Parčičeva misala* (npr. D mn. Par. *grêhomъ* 130a, Ass. *grêhomъ* 118). Iskorak prema redakcijskim sustavima (hcsł. i istočni novocsl.) očituje se u dokidanju utjecaja *u*-osnova na glavne *o-/jo*-osnove u dativu jd. (kod izravnoga obraćanja):

⁷¹³ Kod hcsl. (i hrvatskih novocsl.) oblika za 3. lice jd. nije moguće suditi o kojemu je od dvaju mogućih oblika glagola *biti* riječ. Usp. Ass. *dobrêe emu bi bylo ače bi ne rodiľ sę* 118, Mar. *dobrêa bi bylo emu ašte sę bi ne rodiľ* 99, Vat. Illir. 4 *bole bi emu bilo ače bi se i ne rodil'* 74a, P. *bole bi emu bilo ače i ne roenъ bilъ bi* 113a (pasivni oblik), Kar. *dobro by bylo emu, ače ne by rodil sę'* 124b, Vajs *dobrêje jemu bi bilo, ašće bi ne rodil se* 132a.

Par. Petru 130b, Ass. *petrovi* 119, Mar. *petrovi* 101, Vat. Illir. 4 *petru* 74c, P. *petru* 113b, Kar. *Petru* 125a, Vajs *Petru* 132b. Usporedna analiza odabranih tekstualnih dionica pokazala je da Parčić dobro čuva deklinaciju imenica ženskoga roda glavne palatalne i nepalatalne promjene. Prepoznali smo se i neke (isključive) usklađenosti s primjernim hcsl. spomenicima – *Vatikanskim Illirico 4* i *Prvotiskom* (A jd. Par. *alavastru* 129b), kao i s *Karamanovim misalom* (osobito u Redu mise s Kanonom, npr. Par. *cěl̃ba* 248b). Nadalje, istraživanje je pokazalo da hrvatski novocsl. jezik čuva *i*-promjenu imenica ženskoga roda. Parčić dopušta samo one novine koje su u skladu s izvornom hcsl. i s istočnom novocsl. normom (a javljaju se i u stcsl. spomenicima) – primjerice *kombinirana* deklinacija imenice *Gospod̃* (gram. morfovi *o*-osnova i *i*-promjene). Jedina imenica koja čuva oblike *u*-promjene kroz većinu paradigme u *Parčićevu misalu* i hrvatskome novocsl. jeziku XIX. stoljeća jest imenica *siñ*. U skladu sa stcsl. izvorima, hcsl. i istočnim novocsl. izvorima Parčić čuva dvojinske oblike *u*-promjene za istaknutu imenicu (usp. A dv. Par. *oba sini* 130b), ali isto tako bilježi utjecaje *o*-osnova (usp. G dv. Par. *sinu* 133b). Imenice (muškoga, ženskoga i srednjega roda) konsonantskih deklinacija Parčić je uglavnom očuvao prema stcsl. normi. Propustio je utjecaj glavnih *o*-osnova i *i*-promjene ondje gdje su taj utjecaj bilježili stcsl. tekstovi (ponekad), a kasnije i hcsl. i istočni novocsl. tekstovi (neki *pomlađeni* oblici u redakcijskim su sustavima normirani). Riječ je o dvostrukim oblicima koje je M. Smotricki kodificirao u svojoj gramatici, a koji su integralnim dijelom izvorne hcsl. norme, što pokazuju primjerni spomenici: a) L jd. imenica muškoga i srednjega roda *n*-deklinacije i *s*-deklinacije s gram. morfom *-i*: Par. *o imeni* 128b, *ṽb kameni*, Par. *ṽb cr̃k̃bvi* 132a; b) I jd., D i L mn. konsonantskih deklinacija zabilježeni su uvijek s vokaliziranim *jerom* (*-e*): Par. *imenem̃* 133b, Par. *nebeseh̃* 245b; c) utjecaj *i*-promjene u G i L dv. (istočna novocsl. gramatika kodificira dvostrukost: *-u* i *-ju/-iju*): Par. *po dvoju d̃bnju* 129b; d) u jedninskoj paradigmi imenica *s*-deklinacije zabilježeni su utjecaji *o*-osnova (Smotricki je imenice *nebo*, *t̃elo*, *kolo* i sl. kodificirao dvostruko – prema *o*-osnovama i *s*-promjeni): Par. *t̃ela Isusova* 133b; e) Parčić poput Smotrickoga i modernih csl. gramatičara (Dobrovski, Miklošič) izjednačuje imenice *r*-promjene i *v*-promjene u svojoj rukopisnoj gramatici: *mati*, *dešti* + *cr̃ky*, *ljuby*, *buky*, *neplody*, *kr̃ṽṽ* (za *r*- i *v*-deklinaciju).

Očuvana je konzervativna (stcsl.) sklonidba ličnih zamjenica (npr. Par. *izliē na ni* 17a, Par. *tb me pr̃edast̃* 130a, Par. *za sebe* 241b). Zabilježene su pretpostavljene (hcsl.) glasovne promjene, a dana je umjerena prednost kraćim zamjeničkim oblicima, što susrećemo u stcsl. tekstovima i u hcsl. spomenicima dok su istočni novocsl. spomenici otvoreniji mlađim i dužim oblicima (npr. duži genitivni oblici u A jd. i A mn. – *mene*, *nas̃*). U hrvatskome

novocsl. jeziku tradirana je i sklonidba neličnih zamjenica (npr. Par. *čto si na te s̃vêdêtel̃stvujut̃* 131b). Potvrđena je najveća sličnost zamjeničkih oblika u *Parčičevu misalu* i *Assemanovu evangelistaru* – izuzmu li se zabilježene glasovne promjene i fonološka stezanja prema izvornoj hcsl. normi. U Parčića je oblik na *-i* uobičajen za označavanje živih i neživih referenata. Iznimka je po učestalosti oblik na *-ego* (osobito u *Muci* zbog konzervativnosti teksta, a tako je i u hcsl. izvorima).

Deklinacija kratkih i dugih oblika pridjeva dosljedno je očuvana u *Parčičevu misalu*. Kao karakteristična hcsl. obilježja funkcioniraju zabilježene glasove promjene (npr. $\epsilon > e$ u A mn. dugih oblika ženskoga roda) i stezanja (npr. $*-yi > -ii > -i$ u N jd. dugih oblika muškoga roda). Uz njih, vrlo je specifičan gram. morf u dativu jd. muškoga i srednjega roda dugih oblika pridjeva (tvrda inačica) jer svjedoči o utjecaju zamjeničke sklonidbe na pridjevsku. Gram. morf za dativ jd. u Parčičevim probnim oticima jest *-umu* (Par. 1881. *držaṽñnumu* 20b), a u konačnome otisku Misala *-omu* (npr. Par. *vêč̃ñomu Bogu, živomu i istiññomu* 241b). Na taj način morfološka razina analize također osnažuje tvrdnju o napredovanju hrvatskoga novocsl. jezika u XIX. st. Gram. morf. *-omu* blizak je suvremenom hrvatskom stanju, karakterističan je za izvornu hcsl. normu, ali i za istočnu novocsl. normu i spomenike (Smotricki, Zizani, stanje u *Karamanovu misalu*). Još se jednom potvrđuje Parčićeva opreznost u odabiru rješenja i sklonost variranju stcsl. morfološke norme samo na onim mjestima na kojima to, usklađeno, dopuštaju oba csl. varijeteta. Ako je, uz sve istaknuto, zadovoljena i funkcionalna strana projekta (razumljivost), Parčić rješenje drži potpuno odgovarajućim. S druge strane, u prilog konzervativnosti jezika *Parčićeva misala* idu očuvani posvojni pridjevi (na *-sk-* i *-j-*) u kratkome obliku prema stcsl. normi: Par. *Siñ človêč̃* 130a. Deklinacija glavnih i rednih brojeva u *Parčičevu misalu* iznimno je konzervativna, stoga je zabilježena najveća sličnost između primjera iz *Parčićeva misala* i primjera iz kanonskih spomenika (Ass., Mar.). Očuvani su množinski gram. morfovi *i*-promjene u deklinaciji brojeva *tri* i *četiri*. Nisu propušteni utjecaji tvrde zamjeničke deklinacije u sklonidbi rednih brojeva koji su inače karakteristični za izvornu hcsl. i novocsl. normu istočnoga tipa (npr. L jd. ženskoga roda: Par. *pri devet̃ei že godiñe* 133a, Ass. *pri deṽet̃e že godiñe* 140, Mar. *pri deṽet̃ei* 109, Vat. Illir. 4 *pri devetoi že godiñe* 76d, P. *pri devetoi godini* 117a, Kar. *o deṽet̃om̃ že čas̃e* 127b, Vajs *pri devet̃ej že godiñe* 135a). Odmak od stroge provedbe stcsl. norme zabilježen je u deklinaciji desetica, točnije u akuzativu jednine muškoga roda broja *trideset*. *Parčićev misal* bilježi ujednačavanje akuzativnoga i genitivnoga oblika prema hcsl. normi (Par. *tri desete srebr̃nik̃* 132a).

Nadalje, *Parčičev misal* potvrđuje infinitive i supine na pretpostavljenim stcsl. pozicijama (dopuna glagolu, infinitivne konstrukcije i dr.). Nije zabilježena apokopa infinitivnoga -i, a svi primjeri usklađeni su sa stanjem u stcsl. spomenicima (npr. Par. *napisati v̋sju v̋selenuju* 15b). *Karamanov misal* u svim je analiziranim tekstualnim dionicama (Red mise s Kanonom, evanđeoski tekstovi, molitve, poslanice, psalmi) Parčiću služio kao sigurnosni predložak (npr. Par. *da (...) povelishi stadu pričisliti* 242a). Konzervativnost Parčičeve koncepcije podržava i uporaba supina (uz glagole kretanja i dopune u genitivu) prema stcsl. uzorima, dok je u hcsl. i istočnim novocsl. spomenicima supin zamijenjen infinitivom ili participom.

Usporedna analiza *Parčičeva misala* pokazala je da hrvatski novocsl. jezik dobro čuva naslijeđenu stcsl. prezentsku paradigmu (za glagole *e*-tipa, *i*-tipa i atematske glagole). Na tragu izvorne hcsl. norme, novocsl. jezik hrvatskoga tipa u XIX. stoljeću dosljedno provodi i bilježi glasovne promjene (izjednačenje i ispadanje *jerova*, 1. lice jd. i 3. lice mn. /q/ > /u/, 3. lice mn. /ę/ > /e/ itd.), ali se stcsl. gram. morfovi dobro čuvaju. Prezent trenutnih glagola najzastupljeniji je način izricanja futura u *Parčičevu misalu* (npr. Par. *otv̋vr̋žeši se mene* 132a, *pr̋êd̋varju vi* 130b). Parčić stcsl., hcsl. i istočne novocsl. utjecaje nastoji dovesti u ravnotežu pa s morfološke strane pretežu stcsl. i hcsl. utjecaji, a s leksičke su značajni i istočni novocsl. utjecaji (usp. aorist vs. prezent, leksičke dublete *reči* : *glagolati*).

Imperativi su u *Parčičevu misalu* zabilježeni konzervativno, prema stcsl. normi, što znači da je Parčić odstupio od novocsl. norme istočnoga tipa (bilježenje univerzalnoga sufiksa -i- za sve tipove glagola, prezent u funkciji imperativa i sl.). Hrvatski novocsl. jezik rekonstruirao stcsl. spomeničko stanje u odnosu na distribuciju imperativnoga formanta u množinskoj paradigmi (jer rano hcsl. stanje već bilježi dominaciju formanta -ê-), npr. 2. lice mn. imperativa: Par. *pož̋d̋ête s̋de* 130b, Ass. *pož̋id̋ête s̋de i b̋d̋ite* 119, Mar. *pož̋id̋ête s̋de i b̋d̋ite* 100, Vat. Ilir. 4 *pož̋d̋ête s̋d̋ê i b̋d̋ête* 74c (prevaga -ê- formanta, osobina krčkih tekstova iz XIV. st.), P. *pož̋d̋ite s̋d̋ê i b̋d̋ite* 113b, Kar. *pož̋d̋ite zd̋ê*, i *b̋d̋ite* 125a, Vajs *pož̋d̋ête s̋de, i b̋d̋ite* 132b.

Asigmatski aorist dobro je očuvan u *Parčičevu misalu* prema stcsl. i hcsl. normi. *Karamanov misal*, s druge strane, na tim mjestima potvrđuje drugi oblik – uglavnom sigmatski drugi aorist (npr. Par. *I v̋sp̋êv̋še, izidu* 130a). Sigmatski prvi aorist (starije i mlađe inačice) također je dobro zastupljen u *Parčičevu misalu* po uzoru na stcsl. i hcsl. spomenike. Starija inačica sigmatskoga prvog aorista očuvana je u *Parčičevu misalu* po uzoru na konzervativnu hcsl. normu (3. lice mn. prema stcsl. uzorima i Vat. Ilir. 4: Par. *I s̋v̋ezav̋še v̋še* 132a). Istočna novocsl. norma zamjenjuje taj aorist mlađim, sigmatskim drugim aoristom (osim za glagol *reči*). Nadalje, Parčić bilježi dva tradirana hcsl. aorisna oblika za 3. lice jd. *bist̋* i *bê* (oblik *bi*

ne bilježi, po uzoru na istočnu novocsl. normu i spomenike). U *Parčičevu misalu* 3. lice jd. aorista glagola *dati* uvijek je *dastъ* (analogijom prema *bistъ*), ali tu dosljednost ne potvrđuju ni stcsl. izvori, ni hcsl. izvori (Vat. Illir. 4 *da* 74a, P. *da* 113a), ni Parčičev probni otisak iz 1881. (*Činъ i Pravilo* 1881. *da učenikom* 20a, podudaranje s hcsl. izvorima, a taj hcsl. utjecaj Parčić korigira u konačnome izdanju *Misala*, Par. *dastъ učenikomъ* 242b, Vajs *dast učenikom* 272b), ni *Karamanov misal* (za 3. lice jd. potvrđeni su oblici *daša* i *dade*, npr. Kar. *dade* 124b). Drugačije je stanje s prefigiranim izvedenicama istih glagola (Par. *vъzda* 130a, Par. *prêda se samъ za ni* 15a) zbog čega smo zaključili da Parčić želi izraziti razliku između prezenta trenutnoga (prefigiranoga) glagola kojim se izriče buduća i/ili stalna radnja (Par. *Sinъ člověčbski prêdastъ se vъ rucê* 131a, hrvatski prijevod: *Sin Čovječji predaje se u ruke grešničke*) i aorista prefigiranoga glagola (koji se podudara s prezentskim oblikom u 3. licu jd.). Sigmatski drugi aorist također je potvrđen u *Parčičevu misalu*, a pokazali smo i neke ekskluzivne podudarnosti s *Karamanovim misalom* (Par. *Tako li ne vъzmogo(s)te* 130b, Kar. *vozmogoste* 125a, Vajs *vzmogoste* 133a). Sve posebnosti (u odnosu na stcsl. jezik) paradigme triju aorista hrvatskoga novocsl. jezika fonološkoga su tipa, a jedina morfološka posebnost (uz gore istaknute) jest gram. morf. za 3. lice dvojine *-ta* po uzoru na hcsl. i istočnu novocsl. normu (3. lice dv. Par. *bêsta* 130b).

Komparativnom analizom *Parčičeva misala* potvrđeni su oblici sa stegnutom i oblici s nestegnutom imperfekatskom konstantom prema hcsl. normi (npr. Par. *idêahu vъsi napisatъ se* 15b, *Glagolahu že* 129b). Podsjetimo da je Parčić još u pismu Jagiću 1869. postavio pitanje o stezanju imperfekatske konstante. Odabir aorista ili imperfekta glagola u analiziranim tekstualnim dionicama *Parčičeva misala* ovisi o stanju u konzultiranim stcsl., hcsl. i istočnim novocsl. izvorima, ali i o priređivačevu znanju i želji da precizira trajnost (i ponovljivost) ili trenutačnost (i ograničenost) glagolske radnje – npr. Par. *dastъ* 130a, Par. *ne hotêaše piti* 133a.

U prilog konzervativnosti hrvatske novocsl. norme govori zadržana deklinacijska posebnost aktivnoga participa prezenta, tj. gram. morf. *-e* iz konsonantskih deklinacija u N mn. muškoga roda (kratki oblici) – Par. *bъdeče*, i *strêguče* 16a. Uz gram. morf. *-ei* u N mn. muškoga roda (dugi oblici), potvrđeni su i oblici s *mlađim* gram. morfom *-ii* (istočna novocsl. norma: Smotricki propisuje gram. morf. *-ii*, usp. Par. *pristupiše stoečii* 131b). Dva su primjera uporabe pasivnoga participa prezenta u opisnome pasivu (usp. *Činъ i Pravilo* 1881. *znaema estъ* 19a, Par. *vêra znajema estъ* 241b; Par. *i vedomo blagočъstvie* 241b) i to prema *Karamanovu misalu* (Red mise s Kanonom). U hcsl. izvorima na tom se mjestu nalazi pasivni particip preterita (Vat. Illir. 4 *vêra znana est'* 166a, P. *vêra znana est'* 243a). U *Parčičevu*

misalu potvrđeni su dugi oblici aktivnoga participa preterita s gram. morfom *-ii* (za N jd. muškoga roda s nestegnutim završetkom (*stcsl. *-yi* > *-ii* > *-i*) koje Parčić tradira prema stcsl. i istočnoj novocsl. normi (up. Par. *Vbsi bo priemšii nožь, nožemь pogibnutь* 131a). Uz njih supostoje oblici sa stegnutim završetkom (usp. Par. *prêdavi ego* 130a). Konzervativnost se u Parčića potvrđuje bilježenjem starije inačice participa (za glagole *i*-tipa) na mjestima na kojima *Karamanov misal* već bilježi noviju (s hijatskim *-v-*), a hcsl. izvori bilježe finitni glagolski oblik (npr. Par. *udarь raba* 131a, Ass. *udarь raba* 120, Mar. *udarь raba* 102, Vat. Illir. 4 *i udari raba* 74d, P. *i udari raba* 114a, Kar. *udarivь raba* 125b, Vajs *udar raba* 133a). Jedina potvrda pluskvamperfekta u analiziranim dionicama *Misala* ukazuje da je Parčić stcsl. aorist na tome mjestu zamijenio pluskvamperfektom prema hcsl. spomenicima i *Karamanovu misalu*, s tim da nije koristio kraći (imperfekatski) oblik sigmatskoga prvog aorista, već imperfekt pomoćnoga glagola *biti*. Samo je jedna potvrda zanijevanoga složenog futura u *Parčićevu misalu* (Muka po Mateju), a svi usporedni izvori potvrđuju isti oblik (Par. *ne imamь piti* 130a). Ustanovili smo tek nekoliko kondicionala u analiziranim dionicama *Parčićeve misala* (Pavlova poslanica Solunjanima (Tes. 2) i Muka po Mateju).

4.8. Odabrane sintaktičke i leksičke osobitosti analize

Slika 22. *Parčićev misal* (1893), 14a-14b

4.8.1. Sintaktičke osobitosti

Na sintaktičkoj razini usporedne analize izdvojili smo nekoliko izoliranih, ali za potrebe našega istraživanja zanimljivih, tema koje će dodatno rasvijetliti naša polazišna istraživačka pitanja: pitanje Parčičevih jezičnih odabira, pitanje načela hrvatskoga novocsl. jezika (konzervativnost vs. funkcionalnost) i pitanje dinamike usklađivanja s reprezentativnim stcsl., hcsl. i istočnoslaveniziranim spomenicima. Odabrane su teme iz sintakse padeža (genitiv, akuzativ, dativ), zastupljen je opis gramatičke kategorije dvojine s naglaskom na poziciju sročnosti (sročnost po broju). Usustavljena su poglavlja o sintaktičkim funkcijama participa, apsolutnim konstrukcijama i latinskim sintaktičkim prevedenicama (usp. *participske konstrukcije – finitni glagolski oblici i odnosne rečenice*⁷¹⁴, *apsolutne participske konstrukcije – zavisne (vremenske) rečenice*). Tomu je tako ponajprije zbog sravnjivanja s tridentskom reformom i Vulgatom. Podsjetimo da je sintaksa starijih prijevodnih djela ovisna o sintaksi jezika s kojega se djelo prevodi, a to ponajprije vrijedi za svetopisamske prijevode u posttridentsko doba kada je prijevod na razini riječi (*ad litteram*), odnosno imitiranje gramatičkih i sintaktičkih struktura, smatran činom svetkovanja teksta – što prijevodu osigurava autoritet i objavu (usp. Vrtić 2009: 366). Kratko su opisane infinitivne konstrukcije (akuzativ s infinitivom, dativ s infinitivom), potom odnos infinitiva i *da rečenice* te zastupljenost (latinskoga) kondicionala. Valja podsjetiti da smo na istaknuta sintaktička obilježja već upozoravali u poglavlju o morfologiji (putem podnožnih napomena), ali ćemo ovdje dodatno rastumačiti najzanimljivije primjere iz usporedne analize jezika *Parčičeva misala*.

4.8.1.1. Genitiv umjesto akuzativa – kategorija živosti

Još u stcsl. razdoblju genitiv umjesto akuzativa bilježi se kod imenica muškoga roda koje označavaju što živo (imenice u jednini, zamjenice i participi povremeno i u množini, usp. Gadžijeva i dr. 2014: 324). Ipak, bilježi se mnogo očuvanih akuzativa u kanonskim spomenicima (*angelъ, bogъ, človѣкъ, mladenъcъ, pastyrъ, rabъ, synъ* i dr., usp. Damjanović 2008: 86-87). Redakcijski sustavi kategoriju živosti gotovo svode na pravilo, a broj očuvanih akuzativa znatno se smanjuje. Genitivno-akuzativni sinkretizam vrlo je čest u izvornome hcsl. jeziku (pod čakavskim utjecajem), ali i u istočnome novocsl. sustavu (kod imenica za sva tri broja, kod zamjenica i participa).

⁷¹⁴ Odnosne rečenice pobliže opisuju imenicu iz glavne rečenice.

U *Parčićeve misalu* također nije zabilježen genitivno-akuzativni sinkretizam za imenicu *mladêncy* (a tako je i sa sročnim participom). *Karamanov misal* i istočna novocsl. norma s druge strane pokazuju napuštanje staroga akuzativa.

Par.	<i>Obrečete mladêncy (...) ležečy vь êslehь</i> 16a
Ass.	<i>mladъnecъ (...) i ležęštъ vь êslehъ</i> 172
Mar.	<i>mladenecъ (...) ležęštъ vь êslehъ</i> 197
Vat. Illir. 4	<i>mladênc' (...) ležeč' v' êsleh' 9a</i>
P.	<i>mladên(a)c (...) i položeny vь êslehь</i> 12b
Kar.	<i>mladenca (...) i položena vь êslehь</i> 16a
Vajs	<i>mladěnac (...) i ležeč v jasleh</i> 16a

Za imenicu *synь* *Parčićeve misal* potvrđuje i stari akuzativ i genitivno-akuzativni sinkretizam (utjecaj *o*-osnova), a dvostrukosti su oprimjerene unutar evanđeoskih tekstova, dok Kanon mise bilježi samo genitivno-akuzativni sinkretizam (Par. *Sina* 242a).

Par.	<i>i porodi Synь svoi</i> 15b (evanđeoski tekst) ⁷¹⁵
Ass.	<i>i rodi synъ svoi</i> 172
Mar.	<i>i rodi s(y)nъ svoi</i> 197
Vat. Illir. 4	<i>i porodi s(i)nъ svoi</i> 8d
P.	<i>i porodi s(i)nъ svoi</i> 12b
Kar.	<i>I rodi Syna svoego</i> 15b
Vajs	<i>i rodi Sin svoj</i> 16a

Zamjenice u *Parčićeve misalu* također čuvaju stari akuzativ, čak i u množinskoj paradigmi za razliku od *Karamanova misala*.

Par.	<i>obrête e sьpeče</i> 130b (evanđeoski tekst)
Ass.	<i>obrête ję sьpečę</i> 119
Mar.	<i>obrête ję sьpęštę</i> 100-101
Vat. Illir. 4	<i>obrête e speče</i> 74c
P.	<i>obrête e speče</i> 113b
Kar.	<i>obrê`te ihъ spê'čę'</i> 125a
Vajs	<i>obrête je speče</i> 132b

⁷¹⁵ Zanimljivo je da Parčić odabire prefigiranu inačicu glagola s prefiksom *po-* kao u hcsl. izvorima, a Vajs vraća oblik bez prefiksa prema stesl. i istočnim novocsl. izvorima.

Tako je i u Kanonu mise, usp. Par. *za neže* 241b (A jd. srednjega roda), Vat. Illir. 4 *za neže* 166a, P. *za neže* 243a, Kar. *za nihže* 47a (A mn., genitivno-akuzativni sinkretizam), Vajs *za ěže* 270b. Parčić se podudara s hcsl. izvorima koji su oblikom bliži stcsl. normi.

Kod participa je također zabilježen genitivno-akuzativni sinkretizam kao posljedica kategorije živosti: Par. *uzriti Sina* (...) *sêdečâ o desъnuju* 131b (usp. Tandarić 1993: 102, Sudec 2008: 521, Vince 2008: 615-626).

Izdvojeni primjeri potvrđuju da stcsl., hcsl. rješenja ili Karamanovo rješenje sami po sebi za Parčića nikada nisu presudni, nego se uspostavlja nova ravnoteža elemenata iz različitih sustava. Kategoriju animiteta Parčić (dosljedno) izražava akuzativnim oblikom koji je podudaran s genitivnim, osim kada većina izvora ne potvrđuje tako (na čelu sa stcsl. izvorima): Par. (*obrečete*) *mladêньсѣ* 16a. Zabilježene su i dvostrukosti (Par. *Sina* 242a, Par. *porodi Sinъ* *svoi* 15b) koje potvrđuju variranje u odnosu na vrstu teksta (evanđeoski tekst ~ Kanon mise).

4.8.1.2. Genitiv negacije (slavenski genitiv)

Hcsl. jezik dobro potvrđuje genitiv negacije, iako mlađi tekstovi sve više ustupaju mjesto akuzativu. Istočni novocsl. jezik bilježi prevagu akuzativa, što znači da Parčić, odabirom slavenskoga genitiva, još jednom potvrđuje načelo konzervativnosti vlastite jezične koncepcije (stcsl. i rani hcsl. uzori).

Jasmina Grković-Mejdžor navodi da se akuzativ uz negacijske glagole može smatrati csl. neologizmom pod grčkim utjecajem (2001: 15). Ti se primjeri potvrđuju još u stcsl. tekstovima (kao dio norme, usp. Eterović, Vela 2015: 185), ali su mnogo češći u redakcijskim podsustavima. Paleoslavisti vide nekoliko uzroka pojavi akuzativa uz niječne glagole (pozicijski uvjetovana zamjena, analogije, ali i grčki utjecaj te djelovanje balkanske jezične skupine). Neki znanstvenici drže da je riječ o zamjeni koja je posljedica razvoja kategorije živosti. Zbog genitivno-akuzativnoga sinkretizma akuzativ počinje prodirati i u strukture s niječnim glagolima.

Par.	<i>ne zri grêhъ moiъ</i> 247b (G mn. muškoga roda)
Vat. Illir. 4	<i>ne zri grêhъ moiъ</i> 168a (G mn. muškoga roda)
P.	<i>ne zri grêhъ moiъ</i> 246a (G mn. muškoga roda)
Kar.	<i>ne zri grê'hi' moê'</i> 52b (A mn. muškoga roda)
Činъ i Pravilo 1881.	<i>ne zri grêhъ moiъ</i> 22b (G mn. muškoga roda)
Vajs	<i>ne zri grêh moiъ</i> 282b (G mn. muškoga roda)

Parčić bilježi genitiv uz negacijski glagol prema stcsl. i hcsl. uzorima, a *Karamanov misal* već potvrđuje zamjenu genitiva akuzativom.

4.8.1.3. Sintaktičke funkcije participa u *Parčičevu misalu*

Poznato je da se kratki se oblici participa rabe za predikatnu, atributnu i priložnu službu, a dugi oblici za atributnu, subjektnu i objektnu službu (usp. Gadžijeva i dr. 2014: 185). U skladu s istaknutim napominjemo da funkcija participa ne određuje samo njegov oblik (dugi ili kratki) već i njegovu postojanost, odnosno vjerojatnost zamjenjivanja zavisnim surečenicama (i/ili finitnim glagolskim oblicima).

4.8.1.3.1. Supstantivizirani particip

Supstantivizirani particip potvrđen je u stcsl. normi, hcsl. tekstovima – starijima i mlađima, ali i u protestantskim tekstovima, Kašičevoj *Bibliji* te u istočnoslaveniziranim tekstovima (usp. Eterović, Vela 2013: 2, Babič 2000: 363). Supstantivizirani particip semantički je ekvivalent odnosnoj rečenici. Dodajemo da je potvrđen i u hrvatskome novocsl. jeziku *Parčičeva misala*, odnosno da nije zamijenjen odnosnom rečenicom (onda kada to potvrđuju hcsl. izvori). S druge strane, supstantivizirani participi u *Parčičevu misalu* uvijek su potvrđeni u dugome obliku.

Par. *кто естъ удarei те* 131b

Ass. *udarei tę* 121

Mar. *udarei tę* 104

Vat. Illir. 4 *kto est' iže te udari* 75b (odnosna rečenica)

P. *kto es(tъ) iže te udari* 115a (odnosna rečenica)

Kar. *udarej tē'* 126a

Vajs *udarej te* 133b

Par. *утѣшajučago me iskahъ, i ne obrêтъ* 134a (Psalam 68, objekt)

Ps. Sin. *утѣшajошта i ne obrêтъ* (1883: 141)

P. *утѣшajučago me iskahъ i ne obretъ i* 118a

Kar. *utê šajučago mē' iskahъ, i ne obrê`tohъ* 128a

Ber. *utêšajučago me iskah'* (1864: 57)

Očekivan dugi oblik, usp. istočne novocsl. i hcsl. izvore za razliku od stcsl. Ps. Sin.

Par. *Omočii sь mnoju* 130a (subjekt)

Ass. *omočii sь mnojǫ* 118

Mar. *omočii sь mnojǫ* 99

Vat. Illir. 4 *iže omoči sь mnoju* 74a (odnosna rečenica)

P. *iže omače sa mnoju* 113a (odnosna rečenica)

Kar. *Omočivŷ so mnoju* 124b (aktivni particip preterita prvi)

Vajs *Omoči sa mnoju* 132a

U hcsl. izvorima zamijenjen je zavisnom rečenicom, usp. Vat. Illir. 4 *iže omoči sь mnoju* 74a, P. *iže omače sa mnoju* 113a.

Par. *Eteri že otъ stoečihъ tu, i slišechihъ, glagolahu* 133a (atribut)

Ass. *otъ stojęčihъ tu slyšavъše glagolaahǫ* 140

Mar. *otъ stojęčihъ slyšavъše g(lago)laahǫ* 109

Vat. Illir. 4 *ot stoečih' tu slišavše g(lago)lahu* 76d

P. *stoečei tu slišavše g(lago)l(a)hu* 117a

Kar. *tu stoé'če, i slyšavše, g(lago)lahu* 127b

Vajs *ot stojęčih tu, i slišechih, glagolahu* 135a.

U *Parčičevu misalu* oba su participa potvrđena u supstantiviziranoj funkciji. U svim ostalim izvorima drugi particip ima funkciju sekundarnoga predikata

4.8.1.3.2. Atributna funkcija participa

Particip u funkciji atributa slaže se s imenskom riječi (najčešće imenicom) na koju se odnosi u rodu, broju i padežu. Atributni je particip semantički ekvivalent odnosnoj rečenici. Kada je particip u toj funkciji, mogući su i dugi i kratki oblici.

Par. *Agnъče boži, vъzemlei grêhi mira, pomilui nasъ* 247a

Vat. Illir. 4 *Agn(b)če b(o)ži vzelei grêhi vsego mira* 168a

P. *Aganče b(o)ži ki vzeleši grêhi mira p(o)m(i)lui n(a)sъ* 246a
(odnosna rečenica)

Kar. *Agnče Božij, vzelelê grê'hi mira, pomiluj nasъ* 52b

Činъ i Pravilo 1881. *Agnъče boži, vъzemlei grêhi mira, pomilui nasъ* 22b

Vajs *Aganče boži, vzelej grêhi mira, pomiluj nas* 281b

Jedino je u *Prvotisku* particip zamijenjen odnosnom rečenicom (Kanon mise).

Par.	<i>naricaemi Ijuda</i> 129b
Ass.	<i>naricaemy ijuda</i> 116
Mar.	<i>naricaemy ijuda</i> 98
Vat. Illir. 4	<i>naricaemi ijuda</i> 73d
P.	<i>naricaemъ ijuda</i> 112b
Kar.	<i>g(lago)lemyĵ Iuda</i> 124a
Vajs	<i>naricajemi Ijuda</i> 132a

Par.	<i>sъ Marieju obručenoju</i> 15b (kratki oblik)
Ass.	<i>sъ mariejъ obrōčenojъ</i> 172 (dugi oblik)
Mar.	<i>sъ mariejъ obrōčenojъ</i> 196 (dugi oblik)
Vat. Illir. 4	<i>s Marieju obručenoju</i> 8d
P.	<i>s m(a)rieju obruč(e)noju</i> 12b
Kar.	<i>sъ Marieju obručenoju</i> 15b
Vajs	<i>s Marijeju obručenoju</i> 16a

Parčić ne čuva dugi oblik participa u atributnoj fukciji, već se priklanja kratkomu obliku prema hcsl. i istočnim novocsl. izvorima.

4.8.1.3.3. Funkcija sekundarnoga predikata

Subjekt participske i predikatne radnje je isti, a particip stoji u (kratkome) nominativnome obliku odgovarajućega broja. U mlađim spomenicima zamjenjuje se zavisnom (priložnom) ili nezavisnom (sastavnom) rečenicom. Takva je uporaba participa karakteristična i za stcsl. jezik, a potvrđena je i u starijim hrvatskim lekcionarima i Kašićevoj *Bibliji* (usp. Eterović, Vela 2013: 11), no u njima subjekt participa može biti i različit od subjekta predikatne radnje. U *Parčićevu misalu* najbrojniji su participi u funkciji sekundarnoga predikata (prema stanju u ostalim izvorima). Aktivni particip prezenta pritom izriče radnju istodobnu s radnjom predikata, a u mlađim je spomenicima zamijenjen zavisnom (vremenskom, uzročnom, načinskom) rečenicom. Aktivni particip prezenta u ovoj funkciji može se koristiti i za najavu upravnoga govora (nerijetko se koriste dva uzastopna glagola govorenja, što je pseudogrecizam koji nalazimo i u stcsl. tekstovima, usp. Vrtić 2009: 374). Aktivni particip preterita u *Parčićevu misalu* također susrećemo u ovoj funkciji (ekvivalent vremenske rečenice, radnja koja se dogodila prije radnje izrečene predikatom itd.). Participi u funkciji sekundarnoga predikata mogu biti zamijenjeni i finitnim glagolskim oblikom, također pod utjecajem latinskoga teksta (takav je slučaj potvrđen našom usporednom analizom).

Par.	<i>negodovaše , glagoljuće</i> 129b (najava upravnoga govora)
Ass.	<i>ne godovašę glagoljõšte</i> 116
Mar.	<i>negodovašę gl(agolo)šte</i> 97
Vat. Illir. 4	<i>negodovaše g(lago)ljuće</i> 73c
P.	<i>negodovahu g(lago)ljuće</i> 112b
Kar.	<i>negodovaša, g(lago)ljuće</i> 124a
Vajs	<i>negodovaše, glagoljuće</i> 132a

Par.	<i>On že otvéčavъ, reče</i> 130a
Ass.	<i>ôtǔvêštavъ reče</i> 118
Mar.	<i>otǔvêštavъ reče</i> 99
Vat. Illir. 4	<i>otvéčav' reče</i> 74a
P.	<i>on že r(e)če imъ</i> 113a
Kar.	<i>otvê`čavъ, reče</i> 124b
Vajs	<i>otvéčav, reče</i> 132a

Par.	<i>prêšǔdъ malo, pade nic mole se, i glagole</i> 130b (prijevremena radnja)
Ass.	<i>prêšedъ malo pade nicъ molę sę i glagolję</i> 119
Mar.	<i>prêšǔdъ malo pade nicъ molę sę i g(lago)lę</i> 100
Vat. Illir. 4	<i>prêš'd' malo pade nicъ na z(e)mli m(o)le se i g(lago)le</i> 74c
P.	<i>otstuplъ malo pade nicъ na z(e)mli m(o)le se i g(lago)le</i> 113b
Kar.	<i>prešedъ malo, pade na lice svoe, molê sê' i g(lago)lê</i> 125a
Vajs	<i>prêšad malo, pade nic mole se, i glagoļe</i> 132b

Par.	<i>udarъ raba, urêza emu uho</i> 131a (prijevremena radnja)
Ass.	<i>udarъ raba (...) urêza emu uho desnoe</i> 120
Mar.	<i>udarъ raba (...) urêza emu uho</i> 102
Vat. Illir. 4	<i>i udari raba (...) i urêza emu uho</i> 74d
P.	<i>i udari raba (...) i urêza emu uho</i> 114a
Kar.	<i>udarivъ raba (...) urê`za emu uho</i> 125b
Vajs	<i>udar raba (...) urêza jemu uho</i> 133a

U hcsl. izvorima particip je zamijenjen finitnim glagolskim oblikom (aorist), a u *Karamanovu misalu* posvjedočen je mlađi oblik s hijatskim -v-.

4.8.1.3.4. Particip u funkciji situacijskoga determinatora objekta

Koristi se uz glagole opažanja i uz glagole *obrêsti*, *naiti* i sl. (usp. Vela, Eterović 2013: 9). Takav particip uvijek stoji u akuzativu i na taj se način razlikuje od participa u atributnoj funkciji koji mogu biti u različitim padežima. U funkciji situacijskoga determinatora objekta uglavnom dolazi aktivni particip prezenta, ali može doći i pasivni particip preterita (kao prijevod latinskoga aktivnog participa prezenta), što u našoj analizi pokazuju mlađi izvori (hcsl. P. i istočni novocsl. Kar.). Particip u akuzativu semantički je ekvivalent izričnoj rečenici (veznici *kako*, *da* ili *gdje*).

Par.	<i>Obrečete mladênecъ povitъ, i ležecъ vъ êslehъ</i> 16a
Ass.	<i>obrêštete mladъnecъ povitъ i ležestъ vъ êslehъ</i> 172
Mar.	<i>obrêčete mladenecъ povitъ ležestъ vъ êslehъ</i> 197
Vat. Illir. 4	<i>obrečete mladênc' povit' ležec' v' êsleh' 9a</i>
P.	<i>Obrečete ml(a)dên(a)цъ povit' i položenъ vъ êslehъ</i> 12b
Kar.	<i>Obrê'čete mladenca pelenami povita, i položena vъ êslehъ</i> 16a ⁷¹⁶
Vajs	<i>Obrečete mladênac povit, i ležec v jasleh</i> 16a
Par.	<i>obrête e sьpeče</i> 130b
Ass.	<i>obrête ję sьpečę</i> 119
Mar.	<i>obrête ję sьpęštę</i> 100-101
Vat. Illir. 4	<i>obrête e speče</i> 74c
P.	<i>obrête e speče</i> 113b
Kar.	<i>obrê'te ihъ spê'čê'</i> 125a
Vajs	<i>obrête je speče</i> 132b

4.8.1.4. Apsolutne konstrukcije

Dativ apsolutni nasuprot vremenskoj rečenici ili instrumentalu apsolutnom. Dativ apsolutni sintaktička je kategorija koju hcsl. jezik preuzima iz stcsl. jezika. Dativ apsolutni češće susrećemo u tekstovima prevedenima s grčkoga jezika. U prijevodima latinskih konstrukcija na hcsl. jezik dativ apsolutni dolazi umjesto ablativa apsolutnoga, dobro je zastupljen u XIII. i XIV. stoljeću, ali ga već tada počinje zamjenjivati instrumental apsolutni (Mihaljević, Reinhart 2005: 67).⁷¹⁷ Osim toga, u mlađim hcsl. tekstovima izvorni dativ apsolutni (nastao

⁷¹⁶ Kategorija živosti, genitivno-akuzativni sinkretizam. Za imenicu *mladênacъ* inače nije karakteristična u stcsl. i hcsl. jeziku, ali jest u istočnome/ruskome novocsl. jeziku (A = G).

⁷¹⁷ Stjepan Damjanović ističe da se u hrvatsko-staroslavenskome jeziku javlja pseudodativ apsolutni kod kojega heterosubjektivnost (subjekt participijalne konstrukcije i subjekt glavne rečenice) nije pravilo (2008a: 27).

prevođenjem s grčkoga jezika) sve više se zamjenjuje vremenskom zavisnom rečenicom (usp. Eterović, Vela 2013: 16, Gadžijeva i dr. 2014: 311, 358, Eterović 2015: 219). I ta se zamjena može pripisati utjecaju latinskih tekstova. U *Parčičevu misalu* dativ aposolutni dobro je očuvan u svim analiziranim tekstualnim dionicama i to prema stcsl. izvorima (odmah su iza njih istočni novocsl. izvori), dok hcsl. izvori (osobito mlađi *Prvotisak*) potvrđuju gore spomenute zamjene (u našim primjerima uglavnom vremenskom rečenicom).⁷¹⁸

Par. *(Se napisanie prъvoe bistъ) vladajuću Surieju Cirinu* 15b

Ass. *vladoču suriejo i kîrîniejo* 172

Mar. *vladoštju sîriejo i kîriniju* 196

Vat. Illir. 4 *ot vladatela sur'skago cirina* 8d

P. *ot vladat(e)la surêiskago cirina* 12b

Kar. *ot vladé'ča Sirieju Kirina* 15b

Vajs *vladajuću Surieju Cirinu* 16a

Dativ apsolutni prema stanju u stcsl. izvorima, ali ne i u istočnim novocsl. i hcsl. izvorima.

Par. *načinajućemъ že simъ bivati vъzrite, i vъzdvignête glavi* 2b

Mar. *načinajocemъ že simъ byvati . vъsklonite sę i vъzdvignête glavy* 295

Vat. Illir. 4 *Načenjućimъ že sim' bivati vsklonête se i vzdvignête gl(a)vi* 1c

P. *Načenjućimъ že simъ biv(a)ti . vzrite i vzdvignite gl(a)vi* 2a

Kar. *simъ že byvati načinajućymъ, vozrite, i vozdvignite glavy* 2b

Vajs *Načinajućemъ že sim bivati vzrite, i vazdvignête glavi* 2b

Par. *Isusu že bivъšu* 129b

Ass. *isusu že byvъšju* 116

Mar. *i(su)su že byvъšju* 97

Vat. Illir. 4 *I(su)su že biv'šu v' vitanii* 73c

P. *Egda že bē is(su)sъ* 112b (zavisna vremenska rečenica)

Kar. *Ii(su)su že byvšu* 124a

Vajs *Isusu že bivšu* 131b

Heterosubjektnost i inače nije pravilo, već samo tendencija uvjetovana pragmatičnim čimbenicima (tematski (dis)kontinuitet i međurečenična kohezija).

⁷¹⁸ Također rijetko jer je riječ o tekstovima u kojima je hcsl. norma iznimno konzervativna.

Par.	<i>i ne obrētu, mnogomъ lъžemъ svѣdѣtelemъ pristuplъšemъ</i> 131b ⁷¹⁹
Ass.	<i>(...) mnogomъ že svѣdѣtelemъ pristopavъšemъ</i> 120
Mar.	<i>(...) mъnogomъ lъžemъ svѣdѣtelemъ pristopъšemъ</i> 103
Vat. Illir. 4	<i>(...) mnozēm' lъžnimъ svѣdѣtelem' pristupl'šem'</i> 75a
P.	<i>(...) s mnozimi lažnimi svѣdēt(e)li pristupajuče</i> 114b
Kar.	<i>(...) mnogimъ lžestvidē`telemъ pristuplšymъ</i> 125b
Vajs	<i>(...) mnogom lžem svѣdētelem pristupaļšem</i> 133b

Značenje nije vremensko nego dopusno (koncesivno). Rijetki su primjeri dativa apsolutnoga koji nema vremensko značenje, a kada ih stcsl., hcsl. i istočni novocsl. tekstovi potvrđuju, riječ je o uzročnome ili dopusnome značenju (Eterović, Vela 2013: 17-18, Gadžijeva i dr. 2014: 313, Eterović 2015: 224). Parčić se podudara sa stcsl. izvorima (potpuno s Mar.), a hcsl. izvori potvrđuju dvojnost – *Vatikanski Illirico 4* kao misal starije, sjeverne hcsl. recenzije (grčki utjecaj) čuva dativ apsolutni, a *Prvotisak* kao spomenik mlađe, južne hcsl. recenzije (latinski utjecaj) bilježi instrumentalnu konstrukciju, ali s nesročnim participom. Upravo ta razlika u padežima svjedoči o knjiškome karakteru apsolutnih konstrukcija i njihovoj neukorijenjenosti u domaćim govorima (usp. Tandarić 1993: 103, Mihaljević 2009: 341, Eterović, Vela 2013: 16, Gadžijeva i dr. 2014: 312-314).

4.8.1.5. Participske konstrukcije

U hcsl. jeziku razmjerno je česta uporaba participskih konstrukcija u skladu s grčkim (preko stcsl. izvora) i latinskim utjecajima. Isto se tako u hcsl. tekstovima susreću primjeri u kojima je particip (potvrđen u stcsl. izvorima) zamijenjen finitnim glagolskim oblikom. Dakle, stcsl. participi u mlađim se redakcijskim tekstovima (hcsl., ali i istočnim novocsl.) nerijetko zamjenjuju finitnim glagolskim oblicima pod utjecajem latinskih tekstova. Isto vrijedi i za ona mjesta na kojima su stcsl. participi zamijenjeni relativnom rečenicom. Navedene zamjene participa finitnim glagolskim oblicima potvrđene su u analiziranim tekstualnim dionicama, ali zamjene participa zavisnim rečenicama nisu potvrđene u usporednoj analizi *Parčićeva misala*.

Par.	<i>sbpetъ vъ snê mira</i> 243b
Vat. Illir. 4	<i>spe v' snê mira</i> 167b (aktivni particip prezenta)
P.	<i>spet' va sni mira</i> 244b
Kar.	<i>spē'tb vo snē` mira</i> 49a
Činъ i Pravilo 1881.	<i>sbpetъ vъ snê mira</i> 21a

⁷¹⁹ Usp. hrvatski prijevod: *Ali ne nađoše premda pristupiše mnogi lažni svjedoci*. Mt 26, 60 (*Jeruzalemska Biblija*, 2007: 1431).

Vajs *spet va sně mira* 275b

Particip iz *Vatikanskoga Illirico* 4 već je u *Prvotisku* zamijenjen finitnim glagolskim oblikom (prezent).

Još je češća u analiziranim tekstualnim dionicama konstrukcija *aorist + particip* (uglavnom u funkciji sekundarnoga predikata). Mlađi hosl. spomenici u njoj particip teže zamijeniti finitnim glagolskim oblikom, a kod Parčića proces zamjene uvelike ovisi o *Karamanovu misalu* (zbog usklađenosti s latinskim prijevodom).

Par. *ide edinъ (...) i reče imъ* 129b

Ass. *šedъ edinъ (...) reče* 116

Mar. *šedъ (...) reče* 98

Vat. Illir. 4 *ide edin' (...) i reče* 73d

P. *ide edinъ (...) i reče* 112b

Kar. *ide edinъ (...) i reče* 124a

Vajs *ide jedin (...) i reče* 132a

Do zamjene će sigurno doći ako joj u prilog idu i hosl. i istočni novocsl. izvori.

Par. *I pride paki, i obrête* 130b

Ass. *prišedъ paky* 119

Mar. *prišedъ paky* 101

Vat. Illir. 4 *pride paki* 74c

P. *pride paki* 114a

Kar. *prüide paki* 125a

Vajs *pride paki* 133a

Iz sljedećih izdvojenih primjera uočavamo da je particip (funkcija sekundarnoga predikata) zamijenjen finitnim glagolskim oblikom (aorist u 3. licu jd.) u hosl. i istočnim novocsl. izvorima te u *Parčićevu misalu* (vidi i: Par. *blagoslovi, i prêlomi* 130a, Ass. *blagoslověčъ prêlomъ* 118, Mar. *bl(a)g(o)s(lově)štъ prêlomi* 99, Vat. Illir. 4 *bl(agosto)vi i prêlomi* 74a, P. *bl(agosto)vi i prêlomi* 113a, Kar. *bl(a)goslovi, i prelomi* 124b, Vajs *blagoslovi i prêlomi* 132b; Par. *vъzda* 130a, Ass. *vъzdavъ* 118, Mar. *vъzdavъ* 99, Vat. Illir. 4 *vъzda* 74a, P. *vъzdav* 112a, Kar. *vozda* 124b, Vajs *vъzda* 132b). Još jednom se potvrđuje da na razini oblika Parčić ne dopušta velike otklone od izvorne stosl. i konzervativne hosl. norme (XII–XIV. st.), a kada su oni propušteni u hrvatski novocsl. sustav, uglavnom je riječ o obilježjima karakterističnim za elastičnu hosl. normu i istočnu novocsl. normu (npr. zamjena participa finitnim glagolskim oblicima). Takvi su primjeri zamjene participa finitnim glagolskim oblikom (češće aoristom,

rjeđe prezentom; onda kada postoji usklađenost hcsl. i istočnih novocsl. primjera) u *Parčičevu misalu* najbrojniji. Na taj se način potvrđuje jedna od polazišnih hipoteza ovoga rada – Parčičevo propuštanje "pomlađenih" morfoloških i sintaktičkih obilježja potvrđuje se samo ako postoji usklađenost izvorne hcsl. norme i istočne novocsl. norme. Manje su česta mjesta na kojima Parčić umjesto stcsl., ali i hcsl. participa koristi aorist ekskluzivno prema *Karamanovu misalu*, čime se potvrđuje artifičijelnost hrvatskoga novocsl. jezika i usklađivanje s latinskim prijevodom:

Par.	<i>Paki v̋toriceju <u>ide</u>, i pomoli se</i> 130b
Ass.	<i>paky v̋toricejȳ <u>šed̋</u> pomoli sȳ</i> 119
Mar.	<i>paky v̋toricejȳ <u>šed̋</u> pomoli sȳ</i> 101
Vat. Illir. 4	<i>paki vtoriceju <u>šbd'</u> p(o)m(o)li se</i> 74c
P.	<i>paki vtoriceju <u>šad̋</u> pom(o)li se</i> 114a
Kar.	<i>Paki vtoriceju <u>ide</u>, i pomoli sē'</i> 125a
Vajs	<i>Paki vtoriceju <u>ide</u>, i pomoli se</i> 133a

Isto svjedoče i primjeri: Par. *I ostavl̋ e, paki ide* 130b (kod kojega svi ostali misali u usporednoj analizi bilježe oblik *šbd̋*, osim Kar., Par. i Vajs), Par. *pridu na mēsto naricaemoe Golgota* 132b (Ass. *prišed̋še* 139, Mar. *prišed̋še* 108, Vat. Illir. 4 *priš'dše* 76c, P. *priš(a)dše* 116b, Kar. *priidoša* 127a, Vajs *pridu* 135a).

Zabilježili smo i primjer odnosne rečenice na mjestu participske konstrukcije u *Parčičevu misalu*, s tim da je participska konstrukcija potvrđena u hcsl. izvorima, a rečenica u stcsl. *Assemanovu evangelistaru* i *Marijinskom evanđelju* te u istočnome novocsl. *Karamanovu misalu*.

Par.	<i><u>i iže bēahu s̋ nim̋</u>, streguće Isusa</i> 133b
Ass.	<i><u>i iže bēahȳ s̋ nim̋</u> strēgȳće isusa</i> 140
Mar.	<i><u>i iže bēhȳ s̋ nim̋</u> strēgȳšte i(su)sa</i> 110
Vat. Illir. 4	<i><u>i sűcei s nim'</u> strēgűcei i(su)sa</i> 77a
P.	<i><u>i sűci š nim'</u> str(ē)gűce i(su)sa</i> 117b
Kar.	<i><u>i iže s̋ nim̋ bēhu</u> streguće Ii(su)sa</i> 127b
Vajs	<i><u>i iže bēahu s nim̋</u>, strēguće Isusa</i> 135b

4.8.1.6. Infinitivne konstrukcije u *Parčičevu misalu*

4.8.1.6.1. Dativ s infinitivom

Riječ je o konstrukciji koja je svojstvena stcsl. tekstovima, stoga je češće potvrđena u hcsl. tekstovima s grčkim predloškom nego u onima s latinskim predloškom. I u jednome i u drugome slučaju dativ s infinitivom koristi se za prijevod grčkoga i/ili latinskoga akuzativa s infinitivom. Posebna je podvrsta ove sintaktičke kategorije tzv. *dativna konstrukcija* s debitivnim značenjem koja se sastoji od subjekta u dativu, trećega lica jd. glagola *biti* i infinitiva (usp. Mihaljević 2009: 341). Ona je svojstvena stcsl. tekstovima, ali i današnjim čakavskim govorima.

Par.	<i>êko <u>diviti se ijemunu zêlo</u></i> 132a
Ass.	<i>êko <u>diviti se igemonu žêlo</u></i> 138
Mar.	<i>êko <u>diviti se igemonu žêlo</u></i> 106
Vat. Illir. 4	<i>êko <u>diviti se jemunu zêlo</u></i> 75d
P.	<i>êk(o) <u>divit(i) se jemunu zêlo</u></i> 116a
Kar.	<i>êko <u>diviti sê' igemonu žê'lo</u></i> 126b
Vajs	<i>jako <u>diviti se igemunu zêlo</u></i> 134a
Par.	<i>običai bē <u>ijemunu otъpučati</u></i> 132a
Ass.	<i>obyčai bē <u>igemonu otъpučati</u></i> 138
Mar.	<i>obyčai bē (i) <u>igemonu otъpuštati</u></i> 106
Vat. Illir. 4	<i>običai bē <u>jemunu otpustiti</u></i> 75d-76a
P.	<i>običai bē <u>jimunu otpust(i)ti</u></i> 116a
Kar.	<i>obyčaj bē' <u>igemonu otpučati</u></i> 126b
Vajs	<i>običaj bē <u>igemunu otpuščati</u></i> 134a-134b

4.8.1.6.2. Akuzativ s infinitivom

Konstrukcija akuzativ s infinitivom pojavljuje se u kanonu stcsl. spisa kao prijevod grčkoga akuzativa s infinitivom. Riječ je o sintaktičkoj kategoriji koja nije izvorno slavenska, već je epigonska prema grčkome ili, kasnije, latinskome predlošku. U hcsl. jeziku konstrukcija je potvrđena razmjerno često, a njome se prevodi latinska konstrukcija akuzativa s infinitivom (kasnije se ipak koristi zavisna rečenica) (Gadžijeva i dr. 2014: 358). Dativ s infinitivom također je konstrukcija kojom su se stcsl. i hcsl. pisari služili u prevođenju grčkoga i/ili latinskoga akuzativa s infinitivom (usp. Eterović, Vela 2015: 177-178), premda

hrvatskoglagoljski tekstovi radije doslovno prevode rabeći akuzativnu konstrukciju, što je osobito često uz glagole zapovijedanja ili zabrane (Mihaljević 2009: 341-342).

Iz usporedne analize *Parčićeva misala* izdvajamo sljedeće:

Par.	<i>izide povelēnie otъ Kesara Avgusta <u>napisati vьsju vьselenuju</u></i> 15b
Ass.	<i>izide zapovē[db] otъ kesarē avgosta <u>napisati vsq vьselenojq</u></i> 172
Mar.	<i>izide povelēnie otъ kesarē avъgusta <u>napisati vьsq uselenojq</u></i> 196
Vat. Illir. 4	<i>Izide povelēnie ot avgusta kesara . <u>napisati se vsēi vselenēi</u></i> 8d
P.	<i>Vzide p(o)v(e)lēnie ot avgusta kesara . <u>napisati se vsei vselenēi</u></i> 12b
Kar.	<i>Izyde povelē`nie ot Kesarē Augusta, <u>napisati sē vsej vseleennē`j</u></i> 15b
Vajs	<i>Izide povelēnje ot Kesara Avgusta <u>napisati vsju vseľenuju</u></i> 16a

Parčić se u odabiru konstrukcije podudara sa stcsl. izvorima. U njega se, prema stcsl. uzorima, koristi konstrukcija *infinitiv s akuzativom*, a u hcsl. i istočnim novocsl. izvorima konstrukcija *infinitiv (povratnoga/nepravoga povratnoga glagola) s dativom* (usp. Mihaljević 2009: 341-342). Usp. latinski izvornik: *exiit edictum a Cæsare Augusto ut describeretur universus orbis* (Lk 2, 1)⁷²⁰, i suvremeni hrvatski prijevod s odnosnom rečenicom (umjesto infinitivne dopune dolazi zavisna rečenica s veznikom *da*): *izađe naredba cara Augusta da se provede popis svega svijeta* (Lk 2, 1) (2007: 1462).

Infinitivne dopune već su u stcsl. sustavu znale biti zamijenjene zavisnom rečenicom s veznikom *da* (namjerna rečenica i druge, što je primjer balkanizma – posebnoga tipa praslavenskoga dijalektizama iz govora solunskih Slavena, usp. Grković-Mejdžor 2001: 13-14, Damjanović 2005: 158).⁷²¹ I ta se zamjena, u rijetkim slučajevima kada nije balkanizam, može smatrati latinskim utjecajem (ekvivalent latinske zavisne rečenice s veznikom *ut*). U *Parčićevu misalu* ipak je riječ o usklađenosti sa stcsl. izvorom (Ass.):

Par.	<i>estъ čaši sei <u>da mimoidetъ</u></i> 130b
Ass.	<i>estъ čaši sei <u>da mimoidetъ</u></i> 119
Mar.	<i>estъ aće ne vьzmožetъ čaša si <u>mimo iti</u></i> 101
Vat. Illir. 4	<i>aće ne možet čaša siē <u>mimoiti</u></i> 74c
P.	<i>aće n(e) možetъ čaša siē <u>mimoiti</u></i> 114a
Kar.	<i>aće ne možet siē čaša <u>mimoiti</u></i> 125a
Vajs	<i>ašće ne vьzmožno jest čaši sej <u>da mimoidet</u></i> 133a

⁷²⁰ Usp. <http://www.drbo.org/lvb/> (pristupljeno 24. studenoga 2015).

⁷²¹ Kod modalnih glagola (npr. *htěti*), faznih (*početi*), perifraznih (*biti*, *dati*, *doći*) dolazi i dopuna u infinitivu koja može biti zamijenjena konstrukcijom *da* + *prezent* (usp. Marković 2013: 181, Eterović, Vela 2015: 178-179).

Glede suodnosa infinitivne dopune i i zavisne rečenice s veznikom *da* (balkanizam), Parčić potvrđuje potpunu usklađenost sa stcsl. *Assemanovim evangelistarom*.

Par.	<i>nêsmъ dostoēnъ <u>otrěšiti</u> remene sapogu ego 5b</i>
Ass.	<i>nêsmъ dostoīnъ <u>otrěšiti</u> remene sapogu ego 2</i>
Mar.	<i>nêsmъ dostoīnъ <u>da otrěšō</u> remenъ sapogu ego 316</i>
Vat. Illir. 4	<i>nêsm' dostoēn' <u>da otrěšu</u> remene sapoga ego 3b</i>
P.	<i>nêsamъ dostoēnъ <u>otrěšiti</u> remene sapogъ ego 4a</i>
Kar.	<i>nêsmъ azъ dostoīnъ <u>da otrěšu</u> remenъ sapogu ego 5b</i>
Vajs	<i>nêsam dostojan <u>otrěšiti</u> remene sapogu jegō 6a</i>

Infinitiv umjesto rečenice s veznikom *da* potvrđen je u *Parčićevu misalu*, *Assemanovu evangelistaru* i *Prvotisku*.

Infinitivne konstrukcije potvrđuju evanđeoski tekstovi, ali i odlomci poslanica (po uzoru na *Šišatovački apostol*):

Par.	<i>êko <u>sêsti</u> emu vъ crъkъvi božii 11b</i>
P.	<i><u>da</u> v cr(ъ)kvi b(o)ži <u>sedetъ</u> 9b (zavisna rečenica s veznikom <i>da</i>)</i>
Mik.	<i>jako <u>sêsti</u> jemu vъ crъkvi božii (1853: 158)</i>
Ber.	<i><u>da</u> v crkъvi boži <u>sedetъ</u> (1866: 70) (zavisna rečenica s veznikom <i>da</i>)</i>

Parčić uvijek prednost daje stanju u najstarijim, primjernim spomenicima za sve tekstualne dionice (onako kako i sam navodi u korespondenciji – evanđeoski tekstovi prema Ass. i Mar., poslanice prema *Šišatovačkome apostolu* itd.). To znači da neće presuditi odabir infinitivne konstrukcije ili zavisne rečenice kao takve, nego će od presudne važnosti biti stanje u primjernim spomenicima za svako pojedino tekstualno mjesto.

4.8.1.7. Kondicional

Kanonski spomenici rijetko bilježe kondicional u zavisnim rečenicama (nestvarna pogodba, finalne i zahtjevne rečenice) dok je u hosl. jeziku uporaba kondicionala razgranata, i to zahvaljujući utjecaju latinskih predložaka (uz ranije istaknute funkcije, javlja se u poredbenim rečenicama, upitnim, izjavnim, vremenskim i odnosnim rečenicama) (usp. Gadžijeva i dr. 2014: 359, Eterović, Vela 2015: 176-177). U skladu s tim, Parčić ponekad ne koristi kondicional ondje gdje ga *Karamanov misal* i/ili *Prvotisak* potvrđuju. Na taj način potvrđuje se Parčićeva usmjerenost stcsl. i (starijim) hosl. izvorima te konzervativnost hrvatskoga novocsl. jezika na sintaktičkoj razini analize.

Par.	<i>da izbavitъ ni 15a (Poslanica Tit. 2)</i>
P.	<i>da izbavit ni 12a</i>

Kar. *da izbavilь by ny* 15b

Mik. *da izbavitь ny* (1853: 245)

Ber. *da izbavit ni* (1866: 73)

Parčić se podudara sa *Šišatovačkim apostolom* te hosl. *Prvotiskom* i *Berčićevim ulomcima*.

Par. *da blago obraznê hodimь* 2a (Poslanica Rim. 13)

P. *da v d(ь)ne bl(a)go obraznê hodili bihomь* 1b

Kar. *vo dni blagoobrazno da hodimь* 2a

Mik. *jako vь dьnь blagoôbrazno hodimь* (1853: 218)

Ber. *da v d(ь)ne bl(a)goobraznê hodili bihomь* (1866: 28-29)

Prvotisak i *Berčićevi ulomci* potvrđuju kondicional, a *Šišatovački apostol*, *Karamanov misal* i *Parčićev misal* opisni imperativ (*da* + prezent za 1. lice mn.).

Par. *podvizali se biste* (Poslanica Tes. 2) 11b, *ni užasali se biste* 11b

P. *podvizali se biste* 9a, *ni užasali se biste* 9b

Mik. *podvizati se vamь* (1853: 158), *ni užasati se* (1853: 158)

Ber. *podizali se biste* (1866: 70), *ni užasali se biste* (1866: 70)

U istaknutim primjerima Parčić bilježi kondicional po uzoru na hosl. uzore dok u *Šišatovačkome apostolu* susrećemo infinitiv s dativom.

4.8.1.8. Dvojina: zastupljenost gramatičke kategorije, pitanje sročnosti i upravljanja po broju

Hrvatski crkvenoslavenski jezik i istočnoslavenski jezik očuvali su gramatičku kategoriju dvojine – kako u imena tako i u glagola. Iako se dvojninski oblici rijetko javljaju, može se reći da se dvojina u hrvatskim crkvenoslavenskim tekstovima javlja redovito kad je riječ o dvama značenjima – parnosti (tzv. slobodna dvojina) i dvojnosti. U tim se slučajevima dvojina rijetko zamjenjuje množinom. U fragmentima XII. i XIII. stoljeća dvojina ima oba svoja starocrkvenoslavenska značenja (parnost i dvojnost, usp. Mihaljević 2004: 627-629). Podaci o hrvatskoglagoljskim tiskanim brevijarima svjedoče da je dvojina u međuvremenu (do kraja XV. st.) izgubila značenje parnosti, a zadržala samo značenje dvojnosti. Stjepan Damjanović ističe da dvojina, kada je riječ o glagolima u neliturgijskim zbornicima XV. stoljeća, nije uopće rijetka te da je uporaba dvojninskih oblika uz broj *dva* u jeziku glagoljskih zbornika u XV. stoljeću norma (usp. Damjanović 1984a: 149-150, Ceković Eterović 2012: 144). U starohrvatskome jeziku dvojina se čuvala do kraja XV. stoljeća, nakon čega počinje

dominacija množinskih oblika u svih vrsta riječi (Kuzmić 2008: 287-302). Uzmak dvojine izraženiji je s udaljavanjem od jezgre obrojčene imenice, stoga je množina češća u pridjeva kada su dijelom predikata nego kada su u atributnoj funkciji. Dvojinu također slabije čuvaju lične zamjenice. Glagoli u službi predikata u rečenicama u kojima je više imenica (dvije ili više, uglavnom u službi subjekta) mogu biti u jednini (slaganje s najbližom imenicom, kontaktna sročnost, usp. Gadžijeva i dr. 2014: 341) ili dvojini.

Zbroj dviju istovrsnih jedinica može se izraziti sumativno (dvojinom) ili distributivno (jedninom). Jednako tako za količinu veću od dva alterniraju sumativna množina i distributivna jednina (usp. Gadžijeva i dr. 2014: 94). Imenice *dualia tantum* (za parnosimetrične dijelove tijela: *oči, uši*) čuvaju dvojinu u hcsl. jeziku čak i kada se izriče mnogo pari (više od dva), ali takvo distributivno izricanje sve više zamjenjuje množina. Isti je slučaj i u istočnoj novocsl. normi (dvojina se ondje češće zamjenjuje množinom nego u izvornome hcsl. jeziku).

4.8.1.8.1. Parnost (slobodna dvojina)

Izvorni hcsl. jezik u bilježenju dvojine konzervativniji je i bliži stcsl. jeziku od istočnoga novocsl. jezika, a u tome ga slijedi hrvatski novocsl. jezik XIX. stoljeća. U hrvatskoglagojskim fragmentima XII. i XIII. st. dvojina ima značenje parnosti i dvojnosti (Mihaljević 2004: 627-629). U liturgijskim tekstovima XIV. i XV. stoljeća dvojina se češće zamjenjuje množinskim oblicima kada je riječ o parnosimetričnim dijelovima tijela više osoba. Istovremeno u hrvatskoglagojskim tiskanim brevijarima XV. i XVI. st. dosljedna je uporaba dvojskih oblika uz dijelove ljudskoga tijela što dolaze u paru (Jurčević 2002: 161-162).⁷²² Ipak, zamjena distributivne dvojine množinom zamijećena je još u stcsl. kanonskim tekstovima. U *Parčičevu misalu* dvojina se (kao stcsl. i hcsl. udio) očituje u nekoliko primjera. Najzanimljiviji je svakako tip slobodne dvojine kojom se označuju parnosimetrični predmeti sastavljeni od dvaju dijelova ili dijelovi tijela koji tvore prirodan par. Analiza glagolskih oblika u *Misalu hruackome* Šimuna Kožičića Benje potvrdila je da je slobodna dvojina naprije nestajala u hcsl. tekstovima te da je od XVI. stoljeća zamijenjena množinom (Ceković, Sanković, Žagar 2010: 142). S pitanjem alterniranja dvojine i množine u izricanju parnosti povezuje se pitanje distributivnosti. Pojmu distributivnosti ili raspodijeljenosti, kao obilježenu, suprotstavlja se neobilježeni pojam sumativnosti ili ukupnosti. Komparativna analiza *Parčičeva misala* pokazala je da Parčić distributivnu dvojinu nije zamijenio

⁷²² Živučići ostaci staroga duala razvidni su u deklinaciji imenica kojima imenujemo parne organe (G mn. *ruk-u, nog-u*) (usp. Marković 2013: 233-234).

množinom, što s druge strane nerijetko znaju zabilježiti hcsl. spomenici, istočni novocsl. spomenici pa čak i stcsl. spomenici.

Par.	<i>Sinъ člověčъski prědastъ se vъ <u>rucě</u> grěšъnikomъ</i> 131a ⁷²³
Ass.	<i>synъ člověčъsky prědaetъ sę vъ <u>roce</u> grěšъnikomъ</i> 119
Mar.	<i>s(y) nъ č(lověčъ)skyi prědaatъ sę vъ <u>roky</u> grěšъnikomъ</i> 101
Vat. Illir. 4	<i>s(i)nъ č(lověčъ)ski prědast' se v <u>ruki</u> grěšnikom'</i> 74c-74d
P.	<i>sinъ č(lověčъ)ski pr(ě)dast se vъ <u>rucě</u> grěšnikomъ</i> 114a
Kar.	<i>Synъ čl(o)vě českij predast sě' vъ <u>ruky</u> grěšnikovъ</i> 125a
Vajs	<i>Sin člověčaski prědast se v <u>rucě</u> grěšnikom</i> 133a

Množinu bilježi stcsl. spomenik (Mar.), uz hcsl. Vat. Illir. 4 te istočni novocsl. *Karamanov misal*.

Par.	<i>vъložiše <u>rucě</u> na Isusa</i> 131a
Ass.	<i>vъzložišę <u>roce</u> na isusa</i> 119
Mar.	<i>vъzložišę <u>roce</u> na i(su)sa</i> 102
Vat. Illir. 4	<i>vzložiše <u>ruki</u> na i(su)sa</i> 74d
P.	<i><u>ruki</u> vzložiše na i(su)sa</i> 114a
Kar.	<i><u>rucě</u> vozložiša na li(su)sa</i> 125b
Vajs	<i>vložiše <u>rucě</u> na Isusa</i> 133a

Dualia tantum oči za mnogo pari (više od dva) sačuvala je dvojину (distributivno izricanje) u svim spomenicima osim *Vatikanskoga Illirico 4* i *Prvotiska* u kojima je zamijenjena množinom:

Par.	<i>běsta</i> ⁷²⁴ <i>bo imъ <u>oči</u> tegotъnē</i> 130b
Ass.	<i>běste bo imъ <u>oči</u> tegotъnē</i> 119
Mar.	<i>běste bo <u>oči</u> imъ težъcē</i> 101
Vat. Illir. 4	<i>běhu bo <u>očesa</u> ih' otegotēla</i> 74c
P.	<i>běhu bo <u>očesa</u> ihъ otegotēla</i> 114a
Kar.	<i>bě'sta bo <u>oči</u> ihъ otē'gotē'nē'</i> 125a
Vajs	<i>běsta bo im <u>oči</u> teogtnē</i> 133a

⁷²³ Usp. Par. *priemъ vodu, umi rucě* 132b, Ass. *priemъ vodę umy roce* 138, Mar. *priemъ vodę umy roce* 107, Vat. Illir. 4 *priem' vodu umi rucě* 76b, P. *priemъ vodu umi rucě* 116b, Kar. *priemъ vodu, umi rucě'* 127a, Vajs *prijem vodu, umi rucě* 134b.

⁷²⁴ Svi oblici glagola u 3. licu dv. bilježe gram. morf. -ta, što su znali zabilježiti i stcsl. tekstovi, ali ne kao normu (poput hcsl. i istočnoga novocsl. jezika). Tomu je tako jer se -te doživljavao kao množinski gram. morf. dok je -ta karakterističan za dvojину (Hamm 1974: 159).

Kongruencija imenica (kojima se izriče parnost) s pridjevsko-zamjeničkim oblicima i glagolima potpuno je pravilna – gramatički i značenjski.

Slobodna dvojina u *Parčičevu misalu* može biti znak usklađenosti s redakcijskim izvorima – hcsl. i istočnim novocsl.

Par.	<i>za lanitê</i> 131b (A dv.)
Ass.	<i>za lanitq</i> 121 (A jd.)
Mar.	<i>za lanitq</i> 104
Vat. Illir. 4	<i>za lanitê</i> 75b
P.	<i>za l(a)nitê</i> 115a
Kar.	<i>po lanitoma</i> 126a (D dv., nepravilan dvojinjski oblik, utjecaj <i>o</i> -osnova)
Vajs	<i>za lanitě</i> 133b

4.8.1.8.2. Dvojnost (vezana dvojina, kongruentna dvojina, anaforička dvojina)

Dvojinjski oblici imenica koriste se u *Parčičevu misalu* i kada je riječ o dvama bićima ili predmetima, pri čemu su imenske riječi u atributnoj i apozitivnoj službi, a glagoli su sročni u istome broju. Brojevni kvantifikator može biti eksplicitno naveden (*dva*, *dvanaest*), ali i ne mora. Stjepan Damjanović upozoravao je da je uporaba dvojinjskih oblika uz broj *dva/oba* u jeziku hrvatske glagoljske knjige u XV. stoljeću norma (1984a: 149-150).

U *Parčičevu misalu* potvrđuje se dvojina imenica i pridjeva u akuzativu jednine muškoga roda, uz brojevni kvantifikator *dva*:⁷²⁵

Par.	<i>I poemь Petra i oba sini zevedêova</i> 130b (A dv.)
Ass.	<i>oba syny</i> 119
Mar.	<i>oba s(y)na</i> 100
Vat. Illir. 4	<i>oba s(i)ni</i> 74c
P.	<i>oba s(i)ni</i> 113b
Kar.	<i>oba syna</i> 125a (gram. morf <i>o</i> -osnova)
Vajs	<i>oba sini</i> 132b

Stari oblik za NAV dv. *u*-promjene na *-i* (< *stcsl. *y*) u hcsl. jeziku inače je rijetko očuvan. Parčić ga čuva i na taj se način podudara s *Assemanovim evangelistarom*, ali i s primjernim hcsl. spomenicima.

⁷²⁵ Vezana dvojina prepoznaje se samo kod imenica uz brojeve *dva* i *oba* (*dva grada*), a glagoli se pojavljuju isključivo u kongruentnoj (sročnoj) dvojinu (*dva brata sta dobra*), anaforičkoj ili sindetičkoj (usp. Kuzmić, Pupek 2012: 82).

Tako je i s lokativom dvojine imenice uz brojevni kvantifikator *dva*:

Par.	<i>Vêste êko po dvoju dъnju Pasha budetъ</i> 129b
Ass.	<i>vêste êko po dъvoju dъnju</i> 116
Mar.	<i>Vêste êko po dъvoju dъnu</i> 97
Vat. Illir. 4.	<i>Vêste êko po dvoju d(ъ)nu</i> 73c
P.	<i>Vêste êk(o) po dvoju d(ъ)nu</i> 112a
Kar.	<i>Vê`ste êko po dvoju dnju</i> 124a
Vajs	<i>Vêste jako po dvoju dnu</i> 131b

Očuvani su nominativ i akuzativ dvojine imenice muškoga roda uz brojevni kvantifikator *dvanaest*:⁷²⁶

Par.	<i>dva na desete lejeona anъjelъ</i> 131a
Ass.	<i>dъva na desjete leđeona anъgelъ</i> 120
Mar.	<i>dъva na desete leđeona anġ(e)lъ</i> 102
Vat. Illir. 4	<i>12 lejiona anġ(e)lъ</i> 74d
P.	<i>12 lejiona anġ(e)lъ</i> 114b
Kar.	<i>dva na desê'te legeona agg(e)lъ</i> 125b
Vajs	<i>dva na desete leđeona Anġel</i> 133a

Tako je i s instrumentalom dvojine imenice i povratno-posvojne zamjenice (muški rod) uz brojevni kvantifikator *dvanaest*:

Par.	<i>sъ obêma na desete učenikoma svoima</i> 130a ⁷²⁷
Ass.	<i>sъ obêma na desete učenikoma</i> 117
Mar.	<i>sъ obêma na desete učenikoma svoima</i> 99
Vat. Illir. 4	<i>s obêma na desete uč(e)n(i)koma svoima</i> 74a
P.	<i>sa 12 uč(e)n(i)k(o)ma</i> 113a
Kar.	<i>so obê`ma na desê'te učenikoma učenikoma</i> 124b
Vajs	<i>s oběma na desete učenikoma</i> 132a

Kongruencija imenica s pridjevsko-zamjениčkim oblicima i glagolima potpuno je pravilna (gramatički i značenjski) za razliku od *Karamanova misala* u kojemu dvojinski oblici bivaju

⁷²⁶ O sintaksi broja *dvanaest* u hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku i starohrvatskome jeziku vidi Jasna Vince (2004: 595-606).

⁷²⁷ Usp. i Par. *idêže bêšeta dva na desete istočъnika* 122a.

zamijenjeni množinskima (anaforička dvojina – zamjenica koja upućuje na dva prethodno spomenuta subjekta, usp. Kuzmić 2008. 300).⁷²⁸

Par.	<i>ne bê <u>ima</u> mēsta</i> 15b,	<i>egda <u>bista</u> tu</i> 15b
Ass.	<i>ne bê <u>ima</u> mēsta</i> 172,	<i>egda <u>byste</u> tu</i> 172
Mar.	<i>ne bê <u>ima</u> mēsta</i> 197,	<i><u>byste</u> tu</i> 196
Vat. Illir. 4	<i>ne bê <u>ima</u> mēsta</i> 9a,	<i>egda <u>bista</u> tu</i> 8d
P.	<i>ne bê <u>ima</u> mēsta</i> 12b,	<i>I <u>b(i)si suč(i)ma ima</u> tu</i> 12b
Kar.	<i>ne bê` <u>im̃</u> mē`sta</i> 15b,	<i>egda <u>byša</u>⁷²⁹ tamo</i> 15b
Vajs	<i>ne bē <u>ima</u> mēsta</i> 16a.	<i>jegda <u>bista</u> tu</i> 16a

Parčić čuva dvojiniski oblik prema stcsl. i hcsl. uzorima (usp. i Par. *Idēta vb vьsbь, ēže estь prēmō vama, i abie obrēčeta osьlicu* 123a, Par. *Šьdbša že učenika, sьtvorista ēkože povēlē ima Isusь* 123a). *Karamanov misal* bilježi množinsku inačicu i kod glagola i kod zamjenice.

Uz brojevni kvantifikator *dva* javljaju se u *Parčićevu misalu* jednostavni glagolski oblici u dvojini uz kongruentne oblike imenica, pridjeva i zamjenica čime se dvojina izjednačuje na morfološkoj i sintaktičkoj razini.

Par.	<i>pristupista dva l̃ža svēdētela, i rēsta</i> 131b ⁷³⁰
Ass.	<i>pristopl̃ša d̃va l̃ža s̃ṽṽdētēl̃ē rēste</i> 120 (particip i aorist, stcsl. gram. morf. za 3. lice dv. -te)
Mar.	<i>pristopl̃ša d̃va l̃ža s̃ṽṽdētēl̃ē rēste</i> 103 (particip i aorist, stcsl. gram. morf. za 3. lice dv. -te)
Vat. Illir. 4	<i>pristupista dva l̃žna s̃ṽṽdētela i rēsta</i> 75a (dva aorista, gram. morf za 3. lice dv. -ta)
P.	<i>dva lažna svedēt(e)la pristupista i rēsta</i> 114b (dva aorista, gram. morf za 3. lice dv. -ta)

⁷²⁸ Anaforička ili sekundarna dvojina odnosi se na dva imenovana pojma koji su ranije bili spomenuti. Pravilno se koristila u stcsl. jeziku, hcsl. jeziku, ali i u staroruskim spomenicima (Kuzmić, Pupek 2012: 84, Mihaljević 2014: 27). Anaforička dvojina nije samostalan tip dvojine pa se u jeziku ne može očuvati ako se već izgubila vezana dvojina (uz broj *dva*). U povijesti hrvatskoga i ruskoga jezika anaforička dvojina postupno se izgubila zato što je prethodna uporaba s brojevima *dva* i *oba(dva)* već dobila množinsko značenje. Od današnjih slavenskih jezika samo lužičkosrpski i slovenski jezik čuvaju anaforičku dvojину zato što su sačuvali vezanu dvojину uz broj *dva*. *Karamanov misal* kao predstavnik istočne novocsl. norme pokazuje zamjenu množinom (kod zamjenice), dok *Parčićev misal* kao predstavnik hrvatske novocsl. norme pokazuje konzervativno čuvanje svih tipova dvojine.

⁷²⁹ 3. lice množine sigmatskoga prvog aorista – istočni novocsl. *byša* < *stcsl. *byšę*, istočni novocsl. *pristupiša* < *stcsl. *pristupišę*.

⁷³⁰ Kongruentna (sročna) dvojina podrazumijeva atributne sintagme kao subjekte ili objekte u rečenici zajedno s brojevima *dva* i *oba(dva)*, kao i predikatom koji se nastavkom slaže s prethodnom sintagmom (usp. Kuzmić Pupek 2012: 82).

Kar. *pristupiša dva lžesvidételê, i rê`sta* 125b⁷³¹
(sigmatski drugi aorist u množini i sigmatski prvi aorist
u dv. s gram. morform za 3. lice dv. -ta)

Vajs *pristupista dva lža svêdêteļa, i rêsta* 133b

Par. *I razboinika propetaê sь nimъ, ponašašeta emu* 132a

Mar. *i razboinika raspeta sь nimъ, ponošaaste* 109

Vat. Illir. 4: *i razboinika propetaê s nim' ponošašeta jemu* 77b

P. *i propetaê š nim' pronošahota emu* 117a

Kar. *razbojnika raspê'taê sь nimъ, ponošasta emu* 127b
(imperpekt, dvojinski oblik za muški rod,
usp. Gadžijeva i dr. 2014: 246)

Vajs *razbojnika propetaja s him, ponošašeta jemu* 135a

Svi oblici glagola u 3. licu dv. imaju gram. morf -ta, što su znali zabilježiti i stcsl. tekstovi, ali ne kao normu (usp. Hamm 1974: 159). Glagoli su u *Parčićevo misalu* sročni s imenicom (i pridjevom, i participom – atributna sintagma) kojom je izrečena dvojnost, uz brojevni kvantifikator *dva*. Svi izvori (stcsl., hcsl., istočni novocsl.) na danim mjestima potvrđuju kongruentnu dvojину pa se Parčić s njima podudara (potpuno s Vat. Illir. 4).

Dosljedna uporaba dvojine u izricanju dvojnosti i parnosti u *Parčićevo misalu* također pruža određena saznanja o hiperkorektnosti njegove jezične koncepcije. Iako je dvojina dijelom stcsl. norme, potom (elastične) hcsl. i istočne novocsl. norme, izdvojeni primjeri pokazuju da je Parčić precizno i dosljedno bilježi čak i na onim mjestima na kojima su je neki stcsl. spomenici zamijenili množinom (slobodna dvojina – Mar. *s(y)nъ č(lovêčъ)skyi prêdaatъ sę vь rьky grêšъnikomъ* 101, Par. *Sinъ človêčъski prêdastъ se vь rucê grêšъnikomъ* 131a). S druge strane, nerijetko *Karamanov misal* bilježi zamjenu dvojinskoga oblika množinskim, a Parčić slijedi stcsl. i hcsl. izvore koji čuvaju dvojину (kongruentna dvojina – Par. *pristupista dva lžža svêdêtela* 131b, Kar. *pristupiša dva lžesvidételê* 125b; anaforička dvojina – Par. *ne bê ima mēsta* 15b, Kar. *ne bê` imъ mē`sta*).

⁷³¹ U *Karamanovu misalu* dvojina je očuvana u primjeru *rêsta*, ali je zamijenjena množinom u primjeru *pristupiša* (3. lice mn. istočni novocsl. *pristupiša* < *stcsl. *pristupišę*).

ഭയങ്കരകൃത്യം തുടങ്ങി

പ്രതിപക്ഷം മുന്നോട്ടു

എന്നു പറയുന്നു.

ഇതും മറ്റും മുന്നോട്ടു വന്നു കിട്ടിയതിനെത്തുടർന്ന്.

പ്രതിപക്ഷം. പ്ര. പ.

പ്രതിപക്ഷം. പ്ര. പ. ഇതും മറ്റും മുന്നോട്ടു വന്നു കിട്ടിയതിനെത്തുടർന്ന്.

പ്ര. പ. ഇതും മറ്റും മുന്നോട്ടു വന്നു കിട്ടിയതിനെത്തുടർന്ന്.

മുന്നോട്ടു വന്നു കിട്ടിയതിനെത്തുടർന്ന്.

പ്ര. പ. ഇതും മറ്റും മുന്നോട്ടു വന്നു കിട്ടിയതിനെത്തുടർന്ന്.

പ്ര. പ. ഇതും മറ്റും മുന്നോട്ടു വന്നു കിട്ടിയതിനെത്തുടർന്ന്.

പ്ര. പ. ഇതും മറ്റും മുന്നോട്ടു വന്നു കിട്ടിയതിനെത്തുടർന്ന്.

മുന്നോട്ടു വന്നു കിട്ടിയതിനെത്തുടർന്ന്.

പ്ര. പ. ഇതും മറ്റും മുന്നോട്ടു വന്നു കിട്ടിയതിനെത്തുടർന്ന്.

പ്ര. പ. ഇതും മറ്റും മുന്നോട്ടു വന്നു കിട്ടിയതിനെത്തുടർന്ന്.

പ്ര. പ. ഇതും മറ്റും മുന്നോട്ടു വന്നു കിട്ടിയതിനെത്തുടർന്ന്.

4.8.2. Leksičke osobitosti

Na razini leksika vrlo je izražena eklektičnost Parčičeve jezične koncepcije. I sâm je Parčić, podsjetimo, na tragu I. Berčića i F. Račkoga isticao kako razlike među inačicama crkvenoslavenskoga jezika (izvorna hcsl. i istočna novocsl.) leže ponajprije na fonološkoj i leksičkoj razini. Kontrastivna leksička analiza dijelova *Parčičeva misala* prema *Vatikanskome Illirico 4*, *Prvotisku*, *Karamanovu misalu* i primjernim stcsl. spomenicima (Ass., Zogr., Mar.) Josipa L. Tandarića (1993: 78-84, 152-156), a potom i ona Matea Žagara i Antonije Zaradije Kiš (2014: 173-203), pokazala je kako Parčić na razini leksika bira varijante u skladu sa stcsl. i hcsl. tradicijom (ponajprije prema Ass. i Vat. Illir. 4), ali ih istovremeno dovodi u ravnotežu s istočnoslaveniziranim primjerima (najviše zbog usklađenosti s latinskim prijevodom) i s primjerima koji su bliski suvremenom hrvatskom jeziku (načelo razumljivosti). Tomu je tako i zbog činjenice da leksička i semantička norma pripadaju najsloženijim lingvističkim problemima. To znači da razina leksika (i značenja) u Parčičevoj koncepciji nije mogla biti u potpunosti podložna načelu konzervativnosti i "oživljavanja" stcsl. i hcsl. tradicije, što su dosadašnja istraživanja jezika njegova *Misala* već potvrdila (vidjeti uvodna poglavlja rada), a mi smo isto, u većoj ili manjoj mjeri, ovjerili na ostalim jezičnim razinama. U ovome ćemo poglavlju još jednom propitati utemeljenost i opravdanost tvrdnji o eklektičnosti Parčičevih leksičkih izbora. Izvorna hcsl. leksička norma podrazumijeva poštivanje određenih pravila, posebice u liturgijskim tekstovima (Šimić 2014: 89). Riječ je o variranju nekoliko rječničkih slojeva među kojima se ističu:

- ❖ slavenski sloj (praslavensko naslijeđe, moravski sloj, ohridski i preslavski sloj, kroatizmi),
- ❖ strani slojevi (grčki sloj, latinski sloj, germanski sloj).

Konzervativniji hcsl. spomenici poput *Vatikanskoga Illirico 4* vrlo dobro tradiraju izvorne ćirilometodske tekstove (grčke prijevode), a za Kanon mise *Vatikanskoga Illirico 4* Vajs je zaključio da pripada, prema rječničkoj strani, panonsko-moravskom slavenskom sloju te ga je smatrao najstarijim očuvanim slavenskim prijevodom uopće (1948: 103). Isto je tako poznato da je Kanon *Parčičeva misala* držao doslovnim prijepisom onoga iz Vat. Illir. 4, što

govori u prilog njegovoj konzervativnosti, makar u odnosu na leksički fond (1948: 118). Tandarić je kasnije relativizirao navedene tvrdnje ističući kako se Parčić morao služiti i Propagandinim istočnim novocsl. izdanjima (zbog usklađenosti s latinskim prijevodom i tridentskom reformom) u uređivanju teksta Kanona. U zaključku leksičke analize evanđeoskih odlomaka Misala (1893) M. Žagara i A. Zaradije Kiš (¹2007, ²2014) iznesena je pretpostavka prema kojoj se sve neusklađenosti *Parčićeva misala* sa stcsl. i hcsl. izvorima mogu objasniti novom komparativnom analizom koja će uključiti *Karamanov misal*. Svi ostali primjeri (71 leksička razlika) upućuju da je tekst *Muke po Mateju* Parčić redigirao prema stcsl. izvorima (ponaprije Ass. – sedam primjera ekskluzivnoga podudaranja), što znači da se zaključci novije analize jezika *Parčićeva misala*, uvjetno rečeno, približavaju onima Josipa Vajsa iz 1948.

U ponovljenoj smo kontrastivnoj leksičkoj analizi pokušali objediniti reprezentativne tekstne dionice *Misala*⁷³² i sve ih odmjeriti o spomenute izvore (svejednako stcsl., hcsl. i istočne novocsl.), dodajući Kanonu mise i evanđeoskim odlomcima tekstove određenih poslanica, psalama i molitava. Posebno ćemo naglasiti one primjere koji potvrđuju Parčićevu usmjerenost izvornomu ćirilometodskom naslijeđu (stcsl. spomenici, ali i Vat. Illir. 4), a tu spadaju moravizmi, grecizmi⁷³³ i primjeri tradiranoga ohridskoga i preslavskog leksika. S druge strane, *Parčićev misal* na razini leksika pokazuje i tzv. recenzijske ("mlađe") elemente – novije slavenizme i kroatizme te latinizme (usklađivanje prijevoda Biblije s Vulgatom; za nas tu su, kao izvori, važni sljedeći misali – *Prvotisak*, *Karamanov misal*) (usp. Gadžijeva i dr. 2014: 385). Među očuvanim crkvenoslavenizmima, kao potvrda starine teksta, značajni su: moravizmi (Par. *съ дрѣколѣми* 131a⁷³⁴, *отъ неприѣзни* 245b, *отрока своѣго* 243b, *pastira* 130b, *prosimъ* 241a, *propetaê* 133a, *въ цѣсарѣstvii* 130a, *чловѣчьски* 129b, *plačaniceju* 133b⁷³⁵, *сънѣтъ* 131a itd.), prvobitni južnoslavenizmi (s njima arhaizmi i moravizmi, npr. Par. *въ съвѣдѣtelъstvo* 18b, *radi* 132b, *blagodѣtiju* 17a, *veliemъ* 16a itd.), leksemi drugoga južnoslavenskog sloja (Par. *hulu* 131b, *hulahu* 133a, *grobê* 133b itd.), preslavizmi (Par. *žizni*

⁷³² Reprezentativne dionice u vidu konzervativnosti – Kanon mise, dijelovi Temporalna s biblijskim čitanjima.

⁷³³ S obzirom na grkofilsku tendenciju istočne novocsl. norme, njih očekujemo i u *Karamanovu misalu* pa se još jednom potvrđuje da je isti na različite načine Parčiću služio kao sigurnosni predložak. Istočna novocsl. norma također počiva na izvornim stcsl. makedonskim i bugarskim tekstovima tako da se u *Karamanovu misalu* očekuje i taj leksički sloj.

⁷³⁴ Najranija potvrda leksema *drkol* (*fustis*, *lignum*) u hcsl. korpusu potječe iz XIII. stoljeća (*Legenda o Sv. Tekli* – *s' drѣkolami*) (Gadžijeva i dr. 2014: 368). U svim hcsl. izvorima redovito je ženskoga roda, a tako je i u svim (našim) analiziranim predlošcima.

⁷³⁵ U svim usporednim izvorima potvrđena je ista inačica. Inače, u mlađim hcsl. misalima dolazi do zamjene pa se potvrđuje leksem *platno* (usp. Šimić 2000: 96, Gadžijeva i dr. 2014: 369).

243b, *knigi* 131a, *bespečalʙni* 246b itd.)⁷³⁶, potom grecizmi (npr. Par. o *mantizê* 133a, biblijska imena posredovana grčkim jezikom: *otʙ Galilêe* 15b, *vʙ Ijudêju* 15b itd.).⁷³⁷

Leksičke dublete, raznokorijenske riječi koje imaju isto značenje, za našu su analizu zanimljivije jer dokazuju dva gore označena smjera hrvatske novocsl. leksičke norme, oprimjerene *Parčičevim misalom*. Leksičke varijante, riječi koje imaju isti korijenski morf, ali se razlikuju tvorbeno (i grafemički), uglavnom su motivirane procesom usklađivanja *Misala* 1893. s postreformnim *Karamanovim misalom* ili restauracijom stcsl. stanja pa im nećemo posvetiti jednaku pažnju kao leksičkim dubletama.

Valja napomenuti da smo u iscrpnoj komparativnoj analizi na morfološkoj razini već isticali (u podnožnim napomenama) brojne primjere leksičkih varijanata i dubleta, a ovdje ćemo izdvojiti tek neke – reprezentativne i razlikovne. Također, nećemo navoditi mjesta koja potvrđuju izjednačnost izvora, dakako na čelu sa stcsl. izvorima (osobito Ass.).⁷³⁸ Naprotiv, istaknut ćemo one leksičke razlike koje ukazuju na Parčičevo odstupanje od ciljanih predložaka, odnosno na hotimično usklađivanje s nekima od njih (samo sa stcsl., samo s hcsl. i/ili istočnim novocsl. izvorima). Za Parčičeve primjere *mastʙ*, *pêtlʙ*, *hula*, *pravedʙnʙ*, *vidênie*, *pʙiti* i *ubo* Mateo Žagar i Antonija Zaradija Kiš istaknuli su odstupanje od stcsl. i hcsl. izvora (premda su sve riječi potvrđene već u stcsl. korpusu, 2014: 183), tumačeći taj otklon kao izbjegavanje neslavenskih i/ili nerazumljivih (arhaičnih) riječi u XIX. stoljeću, ali istovremeno naglašavajući potrebu širenja korpusa. U skladu s istaknutim, pokušali smo ustanoviti mijenja li se stanje s tim i sličnim primjerima uvođenjem *Karamanova misala* u usporednu analizu. Ako bi se, za te i slične primjere iz ostalih tekstualnih dionica (evanđeoski odlomci, poslanice, Kanon mise i dr.), pokazala isključiva usklađenost s *Karamanovim misalom*, ne bismo na temelju njih mogli suditi samo o Parčičevoj originalnosti i provođenju načela funkcionalnosti i razumljivosti, nego bismo (s više sigurnosti) mogli potvrditi usklađivanje *Parčičeva misala* s (redigiranim) *Karamanovim misalom* (premda prvo načelo ne isključuje drugo, dapače).

⁷³⁶ Istaknuti primjeri svojstveni su i hrvatskim govorima pa se ne mogu beziznimno smatrati preslavizmima poput leksema *urod* ili *pastuh* (usp. Gadžijeva i dr. 2014: 373). Preslavizmi su razmjerno rijetki u psaltiru i u evanđeljima jer je u osnovi tih tekstova ćirilometodski prijevod koji su hrvatski glagoljaši u više recenzija prilagođavali latinskomu tekstu Vulgate.

⁷³⁷ Od latinizama su zanimljivi oni koji su u hcsl. liturgijske tekstove uneseni nakon usklađivanja hcsl. prijevoda s Vulgom, a ono je započelo već u XII. stoljeću (npr. *kalež*, *kapitul*, *ankora*, *balsam*, *cimiterij*, imenice na *-ija*: *cecelija*, *lucija*, *oštija*, *epistolija*). Latinizmi su u našim predlošcima, jednako hcsl., istočnim novocsl. i hrvatskim novocsl., malobrojni i nisu relevantni u usporednoj analizi (npr. Par. *Lucieju* 244a, *Cécilieju* 244a).

⁷³⁸ U tekstu Muke po Mateju Žagar i Antonija Zaradija Kiš izbrojili su sedam primjera prema kojima se Parčičev tekst podudara s primjerima iz Ass., četiri primjera kod kojih je stanje isključivo kao u Zogr. i Mar., tri primjera koja su izjednačena s primjerima iz Ass. i Zogr., a pet primjera koji su isti kao u Ass. i Mar. Statistička analiza potvrdila je da se Parčić u leksičkome odabiru Muke po Mateju uglavnom oslanjao na Ass. (usp. 2014: 182).

4.8.2.1. Leksičke dublete

U nastavku izdvajamo značajne leksičke razlike i hotimična leksička usklađivanja *Parčićeva misala* s usporednim predlošcima za zadane tekstualne dionice.

❖ Ekskluzivno podudaranje *Parčićeva misala* s *Karamanovim misalom*

Par. *světlost* 16a (N jd., evanđeoski tekst), Ass. *slava* 172, Mar. *slava* 197, Vat. Illir. 4 *sl(a)va* 9a, P. *s(vê)tb božii* 12b, Kar. *svê`tlost* 16a, Vajs *světlost* 16a.

Par. *pêtlb* 130b (N jd., evanđeoski tekst), Ass. *kurb* 118 (moravizam), Mar. *kokotb* 100, Vat. Illir. 4 *peteh'* 74b, P. *petehb* 113b, Kar. *pê`telb* 124b, Vajs *pětal* 132b.

Parčić se u odabiru leksičke varijante podudara s *Karamanovim misalom* (usp. *stcsl. *pêtelb*, -a, Damjanović 2009: 232). Mateo Žagar i Antonija Zaradija Kiš ističu kako je riječ o hotimičnoj hrvatskoj riječi u Parčićevoj koncepciji (premda potvrđenoj i u stcsl. korpusu, 2014: 193). Ipak, potpuno leksičko podudaranje bilježe novocsl. izvori – istočni/ruski i hrvatski – dakle Karaman i Parčić.

Par. *vъ vidēnii* 132b (L jd., evanđeoski tekst⁷³⁹), Ass. *vъ snē* 138, Mar. *vъ snē* 106, Vat. Illir. 4 *v' snē* 76a, P. *va sni* 116a, Kar. *vъ vidē`nii* 126b, Vajs *va snē ego radi* 134b. Zanimljivo je da Parčić pokazuje ekskluzivnu podudarnost (u leksičkome odabiru) s *Karamanovim misalom*. S druge strane, vrlo su rijetke Vajsove izmjene Parčićeva teksta, a ovdje možemo posvjedočiti jednoj.

Par. *masti* 129b (G jd., evanđeoski tekst), Ass. *mîra* 116, Mar. *mîra* 97, Ass: *mîra*, Vat. Illir. 4.: *mura*, P. *mura* 112b, Kar. *masti* 124a, Vajs *masti* 131b. Mateo Žagar i Antonija Zaradija Kiš ističu da je kod Parčića riječ o uporabi izrazito hrvatski obojene riječi. U suvremenome prijevodu stoji *pomasti* Mt 26, 7 (2007: 1429), što znači da Parčićev primjer ide u prilog razumljivosti i funkcionalnosti (usp. 2014: 193).⁷⁴⁰ Ipak, usporedba s *Karamanovim misalom* pokazuje da je Parčić svakako slijedio i istočno novocsl. rješenje.

⁷³⁹ Imenice sa sufiksom *-ije* plod su zapadnoslavenskoga utjecaja (usp. Gadžijeva i dr. 2014: 370).

⁷⁴⁰ Vidi jezik *Misala hruackoga* Šimuna Kožičića Benje i strategiju leksičkoga odabiranja koja ide u prilog razumljivosti s jedne (*govoriti* umjesto *glagoljati*, *obuča* umjesto *sapogb*, *milosti* umjesto *blagodēti*, *mastiju* umjesto *murromb*, *skrbi* umjesto *pečali*, *světlostb* umjesto *svêtb*, latinizam *demunb* umjesto *bêsb* i dr.) i

Par. *krъvъ pravedъnu* 132a (A jd., evanđeoski tekst), Ass. *krъvъ nepovinъnъ* 137, Mar. *krъvъ nepovinъnъ* 105, Vat. Illir. 4 *krъv' nepovin'nu* 75c, P. *kr(b)ъ nepovinu* 115b, Kar. *krovъ pravednu* 126a, Vajs *krv pravednu* 134a. Parčić se u odabiru leksema podudara s *Karamanovim misalom*.

Par. *slišaste hulu* 131b (A jd., evanđeoski tekst, ohridski leksem, drugi južnoslavenski sloj), Ass. *slyšaste vlasvīmijъ* 121 (grecizam), Mar. *slyšaste vlasfimijъ* 104, Vat. Illir. 4 *slišaste vlasvimiju* 75b (najstariji sloj grecizama), P. *sliš(a)ste blaspim(i)ju* 115a, Kar. *slyšaste hulu* 126a. Ohridska i preslavka škola potvrđuju leksem *hulenije*, *bogohulenije* za razliku od najstarijih evanđelja koji imaju grecizam *vlasvimija* (Gadžijeva i dr. 2014: 371). *Parčićev misal* slijedi *Karamanov misal* u zamjeni grecizma slavenizmom.

Par. *vêdomo blagočъstvie* 241b (N jd., Kanon mise, lat. *et nota devotio*), Vat. Illir. 4 *vêstno obêtovanie* 166a, P. *vêstno obêtovanie* 243a, Kar. *i vê`domo blagočestïe* 47a, *Činъ i Pravilo* 1881. *vêdomo blagočъstvie* 19a, Vajs *vêdomo blagočastje* 270b. Parčić se u Kanonu mise u najvećoj mjeri podudara s *Karamanovim misalom* (tridentsko redigiranje). Milan Mihaljević (2012: 162) napominje da sintagmu *et nota devotio* Šimun Kožičić Benja prevodi kao *i znano bogolûbstvo* dok ostali hcsl. misali imaju crkvenoslavensko *i vêstno obêtovanie*.

Par. *нъ pročeniê* 244a (G jd., Kanon mise, lat. *sed veniae*), Vat. Illir. 4 *na pomilovaniê* 167b, P. *na pom(i)lovani* 245a, *Činъ i Pravilo* 1881. *нъ pročeniê* 21b, Kar. *no pročeniê* 49b, Vajs *na prošćenja* 276b. Parčić se u leksičkom odabiru podudara s *Karamanovim misalom*.

Par. *отъ vъsakogo съmučeniê bespečalъni* 246b (G jd., Red mise s Kanonom), Vat. Illir. 4 *ot(b) vsъkoe skr'bi izbavleni* 167d, P. *ot(b) v(b)sêhъ pagubъ izb(av)leni* 245b, Kar. *ot vsêkago smučenïe bespečalni* 52a, *Činъ i Pravilo* 1881. *отъ vъsakogo съmučeniê bespečalъni* 22a, Vajs *ot vsakogo smučenja bespečalni* 280b. Parčić se podudara s *Karamanovim misalom* u leksičkom odabiru imenice *съmučenje*.

Par. *dêlateli* 241a (I mn., Kanon mise, lat. *cultoribus*), Vat. Illir. 4 *čъstiteli* 166a, P. *čestiteli* 243a, *Činъ i Pravilo* 1881. *čъstiteli* 19a, Kar. *poklonniki* 47a, Vajs *dêlateli* 270b. Uočavamo

arhaičnosti/konzervativnosti s druge strane (*az, iže, eže, počto, abie, že* i dr.) – a sve u službi temeljne skrbi za što doslovnijim i preciznijim prijevodom biblijskih dijelova *Misala* prema Vulgati (usp. Žagar 2015b: 229-236).

da se u odabiru leksičke inačice razlikuju Parčičev probni otiskak iz 1881. (prema hosl. izvorima) i *Misal* 1893. (prema istočnoslaveniziranome predlošku).

Par. *cěl̃ba* 248b (N jd., Kanon mise, lat. *remedium*), Vat. Illir. 4 *utēha* 168c, P. *utēha* 246b, Kar. *cěl̃ba* 53b, *Čin i Pravilo* 1881. *utēha* 23b, Vajs *cěl̃ba* 284b. Zanimljivo je da se leksičkim odabirom Parčić u probnome otisku oslanja na hosl. izvore, a u *Misalu* 1893. na *Karamanov misal*.

Par. *siju držaṽnu Čašu* 242b (A jd., Kanon mise, lat. *praeclarum Calicem*), Vat. Illir. 4 *siju prěsvětlju čašu* 166d, P. *siju prěsvětlju čašu* 244a, Kar. *siju deržavnu Čašu* 48a, Vajs *sju deržavnu Čašu* 272b. Isključiva usklađenost s *Karamanovim misalom* (tridentsko redigiranje).

Par. *držaṽnomu velič̃stviju* 243a (D jd., Kanon mise, lat. *praeclarae majestati*), Vat. Illir. 4 *prěsvětlomu* 166d, P. *prěsvětlomu* 244a, *Čiñ i pravilo* 1881. *držaṽnumu* 20b, Kar. *deržavnomu* 48b, Vajs *državnomu* 273b.

Par. *slaṽnoe ṽznesenie* 243a (A jd., Kanon mise, lat. *gloriosae ascensionis*), Vat. Illir. 4 *slaṽnoe ṽzš̃(̃b)stie* 166d, P. *sl̃(a)vno ṽzaš̃(̃b)stie* 244a, Kar. *slaṽnoe ṽznesenie* 48b, *Čiñ i pravilo* 1881. *slaṽnoe ṽznesenie* 20b, Vajs *slaṽnoje ṽznesenje* 273b. Usklađenost u odabiru imenice između *Parčičeva misala* i *Karamanova misala*.

Par. *stroiti izvoli* 241a (infinitiv + aorist, Kanon mise, lat. *et regere digneris*), Vat. Illir. 4 *stroiti račĩši* 166a, P. *ustroiti spodobĩši* 243a, Kar. *ustroiti izvoli* 47a, Vajs *stroiti izvoli* 269b. Parčić se u odabiru leksičke inačice *izvoli* potpuno podudara s Karamanom, ali neprefigirani glagol *stroiti* po uzoru je na Vat. Illir. 4 (lat. *et regere digneris*, usp. Mihaljević 2012: 164). Leksem *račiti* (*imati volju, priželjkivati, dostojati*) Jagić je držao moravizmom, ali valja napomenuti da se on pojavljuje i u južnoslavenskim govorima (čak i u čakavskim govorima) (usp. Gadžijeva i dr. 2014: 367).

Par. *da (...) ogradim̃ se pomoćiju* 242a (1. lice mn. imperativa, Kanon mise, lat. *muniamur auxilio*), Vat. Illir. 4 *da (...) shranim se pomoćiju* 166b, P. *da (...) zaodēem se pomoćiju* 243b, Kar. *da (...) ogradim sē' pomoćiju* 47b, *Čiñ i Pravilo* 1881. *da (...) ogradim̃ se pomoćiju* 19b, Vajs *da (...) ogradim se pomoćju* 271b. U Kanonu mise Parčić je i 1881. i 1893. podudaran s Karamanom. Prijevod na suvremeni hrvatski jezik (imperativ): *neka nam tvoja*

pomoć u svemu bude bedem i zaštita (usp. *Rimski misal, euharistijske molitve, izvadak za koncelebrate*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2013: 7).

Par. *sr̃d̃b̃ce moe* 134b (N jd., Psalam 68), Ps. Sin. *d(u)ša moē* (1883: 141), P. *d(u)ša moē* 118a, Kar. *sr̃(b)d̃ce moe* 128a, Ber. *duša moē* (1864: 57), Vajs *srdce moje* 136a. Dokaz da se Parčić i kod poslanica i kod psalama u leksičkim odabirima ugledao na *Karamanov misal*.

Par. *molim̃ te* 16b (1. lice mn. prezenta, molitva), P. *prosim'* 13a, Kar. *molim̃ tē* 16b.

❖ Podudaranje *Parčićeva misala* s hcsl. izvorima i *Karamanovim misalom*

Par. *bliz̃ est̃b̃ lēto* 2b (N jd., evanđeoski tekst), Mar. *bliz̃ žetva est̃b̃* 295, Vat. Illir. 4 *bliz' est' lēto* 1c, P. *bliz̃ e(st̃b̃) lēto* 2a, Kar. *bliz̃ e(st̃b̃) lē'to* 2b, Vajs *bliz jest lēto* 2b. Odabir leksičke inačice prema hcsl. i istočnim novocsl. izvorima.

Par. *s̃b̃ stražami* 134a (I mn., evanđeoski tekst), Ass. *s̃b̃ kustodiej̃q̃* 141 (grecizam), Mar. *s̃b̃ kustodiej̃q̃* 111, Vat. Illir. 4 *s̃b̃ stražami* 77b, P. *s̃b̃ stražami* 118a, Kar. *s̃b̃ stražami* 128a, Vajs *sa stražami* 136a. Odnos *stari* : *novi leksik* potvrđuje se u ovome i sličnim primjerima kada stariji misali bilježe grecizam, a mlađi slavenizam. Parčić odabire slavenizam u skladu s hcsl. i istočnim novocsl. izvorima.

Par. *reče sućim̃ tu* 131b (3. lice jd. aorista, evanđeoski tekst), Ass. *glagola im̃ tu* 121, Mar. *g(lago)la im̃ tu* 104, Vat. Illir. 4 *g(lago)la sućem' tu* 75c, P. *r(e)če sućim̃ tu* 115a, Kar. *reče sućym̃ tu* 126a, Vajs *reče sućim tu* 133b. Parčić vrši leksičku zamjenu: *glagola* (stcsl. i Vat. Illir. 4) > *reče* (P., istočni novocsl.).

Par. *večerajućem̃ im̃* 130a (D mn. participa, evanđeoski tekst), Ass. *ēd̃q̃c̃em̃ žē im̃* 118, Mar. *Ėd̃q̃c̃em̃ žē im̃* 99, Vat. Illir. 4 *Večerajućem žē im'* 74a, P. *Večerajuć(i)m žē im̃* 113a, Kar. *Večerējućym̃ žē im̃* 124b, Vajs *Večerajućem im* 132b. Parčić odabire leksičku varijantu prema hcsl. (ali i istočnim novocsl.) izvorima, i to kratki oblik kao u Vat. Illir. 4. U prilog odabiru govori i suvremeni hrvatski biblijski prijevod (razumljivost i funkcionalnost koncepcije) (usp. Žagar, Zaradija Kiš 2014: 193). Na taj način potvrđujemo pretpostavku iznesenu u spomenutoj studiji Matea Žagara i Antonije Zaradije Kiš o utjecaju *Karamanova misala* na preostalu trećinu primjera iz *Muke* koji nisu podudarni sa stcsl. i/ili hcsl. izvorima.

Par. *bitiê* 17a (G jd., Poslanica Tit. 3), P. *kr(b)ć(e)niê* 13b, Kar. *bytiê* 17a, Mik. *bytiiskoju* (1853: 246), Ber. *krćeniê* (1866: 73). Parčić potpuno usklađen s *Karamanovim misalom*, ali djelomično i s *Apostolom*.

Par. *blagodétiju ego* 17a (I jd., Poslanica Tit. 3), P. *m(i)lostiju ego* 13b, Kar. *bl(a)godatiju ego* 17a, Mik. *blagodétiju jego* (1853: 246), Ber. *milostiju ego* (1866: 73). Leksička inačica *blagodétiju* (crkvenoslavenizam, prvobitni južnoslavenski sloj) u skladu sa *Šišatovačkim apostolom* i *Karamanovim misalom*.

Par. *mir'skihъ pohotii* 15a (G mn., Poslanica Tit. 2), P. *skvrnnie pohoti* 12b, Kar. *mīr'skihъ pohotiŷ* 15a, Ber. *skvrnnie pohoti* (A mn.) (1866: 73), Mik. *plъt'skyhъ pohotei* (1853: 245). Iznova podudaranje s Miklošičevim *Šišatovačkim apostolom* i *Karamanovim misalom*.

Par. *sili* 15b (G jd., Psalam 109), Ps. Sin. *pečalb* (1883: 249, preslavizam), Kar. *sily*, Ber. *sili* (1864: 96), Vajs *sili* 15b.

❖ Ekskluzivno podudaranje *Parčićeva misala* s hcsl. izvorima

Par. *otъ nepriêzni* 245b (G jd., Red mise s Kanonom, moravizam)⁷⁴¹, Vat. Illir. 4 *ot(b) nepriêzni* 167c-167d, P. *ot(b) nepriêzni* 245b, Kar. *vъ napastъ* 50, *Činъ i Pravilo* 1881. *vъ napastъ* 22a, Vajs *ot neprijazni* 278. Parčić je znao i promijeniti predznak pa u probnome otisku 1881. odabrati leksičku inačicu na tragu *Karamanova misala*, a u *Misalu* 1893. odabir poravnati s hcsl. izvorima.

Par. *da ugodъno primeši* 242a (prilog/pridjev/particip, Kanon mise, lat. *ut placatus accipias*), Vat. Illir. 4 *da ugodno primeši* 166b, P. *da ugodan' primeši* 243b, Kar. *da umilostivlenъ priïmeši* 47b, *Činъ i Pravilo* 1881. *da ugodъno primeši* 19b, Vajs *da ugodno primeši* 271b.

Par. *vъ goru maslinъsku* 130a (A jd., evandeoski tekst), Ass. *vъ gorъ eleonskъ* 118, Mar. *vъ gorъ eleonъskъ* 99-100, Vat. Illir. 4 *v goru elion'skuju* 74b, P. *v goru maslinskuju* 113a, Kar. *vъ goru Eleonsku* 124b, Vajs *v goru Maslinsku* 132b. Odnos *stari* : *novi leksik* potvrđuje se u

⁷⁴¹ Pretpostavlja se da se rabio u Velikoj Moravskoj u predćirilometodskom razdoblju, kao i leksem *napastъ* (usp. Gadžijeva i dr. 2014: 368).

ovome i sličnim primjerima kada stariji misali bilježe grecizam, a mlađi slavenizam. Parčić se u odabiru pridjeva podudara s *Prvotiskom* (cilj je postići bolju razumljivost odabirom slavenske/hrvatske riječi ispred grecizma), ali je isto tako svjestan da prema hcsl. morfološkoj normi posvojni pridjev ne bi trebao biti u dugome obliku pa primjer donosi u kratkome obliku (usp. Žagar, Zaradija Kiš 2014: 193).

Par. *śblēzi śb križa* 133a (G jd., evanđeoski tekst), Ass. *śb kr̥sta* 139, Mar. *śb kr(̥s)ta* 108, Vat. Illir. 4 *s križa* 76d, P. *s križa* 117a, Kar. *śb kresta* 127b, Vajs *s križa* 135a. Parčić se u leksičkome odabiru podudara s hcsl. spomenicima, ali i sa suvremenim hrvatskim prijevodom.

Par. *opona* 133b (N jd., evanđeoski tekst), Ass. *katapetazma* 140 (najstariji sloj grecizama), Mar. *katapetazma* 109, Vat. Illir. 4 *opona* 76d, P. *opona* 117b, Kar. *zavē'sa* 127b, Vajs *opona* 135b. Stcsl. izvori potvrđuju grecizam, a hcsl. i istočni novocsl. izvori slavenizam. Parčić odabire slavenizam u skladu s hcsl. izvorima.

Par. *nakazui o Hr̥stê* 15b (2. lice jd. imperativa, Poslanica Tit. 2), P. *nak(a)zui o h(r̥st)ê* 12a, Kar. *napominaĵ o Hr̥stê*, Mik. *nakazujući* (1853: 245), Ber. *nakazui* (1866: 73).

- ❖ Podudaranje *Parčićeva misala* sa stcsl. izvorima (ekskluzivno i u kombinaciji s hcsl. i istočnim novocsl. izvorima)

Par. *šuma mor̥ska* 2b (G jd., evanđeoski tekst), Ass. *šjuma mor̥skaago* 97, Mar. *šuma mor̥skaago* 295, Vat. Illir. 4 *zuka mora* 1c, P. *zuka mora* 1b, Kar. *zvuka morskago* 2b, Vajs *šuma morska* 2b. Preuzimanje leksičke inačice iz stcsl. izvora.

Par. *naustiše narodi* 132b (N mn., evanđeoski tekst), Ass. *narody* 138, Mar. *narody* 106, Vat. Illir. 4 *ljudi* 76a, P. *narod̥* 116a, Kar. *ljudi* 126b, Vajs *narodi* 134b.

Par. *v̥zglasi* 131b (3. lice jd. aorista, evanđeoski tekst), Ass. *v̥zglasi* 121, Mar. *v̥zglasi* 104, Vat. Illir. 4 *v̥spê* 75c, P. *v̥spê* 115a, Kar. *vozglasi* 126a, Vajs *vzglasi* 134a. Parčić odabire leksičku inačicu prema stcsl. i istočnim novocsl. uzorima.

Par. *sétiju se oběsi* 132a (evanđeoski tekst), Ass. *udavi sę* 137, Mar. *vъzvěsi sę* 105, Vat. Illir. 4 *se oběsi* 75d, P. *se obisi* 115b, Kar. *obě`si sę* 126a, Vajs *se oběsi* 134a. Parčić se podudara s hcsl. izvorima, ali i s istočnim novocsl. izvorom.

Par. *alavastru* 129b (A jd., evanđeoski tekst), Ass. *alavastrъ* 116, Mar. *alavastrъ* 97, Vat. Illir. 4 *alavastru* 73c, P. *alvestru* 112b, Kar. *staklě'nicu* 124a, Vajs *alavastru* 131b.

Par. *dobrée emu bi bilo* 130a (komparativ priloga, evanđeoski tekst), Ass. *dobrée emu bi bylo* 118, Mar. *dobréa bi bylo emu* 99, Vat. Illir. 4 *bole bi emu bilo* 74a, P. *bole bi emu bilo* 113a, Kar. *dobro by bylo emu* 124b, Vajs *dobřeje jemu bi bilo* 132a. Parčićev misal podudara se (potpuno) sa stcsl. spomenicima.

Par. *pridetъ Iliê sъpastъ ego* 133b (supin, evanđeoski tekst), Ass. *pridetъ iliê sp(a)stъ ego* 140, Mar. *pridetъ iliê sp(a)stъ ego* 109, Vat. Illir. 4 *pridet' iliê izbave i* 76d, P. *pridetъ iliê izbavi i* 117b, Kar. *prüdet Iliä izbavlêê ego* 127b (aktivni particip prezenta u supstantiviziranoj funkciji), Vajs *pridet Ilija spast jeho* 135a-135b.

Par. *izide povelěnie* 15b (N jd., evanđeoski tekst), Ass. *izide zapovē[db]* 172, Mar. *izide povelěnie* 196, Vat. Illir. 4. *Izide povelěnie* 8d, P. *Vzide p(o)v(e)lěnie* 12a, Kar. *Izyde povelē`nie* 15b, Vajs *Izide povelěnje* 16a. Usklađenost s *Marijinskim evanđeljem*, ali i s hcsl. i istočnim novocsl. izvorima.

Par. *vъzglasi* 131b (3. lice jd. aorista, evanđeoski tekst), Ass. *vъzglasi* 121, Mar. *vъzglasi* 104, Vat. Illir. 4 *vъspē* 75c, P. *vspē* 115a, Kar. *vozglasi* 126a, Vajs *vzglasi* 134a. Parčić odabire leksičku inačicu prema stcsl. i istočnim novocsl. uzorima

Par. *edina rabini* 131b (N jd., evanđeoski tekst), Ass. *edina rabyni* 121, Mar. *edina rabyni* 104, Vat. Illir. 4 *rabina etera* 75b, P. *edina rabina* 115a, Kar. *edina rabynē* 126a, Vajs *jedina rabiñi* 133b. Vat. Illir. 4 ima najstariju leksičku inačicu zamjenice (neodređena zamjenica *etera*, usp. Šimić 2000: 91). Parčić je, zbog načela konzervativnosti, obično sklon starijem leksiku uzme li se u obzir odnos *stari* : *novi leksik* (npr. *eter/edin*, *iže/ki*, *neže/nego*, *az/ja*, *vskuju/zač*), ali ima i suprotnih primjera (pogledati primjere kojima se potvrđuje ekskluzivna podudarnost s hcsl. izvorima) te iznimaka koje su dopuštene zbog stanja u reprezentativnim izvorima.

❖ Parčićeve leksička razlika u odnosu na sve usporedne predloške

Par. *emu sedeću* 129b (D jd. participa, evanđeoski tekst), Ass. *v̋zležęštu emu* 116, Mar. *ego v̋zležęšta* 97, Vat. Illir. 4 *emu vzležeću* 73c, P. *emu vzležeću* 112b, Kar. *ego vozleža'ća* 124a, Vajs *jemu sēdeću* 131b.

Par. *sēdēaše* 130a (3. lice jd. imperfekta, evanđeoski tekst) Ass. *v̋zleže isus̋* (as. aorist) 117, Mar. *v̋zleže* 99, Vat. Illir. 4 *vzležaše* (imperfekt) 74a, P. *vzležaše* 113a (imperfekt), Kar. *vozležaše* 124b (imperfekt), Vajs *sēdēaše* 132a.

Mateo Žagar i Antonija Zaradija Kiš ističu da bi se ta leksička razlika mogla tumačiti daljnjom usporedbom s *Karamanovim misalom* (2014: 193), a naša analiza dokazala je njihovu polazišnu pretpostavku – neosporno je da je oblik *sedeću* prevladao nad starijim *vzležeću* pod utjecajem suvremenoga hrvatskoga jezika i biblijskoga prijevoda. Marinka Šimić ističe kako je riječ o tekstološkoj dubleti usklađenoj sa suvremenim hrvatskim biblijskim prijevodom, a susrećemo je već u *Hrvojevu misalu – na glavu sideću* (2000: 100-101).

4.8.2.2. Leksičke varijante

U nastavku izdvajamo važnije leksičke varijante (fonološki i tvorbeno različite) s ciljem ukazivanja na hotimična leksička usklađivanja *Parčićeve misala* s usporednim predlošcima za zadane tekstualne dionice.

Par. *prēd̋varju vi v̋ Galilēi* 130b (1. lice jd. prezenta, evanđeoski tekst), Ass. *varq̋ vy v̋ galilei* 118, Mar. *varjq̋ vy v̋ galilei* 100, Vat. Illir. 4 *varēju vi v galilēi* 74b, P. *varju vi v galilēi* 113b, Kar. *predvarju vy v̋ Galilei* 124b, Vajs *predvarju vi v Galilēi* 132b. Podudarnost *Karamanovim misalom* u odabiru prefigiranoga glagola.

Par. *Aće ključit̋ mi se* 130b (3. lice jd. prezenta, evanđeoski tekst), Ass. *aće ključit̋ mī sę* 118 i Mar. *ašte mi sę ključit̋* 100, Vat. Illir. 4 *aće mi se priključit'* 74b, P. *aće mi se priključit̋* 113b, Kar. *Aće mi e(stb) i* 124b. Isključiva podudarnost Ass. i Par.

Par. *i porodi Sin̋ svoj* 15b (3. lice jd. aorista, evanđeoski tekst), Ass. *i rodi syn̋ svoj* 172, Mar. *ī rodi s(y)n̋ svoj* 197, Vat. Illir. 4 *i porodi s(i)n̋ svoj* 8d, P. *i porodi s(i)n̋ svoj* 12b, Kar. *I rodi Syna svojego* 15b, Vajs *i rodi Sin svoj* 16a. Zanimljivo je da Parčić odabire leksičku

varijantu glagola s prefikskom *po-* kao u hcsl. izvorima, a Vajs vraća neprefigirani oblik prema stcsl. i istočnim novocsl. izvorima.

Par. *Sinъ človѣчъ* 130a (N jd., evanđeoski tekst), Ass. *synъ človѣчъ* 118, Mar. *s(y)nъ č(lověčъ)skъ* 99, Vat. Illir. 4 *s(i)nъ č(lověčъ)ski* 74a, P. *s(i)nъ č(lověčъ)ski* 113a, Kar. *Synъ čl(o)vě`českyj* 124b, Vajs *Sin člověč* 132a. Posvojni pridjev u kratkome obliku (na *-sk-* i *-j-*) koji se inače u hcsl. tekstovima javlja se samo u G jd. i to u konzervativnim tekstovima. Isključiva podudarnost Ass. i Par.

Par. *dragocѣnъnie* 129b (G jd. pridjeva, evanđeoski tekst), Ass. *dragaago* 116, Mar. *draga* 97, Vat. Illir. 4 *mnogocѣn'naago* 73c, P. *mnogocѣn'nago* 112b, Kar. *mnogocѣnnyê* 124a, Vajs *dragocѣnnije* 131b. U *Parčičevu misalu* zasvjedočena je kombinacija stcsl. i istočnoga novocsl. rješenja.

Par. *vъsemilostivi Otъče* 241a (V jd., Kanon mise, lat. *clementissime Pater*), Vat. Illir. 4 *m(ilo)stivi o(tъ)če* 166a, P. *m(i)l(o)st(i)vi o(tъ)če* 243a, Kar. *vsemilostivyj Otče* 47a, Vajs *vsemilostivi Otče* 269b. *Parčičev misal* podudara se s *Karamanovim* u ovome primjeru iz Kanona mise. S druge strane, Parčić potvrđuje karakterističan sažeti hcsl. gram. morf *-i* (od *stcsl. *-yi*).

Par. *živѣтъ vъ semъ věcѣ* 15a (1. lice mn. imperativa, Poslanica Tit. 2), P. *živѣтъ vъ vecѣ semъ* 12a, Kar. *živѣтъ vъ semъ vē`cē`* 15a, Mik. *poživѣтъ* (1853: 245), Ber. *živѣтъ vъ vecѣ sѣmъ* (1866: 73). Usklađenost s *Prvotiskom* i *Berčičevim ulomcima*. U *Karamanovu misalu* prezent u funkciji imperativa, tako je i s Miklošičevim *Šišatovačkim apostolom*.

Par. *blagostъ* 17a (N jd., Poslanica Tit. 3), Kar. *blagodatъ* 16b, Mik. *blagostъ* (1853: 245-246), Ber. *blagodѣтъ* (1866: 73). Parčić se podudara s Miklošičevim *Šišatovačkim apostolom*, ali ne i s *Berčičevim ulomcima*.

Par. *člověkoljubie* 17a (N jd., Poslanica Tit. 3), P. *č(lověča)stvo* 13b, Mik. *člověkoljubije* (1853: 246), Ber. *člověčastvo* (1866: 73), Kar. *člově`koljubie* 16b. Parčić se podudara sa *Šišatovačkim apostolom* i *Karamanovim misalom*.

Par. *vb svētlotahъ* 15b (L mn., Psalam 109), Ps. Sin. *vb svētlotahъ* (1883: 249), P. *v sv(ē)tlotah'* 12a, Kar. *vo svē'tlostehъ* 15b, Ber. *v svētlotahъ* (1864: 96-97). Parčić se podudara sa stcsl. *Sinajskim psaltirom*, *Prvotiskom* i *Berčićevim ulomcima*.

Par. *cēniše otъ sinovъ* 132a, Ass. *cēnišę* 137, Mar. *cēnišę* 105, Vat. Illir. 4 *ucēniše* 75d, P. *ucēniše* 115v, Kar. *ocēniša* 126b, Vajs *cēniše*. Parčić prema stcsl. uzorima donosi neprefigirani glagol itd.

U poslanicama i psalmima potvrđuje se usklađenost s Miklošičevim *Šišatovačkim apostolom* i hrvatskim novocsl. knjigama *Berčićevih ulomaka* 1864. i 1866, ali nije izražena u onoj mjeri u kojoj je zastupljena u evanđeoskim tekstovima (*Na roždъstvo gospodъne*, *Cvētъnaē nedēla*: Ass., Mar., Vat. Illir. 4, P., Kar., Vajs) i u Kanonu mise (Vat. Illir. 4, P., Kar., *Činъ i Pravilo* 1881, Vajs). S druge strane, vidljivo je da Parčić i poslanice i psalme usklađivao s *Karamanovim misalom* – npr. Par. *mirъskihъ pohotii* 15a (Poslanica Tit. 2), P. *skvrnnie pohoti* 12b, Kar. *mīrskihъ pohotijъ* 15a, Ber. *skvrnnie pohoti* (A mn.) (1866: 73), Mik. *plъtъskyhъ pohotei* (1853: 245).

Kod molitava se potvrđuje usklađenost s *Prvotiskom*, ali i s *Karamanovim misalom* (usp. Par. *Slovese* 16b; Par. *radostъmi nasladimъ se* 15a, P. *radostmi naslъēti se* 12a, Kar. *radostmi na nebesi nasladim sē'* 14a; Par. *molimъ te* 16b, P. *prosim'* 13a, Kar. *molimъ tē'* 16b). Valja napomenuti da se veća usklađenost s *Karamanovim misalom* očituje kod poslanica i psalama dok se kod molitava Parčić slobodnije služi *Prvotiskom*.

Usporedna leksička analiza *Parčićeva misala* također je dokazala pomirivanje dvaju "suprostavljениh" načela hrvatskoga novocsl. jezika – načela konzervativnosti i načela razumljivosti, odnosno funkcionalnosti. U skladu s istaknutim, Parčić čuva arhaične crkvenoslavenizme, bilo da je riječ o moravizmima, južnoslavenizmima ili grecizmima (usp. Par. *alavastru* 129b, Kar. *staklē'nicu* 124a), ali propušta i *pomlađene* lekseme, što pokazuju slavenizmi kao leksičke dublete kojima su zamijenjeni grecizmi (usp. Par. *opona* 133b : Ass. *katapetazma* 140; Par. *vb goru maslinъsku* 130a : Ass. *vb gorъ eleonskъ* 118; Par. *masti* 129b : Ass. *mīra* 116 i dr.). Tekstološka dubleta Par. *sēdēaše* 130a (prema stcsl., hcsl. i istočnoj novocsl. inačici *vbzleže/vzležaše/vzležaše/vozležaše*) može ukazivati na nekoliko zaključaka: priređivačev osobni doprinos, utjecaj suvremenoga hrvatskog prijevoda Biblije, utjecaj hcsl. misalskih predložaka koje Parčić nije isticao u korespondenciji (npr. *Hrvojev misal* 1404).

4.8.3. Sinteza sintaktičkih i leksičkih osobitosti *Parčićeve misala*

Iz sintakse *Parčićeve misala* izdvojili smo dosljednost genitivno-akuzativnoga sinkretizma te smo ustanovili da je ona iznevjerena samo ako većina izvora potvrđuje *stari akuzativ* (na čelu sa stcsl. izvorima): Par. (*obrečete*) *mladěńcъ* 16a. Zabilježili smo i neke dvostrukosti (Par. *Sina* 242a, Par. *porodi Sinъ svoi* 15b) koje ukazuju na variranje norme u odnosu na tekstualni žanr (evanđeoski tekst – Kanon mise). Nadalje, Parčić odabirom slavenskoga genitiva potvrđuje načelo konzervativnosti vlastite jezične koncepcije jer genitiv uz negacijski glagol bilježi prema stcsl. i hcsl. uzorima. Od sintaktičkih funkcija participa u *Parčićevu misalu* potvrdili smo: supstantivizirani particip (npr. Par. *Omočii sъ mnoju* 130a, Par. *utěšajučago me iskahъ, i ne obrěť* 134a), atributni particip (npr. Par. *Agnъče boži, vъzemlei grěhi mira, pomilui nasъ* 247a), particip u funkciji sekundarnoga predikata (npr. Par. *prěšъdъ malo, pade nic mole se, i glagole* 130b), particip u funkciji situacijskoga determinatora objekta (npr. Par. *Obrečete mladěńcъ povitъ, i ležečъ vъ έslehъ* 16a), particip u sklopu konstrukcije *dativ apsolutni* (vremensko i koncesivno značenje, npr. Par. *i ne obrětu, mnogomъ lъžemъ sъvědětelemъ pristuplъšemъ* 131b).

Participske konstrukcije u *Parčićevu misalu* mogu biti zamijenjene finitnim glagolskim oblicima (prema hcsl. i/ili istočnim novocsl. uzorima, npr. Par. *ide* 129b, Ass. *šedъ* 116, Vat. Illir. 4 *ide* 73d, P. *ide* 112b, Kar. *ide* 124a, Vajs *ide* 132a; Par. *blagoslovi, i prělomi* 130a, Ass. *blagoslověčъ prělomъ* 118, Mar. *bl(a)g(o)s(lově)štъ prělomi* 99, Vat. Illir. 4 *bl(agosto)vi i prělomi* 74a, P. *bl(agosto)vi i prělomi* 113a, Kar. *bl(a)goslovi, i prelomi* 124b, Vajs *blagoslovi i prělomi* 132b). Potvrdili smo samo jedan primjer odnosne rečenice na mjestu participske konstrukcije (Par. *i iže běahu sъ nimъ, streguče Isusa* 133b), ali prema stcsl. uzorima. Nadalje, potvrdili smo infinitivne konstrukcije (s dativom, s akuzativom, npr. Par. *napisati vъsju vъselenuju* 15b), ali i zavisne rečenice s veznikom *da* na mjestu infinitivne dopune (npr. Par. *čaši sei da mimoidetъ* 130b). Parčić uvijek prednost daje stanju u najstarijim, primjernim spomenicima za sve tekstualne dionice (onako kako navodi i u korespondenciji – evanđeoski tekstovi prema Ass. i Mar., poslanice prema *Šišatovačkom apostolu* itd.). To znači da neće presuditi odabir infinitivne konstrukcije ili zavisne rečenice kao takve, nego će od presudne važnosti biti stanje u primjernim spomenicima za svako pojedino tekstualno mjesto. Dakako uz usklađenost prijevoda s latinskim izvornikom.

Dosljedna uporaba dvojine u izricanju dvojnosti i parnosti u *Parčićevu misalu* također pruža određena saznanja o hiperkorektnosti njegove jezične koncepcije. Iako je dvojina dijelom stcsl. norme, potom (elastične) hcsl. i istočne novocsl. norme, izdvojeni primjeri pokazuju da je Parčić dvojину precizno i dosljedno bilježio čak i na onim mjestima na kojima su je neki

stosl. spomenici zamijenili množinom (slobodna dvojina – Mar. *s(y)nъ č(lověčъ)skyi prědaatъ se vъ roky grěšnikomъ* 101, Par. *Sinъ člověčъski prědastъ se vъ rucě grěšnikomъ* 131a). Gdje predstavnik istočne novosl. norme – *Karamanov misal* – bilježi zamjenu dvojinškoga oblika množinskim, Parčić slijedi stosl. i hosl. izvore koji čuvaju dvojину (kongruentna dvojina – Par. *pristupista dva lъža svědětela* 131b, Kar. *pristupiša dva lžesvidětélē* 125b; anaforička dvojina – Par. *ne bē ima mēsta* 15b, Kar. *ne bē` imъ mē`sta*).

Izdvojenim leksičkim varijantama i dubletama pokazali smo da u svim analiziranim tekstualnim dionicama postoje sljedeći primjeri: a) primjeri ekskluzivnoga podudaranja *Parčičeva misala* s *Karamanovim misalom* (ponajprije u Kanonu mise, ali i u ostalim dionicama: Par. *světlostъ* 16a, Par. *pětlъ* 130b, Par. *vъ viděni* 132b, Par. *masti* 129b, Par. *krъvъ pravedъnu* 132a, Par. *hulu* 131b, Par. *vědomo blagočъstvie* 241b, Par. *nъ pročeniē* 244a, Par. *otъ vsakogo sъmučeniē bespečalъni* 246b, Par. *dělateli* 241a, Par. *cělъba* 248b, Par. *siju drъžavъnu Čašu* 242b, Par. *slavъnoe vъznesenie* 243a, Par. *srъdъce moe* 134b itd.), b) primjeri usklađivanja s hosl. izvorima i *Karamanovim misalom* (Par. *sъ stražami* 134a, Par. *reče* 131b, Par. *večerajučemъ imъ* 130a, Par. *bitiē* 17a, Par. *blagodětiju ego* 17a, Par. *mirъskihъ pohotii* 15a, Par. *sili* 15b), c) primjeri ekskluzivnoga podudaranja *Parčičeva misala* s hosl. izvorima (npr. Par. *otъ nepriězni* 245b, Par. *vъ goru maslinъsku* 130a, Par. *sъlězi sъ križa* 133a, Par. *opona* 133b, Par. *nakazui o Hrъstē* 15b i dr.), d) primjeri podudaranja *Parčičeva misala* sa stosl. izvorima (ekskluzivno i u kombinaciji s hosl. i istočnim novosl. izvorima, npr. Par. *šuma morъska* 2b, Par. *izide povelēnie* 15b, Par. *narodi* 132b, Par. *sětiju se oběsi* 132a, Par. *alavastru* 129b, Par. *edina* 131b itd.), e) primjeri Parčičeve leksičke razlike u odnosu na sve usporedne predloške (Par. *sedeču* 129b, Par. *sêdêaše* 130a).

U poslanicama i psalmima potvrdili smo usklađenost s Miklošičevim *Šišatovačkim apostolom* i hrvatskim novosl. knjigama *Berčičevih ulomaka* 1864. i 1866, ali ne u onoj mjeri u kojoj usklađenost potvrđuju evanđeoski tekstovi (*Na roždъstvo gospodъne, Cvětъnaē nedēla*: Ass., Mar., Vat. Illir. 4, P., Kar., Vajs) i tekst Kanona mise (Vat. Illir. 4, P., Kar., *Činъ i Pravilo* 1881, Vajs). Nadalje, Parčić je i poslanice i psalme usklađivao s *Karamanovim misalom* (npr. Par. *mirъskihъ pohotii* 15a). Kod molitava se potvrđuje usklađenost s *Prvotiskom*, ali i s *Karamanovim misalom* (usp. Par. *Slovese* 16b, Par. *radostъmi nasladimъ se* 15a).

Usporedna leksička analiza *Parčičeva misala* također je dokazala pomirivanje dvaju "suprostavljenih" načela novosl. jezične koncepcije – načela konzervativnosti i načela razumljivosti, odnosno funkcionalnosti (kao načela podređenih načelu usklađenosti biblijskoga teksta s latinskim izvornikom). U skladu s istaknutim, Parčić čuva arhaične crkvenoslavenizme, bilo da je riječ o moravizmima, južnoslavenizmima ili grecizmima (usp.

Par. *alavastru* 129b, Kar. *staklě'nicu* 124a), ali istovremeno propušta i *pomlađene* lekseme, što pokazuju slavenizmi (kroatizmi) kao leksičke dublete kojima su zamijenjeni grecizmi (usp. Par. *opona* 133b : Ass. *katapetazma* 140; Par. *vъ goru maslinъsku* 130a : Ass. *vъ gorъ eleonskъ* 118; Par. *masti* 129b : Ass. *mîra* 116 i dr.). Tekstološka dubleta Par. *sêdêaše* 130a (prema stcsl., hcsl. i istočnom novocsl. *vъzleže/vzležaše/vzležaše/vozležaše*) može ukazivati na nekoliko zaključaka: priređivačev osobni doprinos, utjecaj suvremenoga hrvatskog prijevoda Biblije, utjecaj hcsl. misalskih predložaka koje Parčić nije isticao u korespondenciji (npr. *Hrvojev misal* 1404) i dr.

5. ZAKLJUČAK

U uvodnim poglavljima doktorskoga rada (2.2. *Dragutin Antun Parčić – rad na priređivanju Misala i polemika oko pisma kojim se temeljna liturgijska knjiga ima otisnuti*, 2.3. *Recepcija Misala, ponovljena izdanja i Parčićeva materijalna i duhovna ostavština*, 2.4. *Ocjene, kritike i interpetacije jezika Misala od 1893. do suvremenosti*) analizirali smo Parčićevu korespondenciju s vodećim ćirilometodijancima XIX. stoljeća (J. J. Strossmayer, F. Rački, V. Jagić) i njegovu filološku raspravu *Za obstanak glagolice* iz 1882. Saznanja iz spomenutih izvora promatrali smo kao sredstva za ostvarivanje zadataka *Cyrrillomethodiane* (znanosti i pokreta u XIX. stoljeću), a ponajprije zadatka koji se tiče obnove novocsl. liturgijskih knjiga (Odbor za uređivanje liturgijskih knjiga). Djelovanje ćirilometodijanca, odluke i propise Rima (vanjskojezičnopovijesni i jezičnopolitički okvir) nazvali smo planiranjem statusa hrvatskoga novocsl. jezika (naglašavajući prednosti i nedostatke odabranoga pristupa s obzirom na to da je riječ o jeziku sužene funkcije – liturgijske). Držali smo važnim istaknuti o kojim je jezičnim razinama i konkretnim jezičnim rješenjima Parčić pisao u korespondenciji i javnoj raspravi *Za obstanak glagolice* (1882). Saznanja su to koja su nam dopustila oblikovati polazišne hipoteze o jeziku *Parčićeva misala* (1893) i priređivačevim autorskim doprinosima u njegovu uređivanju. Riječ je o demokatičnome izboru jezičnih jedinica iz svih razvojnih etapa crkvenoslavenskoga književnog jezika, čak i onda kada taj izbor nije motiviran ili ograničen propisom Crkve i/ili normom. Analizom korespondencije i filoloških rasprava (D. A. Parčić, I. Milčetić) ukazali smo na to da je Parčić dobro razlikovao hrvatski crkvenoslavenski jezik od starocrkvenoslavenskoga, odnosno kanonski stcsl. jezik od redakcijskih jezičnih (pod)sustava. Isticao je da se razlike među njima ponajprije daju prepoznati na grafemičkoj i leksičkoj razini. Podsjetimo da je Parčić u pismu V. Jagiću od 5. srpnja 1869. pisao o problemima bilježenja nekadašnjih jakih i slabih poluglasa, o bilježenju *jata* i slogotvornoga /r/ i /l/, a dotaknuo se i morfološke norme (gram. morf za dativ dugih oblika pridjeva, bilježenje imperfekatske konstante). To su informacije od kojih smo (deduktivno) krenuli u opis novocrkvenoslavenskoga jezičnog razdoblja (nakon Tridentskoga koncila dva su, odnosno tri, novocsl. jezična tipa: istočni ili *ruski* u XVII. i XVIII. stoljeću te hrvatski u XIX. i XX. stoljeću, uz češki u XX. stoljeću). Nije bilo moguće opisati proces planiranja statusa i korpusa hrvatskoga novocsl. jezika (osobito u odnosu na pitanje normiranja i kodificiranja hrvatskoga novocsl. jezika u XIX. stoljeću) bez uvida u razdoblje

istočnoslavenizacije hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga (istočna (*ruska*) novocsl. jezična norma i njezina provedba u hrvatskoglagoljskim liturgijskim knjigama u XVII. i XVIII. stoljeću). Tek smo naposljetku u istraživanje uveli i komparativnu jezičnu analizu *Misala* (1893). Također, u uvodnim smo poglavljima doktorskoga rada organizirali dva pregleda (i kritička osvrt) relevantne literature – jedan o hrvatskome novocsl. jeziku i jedan o istočnome (*ruskom*) novocsl. jeziku, odnosno o istočnoslavenizaciji hrvatskih glagoljskih liturgijskih knjiga u XVII. i XVIII. stoljeću. To znači da smo u uvodnim poglavljima analizirali relevantnu polazišnu literaturu o jeziku *Misala* Dragutina Antuna Parčića koja je nastajala u kontinuitetu od njegova izlaska 1893. sve do suvremenosti (F. Rački, V. Jagić, J. L. Tandarić, M. Žagar, M. Lukić i dr.).

U poglavljima 3.1. *Istočnoslavenizacija hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga – temeljne informacije*, 3.2. *Filolozi o procesu istočnoslavenizacije hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga*, 3.3. *Era Rafaela Levakovića – o pismu i jeziku*, 3.4. *Era Ivana Paštrića – o jeziku i pismu*, 3.5. *Era M. Karamana & M. Savića – o jeziku i pismu* predstavili smo proces normiranja i kodificiranja istočnoga (*ruskoga*) novocsl. jezika (rutenske inačice) i proces uvođenja nove recenzije u hrvatskoglagoljske liturgijske knjige XVII. i XVIII. stoljeća. Poznato je da provedba istočne novocsl. pravopisne i jezične norme u našim liturgijskim knjigama poznaje tri faze ili *ere* – *eru* R. Levakovića, *eru* I. Paštrića i *eru* M. Karamana & M. Savića. Pažnju smo usmjerili na osobitosti istočne novocsl. pravopisne i jezične norme te na dinamiku njezine provedbe u novim liturgijskim izdanjima – ponajprije misalskim 1631, 1706, 1741. i brevijarskim 1648, 1688, 1791. Nadalje, predstavili smo najvažnije opisne/propisne novocsl. priručnike – azbukvare, gramatike i rječnike istočne (*ruske*) recenzije. Analizirali smo i najvažnija zapažanja filoloških autoriteta o istočnome novocsl. jeziku hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga u XVII. i XVIII. stoljeću (također u kontinuitetu) zastupajući stavove J. Dobrovškoga, J. Kopitara, V. Jagića, I. Broza, M. Stojakovića, E. Hercigonje, S. Damjanovića, V. Babič i drugih.

Na kraju druge cjeline analizirali smo Parčićeva domisalska izdanja kojima započinje proces oblikovanja hrvatskoga novocsl. jezika u XIX. stoljeću (napredak jezične koncepcije zastupljene u izdanjima Ivana Berčića: *Čitanka* 1859, 1864; *Bukvar staroslovenskoga jezika glagolskimi pismeni za citanje crkvenih knjig* 1862, *Ulomci Sv. pisma* 1864–1871). Metodom *pars pro toto* izdvojili smo i analizirali tekst *Misi za umr'šee* s koralnim napjevom (Galevac 1860). Riječ je o litografskome otisku mrtvačke mise koji se osobitostima slovopisa i pravopisa oslanja na izdanja Ivana Berčića (prvi zamah obnove istočnoslaveniziranih liturgijskih izdanja, tradiranje istočne novocsl. norme i odstupanje od nje). Usporedna

grafemička analiza potvrdila je neke naše polazišne hipoteze o prirodi Parčićeve jezične koncepcije. U odnosu na bilježenje *jerova*, *jata*, *jerija*, suglasnika /l/, /n/, /r/, slova *želo* i grafema *šta* u Parčićevo litografskome otisku *Mise* 1860, *Misalu* 1893, *Karamanovu misalu* 1741. i *Vajsovu misalu* 1927. – konkretna su rješenja potvrdila dva načela Parčićeve jezične koncepcije i hrvatskoga novocsl. jezika u cjelini – konzervativnost i artifizijelnost (kombinacija stcsl., hcsl. i istočnih novocsl. rješenja). Koncepcija je to koja se čak 30 godina prije *Misala* (1893) ovjerava izvornom i Parčiću prepoznatljivom, jedino što se konkretna rješenja razlikuju. Ta različita rješenja u *Misi* (1860, ali i 1864) i *Misalu* (1893) osnažuju, premda na drugačiji način (grafetička i grafemička razina, odnosno razina slovopisne/pravopisne i fonološke norme), istu prirodu Parčićeve jezične koncepcije.

Središnje poglavlje doktorskoga rada *4. Iz jezika Misala i o jezičnoj koncepciji D. A. Parčića* sastoji se od sedam potpoglavlja (4.1. *Hrvatski crkvenoslavenski jezik – temeljne odrednice i percepcija hcsl. jezika u XIX. stoljeću*, 4.2. *O slovopisnoj, pravopisnoj (i pravogovornoj) te fonološkoj normi obnovljenoga hcsl. jezika – Mali azbukvar za pravilno i jednolično čitanje glagoljice* (1894), 4.3. *O Parčićevoj rukopisnoj novocsl. gramatici (morfo(no)loška norma)*, 4.4. *Zaključno slovo (teorijski okvir)*, 4.5. *Elementi grafetičke koncepcije Parčićeve misala*, 4.6. *Grafemička razina analize*, 4.7. *Morfološka razina analize Parčićeve misala*, 4.8. *Odabrane sintaktičke i leksičke osobitosti analize*).

U potpoglavlju 4.1. *Hrvatski crkvenoslavenski jezik – temeljne odrednice i percepcija hcsl. jezika u XIX. stoljeću* istaknuli smo temeljne razlike između izvorne hcsl. norme i norme hrvatskoga novocsl. jezika XIX. stoljeća te njihov odnos prema istočnoj novocsl. normi. Izvorni hcsl. jezik ima prirodnu (govornu) osnovicu za razliku od umjetne, knjiške osnove dvaju novocsl. jezika (istočnoga/ruskoga i hrvatskoga). Nadalje, izvorna hcsl. norma nije opisana (i propisana) temeljnim priručnicima (azbukvar, gramatika, rječnik) za razliku od istočne novocsl. norme (priručnici i rasprave R. Levakovića, I. Paštrića, M. Karamana & M. Savića). Imajući istaknuto na umu, zaključujemo da se percepcija hcsl. jezika bitno mijenja u hrvatskih filologa XIX. stoljeća koji su radili na obnovi liturgijskih knjiga (F. Rački, V. Jagić, I. Berčić, I. Črnčić, D. A. Parčić i dr.). Zahvaljujući razvoju slavistike i izloženosti rezultatima istraživanja slavističkih autoriteta, hrvatski filolozi XIX. stoljeća pokazuju razvijenu svijest o postojanju izvorne, srednjovjekovne hcsl. norme, percipiraju je čvrstom, postojećom, svjesni su njezine elastičnosti (miješanje elemenata starocrkvenoslavenskoga i starohrvatskog sustava, *pomlađivanje* i utjecaj latinskih predložaka), kao i činjenice da nije opisana priručnicima. Uzornu normu prepoznaju u reprezentativnim hcsl. spomenicima, ponajprije u misalu *Vatikanski Illirico* 4 kao primjernome spomeniku spontano razvijane hcsl. norme do

sredine XIV. st. i/ili predstavniku konzervativne, sjeverne grupe hcsl. liturgijskih kodeksa. Slijedi *Prvotisak* kao primjerni spomenik hcsl. norme u mijeni (kraj XIV. st. – XV. st. i početak XVI. st.) – riječ je o prilagođavanju novim (tiskarskim) vremenima, osvježanju jezika i reviziji s skladu s Vulgatom. To znači da su ćirilometodijanci XIX. stoljeća s Dragutinom A. Parčićem na čelu prepoznali osobitosti triju jezičnih i pravopisnih revizija hrvatskoglagoljskih tekstova (početak XII. stoljeća, druga polovica XIII. i XIV. stoljeće). Usporedna analiza jezika *Parčićeva misala* pokazala je preko konkretnih primjera da je Parčić rješenja preuzimao po uzoru na spomenike s početka redakcijskoga formiranja (hcsl. spomenici XII. i XIII. stoljeća), ali i po uzoru na spomenike XIV. i XV. stoljeća (revidirana hcsl. norma). Na taj smo način potvrdili treću hipotezu doktorskoga rada koja jezičnu koncepciju D. A. Parčića naziva hiperkorektnom i artificijelnom. U poglavlju se ocrtava nastavak razvoja hrvatskoga novocsl. jezika u XX. stoljeću. Riječ je o liturgijskim izdanjima Josipa Vajsa u prvoj polovici XX. stoljeća (*Misal* 1905. i 1927) i Josipa Leonarda Tandarića u drugoj polovici XX. stoljeća (*Rimski misal*,... *ČIN MISI s izbranimi misami* 1980), ali i o pravopisnim, gramatičkim i rječničkim priručnicima koji tradiraju Parčićeve jednako kao što se Parčićevi priručnici nastavljaju na istočnoslavenske (Vajsov *Abecedarium palaeoslovenicum in usum glagolitarum* iz 1909. i 1917). Hrvatsko novocsl. razdoblje XX. stoljeća supostoji s češkim i može se odmjeriti o češki novocrkvenoslavenski jezik koji obnavljaju V. Tkaldčik i F. V. Mareš izdanjima *Misala* 1972. i 1992.

U potpoglavlju 4.2. *O slovopisnoj, pravopisnoj (i pravogovornoj) te fonološkoj normi hrvatskoga novocsl. jezika – Mali azbukvar za pravilno i jednolično čitanje glagoljice* (1894) opisali smo proces oblikovanja novocsl. slovopisne/pravopisne i fonološke norme preko temeljnoga (propisnoga) priručnika – Brozova (i Parčićeva) *Maloga azbukvara za pravilno i jednolično čitanje glagoljice* iz 1894. Posebno su izdvojena pitanja propisivanja uporabe (i izgovora) slova *đerv*, *jat*, *šta*, *jer* (poglavlje B. *Maloga azbukvara*) jer se ona kasnije uspoređuju sa stanjem u *Misalu* 1893. (provedba hrvatske novocsl. norme). Usporedili smo istaknute propise iz *Azbukvara* 1894. sa stanjem u primjernim hcsl. spomenicima (Vat. Illir. 4 i P.), istočnim novocsl. spomenicima (Kar.) te sa stanjem u *Parčićevu misalu* 1893. i latiničnome (transkribiranom) *Vajsovu misalu* iz 1927. Na taj smo način uspostavili odnos između izvorne (hcsl.) i konstruirane (hrvatske novocsl.) slovopisne i pravopisne norme, a potom smo ispitali provedbu novocsl. norme u *Misalu* 1893. Ustanovili smo, primjerice, da je izgovor pojedinih slova drugačije normiran u *Azbukvaru* 1894, a drugačije zabilježen u transkribiranome *Vajsovu misalu* (na neka je od tih pitanja Parčić ponudio odgovor još 5. srpnja 1869. u pismu V. Jagiću). Dvojbe i razlike potvrđuju nestabilnost izgovorne norme

hrvatskoga novocsl. jezika i utjecaj hrvatskoga književnog jezika i hrvatskih govora (npr. izgovor slova *šta*: *Azbukvar* 1894. /pričeštajuće/, *Vajsov misal* 1927. *pričešćajuće* 270b).

Temeljni doprinos potpoglavlja 4.3. *O Parčićevoj rukopisnoj novocsl. gramatici (morfo(no)loška norma)* prepoznaje se u opisu drugoga hrvatskog novocsl. priručnika – Parčićeve rukopisne *Staroslavenske gramatike* (uz rukopisni *Staroslavenski rječnik*). Riječ je o sredstvu opisa (i propisa) hrvatskoga novocsl. jezika u XIX. stoljeću i to na morfološkoj razini. Analizom elemenata slovopisne/pravopisne, fonološke i morfološke novocsl. norme hrvatskoga tipa došli smo do saznanja koja upotpunjuju polazišna – usustavljena na temelju analize Parčićeve prepiske sa suvremenicima (V. Jagić, biskup Strossmayer, Franjo Rački) te analize (javne) filološke rasprave *Za obstanak glagoljice* iz 1882, ali i na temelju analize njegovih domisalskih izdanja (*Misa* 1860). S obzirom na to da u postojećoj literaturi nema iscrpnijih opisa Parčićevih pomoćnih liturgijskih izdanja (otisnutih i rukopisnih), proveli smo gramatikološku analizu Parčićeve nedovršene rukopisne novocsl. gramatike. Za nju možemo istaknuti, kao i za svaku povijesnu gramatiku, da nije strogo deskriptivna ili preskriptivna te da se u njoj primjenjuje kombinirani pristup koji uključuje i opis i propis. Rukopisna novocsl. gramatika podijeljena je na dva temeljna dijela (*Odsiek I* i *Odsiek II*) koji su ustrojeni prema obradi deklinacije (*Sklonitba*) i konjugacije (konjugacija odnosno *Sprega*). Riječ je o nedovršenoj gramatici koja nije popraćena u *Uvodu* najavljenim poglavljima *I. Dodatak o neprigibivih riečih* i *II. Dodatak o Oblikovanju (Formatio)*. Za razliku od Broza (*Pristup 1 – 4*) Parčić ne donosi uvodno poglavlje s razradbom vanjskojezičnopovijesnih okolnosti nastanka starocrkvenoslavenskoga jezika i dviju slavenskih azbuka (glagoljice i ćirilice), premda prilikom predstavljanja deklinacija ističe temeljne razlike između starocrkvenoslavenskoga (do XII. stoljeća) i redakcijskoga razdoblja (hrvatski crkvenoslavenski jezik od XII. stoljeća). Nema ni posebnoga poglavlja o glasovima i glasovnim promjenama, već se ističu samo one alternacije koje dovode do stvaranja morfemskih opozicija u deklinaciji (poglavlje *O Blagoglasju*). Oprimjereni su prijelazi, palatalizacije, ispadanje krajnjega suglasnika (odnosno sufiksa) u prilagođenim tudicama (zajmljena imena: *finik-ı* i *pinik-ı finiks* iz Φοίνιξ). U terminološkome smislu prepoznaje se nasljedovanje tradicije zagrebačke filološke škole i nazivlja karakterističnoga za hrvatske gramatike XIX. stoljeća (*samostavnik*, *pridavna (pridavnik)*, *pričestja*, *brojevi*, *zajmena*, *glagolji*, *prislovi*, *pridlozi*, *veznici* i *umetci*). Zaključili smo da Parčićeve rukopisne gramatike donosi primjere iz kanona stosl. spisa (*Assemanievo*, *Zografsko evanđelje*, *Suprasljaski zbornik*), kao i iz hrvatskih redakcijskih spomenika (senjski *Lobkovicov kodeks*, vrbnički misali i brevijari itd.), a citirana je i Berčićeve *Chrestomatia*. U opisu deklinacijskoga sustava

Parčić kao kriterij razredbe ne uzima vrste riječi (imenice, zamjenice, pridjevi itd.), nego vrste deklinacija. Kod Broza isto tako razlikujemo nominalnu, pronominalnu i složenu deklinaciju kao temeljni kriterij razredbe, ali prema vrstama riječi. Parčić u gramatici razlikuje tri vrste sprežanja, a u svakome sprežanju vrste glagola prema infinitivnim osnovama. Slijedi podjelu glagola prema infinitivnim osnovama po uzoru na Miklošičevu poredbenu gramatiku iz 1875. koju nerijetko citira u svojem rukopisu. U odnosu na grafetičku i grafemičku razinu analize Parčićeva rukopisna gramatika potvrđuje jerovske znakove (štapić i štapić s dijakritičkim znakom), slovima *u* i *e* zabilježenu denazalizaciju *jusova*, slovom *jeri* (transliteracijska vrijednost, prema istočnim novocsl. uzorima) zabilježenu poziciju stcsl. *jerija* itd. Analizom smo potvrdili oslonjenost na tradiciju istočnoga novocsl. liturgijskoga jezika u hrvatskoglagoljskim spomenicima XVII. i XVIII. stoljeća (istočna novocsl. norma prema slovnici Zizanja 1596. i Smotrickoga 1619). Potvrdili smo i to da je riječ o gramatici koja opisuje/propisuje hrvatski novocsl. jezik XIX. stoljeća (umjetna, knjiška osnovica).

Nakon sociolingvističkoga (vanjskojezičnopovijesnoga) uvoda, u drugome dijelu rada istaknuti su elementi slovopisne/pravopisne (i ortoepske) te fonološke hrvatske novocsl. norme XIX. stoljeća. Na temelju komparativne analize stanja u primjernim hcsl. spomenicima XIV. i XV. stoljeća te u *Misalu* (1893) i *Azbukvaru* (1894) zaključili smo kako je "nova" jezična koncepcija obilježena demokratskim stavom D. A. Parčića (i I. Broza) – preuzimaju se rješenja izvorne hcsl. norme, čas s početka (uporaba grafema *đerv*), čas s vrhunca redakcije (bilježenje umekšanih /l/, /n/, /r/), potom rješenja istočne novocsl. norme (*Karamanov bukvar* 1739. i *misal* 1741; bilježenje vokalizacije tzv. *jakoga jera* slovom *e*, pretpostavljeni izgovor svakoga *jakoga jera* kao /e/i/). Propitivanjem izvora i priručnika potvrdili smo vanjskojezičnopovijesnu tezu o hrvatskome novocsl. jeziku XIX. stoljeća kao nadnacionalnome, crkvenoslavenskome jeziku (sukladno politici Rima i idejama *Cyrillomethodiane*). Osvrt na rukopisnu novocsl. gramatiku potvrđuje Parčićevu eklektičnu jezičnu koncepciju u uređivanju liturgijskih knjiga i tendenciju normiranja svih razina hrvatskoga novocsl. jezika. Naposljetku, istaknuli smo i metodičko-didaktičke doprinose slovničkoga štiva i *Azbukvara*, osobito jer je Parčić naglasio komu je slovnički rukopis namijenjen – studentima bogoslovije, svećenicima i laicima glagoljašima – i u koje svrhe – učenje crkvenoslavenskoga jezika za praktičnu primjenu u liturgiji.

Potpoglavlje 4.5. *Elementi grafetičke koncepcije Parčićeva misala* donosi usporednu analizu grafetičkih posebnosti *Parčićeva misala*. Saznanja o tipu slova, interpunkciji/punktuaciji, kraticama, ligaturama, sastavljenome/rastavljenome pisanju i bilježenju brojeva potvrdila su oslonjenost na izvornu hcsl. tradiciju (*Prvotisak*), čime se u kontekstu grafetičke analize

potvrđuje načelo konzervativnosti. Nadalje, potvrdili smo tradiranje rješenja zastupljenih u hrvatskoglagoljskim protestantskim izdanjima (npr. *Tabla za dicu* 1561, *Novi testament* 1562), a potom i rješenja zastupljenih u istočnim novocsl. liturgijskim izdanjima (npr. *Karamanov misal* 1741). Načelo funkcionalnosti (i razumljivosti) podrazumijeva utjecaj devetnaestostoljetnih inopismovnih tekstova (uz normativna rješenja zagrebačke filološke škole, dok je kod Vajsa riječ o kombinaciji školskoga pravopisa i pravopisa Akademijinih filoloških izdanja). Slova koja je Parčić pripremio za novi otisak *Misala* rađena su prema *Prvotisku misala* 1483. Razlikuju se verzalna slova, velika verzalna slova i uokvireni inicijali (na neutralnoj razini) te naslovna slova koja često imaju dvostruku liniju osovine. Tekst *Misala* otisnut je dovođno, crnom i crvenom bojom prema tradicionalnome rasporedu (rubrike, blagdani, ostali dio teksta). Sav tekst tiskan je u dvama stupcima, a zauzima gotovo 800 stranica. Nadalje, u *Parčićevu misalu* sve su osnovne riječi od jednoslovnih/dvoslovnih riječi razdvojene bjelinama (ispred ili iza osnovne riječi, npr. Par. *da s̃bubdet̃ se* 133a, Par. *s̃b nim̃* 133a), što nije karakteristično ni za hcsl. spomenike (*Prvotisak*), ni za protestantska izdanja (tradiraju rješenja glagoljskih inkunabula s tendencijom potpunoga razdvajanja riječi), a ni za novocsl. *Karamanov misal*. U *Parčićevu misalu* tradicionalno kraćenje (kontrakcija) bilježi se samo kod imenice *G(ospo)db̃* (i njezinih izvedenica), a tako propisuje i *Azbukvar* 1894. S druge strane, rubrike potvrđuju primjere kraćenja prema suvremenome (latiničnom) načinu kraćenja – jednostavne kratice/abrevijacije s točkom (Par. *sv. = sveti* 2b). Premda *Azbukvar* u poglavlju *D. Običnije kratice i svezanice* donosi popis ligatura koji se temelji na stanju u *Prvotisku misala*, *Parčićev misal* potvrđuje samo jednu – horizontalnu – ligaturu *tv*. Nadalje, Parčić uvodi razgranatu interpunkciju pri čemu tradira protestantska i istočna novocsl. izdanja, a s druge strane propušta utjecaj modernih inopismovnih tekstova (pravopisna rješenja u XIX. stoljeću). U *Misalu* 1893. bilježimo točku na dnu retka, točku sa zarezm, zarez, dvotočku, trotočku, zagrade, upitnik, crticu (pravopisni znak za rastavljanje riječi na kraju retka). Kao svojevrsan izraz tradicije u *Parčićevu misalu* zadržana je funkcija četiriju točaka (ali vodoravnih) za označavanje završetka odjeljka. Velikim (verzalnim) slovima označeni su: početak rečenice, geografska i osobna imena, izrazi poštovanja i dr. Glede funkcionalnosti velikih slova *Parčićev misal* nastavlja praksu protestantskih glagoljskih izdanja i istočnih novocsl. izdanja (*Karamanov misal*, tridentsko redigiranje). Od njih se razlikuje dosljednom provedbom pravila i odrednica čime se potvrđuje načelo artifičijelnosti. Bilježenje brojeva u *Parčićevu misalu* govori u prilog združivanju načela konzervativnosti (očuvanje tradicije: slova *ž*, *ī* i *ō*; točka u sredini retka i dr.) i načela funkcionalnosti (arapske brojke u rubrikama, dvostruka paginacija stranica – ponajprije radi snalaženja svećenika).

U potpoglavlju 4.6. *Grafemička razina analize* analizirali smo slovni inventar *Parčičeva misala* naglašavajući odnos prema glasovnoj vrijednosti (izgovorna norma) i fonološkome položaju radi utvrđivanja načela jezične koncepcije (konzervativnost, funkcionalnost, artifizijelnost). Parčić u prijedlozima i prefiksima poluglase markira (kao i u ostalim slučajevima) isključivo štapićem. Ispuštanje štapića za poluglas u slabome položaju i vokalizacija tzv. *jakih jerova* gotovo su nepostojeći u usporedbi s Vat. Illir. 4 i *Prvotiskom*. To će reći da je stanje u *Parčičevu misalu* vjernije stanju u kanonskim tekstovima (Par. *vb Vitanii* 129b). *Vajsov misal* svjedoči da je ortoepska norma još u *Parčičevu misalu* bila drukčija te da je podrazumijevala čitanje tzv. *jakih jerova* kao /a/, dok se *slabi jerovi* nisu izgovarali (usp. stanje u *Azbukvaru* 1894). Poluglas na kraju riječi u *Parčičevu misalu* dosljedno je označen štapićem, čak i onda kada slijedi enklitika koja s prethodnom riječju čini naglasnu cjelinu (Par. *razuměvb že* 129b). *Jerovi* u sredini riječi također su dobro očuvani i to ondje gdje im je po etimologiji mjesto (prema Miklošičevu rječniku, Par. *dragocěnъnie* 129b, Par. *тъноју* 130a i dr.). Primjeri ispadanja nekadašnjega slabog poluglasa u sredini riječi ipak su brojniji nego u prefiksima i prijedlozima (Par. *dvoju* 129b, Par. *sъbraše se* 129b, Par. *množě* 129b), ali to nije slučaj sa zabilježenim vokalizacijama (čak ni stcsl./istočni novocsl. primjeri *denesъ*, *otecъ*, *togda*). Iznimku predstavljaju dionice za pjevanje iz Reda mise s Kanonom (Par. *denesъ* 246a, Par. *va vse* 246b). *Jat* se također u *Parčičevu misalu* bilježi na svim pretpostavljenim (stcsl.) pozicijama (*jat* u leksičkim i tvorbenim morfovima, *jat* u gramatičkim morfovima itd.), a izgovor je normiran u skladu s vodećim gramatikama (i drugim priručnicima) XIX. stoljeća te pod utjecajem suvremenoga hrvatskog izgovora. Od posebnosti u *Parčičevu misalu* izdvajajmo refleks prednjega nazala koji je zabilježen slovom *e*, čak i onda kada je nazal proširen protezom (Par. *ese i* 131a), što nije karakteristično za primjerne hcsl. spomenike (Vat. Illir. 4 i P.). S druge strane, Parčić je neutralizirao razliku /l/ i /l'/, /n/ i /n'/ te /r/ i /r'/ ispred *a* (Par. *vola* 130b, Par. *zemla* 130b) po uzoru na hcsl. normu XIV. i XV. stoljeća. Saznanja o bilježenju *jata* ukazuju na proces umjetnoga normiranja hrvatskoga novocsl. jezika. Riječ je o pokusnome oživljavanju stcsl. stanja u kombinaciji sa stanjem u prvim hcsl. spomenicima (XII. i XIII. st.), ali i sa stanjem u primjernim spomenicima XIV. i XV. stoljeća (Vat. Illir. 4 i P.). Da vjerno slijedi *Assemanov evangelistar* (F. Rački, 1865), pokazuje "doslovni ekavizam" prema Ass. (*ję > e*) koji ni *Vajsov misal* nije ispravio (Par. *seděte* 130b, Ass. *sjěděte* 118 (Mar. *sěděte* 100, Vat. Illir. 4 *sěděte* 74b, Kar. *sě'dite* 125a, P. *sědite* 113b, Vajs *seděte* 132b). S obzirom na to da je odraz prednjega nazala ispred palatala /č/, /ž/, /j/ zabilježen slovom *a* (ili slovom *jat*, primjerice u inicijalnoj poziciji) i u izvornim hcsl. i u istočnim novocsl. spomenicima, Parčić nije mogao zadržati (dvojak)

odraz prednjega nazala prema hcsl. normi, već je morao posegnuti za hiperkorektnim rješenjem (usp. Par. *priēṭ* 130a : Vat. Illir. 4 *priēt'* 74a, P. *priēṭ* 113b, Kar. *priēṭ* 124b). U *Parčičevu misalu* slogotvorno /r/ i /l/ bilježe se konzervativno (stcsl. uzus) – jerovskim znakom (štapićem) koji uvijek dolazi iza slova za sonant (Par. *krṽe* 243a, Par. *prṽsṽmi* 244b). U hcsl. tekstovima običajnije je jerovski znak (štapić, apostrof) bilježiti ispred sonanta, što znači da Parčić ponovno združuje rješenja dvaju razdoblja – stcsl. i hcsl. Nadalje, u *Parčičevu misalu* grafem *ḑerv* koristi se samo za bilježenje grčkoga palatalnog /g'/ (jednako kao u stcsl. kanonu i u Vat. Illir. 4): Par. *Evanḡjeliē* 133b, Par. *leḡeona Anḡḡelḡ* 131a. Grafem *ḡ* na mjestu gr. /Y/ na početku riječi ne ispušta se kao što je to slučaj u Vat. Illir. 4 i *Prvotisku* (primjer hiperkorektnosti): Par. *ḡetḡsimaniju* 130b. Skupina *ḡd* kao arhaično obilježje (u našim spomenicima prisutno do XVI. st.) beziznimno se čuva: Par. *Daḡḡb namḡ* 16b (Kar. *Daḡḡb* 16b, P. *Dai* 13a), a *Vajsov misal* pokazuje posebnosti – odraz zabilježen slovima *ḑ* i *j* (latinični dio Reda mise s Kanonom: Vajs *daj* 279b, ali Vajs *prḑe* 272b). Grafemom *ṡta* Parčić u *Misalu* bilježi /ć/ i /šć/. Na taj način preuzima i *nastavlja* tradiciju hrvatskoglagoljskih liturgijskih tekstova (XV. i XVI. st.). Nesigurnosti izgovorne norme već su istaknute (Azbukvar 1894. *pričeṡtajūće* : Vajs *pričeṡcajuće* 270b). *Parčičev misal*, a po njemu i Vajsovo latinično izdanje iz 1927, potvrđuje pravilnu zamjenu grafema *f* grafemom *p* (također i skupinu *pv*: Par. *upṽvahḡ* 118b, Par. *upṽvanie* 241b). To znači da, glede bilježenja grafema *f* i spomenutih alternacija, Parčić uporište pronalazi u hcsl. spomenicima do sredine XIV. stoljeća. U *Parčičevu misalu* palatalizacija se provodi na izvornim stcsl. mjestima: a) sklonidba imenica: NAV dvojine *a*-osnova: Par. *rucē* 131a, 132b, L mn. *o*-osnova: Par. *oblacēḡ* 131b, N mn. *o*-osnova: Par. *učenici* 131a, *kniḡbnici* 131a i dr.; b) sklonidba pridjeva: L jd. (kratki oblik): Par. *mnozē* 129b, N mn. (dugi oblik): Par. *ljudḡscii* 132a i dr. To znači da se palatalizacija ne provodi na mjestima nekadašnjega stražnjojezičnog samoglasnika (stcsl. *jeri*) uz velar, npr. I jd. *o*-osnova: Par. *sḡ učeniki* 130a (Mar. *sḡ učeniky* 98, Ass. *sḡ učeniky* 117; Vat Illir. 4 *s uč(e)n(i)ki* 74a, P. *sa uč(e)nici* 113a, Kar. *so učeniki* 124a, Vajs *s učeniki* 132a). U konjugaciji glagola stanje s glasovnim promjenama jednako je konzervativno, npr. kod oblika za 3. lice množine sigmatskoga prvog aorista čuva se starija, nepalatalizirana sigma po uzoru na stcsl. spomenike: Par. *ese* i 131a (*stcsl. *jēti eṡḡ/ēḡ*, Ass. *jēse* i 119, Mar. *jēṡē* i 102, Vat. Illir. 4 *ēše* i 74d, P. *ēše* i 114a, Kar. *ēša ego* 125b, Vajs *jese-i* 133a). Drugim riječima – podaci o glasovnim promjenama također mogu relativizirati polazišne (vanjskojezičnopovijesne) tvrdnje o jeziku *Parčičeva misala* kao nastavljaju prekinutoga razvoja hcsl. jezika XV. i XVI. stoljeća.

U potpoglavlju 4.7. *Morfološka razina analize Parčićeve misala* propitali smo polazišnu hipotezu rada prema kojoj su osobitosti hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika vidljive na grafemičkoj i leksičkoj razini analize, što znači da morfološka razina ne nosi mnogo posebnosti. Konkretna analiza potvrdila je visok stupanj konzervativnosti (i hiperkorektnosti) prema stcsl. uzorima (najveća usklađenost s *Assemanovim evangelistarom* 1865), no potvrđena je i nova tendencija hrvatske novocsl. norme na razini oblika. Riječ je o propuštanju redakcijskih (morfoloških) obilježja koja su zajednička hcsl. jeziku i istočnomu novocsl. jeziku (npr. gram. morf *-omu* u dativu jednine dugih oblika pridjeva (tvrda inačica), gram. morf *-ta* za 2. i 3. lice dvojine u glagola).

Analiza je potvrdila konzervativnost u sklonidbi imenica *o-/jo-osnova* u *Parčićevu misalu* (u svim odabranim dionicama teksta: evanđeoski odlomci, psalmi, poslanice, Red mise). Najveća podudarnost potvrđuje se između kanonskih spomenika i *Parčićeve misala*, osobito između *Assemanova evangelistara* i *Parčićeve misala* (npr. D mn. Par. *grêhomъ* 130a, Ass. *grêhomъ* 118). Iskorak prema redakcijskim sustavima (hcsl. i istočni novocsl.) očituje se u dokidanju utjecaja *u-osnova* na glavne *o-/jo-osnove* u dativu jd. (kod izravnoga obraćanja): Par. *Petru* 130b, Ass. *petrovi* 119, Mar. *petrovi* 101, Vat. Illir. 4 *petru* 74c, P. *petru* 113b, Kar. *Petru* 125a, Vajs *Petru* 132b. Imenice sa sufiksom *-ian-in-* (*Hr̥stianinъ*) kod Parčića imaju gramatički morf *-e* u nominativu mn. (*Hr̥stêne*), a tako je i u *Prvotisku* i u *Karamanovu misalu* 1741. U tuđica na sufiks *-ej* (ili *-êj*) Parčić je nasljedovao gramatički morf *-omъ* u dativu mn. (Par. *arhierêomъ* 129b). Usporedna analiza odabranih tekstualnih dionica pokazala je da Parčić dobro čuva deklinaciju imenica ženskoga roda glavne palatalne i nepalatalne promjene. Prepoznali smo se i neke (isključive) usklađenosti s primjernim hcsl. spomenicima – *Vatikanskim Illirico* 4 i *Prvotiskom* (A jd. Par. *alavastru* 129b), kao i s *Karamanovim misalom* (osobito u Redu mise s Kanonom, npr. Par. *cêlba* 248b). Zanimljivi su Parčićeve izvorni doprinosi i domišljate kombinacije stcsl., hcsl. i istočnih novocsl. rješenja, pri čemu priređivač uvijek pazi na gramatičku točnost i usklađenost s uzorima (npr. I jd. muških imena *a-/ja-osnova*: Par. *Matiemъ* 244a, Par. *Varnavoju* 244a; A dv. *a-osnova*: Par. *za lanitê* 131b). Nadalje, istraživanje je pokazalo da hrvatski novocsl. jezik čuva *i*-promjenu imenica ženskoga roda. Parčić dopušta samo one novine koje su u skladu s izvornom hcsl. i s istočnom novocsl. normom (a javljaju se i u stcsl. spomenicima) – primjerice "smiješana" deklinacija imenice *Gospodъ* (gram. morfovi *o-osnova* i *i*-promjene). Jedina imenica koja čuva oblike *u*-promjene kroz većinu paradigme u *Parčićevu misalu* i hrvatskome novocsl. jeziku XIX. stoljeća jest imenica *sinъ*. U skladu sa stcsl. izvorima, hcsl. i istočnim novocsl. izvorima Parčić čuva dvojinske oblike *u*-promjene za istaknutu imenicu

(usp. A dv. Par. *oba sini* 130b), ali isto tako bilježi utjecaje *o*-osnova (usp. G dv. Par. *sinu* 133b). Imenice (muškoga, ženskoga i srednjega roda) konsonantskih deklinacija Parčić je uglavnom očuvao prema stcsl. normi. Propustio je utjecaj glavnih *o*-osnova i *i*-promjene ondje gdje su taj utjecaj bilježili stcsl. tekstovi (ponekad), a kasnije i hcsl. i istočni novocsl. tekstovi (neki *pomlađeni* oblici u redakcijskim su sustavima normirani). Riječ je o dvostrukim oblicima koje je M. Smotricki kodificirao u svojoj gramatici, a koji su integralnim dijelom izvorne hcsl. norme, što pokazuju primjerni spomenici: a) L jd. imenica muškoga i srednjega roda *n*-deklinacije i *s*-deklinacije s gram. morfom *-i*: Par. *o imeni* 128b, *vb kameni*, Par. *vb crkvi* 132a; b) I jd., D i L mn. konsonantskih deklinacija zabilježeni su uvijek s vokaliziranim *jerom* (*-e*): Par. *imenem* 133b, Par. *nebeseh* 245b; c) utjecaj *i*-promjene u G i L dv. (istočna novocsl. gramatika kodificira dvostrukost: *-u* i *-ju/-iju*): Par. *po dvoju dnu* 129b; d) u jedninskoj paradigmi imenica *s*-deklinacije zabilježeni su utjecaji *o*-osnova (Smotricki je imenice *nebo*, *têlo*, *kolo* i sl. kodificirao dvostruko – prema *o*-osnovama i *s*-promjeni): Par. *têla Isusova* 133b; e) Parčić poput Smotrickoga i modernih csl. gramatičara (Dobrovski, Miklošič) izjednačuje imenice *r*-promjene i *v*-promjene u svojoj rukopisnoj gramatici: *mati*, *dešti* + *crky*, *ljuby*, *buky*, *neplody*, *krv* (za *r*- i *v*-deklinaciju).

Očuvana je konzervativna (stcsl.) sklonidba ličnih zamjenica (npr. Par. *izliê na ni* 17a, Par. *tb me prêdast* 130a, Par. *za sebe* 241b). Zabilježene su pretpostavljene (hcsl.) glasovne promjene, a dana je umjerena prednost kraćim zamjeničkim oblicima, što susrećemo u stcsl. tekstovima i u hcsl. spomenicima dok su istočni novocsl. spomenici otvoreniji mladim i dužim oblicima (npr. duži genitivni oblici u A jd. i A mn. – *mene*, *nas*). U hrvatskome novocsl. jeziku tradirana je i sklonidba neličnih zamjenica (npr. Par. *čto si na te svêdêtelstvujut* 131b). Potvrđena je najveća sličnost zamjeničkih oblika u *Parčićevu misalu* i *Assemanovu evangelistaru* – izuzmu li se zabilježene glasovne promjene i fonološka stezanja prema izvornoj hcsl. normi. U akuzativu jd. muškoga roda u hcsl. tekstovima (kod lične zamjenice za 3. lice) smjenjuju se oblici na *-i* (neživo) i *-ego* (živo). U Parčića je oblik na *-i* uobičajen za označavanje živih i neživih referenata. Iznimka je po učestalosti oblik na *-ego* (osobito u *Muci* zbog konzervativnosti teksta, a tako je i u hcsl. izvorima). U *Karamanovu misalu* oblik na *-ego* češći je od oblika na *-i*, što znači da Parčić pokušava artificijelno rekonstruirati izvornu stcsl. normu i konzervativnu hcsl. normu provedenu u autoritativnim tekstovima kakav je Muka po Mateju. To potvrđuje i dosljedna uporaba mlađega akuzativnog oblika *si* (A mn. srednjega roda: Par. *poveli si prinesti* 243b, Vat. Illir. 4 *poveli siê* 167a, P. *p(o)v(e)li siê* 244b, Kar. *poveli siê* 48b, Čin*ь* i *Pravilo* 1881. *poveli si* 21a, Vajs *poveli si* 274b).

Deklinacija kratkih i dugih oblika pridjeva dosljedno je očuvana u *Parčičevu misalu*. Kao karakteristična hcsl. obilježja funkcioniraju zabilježene glasove promjene (npr. $\epsilon > e$ u A mn. dugih oblika ženskoga roda) i stezanja (npr. $*-yi > -ii > -i$ u N jd. dugih oblika muškoga roda). Uz njih, vrlo je specifičan gram. morf u dativu jd. muškoga i srednjega roda dugih oblika pridjeva (tvrda inačica) jer svjedoči o utjecaju zamjeničke sklonidbe na pridjevsku. U uvodnim smo poglavljima doktorskoga rada upozorili da Parčičeva jezična koncepcija zaslužuje više pažnje na morfološkoj razini analize. Gram. morf za dativ jd. u Parčičevim probnim oticima jest *-umu* (Par. 1881. *дрѣжавнѣnumu* 20b), a u konačnome otisku Misala *-omu* (npr. Par. *вѣчѣnomu Bogu, živomu i istinѣnomu* 241b). Na taj način morfološka razina analize također osnažuje tvrdnju o napredovanju hrvatskoga novocsl. jezika u XIX. st. Gram. morf. *-omu* blizak je suvremenome hrvatskom stanju, karakterističan je za izvornu hcsl. normu, ali i za istočnu novocsl. normu i spomenike (Smotricki, Zizani, stanje u *Karamanovu misalu*). Još se jednom potvrđuje Parčičeva opreznost u odabiru rješenja i sklonost variranju stcsl. morfološke norme samo na onim mjestima na kojima to, usklađeno, dopuštaju oba novocsl. varijeteta. Ako je, uz sve istaknuto, zadovoljena i funkcionalna strana projekta (razumljivost), Parčić rješenje drži potpuno odgovarajućim. S druge strane, u prilog konzervativnosti jezika *Parčičeva misala* idu očuvani posvojni pridjevi (na *-sk-* i *-j-*) u kratkome obliku prema stcsl. normi: Par. *Синѣ človѣчѣ* 130a. Deklinacija glavnih i rednih brojeva u *Parčičevu misalu* iznimno je konzervativna, stoga je zabilježena najveća sličnost između primjera iz *Parčičeva misala* i primjera iz kanonskih spomenika (Ass., Mar.). Očuvani su množinski gram. morfovi *i*-promjene u deklinaciji brojeva *tri* i *četiri*. Nisu propušteni utjecaji tvrde zamjeničke deklinacije u sklonidbi rednih brojeva koji su inače karakteristični za izvornu hcsl. i novocsl. normu istočnoga tipa (npr. L jd. ženskoga roda: Par. *pri devetêi že godinê* 133a, Ass. *při devětê že godinê* 140, Mar. *pri devětêi* 109, Vat. Illir. 4 *pri devetoi že godinê* 76d, P. *pri devetoi godini* 117a, Kar. *o devê'tomъ že časê* 127b, Vajs *pri devetěj že godině* 135a). Odmak od stroge provedbe stcsl. norme zabilježen je u deklinaciji desetice, točnije u akuzativu jednine muškoga roda broja *trideset*. *Parčičev misal* bilježi ujednačavanje akuzativnoga i genitivnoga oblika prema hcsl. normi (Par. *tri desete srebrъnikъ* 132a).

Nadalje, *Parčičev misal* potvrđuje infinitive i supine na pretpostavljenim stcsl. pozicijama (dopuna glagolu, infinitivne konstrukcije i dr.). Nije zabilježena apokopa infinitivnoga *-i*, a svi primjeri usklađeni su sa stanjem u stcsl. spomenicima (npr. Par. *napisati vъsju vъselenuju* 15b). *Karamanov misal* u svim je analiziranim tekstualnim dionicama (Red mise s Kanonom, evangeoski tekstovi, molitve, poslanice, psalmi) Parčiću služio kao sigurnosni predložak (npr.

Par. *da (...) povelīši stadu pričisliti* 242a). Konzervativnost Parčičeve koncepcije podržava i uporaba supina (uz glagole kretanja i dopune u genitivu) prema stcsl. uzorima, dok je u hcsl. i istočnim novocsl. spomenicima supin zamijenjen infinitivom ili participom. Zanimljivo je da Vajs u izdanju *Misala* 1927. ispravlja Parčičevu akuzativnu dopunu supinu (Par. *etb me* 131a, Ass. *jętb mene* 120, Mar. *jęti mę* 102 (umjesto supina infinitiv), Vat. Illir. 4 *ęti me* 75a, P. *ęti me* 114b, Kar. *ęti mę'* 125b, Vajs *jet mene* 133a).

Usporedna analiza *Parčičeva misala* pokazala je da hrvatski novocsl. jezik dobro čuva naslijeđenu stcsl. prezentsku paradigmu (za glagole *e*-tipa, *i*-tipa i atematske glagole). Na tragu izvorne hcsl. norme, novocsl. jezik hrvatskoga tipa u XIX. stoljeću dosljedno provodi i bilježi glasovne promjene (izjednačenje i ispadanje *jerova*, 1. lice jd. i 3. lice mn. /q/ > /u/, 3. lice mn. /ę/ > /e/ itd.), ali se stcsl. gram. morfovi dobro čuvaju. Present trenutnih glagola najzastupljeniji je način izricanja futura u *Parčičevu misalu* (npr. Par. *otvńręžeši se mene* 132a, *prędęvarju vi* 130b). Parčić stcsl., hcsl. i istočne novocsl. utjecaje nastoji dovesti u ravnotežu pa s morfološke strane pretežu stcsl. i hcsl. utjecaji, a s leksičke su značajni i istočni novocsl. utjecaji (usp. aorist vs. prezent, leksičke dublete *reči* : *glagolati*).

Imperativi su u *Parčičevu misalu* zabilježeni konzervativno, prema stcsl. normi, što znači da je Parčić odstupio od novocsl. norme istočnoga tipa (bilježenje univerzalnoga sufiksa *-i-* za sve tipove glagola, prezent u funkciji imperativa i sl.). Hrvatski novocsl. jezik rekonstruira stcsl. spomeničko stanje u odnosu na distribuciju imperativnoga formanta u množinskoj paradigmi (jer rano hcsl. stanje već bilježi dominaciju formanta *-ę-*), npr. 2. lice mn. imperativa: Par. *poždęte sęde* 130b, Ass. *poždęte sęde i będite* 119, Mar. *poždęte sęde i będite* 100, Vat. Illir. 4 *poždęte sędę i bđęte* 74c (prevaga *-ę-* formanta, osobina krčkih tekstova iz XIV. st.), P. *poždite sdę i bđite* 113b, Kar. *poždite zdę', i bđite* 125a, Vajs *poždęte sde, i bđite* 132b.

Asigmatski aorist dobro je očuvan u *Parčičevu misalu* prema stcsl. i hcsl. normi. *Karamanov misal*, s druge strane, na tim mjestima potvrđuje drugi oblik – uglavnom sigmatski drugi aorist (npr. Par. *I vęspęvęše, izidu* 130a). Sigmatski prvi aorist (starije i mlađe inačice) također je dobro zastupljen u *Parčičevu misalu* po uzoru na stcsl. i hcsl. spomenike. Starija inačica sigmatskoga prvog aorista očuvana je u *Parčičevu misalu* po uzoru na konzervativnu hcsl. normu (3. lice mn. prema stcsl. uzorima i Vat. Illir. 4: Par. *I sęvezavęše vęse* 132a). Istočna novocsl. norma zamjenjuje taj aorist mlađim, sigmatskim drugim aoristom (osim za glagol *reči*). Nadalje, Parčić bilježi dva tradirana hcsl. aorisna oblika za 3. lice jd. *bistb* i *bę* (oblik *bi* ne bilježi, po uzoru na istočnu novocsl. normu i spomenike). Ne uvodi poseban hcsl. oblik *bisi* zbog njegova podrijetla – kratica *b^si/bi^s* razriješana kao *b(i)si*, a ne kao *bis(tb)*. U *Parčičevu*

misalu 3. lice jd. aorista glagola *dati* uvijek je *dastъ* (analogijom prema *bistъ*), ali tu dosljednost ne potvrđuju ni stcsl. izvori, ni hcsl. izvori (Vat. Illir. 4 *da* 74a, P. *da* 113a), ni Parčičev probni otisak iz 1881. (*Činъ i Pravilo* 1881. *da učenikom* 20a, podudaranje s hcsl. izvorima, a taj hcsl. utjecaj Parčić korigira u konačnome izdanju *Misala*, Par. *dastъ učenikomъ* 242b, Vajs *dast učenikom* 272b), ni *Karamanov misal* (za 3. lice jd. potvrđeni su oblici *daša* i *dade*, npr. Kar. *dade* 124b). Drugačije je stanje s prefigiranim izvedenicama istih glagola (Par. *vъzda* 130a, Par. *prêda se samъ za ni* 15a) zbog čega smo zaključili da Parčić želi izraziti razliku između prezenta trenutnoga (prefigiranoga) glagola kojim se izriče buduća i/ili stalna radnja (Par. *Sinъ človêčъski prêdastъ se vъ rucê* 131a, hrvatski prijevod: *Sin Čovječji predaje se u ruke grešničke*) i aorista prefigiranoga glagola (koji se podudara s prezentskim oblikom u 3. licu jd.). Sigmatski drugi aorist također je potvrđen u *Parčičevu misalu*, a pokazali smo i neke ekskluzivne podudarnosti s *Karamanovim misalom* (Par. *Tako li ne vъzmogo(s)te* 130b, Kar. *vozmogoste* 125a, Vajs *vzmogoste* 133a). Sve posebnosti (u odnosu na stcsl. jezik) paradigme triju aorista hrvatskoga novocsl. jezika fonološkoga su tipa, a jedina morfološka posebnost (uz gore istaknute) jest gram. morf za 3. lice dvojine *-ta* po uzoru na hcsl. i istočnu novocsl. normu (3. lice dv. Par. *bêsta* 130b).

Komparativnom analizom *Parčičeva misala* potvrđeni su oblici sa stegnutom i oblici s nestegnutom imperfekatskom konstantom prema hcsl. normi (npr. Par. *idêahu vъsi napisatъ se* 15b, *Glagolahu že* 129b). Podsjetimo da je Parčić još u pismu Jagiću 1869. postavio pitanje o stezanju imperfekatske konstante. Odabir aorista ili imperfekta glagola u analiziranim tekstualnim dionicama *Parčičeva misala* ovisi o stanju u konzultiranim stcsl., hcsl. i istočnim novocsl. izvorima, ali i o priređivačevu znanju i želji da precizira trajnost (i ponovljivost) ili trenutačnost (i ograničenost) glagolske radnje – npr. Par. *dastъ* 130a, Par. *ne hotêaše piti* 133a.

U prilog konzervativnosti hrvatske novocsl. norme govori zadržana deklinacijska posebnost aktivnoga participa prezenta, tj. gram. morf *-e* iz konsonantskih deklinacija u N mn. muškoga roda (kratki oblici) – Par. *bъdeče*, i *strêguče* 16a. Uz gram. morf. *-ei* u N mn. muškoga roda (dugi oblici), potvrđeni su i oblici s *mlađim* gram. morfom *-ii* (istočna novocsl. norma: Smotricki propisuje gram. morf. *-ii*, usp. Par. *pristupiše stoečii* 131b). Dva su primjera uporabe pasivnoga participa prezenta u opisnome pasivu (usp. *Činъ i Pravilo* 1881. *znaema estъ* 19a, Par. *vêra znajema estъ* 241b; Par. *i vedomo blagočъstvie* 241b) i to prema prema *Karamanovu misalu* (Red mise s Kanonom). U hcsl. izvorima na tome se mjestu nalazi pasivni particip preterita (Vat. Illir. 4 *vêra znana est'* 166a, P. *vêra znana est'* 243a). U *Parčičevu misalu* potvrđeni su dugi oblici aktivnoga participa preterita s gram. morfom *-ii* (za

N jd. muškoga roda s nestegnutim završetkom (*stcsl. *-yi > -ii > -i*) koje Parčić tradira prema stcsl. i istočnoj novocsl. normi (up. Par. *Vbsi bo priemšii nožb, nožemь pogibnutь* 131a). Uz njih supostoje oblici sa stegnutim završetkom (usp. Par. *prêdavi ego* 130a). Konzervativnost se u Parčića potvrđuje bilježenjem starije inačice participa (za glagole *i*-tipa) na mjestima na kojima *Karamanov misal* već bilježi noviju (s hijatskim *-v-*), a hcsl. izvori bilježe finitni glagolski oblik (npr. Par. *udarь raba* 131a, Ass. *udarь raba* 120, Mar. *udarь raba* 102, Vat. Illir. 4 *i udari raba* 74d, P. *i udari raba* 114a, Kar. *udarivь raba* 125b, Vajs *udar raba* 133a). Jedina potvrda pluskvamperfekta u analiziranim dionicama *Misala* ukazuje da je Parčić stcsl. aorist na tome mjestu zamijenio pluskvamperfektom prema hcsl. spomenicima i *Karamanovu misalu*, s tim da nije koristio kraći (imperfekatski) oblik sigmatskoga prvog aorista, već imperfekt pomoćnoga glagola *biti*. Samo je jedna potvrda zanijevanoga složenog futura u *Parčićevu misalu* (Muka po Mateju), a svi usporedni izvori potvrđuju isti oblik (Par. *ne imamь piti* 130a). Ustanovili smo tek nekoliko kondicionala u analiziranim dionicama *Parčićeva misala* (Pavlova poslanica Solunjanima (Tes. 2) i Muka po Mateju). Sastavnice kondicionala nisu uvijek susljedne, a između njih može stajati i neka druga riječ (Par. *ni užasali se biste* 11b, Par. *aće bi ne rodilь se* 130a).

U potpoglavlju 4.8.1. *Sintaktičke osobitosti* istaknuli smo primjere i teme koji su, zahvaljujući usporednoj analizi jezika *Parčićeva misala*, dodatno rasvijetlili pitanje Parčićevih jezičnih odabira i prirodu hrvatskoga novocsl. jezika. Iz sintakse padeža izdvojili smo kategoriju animiteta i zaključili da Parčić dosljedno bilježi genitivno-akuzativni sinkretizam, osim kada većina izvora potvrđuje *stari akuzativ* (na čelu sa stcsl. izvorima): Par. (*obrećete*) *mladěньсь* 16a. Zabilježili smo i neke dvostrukosti (Par. *Sina* 242a, Par. *porodi Sinь svoi* 15b) koje potvrđuju variranje norme u odnosu na vrstu teksta (evanđeoski tekst – Kanon mise). Nadalje, Parčić odabirom slavenskoga genitiva potvrđuje načelo konzervativnosti vlastite jezične koncepcije jer genitiv uz negacijski glagol bilježi prema stcsl. i hcsl. uzorima. *Karamanov misal*, s druge strane, već potvrđuje zamjenu genitiva akuzativom (Par. *ne zri grěhь moiһь* 247b, Kar. *ne zri grě'hi' moē'* 52b). Od sintaktičkih funkcija participa u *Parčićevu misalu* potvrdili smo: supstantivizirani particip (npr. Par. *Omočii sь mnoju* 130a, Par. *utěšajučago me iskahь, i ne obrěť* 134a), atributni particip (npr. Par. *Agnьče boži, vьzemlei grěhi mira, pomilui nasь* 247a), particip u funkciji sekundarnoga predikata (npr. Par. *prěšьdь malo, pade nic mole se, i glagole* 130b), particip u funkciji situacijskoga determinatora objekta (npr. Par. *Obrećete mladěньсь povitь, i ležećь vь έslehь* 16a), particip u sklopu konstrukcije *dativ apsolutni* (vremensko i koncesivno značenje, npr. Par. *i ne obrětu, mnogomь lьžemь sьvêdêtelemь pristuplьšemь* 131b).

Participske konstrukcije u *Parčićeve misalu* mogu biti zamijenjene finitnim glagolskim oblicima (prema hcsl. i/ili istočnim novocsl. uzorima, npr. Par. *ide* 129b, Ass. *šedъ* 116, Vat. Illir. 4 *ide* 73d, P. *ide* 112b, Kar. *ide* 124a, Vajs *ide* 132a; Par. *blagoslovi, i prêlomi* 130a, Ass. *blagoslověčъ prêlomъ* 118, Mar. *bl(a)g(o)s(love)štъ prêlomi* 99, Vat. Illir. 4 *bl(agoslo)vi i prêlomi* 74a, P. *bl(agoslo)vi i prêlomi* 113a, Kar. *bl(a)goslovi, i prelomi* 124b, Vajs *blagoslovi i prêlomi* 132b). Potvrdili smo samo jedan primjer odnosne rečenice na mjestu participske konstrukcije (Par. *i iže bēahu sъ nimъ, streguče Isusa* 133b), ali prema stcsl. uzorima. Nadalje, potvrdili smo infinitivne konstrukcije (s dativom, s akuzativom, npr. Par. *napisati vъsju vъselenuju* 15b), ali i zavisne rečenice s veznikom *da* na mjestu infinitivne dopune (npr. Par. *čaši sei da mimoidetъ* 130b). Parčić uvijek prednost daje stanju u najstarijim, primjernim spomenicima za sve tekstualne dionice (onako kako navodi i u korespondenciji – evanđeoski tekstovi prema Ass. i Mar., poslanice prema *Šišatovačkome apostolu* itd.). To znači da neće presuditi odabir infinitivne konstrukcije ili zavisne rečenice kao takve, nego će od presudne važnosti biti stanje u primjernim spomenicima za svako pojedino tekstualno mjesto.

Dosljedna uporaba dvojine u izricanju dvojnosti i parnosti u *Parčićeve misalu* također pruža određena saznanja o hiperkorektnosti njegove jezične koncepcije. Iako je dvojina dijelom stcsl. norme, potom (elastične) hcsl. i istočne novocsl. norme, izdvojeni primjeri pokazuju da je Parčić dvojinu precizno i dosljedno bilježio čak i na onim mjestima na kojima su je neki stcsl. spomenici zamijenili množinom (slobodna dvojina – Mar. *s(y)nъ č(lověčъ)skyi prêdaatъ sę vъ rōky grêšъnikomъ* 101, Par. *Sinъ člověčъski prêdastъ se vъ rucê grêšъnikomъ* 131a). Gdje predstavnik istočne novocsl. norme – *Karamanov misal* – bilježi zamjenu dvojinškoga oblika množinskim, Parčić slijedi stcsl. i hcsl. izvore koji čuvaju dvojinu (kongruentna dvojina – Par. *pristupista dva lъža svêdêtela* 131b, Kar. *pristupiša dva lъsesvidêtelê* 125b; anaforička dvojina – Par. *ne bē ima mēsta* 15b, Kar. *ne bē`imъ mē`sta*).

Izdvojenim leksičkim varijantama i dubletama pokazali smo da u svim analiziranim tekstualnim dionicama postoje sljedeći primjeri: a) primjeri ekskluzivnoga podudaranja *Parčićeve misala* s *Karamanovim misalom* (ponajprije u Kanonu mise, ali i u ostalim dionicama: Par. *svêtlostъ* 16a, Par. *pêtlъ* 130b, Par. *vъ vidênii* 132b, Par. *masti* 129b, Par. *krъvъ pravedъnu* 132a, Par. *hulu* 131b, Par. *vêdomo blagočъstvie* 241b, Par. *nъ pročeniê* 244a, Par. *otъ vъsakogo sъmъtueniê bespečalъni* 246b, Par. *dêlateli* 241a, Par. *cêlъba* 248b, Par. *siju drъžavъnu Čašu* 242b, Par. *slavъnoe vъznesenie* 243a, Par. *srъdъce moe* 134b itd.), b) primjeri usklađivanja s hcsl. izvorima i *Karamanovim misalom* (Par. *sъ stražami* 134a, Par. *reče* 131b, Par. *večerajučemъ imъ* 130a, Par. *bitiê* 17a, Par. *blagodêtiju ego* 17a, Par. *mirъskihъ pohotii* 15a, Par. *sili* 15b), c) primjeri ekskluzivnoga podudaranja *Parčićeve misala* s hcsl. izvorima

(npr. Par. *otъ nepriězni* 245b, Par. *въ goru maslinъsku* 130a, Par. *sъlězi sъ križa* 133a, Par. *opona* 133b, Par. *nakazui o Hrъstě* 15b i dr.), d) primjeri podudaranja *Parčičeva misala* sa stesl. izvorima (ekskluzivno i u kombinaciji s hcsl. i istočnim novocsl. izvorima, npr. Par. *šuma morъska* 2b, Par. *izide povelěnie* 15b, Par. *narodi* 132b, Par. *sětiju se oběsi* 132a, Par. *alavastru* 129b, Par. *edina* 131b itd.), e) primjeri Parčičeve leksičke razlike u odnosu na sve usporedne predloške (Par. *sedeću* 129b, Par. *sěděaše* 130a).

U poslanicama i psalmima potvrdili smo usklađenost s Miklošičevim *Šišatovačkim apostolom* i hrvatskim novocsl. knjigama *Berčičevih ulomaka* 1864. i 1866, ali ne u onoj mjeri u kojoj usklađenost potvrđuju evangeoski tekstovi (*Na roždъstvo gospodъne, Cvětnaě neděla*: Ass., Mar., Vat. Illir. 4, P., Kar., Vajs) i tekst Kanona mise (Vat. Illir. 4, P., Kar., *Činъ i Pravilo* 1881, Vajs). Nadalje, Parčić je i poslanice i psalme usklađivao s *Karamanovim misalom* (npr. Par. *mirъskihъ pohotii* 15a). Kod molitava se potvrđuje usklađenost s *Prvotiskom*, ali i s *Karamanovim misalom* (usp. Par. *Slovese* 16b, Par. *radostъmi nasladimъ se* 15a).

Usporedna leksička analiza *Parčičeva misala* također je dokazala pomirivanje dvaju "suprostavljenih" načela novocsl. jezične koncepcije – načela konzervativnosti i načela razumljivosti, odnosno funkcionalnosti. Strategija leksičkoga odabiranja kod Parčića, slično kao u autorskoj koncepciji Šimuna Kožičića Benje, ali i kod priređivača istočnoslaveniziranih hrvatskih glagoljskih liturgijskih izdanja (Levaković, Paštrić, Karaman, u našu je usporednu analizu, kao reprezentativan primjer, uključen samo *Karamanov misal*) – prednost daje i crkvenoslavenizmima, i kroatizmima, i latinizmima, i drugim leksemima koji jednom podržavaju načelo razumljivosti, drugi put načelo konzervativnosti, ali uvijek s temeljnom skrbi priređivača za čistoću biblijskoga prijevoda koja ne smije iznevjeriti autoritetno latinsko izdanje Vulgate (što je posljedica tridentske reforme, premda je sustavno usklađivanje hrvatskoglagoljskih liturgijskih izdanja s Vulgatom potvrđeno čak nekoliko desetljeća prije Tridentskoga sabora, već s Kožičićem). U skladu s istaknutim, Parčić čuva arhaične crkvenoslavenizme, bilo da je riječ o moravizmima, južnoslavenizmima ili grecizmima (usp. Par. *alavastru* 129b, Kar. *staklě'nicu* 124a), ali istovremeno propušta i *pomlađene* lekseme, što pokazuju slavenizmi (kroatizmi) kao leksičke dublete kojima su zamijenjeni grecizmi (usp. Par. *opona* 133b : Ass. *katapetazma* 140; Par. *въ goru maslinъsku* 130a : Ass. *въ gorъ eleonskъ* 118; Par. *masti* 129b : Ass. *mîra* 116 i dr.). Tekstološka dubleta Par. *sěděaše* 130a (prema stesl., hcsl. i istočnome novocsl. *vъzleže/vzležaše/vzležaše/vozležaše*) može ukazivati na nekoliko zaključaka: priređivačev osobni doprinos, utjecaj suvremenoga hrvatskog prijevoda Biblije, utjecaj hcsl. misalskih predložaka koje Parčić nije isticao u korespondenciji (npr. *Hrvojev misal* 1404).

Rezultati grafetičke, grafemičke, morfološke, sintaktičke i leksičke razine analize jezika *Parčićeva misala* 1893. potvrdili su temeljna načela Parčićeve jezične koncepcije i hrvatskoga novocsl. jezika u cjelini – riječ je o čuvanju oblika karakterističnih za različita jezičnopovijesna razdoblja (stcsl. razdoblje do kraja XI. stoljeća, hosl. razdoblje XII. i XIII. stoljeća te XIV, XV. i XVI. stoljeća), uz uvođenje i variranje novijih i novih oblika (istočna novocsl. rješenja, stanje u hrvatskome jeziku i stanje u *modernim* crkvenoslavenskim gramatičkim i rječničkim priručnicima, originalna autorska rješenja).

6. BIBLIOGRAFIJA

6.1. Izvori

Berčić, Ivan [prir.]. 1864. *Ulomci iz Svetoga pisma obojega uvjeta staroslavenskim jezikom: drugi dio u kojem su Davidove pjesni, ulomci knjigah Joba, Solomunovih pritchah, sabiratelja, Pjesme nad pjesmami, mudrost-knjige i crkvenjak-knjige*. Prag: Tiskom C. k. dvorne tiskarnice sinovah Bogumila Haase.

Berčić, Ivan [prir.]. 1866. *Ulomci iz Apostolskih djelah, Poslanicah bb. Pavla, Jakova, Petra, Jude, iz Prve b. Ivana, a ciele poslanice II. i III. I Očitovanje b. Ivana*. Prag: Tiskom C. k. dvorne tiskarnice sinovah Bogumila Haase.

Broz, Ivan, Parčić, Dragutin Antun. 2002. *Mali azbukvar za pravilno i jednolično čitanje glagoljice u novih crkvenih knjigah po hrvatskoj recenziji* (Rim: Congr. de Propaganda Fide, Ex typographia polyglotta, 1894) – Pretisak. Jembrih, Alojz – Kezele, Mladen [ur.]. *Ex libris Kezele – Izložba uz stosedamdesetljetnicu rođenja i stoljetnicu smrti Dragutina A. Parčića* (katalog izložbe). Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu.

Črnčić, Ivan [prir.]. 1878. *Assemanovo izbornô evangjelje*. Rim: iz mnogojezične Tiskarne Sv. Věroplodnice.

Frangješ, Ivo i dr. [prir.]. 1971. *Misal po zakonu rimskoga dvora*. Prvotisak: godine 1483. Pretisak – Zagreb: Liber – Mladost.

Geitler, Lavoslav [prir.]. 1883. *Psalterium – glagolski spomenik manastira Sinai brda*. Zagreb: U knjižarnici Jug. akademije L. Hartman (Kugli i Detucsh) – Tisak Dioničke tiskare.

Jagić, Vatroslav [prir.]. 1954. *Quattuor evangeliorum codex glagoliticus olim Zographensis nunc Petropolitanus*. Graz: Die Akademische Druck- u. Verlagsanstalt.

Jagić, Vatroslav [prir.]. 1960. *Quattuor Evangeliorum versionis palaeoslovenicae codex Marianus glagoliticus, characteribus cyrillicis transcriptum*. Graz: Die Akademische Druck- u. Verlagsanstalt.

Karaman, Mateo [prir.]. 1741. *Missalъ rimskijъ slavenskijъ ѣзыкомъ – Missale romanum slavonico idiomate* (Rim: Congr. de Propaganda Fide, Ex typographia polyglotta). Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. 37 RIIA-4°-3, a, b.

Miklošič, Franc [prir.]. 1853. *Apostolus e codice monasterii Šišatovac palaeo-slovenice*. Beč: Braumüller.

Parčić, Dragutin A. Parčić. *Scripta – Gramatika staroslavenska Parčić (rukopis, ?)*. Zagreb: Arhiv Provincije franjevac trećoredaca, Sv. Ksaver, sign. ZM43-10-163, 1–30.

Parčić, Dragutin Antun [prir.]. 1860. *Misi za umr'šee s koralnim napjevom* (litografija, Galevac). Zagreb: Arhiv Provincije franjevac trećoredaca, Sv. Ksaver, sign. XIX. a. 58, 1–12.

Parčić, Dragutin Antun [prir.]. 1881. *Činъ i Pravilo misi – Ordo et Canon missae* (Rim: Congr. de Propaganda Fide, Ex typographia polyglotta). Zagreb: Knjižnica HAZU, Zbirka starih i rijetkih knjiga, sign. R-935, a.

Parčić, Dragutin Antun [prir.]. 2011. *Rimъski Misalъ slavênъskimъ ezikomъ prěsv. G. N. Urbana Papi VIII povelěniemъ izdanъ – Missale romanum slavonico idiomate ex decreto sacrosancti Concilii Tridentini* (Rim: Congr. de Propaganda Fide, Ex typographia polyglotta, 1893). Pretisak. – Podgorica: NVO "Ivan Mažuranić", Fond za manjine Crne Gore.

Parčić, Dragutin Antun. *Parčićeva ostavština*. Zagreb: Arhiv Provincije franjevac trećoredaca, Sv. Ksaver, sign. ZM43-10-162, 1–18.

Paštrić, Ivan [prir.]. 1707. *Misse za umervšie samo iz missala rimskoga izvadjene svojim zakonom (...) za službu i način svih crikav* (Rim: Congr. de Propaganda Fide, Ex typographia polyglotta). Zagreb: Knjižnica HAZU, Zbirka starih i rijetkih knjiga, sign. R-938, a, b.

Pismo Dragutina A. Parčića Franji Račkom 28. I. 1865. Krk, Arhiv HAZU, XII A 517/1.

Pismo Dragutina A. Parčića Franji Račkom 9. IX. 1875. Krk, Arhiv HAZU, XII A 517/2.

Pismo Dragutina A. Parčića Franji Račkom 3. XII. 1876. Rim, Arhiv HAZU, XII A 517/3.

Pismo Dragutina A. Parčića Franji Račkom 22. III. 1877. Rim, Arhiv HAZU, XII A 517/4.

Pismo Dragutina A. Parčića Franji Račkom 25. VII. 1880. Rim, Arhiv HAZU, XII A 517/5.

Pismo Dragutina A. Parčića Franji Račkom 21. VIII. 1880. Rim, Arhiv HAZU, XII A 517/6.

Pismo Dragutina A. Parčića Franji Račkom 25. VIII. 1881. Rim, Arhiv HAZU, XII A 517/7.

Pismo Dragutina A. Parčića Franji Račkom 12. V. 1886. Rim, Arhiv HAZU, XII A 517/8.

Pismo Dragutina A. Parčića Franji Račkom 20. V. 1886. Rim, Arhiv HAZU, XII A 517/9.

Pismo Dragutina A. Parčića Franji Račkom 27. IX. 1886. Rim, Arhiv HAZU, XII A 517/10.

Pismo Dragutina A. Parčića Franji Račkom 17. V. 1887. Zadar, Arhiv HAZU, XII A 517/11.

Pismo Dragutina A. Parčića Franji Račkom 8. VI. 1887. Rieka, Arhiv HAZU, XII A 517/12.

Pismo Dragutina A. Parčića Franji Račkom 22. VI. 1887. Krk, Arhiv HAZU, XII A 517/13.

Pismo Dragutina A. Parčića Franji Račkom 7. IX. 1888. Rim, Arhiv HAZU, XII A 517/14.

Pismo Dragutina A. Parčića Franji Račkom 29. VII. 1888. Rim, Arhiv HAZU, XII A 517/15.

Pismo Dragutina A. Parčića Franji Račkom 24. VII. 1890. Rim, Arhiv HAZU, XII A 517/16.

Pismo Dragutina A. Parčića Franji Račkom 21. X. 1890. Rim, Arhiv HAZU, XII A 517/17.

Pismo Dragutina A. Parčića Franji Račkom 23. X. 1890. Rim, Arhiv HAZU, XII A 517/18.

Pismo Dragutina A. Parčića Franji Račkom 29. X. 1890. Rim, Arhiv HAZU, XII A 517/19.

Pismo Dragutina A. Parčića Franji Račkom 23. XII. 1890. Rim, Arhiv HAZU, XII A 517/20.

Pismo Dragutina A. Parčića biskupu J. J. Strossmayeru 1. IV. 1876. Krk, Arhiv HAZU XI A/Parč. D. 1.

Pismo Dragutina A. Parčića biskupu J. J. Strossmayeru 19. X. 1876. Rim, Arhiv HAZU XI A/Parč. D. 2.

Pismo Dragutina A. Parčića biskupu J. J. Strossmayeru 3. VI. 1877. Rim, Arhiv HAZU XI A/Parč. D. 3.

Pismo Dragutina A. Parčića biskupu J. J. Strossmayeru 22. III. 1878. Rim, Arhiv HAZU XI A/Parč. D. 4.

Pismo Dragutina A. Parčića biskupu J. J. Strossmayeru 2. IX. 1878. Zagreb, Arhiv HAZU XI A/Parč. D. 5.

Pismo Dragutina A. Parčića biskupu J. J. Strossmayeru 15. III. 1880. Rim, Arhiv HAZU XI A/Parč. D. 6.

Pismo Dragutina A. Parčića biskupu J. J. Strossmayeru 14. V. 1880. Rim, Arhiv HAZU XI A/Parč. D. 7.

Pismo Dragutina A. Parčića biskupu J. J. Strossmayeru 6. III. 1883. Rim, Arhiv HAZU XI A/Parč. D. 8.

Pismo Dragutina A. Parčića biskupu J. J. Strossmayeru 7. IX. 1886. (staros. autograf), Arhiv HAZU XI A/Parč. D. 9.

Pismo Dragutina A. Parčića biskupu J. J. Strossmayeru 7. V. 1887. Zadar, Arhiv HAZU XI A/Parč. D. 10.

Pismo Dragutina A. Parčića biskupu J. J. Strossmayeru 17. IX. 1887. Rim, Arhiv HAZU XI A/Parč. D. 11.

Pismo Dragutina A. Parčića biskupu J. J. Strossmayeru 20. IX. 1893. Rim, Arhiv HAZU XI A/Parč. D. 12.

Pismo Dragutina A. Parčića biskupu J. J. Strossmayeru 12. XI. 1895. Rim, Arhiv HAZU XI A/Parč. D. 13.

Rački, Franjo [prir.]. 1865. *Assemanov ili Vatikanski evangelistar*. Zagreb: Slovi Antuna Jakića.

Vajs, Josip [prir.]. 1927. *Rimski misal slověnskimi jezici prešv. G. N. Urbana Papi VIII povelěnjem izdan – Missale Romanum slavonico idiomate ex decreto sacrosancti Concilii Tridentini*. Rim: Congr. de

Propaganda Fide, Ex typographia polyglotta.
https://dl.dropboxusercontent.com/u/50743485/Misali%20i%20obrednici/OBRADJENstaroslavenski_misal1927.pdf (pristupljeno 20. studenoga 2015).

Vatikanski misal Illirico 4 [rukopis]. XIV. st. BAV, Borg. illir. 4. Preslika, Zagreb: Staroslavenski institut.

6.2. Literatura

Agičić, Stjepan. 2000. *Hrvatsko-češki odnosi na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće*. Zagreb: IBIS GRAFIKA d. o. o.

Andrijašević, Živko M. 2010. Crnogorska država i Barska nadbiskupija (Pet pisama barskoga nadbiskupa Nikole Dobrečića). *Časopis za suvremenu povijest* 42 (2): 465–482.

Anić, Vladimir. 1993. Dragutin Parčić kao hrvatski gramatičar. U *Zbornik radova sa znanstvenoga skupa Život i djelo Dragutina A. Parčića (Zadar – Preko 18. i 19. listopada 1992)*. Julije Derossi (ur.). Zadar: Matica hrvatska – Ogranak Zadar, 92–102.

Babič, Vanda. 2000. *Vpliv vzhodne cerkvene slovanščine na hrvaške glagolske tekste v 17. in 18. stoletju*. Ljubljana: Razprave Filozofske fakultete.

Babič, Vanda. 2002. Stara cerkvena slovanščina in prepletenost slovanskih jezikovnih vezi: (preizkusno predavanje). *Slavistična revija* 50 (3): 319–331.

Babič, Vanda. 2003. *Učbenik stare cerkvene slovanščine*. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.

Babič, Vanda. 2008. Matej Sovič in ohranjeni rokopis njegovega latinskega prevoda slovnice Meletija Smotrickega (1619) iz leta 1773 v rokopisni zbirki NUK Ljubljana. U *Zbornik referatov za štirinajsti mednarodni slavistični kongres, Ohrid, 10–17. september 2008*. Aleksandra Derganc (ur.). Ljubljana: Slavistično društvo Slovenije, 31–47.

Babič, Stjepan. 1999. Problem norme u hrvatskom književnom jeziku. U *Norme i normiranje hrvatskoga standardnoga jezika*. Marko Samardžija (prir.). Zagreb: Matica hrvatska, 182–202.

Babukić, Vjekoslav. 1859. Mněnje o postanku glagolskih pismenah. *Programm des K. k. akademischen Gymnasiums zu Agram* 5 (1): 20–29.

Badurina, Anđelko. 1993. Nepoznati Parčić. U *Zbornik radova sa znanstvenoga skupa Život i djelo Dragutina A. Parčića (Zadar – Preko 18. i 19. listopada 1992)*. Julije Derossi (ur.). Zadar: Matica hrvatska – Ogranak Zadar, 155–182.

Badurina, Antun. 1993. Uz otkrivanje spomen-ploče o. A. D. Parčiću. U *Zbornik radova sa znanstvenoga skupa Život i djelo Dragutina A. Parčića (Zadar – Preko 18. i 19. listopada 1992)*. Julije Derossi (ur.). Zadar: Matica hrvatska – Ogranak Zadar, 14–16.

Badurina, Lada. 2012. Hrvatski slovopis i pravopis u prestandardizacijskome razdoblju. U *Zbornik radova 40. seminara Zagrebačke slavističke škole*. Krešimir Mićanović (ur.). Zagreb: Filozofski fakultet, Zagrebačka slavistička škola, Hrvatski seminar za strane slaviste, 65–96.

Badurina, Lada, Pranjeković, Ivo. 2012. Načini izražavanja imperativnosti. U *Bosanskohercegovački slavistički kongres I, Zbornik radova 1, Lingvistika*. Senahid Halilović, Mirela Omerović (ur.). Sarajevo: Slavistički komitet, 619–628.

Bakmaz, Ivan. 1984. Grafija najstarijih hrvatskoglagoljskih tiskanih knjiga. *Slovo* (34): 111–123.

Barić, Eugenija. 2007. *Rusinski jezik u procjepu prošlosti i sadašnjosti*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

Bašić, Petar, Derossi Julije, Tandarić, Josip Leonard. 1993. Popis radova Dragutina Parčića. Literatura o Dragutinu Parčiću. U *Zbornik radova sa znanstvenoga skupa Život i djelo Dragutina A. Parčića (Zadar – Preko 18. i 19. listopada 1992)*. Julije Derossi (ur.). Zadar: Matica hrvatska – Ogranak Zadar, 59–62.

Berčić, Ivan. 1859. *Chrestomathia linguae veteroslovenicae*. Prag: Prostat Jaderae. (2. izdanje *Čitanka staroslovenskog jezika*, Prag 1864)

Berbić Kolar, Emina, Kolenić, Ljiljana. 2014. *Sičanske riči*. Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Učiteljski fakultet u Osijeku.

Bogović, Mile. 1993. Staroslavenska liturgija u biskupijama Senjskoj i Modruškoj u 19. st. i Parčićev "Misal". U *Zbornik radova sa znanstvenoga*

skupa Život i djelo Dragutina A. Parčića (Zadar – Preko 18. i 19. listopada 1992). Julije Derossi (ur.). Zadar: Matica hrvatska – Ogranak Zadar, 63–78.

Bolonić, Mihovil. 1965. *Parčićeva tiskara na Glavotoku*. Rijeka: Matica hrvatska, Pododbor u Rijeci.

Bolonić, Mihovil. 1972. O životu i radu Dragutina A. Parčića. *Bogoslovska smotra* 42 (4): 418–438.

Bolonić, Mihovil. 1980. Tiskane glagoljske knjige krčkih glagoljaša. *Croatia Christiana Periodica* 4 (5): 1–40.

Bolonić, Mihovil. 1981a. O transkripciji glagoljskih obrednih knjiga. *Croatia Christiana Periodica* 5 (8): 36–51.

Bolonić, Mihovil. 1981b. Iz korespondencije Dragutina A. Parčića. *Croatia Christiana Periodica* 5 (7): 29–42.

Bolonić, Mihovil. 1982. Život i djelo Dragutina Antuna Parčića (U povodu 150. obljetnice rođenja i 80. obljetnice smrti). *Croatia Christiana Periodica* 6 (10): 172–188.

Bonefačić, Kvirin Klement (Daroslav). 1903. *Dragutin A. Parčić*. Krk: Kurykta.

Botica, Ivan. 2015. Glagoljaštvo prvih desetljeća 20. stoljeća u Nižićevim bilješkama. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 47 (1): 255–281.

Bozanić, Anton. 1991. *Biskup Mahnić, pastir i javni djelatnik u Hrvata*. Zagreb – Krk: Kršćanska sadašnjost.

Bozanić, Anton. 2004. Staroslavenska akademija na Krku u programima biskupa Antuna Mahnića. U *Glagoljica i hrvatski glagolizam. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa povodom 100. obljetnice Staroslavenske akademije i 50. obljetnice Staroslavenskog instituta*. Marija-Ana Dürriegl, Milan Mihaljević, Franjo Velčić (ur.). Zagreb – Krk: Staroslavenski institut i Krčka biskupija, 17–24.

Bozanić, Antun. 2013. *Biskup Antun Mahnić – čovjek nepokolebljive vjere, jansih vizija i smjelih djela*. Zagreb – Krk: Biskupija Krk – Kršćanska sadašnjost.

Bratulić, Josip. 1995. *Leksikon hrvatske glagoljice*. Zagreb: Minerva.

Bratulić, Josip. 2005. Glagolizam i glagoljaštvo. U *Drugi Hercigonjin zbornik*. Stjepan Damjanović (ur.). Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 53–57.

Bratulić, Josip. 2012. Staroslavenske početnice i čitanke u XIX. i XX. stoljeću. *Nova Croatica, časopis za hrvatski jezik, književnost i kulturu* 6 (6): 91–106.

Bratulić, Josip. 2015. Josip Vajs – učenik i učitelj hrvatskih glagoljaša. U *Hrvatsko glagoljaštvo u europskom okružju – Zbornik radova Međunarodnoga znanstvenog skupa povodom 110. obljetnice Staroslavenske akademije i 60. obljetnice Staroslavenskoga instituta, Krk, 5. i 6. listopada 2012.* Vesna Badurina Stipčević, Sandra Požar, Franjo Velčić (ur.). Zagreb: Staroslavenski institut, 17–36.

Brlobaš, Željka, Horvat, Marijana. 2006. Fonološko nazivlje u hrvatskim gramatikama 19. stoljeća. *Filologija* (46-47): 49–66.

Brlobaš, Željka. 2014. Gramatički opis tvorbe pridjeva u slovnicaama Andrije Torkvata Brlića i Antuna Mažuranića. *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 39 (1): 217–233.

Broz, Ivan. 1888. *Crtice iz hrvatske književnosti*. Zagreb: Matica hrvatska.

Broz, Ivan (Bosanac, Stjepan). 1900. *Oblici jezika staroga slovenskoga: s dodatkom o postanju oblika jezika hrvatskoga ili srpskoga za VII. i VIII. razred gimnazijski (treće izdanje)*. Zagreb: Troškom i nakl. Kr. Hrv.-Slav.-Dalm. Zemaljske vlade. (sedmo izdanje 1923)

Brozović, Dalibor. 1959. Dva priloga proučavanju Petra Zoranića. *Zadarska revija* (8): 70–79.

Brozović, Dalibor. 1978. Hrvatski jezik, njegovo mjesto unutar južnoslavenskih i drugih slavenskih jezika, njegove povijesne mijene kao jezika hrvatske književnosti. U *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu*. A. Flaker & K. Pranjić (ur.). Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Sveučilišna naklada Liber, 9–83.

Brozović, Dalibor. 1998. O refleksima jata i o fonemima i morfonemima. *Jezik* 46 (4): 144–151.

Bujukliev, Ivan i dr. 1991. *Gramatika na starobŭlgarskija ezik*. Sofija: Izdatelstvo na bŭlgarskata akademija na naukite.

Butler, Thomas. 1970. The Origins of the War for a Serbian Language and Orthography. *Harvard Slavic Studies* (4): 1–80.

Ceković, Blanka, Sanković, Ivana, Žagar, Mateo. 2010. Jezik Misala hruackoga Šimuna Kožičića Benje: glagolski oblici. *Slovo* (60): 133–166.

Ceković, Blanka, Eterović, Ivana. 2012. Dvojina u Misalu hruackome Šimuna Kožičića Benje. *Fluminensia* 24 (1): 143–156.

Ceković, Blanka, Eterović, Ivana, Žagar, Mateo. 2015. Grafematika i grafetika Kožičićeva misala. U *Jezik Misala hruackoga, Studije o jeziku Misala Šimuna Kožičića Benje (1531.)*. Mateo Žagar (ur.). Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 25–40.

Corin, Andrew R. 1993. Variation and norm in Croatian Church Slavonic. *Slovo* (41/42): 155–196.

Čermák, Václav. 2008. K pojetí nové církevní slovanštiny v areálu Slavia orthodoxa a Slavia latina. *Slavia: časopis pro slovanskou filologii* 77 (1–3): 29–39.

Ćosić, Vjekoslav. 1993. D. A. Parčić, život u djelu. U *Zbornik radova sa znanstvenoga skupa Život i djelo Dragutina A. Parčića (Zadar – Preko 18. i 19. listopada 1992)*. Julije Derossi (ur.). Zadar: Matica hrvatska – Ogranak Zadar, 45–58.

Dalmatin, Anton, Konzul, Stipan. 2013. *Novi testament I. dio. Latinički prijepis glagoljskog izvornika*. Dragutin Matak (ur.). Zagreb: Adventističko teološko visoko učilište, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Školska knjiga.

Damjanović, Stjepan. 1894a. *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.

Damjanović, Stjepan. 1984b. Jezik prvotiska u kontekstu književnojezične prakse hrvatskih glagoljaša. *Slovo* (34): 63–80.

Damjanović, Stjepan. 1991. *Jedanaest stoljeća nezaborava*. Osijek – Zagreb: Izdavački centar Revija, Međunarodni slavistički centar Republike Hrvatske.

Damjanović, Stjepan. 1995. *Jazik otačaski*. Zagreb: Matica hrvatska.

Damjanović, Stjepan. 2000. *Filološki razgovori*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Damjanović, Stjepan. 2003. Brozovo poznavanje slavenske i hrvatske jezične starine. *Fluminensia* 15 (1): 1–8.

Damjanović, Stjepan. 2005. *Staroslavenski jezik*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Damjanović, Stjepan. 2007. Pogovor – Glagoljična i ćirilična Tabla za dicu. U *Glagoljična i ćirilična Tabla za dicu* (Tübingen 1561). Pretisak. – Anita Šikić (ur.). Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, [73]–[79].

Damjanović, Stjepan. 2008a. *Jezik hrvatskih glagoljaša*. Zagreb: Matica hrvatska.

Damjanović, Stjepan. 2008b. Strossmayerova nastojanja oko glagoljskih liturgijskih knjiga. U *Međunarodni znanstveni skup Lik i djelo Josipa Jurja Strossmayera, [Osijek, Đakovo 15. do 17. svibnja 1990.]*, zbornik radova. Stanislav Marijanović (ur.). Osijek: Filozofski fakultet, 365–372.

Damjanović, Stjepan. 2009. Staroslavenski i starohrvatski u hrvatskim srednjovjekovnim tekstovima. U *Povijest hrvatskoga jezika – 1. knjiga: Srednji vijek*. Ante Bičanić (ur.). Zagreb: Croatica, 351–401.

Damjanović, Stjepan, i dr. 2009. *Mali staroslavensko-hrvatski rječnik*. Zagreb: Matica hrvatska.

Damjanović, Stjepan. 2012. *Slovo iskona: staroslavenska/starohrvatska čitanka*. Zagreb: Matica hrvatska.

Damjanović, Stjepan, 2013. Izlaganje s temom *Hrvatska glagoljaška kultura nakon Tridentskoga koncila* na *Znanstvenom skupu Tridentska baština: katolička obnova i katolička konfesionalizacija u hrvatskim zemljama*. Zagreb: Filozofski fakultet Družbe Isusove u Zagrebu, Hrvatski institut za povijest, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za kroatistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (6. i 7. prosinca 2013).

Damjanović, Stjepan. 2014. *Novi filološki prinosi*. Zagreb: Matica hrvatska.

Derossi, Julije. 1993. Antun Dragutin Parčić (1832-1902). U *Zbornik radova sa znanstvenoga skupa Život i djelo Dragutina A. Parčića (Zadar – Preko 18. i 19. listopada 1992)*. Julije Derossi (ur.). Zadar: Matica hrvatska – Ogranak Zadar, 33–44.

Despot, Loretana. 2006. *Jezik hrvatskoga biblijskog prvotiska*. Osijek: Filozofski fakultet.

Dobrovski, Josef. 1822. *Institutiones linguae slavicae dialecti veteris*. Vindobonae: Sumptibus et typis Antonii Schmid.

Eckhardt, Thorvi. 1955. Napomene o grafičkoj strukturi glagoljice. *Radovi Staroslavenskog instituta* 2: 59–91.

Eggers, Martin. 1995. *Das "Großmährische Reich" – Realität oder Fiktion? Eine Neuinterpretation der Quellen zur Geschichte des mittleren Donauraumes im 9. Jahrhundert*. Stuttgart: Anton Hiersemann.

Eterović, Ivana, Vela, Jozo. 2013. Sintaktičke funkcije participa u Misalu hruackome Šimuna Kožičića Benje. *Slovo* (63): 1–22.

Eterović, Ivana, Vela, Jozo. 2015. Iz sintakse Kožičićeva *Misala hruackoga*. U *Jezik Misala hruackoga, Studije o jeziku Misala Šimuna Kožičića Benje (1531.)*. Mateo Žagar (ur.). Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 171–196.

Eterović, Ivana. 2012. Poredbena metoda i filološke analize ranonovovjekovnih hrvatskoglagoljskih liturgijskih tekstova. U *Zbornik radova Petoga hrvatskog slavističkog kongresa*. Marija Turk, Ines Srdoč-Konestra (ur.). Rijeka: Filozofski fakultet, 33–39.

Eterović, Ivana. 2014. *Sintaktička svojstva participa u jeziku hrvatskoglagoljskih misala* (doktorska disertacija u strojopisu), Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka.

Eterović, Ivana. 2015. Dativ apsolutni u *Misalu hruackom Šimuna Kožičića Benje*. U *Jezik Misala hruackoga, Studije o jeziku Misala Šimuna Kožičića Benje (1531.)*. Mateo Žagar (ur.). Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 217–228.

Farkaš, Loretana. 1998. Prvi otisnuti prijevod Biblije u Hrvata. *Jezikoslovlje* 1 (1): 20–34.

Farkaš, Loretana. 2010. *Od slovoslovnosti slavonske*. Osijek: Filozofski fakultet u Osijeku.

Fučak, Jerko. 1975. *Šest stoljeća hrvatskoga lekcionara*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

Gabrić Bagarić, Darija. 1999. Rubni zapisi u rukopisnoj Bibliji Bartola Kašića. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* (25): 99–121.

Gabrić Bagarić, Darija [prir.]. 2010a. *Bartol Kašić, Izbor iz djela. Stoljeća hrvatske književnosti, knj. 103*. Zagreb: Matica hrvatska.

Gabrić Bagarić, Darija. 2010b. Četiri ishodišta hrvatskoga standardnoga jezika. *Fluminensia* 22 (1): 149–162.

Gadžijeva, Sofija. 2012. *Morfonologija prezentske paradigme u hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut.

Gadžijeva, Sofija i dr. = Ana Kovačević, Milan Mihaljević, Sandra Požar, Johannes Reinhart, Marinka Šimić, Jasna Vince. 2014. *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut.

Galić, Josip. 2014. Jednostavni glagolski oblici u Hrvojevu misalu. *Slovo* (64): 79–152.

Golub, Ivan. 1971. Rad Ivana Paštrića na izdavanju glagoljskih liturgijskih knjiga. *Slovo* (21): 377–387.

Golub, Ivan. 1988. Ivan Paštrić, theologien croate (1636—1708). *Crkva u svijetu* 23 (3): 219–228.

Golub, Ivan. 1996. Ivan Paštrić u maticama Arkadije. *Croatica – prinosi proučavanju hrvatske književnosti* 26 (42/43/44): 133–140.

Golub, Ivan. 2001. Tko je zaustavio tiskanje hrvatske *Biblije* Bartola Kašića. *Bogoslovska smotra* 71 (1): 153–170.

Gostl, Igor. 1998. *Dragutin Antun Parčić*. Zagreb: Matica hrvatska.

Grivec, Franc. 1928. *Apostolat sv. Ćirila i Metodija i kršćanski Istok*. Zagreb: Izdao Apostolat sv. Ćirila i Metodija.

Grković-Mejdžor, Jasmina. 2001. *Pitanja iz staroslovenske sintakse i leksike*. Novi Sad: Filozofski fakultet.

Hamm, Josip. 1956. Glagolizam i njegovo značenje za Južne Slavene. *Slavia* 25 (2): 313–321.

Hamm, Josip. 1963. Hrvatski tip crkvenoslavenskog jezika. *Slovo* (13): 43–67.

Hamm, Josip. 1971. Ruska redakcija u glagoljskim spomenicima. *Slovo* (21): 213–222.

Hamm, Josip. 1974. *Staroslavenska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.

Hamm, Sanda. 2006. *Povijest hrvatskih gramatika*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.

Hauptová, Zoe. 1996. Rimskyj misal. Poveljenjem svjataho vseljenskaho senma vaticanskaho druhaho obnovljen i oblasziju, Pavla papež šestaho izdan. *Slovo* (44-45-46): 229–232.

Hauptová, Zoe i dr. [ur.]. 2010. *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije, svezak 17*. Zagreb: Staroslavenski institut.

Hercigonja, Eduard. 1964. Olexa Horbatsch, Die vier Ausgaben der kirchenslavischen Grammatik von M. Smotrýckyj. *Slovo* (14): 154–160.

Hercigonja, Eduard. 1971. Odabrane perikope evandolja iz Prvotiska. U *Misal po zakonu rimskoga dvora*. Ivo Frangeš i dr. (ur.). Zagreb: Liber – Mladost, XIX–XXIX.

Hercigonja, Eduard. 1983. *Nad iskonom hrvatske knjige : rasprave o hrvatskoglagoljskom srednjovjekovlju*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.

Hercigonja, Eduard. 1984. Povijesni, društveni i kulturnoambijentalni uvjeti nastanka i razvoja hrvatskoga glagoljaškog tiska (u povodu 500. obljetnice prvotiska Misala 1483). *Slovo* (34): 17–62.

Hercigonja, Eduard. 1997. Glagoljaštvo i glagolizam. U *Zbornik Hrvatska i Europa. Kultura, znanost i umjetnost. Sv. I. Srednji vijek (VII-XII. stoljeće) – rano doba hrvatske kulture*. Josip Bratulić i dr. (ur.). Zagreb: HAZU, AGM, 369–398.

Hercigonja, Eduard. 2000. Glagoljaštvo u razvijenom srednjovjekovlju. U *Hrvatska i Europa, Sv. 2: Srednji vijek i renesansa (XIII. – XVI. stoljeće)*. Ivan Supićić (ur.). Zagreb: HAZU – Školska knjiga, 169–225.

Hercigonja, Eduard. 2004. *Na temeljima hrvatske književne kulture: filološkomedievističke rasprave*. Zagreb: Matica hrvatska.

Hoško, Franjo Emanuel, Kovačić, Slavko. 2003. Crkva u vrijeme katoličke obnove. U *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost, sv. III: Barok i prosvjetiteljstvo (XVII-XVIII. stoljeće)*. Ivan Golub (ur.). Zagreb: HAZU, Školska knjiga, 165–201.

Ivančić, Stjepan. 1910. *Povjestne crte o samostanskom III redu sv. o. Franje po Dalmaciji, Kvarneru i Istri i poraba glagoljice u istoj redodržavi*. Zadar: Tiskarna E. Vitaliani.

Jagić, Vatroslav. 1864. *Gramatika jezika hervatskoga. Osnovana na starobugarskoj slovénštini. Dio prvi: Glasovi*. Zagreb: Brzotiskom A. Jakića.

Jagić, Vatroslav. 1894. Kritischer Anzeiger: Missale Romanum slavonico idiomate ex decreto sacrosancti concilii tridentini restitutum (...). *Archiv für slavische philologie* (16): 210–216.

Jagić, Vatroslav. 1910. Erinnerungsbblätter an Ivan Berčić und Dragutin Parčić. *Archiv für slavische philologie* (31): 288–300.

Jagić, Vatroslav. 1913. Hrvatska glagolska književnost. U *Povijest hrvatske književnosti, knjiga I* (Branko Vodnik). Zagreb: Matica dalmatinska, 9–60.

Jagić, Vatroslav. 1934. *Spomeni mogega života: II deo (1880–1923)*. Beograd: Srpska kraljevska akademija.

Japundžić, Marko. 1961. *Arcivescovo di Zara*. Romae: Aristide Staderini.

Japundžić, Marko. 1995. *Tragom hrvatskog glagolizma*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

Japundžić, Marko. 1998. *Hrvatska glagoljica*. Zagreb: Hrvatska uzdanica.

Jovović, Ivan. 2005. *Iz prošlosti Dukljansko-barske nadbiskupije*. Bar: Nadbiskupijski ordinarijat – Bar.

Jovović, Ivan. 2012a. *Prilozi za istoriju Barske nadbiskupije*. Bar: Matica crnogorska – Ogranak Bar.

Jovović, Ivan. 2012b. Osvrt na Barski glagoljski misal iz 1893. godine. *Lingua Montenegrina* 5/2 (10): 183–191.

Jelaska, Zrinka. 2005. Dvoglasnik ili dva glasa. U *Od fonetike do etike*. Ivo Pranjković (ur.). Zagreb: Disput, 83–97.

Jelić, Luka. 1906. *Fontes historici liturgiae glagolito-Romanae: a XIII ad XIX saeculum/collegit, digessit et indice analitico instruxit Lucas Jelić*. Krk: Kurykta.

Jembrih, Alojz, Kezele, Mladen. 2002. *Ex libris Kezele*. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu.

Jeruzalemska Biblija s velikim komentarom. 2007. Adalbert Rebić, Jerko Fućak, Bonaventura Duda (ur.). Zagreb: Kršćanska Sadašnjost.

Jurčević, Ivan. 2002. *Jezik hrvatskoglagoljskih tiskanih brevijara*. Osijek: Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku.

Katančić, Matija Petar. 2014. Sveto pismo Staroga zakona (1831) (izbor). U *Matija Petar Katančić – Izabrana djela*. Stjepan Marijanović (ur.). Zagreb: Stoljeća hrvatske književnosti, knj. 124 – Matica hrvatska.

Katičić, Radoslav. 2013a. Hrvatski jezik u 17. i 18. stoljeću obuhvaćen jednim pogledom. U *Povijest hrvatskoga jezika – 3. knjiga: 17. i 18. stoljeće*. Ante Bičanić (ur.). Zagreb: Croatica, 9–74.

Katičić, Radoslav. 2013b. *Hrvatski jezik*. Zagreb: Školska knjiga.

Kolenić, Ljiljana. 2003. *Pogled u strukturu hrvatske gramatike (Od Kašićeve do Tkalčevićeve)*. Osijek: Sveučilište J. J. Strossmayera, Pedagoški fakultet.

Kopitar, Jernej. 1836. Predgovor. U *Glagolita clozianus – Cločev glagolit*. Jernej Kopitar (prir.). Beč: Prostat Apud Carolum Gerold Bibliopolam, I–XXXIV.

Kovačić, Slavko. 1985. Don Frane Bulić i glagoljica. *Crkva u svijetu* 20 (2): 169–181.

Kuna, Herta. 1990. Šišatovački apostol 1324. godine (priredio Dimitrije E. Stefanović). *Slovo* (39-40): 213–215.

Kuštović, Tanja. 2012. Lične zamjenice u Misalu hruackom (1531) Šimuna Kožičića Benje. *Fluminensia* 24 (1): 125–142.

Kuštović, Tanja. 2014. *Prilozi u hrvatskoglagoljskim tekstovima*. Zagreb: Matica hrvatska.

Kuzmić, Boris. 2008. O dvojini u Senjskom korizmenjaku (1508.). *Slovo* (56-57): 287–302.

Kuzmić, Boris, Pupek, Lidija. 2012. Dvojina u glagola u kajkavskome književnom jeziku 17. i 18. stoljeća. *Kaj* 45 (4-5): 81–88.

Leskien, August. 1922. *Handbuch der Altbulgarischen (Altkirchenslavischen) Sprache (Grammatik – Texte – Glossar)*. Heidelberg: Carl Winters Universitätsbuchhandlung.

Lokmer, Juraj. 2008. Tiskane glagoljske liturgijske knjige u fondu Knjižnici Biskupija senjske i modruške u Senju. *Senjski zbornik* 35 (1): 161–211.

Lozić Knezović, Katarina, Galić Kakkonen, Gordana. 2010. Odnos crkvenoslavenskoga jezika i govornoga jezika u hrvatskome srednjovjekovlju. *Časopis za hrvatske studije* 6 (1): 211–226.

Lukas, Filip. 1944. *Za hrvatsku samosvojnost: zakoni zemlje-krvi-duha: eseji, govori, članci. Knjiga 3. Ličnosti-stvaranja-pokreti*. Zagreb: Matica hrvatska.

Lukić, Milica. 2005. Crtice o sveslavenskom hodočašću u Rim 1881. (Prilog za noviju povijest glagolizma). U *Zavičajnik: zbornik Stanislava Marijanovića: povodom sedamdesetogodišnjice života i četrdesetpetogodišnjice znanstvenoga rada*. Milovan Tatarin (ur.). Osijek: Sveučilište J. J. Strossmayera, Filozofski fakultet, 233–250.

Lukić, Milica. 2007. Šimun Milinović – bokokotorski biskup-glagoljaš i njegova uloga u oživljavanju ćirilometodske ideje u drugoj polovici 19. stoljeća – Uvodna razmatranja. U *Zbornik V. međunarodnog znanstvenog simpozija Muka kao nepresušno nadahnuće kulture. Boka kotorska – jedno od izvorišta hrvatske pasionske baštine*. Jozo Čikeš (ur.). Zagreb: Udruga Pasionka baština, 143–153.

Lukić, Milica. 2009a. O glagoljaštvu i glagolizmu u zagrebačkom Katoličkom listu od 1849. do 1900. godine. *Lingua Montenegrina* 2/1 (3): 149–194.

Lukić, Milica. 2009b. Popularizacija ćirilometodske ideje u drugoj polovici 19. stoljeća na hrvatskome nacionalnom prostoru (Korpus ćirilometodskih književnih tekstova). *Lingua Montenegrina* 2/2 (4): 85–124.

Lukić, Milica. 2010a. Polemike oko jezika i pisma liturgijskih staroslavenskih knjiga u 19. st. (s osobitim obzirom na tekstove Dragutina A. Parčića i Ivana Milčetića). U *Knjige poštujući, knjigama poštovan. Zbornik o 70. rođendanu Josipa Bratulića*. Davor Dukić i Mateo Žagar (ur.) Zagreb: Matica hrvatska, 283–292.

Lukić, Milica, Pilj Tomić, Marina. 2010b. Staroslavenske liturgijske knjige na hrvatskom nacionalnom prostoru u XIX. stoljeću. *Lingua Montenegrina* 3/2 (6): 75–107.

Lukić, Milica. 2011. Glagolitica croatica – montenegrina ili o ćirilometodskim vezama hrvatskim i crnogorskim u 19. stoljeću. U *Između dviju domovina: zbornik Milorada Nikčevića (povodom sedamdesete godišnjice života i četrdesetpetogodišnjice znanstvenoga rada)*. Milica Lukić i Jakov Sabljčić (ur.). Osijek: Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku, 577–598.

Lukić, Milica. 2012a. Dragutin Antun Parčić i njegov Rimski misal slavenskim jezikom (Rim, 1893.) – (u povodu 100. obljetnice Parčićeve smrti i pretiska njegova glagoljskog Misala u Crnoj Gori). *Lingua Montenegrina* 5/2 (10): 317–337.

Lukić, Milica. 2012b. Korespondencija đakovačkoga biskupa Josipa Jurja Strossmayera i sarajevskog nadbiskupa Josipa Stadlera. U *Zbornik radova VI. međunarodnog znanstvenog simpozija Muka kao nepresušno nadahnuće kulture*. Jozo Čikeš (ur.). Zagreb: Udruga Pasijska baština, 382–402.

Lukić, Milica. 2014. Cyrillomethodiana oživljena ili O Strossmayerovu projektu obnove ćirilometodske baštine. U *Divanimo, dakle postojimo. Književnojezične i jezičnopovijesne studije*. Josip Cvenić (ur.). Osijek: Ogranak Matice hrvatske u Osijeku, 210–241.

Lukić, Milica, Blažević Krezić, Vera. 2014. Rukopisna staroslavenska gramatika D. A. Parčića. *Lingua montenegrina* 7/1 (13): 91–129.

Lukić, Milica, Blažević Krezić, Vera. 2015. Parčićeva koncepcija obnove staroslavenskih liturgijskih knjiga u XIX. stoljeću. *Lingua montenegrina* 8/1 (15): 53–85.

Lunt, Horace G. 2001. *Old Church Slavonic Grammar*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter.

Mareš, František Václav. 1983. Das neue kroatisch-neukirchenslavische Missale. *Slovo* (32-33): 123–130.

Marijanović, Stanislav. 2014. Predgovor. U *Matija Petar Katančić – Izabrana djela*. Stjepan Marijanović (ur.). Zagreb: Stoljeća hrvatske književnosti, knj. 124 – Matica hrvatska, 11–55.

Marković, Ivan. 2013. *Uvod u jezičnu morfologiju*. Zagreb: Disput.

Matasović, Maja. 2009. Svećenici između latinskog i hrvatskog jezika (17-19. st.). U *Jezična politika i jezična stvarnost*. Jagoda Granić (ur.). Zagreb: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, 51–60.

Matić, Tomo. 1945. *Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije preporoda*. Zagreb: HAZU.

Mićanović, Krešimir. 2004. Hrvatski s naglaskom. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 30 (1): 121–130.

Mićanović, Krešimir. 2006. *Hrvatski s naglaskom – standard i jezični varijeteti*. Zagreb: Disput.

Mihaljević, Milan. 1991. *Generativna fonologija hrvatske redakcije crkvenoslavenskog jezika*. Zagreb: Filozofski fakultet, Odsjek za opću lingvistiku i orijentalne studije.

Mihaljević, Milan. 1992. The Phonological System of the Croatian Redaction of Church Slavonic. *Slavic and East European Journal* 36 (1): 1–16.

Mihaljević, Milan. 2004. Deklinacija imenica u najstarijim hrvatskoglagoljskim fragmentima. U *Glagoljica i hrvatski glagolizam. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa povodom 100. obljetnice Staroslavenske akademije i 50. obljetnice Staroslavenskog instituta*. Marija-Ana Dürriegl, Milan Mihaljević, Franjo Velčić (ur.). Zagreb – Krk: Staroslavenski institut i Krčka biskupija, 625–636.

Mihaljević, Milan, Reinhart, Johannes. 2005. The Croatian Redaction: Language and Literature. *Incontri Linguistici* (28): 31–82.

Mihaljević, Milan. 2008. Glagolski oblici u hrvatskoglagoljskim fragmentima 12. i 13. stoljeća. *Slovo* (56-57): 333–349.

Mihaljević, Milan. 2009. Hrvatski crkvenoslavenski jezik. U *Povijest hrvatskoga jezika – 1. knjiga: Srednji vijek*. Ante Bičanić (ur.). Zagreb: Croatica, 283–349.

Mihaljević, Milan. 2010. Položaj crkvenoslavenskoga jezika u hrvatskoj srednjovjekovnoj kulturi. U *Zbornik na trudovi od Megjunarodniot naučen sobir „Sveti Naum Ohridski i slovenskata duhovna, kulturna i pismena tradicija“ (organiziran po povod 1100-godišnjinata od smrtta na sv. Naum Ohridski)*. Ilija Velez, Aco Girevski, Liljana Makarijoska, Ilija Piperkoski, Kostadina Mokrova (ur.). Skopje: Univerzitet „Sv. Kiril i Metodij“, 229–238.

Mihaljević, Milan. 2012. Jezik kanona mise u Kožičićevu Misalu hruackom. *Fluminensia* 24 (1): 157–184.

Mihaljević, Milan. 2014. *Slavenska poredbena gramatika (2. dio)*. Zagreb: Školska knjiga.

Mihaljević, Milan, Mihaljević, Ana. 2015. *Brevis grammatica Slavica* fra Benedikta Mihaljevića. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 47 (1): 463–484.

Miklošič, Franc. 1875. *Vergleichende Grammatik der slavische Sprachen*. Beč: Wilhelm Braumüller.

Milčetić, Ivan. 1883. O novom izdanju hrvatskih liturgičkih knjiga. *Vienac* (16): 264–266, (17): 281–282, (18): 293–294.

Milčetić, Ivan. 1911. Hrvatska glagolska bibliografija. *Starine* (33): 1–505.

Mrkonjić, Tomislav. 2008. J. J. Strossmayer i glagoljski misal iz 1893. *Slovo* (56-57): 379–389.

Nazor, Anica. 1963. Jezični kriteriji pri određivanju donje granice crkvenoslavenskog jezika u hrvatskoglagoljskim tekstovima (prilog diskusiji o problemima crkvenoslavenskog thesaurusa). *Slovo* (13): 68–86.

Nazor, Anica. 1993. Tragom Parčičeva glagoljskoga "Misala". U *Zbornik radova sa znanstvenoga skupa Život i djelo Dragutina A. Parčića (Zadar – Preko 18. i 19. listopada 1992)*. Julije Derossi (ur.). Zadar: Matica hrvatska – Ogranak Zadar, 103–120.

Nazor, Anica. 2008a. *Ja slovo znajući govorim...* Zagreb: Erasmus naklada d. o. o.

Nazor, Anica. 2008b. Horvatskie izdanija *Assemanieva evangelija*. U *The Holy Land and the Manuscript Legacy of Slavs. Jews and Slavs* (20). W. Moskovich, S. Nikolova, M. Taube (ur.). Jerusalem – Sofia: The Hebrew University of Jerusalem, Center for Slavic Languages and Literatures – Bulgarian Academy of Sciences, Cyrillo-Methodian Research Center, 254–270.

Nedeljković, Olga. 1970. Josef Kurz, Učebnice jazyka staroslověnského. *Slovo* (20): 126–135.

Nikčević, Milorad. 2009. *Josip Juraj Strossmayer i Nikola I. Petrović Njegoš u korespondenciji i dokumentima: u duhovnim prostorima Crne Gore/Boke kotorske*. Osijek: HCDP Croatica-Montenegrina RH, CKD M-M.

Pantelić, Marija. 1964. Glagoljski kodeksi Bartola Krbavca. *Radovi* (5): 5–98.

Pantelić, Marija. 1971. O hrvatskom glagoljskom prvotisku. U *Misal po zakonu rimskoga dvora*. Ivo Frangeš i dr. (ur.). Zagreb: Liber – Mladost, XXXI–LIII.

Parčić, Dragutin Antun. 1882. Za obstanak glagolice. *Katolička Dalmacija* 13 (88), 13 (89), 13 (90), 13 (91), 13 (92), 13 (93).

Parčić, Dragutin Antun. 1995. *Rječnik hrvatsko-talijanski — Vocabolario croato-italiano* (Zadar: Tisak i naklada "Narodnoga Lista", 1901). Pretisak. – Zagreb.

Paro, Frane. 1997. *Typographia glagolitica*. Zagreb: Matica hrvatska.

Pederin, Ivan. 1987. Autograf Rusićeve polemike protiv Karamana i njegovo značenje kao prvog spisa o književnom prevođenju kod Hrvata. *Croatia Christiana Periodica* 11 (20): 102–123.

Petrović, Ivanka. 1979. Franjo Rački – otac hrvatske Cyrillo-Methodiane. U *Zbornik zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU* (9), 47–99.

Pranjeković, Ivo. 1997. Je li dugi refleks jata fonem ili morfonem. U Pranjeković, Ivo. 2008. *Sučeljavanja. Polemički dueli oko hrvatskoga jezika i pravopisa*. Zagreb: Disput, 14–18.

Pranjeković, Ivo. 1999. Odgovori na Brozovićevo pitanje. U Ivo Pranjeković. 2008. *Sučeljavanja. Polemički dueli oko hrvatskoga jezika i pravopisa*. Zagreb: Disput, 10–14.

Prodan, Ivo. 1904. *Je li glagolica pravo svih Hrvata?*. Zadar: s. n.

Rački, Franjo. 1857–1859. *Viek i djelovanje sv. Cyrilla i Methoda slovjenskih apoštola*. Zagreb: Tiskom L. Gaja.

Rački, Franjo. 1861. *Pismo slovjensko*. Zagreb: Brzotiskom D. Albrechta.

Rački, Franjo. 1893. Novo izdanje glagolskoga misala. *Katolički list* (10): 78–79.

Radovanović, Milorad. 2003. *Sociolingvistika, 3. izdanje*. Sr. Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Radošević, Andrea, Magdić, Antonio. 2009. Hrvatskoglagoljski misali i brevijari u bibliografijama od 19. stoljeća do digitalizacije. *Slovo* (59): 231–282.

Reljanović, Marijo. 2001. Enciklika *Grande Munus* i pitanje obnove glagoljaštva u Dalmaciji. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* (43): 355–374.

Režić, Ksenija. 1980. Perfektivni imperfekt u glagoljskom lekcionaru i u starijoj hrvatskoj književnosti. *Slovo* (30): 89–100.

Rimski misal – euharistijske molitve (izvadak za koncelebrate). 2007. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

Ritig, Svetozar. 1910. *Povijest i pravo slovenštine u crkvenom bogoslužju, sa osobitim obzirom na Hrvatsku*. Zagreb: C. Albrecht.

Ritig, Svetozar. 1929. Dodatak članku prof. Šepića. – Odlomak Parčičevog rukopisa glagolskog misala. *Bogoslovska smotra* 16 (4): 531–533.

Rothe, Hans. 1960. Unpersönliche Regentia mit dem Infinitiv im Altkirchenslavischen. *Slovo* (9-10): 105–128.

Roth, Kevin. 2013. Learning Russian via Latin in the 17th century. *Graeco-Latina Brunensia* 18 (1): 171–183.

Runje, Petar. 1998. *O knjigama hrvatskih glagoljaša*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

Samardžija, Marko. 2006. *Hrvatski kao povijesni jezik*. Zaprešić: vlastita naklada.

Samardžija, Marko. 2008. *Hrvatski jezik, pravopis i jezična politika u NDH*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Sgambati, Emanuela. 1983. Udio Rusina u izdavanju hrvatskih glagoljskih knjiga u XVII. stoljeću. *Slovo* (32/33): 103–122.

Silić, Josip. 1999. Hrvatski jezik kao sustav i kao standard. U *Norme i normiranje hrvatskoga standardnoga jezika*. Marko Samardžija (prir.). Zagreb: Matica hrvatska, 235–245.

Silić, Josip. 2006. *Funkcionalni stilovi hrvatskoga jezika*. Zagreb: Disput.

Silić, Josip. 2011. Dvije rekonstrukcije jezika Gorskoga vijenca Petra Petrovića Njegoša. U *Njegoš i Hrvati*. Radoslav Rotković i Jelena Đurović (ur.). Zagreb: Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske, Centralna narodna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević“, Matica crnogorska, Skaner studio, 235–246.

Smičiklas, Tadija. 1876. *Život i djela Vjekoslava Babukića*. Zagreb: Tiskara "Narodnih novina".

Smotricki, Meletij. 1619. *Hrammatiki slavenskija pravilnoe syntagma [...]*. Jevje.

Soldo, Antun Josip. 1990. Antun Dragutin Parčić i njegov glagoljski misal. *Slovo* (39-40): 167–181.

Stojković, Marijan. 1930. Pokušaji uvođenja ruskoslavenske gramatike Meletija Smotrickoga kod Hrvata katolika. *Nastavni vjesnik* 38: 120–131.

Stolac, Diana. 2004. Metodološki problemi u istraživanju sintakse u starim hrvatskim gramatikama. *Fluminensia* (1-2): 31–41.

Stolac, Diana. 2006. Hrvatska gramatikologija u 20. stoljeću. U *Hrvatski jezik u XX. stoljeću: zbornik radova*. Marko Samardžija i Ivo Pranjković (ur.). Zagreb: Matica hrvatska, 297–320.

Strčić, Petar, Polić, Maja. 2008. Franjo Rački i Josip Juraj Strossmayer o senjskome biskupu Vjenceslavu Šoiću i kanoniku Ivanu Črnčiću. *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin* (19): 131–149.

Strohal, Rudolf. 1912. *Hrvatska glagolska knjiga*. Zagreb: Tiskara Merkur.

Sudec, Sandra. 2008. Deklinacija aktivnoga participa prezenta u hrvatskome crkvenoslavenskome jeziku. *Slovo* (56-57): 517–529.

Sudec, Sandra. 2010. *Tvorba pridjeva u hrvatskome crkvenoslavenskome jeziku* (doktorska disertacija u strojopisu), Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.

Šanjek, Franjo. 1993. *Crkva i kršćanstvo u Hrvata – srednji vijek*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

Šepić, Ante. 1929. Dra. Josipa Vajsa latinska transkripcija glagolskoga vesperala, psaltira i misala. *Bogoslovska smotra* 16 (4): 528–531.

Šikić, Anita [ur.]. 2007. *Glagoljična i ćirilična Tabla za dicu* (Tübingen 1561). Pretisak. – Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Šimić, Marinka. 2000. Jezik Muke po Mateju u hrvatskoglagoljskim misalima. *Slovo* (50): 5–117.

Šimić, Marinka. 2001. Leksik Muke po Mateju u hrvatskoglagoljskim misalima. U *Muka kao nepresušno nadahnuće kulture*. Jozo Čikeš (ur.). Zagreb: Udruga Pasijska baština, 211–220.

Šimić, Marinka. 2014. Jezična studija – Akademijin brevijar. U *Akademijin brevijar HAZU III c 12. Hrvatskoglagoljski rukopis s konca 14. stoljeća*. Vesna Badurina Stipčević (ur.). Zagreb: Staroslavenski institut, 11–108.

Šimundža, Drago. 1969. Uspostava crkvenih pokrajina u Hrvatskoj. *Crkva u svijetu* 4 (5-6): 383–386.

Škarić, Ivo. 2008. *Hrvatski govorili!*. Zagreb: Školska knjiga.

Škiljan, Dubravko. 1988. *Jezična politika*. Zagreb: Naprijed.

Šišić, Ferdo [ur.]. 1928. *Korespondencija Rački-Strossmayer: o stogodišnjici rođenja Franje Račkoga. Knjiga 1. (od 6. okt. 1860. do 28. dec. 1875)*. Zagreb: JAZU.

Šišić, Ferdo [ur.]. 1929. *Korespondencija Rački-Strossmayer: o stogodišnjici rođenja Franje Račkoga. Knjiga 2. (od 6. jan. 1876. do 31. dec. 1881)*. Zagreb: JAZU.

Šišić, Ferdo [ur.]. 1930. *Korespondencija Rački-Strossmayer: o stogodišnjici rođenja Franje Račkoga. Knjiga 3. (od 5. jan. 1882. do 27. juna 1888)*. Zagreb: JAZU.

Šišić, Ferdo [ur.]. 1931. *Korespondencija Rački-Strossmayer: o stogodišnjici rođenja Franje Račkoga. Knjiga 4. (od 2. jula 1888. do 15. februara 1894)*. Zagreb: JAZU.

Štefanić, Vjekoslav. 1969. Hrvatska pismenost i književnost srednjeg vijeka. U *Pet stoljeća hrvatske književnosti; knj. 1.* Vjekoslav Štefanić (prir.). Zagreb: Matica hrvatska, Zora, 3–62.

Štefanić, Vjekoslav. 1971. Determinante hrvatskog glagolizma. *Slovo* (21): 13–30.

Šuljak, Andrija. 2006. Biskup Josip Juraj Strossmayer i Zavod sv. Jeronima u Rimu. U *Međunarodni znanstveni skup Josip Juraj Strossmayer, povodom 190. obljetnice rođenja i 100. obljetnice smrti, Zagreb, 19. svibnja 2005. – Đakovo, 20. svibnja 2005. – zbornik radova.* Franjo Šanjek (ur.). Zagreb: HAZU, 311–326.

Šuljak, Andrija. 2007. Josip Juraj Strossmayer, duhovni pastir svoje biskupije. *Analiz Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku* (23): 157–172.

Tafra, Branka. 1993. *Gramatika u Hrvata i Vjekoslav Babukić.* Zagreb: Matica hrvatska.

Tafra, Branka. 2011. Kroatistička standardološka propitivanja. U *Slavenski jezici u usporedbi s hrvatskim II.* Dubravka Sesar (ur.). Zagreb: FF press, Filozofski fakultet, 35–49.

Tandarić, Josip Leonard. 1971. Grafički znakovi prvotiska. U *Misal po zakonu rimskoga dvora.* Ivo Frangeš i dr. (ur.). Zagreb: Liber – Mladost, LXI–LXVIII.

Tandarić, Josip Leonard. 1980. Hrvatskoglagoljski ritual. *Slovo* (30): 17–87.

Tandarić, Josip Leonard. 1983. Prva hrvatskoglagoljska početnica 1527. (Transliteracija i pogovor, pretisak), Grafički zavod Hrvatske – Školska knjiga, Zagreb 1983, [22] + 11 str. faksimila. *Slovo* (32-33): 255–261.

Tandarić, Josip Leonard. 1993. Canon Missae u Parčičevu misalu. U *Hrvatska glagoljska liturgijska književnost – Rasprave i prinosi.* Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 152–156.

Tandarić, Josip Leonard. 1993. Crkvenoslavenska jezična norma u hrvatskoglagoljskom ritualu. U *Hrvatska glagoljska liturgijska književnost – Rasprave i prinosi.* Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 85–107.

Tandarić, Josip Leonard. 1993. Dodaci Karamanovu misalu. U *Hrvatska glagoljska liturgijska književnost – Rasprave i prinosi*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 148–151.

Tandarić, Josip Leonard. 1993. Novi staroslavenski misal. U *Hrvatska glagoljska liturgijska književnost – Rasprave i prinosi*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 157–160.

Tandarić, Josip Leonard. 1993. Oživljavanje hrvatske redakcije staroslavenskog jezika u bogoslužju. U *Hrvatska glagoljska liturgijska književnost – Rasprave i prinosi*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 78–84.

Trudgill, Peter. 1995. *Sociolinguistics: an introduction to language and society*. Michigan: Penguin.

Vajs, Josip. 1948. *Najstariji hrvatskoglagoljski misal s bibliografskim opisima svih hrvatskoglagoljskih misala*. Zagreb: JAZU.

van Dartel, Geert. 1984. *Ćirilometodska ideja i svetosavlje*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

Velčić, Franjo. 1993. Politički odjeci Parčičevih liturgijskih izdanja. U *Zbornik radova sa znanstvenoga skupa Život i djelo Dragutina A. Parčića (Zadar – Preko 18. i 19. listopada 1992)*. Julije Derossi (ur.). Zadar: Matica hrvatska – Ogranak Zadar, 121–142.

Velčić, Franjo. 2015a. Rukopisna zbirka „Poemata“ i drugi pjesnički radovi Dragutina Antuna Parčića. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 47 (1): 507–544.

Velčić, Franjo. 2015b. Talijansko-hrvatska polemika o glagoljici i vatikanska diplomacija krajem 19. i početkom 20. stoljeća. U *Hrvatsko glagoljaštvo u europskom okružju. Zbornik radova Međunarodnoga znanstvenoga skupa povodom 110. obljetnice Staroslavenske akademije i 60. obljetnice Staroslavenskoga instituta, Krk, 5. i 6. listopada 2012*. Vesna Badurina Stipčević, Sandra Požar, Franjo Velčić (ur.). Zagreb: Staroslavenski institut, 75–100.

Vepřek, Miroslav. 2015. Nepoznata verzija crkvenoslavenskog rimokatoličkog misala Vojtěcha Tkadlčíka iz 1963. godine. *Slovo* (65): 87–106.

Veraja, Fabijan. 2014. Još o uspostavi Splitske crkvene pokrajine. Ispravak "ispravaka". *Crkva u svijetu* 49 (3): 402–404.

Vidović, Mile. 2015. Još o uspostavi Splitske crkvene pokrajine. Ispravak "ispravaka". *Crkva u svijetu* 50 (1): 204–209.

Vince, Jasna. 1981. Fonemi l, n, j i njihova grafija u hrvatskoglagoljskim rukopisima. *Slovo* 31 (1981): 15–21.

Vince Marinac, Jasna. 1987. Iz morfologije crkvenoslavenskog jezika hrvatske redakcije. *Slovo* (37): 117–122.

Vince Marinac, Jasna. 1992. Vrste riječi i genitivno-akuzativni sinkretizam. *Suvremena lingvistika* (34): 331–337.

Vince, Jasna. 2004. Brojevi 1, 2, 11 i 12 u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku. U *Glagoljica i hrvatski glagolizam. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa povodom 100. obljetnice Staroslavenske akademije i 50. obljetnice Staroslavenskoga instituta*. Marija-Ana Dürriegl, Milan Mihaljević, Franjo Velčić (ur.). Zagreb – Krk: Staroslavenski institut i Krčka biskupija, 595–605.

Vince, Jasna. 2008. Uzmak genitiva izravnoga objekta. *Slovo* (56-57): 615–626.

Vince, Jasna. 2015. *Sto i desetb lětъ*: Glavni brojevi u hrvatskoglagoljskim tekstovima. U *Hrvatsko glagoljaštvo u europskom okružju – Zbornik radova Međunarodnoga znanstvenog skupa povodom 110. obljetnice Staroslavenske akademije i 60. obljetnice Staroslavenskoga instituta, Krk, 5. i 6. listopada 2012*. Vesna Badurina Stipčević, Sandra Požar, Franjo Velčić (ur.). Zagreb: Staroslavenski institut, 595–614.

Vince, Zlatko. 2002. *Putovima hrvatskoga književnog jezika*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.

Vodopija, Ivan Berislav, Hekman, Jelena [ur.]. 2005. *Mateo Karaman – Bukvar (Rim 1753)*. Pretisak. – Split: Ex Libris d.o.o.

Vrtič, Ivana. 2009. Sintaktičke funkcije participa u Katančićevu prijevodu Svetoga pisma. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* (36): 365–382.

Vučinić, Stevo. 2011. Predgovor – Barski ili Parčićev glagoljski Misal na staroslovenskom jeziku. U *Rimъski Misalъ slavъnъskimъ ezikomъ prъsv. G. N. Urbana Papi VIII povelъniemъ izdanъ – Missale romanum slavonico idiomate ex decreto sacrosancti Concilii Tridentini* (Rim: Congr. de Propaganda Fide, Ex typographia polyglotta, 1893). Pretisak. – Podgorica: NVO "Ivan Mažuranić", Fond za manjine Crne Gore, 1–10.

Vukšić, Tomo. 2001. Katoličanstvo i pravoslavlje na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. *Crkva u svijetu* 36 (3): 280–306.

Wardhaugh, Ronald. 2006. *An Introduction to Sociolinguistics*. Malden (MA, USA) – Blackwell Pub.

Wright, Sue. 2010. *Jezična politika i jezično planiranje – od nacionalizma do globalizacije*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.

Žagar, Mateo. 1996a. Neka grafetička ujednačavanja u hrvatskoglagoljskim tiskanim misalima. *Croatica* 26 (42/43/44): 453–468.

Žagar, Mateo. 1996b. Djelovanje Dragutina Antuna Parčića na Krku. *Slovo* (44-46): 406–412.

Žagar, Mateo. 2001. Grafetičke funkcije jerova u najstarijim hrvatskoglagoljskim fragmentima. U *Zbornik Drugog slavističkog kongresa*. Dubravka Sesar (ur.). Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 309–318.

Žagar, Mateo. 2006. Aoristno bisi za 3. lice jednine u hrvatskim glagoljskim tekstovima. U *Die Welt der Slaven, Sammelbände: Festschrift für Helmut Keipert zum 65. Geburtstag*. Daniel Brunčić i Nikolaos Trunte (ur.). München: Otto Sagner Verlag, 157–163

Žagar, Mateo. 2007. *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*. Zagreb: Matica hrvatska.

Žagar, Mateo. 2008. Grafetičke posebnosti tekstova istočne grane hrvatskoga glagoljaštva. *Slovo* (56/57): 695–708.

Žagar, Mateo. 2009. Hrvatska pisma u srednjem vijeku. U *Povijest hrvatskoga jezika – 1. knjiga: Srednji vijek*. Ante Bičanić (ur.). Zagreb: Croatia, 107–217.

Žagar, Mateo. 2012. Zadaci i perspektive istraživanja jezika glagoljskih tisanih izdanja Šimuna Kožičića Benje (uz pripremanje kritičkog izdanja Misala hruackoga). *Fluminensia* 24 (1): 111–124.

Žagar, Mateo. 2013a. Slovopis i ortografija u glagoljičkom Novom testamentu (1562): načela latiničkog prijepisa. U *Novi testament I. dio. Latinički prijepis glagoljskog izvornika*. Dragutin Matak (ur.). Zagreb: Adventističko teološko visoko učilište, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Školska knjiga, 487–494.

Žagar, Mateo. 2013b. Hrvatska pisma i pravopisi u 17. i 18. stoljeću. U *Povijest hrvatskoga jezika – 3. knjiga: 17. i 18. stoljeće*. Ante Bičanić (ur.). Zagreb: Croatica, 343–369.

Žagar, Mateo. 2013c. *Uvod u glagoljsku paleografiju*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

Žagar, Mateo, Zaradija Kiš, Antonija. 2007. Muka po Mateju u Parčičevu misalu (1893): kulturološke, jezične i grafijske odrednice (nacrtak). U *Muka kao nepresušno nadahnuće kulture*. Jozo Čikeš (ur.). Zagreb: Udruga Pasionka baština, 153–189.

Žagar, Mateo. 2014. Karakteristična grafijska rješenja u Muci Hrvojeva misala. U *Glagoljaška Muka Kristova – odabrane kulturološko-filološke studije*. Antonija Zaradija Kiš i Mateo Žagar (ur.). Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Institut za etnologiju i folkloristiku, Državni arhiv u Pazinu, 77–89.

Žagar, Mateo, Zaradija Kiš, Antonija. 2014. Muka po Mateju u Hrvojevu misalu i Hvalovu zborniku: kulturološke, tekstološke, jezične i ortografske odrednice. U *Glagoljaška Muka Kristova – odabrane kulturološko-filološke studije*. Antonija Zaradija Kiš i Mateo Žagar (ur.). Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Institut za etnologiju i folkloristiku, Državni arhiv u Pazinu, 91–137.

Žagar, Mateo, Zaradija Kiš, Antonija. 2014. Muka po Mateju u Parčičevu misalu: kulturološke i jezične odrednice. U *Glagoljaška Muka Kristova – odabrane kulturološko-filološke studije*. Antonija Zaradija Kiš i Mateo Žagar (ur.). Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Institut za etnologiju i folkloristiku, Državni arhiv u Pazinu, 179–211.

Žagar, Mateo. 2015a. Zadaci i perspektive istraživanja jezika glagoljskih tiskanih izdanja Šimuna Kožičića Benje (uz pripremanje kritičkog izdanja Misala hruackoga). U *Jezik Misala hruackoga, Studije o jeziku Misala Šimuna Kožičića Benje (1531.)*. Mateo Žagar (ur.). Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 9–24.

Žagar, Mateo. 2015b. Strategija leksičkog odabiranja u Misalu hruackom Šimuna Kožičića Benje. U *Jezik Misala hruackoga, Studije o jeziku Misala Šimuna Kožičića Benje (1531.)*. Mateo Žagar (ur.). Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 229–238.

Mrežni izvori

Glagoljaštvo i glagolizam u crkvenom i društvenom životu Hrvata i Slovenaca (Josip Bratulić)
http://www.matica.hr/Kolo/kolo2009_3.nsf/AllWebDocs/Glagoljaštvo_i_glagolizam_u_crkvenom_i_drustvenom_zivotu_Hrvata_i_Slovenaca
(pristupljeno 5. srpnja 2015)

<http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=9731> (pristupljeno 23. studenoga 2015)

<http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2650> (pristupljeno 22. siječnja 2016)

<http://www.croatia-in-english.com/images/maps/1883.jpg> (pristupljeno 1. veljače 2016)

http://www.croatianhistory.net/etf/parcic_misal.html (pristupljeno 6. svibnja 2016)

<http://www.drbo.org/lvb/> (pristupljeno 24. studenoga 2015)

<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=30775> (pristupljeno 23. studenoga 2015)

<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=34087> (pristupljeno 23. studenoga 2015)

<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=53749> (pristupljeno 23. siječnja 2016)

<http://www.hrvatskiplus.org/article.php?id=1818&naslov=hrvatskostaroslavenski> (pristupljeno 21. rujna 2015)

<http://www.hrvatskiplus.org/article.php?id=1838&naslov=jezik-kao-prostor-varijeteta> (pristupljeno 24. lipnja 2015)

<http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2218> (pristupljeno 6. svibnja 2016)

http://www.pbi.edu.pl/book_reader.php?p=52703 (pristupljeno 9. listopada 2015)

http://www.rusnak.info/slavomir_olejar.htm (pristupljeno 23. studenoga 2015)

https://bs.wikipedia.org/wiki/Crna_Gora (pristupljeno 18. siječnja 2016)

<https://sites.google.com/site/tradicionalnamisa/red-mise> (pristupljeno 21. rujna 2015)

7. ŽIVOTOPIS AUTORA S POPISOM OBJAVLJENIH DJELA

VERA BLAŽEVIĆ KREZIĆ znanstvena je novakinja Odsjeka za hrvatski jezik i književnost Filozofskoga fakulteta u Osijeku. Sudjeluje u realizaciji kolegija (vježbe i seminari) *Staroslavenski jezik*, *Staroslavenski jezik i hrvatsko glagoljaštvo*, *Slavenska pisma*, *Ćirilometodska baština u hrvatskoj kulturi 19. stoljeća*, *Filozofsko-simbolički ustroj glagoljskoga pisma*. Nakon završene osnovne škole i Gimnazije u Vinkovcima upisala je preddiplomski studij Hrvatskoga jezika i književnosti i Pedagogije na Filozofskom fakultetu u Osijeku. Diplomirala je 6. rujna 2010. godine i stekla akademski naziv *magistra edukacije hrvatskoga jezika i književnosti te magistra pedagogije*. Godine 2009. i 2010. članicom je Uredništva studentskoga jezikoslovnog časopisa *Hrvatistika*. Zaposlena je na Filozofskom fakultetu u Osijeku od prosinca 2010. godine. Bila je istraživačicom na znanstvenoistraživačkom projektu *Jezik hrvatskoglagoljskih tiskanih brevijara* (voditeljica projekta prof. dr. sc. Loretana Farkaš). Od 2010. godine mrežnom je administratoricom Odsjeka za hrvatski jezik i književnost. Godine 2011. bila je članicom Radne skupine za izradu promidžbenih materijala Fakulteta. Ak. godine 2013/2014. i 2014/2015. sudjelovala je u radu Povjerenstva za smotru Sveučilišta i u radu Povjerenstva za provođenje unutarnje prosudbe sustava za osiguravanje kvalitete. Od 2011. godine pohađa Poslijediplomski doktorski studij *Medievistika* na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Trenutačno je u statusu doktorandice s položenim ispitima i prihvaćenom temom za izradu disertacije (*Jezik Misala Dragutina Antuna Parčića*, mentori: izv. prof. dr. sc. Milica Lukić, prof. dr. sc. Mateo Žagar). Uz izv. prof. dr. sc. Milicu Lukić suautoricom je jedne znanstvene monografije (*Divanimo, dakle postojimo – književnojezične i jezičnopovijesne studije*, Matica hrvatska – Ogranak Osijek, Osijek 2014; *Povelja uspješnosti – za knjigu Divanimo, dakle postojimo*, 20. Dani Josipa i Ivana Kozarca, Vinkovci 2014), desetak znanstvenih i stručnih te popularnih radova (paleoslavistička/paleokroatistička i ćirilometodska problematika; dijalektološke i književnoteorijske studije; članci, osvrti i predavanja o zavičajnim temama – slavonistika). Godine 2014. i 2015. izvodila je fakultativni proseminar *Jezik i pismo hrvatskih srednjovjekovnih tekstova* na Zagrebačkoj slavističkoj školi u Dubrovniku. Na 44. hrvatskom seminaru za strane slaviste (Dubrovnik, 17–28. kolovoza 2015) radila je i kao novinarka/urednica mrežnih stranica Škole.

Autorske knjige

Lukić, Milica, Blažević Krezić, Vera. 2014. *Divanimo, dakle postojimo – književnojezične i jezičnopovijesne studije*. Osijek: Matica hrvatska – Ogranak Osijek. (monografija)

Poglavlja u knjizi

Blažević Krezić, Vera. 2013. Molitvenička fauna. U *Bogoljupstvo na poštenje svetoga Franceška Saverije. Kroatistička biblioteka Kolo Zrcalo prošlosti, knjiga 3*. Zlata Šundalić (ur.). Osijek: Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku, 615–636.

Lukić, Milica, Blažević Krezić, Vera. 2013. Novi život glagoljice (Na primjeru lingvostilističke analize intermedijalne zbirke "Svečanost glagoljice"). U *Sanjari i znanstvenici. Zbornik radova u čast 70-godišnjice Branke Brlenić-Vujić*. Marica Liović (ur.). Osijek: Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera, 547–574.

Blažević Krezić, Vera. 2010. Giovanni Boccaccio na razmeđu suprotstavljenih svjetonazora i književnih razdoblja. U *Priča, pripovijedanje, interpretacija. Zbornik studentskih radova*. Tamara Damjanović, Marko Ek, Tina Varga Oswald (ur.). Osijek: Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera, 57–72.

Znanstveni radovi u časopisima

Lukić, Milica, Blažević Krezić, Vera. 2015. Hrvatski novocrkvenoslavenski jezik u XIX. stoljeću (Početak jezične obnove na primjeru domisalskih izdanja Dragutina Antuna Parčića). *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest* 47 (1): 393–410. (izvorni znanstveni rad)

Lukić, Milica, Blažević Krezić, Vera. 2015. "Idealističke teze" o jeziku Vjekoslava Babukića. *Lingua Montenegrina* 8/2 (16): 95–116. (izvorni znanstveni rad)

Lukić, Milica, Blažević Krezić, Vera. 2015. Parčićeva koncepcija obnove staroslavenskih liturgijskih knjiga u XIX. stoljeću. *Lingua Montenegrina* 8/1 (15): 53–85. (izvorni znanstveni rad)

Lukić, Milica, Blažević Krezić, Vera. 2014. Bašćanska ploča kao književno nadahnuće i instrument lingvostilističke analize. *Anafora – časopis za znanost o književnosti* 1 (1): 73–93. (izvorni znanstveni rad)

Lukić, Milica, Blažević Krezić, Vera. 2014. Rukopisna staroslavenska gramatika D. A. Parčića. *Lingua Montenegrina* 7/1 (13): 91–129. (izvorni znanstveni rad)

Lukić, Milica, Blažević Krezić, Vera. 2014. Tragom hrvatske ćirilичne baštine u Slavoniji. *Filologija: časopis Razreda za filološke znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* (63): 151–171. (pregledni rad)

Lukić, Milica, Babić Sesar, Tena, Blažević Krezić, Vera. 2012. Filozofsko-simbolički ustroj glagoljskoga pisma prema formuli božanskoga tetrakisa. *Lingua Montenegrina* 5/2 (10): 23–66. (izvorni znanstveni rad)

Blažević, Vera. 2011. Divanimo, dakle postojimo. *Godišnjak za kulturu, umjetnost i društvena pitanja Ogranka Matice hrvatske u Vinkovcima* (28): 167–204. (znanstveni, članak)

Blažević, Vera. 2011. Hrvatska i crnogorska folklorna baština i književnost u doticaju. *Lingua Montenegrina* 4/2 (8): 201–230. (izvorni znanstveni rad)

Blažević, Vera. 2009. Znanstveni stil. *Hrvatistika, studentski jezikoslovni časopis* 3 (3): 7–14. (pregledni rad)

Znanstveni radovi u zbornicima skupova s međunarodnom i domaćom recenzijom

Lukić, Milica, Blažević Krezić, Vera. 2015. Najstarije razdoblje hrvatske književno-jezične povijesti u osnovnoškolskim udžbenicima za više razrede. U *Jezik, kultura i književnost u suvremenom svijetu. Zbornik radova sa znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem Međimurski filološki dani II u Čakovcu, 26. travnja 2013.* Tamara Turza-Bogdan, Vladimir Legac, Andrijana Kos-Lajtman, Blaženka Filipan-Žignić, Đuro Blažeka (ur.). Zagreb: Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 129–146. (izvorni znanstveni rad)

Lukić, Milica, Blažević Krezić, Vera. 2015. Romani Pave Petričevića iz motrišta dijalektne stilistike. U *Šokačka rič 12 – Slavonski dijalekt i hrvatski standardni jezik, zbornik radova Znanstvenoga skupa s međunarodnim sudjelovanjem Slavonski dijalekt.* Anica Bilić (ur.). Vinkovci: ZAKUD, 113–142. (članak, znanstveni)

Lukić, Milica, Blažević Krezić, Vera. 2014. Tragovi slavonskoga dijalekta u "Rječniku hrvatsko-talijanskom" (1901) Dragutina Antuna Parčića. U *Šokačka rič 11 – Slavonski dijalekt i leksikografija, zbornik radova*

Znanstvenoga skupa s međunarodnim sudjelovanjem Slavonski dijalekt. Anica Bilić (ur.). Vinkovci: ZAKUD, 21–49. (članak, znanstveni)

Blažević Krezić, Vera. 2014. Njegošev jezik u interpretacijama hrvatskih jezikoslovaca. U *Recepcija i novo čitanje Njegoševa djela. Zbornik radova sa simpozija u Zagrebu (19. listopada 2013) – povodom 200-te godišnjice Njegoševa rođenja.* Milorad Nikčević (ur.). Zagreb – Cetinje: CKD "M-M" Osijek, HCDP "Croatica-Montenegrina" RH, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, Društvo hrvatskih književnika, Zagreb, 219–235. (članak, znanstveni)

Lukić, Milica, Blažević Krezić, Vera. 2014. Radoslav Rotković tragom triju faza slavenske pismenosti Crnorisca Hrabra. U *Radoslav Rotković: život i djelo – zbornik radova s naučnoga skupa održanog na Cetinju 30. svibnja 2014.* Aleksandar Radoman, Adnan Čirgić, Nikola Popović (ur.). Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost, 143–175. (članak, znanstveni)

Lukić, Milica, Blažević Krezić, Vera. 2013. Srijemski doprinos Strossmayerovoj obnovi ćirilometodske baštine u 19. stoljeću. U *Muka kao nepresušno nadahnuće kulture. Zbornik radova IX. međunarodnog znanstvenog simpozija Pasijske baštine "Muka kao nepresušno nadahnuće kulture. Pasijska baština Hrvata u Podunavlju".* Jozo Čikeš (ur.). Zagreb – Subotica: Udruga Pasijska baština, 63–80. (članak, znanstveni)

Lukić, Milica, Blažević Krezić, Vera. 2013. Novelistički ciklus Mare Švel Gamiršek – jezikom i stilom. U *Šokačka rič 10, Zbornik radova znanstvenoga skupa Slavonski dijalekt s međunarodnim sudjelovanjem.* Anica Bilić (ur.). Vinkovci: ZAKUD, 385–420. (članak, znanstveni)

Lukić, Milica, Blažević Krezić, Vera. 2013. Zastupljenost glagoljice u nastavnom području medijske kulture osnovnoškolaca i nove perspektive. U *Dijete i jezik danas – Dijete i mediji, zbornik radova sa VII. znanstvenoga skupa s međunarodnim sudjelovanjem.* Dubravka Smajić, Valentina Majdenić (ur.). Osijek: Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku, Učiteljski fakultet, 271–290. (izvorni znanstveni rad)

Lukić, Milica, Blažević Krezić, Vera. 2012. Frazemi u pripovijetkama Josipa Lovrečića. U *Šokačka rič 9, Tradicijski leksik, Zbornik radova znanstvenoga skupa Slavonski dijalekt s međunarodnim sudjelovanjem.* Anica Bilić (ur.). Vinkovci: ZAKUD, 295–338. (članak, znanstveni)

Ostali radovi u drugim časopisima

Blažević Krezić, Vera. 2015. Hrvatske glagoljske inkunabule: kulturološke, tekstološke, jezikoslovne i tipografske odrednice. *Život i škola* 61 (33). (recenziran, u postupku objavljivanja)

Blažević Krezić, Vera. 2015. Strani kroatisti u Dubrovniku. *Vijenac: novine Matice hrvatske za književnost, umjetnost i znanost* 23 (561-562): 11. (osvrt)

Blažević Krezić, Vera. 2014. Pozitivan stav o kulturnim politikama. *Vijenac: novine Matice hrvatske za književnost, umjetnost i znanost* 22 (534-535): 10. (osvrt)

Blažević Krezić, Vera. 2012. Riječki glagoljaški krug, Darko Deković, Istraživanja o riječkome glagoljaškom krugu, Matica hrvatska: Zagreb, 2011., 523 str. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 44 (1): 473–479. (prikaz)

Lukić, Milica, Blažević Krezić, Vera. 2012. Tragom hrvatske ćirilične baštine u Slavoniji. *Hrvatska revija* 12 (4): 20–23. (članak)

Blažević, Vera. 2011. Druženja ugodna s književnikom Milom Pešordom. *Godišnjak za kulturu, umjetnost i društvena pitanja Ogranka Matice hrvatske u Vinkovcima* (28): 237–247. (osvrt)

Blažević, Vera. 2010. Nives Opačić, Riječi s nahtkasna i kantunala (preko noćnog ormarića), Profil, Zagreb, 2009. *Hrvatistika, studentski jezikoslovni časopis* 4 (4): 281–282. (prikaz)

Blažević, Vera. 2010. Jezični savjeti. *Hrvatistika, studentski jezikoslovni časopis* 4 (4): 267–271. (članak)

Blažević, Vera. 2009. Sjećanje na Tomislava Ladana. *Hrvatistika, studentski jezikoslovni časopis* 3 (3): 187–189. (nekrolog)

Blažević, Vera. 2009. Marko Samardžija, Hrvatski jezik, pravopis i jezična politika u NDH, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2008. *Hrvatistika, studentski jezikoslovni časopis* 3 (3): 197–198. (prikaz)

Blažević, Vera, Kobaš, Karlo. 2009. O jeziku s Markom Samardžijom. *Hrvatistika, studentski jezikoslovni časopis* 3 (3): 107–115. (intervju)

Neobjavljena sudjelovanja na skupovima

Lukić, Milica, Blažević Krezić, Vera. 2016. *Glagoljica - modeli ustanovljavanja i "nove" semiotičke teorije*. Trinaesti međunarodni

slavistički skup "Multikulturalizam i višejezičnost", Sofija (Bugarska), 21–23. travnja 2016.

Lukić, Milica, Blažević Krezić, Vera. 2015. *Cyrrillomethodiana u svjetlu odnosa Ivana Antunovića i biskupa Josipa Jurja Strossmayera*. Međunarodni znanstveno-stručni skup "Ivan Antunović – narodni preporoditelj Hrvata u Ugarskoj", Subotica, 19–21. lipnja 2015.

Blažević Krezić, Vera. 2015. *Kanižlićeva molitvenička fauna*. III. Dani Josipa Kozarca u Lipovljanima, znanstveno-stručni skup "Molitvenici u hrvatskoj književnosti", Lipovljani, 13. ožujka 2015.

Lukić, Milica, Blažević Krezić, Vera. 2014. *Neizglagoljeno o grafitima ili o fatičkoj i metajezičnoj funkciji jezika glagoljskih grafita*. X. Međunarodni simpozij „Muka kao nepresušno nadahnuće kulture”, Pasijska baština Istre i Kvarnera, Pazin, 19–22. lipnja 2014.

Lukić, Milica, Blažević Krezić, Vera. 2014. *Pomoćna sredstva za razumijevanje staroslavenskih liturgijskih knjiga u XIX. stoljeću*. Šesti hrvatski slavistički kongres, Vukovar i Vinkovci, 10–13. rujna 2014. (recenziran: izvorni znanstveni rad, u postupku objavljivanja)

Lukić, Milica, Blažević Krezić, Vera. 2013. *Rukopisna staroslavenska gramatika Dragutina Antuna Parčića*. Glagoljska tradicija u povijesti slavenske pismenosti, Zagreb, Hrvatska, 21–27. listopada 2013.